

भूमिका—

श्रीगुरुभ्यो नमः ।

निश्चप्रचमिदं विपथिदपथिमाना यद्धर्मार्थकाममोक्षेषु चतुर्विधेषु पुरुषार्थेषु मोक्ष एवात्यन्तिक पुरुषार्थ । तत्सप-
त्तिश्च श्रवणमनननिदिध्यासनाधीनारमसाक्षात्कारायत्ता न खोतपत्तां सहकारितयापि कर्मवीरनेपक्षत इति ।

अत्र केचित् प्रत्यचतिष्ठन्ते—सिद्धरूपब्रह्मासाक्षात्कारे शब्दश्रवणरूपो निचारो न कारणम् । विनापि श्रवणं अहं
मुखमनुभवामीति हि प्रत्यय सर्वाभुवपथमध्यास्ते । सत्यपि श्रवणे नात्मसाक्षात्कारोऽश्लिष्वन्धनिवृत्तिसाधन कस्यापि
भवति । तदुक्तम्—'मननादिप्रतीक्षा च कार्यार्थाद्ब्रह्मनिश्चय ' इति । एतेन—'निवृत्तिरारमा मोक्षस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षित'
इति वचनमपि—पराहतम्; गहि कर्तृत्वादिक् प्रपद्यजात मिथ्या भवितु स्थाने भवति । यथाच कर्तृत्वादि नान्त र-
रणधर्मं किंतु जीवधर्मं, तथा यथाच तद्गोभयथाधिकरणे शङ्करभगवत्पादीये भाष्ये व्यक्तमिति जीवब्रह्मभेदोऽपि
पराहत । अहमनुभवगोचरो हि जीव । सच नान्त करणशक्यत । तच्छावत्यं हि आत्मान्त करणविवेकप्रहायत्तम् ।
न मम मग इत्यादिविवेकशालिना समभवति । प्रत्यक्षनेवोपजीव्यत्वादागमात्प्रत्यक्षमिति अहं करोमीत्यादिक प्रत्ययजातं
गौणमेव मन्तव्यमिति असद्वोऽस्यमित्यादिश्रुत्यनुसारेणापि नावर्तामस्वरूपसिद्धि । व्यावहारिकत्वपारमार्थिकत्वादिव्यव-
स्थाया अद्वैतपरिभाषामानसाध्याया अनादरणीयत्वेनागमेन पारमार्थिकत्वाशवाधनेऽपि उपजीव्याविरोधशङ्कादिकमपि
नान प्रसरति । एतेन—साधिकाशनिरवकाशन्यायेनापि प्रत्यक्षप्रावत्यमिति—सूचितम्; यथाचानोपक्रमोपसहारन्या-
योऽप्यनुकूलस्तथाऽन्यत्र विस्तर ।

अयमाशयः—अन्त करणचैतन्ययोर्हि न परस्परतादात्म्याध्यास । तत्रहि तादात्म्याध्यास यत्र विवेकाग्रह यथा—
शुक्तिरजतयो । अत्रतु न विवेकाग्रहं, अहंशब्दोऽस्तिप्रत्ययविषयत्वाज्जीवस्य, इदंशब्दोऽस्तिप्रत्ययविषयत्वाद्यान्त कर-
णादे । यदितु कालान्तरीयभेदग्रह कालान्तरीयभ्रमज्ञाने न प्रतिबन्धक, अहप्रत्ययव्यवहितपूर्वक्षणे च भेदग्रहो नास्तीति
तादात्म्याध्यास उपपन्न इत्युच्यते, तदापि परस्परतादात्म्यप्रतीत्ययोग्यत्वात् तादात्म्याध्यास । यथा तिमिरालोकयो-
रिति मन्तव्यम् ।

अथोच्येत—परस्परतादात्म्यप्रतीत्ययोग्योरपि शुक्तिरजतयोर्मेया तादात्म्याध्यास, तथात्रापि स्वादिति, मैवं समं-
वति, शुक्तिरत्वेन रजतत्वेन च तादात्म्याध्यासायोग्यत्वेऽपि इदन्त्वेन रजतत्वेन तादात्म्यप्रतीतियोग्यत्वात्तत्र तादात्म्या-
ध्यास इति युक्तम्, नैवम्, उभयोरपि विशेषरूपैर्गवाध्यासस्यात्राभिमतत्वात् । एवंच—अहंकृतत्वादप्रत्यये अध्यासल-
क्षणमपि न समवतीति—सूचितम् । तल्लक्षणहि स्मृतिरूप परत्र पूर्वदृष्टावभास । तत्रहि स्मृतिरूपपदेन स्मृत्यात्मकत्व-
विवक्षायामसभव भ्रमस्यानुभवात्मकत्वात् । स्मृतिरदृष्टत्वं सत्कारजन्यत्वमिति विवक्षायाम् च सत्कारस्यानुभवाधीनत्वात्पु-
र्वमप्यनुभवो निरूपणीय । सच प्रमात्मको वा उत भ्रमात्मको वेति विचारणायाम् शुक्तिरजतस्थले प्रमात्मकाभुवजन्यस-
त्कारस्यैव कारणत्वदर्शनेनात्रापि तस्यैव कारणत्वमज्ञीरणीयम् । तत्र न समवति, इदंरजतयोरेव पारमार्थिकयोर्धैतन्यान्त-
करणयोरनप्युपगमात् । भ्रमानुभवजन्यसत्कारकारणत्वत्वादे तन्नवस्था स्यात् इति स्मृतिरूपत्वाशो न समवति । यदितु,
भ्रमप्रमासाधारणानुभवजन्यसत्कारकारणत्वमेव स्मृतिरूपपदेन विवक्ष्यते, पूर्वपूर्वसत्कारधीनत्वं चोत्तरोत्तरस्य भ्रमसाहीकि-
यते, अनुभवस्थादोषोऽपि योज्यादुरन्यायेन नान किञ्चित्कर, भ्रमसत्कारयो कार्यकारणभावस्यान्यव्यव्यतिरेकसिद्धत्वादिति
विमाव्यत्वं, तर्हि परत्राशसमन्वयो न समवति । परत्रपदेन पूर्वदृष्टेशान्यदेशविवक्षायाम् अहङ्काराध्यासादावब्याप्ति, तेषां
पूर्वदृष्टसाक्षिदेशावच्छेदेनैवाध्यासात् । सत्यस्वरूपाधिष्ठानविवक्षायाम् च जडाधिष्ठानकामाध्यासेऽप्याप्ति । एव साक्ष्यपीति-
मभ्रमार्दा स्वामभ्रमार्दा चाप्याप्ति, तेषामपूर्वाणां पूर्वदृष्टत्वाभावात् । अन्यत्र दृष्टानामेव स्वामिकादीना स्वामिदाववभास
इति कल्पनाया च तेषामिवान्त करणकर्तृत्वादीनामपि सत्यत्वमेव स्वादिति जीवब्रह्मभेदवादोऽसमवदुक्तिक । अधिष्ठान-
विषयसत्ताकारोप्यज्ञानत्वं तु न तद्वक्षणम्, सत्ताभेदादिपरिभाषाया अद्वैतपरिभाषामानसिद्धत्वात् ।

अयमाशयः—अनिर्वचनीयमेव रजतादिर् भ्रमज्ञाने भासत इति वदता किमिदमनिर्वचनीयत्वमिति विवेचनीयम् ।
तत्र न तावत्सदाद्विलक्षणत्व अनिर्वचनीयत्वम्, सत्तासत्ययोरेकाभावेऽपरसत्यगियमेनोभवविलक्षणत्वस्यासमवात् ।
असत्त्वप्रकारक प्रतीतिविशेषत्वमेवासत्त्वम्, ननु कश्चिदप्युपायो सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वात्, ब्रह्मणोऽपि असत्त्वप्रकारकप्रतीति-

विशेष्यत्वापत्ते । सत्तादात्म्यशून्यत्वमेवास्तव्यं, तत्र ब्रह्मणि नास्ति ब्रह्म सदिति प्रतीत्या ब्रह्मणि सत्तादात्म्यस्य वियमान-
त्वादिति न च वाच्यम्, परमते ह्यस्यासद्रूपत्वेनाद्वैतस्यासत्त्वानापत्ते, रूप्य सदिति प्रतीते । प्रतीत्यनुसारेण हि सत्ता-
सत्योरभ्युपगम । नापि प्रतिपन्नोपायां त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्व तत्, द्वैतविधिदृष्टस ब्रह्मणो मिथ्यात्वेनाधिष्ठानत्वाद्यु-
त्वेन प्रपञ्चे तादृशस्यानिर्वचनीयत्वस्योपादानसम्भवात् । ज्ञाननिवर्त्यत्वमिथ्यात्वं तु न समबहुक्तिरमपि, घटादावव्याप्ते ।
एवचानिवर्चनीयत्वात्तद्वैतकारायोगोत्सामान्यलक्षणदिप्रत्यासत्त्यनद्वैतकारोपणस्य रूप्यस्यैव ससर्गाभ्यासमात्रमित्यन्यथा-
स्यातिपक्षस्यापि तथात्वात्, रजतस्यान्तरत्वे अह रजतमिति प्रतीत्यापत्त्यादिना आत्मरत्यालस्यभवाचासत्पत्यातिपक्ष एव
पर्यवसानमिति जीवब्रह्मभेदवत्त्वोऽसम्भवदुक्तिक — इति ॥

अत्रेदं तत्रेत्—अत्रानाभ्यज्ञानायनास्त्वन्दितात्मसाक्षात्कारो हि न ध्रुवणादिक विना सम्भवति । सत्यपि ध्रुवणे
प्रतिबन्धकविशेषेण तदनुत्पत्त्या हि नासाधनत्वनिर्णय सम्भवति, मण्यादिप्रतिबन्धकविशेषेण अग्निनापि दाहस्यानुत्पत्त्या
अग्निरपि दाहकारणत्वानुपपत्ते । आत्मसाक्षात्कारस्य हि मोक्षसाधनत्वं अज्ञाननिवृत्तिद्वारकरुमेवेति समूलस्य चञ्चलतास्य
मिथ्यात्वमपि सूचितमेव । यथाच सदसद्विलक्षणत्वं, प्रतिपन्नोपायां त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्व, ज्ञाननिवर्त्यत्व,
स्वात्मन्ताभावे एव प्रतीयमानत्वं सन्नैविकत्वादि च मिथ्यात्वं सुवच उपपन्नं च तथाऽद्वैतसिद्धौ विस्तर इति नेह क्तिन्व्यते ।
एतेन—निवृत्तिरात्येति वचनमपि—**व्याख्यातम्** अहमनुभवस्तु कदाचिच्छरीरे कदाचिद्विद्रय कदाचिन्मनस्य
गोचरयत्रैकरूपे आत्मनि प्रमाणमिति आगमेनेव आत्मतत्त्वविनिर्णय । यथाचायमेवाथं सर्वोऽप्युपनिषदा सर्वेषां ब्रह्म
सूत्राण च गोचर तथाप्रावृत्तप्रति किंचिदिव रेखिनीं व्यापारयाम । तदत्र चतुरथ्याधीनित्वेन चतुस्सूत्रोभूतिकया
प्रतिज्ञातमपि विस्तरभयात् सर्वेद्यान्त्रसंग्रहस्याप्या पञ्चसूत्र्या विमर्शनेनेव कृतप्रतिज्ञा वयमिति तद्वैदानं प्रवर्तमानं ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

आनन्दतीर्थीया हि—नाहमीश्वर इति प्रत्यक्षेण विद्वद्ब्रह्मार्जान्तलहेतुवानुमानेन भित्तोऽचिन्त्य इत्यादिशुद्ध्या च
जीवब्रह्मभेद एव वस्तु सन्, न तदभेद, प्रत्यक्षप्रामाण्यस्य प्राथम्येनोपजीव्यत्वेन चागमापेक्षयापि प्रायल्यादिति
निरूपयन्ति ॥

अत्राद्वैतितः प्रतिवृत्ते—नाहमीश्वर इति हि प्रत्यक्षं न जीवेश्वरभेदविषयकम् । तत्र हि न जीवस्त्वात्मिको भासते,
स्थूलोऽहमित्यादिप्रत्ययवत्तस्य भ्रमत्वात् । स्थूलोऽहमिति प्रत्ययोऽपि वृणिरह अह गच्छामीत्यादित्वेन भ्रम एव । एतेन—
अनुमानादिप्रमाणमपि भेदसाधकम्—**निरस्तम्** । भित्तोऽचिन्त्य इत्यादिषां तु श्रुतिव्यावहारिकभेदपरा । परस्परापेक्षयो-
रेवोपक्रमोपसंहारयोरेवमस्य प्रावच्यम्, नतु उपक्रमत्वेन, अपच्छेदन्यायविरोधापत्ते, उपजीव्योपजीवनभावोऽपि उभ
योऽप्यतिदेशत्वेनोपदेशत्वेन वा समबलत्वेनैव प्रावच्यत्वेनैव प्रत्ययप्रयोजक, नतनुपदेशोपदेशत्वेऽपीति प्रत्यक्षस्यानुपदेशस्य
उपदेशरूपामवाधकत्वं न सम्भवति । एवचानुपदेशोपदेशयो परस्परनिरोधोपक्रमोपसंहारयोरिव चागमसैवान् प्राव
च्यमिति जीवब्रह्मभेदवत्त्वं शास्त्रतत्त्वव्यतिष्य ।

यदप्यज्ञानन्दतीर्थीयानामधिकरणशरीरं—ब्रह्म प्रत्यगर्थजीव तदन्वद्वैति चिन्तायां उपक्रमोपसंहारादिभि
जीवब्रह्मभेदावगमात् तस्य च जीववत्त्वस्यासद्विगलत्वादिना न विचार कर्तव्य इति पूर्णपक्षे, वृहन्तोऽस्मिन् गुण इति
श्रुते स्वरूपतो गुणतथापरिच्छिन्नत्वयोगेन प्रवर्तमानस्य ब्रह्मशब्दस्य जीवाविषयत्वेन “तद्विनिज्ञासत्ये”त्यस्यापि तद्विष-
यत्वाद्बिचार कर्तव्य एवेति राक्षान्त—इति ॥

तत्राय पूर्वपक्षो न समर्थयितुं शक्य । तथाहि—

‘आत्मा ब्रह्मेत्यधीतः श्रुतिशिपरशतौर्निर्देशोपश्च सर्वं.

किं तत्र स्वप्रकाशो गुणलवरहितो वस्तुशास्त्रेण चिन्त्यम् ।

इत्याद्येषो गुरुणां नतिश्रुतिविषये स्वाप्रणाम्यत्ववाद्:

श्रुत्यन्तानां निरूप्यः स यदि जडमते केन शास्त्रैः स न स्यात् ॥ १ ॥

प्रामाण्यं सिद्धमेव ह्यकृतकवचसां त्वन्मते तर्कशास्त्रे

शास्त्रस्याहं यदस्य स्वरसि हरिकृतं ब्रह्मतर्कामिधानम् ।

तच्चैद्भ्रूयेत नित्यस्फुरद्गुणलवप्रत्यगात्मैद्रमर्थं

तत्रिग्रीहाय तेषां सगुणविषयता पूर्वपक्षेऽपि ते स्यात् ॥ २ ॥

वेदान्तानां प्रामाण्यं न संरक्षणीयमिति शास्त्राणि पराहता ॥ परमतसिद्धोपक्रमादिन्यायजालमवर्ण
न सम्भवति । तदुक्तम्—

साक्षी जीवः सुखादीन्यनिशमनुभवन्सर्वमानाधिकस्ते
तेषां तर्कं त्वदिष्टे प्रवलयिवलतासंविभागश्च सिद्धः ।
तस्यात्यन्तानुकूलश्रवणमपि तव प्राग्विचारात्तु साध्यम्
श्रुत्यन्तानां क तस्यागुणविषयतया पूर्वपक्षस्य लाभः ॥ ३ ॥
श्रुत्यन्तानामखण्डं विषय इति हि ते केन बोद्धव्यमेतत्
न्यायैस्तादर्थ्यमेपां घटयदतिष्ठेः शास्त्रमेकं न चेत्स्यात् ।
तच्चेदङ्गीक्रियेत प्रतिहतविषयं प्रत्यगात्मैकनिष्ठं
कस्यानारम्भसिद्धयै स भवतु भवतः पूर्वपक्षप्रयासः ॥ ४ ॥

वाचस्पतिविवरणकारयोरपि मते आधाधिकरणपूर्वपक्षव्याघात एवं स्यादिति तु न संशयम् । तदुक्तम्—

सिद्धेऽसिद्धे च सिद्धान्त्याभिमतविषये दूषणं चेत्क्रियेत
न्यायापेक्षा न तस्योन्मिपति निजमतप्रक्रियार्थानुवादे ।
सिद्धान्त्यस्वीकृतेऽयं यदि तु विषयतापादनं पूर्वपक्षे
कर्तव्यं तर्ह्युपायः कथमिव सुधिया तत्र नापेक्षणीयः ॥ ५ ॥

यथा पूर्वमीमांसायां सिद्धान्त्यनभिमतस्वार्गर्थलपूर्वपक्षेणाध्ययनविधिविचारः एवमत्रापीत्सपि न युक्तमिहाह—

एवं वाक्यं विचार्य यदि भवति नयो वापि सर्वत्र तुल्यः
तात्कचिद्व्यायङ्ग्याऽनभिमतरचनाप्युच्यते पूर्वपक्षे ।
सर्वंप्राभेव नानाविधनयनिकरानेकतात्पर्यसिद्धौ
वेदज्ञानानां विमर्शाद्विषयविरचना त्वेकमीहेतु शास्त्रम् ॥ ६ ॥

तस्माद्विवरणवाचस्पतिसंमतैवाधिकरणरचना युक्ता ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

अत्रेत्यं विवरणसंमतोऽऽधिकरणयोजना । प्रत्यगभिन्नब्रह्मविचारात्मकवेदान्तमीमांसा आरम्भणीया न वेति संशये
विषयासंभवसंभवाभ्यां पूर्वपक्षसिद्धन्तौ । उपजीव्यप्रत्यक्षसिद्धस्य कर्तृत्वादेः सत्यत्वेन तद्विरुद्धाकर्तृत्वादिना समावेशायो-
गेन प्रत्यग्रहैः न्यरूपविषयासंभवः । एतदभिप्रायेणैव तमः प्रकाशवद्विरुद्धस्य भावयोरित्युक्तमिति । प्रत्यक्षादेः तात्त्विकत्वाप-
रिहारेण व्यावहारिकत्वानुपहारेणोपजीव्यविरोधाभावेन आगमविरुद्धप्रत्यक्षादिसिद्धकर्तृत्वादिसिद्ध्यात्वेन विषयसंभव इति ॥

तत्रेत्यं चन्द्रिकाकाराः—जीवब्रह्मैक्यरूप एव विषयः सूत्रे विवक्षित इत्यत्र मानाभावः । ब्रह्मज्ञानस्येभ्यमाणत्वं
हि मोक्षसाधनप्रसादहेतुत्वैव वक्तव्यम्, नतु जीवगतकर्तृत्वाध्यासानवितर्कतया; 'यस्य प्रसादात्परमार्तिरूपात् अस्मात्संसा-
रान्मुच्यते नापरेणे'त्यादिश्रुतिसृतिपुराणगतैर्वचनैः प्रसादस्यैव मोक्षसाधनत्वं नतु ब्रह्मज्ञानस्यैववगमात् । ज्ञानं तु प्रसा-
दसाधनम् । एवं च कर्तृत्वाध्यासानिष्ठपणं भाष्यकारकृतं न संगतम् । यदि तु सेवत्या एव प्रसादहेतुत्वं नतु ज्ञानस्य,
त्वेनाविरोधात्, एवंज्ञानमेव मोक्षसाधनम्, अन्यथा 'तस्य तावदेवचिर'मिति श्रुतिविरोधापत्तेः इति विभाष्यते, एवमपि
सेतुदर्शनादिव सत्यस्यापि ब्रह्मज्ञानान्निवृत्तिसंभवात् न तन्निरूपणं प्रयोजनवत् । अधिष्ठानज्ञानकार्यस्य सिध्याभूतस्यैवाधि-
ष्ठानसाक्षात्कारमात्रनिवर्त्यत्वमिति अधिधेयज्ञानस्यैव सिध्याभूतवन्धनवितर्कत्वमिति वक्तव्यमपि रिकरणेन सेतुदर्शनस्य-
दीयव्यभिचारपरिहारेणैव प्रत्यक्षानुमानादिना सिध्याभेदविषयकरणेऽपि तात्त्विकभेदाविषयीकरणत्वात् तत्त्वमसीत्यादिभिः
विशिष्टतात्त्विकाभेदयोधने न क्रियेदपि बाधकमिति कर्तृत्वादिबन्धमिध्यात्वनिरूपणं अनवसरप्रसंगमेव । 'नेह नानास्ति
किंचने'तिश्रुत्या विशिष्टमिध्यात्वयोधनेन विशिष्टाभेदस्य व्यावहारिकस्य प्रतिभासिकस्य वा 'तत्त्वमसी'तिवाक्येन योधनस्य
समानसत्ताकयोर्भेदानेदयोर्विरोधेनाप्रामाण्यापत्त्या चासंभवेन चिन्मानामेदपरत्वमेव युक्तमिति तु न शङ्कनीयम्; तत्त्वं
पदमुत्थार्यैतानुपपत्तेः । चिन्मानरूपे भेदाप्रसक्त्याऽभेदयोधनस्य वैयर्थ्याच्च—इति वर्णयन्ति—

तत्तु न समीचीनम्—'ज्ञाना देवं मुच्यते' इत्यादिश्रुतिभिर्ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वात्, तस्य च आविषकाध्यास-
निवर्तकत्वैव पुण्यार्थत्वात्, जीववैश्वरत्वेनोपलक्षितभेदसंज्ञायविरोधिजीववैश्वरत्वाद्युपस्थितिद्वारकतत्त्वं पदलक्षितचिन्मात्र-
स्वरूपैक्ययोधनकत्वेन तत्त्वमसीत्यादिवाक्यसार्थक्याच्च । यथाच शक्यार्थत्वं न मुत्थार्यत्वं, किंतु तात्पर्यविषयार्थत्वम्,
तथा अद्वैतसिद्ध्यादौ व्यक्तम्—इति ।

वाचस्पतिसंमतता तु सा यद्यपि प्रत्यगात्मन एव ब्रह्मत्वं; तथापि तस्याहंप्रत्ययविषयसांसिदिग्धत्वात् तज्ज्ञानस्य अधि-
 षासनिवर्तकत्वाच्च वेदान्तानां जपावर्धतयैवोपयोग इति पूर्वपक्षः; संभावितदोषस्य प्रत्यक्षस्य जीवस्वरूपासमर्पकत्वेन वेदा-
 न्तवेद्यप्रत्यगात्मस्वरूपनिर्णयार्थो विचार आवश्यक एवेति राक्षान्त इति ॥

यत्तु अत्र चन्द्रिकाकृतां दूषणम्—विषयप्रयोजनाधिकारिणां असंभवात् विचारशास्त्रं अनारम्भणीयमेव ।
 तथाहि—प्रत्यक्षानवगतः शास्त्रमात्रवेद्यः आत्मा कीदृशः; शुद्ध इति चेत्, तस्य स्वप्रकाशस्य न स्वप्रकाशार्थं शास्त्रापेक्षा,
 प्रत्यक्षादिदशाध्यामपि स भासत एव । यदि न भासते, तर्हि किं तत् स्वरूपमेव न प्रकाशते, उत कश्चिदंशः । द्वितीयेपि
 सौंशः किं शरीरभेदो वा, कर्तृत्वाद्यभावो वा, ब्रह्मात्माभेदो वा । तत्र नाद्यः; तलतो गृह्यमाणे स्वप्रकाशेऽज्ञानतोऽभान-
 कल्पनासंभवात्, अन्यथा अज्ञानादिभानासंभवात् । न द्वितीयः; शरीरभेदादीनां सत्यत्वेऽद्वैतान्वयापत्तेः, मिथ्यात्वे च
 तत्त्वावेदकशास्त्रवेद्यानुपपत्तेः । एवं च “यजमानः प्रस्तरः” इत्यादाविव प्रत्यक्षाविरोधेनार्थवर्णनमेव तत्त्वमस्यादिवा-
 क्यानां युक्तमिति अज्ञानतद्विषयत्वाद्यप्रसिद्धेन विषयप्रयोजनादिसिद्धिः—इति ॥

तदपि न संगतम्—अकर्तृत्वाद्युपस्थितिपूर्वकब्रह्मार्थमेक्यज्ञानस्यैव जीवगताविद्यादिवन्धनिवर्तकत्वेनैव काम्यत्वेन,
 “ज्ञानेन त्वाहते तस्मिन् सर्वं ब्रह्ममयं भवेत्” इति वृहदारण्यकवेदनासंभावनादिदोषरहितज्ञानस्यैव तन्निवर्तकत्वात्,
 अहंप्रत्ययस्य असंभावनादिदोषकल्पितस्य बुद्ध्यादिसाहित्यांशस्याधिकस्यापि तत्र विषयत्वेनाज्ञानानिवर्तकत्वात्, ताद-
 दज्ञानसिद्ध्यर्थं विचारशास्त्रमारम्भणीयमेव । अधिष्ठानज्ञानमात्रं हि नाज्ञानविरोधीति स्वप्रकाशेऽप्यज्ञानं संभवति ।
 यथाचाज्ञाने प्रमाणलक्षणदिंसंभवः तथा अद्वैतसिद्धौ विस्मरेण प्रतिपादितमिति नेह वितन्वते । यथाच “यजमानः प्रस्तरः”
 इत्यस्यान्यपरस्य प्रत्यक्षाद्यनुसारेण अन्यथानयनेऽपि न वेदान्तानामन्यथानयनसंभवः, तथापि तत्रैव विवृतम् । तादृशं च
 अज्ञानं विवरणमते चैतन्यविषयकं चैतन्याश्रितं च । अज्ञानाश्रयत्वेऽपि चैतन्यस्य नाशप्रसङ्गः; उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षा-
 त्त्वात्, स्ववशोपाधिलान्द्रत्यापि तत्रैव विस्तृतमुपलभ्यते । वाचस्पतिमिश्रमते तु जीवोऽज्ञानाश्रयः, चैतन्यं तद्विषय
 इति विशेषः । सर्वथा च विषयप्रयोजनाधिकारिणां संभवात् विचारशास्त्रमारम्भणीयमेवेति सिद्धम् । इति प्रत्यक्षज्ञा-
 साधिकरणम् ॥

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

अत्रानन्दतीर्थीयाः—“जिज्ञासाकारणीभूतगुणपूर्तिप्रसिद्धये । जीवादिभेदकं विष्णोर्विश्वकर्तृत्वमुच्यते” इति संगति-
 मुक्त्वा “तद्विजिज्ञासत्से”त्यत्र ब्रह्मशब्दः किं जीवपरः उत विष्णुपरः इति संदिग्ध ब्रह्मशब्दस्य जीवे रूढत्वात् जीवपर इति
 पूर्वपक्षेय्य “यतो चेति” जगत्कारणत्वस्य जीवेऽनुपपत्त्या हृदरेपि वाधात् अदृष्टद्वारा कल्पकत्वेन वा जगत्कारणत्वे
 जातादिपदानां मुख्यार्थत्वात्पत्तेश्च विष्णुपरः—इति राक्षान्तयन्ति ।

तत्र रघुनाथसूरयः—सामान्यधर्मज्ञानस्यैव जिज्ञासाकारणत्वेन गुणपूर्तस्तदकारणत्वात्, प्रसिद्धस्तदकारणत्वेऽपि
 तस्य शुद्धमुखावधीनाया विश्वकर्तृत्वानधीनत्वात्, गुणपूर्तैरेव जीवादिभेदकत्वोपपत्त्या विश्वकर्तृत्वोपपादनस्यानावश्यक-
 त्वाच्च संगतिवर्णनमिदं न संगतम् । एतेन—पूर्वपक्षोऽपि न युक्त इति—सूचितम्; शरीरब्रह्मकलयोगेमेव ब्रह्मशब्दस्य
 जीवे प्रवृत्तेः, न तु ह्य्या; ह्य्यङ्गीकारेण तस्यासंभवदुष्कत्वात् । यस्तु तस्तु—ब्रह्मशब्दः प्रवृत्तिनिमित्तपीकल्पप्रयो-
 गवाहुल्याभ्यां ब्रह्मण्येव रूढः न जीवे । अतएव—“तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दो मुख्यवृत्तो महासुजे” इत्यादिबचनसंगतिरिति
 पूर्वपक्षे न किमपि धीजमुपलभामहे । अन्यथा जीवे ह्य्यङ्गीकारे प्रमेयत्वावस्थापेक्षया प्रमाणत्वावच्छेदो दैर्घ्येन
 गृह्यन्तो ह्यसिन् गुणा इति योगाश्रितवैदिकप्रसिद्धेरपि रूढ्याश्रितलौकिकप्रसिद्धापेक्षया हुर्वलत्वेन सिद्धान्तात्तुल्यतेः ।
 योगरूढत्वं तन्मयत्रापि तुल्यम्; जीवेऽपि योगरूढ्याधयणात् । एतेन—ब्रह्मणि विद्ब्रह्म्या जीवमिष्टान् रूढिवाधेन सिद्धान्त-
 न्तसमर्थनमपि—परार्हतम्; किंचासिदिग्धस्य जीवस्य जिज्ञास्यसमर्पकब्रह्मशब्देन कथमपि न बोधः । तथाहि—अथ
 कुतो वा प्राज्ञजगतेः वेदस्य वा ब्रह्मशब्देन न ब्रह्मणम् हृदिष्याम्यात् ? “आत्मा वारं दृष्टव्य” इति आत्मन एव जिज्ञा-
 स्यत्वावगमादिति चेत्, हन्त नारायणोऽसौ परमो विचिन्त्य इति विष्णोरेव जिज्ञास्यत्वावगमात् कुतो वा न जीवोऽपि परि-
 क्ष्यते ? यदि तद्वाप्यापार्श्वलोचनयोक्तृपूर्वपक्षः, तर्हि “यत्प्रयन्त्यभिर्सेविशन्ति” इति वाक्यप्रतिपाद्यमोक्षदत्ताप्राप्त्यलो-
 रसंभवात् पूर्वपक्षानुत्थानम् । एवं—“यतो वे”त्यादिशुभ्युत्पन्नं जगत्कारणत्वेन सिद्धान्ते रटिवाधनमपि न युक्तम्;
 निरवकारोनेकेनापि ब्रह्मशब्देनानेकजीवलिङ्गभ्रष्टसंभवेन तन्मतेऽद्वैतवापयानामिव जगत्कारणत्वादीनामपि जीवे कथंयिद-
 न्प्रयानयनसंभवात्, इति वाचस्पत्यादिपंथेत्वाधिकरणरचनाय श्याकरणीया ।

तापेयम्—यथापदनुभूये तत्सर्वमशुद्धं विनाशयं परमिदं च, न च तेनोपलब्धेन तद्विरुद्धं नित्यशुद्धमुक्तसंभवात्
 ह्यः स्वरूपं लक्षयितुं ध्ययम् । न हि दृष्टकत्वेन नित्यवानुमानसंभवः । एतेन—सत्यादिवाक्यमपि न ब्रह्मलक्षण-

परमिति—सूचितम्; स्वरूपसालक्षणत्वात् इति पूर्वपक्षे—जगत्कारणत्वं ब्रह्मलक्षणम् । जगतोऽलक्षणत्वेऽपि तदुत्पत्तेः सवितृमज्ज्याया देशान्तरप्राप्तेरिव हि लक्षणत्वसंभवः । कल्पितमपि जगत्कारणत्वं ब्रह्मण एवासाधारणो धर्मः रजतमिव शुभिकाया इति नानाव्याप्त्यसंभवौ । सत्त्वादिवाक्यमपि स्वरूपलक्षणपरमेव; स्वरूपस्यापि कल्पितत्वेन भेदेन लक्षणत्व-संभवात् । जन्माद्यस्य यत् इति यच्छब्दोपादानमुक्तलक्षणद्वयस्यापि गमकमिति सिद्धान्तः—इति ॥

अत्राहुः चन्द्रिकाकाराः—जिज्ञासास्येतरव्यावृत्त्यर्थं जीवपरलापरलविचार एवात्र युक्तः । “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति सूत्रस्येवास्य लक्षणपरत्वस्यैव युक्तत्वेऽपि अनित्यस्य जगतो नित्यब्रह्मलक्षणत्वासंभववर्णनं न युक्तम्; अनित्यस्यापि शब्दसाकाशलक्षणत्वदर्शनात्, सिद्धान्ते मिथ्याभूतस्यैव जगत्कारणत्वादेः लक्षणत्वस्वीकाराच्च । तदुक्तेः स्वरूपलक्षणत्वाभावाभिप्रायत्वेनोपपत्तावपि जगदुत्पत्तेः ब्रह्माधर्मत्वात् लक्षणत्वम् । एतेन—देशान्तरप्राप्तिरिव सवितृ-मज्ज्याया इति दृष्टान्तोऽपि—परास्तः । देशान्तरप्राप्तेः सवितृमज्ज्याधर्मत्वाभावात् । अस्तुवा कारणतासंबन्धेन लक्ष्य-वृत्तिलवियक्षयोक्तोपवारणमपि, एवमपि जन्मादिशब्दाद्यो जन्मस्थितिभङ्गमिति भाष्यमसंगतमेव । एककारणत्वेनापीष्ट-सिद्ध्या समुदितकारणलविवक्षया निष्प्रयोजनत्वात् । अरण्यैकस्वरूपलक्षकतयाऽविद्यावत्त्रासादावतिव्याप्तिवारणार्थतया वा तत्सार्धक्येऽपि, जन्मस्थितिभङ्गमोक्षदलवन्धदलज्ञानदलज्ञानदलमोक्षप्राप्त्यादिधर्माष्टकलक्षणत्वमेव युक्तम् । उक्तवाक्ये सर्वेषामनुपस्थानेऽपि चतुर्णां जन्मस्थितिभङ्गमोक्षदलानामुपस्थानेन मोक्षदलमात्रपरित्यागे कारणाभावात् । “यत्प्रयन्ती-त्य”नेन पौनरुक्त्यपरिहारार्थं “अभिसंविशन्ति” इत्यनेन मोक्षदलविवक्षणस्यैव युक्तत्वात् । प्रायपटप्राप्तस्य यत्पदसम-भिव्याहारस्याभिसंविशन्तीत्यत्र परित्यागे निर्वाजलापरत्या प्रयन्तिशब्दस्य प्रलयोन्मुक्तानि सन्तीत्यर्थकशत्रन्तलाङ्गी-कारेण अभिसंविशन्तीत्यस्य पौनरुक्त्यशङ्कानुदयेन मोक्षपरत्वेन तस्य मोक्षप्रतिपादकत्वेऽपि मोक्षस्यापि लयविशेषरूपत्वेन च त्रितयलक्षणलयोगेऽपि रात्रिलक्षणस्य जगतो भवन्मते उत्पत्त्यसंभवात् जगदुत्पत्तिस्थितिकारणत्वानि लक्षणम् । सद्विलक्षणलसासद्विलक्षणलस्य वानुत्पत्त्यप्रयोजकत्वेऽपि जगजन्मादिकारणत्वं तदस्थलक्षणं वा स्वरूपलक्षणं वेति विवेचनीयम् । यदि स्वरूपलक्षणं, सिद्धान्तविरोधः, यदि तदस्थलक्षणम्, तर्हि किं नाम तदस्थलक्षणत्वम् ? लक्ष्यागतत्वं चेत्, कारणलस्य ब्रह्मणस्तत्वेन तदस्थलक्षणत्वासंभवः । उपहितकेवलात्मना लक्ष्याभिन्नत्वं स्वरूपलक्षणत्वं, तदितरत्वं तदस्थलक्षणत्वमिति परिष्कारेऽपि, अत्र लक्षणद्वयकथनं व्यर्थम्; स्वरूपलक्षणपदकानन्योपपादकतया तदस्थलक्षणस्य स्वरूपव्यवच्छेदकतया स्वरूपलक्षणस्य चोपयोगेऽपि सत्त्वादिवाक्यानां विशिष्टपरणां स्वरूपलक्षणपरत्वासंभवः । सत्त्वादि-वाक्यानां विशिष्टपरलपरित्यागो हि वाधकवशेन स्यात् । वाधकं च न किमन्युपलभामहे । सद्विद्या हि उपक्रमपरामर्शो-पसंहारैः सविशेषपरिव, न निर्विशेषपर । तथाहि—उत्तमादेश इति हि शासनकर्तुः सविशेषस्यैवोपक्रमः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानवादोऽपि सविशेषपरत्वेऽपि प्रधानज्ञानादप्रधानानामपि ज्ञातप्रायल्लाडुपपद्यते । ‘सन्मूल्यः सोम्य सदावतना’ इति सर्वमूलिभावनिर्देशो नान्तरा सविशेषलमुपपद्यते । एतदभिप्रायेणैव “सदेव सोम्येदमत्र आसीदिति प्रपञ्चसत्त्वचनं, “तत्सत्यमिति च वचनं च । तत्त्वमसीति तु विभक्तिलोपस्वावादेशादिभिः वैयधिकरण्येन शरीरशरीरिभावाभिप्रायेण “तत्सत्यमिति च वचनं च । तत्त्वमसीति तु विभक्तिलोपस्वावादेशादिभिः वैयधिकरण्येन शरीरशरीरिभावाभिप्रायेण सामानाधिकरण्येनैव वा सविशेषवादानुगुणमपि नेतुं शक्यमेव । एतेन—“एकमेवाद्वितीयमिति वाक्यमपि—व्याख्यातं भवति; एकशब्देन मुख्यलस्यैव अद्वितीयपदेनासहायलस्य चैव बोधनात् इति सर्वैकत्वमिति अस्मदुक्त-पक्षोऽत्रादरणीय—इति ।

तदेतन्न संगतम्; सद्विद्यायाः सजातीयविजातीयत्वगतभेदरहितनित्यशुद्धब्रह्मोदासीनाज्जन्मनात्रपरताया एव युक्तत्वात् । यथाचेतत्तथाऽनुपदमेव निर्णयसागराधिपतिभिः प्रकाशितार्थां सूत्रभाष्यभामतीकल्पतरुपरिमलालिमिकायां पद्य-ग्रन्थ्यां समन्वयभाष्यगतसदसदेवेदमितिवाक्यशिरस्कायां टिप्पण्यामुपपादितमस्माभिरिति विस्तरभयादुपरामानः ॥ इति जन्माद्यधिकरणम् ॥

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

जगजन्मादिकारणलस्य ब्रह्मलक्षणस्य आनुमानिके, आगमिके वा, उदादावतिव्याख्याक्षेपेण अनुमानस्यान्यत्र प्रमाण-स्यापि नावेदमिदित्यादिशुल्या जगत्कारणलस्यानुमानिकत्वप्रतिक्षेपात् श्रुतिविरुद्धानां दुरागमानामप्रमाणत्वाच्च स्वतःप्रमाण-श्रुतिसमधिगतो नारायण एव जगत्कारणमिति सिद्धान्तेन चोक्ताधिकरणप्रवृत्तिरिति—आनन्दतीर्थीयाः ।

तत्र यद्यपि सांख्यपाण्डुपतादिदुरागमप्रामाण्यं स्मृत्यवकाशादोपाधिकरणेन च्युत्पाद्यमानं पुनरुक्तमिव प्रतिभाति; तथाप्यतिव्याप्तिनिरासकत्वेनास्यासंभवनिरासकत्वेन तस्य च प्रवृत्त्या न पौनरुक्त्यम् । यथा—पाण्डुपतादिस्मृत्या पूर्वपक्षे पाथरात्रादिस्मृत्या सिद्धान्तः, तत्र तु स्मृत्यनुमानान्यां पूर्वपक्षे शुल्या सिद्धान्त इति । अथवा—तत्र शेषाध्यायमेव पूर्वपक्षे तदप्रामाण्येन राक्षान्तोऽत्रानुमानेन पूर्वपक्षे स्वतःप्रामाण्येन सिद्धान्त इति विवेकः । शिष्यद्वारादिकं सक्तृकं, १७

शिवो जगत्कर्ता, सर्वज्ञत्वादिति वा पूर्वपक्षिसंमतोऽनुमानप्रयोग । 'चक्षुरादि यथाऽशक्तं रसगन्धादिवस्तुषु । अनुमाऽपि तथाऽशक्ता धर्मप्रज्ञादिवस्तुषु' सर्वथा तु अनुमानायोग्यत्वदुरागमाप्रामाण्याभ्या जगत्कारणत्वस्य श्रुतिसदगमादिप्रियेव नारायण एव समन्वयो नान्यत्र शिवादाविति नातिव्याप्तिरिति तदीयं हृदयम् ॥ •

तदेतन्न संगतम् । नहि कार्यं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यनुमानेन विशिष्य रद्घ कर्तेति सिद्ध्यति, नावेदविदित्वादिश्रुत्या विष्णो आनुमानिककारणत्व यथा निषिष्यते, एवं "एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान" इति "नारायणश्चैवा जायते" इति श्रुत्या रद्घादे सर्वजगत्कारणत्वमपि निषिष्यते इति न परिशेषानुमानस्याप्यवकाश, श्रुतिमनादह्य पूर्वपक्ष-करणे तु रद्घ एवेति न विशेषसिद्धिरिति घट्टकुट्या प्रभातम् । पूर्वपक्षसमतेन शास्त्रप्रामाण्येन सिद्धान्तकरणासगतिस्त्वधिषा ।
एतेन—शिवो जगत्कर्ता, सर्वज्ञत्वात् इत्यनुमानमपि—**पराहत्तम्** ; आगमेन शिवस्यैव बोधादिना बौद्धस्य पातशस्त्र-च्छादिना योगिना च सर्वज्ञत्वेन व्यभिचारात् । बुद्धादीनामपि पक्षकुक्षिमिक्षितत्वं तु आंगमसाहाय्येन पूर्वपक्षयितुं तत्र न सम्भवति, नहि केनाप्यागमेन बुद्ध सर्वज्ञ इति सिद्ध्यति । किञ्च विधिस्त्रादिपुर सर सकलजगत्कारणत्वस्य रद्घादावतिव्याप्ति, उत कारणत्वमात्रस्य । **नाद्यः** ; तस्य रद्घादौ वाचितत्वेनातिव्याप्त्यनवसरात्, इमानि भूतानीति निर्देशात्प्रसिद्धसर्वभूतका-रणत्वं विचक्षितमिति अतिव्याप्तिप्रसरसमर्थनं तु न सम्भवति, प्रसिद्धपदेन वर्तमानप्रत्यक्षघटादिमानविवक्षणे तत्कारणत्व-मानेन गुणपूर्व्यलभात् "जिज्ञासाकारणीभूतगुणपूर्तिप्रसिद्धये । जीवादिभेदक विष्णोर्विश्वकर्तृत्वमुच्यते" इति स्वप्रतिज्ञावि-रोध । प्रसिद्धकतिपयकारणत्वस्य जीवेऽपि सम्भवेन तदन्यथानुपपत्त्या जीवे ब्रह्मशब्दरुद्धिमत्सिद्धान्तविरोध, एवञ्च विधिस्त्रादिपुर सरसर्वजगत्कारणत्वविवक्षणस्यावश्यकत्वात् न रद्घेऽतिव्याप्तिप्रसक्त । **अथमभिप्रायः**—"यतो वेति" वाक्ये यच्छब्दोपनिबन्धेनानुवादत्वेन पुरोवादापेक्षया प्रत्यासत्त्या कारणवाक्यानि सर्वान्येव पुरोवादा इत्याश्रयणीयमिति "इदं सर्वमश्नत" इत्यादिपर्यालोचनया सर्वजगत्कारणत्वमेव विवक्ष्यते इत्यङ्गीकरणीयम् । एतदभिप्रायेणैव "इमानीति सर्वेनाग्रध सकोच्यमावा"दित्यादि चन्द्रिकावाक्यप्रश्रुति । किञ्च ब्रह्मशब्दार्थस्य गुणपूर्वादेशे निर्णायकतया जगत्का-रणत्वस्य पूर्वाधिकरणे उक्तस्य कारणत्वस्य ब्रह्मानन्दतया सिद्धत्वात् न तदन्यसाधारण्यशङ्कोन्मिपति । जगत्कारण-त्वस्यान्यगतत्वे ब्रह्मशब्दार्थ एव रद्घो वा विष्णुर्वेति शङ्का स्यादिति तदनिर्णयाक्षेप एवान् विचक्षित इति तु न शङ्कनीयम्, "तदेव ब्रह्म परम कवीनाम्" । 'तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दो मुच्यते ततो महादाम्ने' इत्यादिश्रुतिस्मृतिवचनै विष्णवेन निरूप्येतिज्ञानै-वोक्तोक्षेपपरिहारसम्भवेन जगत्कारणत्वस्येतरसाधारण्येऽप्यविरोधात् । आकाशादिकारणादिष्वपि परोवरीयस्त्वादिभिरेव ब्रह्म-निर्णयं ननु जगत्कारणत्वेनेत्यदोधात् । किञ्च रद्घस्य जीवकोऽन्यन्तर्भावेन पूर्वपक्ष २ उतेश्वरकोऽन्यन्तर्भावेन २ आश्रे-पूर्वाधिकरणेन कारणत्वपूर्णत्वाभ्या जीवभेदे सिद्धे निश्चितजीवभेदकस्य कारणत्वस्य कथं जीवसाधारण्यशङ्का ? अनुमाने-नेति चेत्, अह्नु साधारण्य को विरोध ? नच शास्त्रान्तरम्, रद्घादिकारणत्वस्यानुमानिकत्वेऽपि विष्णुकारणत्वस्यानु-मानिकत्वेन शास्त्रान्तरसिद्धे । **न द्वितीयः** ; ईश्वरानेकत्वस्याप्रसिद्धत्वात्, "एकमेव," "न ब्रह्मा नेशान" इत्यादिश्रुति-विरोधाच्च । यथा रद्घेश्वरत्वे तस्य लक्ष्यत्वमेव स्यात्तथा शकरभगवत्पादभूषणे स्पष्ट प्रतिपादितमिति नेह वितन्यते ॥ किञ्च श्रुतिविरोधे अनुमानश्रुत्याप्रामाण्येन स्मृत्या पूर्वपक्षकरण असगतमेव, श्रुतद्वयतर्काणां हि भवता पूर्वमेव सकलशास्त्र-व्यवस्था संप्राप्तत्वात् मननात्मकभेदेद शास्त्रमिलञ्जीकारेण न दुरागमप्रामाण्यशङ्का सम्भवति । सम्भवन्त्याथ तस्या अने-नाधिकरणेन निरासे स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गाधिकरणवैकल्यम् । तत्र हि पाशुपतागमाना पाश्वरानविरुद्धाना अप्रामाण्य-व्यवस्थाप्यते । श्रुत्याप्रामाण्यसमर्थनं, तत्र तु स्मृत्येति तु नापीनरुक्तयम् । अत्र स्मृतीनामपि भाष्ये उदाहरणेन तद-प्रामाण्यस्यापि अत्रैव विवक्षणात् । आन्यथा तद्वैयर्थ्यापत्ते । **एतेन**—आगमापेक्षायाऽनुमानाप्रामाण्य एतदर्थं स्मृत्यप्रामा-ण्य तदर्थं इति वचनमपि—**पराहत्तम्** ; श्रुतिविरुद्धानुमानप्रामाण्याशङ्काया एवानुदयात् । अतिव्याप्तिहारकतया अथ असम्भवनिरस्तनेन तस्यैवपि नापीनरुक्तयम् । प्रथमतोऽसम्भवनिराकरणस्येवावस्यसंप्राप्तत्वात्, तथैव सप्रदायाच्च । शास्त्रोक्तित्वात् इति सूत्रेण हि शास्त्रमेव योनिं यस्येति व्युत्पत्त्या प्रमाणान्तराविषयत्वसमर्थनेन शास्त्रमान्यमन्वयस्यैव विवक्षणेन प्रमाणान्तरनिषयत्वपूर्वपक्षनिराकरणमेव अभिप्रेतम्, नतु साधारण्यनिराकरणमिति गण्डसोपरि स्फोटसपात । सर्वथा च शकरभगवत्पादसमताधिकरणयोञ्जैवान् समीचीना न आनन्दतीर्थसमता इति सिद्धम् ।

शंकरभगवत्पादसंमता हि सा इत्यम्—सर्वजगत्कारणत्व ब्रह्मणो न सम्भवति, कर्तृलोपयोगिसर्वज्ञत्वाभावात् । तथाहि—ब्रह्म हि स्वरूपज्ञानम् तस्य हि सर्वज्ञत्व सर्वस्वमासत्तादात्म्यम् । न चैतद् घटे प्राक् सम्भवति, अतीतानाग-त्तादीना तत्र तदानीं अकल्पितत्वाच्च । अनुमिलादेरिव तु अतीतादिविषयकत्वं ब्रह्मणो न सम्भवति, परोक्षत्वापातात् । अतः प्रधानमेव जगदुपादानम् । महत्त्वोपाधिको जीवस्तु कर्ता । तस्यैव तु योगादिसपादितसावश्यस्य वेदोपदेष्टृत्वम् । अस्तुवा ब्रह्मैव कारणमिति, सर्वजगत्कारण तु न सम्भवति, असर्वज्ञत्वात्, नच वेदकर्तृत्वेन सर्वज्ञत्व, वेदस्य 'वाचा विस्फलिस्वये'-तिश्रुत्या नित्यत्वेन तत्रेश्वरसाकारणत्वात् । अह्नुवा सोऽनित्य इति, एवमपि वेदकर्तृत्व न ईश्वरस्य सर्वज्ञत्व सापयितुं पार-

यति । वेदो हि निश्चितश्रुत्या ईश्वरबुद्धि विनैव तस्मादाविर्भयतीत्यवगम्यते, यो हि विनैव बुद्धि यस्माभिर्गतः कथं तत्कारण-
त्वेन तस्य व्यवहारः ? व्यवहारेवापि कथं सार्वतर्दर्थविज्ञानवान्भवति ? सर्वथा ब्रह्म न सर्वजगत्कारणम्, किंतु प्रधानादि-
कमेवेति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु ब्रह्म सर्वज्ञं, शास्त्रकारणत्वात्, यथाहि हिरण्यगर्भलघुः महत्त्वरूपहिरण्यगर्भाधिपत्यृत्वं
स्वरूपज्ञानत्वेऽनुपपद्यते परेषाम्, एवं सर्वजगत्कारणत्वमपि अस्मन्मते स्वरूपज्ञानत्वेऽनुपपद्यते । विद्यमानसर्वविषयक-
त्वमेव सर्वज्ञत्वं नत्वतीतानागततादिविषयत्वमपीति न परोक्षत्वाद्यापातः । तदिदं सर्वज्ञत्वं यद्यपि सकलजगत्कारणत्ववर्णनेनैव
सिद्धप्रायम्; तथापि सर्वज्ञत्वेदकारणत्वेन तद्बुद्धीकर्तुं शास्त्रयोनित्वाद्यधिकरणम् । निश्चितश्रुतिर्हि अनायाससाध्यत्वपरा न
दुयोधयिषापूर्वकं तत्कृतिं प्रतिप्रार्थति । एवं महतः अनेकविद्याश्रानोपर्यृष्टितस्यर्गवेदादेः अनायासेन लीलान्यायेन यः छष्टा
स सर्वज्ञ इत्यत्र को वा विप्रतिपद्येत । तदयं निर्गलितः प्रयोगः—वेदः तदर्थ्याधिकविज्ञानवत्पुरुषप्रणीतः, वाक्यप्रमा-
णत्वात्, यद्यद्वाक्यप्रमाणं तत्तत्तदर्थ्याधिकविज्ञानवत्पुरुषप्रणीतम्, यथा पाणिन्यादिप्रणीतं व्याकरणादिकमिति ।

अत्र चन्द्रिकाकाराः—लक्षणानन्तरमवश्योपेक्षितप्रमाणपरत्वसंभवेऽन्यपरत्वायोगः, शुभदमिमताधिष्ठानत्वमात्रेण
सार्वश्यालाभः, पूर्वसूत्रतोऽर्थतो लक्ष्यस्य सर्वशक्त्यादित्वाद्योगेन सार्वश्रयस्यैव स्फोरणे प्रयोजनाभावः, श्रुत्यां शास्त्रयोनित्वस्य
तेन सार्वश्रयस्य च साधनेन प्रधानकारणतानिषेधोपेक्षया श्रुत्यैव प्रधानकारणताविषेध एव वरम्, जगद्विर्माणेन अस्पृही-
कृतस्य सार्वश्रयस्य तदेकदेशशास्त्रनिर्माणेन स्पृहीकरणसंभवः, एकार्थमात्रज्ञप्रयुक्तानेकार्थकवाक्ये व्यभिचारात् वेद इत्यनु-
मानायोगः, आधुनिकपुरुषपाणिगतवराटिकाज्ञानासिद्धिभेति नेदं परेषां अधिकरणशरीरं युक्तम्—इति वर्णयन्ति ॥

तदेतदापातरमणीयम्; नहि लक्षणे असंभवदोषकञ्चित्त्वेन शक्यमाने प्रमाणाभिधानावसरः । **वस्तुतस्तु**—
जन्मादिसूत्रेण प्रमाणस्यापि निरूपितत्वात् न प्रमाणाकाङ्क्षोदयः । लयापि प्रमाणजिज्ञासाया न सूत्रमवतारितम्, किंतु
अतिव्याप्तिवारकतया । यथा जन्मादिसूत्रेण अधिष्ठानत्वमुक्तम्, एवं कर्तृत्वमपीति भ्रमाधिष्ठानत्वमात्रेण सर्वज्ञत्वासिद्धावपि
कर्तृत्वविशिष्टेन तेन तत्सिद्धिसंभवः । सर्वज्ञत्वदोषकरणेन तदुपपत्त्यर्थः सर्वशक्तित्वेपि तात्पर्यार्थत्वात् सर्वशक्तिदोषकर-
णमपि संभवत्येव । वेदांशे 'वाचा विरूपनित्यया' इत्यादिश्रुतिविरोधपरिहारेण अनिलत्वव्यवस्थापनं यथाऽपेक्षितं नैवं
लोकांशे इति शास्त्रयोनित्वात् इति सूत्रनिर्देशः । कारणत्वलक्षणेनोपेक्षितं सर्वज्ञत्वं हेतुविशेषेण अत्र समर्थ्यत इत्येव
विवक्षितं, ननु जगत्कारणत्वेन सिद्धस्य हेतुत्वव्यवस्थापनं पुनःसमर्थनमिति जगद्विर्माणेत्याद्योगः । स्वविषयज्ञानेन न
स्वप्रयोजकदुयोधयिषाविषयस्यैव विवक्षणात्तैकार्थमात्राभिज्ञप्रयुक्तानेकार्थकवाक्ये व्यभिचार इति न "वेदः" इत्यनुमा-
नायोगः प्रमाणवाक्यत्वादित्यनेन शास्त्रत्वादिति विवक्षणे तु यो यच्छास्त्रकर्तृतिं सामान्यव्याप्तेः न लौकिकवाक्ये
व्यभिचारप्रसङ्गोऽपि । प्रकृतेनानुमानेनैव आधुनिकपुरुषपाणिगतवराटिकाज्ञानमीश्वरस्य साध्यत इति न वाधावकाश इति
सर्वमनवयम् । इति शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

किं विष्णुरेव जगत्कारणं, उतान्योऽपि ह्य इति संशये उपक्रमस्य प्रतिप्रहीतुरक्षप्रतिप्रहेष्टो पाथात्त्रात्रपञ्चेदप्रायश्चित्ते
उपसंहारस्य अभ्यासस्य प्रयाजाद्यैक्ये व्यभिचारेणोपक्रमोपसंहाराभ्यासानां, स्पृष्टसिद्धार्थप्रतिपादकश्रुतीनां नित्यविधी-
नामकलानां निरूपणपर्यर्थकार्यवादानां चाप्रामाण्यपत्त्याऽपूर्वकलोपपर्यर्थवादानां च तात्पर्यनिर्णायकत्वात् श्रुतिव्याख्या-
नरूपाच्छेदागमादुदोऽपि कारणमिति पूर्वपक्षे—समुच्चितानामुपक्रमोपसंहारादीनां व्यभिचारादिपरिहारस्यान्यत्र स्पष्टत्वेन
तात्पर्यनिर्णायकत्वादुपक्रमोपसंहारादिभिः विष्णुरेव जगत्कारणं नान्यो ह्य इति सिद्धान्तः । एतेन—निर्विशेषचिन्मात्र-
कारणतावादोऽपि—पराहृतः इत्यानन्दतीर्थीयाः ।

तदेतदसंगतम्—शास्त्रयोनित्वाधिकरणेनैव श्रुतिविरुद्धशैवागमाद्यप्रामाण्यस्य तदनुसारेण ह्यकारणत्वस्य प्रतिक्षे-
पेण संशयपूर्वपक्षसिद्धान्तानां निर्दलत्वात् । यथा निर्विशेषचिन्मात्रकारणतया तत्रैव सर्वेषामपि वेदान्तानां समन्वयस्त-
थाऽनुपदमेव प्रकाशयिष्यत इत्याचार्यभगवत्पादीयसंमतैवात्राधिकरणयोजना समीचीना ।

तथाहि—वेदान्ता अनधिगतप्रयोजनवदर्थप्रतिपादकत्वेन अनधिगतावाधितार्थनोषकत्वेन वा शुद्धब्रह्मणि प्रमाणां न वेति
संशये ब्रह्मणोऽक्रियारूपत्वेन प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्तराविषयत्वेनाप्रयोजनत्वात् सिद्धस्य ब्रह्मणो मानान्तरविषयत्वावश्यकत्वेना-
धिगतत्वेन चाप्रामाण्यमिति कर्मादिभूतकर्तृत्वैवतादिसावकत्वेनोपासनाविधिविषयसमर्पणेनैव प्रामाण्यात् वेदान्ताः शुद्धे
ब्रह्मणि प्रमाणमिति पूर्वपक्षे, शुद्धब्रह्मणः पुरुषार्थानुपयोगित्वेऽपि स्वतःपुरुषार्थत्वात्, नित्यप्राप्तस्यापि तस्याप्राप्तिसिद्धिनि-
राकरणेन कण्ठगतचामीकरन्यायेन फलत्वसंभवात्, कार्यवस्तुविषयगामपि लौकिकानां वाच्यमानां सापेक्षत्वदर्शनेन, सिद्ध-
वस्तुपराणामपि निरपेक्षत्वदर्शनेन च सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वयोः सिद्धकार्यवस्तुविषयकत्वस्याप्रयोजकत्वेन सिद्धवस्तुविषयकत्वेऽध-
वितोधाच्च वेदान्ताः शुद्धे ब्रह्मणि प्रमाणमेवेति राद्धान्तः । यथाच सद्ब्रह्मणा अद्वितीयं ब्रह्मण्येव पर्यवसानं तथा पूर्वमेको-

पपादितम्, एव बृहदारण्यकचतुरध्याय्या मुण्डकोपनिषद् इतरेषा चापि तत्रैव पर्यवसानं भेदपरतनिराकरणपूर्वकं अद्वैतसिद्ध्यादौ विस्तरैण प्रतिपादितमिति नेह वितन्त्यते ।

अत्राहुश्चन्द्रिकाकाराः—पूर्वपक्षोयं निर्दलं, निष्प्रयोजनत्वसाद्वा हि जिज्ञासाधिकरण एव परिहृता । पौहयेयलमेव सापेक्षत्वप्रयोजकम्, ननु सिद्धविषयकत्वं, कार्यविषयकाणामपि सापेक्षत्वदर्शनादिति । एव सिद्धान्तोऽप्ययुक्तं, निविशेषे चिन्मात्रे श्रुतिसमन्वयासम्भवात् । असदिधे च तस्मिन्सशयादिकमपि न सम्भवति । किञ्च—आद्यसूत्रेऽहमर्थे हि प्रसिद्धिरुपपादिता । जिज्ञासार्थं, द्वितीये हि जगज्जन्मादिहेतुता ॥ अविद्यमानाहमर्थे लक्षणत्वेन कीर्तिता । ईश्वरस्य, तृतीये तु निविशेषप्रमाणता ॥ शास्त्रस्योक्ता, चतुर्थे च तस्मिन्नेव समन्वयः । प्रतिज्ञातोऽन्तरित्यादौ सविशेषं तु कथ्यते ॥ प्रहेति मायिनां पक्षः तत्र किं केन संगतम् । तत्त्वविद्वेषमात्रेण श्रुतिसूत्रे कदर्थिते ॥

एतेन—ब्रह्मगतचामीकरन्यायेनात्मन परत्वव्यपदेशोऽपि—**परास्तः**, दृष्टान्ते प्राप्तिज्ञानजन्यसुरास्यैव फलत्वेन वेषम्यात्, तत्तु समन्वयादिसूत्रस्वारस्यसम्भूत एव, तच्छब्देन ब्रह्मण एव विवक्षणेनाध्यायसमाप्ति साध्यसमर्पकतयोपयोगात्—इति ।

तदेतद्विचारमणीयम् । तथाहि—प्रथमसूत्रे हि एतदधिकरणसिद्ध एवार्थं उपोद्धातत्वेन प्रत्यक्षप्रावच्यनिराकरणेन विषयप्रयोजनसमर्थनार्थमनूदित । नहि तावता एतदधिकरणवैयर्थ्यापादनसम्भव । अतएव हि युष्मन्मते शास्त्रयोर्निलसमन्वयान्या सिद्ध चेदप्रामाण्य अत शब्देन पराशृष्टमपि शास्त्रयोर्निलसमन्वयाधिकरणयो सार्थक्यम् । नह्यस्माभि कार्यपराणा असिद्धार्थपरत्वनियमोऽङ्गीकृत, किन्तु सिद्धवस्तुत्वावच्छेदेन प्रमाणान्तरविषयत्वनियम एवेति न पूर्वपक्षो निर्दल । **एतेन—**सिद्धान्तोऽपि—**व्याख्यात**, निविशेषेपि उपक्रमोपसहारादिभिस्त्वापर्यैर्निगम्यसम्भवात् । यथाचैतस्यान्यत्र विस्तर । **प्रथमसूत्रे** जीवस्य परमार्थिकं यद्रूपं ब्रह्म तन्निहासा प्रस्तुत्य, तस्य जैवरूपव्यावृत्तत्वेन पिज्ञास्यलार्थीपाथिकं जगत्कारणत्वलक्षणं **द्वितीयेनाभिधाय**, जगत्कारणत्वायुपलक्षितस्य शास्त्रैकगम्यत्वं **तृतीयेसूत्रे** समर्थं, चतुर्थेन तत्र सर्वथा वेदान्तानां तात्पर्यमुपवर्ण्य, ईश्वरत्वविकरणेनोक्तलक्षणातिव्याप्तिशङ्कानिरसनेन गतिसामान्यमुपलक्ष्योपलक्षितस्य तस्य स्फुटीकरणं आनन्दमयाधिकरणमारभ्य क्रियते । अन्तराद्यधिकरणेषु च प्रसन्नात् प्रकृतब्रह्माधितान्युपासनाणि विचार्यन्त इति अस्मन्मते सर्वं संगतमेवेति असंगत्यायुद्धायन चन्द्रिकाकाराणां परमाध्वैतात्मविद्वेषमात्रणैवेति मन्तव्यम् । कण्डचामीकरस्यैव हि चामीकर प्राप्त इत्यभिप्रेयुक्तानामनुभवानु प्राप्तस्य प्राप्तिरेव विवक्षिता, नाप्राप्तस्य सुखस्य, कस्यापि मुख प्राप्तमित्यननुभवानु । तत्तु **समन्वयादिति**सूत्रस्वारस्य तु असम्मत एव । ब्रह्मचिन्तासेति प्रक्रमेणैव आध्यायसमाप्ति ब्रह्मण सर्वत्र विषयतासम्भवेन तदर्थं तदपदनिवेशवैयर्थ्यात् । प्रकृततात्पर्यमार्शकेन तेन साध्यसमर्पणस्यैव युक्तत्वादिति सर्वसमवयम् । इति समन्वयाधिकरणम् ॥

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

आद्यसूत्रे ब्रह्मशब्देन जीवादिवाच्यवर्तकगुणपूर्तिं **द्वितीये** तसिञ्ज्यर्थं जगत्कारणता **तृतीये** तत्र शास्त्रप्रमाणता **चतुर्थे** शास्त्रस्य अन्वयपरतानिषेधेन विष्णवेकनिष्ठता वचनवृत्त्या सर्वशास्त्रतात्पर्यविषयता चोपवर्ण्य समन्वयादिशब्दापस्य वाच्यत्वस्य कात्स्न्यस्य च निरूपणार्थमुक्त्वाविकरणम् । अत्र ब्रह्मणि समन्वयोऽयुक्तो युक्तो वेति सहाये न युक्त इति पूर्वपक्ष । **तथाहि—**नहि ब्रह्मणि सर्वेषां वेदान्तानां पर्यवसानम्, तस्य “यतो वाचो निवतन्त” इत्यादिना वाच्यत्वप्रतिज्ञेपात्, ‘परास्वरं पुरुषमीक्षते’ इति श्रुत ईक्षणोपलब्धं तु निर्गुणस्यैव, ननु सगुणस्येति न तदन्वययोपपत्त्या वाच्यत्वसिद्धिः । अस्तुवा शब्देनैक्षणीयमिति, तथापि तद्व्यत्ययवैषम्यपत्तौ न वाच्यत्वसिद्धिः । स्यादिति वाचकपदप्रयोगे किमस्य वाच्यमितिप्रश्ने वाचकपदान्तरमेव प्रयुज्यते, एव लक्षकपदप्रयोगे किमस्य लक्ष्यमिति प्रश्ने लक्षकपदान्तरमेव प्रयोक्तुं शक्यत इति न दोषः । गहापदादिप्रयोगे किं लक्ष्यमिति प्रश्ने हीट इत्यादिवाचकपदप्रयोगोऽत्र अप्रयोगक इति मन्तव्यम्—इति ॥ **सिद्धान्तस्तु—**ब्रह्म नावाच्य ईक्षणविषयतात् । ईक्षणविषयत्वं हि ब्रह्मणि प्रत्यक्षादिना असम्भवादुपनिषदेव वर्णनीयमिति तत्र लक्षणाया गन्तापदलक्ष्ये गन्नालाभाववत् अशब्दादिपदलक्ष्ये अशब्दत्वाभावेन सशब्दत्वमेव पर्यवस्यत् । आत्मशब्दादिभिस्तस्य हेतव्यं हि अयत्समतीव्रणीयम् । अन्यथा मोक्षसिद्धिप्रसन्नात् । नच लक्षणया ज्ञेयत्वसम्भव । वाच्यस्यव्यतिरिक्तता ज्ञेयमेव हि लक्ष्यमिति, नचापनिषद लक्ष्य वाच्यस्यव्यतिरिक्तता ज्ञातम् । योगिकत्वात्तु न सगतिप्रहायोक्तेति न दोषः, निगुणाशब्दादिपदानां हि न सगुणमप्य इति निर्गुणपरत्वमेवाङ्गीकरणीयम् । अवाच्यत्वादिश्रुतिसु प्रसिद्धभावाभिप्रायेति मन्तव्यम् । तदर्थं **सूत्रार्थ—**ब्रह्म अशब्दं न, ईक्षते—इत्यानन्दतीर्थीया ॥

अत्रेदं विचारणीयम्—अद्वैतभिमितस्य निर्गुणस्य वाच्यत्वमिदानीं समर्थते, उत सगुणस्येति । आद्ये सगुणस्यैव गुणपूर्णस्य भवता पूर्वं ब्रह्मरूपत्वं प्रतिज्ञातमिति तत्रैव लक्षणप्रमाणसर्वशास्त्रपर्यवसानानां वर्णितत्वेन निर्गुणवाच्यत्वसमर्थनमवसरम् । द्वितीये तत्रावाच्यत्वस्य केनाप्यनभिमत्तत्वेन तन्निराकरणमकाण्डताण्डवम् । जिज्ञास्यस्यावाच्यत्वात् सविशेषत्वे च तदनुपपत्त्याऽशब्दमिलानुपपत्त्या सविशेषलाक्षणेऽप्येवात्र विवक्षणे तु अशब्दत्वनिषेधो न युक्तः । निर्विशेषत्वमेव रात्रु तदा निषेद्धव्यम् । सन्ति च “यतो वाचो निवर्तन्ते” इत्यादिकाः अवाच्यत्वप्रतिपादाका इव ‘साक्षी चेत्’ इत्यादिकाः निर्विशेषत्वबोधिका अपि श्रुतयः । किंच लक्ष्यपूर्वक्षी द्वातं जगत्कारणत्वेन किंचित्प्रतिपादायतीति मन्यते वा न वा । आद्येऽपि यतो वाच इत्यादयः तत्पराः, अन्यपरा वा । यदि तत्परास्तर्हि परस्परविरोधेन श्रुत्वरान्यतराप्राप्ताप्यम् । प्रवृत्तिनिमित्तसद्भावेऽवाच्यत्वशङ्काया अनुत्थानं च । यदि न तत्पराः, तर्हि कारणान्यत्वावाच्यत्वेऽपि कारणजिज्ञासासमन्वयावाक्षेपोपयोगः । यतोवेत्यादिश्रुतिविरोधात् अकरणपरं शास्त्रमिति पक्षोऽपि न संभवति । अस्तु वा कथंचिदवाच्यत्वाक्षेपोपपत्तिः, तथापि नेक्षणीयत्वेन तस्य निरासः संभवति; अवाच्यत्वेऽपीक्षणीयत्वोपपत्त्या तस्यासाधकत्वात् । छत्रिपदलक्ष्ये छत्रिलवदशब्दादिपदलक्ष्येऽशब्दत्वमप्युपपद्यत इति न गन्नापदलक्ष्ये तीरेऽगन्नात्वत् अशब्दत्वमनुपपन्नमिति शङ्कापि नावकाशं लभते । **एतेन**—आत्मशब्दादयोऽपि व्याख्याताः । यथाच द्वायसंबन्धो न लक्षणार्थवादावक्येषु व्यभिचारादिति स्वबोध्यसंबन्ध एव लक्षणा तथाऽन्यत्र विस्तर इति नाशब्दादिपदलक्ष्यत्वा-संभवः । नहि शुद्धे ब्रह्मणि जातिगुणकियादि संभवतीति न तस्य वाच्यत्वम् । अतएव निर्विशेषश्रुत्युपपत्तिः । सगुण-श्रुतीनां तु उपासनाप्रकरणस्यैनां तदपेक्षितगुणसमर्पकत्वेन, निर्गुणप्रकरणस्थानां तदपेक्षितनिषेधसमर्पकत्वेन चोपयोगात् न सविशेषत्वे किंचिदपि प्रमाणमवलोकयामः । एवंच “ईक्षतेनाशब्द”मिति सूत्रं न वाच्यसमर्थनार्थमिति युक्तम् । अन्यथा वाच्यमीक्षतेरित्येव सूत्रविन्यासः सादितीक्षतेनाशब्दमिति युद्धतरविन्यासो निरभिप्राय एव स्यात् । स्वपक्षसाधनमुखेनापि परपक्षनिराकरणसंभवात्परपक्षनिराकरणार्थं तथा सूत्रकरणमिलपि न युक्तम् । किंचावाच्यत्व-निषेध एव यदि विवक्षितः, तर्हि किमर्थमवाच्यमिलविन्यासेनाशब्दमिति विन्यासः कृतः ? अशब्दमिति शुक्लगुणमार्थ-मिति चेत्, तस्यास्पर्शादितिपदवत् समवायसंबन्धेन शब्दाभावपरत्वेनैवोपपत्त्या वाच्यत्वरूपविवक्षेबोधकलाभावात् तदनुगमनं प्रयोजनवत् । अस्तु वा कथंचिदपि अशब्दमित्येव सूत्रविन्यासः, तथापि अशब्दत्वश्रुत्युपपत्त्यस्य पूर्वपक्षस्ये-क्षणीयत्वेन छिन्नं निराकरणार्थंभवः । **यस्तुतस्तु**—युष्मन्मत्तरीत्यापि ब्रह्मणो न वाच्यत्वसंभवः । तथाहि—किमुपासनाप्रकरणपठितानां उपास्यसमर्पकश्रुतीनां ब्रह्म वाच्यं भवेत्, उत सृष्टिप्रकरणपठितानाम् । **नाद्यः**; ब्रह्माव्यक्त-त्वेन नोपास्यं, किंतु तद्व्यतिथिभ्यमेव चित्तगतमुपास्यमिति “तद्व्यक्तमाह हि” इत्यधिकरणे युष्माभिर्निर्णीतत्वेन ब्रह्मणोऽनुपास्यत्वेन तत्र तद्वाक्यानां लक्षकताया एव युक्तत्वात् । **न द्वितीयः**; सृष्टिवाक्यानामुपास्यगुणसमर्पकत्वस्या-ध्यानायेत्यधिकरणे युष्माभिः प्रतिपादितत्वेन सृष्टिप्रकरणस्थानारायणादिपदानां उपास्यब्रह्मसमर्पकत्वसांसंभवात् । किंचेक्षणीयत्वं हीदं प्रत्यक्षविपर्ययं वा, ज्ञानविपर्ययं वा । **नाद्यः**; प्रत्यक्षविपर्ययत्वस्य वाच्यत्वाप्रयोजकत्वात् । शाब्दाप-रोक्षत्वस्य युष्माभिर्निराकरणत्वात् । **एतेन**—द्वितीयपक्षोऽपि—**परास्तः** ।

एवंच ब्रह्म नाशब्दं, ईक्षतेरित्येवं सूत्रयोजनापि—**पराहतेति** अद्वैतिसंमतेषां योजनादरणीयेति वदामः ।

सा हि—प्रधानं जगत्कारणं उत ब्रह्मेति सदेवेति वाक्यं प्रधानपरं, उत ब्रह्मपरमिति च विचार्यम्, तत्र प्रधानमेव जगत्कारणमिति पूर्वपक्षः; त्रिगुणे सावयवं च प्रधानमेव जगत्कारणम्, नतु अगुणम् निरवयवं च ब्रह्म । सर्वेशत्वं ब्रह्मणि ज्ञानरूपे न संभवति, प्रधाने तु संभवतीति । **एतेन**—सदेवेदमिति वाक्यमपि—**व्याख्यातं भवति** । सिद्धान्तस्तु—प्रधानं न जगत्कारणं, अशब्दत्वात्, कथमशब्दत्वम् ईक्षतेरिति । **अयमाशयः**—नहि प्रधानमचेतनं जगत्कारणं भवति; अतर्वंशलात्, ज्ञानशक्तिमात्रेण सत्वगुणेन सर्वज्ञत्वमिव तमोगुणेन मोहशक्तिमात्रेण सर्वज्ञत्वमपि हि स्यात् । ब्रह्म तु सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितं चेति युक्तं सर्वजगत्कारणमिति ।

तत्राहुश्चिन्त्रिकाकाराः—सदेवेदमिति वाक्यम् किं विशिष्टपरिणामित्वबोधकम्; किंवा तत्कर्तृत्वबोधकम् ? आहो शुद्धब्रह्माधिष्ठानत्वबोधकम् । **नाद्यः**; प्रतिज्ञातसमन्वयस्याखण्डस्यैवात्र वक्तव्यत्वेन विशिष्टे उक्तवाक्यप्रतिपादितसलाययोगेन च तदसंभवात् । अतएव हि न द्वितीयः; प्रधानं परिणामीति पूर्वपक्षखण्डनार्थं ब्रह्मकर्तृ इति बोधनस्य वैयधिकरण्यात् । **एतेन**—द्वितीयोऽपि परास्तः; नहि प्रधानं परिणामीति प्राप्ते ब्रह्माधिष्ठानमित्युक्तिः समानाधिकरणा भवति । कथंचिद्वै-यधिकरण्येऽपि “तद्वक्षत” “क्षेत्रं देयतेक्षते”त्यादिकं अधिष्ठाने ब्रह्मणि न समन्वितं भवति । लक्षणया तस्य चिन्मात्र-परत्वे सर्वमपि लक्षणया प्रधानपरं स्यात् । **एतेन**—ईक्षतेरिति हेतुनिर्विशेषोऽपि परास्तः; नहि तात्पर्यावियोगेक्षणेन प्रधाननिराससंभवः । अपिचेदसधिकरणं सदेवेदमिति वाक्यस्य ब्रह्मणि समन्वयार्थं वा, उत प्रधानस्य शाब्दत्वनिरासार्थं वा । **नाद्यः**; आनन्दमयोऽन्त्यासादितिवत् स ईक्षतेरिति सूत्रविन्यासापत्तेः । **न द्वितीयः**; तन्निरासते चतुर्थपाद एव

अद्वैतसिद्धिः ।

सिद्धिव्याख्यासंवलित्वा ।

श्रीमद्विद्वलेशोपाध्याय्युपबृंहितगौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) युता च ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

मायाकल्पितमातृतामुखमृपाद्देतप्रपञ्चाश्रयः

सत्यज्ञानसुखात्मकः श्रुतिशिखोत्थाखण्डधीगोचरः ।

सिद्धिव्याख्या ।

श्रीः । प्रारिप्सितग्रन्थनिर्वृत्तपरिसमाप्त्यर्थं कृतमिष्टदेवतानुसन्धानरूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं ग्रन्थतो निव-
द्भाति—मायेति । मायया कल्पितं यन् मातृतामुपं प्रमातृताप्रधानं तत्प्रभृति यो द्वैतप्रपञ्चः तस्याश्रयः ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

नमो नवधनश्यामकामकामितदेहिने । कमलाकामसौदामरणकामुकोहिने ॥ १ ॥

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

धीविद्वल गणेशान शिवौ बामदेवता गुरुन् । प्रणम्य चन्द्रिकाव्याख्या विदधामि ययामति ॥

परब्रह्मरूपविषयप्रयोजन परममङ्गलरूपमाह मूले—मायेति । श्रुतिशिखोत्थाखण्डधीगोचरः श्रुतीना कर्मापास
नाकाण्डरूपाणा उपकार्यत्वात् शिखेव सुरय यत् महावाक्य तज्जन्यससर्गाविषयकमनोवृत्तिगोचर । चिण्युः व्यापक जीव
स्वरूपम् । मोक्षं प्राप्त इव स्वयं विजयते प्रकाशसवन्ध विनैव प्रकाशते, प्रकाशाभिन्न इत्यर्थ । कीदृशो विण्यु —मि-
थ्यावन्धविधूनेन विकल्पोज्जित । ब्रह्मात्मैक्याज्ञानरूपबन्धतत्कार्याकार्याभावेन विरूपेण दृश्येन, अविद्याचित्सवन्ध-
तृशानादिनेति यावत्, उज्जितो रहित, तदभाववानित्यथ । ज्ञाप्यत्व तृतीयार्थं । कीदृश मोक्षम्—परमानन्दैकता-
नात्मकं निरतिशयापरिच्छिन्नसुखमानस्वरूपम् । पुन कीदृशो विण्यु —सत्यज्ञानसुखात्मकः । पुन कीदृशो विण्यु —
मायाकल्पितमातृतामुखमृपाद्देतप्रपञ्चाश्रयः मायया कल्पित प्रयुक्ततत्त्व मृपाभूत यन्मातृतासुख प्रमातृत्वादि-
रूप, द्वैतं आत्मभिन्न, तद्रूपप्रपञ्चाश्रय इत्यर्थ । मोक्षप्राप्ति अखण्डधीगोचरत्वप्रयोज्या नतु तत्समानकालीनेति मिथ्याव-
न्धेत्वादिविशेषण बन्धस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपमिथ्यात्वबोधनद्वारा सूचयति । विजयते इत्यस्य प्रकाशाश्रय इत्यर्थ इति भ्रम-
निवारणाय स्वयमित्युक्तम् । विण्युं मोक्षप्राप्तिविषययो अन्वययोग्यतालाभाय सत्येत्यादि । मायेत्यादिना द्वैतस्य
मायाप्रयुक्तत्वोक्त्या तन्निवर्तकज्ञाननिवर्त्यत्वयोग्यता, मृपात्वोक्त्या सुसुधावानधिकारी च सूचित । अखण्डधिय
श्रुतिशिखोत्थत्वविशेषणेन निष्कामकर्मापासनानुष्ठानजनितचित्तशुद्धेः प्राप्तयो सलोरेव तस्या मोक्षप्राप्तिप्रयोजक
तेति सूचितमिति टीकाकार्षसंक्षेप ॥ वयन्तु—विण्यु (जीव) वस्तुत सत्यज्ञानसुखात्मकोऽपि सन्, (अज्ञाते वन्)
मायाकल्पितमातृतामुखमृपाद्देतप्रपञ्चाश्रयो जात, सुकोऽपि सन् अज्ञानेन बद्धत्वेन भ्रान्त इत्यर्थ । ततश्च वस्तुतो बद्धस्य
तत्त्वेन भ्रान्तस्य सुसुधासम्भवात् स सुसुष्ठु सन् शुद्धमसुष्ठु तत तदुपदिष्टश्रुतिशिखोत्थाखण्डधीगोचरोऽभूत् । निष्का-
मकर्मापासनानुष्ठानेन भ्रद्वैकाग्रचित्त सन् आत्मान सत्यज्ञानसुखरूपब्रह्मत्वेन साक्षात्कृतवान् । ततश्च मिथ्यावन्धविधू
नेन विकल्पोज्जित मिथ्यावन्धापगमात् तद्रूपयुक्तविकल्पेन दु खेन रहित सन् परमानन्दैकतानात्मकमोक्ष प्राप्त इव ।
जवास्तवमवन्धभ्रमस्यैव सत्त्वात् मोक्षरूपस्य तत्सवन्धाभावाच्चेत्युक्तम् । ईदृश सन् विजयते स्वप्रकाशाहपोत्कर्षवान्
इत्यर्थ—इति योजयाम् । ॥

इष्टदेवतानमस्तृतिरूप मङ्गल विप्रविधातायाचरन् शिष्यशिक्षार्थं निवद्भाति टीकायाम्—नम इति । नवधनश्याम ,

१ सुदाम्न कणा सुदामकणा त एव सौदामकणा तेषा वामुक् कमलाकाम सौदामकणकामुक् सत्तासौ गेटी चेति विग्रह ।
सुदामपत्नीनिधया कमलाकामनाया बोधत्वेन कणानामपि कमलाकामत्वमुपचर्य कमलाकामसौदामकणयोरेव स्वारसिको विशेषे
ध्विशेषणमा इति—इति विण्यु ।

संगतरेवनासासंगते । किञ्चास्मन्मते आनन्दमयसुहृद्भक्षेतिवत् अनुपजनीयस्य तच्छब्दस्य तदशब्द न ईक्षितेरित्युद्देश्य-
समर्पकतयान्वय हेतुसाध्ययो सामानाधिकरण्यं च, तदनु अशब्द प्रधान न कारण, कारणस्येक्षितृत्वात् इति यदतो
हेतुविभक्त्यभावेन साध्यत्वयोग्याशब्दरूपसाध्यपरिहागेनकारणत्वत्पसाध्यकत्वनादिकमिति सूत्राङ्गेशोऽप्यस्मन्मते एव ।
किञ्च निर्विशेषचैतन्यस्य ज्ञानरूपस्येक्षितृत्व स्वरूपेण न सम्भवति, विशिष्टरूपेण च तत् प्रधानस्यापीति न शुद्धजन्तकारण-
त्वसिद्धान्तो विचारसह — इति ॥

तदेतदापातरमणीयम्—प्रधानस्यानेकात्मकस्य परिणामसम्भवात् मृदादिवत्कारणलौपपत्ति, नासहत्स्य ब्रह्मण
एकात्मकस्येति पूर्वपक्षभाष्ये कर्तृलौपयोगिज्ञानत्वस्य परिणामिलोपयोगि साशतायाश्च ब्रह्मण्यसम्भवप्रदर्शनेन तस्य कर्तृत्वमु-
पादानलमुभय न सम्भवति । प्रधाने तु सम्भवति द्वयमिति व्युत्पत्त्य कारणतया वेदान्तप्रतिपाद्य प्रधानमिति पूर्वपक्षपर्य-
साने कृते, प्रधान कारणतया न वेदान्तप्रतिपाद्यमशब्दत्वादिति भाष्यटीकाप्रदर्शिते सिद्धान्ते नोक्तविकल्पाना सम्भव ।
कारणतया वेदान्तप्रतिपाद्यम् उपहित शुद्ध वेति विकल्पस्तु उपहितशुद्धयो तादात्म्याङ्गीकारेण युक्तोपि उपहितशुद्धधर्म-
सत्त्वाद्युपपत्त्या लक्ष्मुद्रूपाना अनवसर । एतेन ईक्षतेरिति हेतुनिर्देशोऽपि व्याख्यात । उपहिते ईक्षणकर्तृत्वसम्भवात् ।
अवान्तरतात्पर्यविषयत्वात् ईक्षणस्य हेतुलोपपत्ति । इदं चाधिरण्य सद्भिद्याया ब्रह्मणि समन्वयार्थम् । तत्र यद्यपि
आनन्दमयोऽध्यासात् इतिवत् सदीक्षतेरिति विन्यासादपि इष्टसिद्धि, तथापि लक्षणदोषस्य प्रधानातिव्याप्ते धारणम् प्रया
न जगत्कारणमित्युपपादनमन्तरा न सिद्ध्यतीति प्रधानम्, अकारणम्, अशब्दत्वात्, कथमशब्दत्वम्^१ ईक्षते, इत्यय-
मर्थ ईक्षतेर्नाशब्दमिति सूत्रविन्यासेनैव सिद्धेति—युहतरविन्यास आहत् । एतेन—अस्मन्मते आनन्दमय तद्ब्रह्मे-
तिवत् अनुपजनीयस्य तच्छब्दस्य उद्देश्यसमर्पकतयान्वय, हेतुसाध्ययो सामानाधिकरण्यम्, तदनु अशब्द प्रधान न
जगत्कारण कारणस्येक्षितृत्वादिति हेतुविभक्त्यभावेन साध्यत्वपरिहादिना च गौरव इति बचनमभि—पराहत् । लम्भते
उद्देश्यसमर्पकतया अनुपजनीयस्य तत्पदस्यानवयवत् मन्मते तत्तु समन्वयात् इत्यत्र साध्यसमर्पकतया अनित्यस्य क्षालयो-
निपदस्यैव अनुपह्नेन अशब्द न शाल्योनि अशब्दत्वात् इति योजनायाम् अस्वारस्याभावात् । अशब्दपदस्य तु आश्रया
पक्षहेत्वभावपरत्वम्, एतदर्थमेव हेतुविभक्तिं विना निर्देश ॥

एवच अशब्द, न शाल्योनि, अशब्दत्वात् इत्येकमनुमान, शाल्य न प्रधानपर ईक्षते इति द्वितीयमनुमानमिति
अनुमानद्वयत्वमर्थं अत्र स्म ईक्षतेरिति सूत्रविन्यासपरिहागेन ईक्षतेर्नाशब्द इति सूत्रविन्यास आहत् ।
ईक्षणात्मकस्यापि आत्मन ईक्षणाश्रयाधियकमेद्वदुपहिताभिनय इक्षितृत्व यथा सम्भवति, नैव प्रधानस्य उपहितभिन्न
त्वादिति सवमनवयमिति शिवम् । अवशिष्टान्यपि सूत्राणि सलवसररेऽवसरान्तरे विचारयिष्याम ॥

अलमनेन प्रसक्तानुप्रसक्तं विचारणेति प्रकृतमेव विषय सिंहावलोकनेनावलोकयामि । परीक्षितप्रत्यक्ष यद्य-
प्यागमात् प्रबलम्, तथापि अपरीक्षित अह गच्छामीत्यादि प्रत्यक्ष आगमाहूर्तमेव । अतएव प्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्धि ।
नेहनासास्तीत्यादीना एकमेवेत्यादीना च यथा द्वैतमिथ्यात्व एव तात्पर्यं, तथा विकरणभ्रामतीप्रस्थानयो स्पष्टमिति चेह
दितन्यते । तदेव पक्षपादिकाविवरणभ्रामतीभि उपपादित चित्तसुखादिभि आनन्दबोधोपादिभिद्योपवृत्तित्वे द्वैतमिथ्यात्व
दोषाभासाविष्करणेन हेलाभासादिद्वेषणदूषितैरनुमानादिभिश्च कल्पयन्ति स्म न्यायामृतकारा व्यासतीर्थो । एतदुपह्नेयैव
द्वैतमत परिष्कृतावस्थमिति मन्यामहे । अस्य न्यायामृतस्य सप्रहोपि प्रेक्षकाणां सुखावबोधस्य कृते अस्माभि-
रत्र संशोपित ।

तदिदं न्यायामृतमन्यायामृतमेवेति स्थापयितुं कमपि प्रथमयुग्मं सर्वतत्रस्वतन्त्रा मधुसूदनसरस्वत्य । तदत्र
व्यासतीर्थोनां वार्धक्य एव सबतत्रस्वतन्त्रे मधुसूदनसरस्वतीनि कृतेयमद्वैतसिद्धि तदीयन्यायामृतसङ्गठनरूपा
मधुसूदनसरस्वत्यन्तेवात्सिभि कैश्चनावशोपिता व्यासतीर्थो आज्ञापयन् तत्सङ्गठनार्थं स्वान्तेवात्सिन रामतीर्थमित्यैतैश्च
किंप्रान्त विरेपितुं तत्साहाय्यमिति निवेदयाम् । मधुसूदनसरस्वत्यो हि वाच्य एव कृतसन्ध्यासपरिमहा अद्वैतमतव्यव-
स्थापनार्थमेव स्वीय सर्वमन्यायु विन्ययुपतेत्यपि किञ्चिदेतिहामत्र विलिखाम । सद्यदव गोविन्दपरायणा अपीने अद्वैत
मतव्यवस्थापनेन 'वशीकृते मनस्येषा सङ्गमद्वारालोचना' इति कल्पतरुवाक्य यथार्थयन्ति । मधुसूदनसरस्वतीप्रणीतासु
गूढार्थदीपिकादिषु कृतिषु इयमद्वैतसिद्धिरेव प्रमेयवह्नुलोपस्कृता अतिगम्भीरा चेति सुविशदमिदं सर्वेषाम् । अत्र चत्वार
परिच्छेदा समुत्सर्जित । तत्र प्रथमपरिच्छेदे विचारिता विषया (१) विप्रतिप्रतिवाक्यस्य विचाराज्ञानरूपणम्, (२)
पक्षतावच्छेदकविचार, (३) प्रपञ्चमिथ्यात्वनिरूपणम्, (४) मिथ्यात्वमिथ्यात्वनिरूपणम्, (५) इत्यलनिरक्षि, (६)
जडलनिरक्षि, (७) परिच्छिन्नलनिरक्षि, (८) चित्तसुखीयमिथ्यात्वनिरक्षि, (९) सोपाधिकत्वमज्ञ, (१०) आमाय-
साम्यमज्ञ, (११) प्रत्यक्षवाधोद्धार, (१२) प्रत्यक्षप्रावलयमज्ञ, (१३) प्रत्यक्षस्यानुमानवाध्यत्वम्, (१४) प्रत्यक्ष-
स्यागमवाध्यत्वम्, (१५) अपच्छेदन्यागवैषम्यमज्ञ, (१६) वक्षिष्येत्यानुमितिसाम्यमज्ञ, (१७) प्रत्यक्षस्यावाध्यत्वे

याधकम्; (१८) भाविवाधोपपत्तिः, (१९) सखलानुमानभङ्गः, (२०) मिथ्यात्वे विशेषतोऽनुमानानि, (२१) आगम-
 याधोद्धारः, (२२) असतः साधकत्वम्, (२३) असतः साधकत्वाभावे याधकम्, (२४) दृग्दृश्यसंबन्धभङ्गः, (२५)
 अनुकूलतर्करिहणम्, (२६) प्रतिकर्मव्यवस्था, (२७) प्रतिकूलतर्करिनाकरणम्, (२८) मिथ्यालक्ष्युत्पत्तिः, (२९) अद्वै-
 तश्रुतेर्बाधोद्धारः, (३०) ज्ञाननिवर्त्यलक्षानुपपत्तिः, (३१) दृष्टिदृश्युत्पत्तिः, (३२) एकजीवाज्ञानकल्पितत्वोपपत्तिः, (३३)
 अविद्यालक्षणम्, (३४) अज्ञानप्रत्यक्षोपपत्तिः, (३५) अविद्यानुमानोपपत्तिः, (३६) अविद्याप्रतिपादकश्रुत्युत्पत्तिः, (३७)
 अविद्यायां अर्थापत्तिः, (३८) अविद्याप्रतीत्युत्पत्तिः, (३९) अज्ञानस्य शुद्धचिन्त्रित्वोपपत्तिः, (४०) अज्ञानस्य जीवाध-
 यत्वोपपत्तिः, (४१) अविद्याया विषयोपपत्तिः, (४२) अहमर्थस्यानात्मत्वरूपम्, (४३) कर्तृत्वाध्यातोपपत्तिः, (४४)
 देहात्मैक्याध्यासनिरूपणम्, (४५) अनिर्वाच्यलक्षणम्, (४६) अनिर्वाच्यत्वानुमानम्, (४७) दयातिवाधान्यथायुत्पत्तिः,
 (४८) नासदासीदित्यादिश्रुत्यर्थोपपत्तिः, (४९) अन्यथादयातिभङ्गः, (५०) आविष्यकरजतोत्पत्त्युत्पत्तिः, (५१) भ्रमस्य
 वृत्तिद्वयत्वोपपत्तिः, (५२) सन्नैविध्योपपत्तिः । **द्वितीयपरिच्छेदे** (१) अरण्यार्थलक्षणम्, (२) सत्यावयान्तरवा-
 क्यारण्यार्थतोपपत्तिः, (३) अरण्यार्थत्वोपपत्तिः, (४) निर्गुणत्वोपपत्तिः, (५) निर्गुणे सप्रमाणता, (६) निराकारत्वसाध-
 नम्, (७) ब्रह्मणः ज्ञानत्वाद्युत्पत्तिः, (८) ब्रह्मण उपदानत्वम्, (९) ब्रह्मणो विश्वकर्तृत्वम्, (१०) ब्रह्मणोऽभिन्नमित्त-
 त्वम्, (११) स्वप्रकाशत्वलक्षणोपपत्तिः, (१२) स्वप्रकाशात्त्वोपपत्तिः, (१३) शब्दावाच्यत्वम्, (१४) सामान्यतो भेदस-
 षण्डनम्, (१५) विशेषतो भेदसषण्डनम्, (१६) विशेषसषण्डनम्, (१७) भेदपञ्चके प्रत्यक्षभङ्गः, (१८) जीवब्रह्मभेदानुमान-
 भङ्गः, (१९) जीवभेदानुमानभङ्गः, (२०) जीवभेदानुकूलतर्कभङ्गः, (२१) भेदपञ्चकानुमानभङ्गः, (२२) जीवभेदश्रुतेरनुवा-
 दकत्वम्, (२३) असत्यमेदधीश्रुतिः, (२४) शब्दान्तरादेरात्मभेदकत्वाभावः, (२५) भेदश्रुतेरप्यङ्घ्रितात्पर्यलिङ्गभङ्गः, (२६)
 ऐक्यस्वरूपोपपत्तिः, (२७) जीवब्रह्मभेदे प्रमाणम्, (२८) ऐक्यश्रुतेरुपजीवविरोधाभावः, (२९) तत्त्वमसिवाक्यार्थनिरूपणम्,
 (३०) अद्वैतब्रह्मास्तीत्यायनेकश्रुतिस्त्वर्थकथनम्, (३१) जीवब्रह्मभेदानुमानम्, (३२) अंशित्वेन ऐक्योपपत्तिः, (३३)
 विम्वप्रतिविम्वन्यायेन ऐक्यसिद्धिः, (३४) जीवाणुलसषण्डनम् । **तृतीयपरिच्छेदे** (१) मनननिदिध्यासनयोः श्रवणाङ्ग-
 लनिरूपणम्, (२) विवरणोक्तनियमोपपत्तिः, (३) श्रवणादेर्विधेयत्वोपपत्तिः, (४) विचारस्य श्रवणविधिपूर्वत्वोपपत्तिः,
 (५) वाचस्पत्युक्ताध्यायविधिविचारक्षेपकत्वोपपत्तिः, (६) ज्ञानस्य पुरुषतन्त्रताभङ्गः, (७) ज्ञानविधिभङ्गः, (८) शब्दा-
 परोक्षत्वम् । **चतुर्थपरिच्छेदे** (१) अविद्यानिवृत्तिनिरूपणम्, (२) अविद्यानिवर्तकनिरूपणम्, (३) मुक्तैरानन्दरूपत्वेन
 पुरुषार्थलनिरूपणम्, (४) चिन्मात्रस्य मोक्षभागीत्वोपपत्तिः, (५) जीवन्मुक्त्युत्पत्तिः, (६) मुक्तौ तारतम्यभङ्गः इति ।

अस्याथ संप्रहोऽत्र प्रतिप्रकरणसमाप्तिं योजितः । प्रेक्षकाणां तदपि सविनयं निदर्शयामः । सेयं अद्वैतसिद्धिः असंभा-
 वनाविपरीतभावनादुर्वासनादिवास्तितान्तःकरणैः रामतीर्थैः अन्यथाऽन्याग्रहणेन ग्राहणेन च तरलीकृता तरङ्गिण्यादयथा
 स्वकृतया व्याख्यया । अत्रावसरप्राप्तं तरङ्गिणीसंप्रहमपि लिखितं संयोजितं च निवेदयामः ।

तदत्र यथार्थग्रहणेन यथार्थग्रहणेन च अन्यग्रहीषुः साधनचतुष्टयसंपन्नाः सर्वतन्त्रस्वतन्त्राः ब्रह्मानन्दसरस्वलाः स्वकृतेन
 लघुचन्द्रिकाख्यानेन सिद्धिव्याख्यानेनेति मृतजीवनकल्पोयं प्रयत्नः । तदत्र-महानुभावधैर्ये शिवरामाख्यवर्णिनः
 पत्रद्वन्द्वस्य कर्तारो लेखकाः केवलं ध्ययमिति समाप्तिश्लोकानुसारेण शिवरामवर्णिन एव लघुचन्द्रिकाकर्तार इति
 केपाचिदुल्लेखम्, ब्रह्मानन्दसरस्वतीकृतस्यैव ग्रन्थस्य शिवरामवर्णिकृतत्वेन व्यवहारमात्रं केनचन प्रमादस्थानेन ब्रह्मा-
 नन्दसरस्वतीभिरैव कृतमिति परेषामुल्लेखम्, गुरुचन्द्रिकाकर्तारः शिवरामवर्णिनः, लघुचन्द्रिकाकर्तारस्तु ब्रह्मानन्दसरस्वला
 इतीतरेषां उल्लेखं चात्र प्रेक्षकाणां सविधे विनिर्णयार्थं उपहरामः ।

तदत्र लघुचन्द्रिकायां न्यायामृततरङ्गिणीयां अस्त्वष्टा अपि तत्तादृशाशङ्कोर्याः रण्डदेवादिपण्डितस्य प्राचीनमीमांस-
 कप्रस्थानस्य व्यवस्थानप्रकाराद्य निरयतमेवैतेषां निरर्गलप्रचारित्वं शालेषु प्रतिष्ठापयन्ति ॥

लघुचन्द्रिकाराण्डनायं कृतप्रयत्ना अपि न्यायभास्करकारादयः लघुचन्द्रिकायांज्ञानविपुरा इति न्यायेन्दुशेखरादिपरिशी-

लिनां स्पष्टमेव च प्रचाकशीति ॥

सेयमप्यतिगभीरा समीचीनव्याख्यया विना नालमवगन्तुमिति सुचिरं विचारयद्भिरपि पण्डितवर्षैरियतापि कालेनानु-
 पलब्धां, केवलं श्रुतपूर्वां च विद्वलेशोपाध्यायकृतां निर्वर्त्तक कियतापि कालेन अस्मदृष्टिर्थां प्राप्तां प्रेक्षकाणामपि
 सविधे संप्रत्युपहरामः ।

विद्वलेशोपाध्यायाधेमे सहस्राद्युत्पत्त्यकप्रतिष्ठितकौङ्कणग्रन्थवर्तिरत्नागिरीमण्डलान्तर्गतताराजगुप्तग्रन्थपरिसरीयकवाची-
 संज्ञामाविराजमानगुर्जरकुलावर्तसाः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रप्रतिभा आरामिति इहूहाया लघुचन्द्रिकाया विस्तृतव्याख्यानग्रणयने-
 नापुनितुमः । येषां किल मूलपुरुषः पटवर्धनोपाधिगोविन्दभट्टमिथ्यानो गौर्जरमण्डलान्तर्गतैर् अखिलसारस्वतसरस्व-
 त्पारदृशा ब्रह्मवर्षेव्यासीय । नेन विविधविद्याप्रवीणपण्डितमण्डितसदस्सप्रतिरथेन ख्यायतेजोविद्येणेन उपाध्याय इति परम्पू-

व्यापदव्यासादिता तदन्ववापिष्पुनुदिता प्रचलति । अस्या गौजरे मूलनीवासात् गुर्जरोपाधिश्च । उक्तगोविन्दोपाध्यायस्य लोको-
त्तरानवपविवातपत्त्रेजोभ्यां यशस्यदीर्घत्वेन तदानीं कौटिल्यमुत्तरामयुगासता पद्मालङ्कारमुपासनासीनेन श्रीभोजरा-
ज्जेन राजापुरमहालान्गर्गतामुशासनीयेषु—“इष्टापूर्तं प्रतं चैव उर्ध्वोत्थिर्धर्मनिर्णयम् । पुराणं प्राक्किवाकर्तव्यं राधुधर्म-
तिरीक्षणम् ॥ अष्टधर्मस्य तत्त्वतो त्रुपेणाधिकृतश्च यः । धर्माधिकारी विप्रैस्तो ब्रह्मदण्डप्रमुहो ह्यसिः ॥” इत्यादिकास्तद्वन्-
विलसितस्ताम्रपटोऽस्मै वितीर्णोऽधुनापि गुर्जरोपाध्यायप्रधानागारे विराजतेतराम् । दानपत्रोपसंहारे संघटीनं पद्यं यथा—

‘आचन्द्रार्कमहीपरात्मव्यवृत्तामात्रतपः शासनाद्युपमर्तधुवगोत्रगुर्जरभुवां भूदेवपूज्यात्मनाम् ।
आचारादिषु देशमान्यपदवी यवैति लोकोत्तरा कथिहृदयितुं तु तां परिहर्तुं गृह्याद्विभिक्षं दहेत् ॥’

अलमतिविस्तारेण । अस्मानल्पपुण्यपुत्रेण तत् आरंभ्य तदभिजनोद्भवाः प्रायः कीर्तिमन्तो विद्वान्साधामृतम् । प्रस्तुता
विद्वलेशोपाध्यायाः निर्दिष्टगोविन्दोपाध्यायाग्रवमा दशमाया भवेयुरिति संभावयामः । येषां वंशवृक्षादिकं स्थलसं-
कोचादानविष्कृतमवधरान्तरे प्रकाशयामः । इमे जनुपारिलं परशुरामक्षेत्रमलं चक्रुः । बाल्यात्प्रसूदयेच च प्रशाप्रकयंश्च
तत्रैव कांथिद्रिपयानधीस्य शास्त्रीयान्विपयान्वाराणसां गलाभ्येयत । तत्रैवाधुनापि तदन्ववायो विलसति अनन्तरं च
छत्रगणमभ्यापयन्तो भूवेकृष्णशङ्खं पाण्डुरङ्गसेत्रं पण्डरीसंज्ञं कतिचिदिनान्यवास्तुः । गादाधरीमपि तत्र पराशुशतां
अष्टादशशतकान्त एवैतेपामवस्थानमिति चयं संभावयामः । गादाधरीजागदीश्वोपरि कृष्णभद्रोपेता कृष्णभद्रपण्डितः
न्यायशास्त्रे, पण्डरीनाथः कथनमाध्वः कृष्णाचार्यशर्मा च व्याकरणे एतेपामन्तेवाखिनविति जानन्तो पद्यं सर्वतपत्र-
स्वतपत्रलमेतेषां हृदीकुर्मः । प्रतिपदविवरणेन बालावबोधमेव वाक्यार्थविवरणेन, स्वतपत्रं यदुपिथविषयजातनिरुपणेन
चोपकृतवतां विद्वलेशोपाध्यायानां अधमर्णं पण्डितकुलमिति विनिश्चयोयं सर्वेषाम् । अथ यद्गुणचन्द्रिकारण्डनरूपस्य
न्यायाद्युत्तोरभस्य अद्वैतसिद्धिकारैररण्डितस्य न्यायाद्युत्तारास्य च ऋण्डनरूपायाः कस्याधन सिद्धिव्याख्याया अपि प्रवादा-
नार्थं अवसरः प्राप्त इति नद्वैतदामोदस्थानम् । अस्याथ व्याख्यायाः कर्तारः क इति प्रत्यक्षतः शब्देन वा न वितीर्णयो
जायते । सिद्धेः चतुर्थपरिच्छेदस्य कृते कृतेन ह्ययमानेन लघुचन्द्रिकातिरिक्तेन परेण व्याख्यानं तु अन्ततो बलभद्रकृता
विति लपसंहारयुतेन बलभद्रमार्माण एष कर्तार इति केचिदगुमिते । बलभद्राधेमे मधुसूधनसरस्वतीनामन्तेवाखिन इति
दशश्लोकीव्याख्योपसंहारादवगच्छामः । सर्वथेयमपि व्याख्यासितसरलाख्यन्तमेवोपयोगिनीति प्राकाश्यमिदानीं प्रापितेति
तत्प्रदानेनासांस्कमुपकृतवतां कल्लङ्कुरादि शंकरसुमहृण्यशास्त्रिणां मयूरपुरसंस्कृतकलाशालातोऽधिगतमहर्षि-
यानां सततमेव कृतज्ञतां धारयामः ॥

तदत्र विद्वलेश्युपसंहितागौडमहानन्ददीयुताद्वैतसिद्धिव्याख्याप्रचारार्थं विद्वलेश्युपलम्भ एव मूलकारणमिति तत्संपादनार्थं
बहूपकृतवतां अद्वैतसमाधिप्रवर्तनेन महान्तं लोकोपकारमादधानानां, सर्वमपि स्वकीयमायं निरालम्बस्य श्रीकालहस्ताक्षेत्रस्य
कृते विनियुक्तानां, आस्तिकशिरोमणीनां कुहवाडाराधवार्याणां, अन्येषां च विद्वलेशोसंपादनादिविषये शुद्धाशुद्धसं-
कलनादिविषये च बहूपकृतवतां वेदान्तविद्यादेविददाङ्कितानां अस्मद्विद्यासोदराणां अस्मद्विद्यमुहदां च मयूरपुरसंस्कृत-
कलाशाखावेदान्तोपाध्यायानां पञ्चानभशास्त्रिणां निर्णयसागरप्रधानपण्डितानां विद्वद्वाराणां वासुदेवशास्त्रिणां च
सततमेव कृतज्ञतां धारयामः ।

तदत्र प्रकाशयितुं आरब्धाया अस्याः चिरकालमसहमानानां पुनःपुनः भागशोभागशः प्रकाशनमपेक्षमाणानां च
बहूनां पण्डितानामाशयमनुसृत्य मिथ्यात्वमिथ्यात्वान्तं भागमिदानीं प्रकाशयामः । अत्रातियज्ञतो गवैपणेनापि
मथ्यते द्वितीयमिथ्यारवे श्रुतिता विद्वलेशीया नैतावताप्युपलभ्येति तत्प्रदानेनोपकरिष्यमाणानां पण्डितानां
यशसंवादा ययमिति सर्वदेव तेषां कृतज्ञा इति, अधमर्णा इति च निवेदयामः ॥

उपलभ्ये चैकस्मिन्वादर्शेऽधुनबहुले यथाकथंचित् किंचित्किंचित् परिष्करणेन प्रकाशनार्थं यतमानानामस्माकं
समीचीनस्य कस्याप्यावदर्शान्तरस्य प्रदानेन बहूपकृतवतां पण्डितवर्गनरकण्ठीरपशास्त्रिसोदराणां चन्द्रशेखरार्यारणामपि
कृतज्ञतामाविष्कुर्मः ।

अथ यदीयरा प्रेरणयास्माभिः न्यायाभ्यासाद्वैतसिद्धितरणिगोलघुचन्द्रिकारंभहोकारे तेपामतिगभीराणां मत्प्रियमातुलानां
मान्यमान्यानां के. एस्. विध्वनाध्यायीणांमेधेयं कृतिरिति भावयामः ।

अथावैतादृशानामतिगभीराणां अनियन्त्रास्वप्रकाशानां दुर्लभानां ग्रन्थजतानां प्रकाशानार्थमेव कृतदीक्षाणां स्वपैत्रैव
गुर्येन पुस्तकविक्रयणेन ग्राहकसौकर्यमेवावधानानां च निर्णयसागराधिपतीनामायुरारोग्यादिसर्वविधैर्धर्मं प्रली-
सर्वेश्वरसुमारमणं स्मारमणं च सततमेव प्रार्थयामः ॥

इति मुधीजनविधेयः
वेदान्तविशारदः सु- अनन्तकृष्णशास्त्री
मीमांसोपाध्यायः संस्कृतकलाशाला, विहपति ।

गौडप्रखानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अभियाया अस्तमयः संस्कारादिकार्यरूपेणाप्यनवस्थानम् । सा स्थूलरूपा संस्कारादिरूपा च । तथाच विदेहताका-
लीनोऽस्तमय एव मुक्त्यो मोक्षः । ज्ञातव्योपलक्षित आत्मापि विदेहताकालीन एव । जीवन्मुक्तिकालीनस्य ज्ञातव्यो-
पहितत्वस्यापि कदाचित्संभवेन ज्ञातव्येनोपलक्षितत्वस्य सर्वथा असंभवात्तदुपलक्षितस्यैव मोहनिवृत्तित्वम् । जीव-
न्मुक्तौ संस्कारादिरूपेण मोहसत्त्वात् । स्थूलाज्ञाननिवृत्तेस्तत्त्वज्ञानविशेषादिभन परिणामरूपतासंभवेन ज्ञातव्य-
रूपत्वासंभवाच्च । नचोक्तविषयत्वक्षणे एव तादृशाविद्यास्तमयः संभवति । चरमधीरूपविद्यावत् । क्षणस्याविद्यातद-
युक्तदृश्यनिशिष्टकालपूर्वत्वाभावनियमेन सिद्धस्याविद्यास्तमयस्य विदेहताकालीनस्य विद्यावति क्षणे संभवाभावात्,
अत आह—मिध्यावन्धविधूननेन—विकल्पोऽप्यस्त इति । ब्रह्मात्मैक्याज्ञानरूपवन्धस्य तादृशास्तमयेन दृश्य-
शून्य इत्यर्थं । अत्र यन्धस्य मिध्यात्वोक्तत्वात् तदुच्छेदस्य ज्ञानाधीनत्वज्ञापनेन न ज्ञानोत्पत्तिकालीनत्वमिति ज्ञापितम् ।
तथाच विधेये उद्देश्यतावच्छेदककालवच्छिन्नत्वबोधस्योत्सर्गिकत्वात् सर्गाद्यकालीनव्यपकषकजन्यतासंबन्धेन कर्तृ-
साध्यकानुमितीं निरवच्छिन्ने कर्तारं विधेये तादृशकालावच्छिन्नत्वबाधव्यकृततेऽपि तस्य बाधितत्वाच्च तत्र तद्वोधः ।
अत्र बन्धविधूननमविद्यातत्कार्यशून्यत्वं दृश्यशून्यत्वं अनादिसाधारणदृश्यशून्यत्वमिति तयोर्भेदः । विधूननेनेति
नृतीया ज्ञापकहेतौ । ननु कारकहेतौ । नह्यविद्याया अस्तमयो नाम व्यापहारिकध्वंसरूपो विद्याजन्योऽस्तिस्त्वान्ते
स्वीक्रियते । दृश्यान्तरध्वंसो धा तज्जन्यः । तथा सति तस्य निवर्तकाभावेन 'विद्यानामरूपाद्द्विमुक्त' इत्यादिश्रुति-
बोधितस्य विदुषि सर्वदृश्योच्छेदस्य बाधापत्तेः । तत्रज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणे हि तत्त्वज्ञानादिसर्वदृश्यनाशोत्पादात्
उक्तक्षणद्वितीयक्षणे उक्तनाशस्य नाशोत्पत्त्यसंभवः । तत्रज्ञानजन्यस्य नाशस्यैव तत्त्वज्ञाननाशहेतुत्वे स्वीकृतोऽप्युक्त-
लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

अभावस्याधिकरणरूपत्वोपगमात् । एवंच वार्तिकद्वयेनाविद्यारूपबन्धशून्यात्मनो मोक्षपदार्थत्व सिद्धम् । ज्ञातव्यं च न
मोक्षपदार्थवत्कम् । अविद्यासामान्यास्तमयस्य मोक्षवत्कत्वायाविद्यासामान्यस्य बन्धत्वमाह—सा स्थूलेति । तथाच
बन्धसामान्याभावस्य मोक्षपदार्थवत्तत्त्वेन च । मुख्य इति । जीवन्मुक्त इति व्यवहारस्तु गौणः । तथाच जीवन्मुक्तेन तादृशो
मोक्ष इति तस्याखण्डवृत्तिमालावच्छिन्नत्व दुर्घटमिति भावः ।—विदेहताकालीन एवेति । वृत्त —'निवृत्तिभ्रमा'
इतिवातिकेन जीवन्मुक्तस्य मोहनिवृत्त्याद्यमोक्षत्वावोधनं यत । ननु ज्ञातव्यमखण्डविषयत्व तदुपलक्षितत्व च सपूर्व-
कालीनप्रतियोगिसमानाधिकरणतद्भाववत्त्व तत्संबन्धोत्तरकालीनतत्त्वमानाधिकरणतद्भाववत्त्व वा । तच्च जीवन्मुक्तस्या-
स्त्वेव । वृत्त्यन्तरकाले च तस्य तयात्वादित्यत आह—ज्ञातव्येति । सर्वदेत्यादि ।—जीवन्मुक्तकालीनस्येति । आत्मेति
पृथगा विपरिणतमनुपपद्यते । कदाचित् अखण्डवृत्तिकाले । ननु कदाचित् तदुपलक्षितस्यैव मोहनिवृत्तित्वमास्त्वत्यत आह—
तदुपलक्षितस्यैवेति । सर्वदेत्यादि । विदेहताकालीनात्मन इत्यर्थं । सर्वथा तदुपलक्षितत्व च स्योत्तरकालीनप्रतियो-
ग्यसमानाधिकरणस्यपूर्वकालीनप्रतियोगिसमानाधिकरणो य तद्वत्त्वम् । ननु मोहनिवृत्तिपदेन जीवन्मुक्तिकालीना स्थूला-
ज्ञाननिवृत्तिरेव गृह्यत इत्यत आह—स्थूलाज्ञाननिवृत्तेरिति । नन्वेव स्थूलाज्ञाननिवृत्तिरेव संस्काररूपाविद्यानिवृत्ते-
रपि तत्त्वज्ञानरूपत्वसंभवात् तत्त्वज्ञानमोक्षयोः समानकालीनत्वमक्षतमित्याद्यद्वा परिहरति—नचेति । यद्वा जीव-
न्मुक्तौ संस्काररूपाविद्यासत्त्वेऽपि चरमतत्त्वज्ञानविषयत्वक्षणे अविद्यासामान्यास्तमयः सम्भवत्येवेत्याद्यद्वा वायति—
नचेति । नास्तीत्यर्थं । तत्क्षणे तादृशवृत्तिविषयत्ववत्स्यैव अविद्याकार्यस्य सत्त्वादिति भावः । तदेतदाह—उक्तविषय-
त्वक्षणे इति । ननु वृत्तिविलोमोऽपि तदेव कुतो नेत्यत आह—चरमधीरूपेति । विधोत्तरक्षणे दृश्यस्वीकारे विद्याव-
त्क्षणस्य दृश्यनिशिष्टकालपूर्वत्वापत्त्या तादृशनियमभङ्गप्रसङ्ग इति तत्र तदत्यन्ताभावः स्वीक्रियते । विद्यापूर्वक्षणस्य तु
विद्यावत्क्षणत्वाभावेन विद्याक्षणे दृश्यसत्त्वेन तत्पूर्वत्वेऽपि नियमाभङ्ग इति न विद्याक्षणे दृश्यसामान्याभावसिद्धिरिति
भावः । अतएव वार्तिके 'ज्ञातव्येनोपलक्षित' इत्युपलक्षित इत्युक्तम् ।—मिध्यात्वोक्तस्येति । मिध्यात्वस्य ज्ञान-
निवर्त्यत्वघटितत्वादिति भावः । बन्धविधूननदृश्यशून्यत्वयोरभेदमाशङ्क्य निराकुरुते—अत्रेति । कार्यं विषयादि ।—
अनादिसाधारणेति । अविद्याचित्तबन्धतुलाज्ञानजीवब्रह्मभेदादीत्यर्थं । ज्ञापकहेतौ ज्ञापकत्वबोधिका । कारणहेतौ
कारणत्वबोधिका । अविद्याया इति दृष्टान्तार्थम् । दृश्यान्तरध्वंस इति प्रकृताभिप्रायम् ।—तज्जन्यः । नहि स्वीक्रि-
यते इत्यनुपगमः । येन जनकत्वे तृतीया स्यादिति शेषः । तस्य दृश्यान्तरध्वंसस्य । निवर्तकैति । नाशनाभावेन—बाध-
कापत्तेरिति । दृश्यान्तरध्वंसरूपदृश्यसत्त्वादिति भावः । ननु तत्त्वज्ञानमेव दृश्यान्तरध्वंसनाशकमस्त्वत्यत आह—
तत्त्वज्ञानोत्पत्तीति । तत्त्वज्ञानस्यापीति । दृश्यत्वाविशेषात् कतञ्चोन्यान्यायेनेति भावः ।—उक्तक्षणैति । तत्र-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

धाधापत्तेस्तादवस्थात् । तत्त्वज्ञानजन्यस्य दृश्यान्तरनाशस्य तत्त्वज्ञानस्य च यौ नाशी तयोर्नाशकाभावात्तयोः स्वभा-
शाकत्वस्वीकारेऽभ्युत्पापत्ततादवस्थात् । अप्रामाणिकानन्तनाशकत्पने गौरवाच्च । तस्माच्चरमतत्त्वज्ञानस्य दृश्याध्यक्षा-
लपूर्वत्वाभावनियम एव स्वीक्रियते ननु नाशहेतुत्वम् । यस्तु—यद्गुरुरपैः प्रतीतिक्रमस्तमयादिकं कल्प्यते—न तस्य
नाशहेतुत्वम् । यद्यपि ज्ञापकहेतुत्वमपि दृश्यास्तमयं प्रत्यविद्यात्ममयत्वेन नामि जीवन्मुक्ते प्रतीतिकाविद्यात्मन्यधे
तद्व्यभिचारित्वात्, जीवन्मुक्ते प्रतीतिकस्य दृश्यात्ममयस्य कल्पने नियमाभावात्; तथापि दृश्यात्ममयकाठीनत्वस्त्वे-
पेणाविद्यात्ममयस्य दृश्यास्तमयं प्रत्यस्त्येवेति ध्येयम् । अथवा मास्तु प्रतीतिकं तादृशाविद्यात्ममयादिकम् । अवि-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेदोपाध्यायी ।

ज्ञानोत्पत्तिद्वितीयधुषणे इत्यर्थ । उक्तनाशस्य दृश्यान्तरनाशस्य । ननु तत्त्वज्ञानं न स्वनादयम्, क्षणिकत्वापत्ते । विदुः
स्वजन्यदृश्यध्वंसनादयम् । एवं च द्वितीयधुषणं वर्तमानं तत्त्वज्ञानं दृश्यान्तरध्वंसं ध्वंसयेदित्याशङ्क्याह—तत्त्वज्ञानजन्य-
स्येति । उक्तवाधापत्तेः श्रुतिबोधितविद्वन्निप्रसवदृशयोच्छेदवाधापत्ते । तत्त्वज्ञानध्वंस—दृश्यान्तरध्वंसध्वंसयो दृश्ययो
सत्त्वादिति भाव । उक्तो सत्त्वे हेतुमाह—तत्त्वेति । तयोः तत्त्वज्ञानध्वंसदृश्यान्तरध्वंसध्वंसयो । स्वनाशकत्वं स्वसध्वं-
सहेतुत्वम् । तथाप्युत्तीति । तत्त्वज्ञानध्वंसध्वंसस्य दृश्यान्तरध्वंसध्वंसध्वंसस्य दृश्यान्तरध्वंसध्वंसयो । स्वनाशकत्वं स्वसध्वं-
ननु उक्तधुषणे भावरूपदृशयोच्छेदे तात्पर्यात् ध्वंससत्त्वे किं वाधकमत आह—अप्रामाणिकेति । सामान्यधर्मावच्छि-
न्नप्रतियोगितात्कथं सत्यानङ्गीकारात् । तत्तद्वस्तुप्रतियोगिताकानामनन्ताना नाशाना कल्पने इत्यर्थ । नचाभावानामधि-
करणरूपत्वने ध्वंसाना ब्रह्मस्वरूपत्वस्वीकारात् न गौरवमिति वाच्यम्; ध्वंसानामनित्यतया नित्यब्रह्मरूपत्वासम्भवात् ।
ब्रह्मणि तत्तद्वंसत्वाना कल्पनीयतया गौरवस्य दुर्बलत्वाच्च । श्रुतिजन्यशाब्दबोधोपात्मकप्रथमादितत्त्वज्ञानस्य दृश्याप्रयवाह-
पूर्वत्वात्, व्यभिचार इत्यत चरमेति ज्ञानस्य साक्षात्कारत्वलाभाय । अत यो द्विपयकसाक्षात्कार स तद्विपयकाज्ञानतत्त्व-
र्थपूर्वत्वाभाववान् यथा शुक्तिसाक्षात्कार इति सामान्यतोव्याप्ति । एतेनान्यत्वाद्दृष्टवादेतादृशनिमित्तोऽप्रामाणिक । नच
शुक्लादिज्ञानस्थले तथानियमोऽस्तीति वाच्यम्, शुक्लादिविपयकपरोधचरमज्ञानस्यापि शुक्लादिविपयकाज्ञानाद्विपूर्व-
त्वेन व्यभिचारात् । नच ज्ञाने साक्षात्कारत्व निवेश्यमिति वाच्यम् । तथासति प्राथमिकस्यापि शुक्लादिसाक्षात्कारस्य
तादृशपूर्वत्वाभाववत्त्वेन व्यभिचाराप्रसक्त्या चरमत्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेरित्यास्तम् । ब्रह्मसाक्षात्कारस्तु निर्विध्यासनेतिर
मुक्तिकाल एव उपेयते इति ध्येयम् । ननु अविद्यादेवैसंसारस्वास्तमयस्यानङ्गीकारे विद्योत्तर कथमविद्यादेरभाव आत्मनि
सपयेत, नहि तस्य ततोऽन्यत्र गमनं सम्भवति, ब्रह्मण एव निश्चिन्नप्रथमस्याधिष्ठानतया आधारत्वादिति चेत् स्वामश-
जशुक्तिरजतादिनिशुक्तिप्रकार विभाव्य मनं समाधीयताम् । अन्यथा कपाले घटस्य ध्वंसं जाते घट इ गत इत्यनुयो-
गस्य भवतामपि दुःसाधेयत्वात् । वस्तुतस्तु निर्विकल्पकद्वैताभावोपलक्षितब्रह्मनिश्चयस्य द्वैतभ्रमप्रतिबन्धकतया
तादृशनिश्चयोत्तर द्वैतभ्रमानुत्पादे प्रतिभासमानुत्पादे द्वैतस्याप्यनुत्पाद इति तत्त्वज्ञानोत्तर मुलभ एव सर्वदृश्याभाव ।
यद्वा—तादृशनिश्चयोत्तर द्वैतभ्रमानुत्पादे द्वैतभ्रमास्त्यन्ताभाव सिद्ध एव । प्रागभावान्यन्ताभावयोरविरोधात् । तथाच
द्वैततन्मयो समनैयत्वात् व्यापकीभूतद्वैतभ्रमाभावेन व्याप्यभूतद्वैतस्याप्यस्त्यन्ताभाव सिध्यति । तत्रच व्यापकाभावे-
प्रयोजकस्य सुतरा व्याप्याभावप्रयोजकत्वमिति न्यायेन तत्त्वनिश्चयस्य प्रयोजकतेति ध्येयम् । ननु पारमार्थिकस्य व्याप-
हारिणस्य वा अविद्यादिव्यसत्यानङ्गीकारेऽपि जीवन्मुक्ते प्रतिभासितं सोऽस्त्येव । मुक्तस्य तत्त्वज्ञानेन अविद्यादिमध्वेददृश्य-
ध्वंसो जात इति साधारणबद्धजनानां प्रतीति । तस्यैव स्वतमससाकदृश्यात्ममयजनकतासत्त्वात् तामादाय कारकतृतीयाया
अप्युपपत्तिसम्भव इति शङ्का परिहरति—यत्त्विति । न तस्य नाशहेतुत्वमिति । नहि प्रतीतिरमेकं वस्तु तादृशवस्त्वन्तरे
कारणम् । दोषघटितसामग्र्या एव तत्र अकत्वात् । जीवन्मुक्ते प्रतिभासिकाविद्यात्ममयसत्त्वेऽपि तादृशदृश्यात्ममयाभावेन
व्यभिचारात्वेति भाव । नन्वेवं ज्ञाप्यज्ञापकभावोऽपि प्रतीतिकयोरेव अविद्यादृश्यात्ममयोर्वाच्यः । तयोर्दृश्यत्वेन सर्व-
दृश्योच्छेदवति विदुषि पक्षीभूतेऽसत्त्वात् सोऽपि न सम्भवतीत्याशङ्कते—यद्यपीति । व्यभिचारमप्याह—जीवन्मुक्तेति ।
तद्व्यभिचारात् दृश्यात्ममयव्यभिचारात्—नियमाभावादिति । लोकबद्धव्यहरति जीवन्मुक्ते तदकल्पनादिति भाव ।
यद्वा—नियमाभावादिति मानाभावादित्यर्थ । जीवन्मुक्ते स्थूलाविद्यात्ममयस्यैव लौकिकी प्रतीति । ननु मस्काररूपाविद्या-
त्ममयस्य । तस्मिन् सस्काररूपाविद्याया एव ज्ञायमानत्वादिति भाव ।—दृश्येति । प्रतीतिकेत्यादि । एवमविद्येत्यस्यापि—
रूपेणेति । तादृशरूपावच्छिन्नस्य तस्य विदेहताकाल एव सत्त्वात्, तदाच दृश्यात्ममयस्यापि सत्त्वादिति भाव । नच
सर्वदृश्योच्छेदवति विदुषि प्रतीतिरन्योल्लयो कथं सत्त्वमिति वाच्यम्, तत्र बद्धजनप्रतीतयोस्तयो सत्त्वेऽपि कैवलयदृश्याया
मुक्तज्ञानोच्छेयत्वमिच्छातत्वात् ।—अस्त्येवेति । ज्ञापकहेतुत्वमित्यनुपपन्नं । विदुषि सर्वदृश्योच्छेदप्रहेण हेतुसाप्यप्राशम-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

घोच्छेदोपलक्षितः पूर्णानन्दरूप आत्मा मोक्षः । अविद्योच्छेदश्च तदीयस्थूलसूक्ष्मरूपाश्रयकालपूर्वत्वाभावः सर्वद-
श्याश्रयकालपूर्वत्वाभावरूपेण दृश्योच्छेदेन व्याप्यः । मोक्षस्य दृश्योच्छेदोपलक्षितात्मरूपकैवल्यरूपत्वात् । यद्वा
ननु दृश्योच्छेदस्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षणे न संभवति । अनादिदृश्यानां ज्ञानानुच्छेद्यत्वादिवाद्यातत्कार्ययोरैव तदुच्छेद्य-
त्वात्, तत्राह—मिथ्यावन्धेति । मिथ्यावन्धविधूनेन विकल्पोज्जित इति योजना । तथाच अविद्योच्छेदेन
दृश्योच्छेदवानित्यर्थलाभात् अविद्योच्छेदस्य दृश्योच्छेदव्याप्यतालाभेनाविद्यारूपबन्धस्य मिथ्यात्वोक्त्या अविद्याप्रयु-
क्तदृश्यमात्रस्य मिथ्यात्वलाभेनानादिदृश्यानामपि ज्ञानोच्छेदलाभादुक्तव्याप्यतायाः संभवः । तथाच सर्वदृश्योच्छेदो-
पलक्षितपरमानन्दरूपात्मरूपकैवल्यप्राप्तिस्त्वज्ञानोत्तरमेव न तत्क्षण इति नोद्देश्यतावच्छेदकधीविषयत्वकाली-
नत्वं विधेये मोक्षलाभे चिदक्षितम् । उज्जित इति निष्ठाप्रत्ययेनोच्छेदस्यातीतकाले मोक्षप्राप्तिलाभात् अत्यन्ताभाव-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

वेऽपि स्वरूपयोग्यताघटित एव ज्ञाप्यज्ञापकभावो निर्बहतीति भावः । प्रातीतिकावियास्तमयदृश्यास्तमययोरनभ्युपगमेऽपि
ज्ञाप्यज्ञापकभावनिर्वाहकं व्याप्यव्यापकभावं समर्थयते—व्याप्य इति । तत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षणमन्तर्भाव्येत्यादिः ।
अनुकूलतर्कं सूचयति—मोक्षस्येति । तथाच निरुक्तावियोच्छेदवान् तत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षणो यदि निरुक्तदृश्योच्छे-
दवान् स्यात्, तर्हि 'जात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः' रित्यादिश्रुतियोधितसुक्तिपूर्ववत्त्ववान् न स्यादिति तर्केण
तादृशक्षणे दृश्योच्छेदमिथ्या व्याप्तिस्तिदिरिति भावः । अत्रच मोक्षप्राप्तिं तत्त्वज्ञानविषयत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदक-
कालावच्छिन्नत्वं न भासते; याधात्, किन्तु तत्सामानाधिकरण्यां तत्प्रयोज्यत्वं वैशेष्यतावन्मात्रबोधनाय मिथ्यावन्धेति
प्रन्धवतारे विकल्पोज्जितपदवैयर्थ्यं विधूनेनपदोत्तरतृतीयाया वैशिष्ट्यार्थकतया आत्मनि मिथ्यावन्धराहित्यमात्रे बोधितेऽपि
बन्धमिथ्यात्वबोधनसंभवेन उक्तरीत्या उक्तार्थबोधनसंभवात् मृषाद्वैतेत्यनेनैतद्वत्त्वाभात्, दृश्यशून्यत्वे तज्ज्ञाप्यत्वादिवोधने
फलाभावात् मिथ्यावन्धेलादिरपि वैयर्थ्याच्चैवालोच्य प्रकारान्तरेण तं प्रन्धमवतारयति—नन्विति । क्वचित्तु
'यद्वा ननु' इत्येव पाठः । दृश्योच्छेदः दृश्याश्रयकालपूर्वत्वाभावनियमः । ज्ञानानुच्छेद्यत्वादिति । ज्ञानोच्छेद्यत्वं
स्वाश्रयपूर्वत्वाभाववज्ज्ञानकर्तृ, तच्छून्यत्वादित्यर्थः । अरण्यधीनोचरो विष्णुमोक्षं प्राप्त इवेति बोधेऽखण्डधीनोचरत्वस्य
मोक्षप्राप्तिप्रति उद्देश्यतावच्छेदकतया तत्प्रयोजकतापि तादृशबोधविषयः, धनी मुक्तीवित् । सा च तस्य दृश्यसामान्यो-
पलक्षितपूर्णानन्दरूपात्मरूपमोक्षपदार्थघटकदृश्यसामान्योच्छेदरूपोपलक्षणीभूतत्वमुनिर्वाहकत्वेन वाच्या । तादृशनिर्वाहकत्वं
तु न तत्त्वज्ञानस्य सकलदृश्यध्वंसजनकतया, उक्तयुक्तेः, अपितु तत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षणस्य दृश्याश्रयकालपूर्वत्वाभाववत्त्वनि-
यमादेव निर्वाह्यम् । तच्च न संभवति । तादृशक्षणस्य अविद्यातत्कार्याश्रयपूर्वत्वाभाववत्त्वनिषेधस्योपगमेनानादिदृश्या-
श्रयपूर्वत्वाभावनियमानुपगमात् । 'मायाभेतां तरन्ति ते' इत्यादी मायाया एवोपादानात् । समानविषयकाविया-
त्वरूपस्य ज्ञाननिबलतावच्छेदकस्यानादिदृश्येऽभावेन तस्य ज्ञानोच्छेद्यत्वासंभवाच्चैलाभासभावः । 'विद्वान्नामरूपाद्वि-
मुक्तः' इति श्रुतेः, तत्त्वज्ञानस्य दृश्यसामान्योच्छेदकत्वम् । उक्तस्यत्वादां तु मायापदे दृश्यसामान्यार्थकम् । तत्त्वज्ञाननि-
बलतावच्छेदकं तु दृश्यत्वमेवेत्याश्रयनेोक्ताभासनिरासं प्रकाशयति—तथाचेति । अविद्योच्छेदेनेति । ज्ञापकत्वं
तृतीयार्थः । व्याप्यत्वं त्वर्थतो लभ्यम् । व्याप्यतालाभेनेति ज्ञानोच्छेद्यतालाभादित्यन्विति । अविद्योच्छेदस्यानादिदृश्यो-
च्छेदव्याप्यत्वं तु अनादिदृश्यानामविद्याव्याप्यत्वात् व्यापकभावास्य व्याप्याभावं प्रति व्याप्यत्वनिषेधमात् । तथाच तत्त्व-
ज्ञानोत्पत्तिक्षणे अविद्यातत्कार्योच्छेदस्वीकारे तस्यापकीभूतानादिदृश्योच्छेदोऽपि स्वीकार्यः । अन्यथा व्याप्यव्यापकभाव-
भङ्गापत्तेः । एतेन 'विकल्पोज्जितः' इत्यस्य वैयर्थ्यंराहा निरस्ता । उक्तरीत्या दृश्योच्छेदेऽविद्योच्छेदव्यापकताबोधस्य
संभवात् । नच चैतस्योपयोगात् । बन्धमिथ्यात्वोक्तिमनादिदृश्यानां ज्ञानोच्छेद्यत्वे युक्त्यन्तरसूचकतया सकलयति—अवि-
द्यारूपबन्धस्येति—प्रयुक्तेति । अनाविरपि दृश्यस्य अविद्याप्रयुक्तत्वम् । तस्या एव जगदुपादानत्वध्वनगात् । निद्वेष्यपि
क्षेममाधारणप्रयोज्यत्वस्य स्वरूपसंबन्धरूपस्योपगमात् । अतएव दुःखप्रागभावादां प्रायश्चित्तप्रयोज्यत्वम् । यत्प्रयुक्तं यत्
तत् तद्विवर्तकेन निवर्त्यमिति व्याप्तिवशात्त्वमाह—मिथ्यात्वलाभेनेति । इदमपि ज्ञानोच्छेद्यतालाभान्वयि । मिथ्या-
त्वस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वघटितत्वात्, तस्याप्यत्वाद्देति भावः ।—उक्तव्याप्यताया इति । आभासोक्तस्य तत्त्वज्ञानोत्पत्ति-
क्षणस्य दृश्यसामान्याश्रयकालपूर्वत्वाभावनियमस्येत्यर्थः । अन्यथा लाभेन इति तृतीयार्थान्वयप्रसङ्गात् । एतत्कल्पे
मिथ्यावन्धेति प्रन्धस्य पूर्वकपीयार्थमूचकनामप्याह—तथाचेति । तत्त्वज्ञानक्षणस्य सर्वदृश्याश्रयपूर्वत्वाभावरूपसर्व-
दृश्योच्छेदविशिष्टत्वमिदं चैत्यर्थः ।—न तत्क्षण इति । तदा दृश्योच्छेदस्योपलक्षणत्वात्संभवादिति भावः । तादृशविष-
याया प्राहकमाह—उज्जित इति । लाभमिति । तत्त्वज्ञानक्षण उच्छेदस्य वर्तमानत्वादिति शेषः । तथाच मोक्षप्रा-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

स्वविशिष्टरूपस्योच्छेदस्यापि दृश्यत्वात्तादृशो मोक्षकाले स्वस्वतीतत्वादिति भावः । मोक्ष कीदृशं तत्राह—परमेत्यादि । निरतिशयापरिच्छिन्नसुखमात्रस्वरूपमित्यर्थः । ननु मुक्तस्य प्रकाशकाभावेन प्रकाशत इत्यथैक विजयत इत्ययुक्तम् तत्राह—स्वयमिति । प्रकाशकसंज्ञं विनैवेत्यर्थः । नन्वेवं विजयत इत्यनुपपन्नम्—तस्यापि प्रकाशसंबन्धाधिकत्वात्, स्वयमित्यस्य प्रकाशान्तर विनेत्यधिकत्वेन विजयत इत्यस्य स्वात्मप्रकाशसंबन्धाधिकत्वेऽपि विष्णोर्दृश्यत्वेन मिथ्यात्वापत्तिः । अथ विजयत इत्यस्योत्कर्षान्तरमेवाप्यं ननु प्रकाशसंबन्ध, तदा प्रकाशमानानन्दरूपस्यात्माभेन मोक्षस्य प्रयोजनत्वालाम्, तत्राह—सत्यज्ञानसुखात्मक इति । यथात्मन आनन्दत्वेगानन्दरूपं मोक्षं प्राप्त इवेत्युक्तम्, अतएवानन्दवासिबोधकश्रुतेरानन्दानन्दैवयमर्थो न ह्वानन्दसंबन्ध, तथा प्रकाशरूपत्वेन विष्णोः प्रकाशत इत्यस्यानाद्युतचिदभेदयोधकत्वम् ननु प्रकाशसंबन्धाधिकत्वम् । तथाच दृश्यत्वाभावात् न मिथ्यात्वापत्तिः ।

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

सितत्वज्ञानविषयत्वयोरैककालीनत्वं बाधितमिति भावः । ननु अत्यन्ताभावरूपस्योच्छेदस्य नित्यत्वात् कथमतीतत्वम्, तत्राह—अत्यन्ताभावत्विति । तादृशे तत्त्वज्ञानोत्तरे । निरतिशयापरिच्छिन्नसुखमात्रस्वरूपमिति । निरतिशयापरिच्छिन्नैति परमपदार्थः । अपकर्षानाश्रयत्व निरतिशयत्वम् । अपरिच्छिन्नत्वं कालादिपरिच्छेदाभाववत्त्वम् । मात्वेत्येकतानशब्दार्थः । ननु सूर्यादिप्रकाशकसत्त्वात् कथं तदभाव इत्यत आह—मुक्तस्येति । तस्य सर्वदृशोच्छेदेन सूर्यादिप्रकाशकस्याप्युच्छेदादिति भावः । प्रकाशते प्रकाशाश्रयः ।—अयुक्तमिति । सति प्रकाशके तत्तादात्म्यापनयना मुक्तस्य प्रकाशाश्रयत्व युक्तम्, नान्यथेति भावः । स्वयं आत्मनैव, नान्येन । अभेद तृतीयार्थः । अन्यतादात्म्यानापत्र इत्यक्षरार्थः । अस्य विजयते इत्यतान्वयः । फलितार्थमाह—प्रकाशकेति । संबन्धं तादात्म्यम् । विनैवेत्यर्थ इति । प्रकाशकतादात्म्याभाववानपीत्यर्थ इत्यर्थः । तथाच मुक्तस्यैव प्रकाशकत्वात् स्निग्धप्रकाशाश्रयत्वार्थपर्यवसायितया विजयत इति युक्तमेवेति भावः । नन्वेवं नन्वेवमपि । अनुपपन्नमिति । सर्वदृशोच्छेदे प्रकाशरूपस्निग्धमस्याप्युच्छेदेन तत्संबन्धस्य दुर्घटत्वात् स्वप्रकाशत्वस्य च व्यापातादिति भावः । तत्संबन्ध केनोच तत्राह—तस्येति । विजयतेपदस्येत्यर्थः ।—प्रकाशसंबन्धेति । आख्यातार्थतदाश्रयत्वस्य तत्संबन्धपर्यवसायित्वादिति भावः ।—प्रकाशान्तरं विनेति । स्वभिन्नप्रकाशाभाववानपि । पूर्ववत् प्रकाशकसंबन्धाभाववदर्थकत्वे स्निग्धस्वभिन्नप्रकाशसंबन्धवत्त्वस्यापि समवेन स्वात्मकप्रकाशसंबन्धपर्यवसानासंभव इत्यतोऽर्थान्तरानुसरणम् ।—स्वात्मकप्रकाशसंबन्धेति । स्वस्य चैतन्यरूपतया तत्संबन्धस्य तत्तादात्म्यरूपतया चिद्रूपज्ञानविषयत्वाधिकत्वेऽपीत्यर्थः । दृश्यत्वेन दृश्यत्वापत्त्या । चिद्रूपज्ञानविषयत्वस्यैव दृश्यत्वरूपत्वादिति भावः । उत्कर्षान्तरं परप्रकाशत्वाभावरूपम् । इदानीं स्वमित्यस्य स्वभिन्नप्रकाशाभाववत्त्वमेवार्थः । सच परप्रकाशत्वाभावनिर्वाहक विशेषण बोध्यम् । स्वमित्यस्य प्रकाशसंबन्धाभाव इत्यर्थः । सच सामानाधिकरण्यसंबन्धेन विधेयविशेषणम् । विजयत इत्यत तावर्थोऽनाद्युतप्रकाशः । आख्यातस्य लक्षणया अभेदोऽर्थः । सच निरुक्तमोक्षप्राप्तसदृशत्वविशिष्टोऽप्युच्छेदधीरोत्तरत्वविशिष्टविष्णोः विधीयते । विशिष्टस्य विधेयत्वे अनाद्युतानन्दभेदरूपमोक्षप्राप्तसादृश्यप्रकाशसंबन्धरूपदृश्यत्वाभावानाद्युतप्रकाशाभेदाना तयाणां विधेयत्व पर्यवस्यति । तत्र आत्मन आनन्दाश्रयत्वमेव ननु तत्स्वरूपत्वमिति भेदनिबन्धनस्यानन्दसंबन्धरूपतयात्प्रत्यक्षस्यैव सत्त्वात्सादृश्य न संभवति । एव तस्य ज्ञानानात्मकत्वेन तत्संबन्धसमवेन चेतयोरपि न संभव इति बाधशङ्कावारणाय सत्यज्ञानसुखात्मक इति विशेषणत्रयमुपात्तम् । सामान्यतो ज्ञानादिरूपत्वस्य अनाद्युतत्वविशिष्टज्ञानादिरूपत्वव्यापकत्वात् तच्छङ्कानिरासः । षट्ठी नीलषट इतिवत् विधेयकौटो अनाद्युतत्वस्याधिगम्यात् नोदृश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यम् । विधेयतावच्छेदकषटकानाद्युतत्वस्य तत्त्वज्ञानविषयत्वरूपोदृश्यतावच्छेदकप्रयोज्यत्वेन विशिष्टविधेयस्यापि तत्प्रयोज्यत्वात्तत्र तद्ज्ञान न बाधपरहातमित्यभिप्रेत्य सत्यज्ञानसुखात्मकत्वविशेषणाभिप्रायम्, तत्रैव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावकल्पनया वर्णयति—यथेति । यद्वा—विष्णोः प्रकाशरूपत्वबोधन योग्यताबोधनविधया विजयत इत्यस्य अनाद्युतप्रकाशाभेदबोधकत्वत्पार्थक्यप्रहार्थमित्यभिप्रेत्य तादृशविशेषणाभिप्राय उक्तप्रपनयाऽह—यथेति । मोक्षं प्राप्त इवेति । मोक्षसंबन्धवानित्यर्थः । उभयोर्भेद हि संबन्धः । प्रकृते मोक्षविष्णुपदार्थयोरैक्यात्प्रातीतिक एव तदुभयसंबन्ध इति सूचनाय इवेत्युक्तम् । नन्वेवमानन्दावाप्तिश्रुते का गति तत्राह—अतपचेति । आत्मन आनन्दरूपत्वादेवेत्यर्थः । आभासे विजयते इत्यस्यैवानन्दवाप्तिश्रुतेरानन्द मोक्ष प्राप्त इवेत्यस्य दृष्टान्तता । प्रकाशत इत्यस्य तद्विनिर्गमणस्य विजयतेपदस्य । अनाद्युतप्रकाशेति । अनाद्युतचिदित्यर्थः । क्वचित् तथैव पाठः । ज्ञानात्मस्वरूपकथनस्य आद्युतचिदभेदवाधशङ्कावारकता,

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

नचप्रकाशरूपतोकिर्दयंति वाच्यम्; अपरोक्षव्यवहारयोग्यमुखस्यैव पुरुषार्थत्वम् । उक्तयोग्यत्वं चानावृत्तचिद्रूपत्वेन तादृशचित्तादात्म्येन वा । तत्रोक्तरूपानन्दस्यानत्याभावेऽप्याद्यमतीति ज्ञापनार्थत्वेन तस्याः सार्थक्यात् । ननु— ज्ञानस्याज्ञानतत्कार्यविरोधितायाः शुनत्यादिज्ञानस्थले दृष्टतया युक्तयेऽप्यनादिसाधारणदृश्यमात्रविरोधित्वमदृष्टत्वाच्च युक्तम्, तत्राह—मायेत्यादि । मायया कल्पितं प्रयुक्तम् । अतएव मृपाभूतं यन्मातृतामुखं प्रमातृत्वादिरूपं । द्वैतमात्मभिन्नं तदभिन्नप्रपञ्चाश्रय इत्यर्थः । तथाच शुक्लवाद्यज्ञानस्येव चिन्निष्ठतत्संबन्धादेरपि तत्प्रयुक्तत्वेन शुक्लवा-दिज्ञानस्य तद्विरोधिताया दृष्टतया ब्रह्मज्ञानस्यापि ब्रह्माज्ञानप्रयुक्तदृश्यमात्रविरोधित्वं युक्तमिति भावः । मृपाद्वैता-श्रयत्वोक्त्या मुमुक्षावानधिकारी सूचितः । ननु अखण्डब्रह्माकारज्ञानस्य दृश्योच्छेदकत्वे आपातज्ञानरूपस्यापि तस्य तत्त्वात्, तत्राह—श्रुतिशिखोत्थेति । श्रुतीनां कर्मोपासनाकाण्डरूपाणामुपकार्यत्वेन शिखेव मुख्यं यन्महा-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

तादृशचिदभेदात्पर्यग्राहकतां वा स्पष्टयितुं शक्यते—नचेति । प्रकाशेति । ज्ञानपदेनेत्यादिः । अनावृत्तचिदभेदोक्तरेव वैयर्थ्यं प्रकाशरूपतोकिसार्थम्यस्य संभवात् । तादृशचिदभेदोकि सार्थकयितुमाह—अपरोक्षेति । अनावृत्तचिद्रूप-त्वेनेति । तेन ब्रह्मणोऽपरोक्षताविषयकः 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' इति श्रुतिव्यवहारनिर्वाहः । तत्र अपरोक्षादिति अपरोक्षमित्यर्थः । संसारदशायां तद्व्यवहारवारणाय अनावृत्तेति । चक्षुरादिना गृहीते घटादौ तद्व्यवहारायाह—तादृशो-त्ति । अनावृत्तेत्यर्थः । तेन अनुमितघटादौ न तद्व्यवहारः । तादात्म्यं विषयत्वम् । अन्त्यं अनावृत्तचित्तादात्म्यम् ।—अभावेऽपीति । तस्य विषयसंपर्कजन्यवृत्तिविशेषरूपे तदवच्छिन्नानन्द एव वा सत्त्वादिति भावः । आद्यं अनावृत्त-चिद्रूपत्वम् । मुक्तस्वरूपानन्दस्य पुष्पाार्थत्वाय विजयतेपदेन बोध्यमानमिति शेषः । अस्तीति । ननु तद्वाध इति शेषः । तस्याः ज्ञानपदेन प्रकाशानुरूपतोकेः । यद्वा नच शब्दायां प्रकाशरूपतोकेरित्यस्य, विजयतेपदार्थ-भूतानावृत्तप्रकाशाभेदोक्तरेत्यर्थः । एवंच तस्या इत्यस्यापि सएवेति फलितम् । सत्यस्वरूपत्वकथनं तु स्वयंपदार्थ-दृश्यत्वाभावयोग्यतासूचनाय । पूर्वं तत्त्वज्ञानस्यानादिदृश्योच्छेदकत्वे युक्तेरुक्तत्वेऽपि सम्यग्बुध्यारोहाय दृष्टान्तसमर्पकतया युक्तत्वेऽन्वयः । तत्र हेतुः शुक्लवादिज्ञानस्थले दृष्टयतेति । शुक्तिज्ञानस्य शुक्त्यज्ञानविरोधित्वदर्शनेन तज्ज्ञानस्य तदज्ञानविरोधित्वनियमावधारणेनेत्यर्थः । यद्वा—ज्ञानस्य तद्विषयकाकारकारस्य । अज्ञानविरोधितायाः तदज्ञानविरोधित्वनियमनियमस्य । शुक्लवादिज्ञानस्थले दृष्टयतेति । शुक्तिसाक्षात्काररूपधर्मिणमन्तर्भाव्य निश्चितत्वेनेत्यर्थः । युक्तत्वेऽपीत्यस्य ब्रह्मासाक्षात्कारस्य ब्रह्मानानविरोधिताया इत्यादिः ।—मात्रविरोधित्वमिति । पूरितब्रह्मासाक्षात्कार-स्थेत्यनुपपद्यते । अदृष्टत्वात् अन्यत्तानिश्चयेन । एतावता कथमुक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह—तथाचेति । आरम्-भिन्नस्य प्रमातृत्वादिनिखिलप्रपञ्चस्य मायाप्रयुक्तत्वे चेत्यर्थः । तत्संबन्धादेः मायासंबन्धादेः । आदिना जीवब्रह्मभेदादि-रूपानादिदृश्यपरिग्रहः । शुनत्यादिज्ञानस्य तद्विरोधिताया दृष्टयतेति पाठः । अनादिदृश्यं तत्पदार्थः । तथाच अनादिदृश्य-शुक्लज्ञानस्य मायाजन्यत्वविरहेऽपि मायाप्रयुक्तत्वेन तद्विरोधिता यथा शुक्तिज्ञानस्य, तथा चिन्निष्ठमायासंबन्धाद्यनादि-दृश्यस्यापि मायाप्रयुक्तत्वाविशेषात् ब्रह्मज्ञानस्य तद्विरोधित्वं युक्तमेवेति भावः । माया ब्रह्माज्ञानम् । वस्तुतस्तु शुक्लवा-दिज्ञानस्य विरोधिताया इति तत्पदाद्यतितः पाठः । तत्संबन्धादेरित्यत्र शुक्लज्ञानं तत्पदार्थः । तथाच यथा शुक्तिज्ञानस्य शुनत्यज्ञानविरोधित्वेन शुक्लज्ञानप्रयुक्तचिन्निष्ठशुक्लज्ञानसंबन्धादिविरोधिताऽभ्युपगम्यते, तथा ब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्माज्ञानवि-रोधित्वेन तत्प्रयुक्तसर्वदृश्यविरोधित्वमभ्युपगन्तव्यमिति समुदितायः । यज्ज्ञानं यदज्ञानविरोधि तत्तु तत्प्रयुक्तसर्वदृश्य-विरोधीति व्याप्तेरिति भावः । यद्वा—शुक्लवादिज्ञानविरोधित्वमिति समस्तपाठः । विरोधित्वं निवर्त्यत्वम् । तथाच शुनत्यज्ञानस्येव चिन्निष्ठतत्संबन्धास्यापि तत्प्रयुक्तत्वात् शुक्तिज्ञाननिवर्त्यत्वं यथाभ्युपेयते तथा ब्रह्माज्ञानस्येव अनादिदृश्य-स्यापि तत्प्रयुक्तत्वात् ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वमभ्युपेयमिति भावः । यद्दृश्यं यदज्ञानप्रयोज्यं तत्तु तदज्ञाननिवर्तकज्ञाननिवर्त्य-मिति व्याप्तेरिति भावः । आद्यकल्पे मायेत्यादिविशेषणेनानादिदृश्ये मायाप्रयुक्तत्वबोधनेन ब्रह्माज्ञाननिवर्तकब्रह्मज्ञाने तदज्ञानप्रयुक्तसर्वदृश्यविरोधित्वरूपसाध्यासीकारे ब्रह्माज्ञानदृश्ययोः प्रयोज्यप्रयोजकभावस्य, प्रयोजकविरोधिनः प्रयोज्य-विरोधित्वनियमस्य वा भग्नपत्तिरूपस्तर्कः सूच्यते । द्वितीयेतु अनादिदृश्ये ब्रह्माज्ञानप्रयुक्तत्वरूपो ब्रह्माज्ञाननिवर्तक-ब्रह्माज्ञाननिवर्त्यत्वरूपसाध्यसाधको हेतुः सूच्यते इति बोध्यम् । द्वैतस्य मृपात्वोक्ति सफलयति—मृपेति अधिकारी । ब्रह्माज्ञाननिवर्त्यत्वरूपसाध्यसाधको हेतुः सूच्यते इति बोध्यम् । द्वैतस्य मृपात्वोक्ति सफलयति—मृपेति अधिकारी । प्रकृतप्रपञ्चध्रुवे इत्यादिः । मृपात्वविशिष्टद्वैताश्रयत्वमात्मनि ज्ञानमानं तादृशद्वैतजिह्वासारूपमुमुक्षां जनयति । यथा शुक्ति-प्रकृतप्रपञ्चध्रुवे इत्यादिः । मृपात्वज्ञाने तत्र जिह्वासा । एवंच तादृशद्वैताश्रयत्वं मुमुक्षाप्रयोजकत्वात्संबन्धिमुमुक्षासारकं, अंतो मुमुक्षाकार

श्रीरामविश्वेश्वरमाधवानामैक्येन साक्षात्कृतमाधवानाम् ।
 स्पशंन निर्धूततमोरजोभ्यः पादोत्थितेभ्योऽस्तु नमो रजोभ्यः ॥ २ ॥
 बहुभिरिद्विहिता बुधैः परार्थं विजयन्तेऽमितविस्वृता निबन्धाः ।
 मम तु श्रम एव नूनमात्मभरितां भावयितुं भविष्यतीह ॥ ३ ॥

श्रद्धाधनेन मुनिना मधुसूदनेन संगृह्य शास्त्रनिचयं रचितातियत्नात् ।
 बोधाय वादिचिजयाय च सत्पराणामद्वैतसिद्धिरियमस्तु मुदे बुधानाम् ॥ ४ ॥

तत्राद्वैतसिद्धेर्द्वैतमिथ्यात्वसिद्धिपूर्वकत्वात् द्वैतमिथ्यात्वमेव प्रथममुपपादनीयम् । उपपादनं च
 सिद्धिव्याख्या ।

विष्णुर्धिजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्यर्थः ॥ १ ॥ गुरुन्महीकुर्वन्नमस्करोति—श्रीरामेति ॥ २ ॥
 स्वकीयग्रन्थस्य वैयर्थ्यामाशङ्क्य कथंचित्साफल्यं दर्शयति—बहुभिरिति ॥ ३ ॥ इतरग्रन्थापेक्षयाधिक्यं
 दर्शयति—श्रद्धेति ॥ ४ ॥ ननु अद्वैतसिद्धावद्वैतस्यैव प्रतिपादनीयतया तद्विहायापे द्वैतमिथ्यात्वो-
 पपादनं क्रियमाणमसङ्गतमित्यत आह—तत्रेति । तस्यामद्वैतसिद्धौ द्वैतमिथ्यात्वमेव प्रथममुपपादनी-
 गौडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

वाक्यं तज्जनितेत्यर्थः । तथाच निष्कामकर्मोपासनानुष्ठापनद्वारकचिच्छुद्धिचित्ताम्रताद्वारोक्तशुच्युपकृतवाक्यजन्यज्ञा-
 नस्यैव तदिति भावः ॥ १ ॥ परममङ्गरूपां परब्रह्मरूपविषयप्रयोजनोक्तिं, संपाद्य परमगुरुगुरुविद्यागुरुप्रणमति—
 श्रीरामेत्यादि । ऐक्येन आत्मैक्येन । माधवानां परब्रह्मणाम् ॥ २ ॥ ममात्मभरितां मन्त्रिणां स्वार्थसंपादकताम् ।
 भावयितुं जनयितुम् । एव श्रमः एतद्वन्धसंपादनम् ॥ ३ ॥ परोक्तदृषणोद्धारपूर्वकत्वमतपरिच्छेदविशेषस्यैतद्वन्धे
 क्रियमाणस्यातिलोकोत्तरत्वेनान्यैरेतद्वन्धदर्शनात्पूर्वमज्ञातत्वेनाकामितत्वान्मथैव पूर्वं कामितमुक्तपरिच्छेदरूपं फलं
 भावयिष्यत्यर्थं ग्रन्थो नान्यैः कामितमिति भावः । सिद्धिः-निश्चयः । इयं एतद्वन्धाधीना । 'सिद्धीनामिदमेकम्य-
 ब्रह्मणानामियं चिरात् । अद्वैतसिद्धिरधुना चतुर्थी समजायत ॥' इति एतद्वन्धीयसमाप्तिस्थानीयपद्यस्यसिद्धिपदान्यपि
 तत्तद्वन्धाधीननिश्चयपराण्येव । परिच्छेदसमाप्त्यादिस्थले सिद्धिपदं साधकग्रन्थपरं, निश्चयपरमेव वा ॥ ४ ॥ अद्वैत-
 निश्चयोपयोगी प्रथमपरिच्छेद इत्याद्यर्थकत्वसंभवेन लक्षणायां मानाभावात् । अस्मदादिभिस्तु स्वकीयसंकेतविशेषो-
 पेणास्मिन् ग्रन्थे अद्वैतसिद्धिपदं प्रयुज्यते । पूर्वकत्वादिति । 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म'त्यादिश्रुत्या जायमाने अद्वैत-

लघुचन्द्रिकाया विह्वलेशोपाध्यायी ।

इति भावः । कर्मकाण्डश्रुतीनां महावाक्योपकारकत्वं, महावाक्येन दृश्योच्छेदनक्षमत्वज्ञाने जननीये यत्तत्सहकारितत्वं-
 पादकत्वम्, तत्र संपाद्यं सहकारि दर्शयति—तथाचेति । तत् दृश्योच्छेदकत्वम् ॥ १ ॥ ननु मूले प्रथमश्लोके विष्णुपदस्य
 जीवपरतया व्याख्यानदिष्टेरेवतीत्कर्षाचप्रतिपादनात् तस्य मङ्गरूपतैल्यतः श्रीरामेत्यादिना गुरुनमस्काररूपं मङ्गलं
 प्रथमतो निबद्धव्यम् । ग्रन्थादौ मङ्गलस्यैव तन्निबन्धस्यापि शिष्टाचारसिद्धत्वात् एवं प्रथमश्लोके मुमुक्षुरूपाधिकारि-
 सूचनेऽपि विषयायानुक्त्या न्यूनतेत्याह्वातं परिहरति—परमेत्यादिना । उक्तिं प्रथमश्लोकरूपाम् । परब्रह्माभिन्न-
 जीवचैतन्यस्यैव ग्रन्थप्रतिपाद्यत्वात् विषयत्वम्, अनाद्वैतप्रकाशमिदधानातृतानन्दरूपत्वाच्च प्रयोजनत्वम्, अस्य च
 सर्वप्रयोजनेपूकृततया गुरुनमस्कारफलतया च परमप्रयोजनत्वात् एतदुक्तेः परममङ्गलरूपेति भावः ।—परम-
 शुर्विति । वन्दने तथाक्रमस्यैव शास्त्रसंप्रदायोभयसिद्धत्वादिति भावः ॥ २ ॥ यद्यप्यात्मभरिता आत्मभरणं, स्वजीवि-
 कापर्यवसितम्, तस्यच लोकसाधारणतया ग्रन्थरचनाश्रमसाध्यत्वोक्तिर्ग्रन्थकारस्य केवलं स्वस्य गवैराहित्यप्रदर्शनफलिकेति
 यथाश्रुते प्रतीयते; तथापि इदिति विजिगीषुश्रोतृप्रवृत्तौ वैदशग्रन्थनिर्माणस्थानन्यसाध्यत्वान्यजकतयाऽऽत्मभरितापदं
 व्याचष्टे—आत्मेति ॥ ३ ॥ स्वार्थः स्वकामितार्थः । परो माधवः । अद्वैतसिद्धिरित्यत सिद्धिर्निर्निष्पत्तिः, अद्वैतपर्यवस्य
 ब्रह्मण उत्पत्तेरसंभवादित्यतो व्याचष्टे—सिद्धिरिति । प्रसङ्गादन्यान्यपि सिद्धिपदान्यत्रैव व्याचष्टे—सिद्धीनामिति
 ॥ ४ ॥ इति विह्वलेदीये मङ्गलश्लोकार्थनिरूपणम् ॥

अथ विप्रतिपत्तिवाक्यस्य विचाराद्भूतनिरूपणम् ।

अद्वैतसिद्धौ द्वैतमिथ्यात्वसिद्धि

१ वादप्रधानत्वाच्चाध्यात्मनिष्ठाया
 यथा निरूपणं तथेति भावः ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

त्वोपलक्षितब्रह्मनिर्विकल्पकनिश्चये ब्रह्मणि द्वैताभावविशिष्टबुद्धेर्द्वारत्वात्, तस्यांश्च निषेधत्वेन प्राप्तिपूर्वकत्वेन द्वैतवति ब्रह्मणि द्वैतवत्त्वकालावच्छेदेन द्वैताभाववत्त्वविषयकत्वात्, 'सदेव सोम्येदमग्र आसी'दिति पूर्ववाक्ये इदंशब्दाधेर्द्वैत-सामान्यतादात्म्यस्य लब्धत्वेन तस्य द्वैताभावांशो उद्देश्यतावच्छेदकत्वेन तत्र तत्कालावच्छेद्यत्वभानस्य ध्युरपत्तिसिद्ध-त्वात्, इदमात्मकसतोऽग्रकालसत्त्वस्य द्वैताभाववत्त्वस्य च द्वयोर्विधाने वाक्यभेदस्येष्टत्वात्, द्वैतवति द्वैताभावबोध-स्याहार्थत्वेन शाब्दत्वात्संभवेऽपीदंपदस्य इत्यवत्वरूपेण द्वितीयपदस्य चात्मभिन्नत्वरूपेण बोधकत्वेनाहार्थत्वाभावात्, कालान्तरावच्छेदेन द्वैताभाववत्त्वविषयकधियश्च 'तरति शोकमात्मवित्' 'विद्वान्नामरूपाद्भिमुक्तः' 'ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपादौ'रित्यादिश्रुतिभिः ज्ञाननाशयत्वानुमापकदृश्यत्वलिङ्गादिरूपमानान्तरेण च सिद्धत्वेन तज्जनेन वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः, एककालावच्छिन्नं प्रतियोग्यभावयोरैकाधिकरणवृत्तित्वधीरूपो मिथ्यात्वनिश्चयः । अथवा मिथ्या-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

द्वैताभावोपलक्षितं यत् ब्रह्मस्वरूपं तन्मात्रविषयकः, अतएव निर्विकल्पको यो निश्चयः तस्मिन् इत्यर्थः ।—**द्वारत्वादिति ।** 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिश्रुतेर्हि न चैतन्यमालप्रतिपत्ती तात्पर्यम् । तस्य 'सप्रकाशतया नित्यसिद्धत्वात्, तस्य द्वैतभ्र-मरूपानर्थनिवृत्त्यहेतुत्वाच्च । किन्तु द्वैताभावविशिष्टब्रह्मप्रतिपत्तिपूर्वकचैतन्यमालप्रतिपत्ती । तादृशप्रतीतेः प्रागसिद्धत्वात्, अनर्थनिवृत्तिहेतुत्वाच्च । एवंच तादृशश्रुतेः सकाशात् प्रथमतो ब्रह्मणि द्वैताभावप्रकारकबोधो जायते । तत्रशाब्दाभावावोपल-क्षितब्रह्मरूपधर्मिमात्रबोधः; उपलक्ष्यधर्मिबुद्धौ चोपलक्षणीभूतधर्मविशिष्टबुद्धेर्हेतुत्वम् । एवंच ब्रह्मणि द्वैताभावविशिष्टबुद्धेर्द्वै-तरतानिर्वाह इति बोध्यम् । प्रथमबोधे द्वितीयाभावरूपद्वितीयस्याप्यभावमानातादृशाभावस्योपलक्षणता । नच—तदुपल-क्षितधर्मिबोधस्य, तत्प्रकारकत्वनियमात् कथं धर्मिमात्रबोध इति—वाच्यम्; काकायुपलक्षिततृतीयविधोषसं काकायप्रकार-कतयोक्तनियमस्याप्राप्त्यापत्तित्वात् । नच—ततोपलक्ष्यतावच्छेदकीभूतोत्तृणत्वादिवदत्तापि तादृशधर्मभानमावश्यकमिति-वाच्यम् । जातेः स्वरूपतो भानवत् ब्रह्मणः स्वरूपत एव उपलक्ष्यतोपगमात् । किञ्चिदुपैणोपलक्ष्यत्वमिति नियमे मानाभावात् । ननु अद्वितीयश्रुत्या प्रथमतो ब्रह्मणि द्वैताभावविशिष्टबुद्धिजननेऽपि नाद्वैतत्वोपलक्षितब्रह्मनिश्चयस्य द्वैतमिथ्यात्वनिश्चयपूर्वकत्वनिर्वाहः, तादृशबुद्धेर्द्वैत-स्वावच्छेदककालावच्छिन्नत्वविशिष्टवृत्तित्वाभावरूपस्वरूपमिथ्यात्वाविषय-कत्वादित्यत आह—**तस्याश्चेति । निषेधत्वेन** अभावबुद्धिरवेन, प्रतियोगिनिशिष्टज्ञानात्मकप्रसक्तिपूर्वत्वेन । 'प्रसक्तं हि प्रतिपिच्यते' इत्यभिप्रायकोके । अतएव सपेपादौ सुमेरोरत्यन्ताभावबुद्धिरिव । सपेपे सुमेरुर्नास्तीति वाक्यप्रयो-क्तुरपहासबोधोपपद्यते । एवंच द्वैताभावविशिष्टब्रह्मबोधोऽत्र पूर्वं विद्यमाना ब्रह्मोपस्थितिरेव द्वैतनिशिष्टविषयिणी वाच्या । तथाच ब्रह्मभासकसामग्रीबलादेव उत्तरकालीनद्वैताभावबोधे धर्मितावच्छेदकतया द्वैतभानसंभवेन द्वैताभावे द्वैतका-लावच्छिन्नत्वभानसंभवात् तादृशबुद्धेस्तुत्यवितिचेयवया द्वैते स्वावच्छेदककालावच्छिन्नप्रत्याश्रयशक्तिसाभावकत्वावगा-हितया द्वैतमिथ्यात्वनिश्चयरूपतया तदुत्तराद्वैतसिद्धेः तत्पूर्वकत्वनिर्वाह इति भावः । ननु किं तत्र द्वैतविशिष्टब्रह्मण उपस्थापकमत आह—**सदेवेति । ननु** तथापि द्वैतकालावच्छिन्नत्वं कथं भासेत, तद्बोधकपदाभावादित्यत आह—**तस्येति ।** द्वैतसामान्यतादात्म्यस्येत्यर्थः । अंशो विधेयता, उद्देश्यतानवधि । निरूपितत्वं सप्तमर्थः । तत्र द्वैताभावे । **तत्कालः** द्वैतकालः ।—**ध्युत्पत्तिसिद्धत्वादिति ।** अन्यथा गन्धप्रागभावविशिष्टो घटो गन्धवानिति वाक्यस्य प्रमाणत्वापत्तेरिति भावः । अत्रच 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'ति वाक्याभ्यां तुत्यतया भ्रमसमान-द्वितीयाभावेदंपदार्थद्वैततादात्म्योभावावच्छिन्नसदुद्देश्यकोऽग्रकालसत्त्वविषयक एकएव बोधो वाच्यः । सच नोफरीत्या द्वैताभावविषयक उत्तरबोध्यनेनच द्वैतविशिष्टाद्विशेष्यकोऽद्वितीयत्वविषयको बोधो जन्वत इति—वाच्यम्; वाक्यभेदप्रसङ्गात्, इत्यादाह्यपरिहरायोक्तरीत्या वाक्यभेदे इष्टापत्तिमाह—**इदमात्मकेति । ननु** इदंपदस्य द्वैतत्वावच्छिन्नबोधकत्वे तद-च्छिन्नोद्देश्यकद्वैतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधस्याहार्यत्वात् शाब्दत्वसंभव इत्यत आह—**द्वैतवतीति । आहार्य-त्वाभावादिति ।** न तादृशबोधस्य शाब्दत्वासंभव इति शेषः । ननु द्वैतस्य द्वैताभावाद्देश्यतावच्छेदकत्वमपि विषये उद्देश्य-तावच्छेदककालावच्छिन्नत्वभानस्यासावैत्रिकतया प्रकृतवाक्यस्य तादृशकालावच्छिन्नत्वबोधे तात्पर्यं मानाभावात् प्रकृत-वाक्यादेककालावच्छिन्नप्रतियोग्यभावयोरैकाधिकरणवृत्तित्वावगाधिधीरूपो मिथ्यात्वनिश्चयो न संभवतीत्याह्नाद्विती-यवाक्यस्य तादृशबोधे तात्पर्यानुपगमे तद्वैयर्थ्यापत्तिमाह—**कालान्तरेति ।** द्वैताधिकरणीभूतविषयोत्तरकाल इत्यर्थः । **आद्यश्रुतिद्वये** ज्ञानस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेन 'धनीसुरी'इतिवत् प्रयोजकत्वलाभेन पूर्वे सिद्धत्वलाभात् द्वैताभावे तदुत्तर-कालीनत्वलाभः । **सृतीत्यश्रुतौ** ज्ञात्वेति क्त्वाप्रत्ययेनेवेति विरोधः । ज्ञाननाशयत्वं स्वाश्रयपूर्वकालीनतयाभाववज्ज्ञान-कत्वम् ।—**मानान्तरेणेति ।** तथाचानुमानेनापि ज्ञानोत्तरकाले द्वैताभावविरुद्धिरिति भावः ।—**वैयर्थ्यापत्तेरिति ।**

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

त्वघटकस्याभावस्य सदा सर्वत्र विद्यमानत्वेनावच्छिन्नप्रवृत्तिकान्यत्वेन मिथ्यात्वं नोक्तत्वरूपम्, किंतु तादृशान्यत्वविशिष्टेनाभावेन घटितम् । तथाच प्रत्यक्षादिप्रमाणस्याद्वैतश्रुतिवाध्यत्वेन ब्रह्मणि कालविशेषाद्यवच्छिन्नद्वैताभावबोधकत्व-रूपे श्रुतिसंकोचे हेतोरभावेन तादृशाभावस्य त्रैकालिकत्वनिश्चयात् । सार्वत्रिकसंयोगार्थोपादानत्वबोधकश्रुतेरपि लक्षण-वाच्यविषया निर्विकल्पकनिश्चयजनकत्वेऽपि । तत्र तादृशनिश्चयस्य सर्वद्वैतादात्म्यविशिष्टाधीनपूर्वकत्वात्, सर्वतादात्म्य-स्यैव ब्रह्मणि सर्वविषयकत्वरूपत्वात् सर्वोपादानत्वस्य ब्रह्मणि स्वात्मकसंयजनकरूपत्वात्, 'एकमेवाद्वितीयमिति' 'यः'

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेदोषाध्यायी ।

तत्सामर्थ्याद्वितीयश्रुतां द्वैताभावे द्वैतकालावच्छिन्नत्वबोधने तात्पर्यादिति शेषः ।—एकेति । 'एकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुतिवाक्यादिखादिः । वृत्तित्वान्तस्य द्वैतवद्वैतनि द्वैतकालावच्छेदेन द्वैताभाववत्त्वेत्यर्थः । वृत्तित्वधीरूपेतीतिपदाघटित एव पाठो ललितः । तादृशवाच्यजनबोधस्य तादृशकारत्वाभावात् । मिथ्यात्वनिश्चय इति । संबन्धेलेवेति शेषः । ननु 'सदेव' इति, 'एकमेव' इति वाक्ययोदक्तराीला पृथग्वोधकत्वस्वीकारे वाच्यभेदप्रसङ्गः, नचेश्रुतिः; उक्तरीत्या एकवाच्यत्वसंबन्धे तस्यान्याय्यत्वात् । एवं द्वैताभावे द्वैतकालावच्छिन्नत्वबोधने तात्पर्यसत्त्वे मानाभावः । नचाद्वितीयश्रुति-वैयर्थ्यापत्तिः; परस्परसमानार्थस्य 'तरति' इत्यादिश्रुतिप्रयस्येव तत्प्रमानार्थिकाया अस्याधतुभ्यां अपि सार्धन्यसंभवात् । एकप्रकरणे हि समानार्थवानेव श्रुतिवैयर्थ्यम्, इहतु प्रकरणभेदान्न कस्या अपि वैयर्थ्यमित्यादद्वैत प्रकारान्तरेणाद्वैततिष्ठेः पूर्वं द्वैतमिथ्यात्वनिश्चयमाह—अथवेति । सदा सर्वकालावच्छेदेन । सर्वत्र सर्वदेशावन्छेदेन । ब्रह्मणीति शेषः । तत्कालदेशान्यकालदेशानवच्छिन्नप्रवृत्तिकत्वस्यैव तत्कालदेशावच्छिन्नप्रवृत्तिकत्वम् । अतएव वृक्षे घटत्वाभावस्य न देशकालाव-च्छिन्नप्रवृत्तिकत्वमिति भावः । उक्तरूपम् स्वावच्छेदकदेशकालावच्छिन्नप्रवृत्तिसाधयनिष्ठस्याभावप्रतियोगित्वरूपम् ।—तादृशा-न्यत्वविशिष्टेनेति । साधयनिष्ठावच्छिन्नप्रवृत्तिकान्यत्वविशिष्टस्याभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः । ननु सत्पदाध्रं ब्रह्मण्यद्वितीय-पदेन द्वितीयाभाववत्त्वं कालान्तरावच्छेदेनैव बोधमित्तु युक्तम् । घटः सन्नित्यादिप्रत्यक्षेण ब्रह्मणि दृश्यतादात्म्यावगाहिना वि-रौधात् । तथाच कथं तादृशवाच्यजन्यबोधस्यावच्छिन्नप्रवृत्तिकान्यत्वविशिष्टद्वैताभावघटितमिथ्यात्वावगाहित्वमित्यत आह— तथाचेति । प्रत्यक्षादिप्रमाणस्येति । चन्द्रप्रादेशत्वप्राहकप्रत्यक्षस्यागमविरोधेनाप्रामाण्यनिश्चयेन तदसाध्यमेव घटः सन्नित्यादिप्रत्यक्षस्याप्रामाण्येन संदिग्धतया निश्चितप्रामाण्यश्रुतितत्त्वस्य दुर्बलत्वादिति भावः । कालविशेषेति । द्वैतानधि-करणकाले इत्यर्थः । तादृशाभावस्येति । तादृशश्रुत्येति शेषः । त्रैकालिकत्वं अवच्छिन्नप्रवृत्तिकान्यत्वम् । नचैतद्वासकाभाव इति वाच्यम् । तदर्थं कालविशेषावच्छिन्नत्वबोधकसामर्थ्यसमवहिततत्त्वमंत्रकारकबोधसामर्थ्या एव तदर्थंऽवच्छिन्नप्रवृत्तिकान्यत्वभासकत्वोपगमादिति भावः । अत्रेदमवघेयम्—एतत्कार्यं सदेवेति वाक्यान्वयाद्वितीयमिदं सत् अंप्रकालसंबन्धीत्येक एव बोधः । अथवा—इदं सत् अंप्रकालसंबन्धीति पूर्ववाक्येन, इदं सत् अद्वितीयमिति द्वितीयवाक्येनेति बोधद्वयम् । उभय-वापि तत्र इदं दार्थद्वैतमिति तद्वृत्ते ब्रह्मण्युक्तयुक्त्याऽवच्छिन्नप्रवृत्तिकान्यत्वविशिष्टद्वैताभावमानात् द्वैते स्वाधयनिष्ठावच्छिन्नप्र-वृत्तिकान्यत्वाभावात्प्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वस्य तुल्यमिति विधेयतया भानसंभवेन तादृशबोधस्य मिथ्यात्वनिश्चयरूपता । 'एकमेव' इति पदद्वयं अद्वितीयपदस्य द्वितीयसामान्याभावबोधकत्वतात्पर्यप्रदार्थमिति । ननु 'एकमेवाद्वितीय'मिति श्रुतिवाक्यजन्याद्वैत-ब्रह्मनिश्चयस्योक्तरीत्या द्वैतमिथ्यात्वनिश्चयपूर्वकत्वनिर्वाहेऽपि 'यः सर्वत्र' इत्यादिलक्षणवाक्यस्याप्यद्वैतनिर्विकल्पकनिश्चयजनकत्वात् तात्पूर्वकाले द्वैतमिथ्यात्वनिश्चयभावाद्द्वैतसिद्धिसामान्यस्य न द्वैतमिथ्यात्वनिश्चयपूर्वकत्वनिर्वाह इत्याशाहो परिह-रति—सर्वत्रेति । जनकत्वेऽपीति । नाद्वैतसिद्धिसामान्यस्य द्वैतमिथ्यात्वमिद्विपूर्वकत्वनिर्वाह इति शेषः । अत्र हेतु-माह—तत्रेत्याद्याद्यकमित्यन्तेन । तत्र तादृशनिश्चये । उत्पत्त्यमाने इति शेषः । तादृशनिश्चयपूर्वमित्यर्थः ।—नि-श्चय इति । ज्ञायते इति शेषः । आद्यकमित्युत्तरं यत इति शेषः । ननु ब्रह्मणि द्वैतवत्त्वस्य कथं लाभ इत्यत आह—तादृ-शनिश्चयस्येति । पूर्वकत्वादिति । इदं च तादृशनिश्चयात्पूर्वं द्वैतमिथ्यात्वनिश्चयोत्पत्तौ हेतुत्वाऽन्वेति । उपलक्ष्यधर्मि-विषयकतुल्योपलक्षणीभूतधर्मविशिष्टबुद्धेर्द्वैततया द्वैतोपलक्षितनिर्विकल्पकनिश्चयात्पूर्वं द्वैतादात्म्यविशिष्टबुद्धिः, स्वीकार्या । तथाच द्वैतादात्म्यलाभ इति भावः । ननु लक्षणवाक्येन सर्वज्ञत्वोपलक्षितब्रह्मबुद्धिरेव चिन्त्यते । तत्रच सर्वज्ञत्वविशिष्टबु-द्धिरेव हेतुत्वाऽपेक्ष्यते, नतु द्वैतादात्म्यविशिष्टबुद्धिरिति कथं तत्पूर्वकत्वस्युक्तनिश्चयस्येत्यत आह—सर्वतादात्म्यस्येति । तथाचेदमेव संबन्धमिति नोक्तशब्देति भावः । सर्वैकत्वस्य 'तत्सदेवतद्ब्रह्मेति श्रुतिबोधस्य ब्रह्मनिष्ठद्वैतादात्म्यघटित-त्वमाह—सर्वोपादानेति । स्वात्मकेति । स्वतादात्म्यापनेत्यर्थः । ननु 'यः सर्वत्र' इति श्रुतेः द्वैताभावबोधकपदाभावात् कथं तज्जन्यबोधस्य मिथ्यात्वनिश्चयपूर्वत्वेत्यत आह—एकमेवाद्वितीयमिति । श्रुतिद्वयसामर्थ्यादिति । श्रुतिद्वयजन्य-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतत् ब्रह्म नामरूपमिति श्रुतिद्वये लक्षणाद्विद्व्या द्वैतवत्परब्रह्मनिष्ठस्यावच्छिन्नगृत्तिकान्यत्वरूपप्रैकालिकत्वमिच्छाद्यन्तान्भावस्य प्रतियोगि द्वैतमिति धीरूपो मिथ्यात्वनिश्चय इति । तत्पूर्वकत्वमुक्तनिर्विकल्पकनिश्चये आवश्यकम् । महावाक्यजन्त्याद्वैतनिश्चयस्यापि 'नेह नानामिदं किंचन' 'नात्र काचन भिदात्मि' इत्यादितत्पदार्थशोधकवाक्याधीनधीर्पूर्वकत्वात्, उक्तवाक्येन वर्तमानार्थेन्द्रप्रत्ययप्रयुक्तत्वात् द्वैतविशिष्टब्रह्मरूपोद्देश्यार्थकेहपदयुक्तत्वाच्च वर्तमानकालावच्छेदेनोद्देश्यतावच्छेदकद्वैतवत्त्वावच्छेदकदेशकालावच्छेदेन च द्वैतविशिष्टे ब्रह्मणि अस्तित्वविशिष्टस्य द्वैताभावंस्य बोधनात्, अत्यन्तान्भावस्यावच्छिन्नगृत्तिकान्यत्वस्वीकारे निरवच्छिन्नविशेषणतया तादृग्ब्रह्मस्युत्तित्वबोधनात्, तत्संबन्धावच्छिन्नस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य निवेशादेवाव्याप्यव्युत्तितामादाय मिथ्यात्वानु-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

बोधादित्यर्थः । नन्वेतावता 'यः सर्वज्ञः' इति श्रुतिः 'एकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुतिसहकारेणैव निर्विकल्पकनिश्चयं जनयति । तत्पूर्वं च द्वैतमिथ्यात्वनिश्चय इत्यायातम् । तन्न न युक्तम् । सर्वज्ञश्रुत्या निर्विकल्पकनिश्चयजननेऽद्वितीयश्रुत्यपेक्षेण प्रयोजनाभावादिदितिचेत्, भवम् । यतः केवलसर्वज्ञश्रुत्या प्रथमं ब्रह्मणि द्वैततादात्म्यविशिष्टद्वेदेव जनने तदुत्तरं निर्विकल्पकनिश्चयासंभवः । द्वैतवाधाग्रहेणोपस्थितद्वैतरूपप्रकारमानस्य तत्र दुर्वारत्वात् । अथ द्वितीयबोधे तद्गाने तात्पर्यानुपगमात् तद्गानम्, किंतुपलक्ष्यब्रह्मस्वरूपमात्रभानमिति चेदस्त्वेवम् । तथापि तादृशनिर्विकल्पकनिश्चयस्य नानुर्थनिर्गृतिहेतुता, यद्विशिष्टद्विदिहं यत्र विरोधिनी तद्विशिष्टद्विपूर्वक एव तदुपलक्षितधर्मिमात्रविषयकनिर्विकल्पकनिश्चयस्ताद्विरोधीः । तथाच द्वैताभावविशिष्टद्विप्रतिबन्धो द्वैतभ्रमः तादृशद्विपूर्वकतादृशब्रह्मनिश्चयप्रतिबन्धः । द्वैतविशिष्टद्वेदेषु द्वैतभ्रमरूपानर्थाप्रतिबन्धकतया कथं तत्पूर्वकतादृशब्रह्मनिश्चयस्यानर्थनिर्गृतिहेतुता । तथाचानर्थनिर्गृतिहेतुनिर्विकल्पकब्रह्मनिश्चयहेतुसंपादानयाद्वितीयश्रुतिवाक्यजद्वैताभावबोधोपापेक्षा सर्वज्ञश्रुतेः, अद्वितीयश्रुतेषु निषेधतया प्रतियोगिप्रसन्नकसर्वज्ञत्वश्रुतिजन्यबोधोपापेक्षेति परस्परोपेक्षयोक्ताव्ययोरेकवाच्यतोपपत्तिः । यद्विच 'यः सर्वज्ञः' इति श्रुतिः 'तत्त्वमसि' इत्यादिमहावाक्यघटकतत्पदार्थशोधकेति न तत्रान्यबोधस्यानर्थनिर्वर्तकत्वापेक्षा, सण्डवाम्यार्थबोधादेवानर्थनिर्गृता तत्फलरुमहावाक्यार्थधीर्वाक्यार्थादिति विभाव्यते, तदापि सर्वज्ञश्रुतेः शोधिततात्पदार्थविषयकनिर्विकल्पकबोधे तात्पर्यप्रहार्थमेवाद्वितीयवाक्यापेक्षा युक्तैव । तदधीनसर्वज्ञत्वबोधप्रदं विना सर्वज्ञत्वविशिष्टे तात्पर्यसंभवमनानिराकरणेन श्रुतब्रह्मासंभवात् । संबवत्येकवान्यत्वे वाक्यभेदस्यान्यायत्वेन तात्पर्यप्राहक्रेणापि तेन सह सर्वज्ञश्रुतेरेकवाक्यतयाऽवान्तरबोधजनकत्वमुपगन्तव्यमिति बोध्यम् । अत्राद्वितीयवाक्ये तदित्यध्याहारेण यत् सर्वद्वैततादात्म्यवत्तत् तदवच्छिन्नगृत्तिकान्यत्वविशिष्टद्वैताभाववत् इत्याकारक एव श्रुतिद्वयात् वाच्यबोधः । द्वैतब्रह्मोत्पादिना प्रदर्शितद्वैतमिथ्यात्वधीस्तुत्वात्तिति बोध्यम् । श्रुतिद्वये लक्षणात्त्वेति पाठसु श्रुतिद्वयस्य द्वैतमिथ्यात्वेऽप्यवान्तरतात्पर्योपगमात्, तदनुपपत्त्या सर्वज्ञत्वश्रुतेः द्वैते अद्वितीयश्रुतेर्निरक्तमिथ्यात्वे लक्षणेति रीत्या वाक्यलक्षणापेक्षे योज्यः । अन्ययोक्ताव्याख्याभ्यां तादृशकारादावधियः कथंचिदप्यसंबन्धेनाऽऽर्थादृशबोधस्य च लक्षणाग्निरपेक्षतयाऽसन्नतः । नचावच्छिन्नगृत्तिकान्यत्वलाभार्थं तद्विशिष्टे द्वैताभावे अद्वितीयपदलक्षणेति तदर्थं इति वाच्यम् । तथापि श्रुतिद्वये लक्षणेणस्यासन्नतेर्दुर्वारत्वात्, धावच्छिन्नगृत्तिकान्यत्वलाभस्योपदर्शितरीत्याऽसंबन्धाच्च । ननु

मिथ्यात्वनिर्दिष्टपूर्वं क्तवानुपपत्त्योक्तानुपपत्तिप्रसन्न इत्यत आह—मह पूर्वकत्वान्नोक्तानुपपत्तिरिति शेषः । ननु महावाक्यबधियः 'नेह' कत्वमित्यत आह—उक्तवाक्येनेति । नानापदस्य ब्रह्ममिदं, तदान्वतवस्तुसामान्यं च । कच नानुपपत्तिसमतात्स्यार्थः । तस्य नभयं प्रतियोगितयान्यवयः । तथाचास्तित्वविशिष्टो ब्रह्मभ्रमवस्तुसामान्याभावो द्वैतवालावच्छिन्नद्वैतवत्प्रभ्रमिहविधितयैवताभय इति बोधः । सच द्वैतमिथ्यात्ववागमाहीति तत्पूर्वकत्वं महावाक्यजधियोऽश्रुतमिति भावः ।—वर्तमानार्थकेति । वर्तमानकालाद्यत्र महावाक्योपदेशकालः । सच द्वैतकाल एवेति तदवच्छिन्नत्वलाभे मिथ्यात्वलाभः । यद्विचात्र द्वैतानधिकरणकाल एव वर्तमानतया विवक्षितं इति ब्रूयात्, तदापि मिथ्यात्वघटकद्वैतकालावच्छिन्नत्वलाभाप्राह—द्वैतविशिष्टब्रह्मरूपोद्देश्येति । वर्तमानकालावच्छेदेनेल्लित्त्वान्वयि । द्वैतवत्त्वकालावच्छेदेनेति ब्रह्मणीति संसम्पर्थतयन्वयि । तन्नाभावेऽन्वेति । अत्यन्तान्भावस्य मिथ्यात्वघटकस्य द्वैतात्यन्तान्भावस्य ।—स्वीकारे इति । तथाच तत्र द्वैतस्य वर्तमानकालावच्छिन्नत्वस्य वाधातल्लोपासंभव इति भावः ।—निरवच्छिद्येति । अत्र निरवच्छिन्नविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नगृत्तित्वस्य सत्सम्पर्धतया निरवच्छिन्नत्वस्य पदार्थविषया भानसंभवः । नक्षेपमवच्छिन्नश्रुतियान्यत्वस्येतीहपदात्तद्गानं नोक्तमिति ध्येयम् । नन्वेवं द्वैताभावे द्वैतकालावच्छिन्नत्वस्यावच्छिन्नगृत्तिकान्यत्वस्य वाऽगाने तद्वद्वैतमिथ्यात्वभानानुपपत्तिः । तदवद्वैतस्यैव मिथ्यात्वस्योपगमेतु मिथ्यात्वानुमाने द्वैतस्याव्याप्यश्रुततामादायान्तरमित्यत आह—तत्संबन्धेति ।

गोडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

माने अर्थान्तरवारणात्, एकप्रसरताभङ्गापत्या ब्रह्मणीत्येकपदस्य ब्रह्माधेयत्वयोरद्देश्यविधेययोरन्ययायोधकत्वेऽपि ब्रह्मणीत्यनेन ब्रह्मनिरूपितत्वरूपस्योद्देश्यस्यैवास्मीत्यनेनाधेयत्वाध्रयत्वरूपविधेयस्यैव समर्पणेन ब्रह्मनिरूपिताधेयत्वे तत्तद्देशाद्यवच्छिन्नत्वात्वाभात्, 'यस्मिन्पद्म जना आकाशश्च प्रतिष्ठित' इति वाक्ये 'प्राणस्य प्राणमुत्त चक्षुषश्चक्षु' रित्यादिकाव्ये चाकाशश्चिदात्याहृतप्राणादिसवन्धितया ब्रह्मण उक्तपात् पद्मजनशब्दस्य गन्धर्वादिरूपस्य ब्रह्मणा-दिरूपस्य वा भाष्योक्तार्थस्य 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चे' इति वाक्ये ब्रह्मक्षत्रपदयोरिव सर्वदृश्योपलक्षणत्वेन प्राणस्येत्यादेरपि सर्वदृश्योपलक्षणत्वेन सर्वदृश्यसवन्धित्वेनैव ब्रह्मण पूर्वमुक्तवाचाद्वैतसिद्धे द्वैतमित्यात्वपूर्वकारणम् । नच—नानेत्यस्य नृपदनिष्पन्नत्वेन भेदाधिकतया स्वसमभिव्याहृतपदाधर्मब्रह्मभेदयोधकतया तादृशभेदविशिष्टस्य विचनेति पदार्थस्याख-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

निरवच्छिन्नविशेषणतेत्यर्थ । तथाचान्न स्वाधिकरणनिर्हृपितनिरवच्छिन्नविशेषणतासवन्धावच्छिन्नतृप्तिताधर्याभूतस्वाभाव-
वत्त्वरूपस्य द्वैतकालावच्छिन्नत्वादिविशेषणघटितस्य मिथ्यात्वस्यापि निर्वचनेनाभान्तरवारणसमवात्, प्रकृते तादृशमिथ्यात्व-
भानोपगमेऽपि क्षतिविरह इति भाव । नन्विदरेखन द्वैतवद्ब्रह्मरूपेदपदार्थं सप्तम्यर्थाधेयताया विधेयतयाऽन्वयो न समवति ।
विधेयत्वस्य प्रकारत्वानियतत्वेन, विरोध्यत्वस्य विधेयत्वाविरोधेऽपि नीरुपट इत्यादितो घटोद्देश्यकनीलविधेयकचोधातुद्वयैर्नक-
मुच्यन्तेकतिङन्तप्रवृत्तिप्रत्ययाथयोद्देश्यविधेयभावेनान्वययोःप्राप्त्युत्पन्नत्वात् । अतएवेदंशोभतात्पर्यं तादृशपदानां प्रयोग
एकप्रसरताभङ्गो दोष इति शाब्दिका वदन्ति । अतएव च 'वपद्मवर्तुं प्रथमभक्ष' इत्यत्र भक्षणोद्देशेन प्राथम्यस्य विधेयत्व
दूषयित्वा प्राथम्यविशिष्टभक्षस्य विधेयत्व भीमासक्तं सिद्धान्तितम् । अतएव इमं दोष अविवृष्टविधेयाश्रमिति व्यवहरन्तो
'द्वितीयमौर्वाभिव कार्मुकस्ये' ल्यादौ 'मौर्वा द्वितीयाभिव कार्मुकस्ये' ति रचनायालङ्कारिका अनुमन्यन्ते । अतएवच खलपक्ष-
कनिर्हृपिलस्यगंकराजसाध्यकन्याये राज इति प्रतिज्ञा, अनुकूलतासवन्धेन पाकसाध्यककृतिपक्षकन्याये पचतीतिप्रतिज्ञाच न
संप्रदायविद्वेति नैयायिका वर्णयन्ति । तथाच कथमाधेयताया द्वैतकालावच्छिन्नत्वभानसमव इत्याशय्य 'इहे' खत्र सप्तम्यर्था
निर्हृपितत्वम्, असपाल्लवर्थाधेयत्वम् । अतएवास्तिपद सफलम् । एवच मुच्यन्तार्थे तिङन्तार्थस्य विधेयताया च्युत्पन्नतया नासु-
पपत्तिरित्यभिप्रायेण समापत्ते—एकेत्यादिना । यद्यपि एकप्रसरता एकविशिष्टोपस्थापकता, तस्याधैकार्याभाववादिभेदे
समासादावेव सत्त्वात् तत्र पूर्वोत्तरपदार्थयोर्द्देश्यविधेयभावे पृथगर्थापस्थितिनियमस्योपगमे तस्यास्तत्र भङ्गप्रसङ्ग । ब्रह्मणीत्य-
न्तु एकार्थाभावविरहात् कथं तद्ब्रह्मापत्ति, तथापि सुप्तिङन्तपदानामपि प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थैकैकविशिष्टोपस्थापकत्व-
मेव, नतु प्रकृतिप्रत्यययोः पृथगर्थापस्थापकत्वम्, पदस्योटाङ्गीकारादिति मतमभिप्रायेणेदम् । आधेयत्वाश्रयत्वेति । आधेय-
त्वविशिष्टाश्रयत्वेत्यर्थः । आधेयत्वमात्रस्य विधेयत्वेन प्रकृतनिर्वाहेऽपि सुप्तिङन्तान्यतरार्थस्यैवान्यतरार्थ विधेयत्वमभिप्रायेण-
ेदम् । वस्तुतः पदस्योटाङ्गीकारे धातुमात्रस्यानुपस्थापकतामिप्रायेण । खरूपसवन्धरूपाध्रयत्वस्य खरूपविशेषणहपाधेय-
त्वाभिनतया ब्रह्मनिरूपितत्वस्य न तत्र बाध । 'सविशेषणे हीति' न्यायेन वा आधेयत्वे ब्रह्मनिरूपितत्व पर्यवस्यति । वस्तुतस्तु
कारकविभक्तयथस्य धात्वर्थैर्नैवान्वयस्य व्युत्पन्नतया आधेयत्वे एव ब्रह्मनिरूपितत्वावन्वयः । तथाच तथोद्देश्योद्देश्यविधेयभाव इति
न कोऽप्यायास । उक्तनियमे पदस्योटे च न मातम् । आधेयत्वाध्रयत्वरूपेण तु तद्वृष्टाधेयत्वस्यैत्यर्थः । विधेयत्वस्यैत्यस्य विधेय
घटितस्यैत्यर्थः—तद्देशादीति । द्वैत तदोऽर्थः । आदिना काल । अत्रच विशेषणीभूतविभक्तयथोद्देश्यकविशेष्यभूतधात्वर्थ
विशिष्टतिङन्तार्थविधेयकचोऽप्यन्यत्रादृष्टत्वात्तयोद्देश्यविधेयभावस्यानुक्ततायाऽनप्रयोगे द्वैतकालावच्छिन्नत्वस्य द्वैताभावा
न्विताधेयताया लभानभवात् । द्वैताभावे निरवच्छिन्नविशेषणतया द्वैतवद्ब्रह्मतृप्तिरत्वभानपक्ष एव निर्भरो योध्यः । ननु द्वैतवद्-
क्षणोऽप्रकान्ततयेहेत्यत्रेदपदेन कथं तत्परामर्श इत्यत आह—यस्मिन्निति । प्रतिष्ठितः तादात्म्येनारोपित । प्राण प्राणन-
सक्तिद । चक्षुः दर्शनशक्तिदम् । यस्मिन्निति वाक्येऽऽकाशश्चिदात्याहृतसवन्धितया प्राणस्येति वाक्ये प्राणादिगवन्धितये-
खन्वयः । अव्याकृतं माया । नन्वेतावतापि सर्वतादात्म्यवत्त्वेन न ब्रह्मण प्रक्रम इत्यत आह—पञ्चजनशब्दस्येति ।
यस्यैतत् इत्येतत् दृष्टान्तः । हृदयसंवन्धिप्रत्यं हृदयतादात्म्यवत्त्वम्—पूर्वमुक्तत्वादिति । इदपदेन द्वैतवद्ब्रह्मपरामर्शसमव
इति शेषः । उपसहरति—अद्वैतसिद्धेरिति । तस्मादित्यादि । अद्वैतसिद्धेः तस्मान्मान्यस्य । ननु नेहेति वाक्ये द्वैतवद्ब्र-
ह्मणि द्वैताभावो न विधेयः । किंतु ब्रह्मनिरूपितत्वे आधेयत्वमेव । तथाच द्वैताभाव प्रत्ययुद्देश्यतावच्छेदकीभूतद्वैतत्वालाव-
च्छिन्नत्व द्वैताभावे कथं लभ्यते इत्याशङ्कते—नचेति । किंचनेति पदार्थस्य वस्तुसामान्यस्य । देशेति कालस्याप्युपल-

१ एताधेयकत्वरूपसामान्यभङ्गापत्यत्यर्थः । २ यथाद्वैतवद्ब्रह्मनिरूपितोद्देशेन ब्रह्मभिन्नद्वैताभाववृत्तिवधिधाने विषयविशेषणे
ब्रह्मभेदे द्वैतदशावच्छिन्नत्व न भासत एव विधेयविशेषण द्वैताभावेऽपि न द्वैतदेशावच्छिन्नत्व भासते । अयथोक्तयुतरेव ब्रह्मणि
ब्रह्मभेदनिष्पत्त्यापत्तरिति ।

गौडनहसानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

न्ताभाये द्वैतवत्वदेशकालावच्छिन्नत्वस्य भागं न व्युत्पत्तिरिति द्वम्, उद्देश्यतावच्छेदकतद्देशकालावच्छिन्नत्वयोः तत्तद्देशकालादिविशिष्टोद्देश्यस्थले भानादिति—वाच्यम्, तादृशाभाये तादृशावच्छिन्नब्रह्मवृत्तित्वयोर्भेदोऽप्युद्देश्यसिद्धेः । नहि तत्र तत्त्वेनापि स्वीक्रियते । प्रलयेऽपि तादृशाभाये तार्किकादिभिन्तदस्वीकारात् मिथ्यात्ववादिनैव तस्वीकारात् । घटस्तु तस्तु ब्रह्मभेदो न प्रतियोगितावच्छेदकतया भाति, किन्तुपलक्षणतया किञ्चनपदार्थे प्रकारः । तथाच तत्त्वदस्य सर्वनामतया प्रसिद्धाभ्यन्तया प्रत्यक्षादिमानसिद्धद्रव्यत्वादिविशिष्टयोर्धकत्वेन प्रसिद्धार्थकत्वात् प्रशान्तार्थकत्वाद्वा घटत्वादिविशिष्टवत् ब्रह्मबोधनात्, द्रव्यत्वादिविशेषरूपेणैव मिथ्यात्वलाभः । घटवत् द्रव्यवदित्येवमुद्देश्यतावच्छेदकभावेऽपि द्रव्य नास्तीत्यादिविधेयादो घटत्वादिविशिष्टस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेन द्रव्यत्वादिविशिष्टाभावज्ञानस्य नाहार्थत्वाप-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

धणम् ।—तत्तद्देशकालविशिष्टोद्देश्यस्थल एवेति । तादृशोद्देश्यासौ विधेयविधया भासमान एवेत्यर्थः । तादृश तु प्रकृते आधेयत्वमेव । ननु द्वैताभाव इति भावः । अत्र तत्तद्देशकालेख्यस्य तदवच्छिन्नत्वोपलक्षिततत्तत्पदान्यर्थ इति बोध्यम् । द्वैतब्रह्मणो द्वैताभावस्याधेयत्वविधेयतया तत्र द्वैतकालावच्छिन्नत्वभानादेव द्वैतमिथ्यात्वनिर्वाहादित्याशयेन समापत्ते—तादृशाभाय इति । ब्रह्मभिन्नवस्तुसामान्याभाव इत्यर्थः ।—तादृशावच्छिन्नेति । द्वैतवत्त्वदेशकालावच्छिन्नत्वार्थः । उद्देश्यसिद्धेः महावाक्यजन्याद्वैतसिद्धिपूर्वकाले द्वैतमिथ्यात्वसिद्धिसत्त्वनिर्वाहादित्यर्थः । स्वाश्रयनिष्ठस्वावच्छेदककालावच्छिन्नस्वाभावकत्वमिव स्वावच्छेदककालावच्छिन्नस्वाश्रयवृत्तितार्किकास्वाभावकत्वमपि मिथ्यात्वमेवेति तद्भानोपगमेऽपि न धत्तिरिति भावः । ननु द्वैतपारमार्थिकत्ववादिना द्वैतवति द्वैतकालावच्छिन्नद्वैताभाववत्त्व बोधयेते इति तत्सिद्धिरिव पारमार्थिकत्वविरोधिमिथ्यात्वपर्यवसायिनी, द्वैताभावे द्वैतकालावच्छिन्नद्वैतवद्ब्रह्मवृत्तित्वसिद्धिस्तु न तथा । तत्र तादृशवृत्तित्वस्य तेनोपगमादित्यर्थान्तरप्रसन्न निराकरोति—नहीति । तत्र द्वैताभावे । तत् द्वैतकालावच्छिन्नद्वैतवद्ब्रह्मवृत्तित्वम् । केनापीति । द्वैतपारमार्थिकत्ववादिनेति शेषः । प्रलयेऽपि प्रलयावच्छेदेन द्वैतरूपप्रतियोगिमिथ्यात्ववृत्तित्वेनाभ्युपगमेऽपि । तादृशतत्त्वदार्थी व्याप्यता ।—स्वीकारादिति । एवञ्च निरुक्तमिथ्यात्वस्यानुमितौ नेहेतिवाक्यजबोधे च भानोपगमेऽपि नार्थान्तरमिति भावः । यद्वा—उद्देश्यतावच्छेदकस्यैवावच्छिन्नत्वस्य विधेये भासते, ननु तद्देशकालावच्छिन्नत्वम् । देशकालविशेषणस्योद्देश्यतानवच्छेदकत्वस्थले तद्देशकालावच्छिन्नत्वभानप्रसङ्गादित्याशयेन शङ्कते—नचेति । अत्यन्ताभाये तदन्विताधेयत्वे । मास्तु तत्र द्वैतकालावच्छिन्नत्वभानम्, द्वैतावच्छिन्नत्वभानानु भवेदित्याशयेन समापत्ते—तादृशाभावेति । तादृशावच्छिन्नेति । द्वैतावच्छिन्नेत्यर्थः । उद्देश्य ब्रह्मणि द्वैतकालावच्छेदेन द्वैताभाववत्त्वम्, तस्य सिद्धिरित्यर्थः । समानदेशकालीनयोरेवावच्छेदावच्छेदकभावोपगमादिति भावः । अत्र परेया सदादमाह—नहीति । तत्र द्वैताभावेतत् द्वैतावच्छिन्नत्वमितिव्याय येयम् । द्वैतस्य उद्देश्यत्वेनोद्देश्यतावच्छेदकतया ब्रह्मभित्तत्वेन स्वाभावप्रतियोगितया भावरूपी तारेणाद्वैतीययान्याधीनमिमिथ्यात्वनिधयस्यैव नेहेतिवान्याधीनतत्रियस्यस्वाप्याहार्थत्वस्य चारणसमवेऽपि प्रकारान्तरेण तस्य तद्भारयति—घटस्तु तस्त्विति । ब्रह्मभेदेति । नानापदार्थभूतेत्यादि ।—किञ्चनपदार्थ इति । अनुपद षष्ठ्यमाण इति शेषः । तत्त्वदस्य किञ्चनपदार्थान्तर्गतफिपदस्य । किञ्चनेति सप्तस्यसर्वनामतया यथाश्रुतासङ्गते । चनेति तु तात्पर्य-प्राहृकमिति भावः । बोधकत्वेनेति मिथ्यात्वलाभे हेतुतयाऽन्वेति ।—प्रसिद्धेति । पञ्चम्यन्तद्वय इहपदस्य षट्पदब्रह्मयो-धकत्वे हेतुः । तादृशबोधनं तु लाभ इहपदेन इवपदेन । अत्र ब्रह्मभेदोपलक्षितद्रव्यत्वविशिष्टाभावे षट्पदविशिष्टब्रह्मवृत्तिरिति बोधः । तथाच द्रव्यत्वेन गृह्यमाणानां घटादीनां स्वाश्रयनिष्ठद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभावकत्वसिद्धौ तद्भटक-तया स्वाश्रयनिष्ठस्वाभावकत्ववृत्तिरपिमिथ्यात्वमपि तिथ्यति । नचैव—षट्स्य षट्पदरूपेण ब्रह्मणि पारमार्थिकत्वेऽपि निरुक्त-साध्यपर्यवसानसम्भवेनोद्देश्यसिद्धिरिति—वाच्यम्, द्रव्यत्ववृत्त्याप्यवधार्थावच्छिन्नाभावसिद्धौ षट्पदरूपव्याप्यवधार्थावच्छिन्ना-भावस्यापि तत् सिद्धिसम्भवादिति भावः । अतएव षट्त्वव्याप्यतद्भक्तिव्यादिस्मृपदस्य तद्भाषकद्रव्यत्वात्पावनम् । नन्वेवं द्रव्याभावो षट्पदवृत्तिरिति, जातिमदभावध द्रव्यब्रह्मवृत्तिरित्यादिसमूहालम्बनात्मक एव बोधो वाच्यः । तथाचैकस्मिन् ब्रह्मरूपे धर्मिणि द्रव्यत्वतदवच्छिन्नाभावयोर्होद्देश्यतावच्छेदकविधेयभावेन तत्र भानात्तस्याहार्थत्वं दुर्बारेमेवेति शङ्का परिहर-ति—षट्पदवदिति । षट्पदवति ब्रह्मणि द्रव्य नास्ति, द्रव्यवति ब्रह्मणि जातिमान् नास्तीतिवदिति समूहालम्बन इत्यादि ।—घटव द्रव्यवदित्येवमिति । षट्पदविशिष्टवत्त्वद्रव्यत्वविशिष्टवत्त्वरूपेत्यर्थः । द्रव्यं नास्तीति । तत्रप्रतियोगितावच्छिन्नाभा-वेत्यर्थः । तस्य विधेयेऽभेदानवय । विधेयांश्चेत् तानि विधेयतानिहपितेत्यर्थः । अस्मिन्देश्यतायामवयव । षट्पदविशिष्टस्यैव-रीणकारणे द्रव्यत्वविशिष्टस्य व्यवच्छेदः । तथाच तादृशाबोधस्य षट्पदव्याप्यतद्देश्यतावच्छेदकतानिहपकद्रव्यत्वावच्छिन्ना-भावविधेयतान्वयेऽपि द्रव्यत्वावच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकतानिहपकद्रव्यत्वावच्छिन्नावच्छिन्नविधेयतावत्त्वाभावाप्राहा-

स्वपक्षसाधनंपरपक्षनिराकरणाभ्यां भवतीति तदुभयं वादजल्पवितण्डानामन्यतमां कथामाश्रित्य संपादनीयम् । तत्र च विप्रतिपत्तिजन्यसंशयस्य विचाराद्भवत्वान्मध्यस्थेनादौ विप्रतिपत्तिः प्रदर्शनीया । यद्यपि विप्रतिपत्तिजन्यसंशयस्य न पक्षतासंपादकतयोपयोगः, सिंसाधयिपाचिरहसहकृतसाधक-

सिद्धिव्याख्या ।

यमित्यर्थः । तत्र हेतुः, अद्वैतसिद्धेरित्यादि । तथाच द्वैतमिध्यात्वे उपपादितेऽद्वैतं सूपपादमिति द्वैतमिध्यात्वोपपादनमद्वैतसिद्धयनुगुणत्वात्रासङ्गतमिति ध्येयम् । वक्ष्यति च ग्रन्थकारः चतुर्थपरिच्छेदान्ते 'अद्वैतसिद्धिरधुना चतुर्थी समजायत' इति । ननु तर्हि तदुपपादनं विहायाग्रे विप्रतिपत्तिप्रदर्शनमसङ्गतं—इत्याशङ्क्य तस्यावकाशमाह—उपपादनं चेत्यादिना विप्रतिपत्तिः प्रदर्शनीयेत्यन्तेन । उपपादनं च द्वैतमिध्यात्वोपपादनंचेत्यर्थः । स्वपक्षसाधनं स्थापनीयकोटिस्थापनम् । परपक्षनिराकरणं निराकरणीयकोटिनिराकरणम् । ताभ्यां मिध्यात्वस्थापनसत्यत्वनिराकरणाभ्यां द्वैतमिध्यात्वोपपादनं भवतीति तदुभयं मिध्यात्वसाधनसत्यत्वनिराकरणरूपोभयं वाद-जल्प-वितण्डानामन्यतमां कथामाश्रित्य संपादनीयमित्यक्षरार्थः । तत्र तत्त्वबुभुत्सुकथा वादः, उभयविजिगीषुकथा जल्पः, स्वपक्षस्थापनहीना वितण्डा परपक्षदूषणमात्रपर्यवसाना । कथा नाम नानाकर्तृकपूर्वोत्तरपक्षप्रतिपादकवाक्यविस्तारः । ततः किमित्यत आह—तत्र चेति । तस्यां वादकथायामित्यर्थः । तत्रेत्यस्य विप्रतिपत्तिः प्रदर्शनीयेत्यनेनान्वयः । तत्र हेतुः—विप्रतिपत्तिजन्यसंशयस्येति । नन्वेवमपि—विश्वं मिध्येत्येतदनुमानपरकथाश्रयणेनैव स्वपक्षसाधनंपरपक्षनिराकरणोपपत्तौ विप्रतिपत्तिप्रदर्शनं व्यर्थमेवेति—चेन्न । तथात्वे ब्रह्मादिषु बाधाद्यापत्त्या तत्प्रदर्शनस्य साधकत्वात् । नच—विप्रतिपत्तिप्रदर्शनेऽपि स दोषस्तदवस्थ इति—वाच्यम्; तदा तत्र पक्षत्वेन निर्दिष्टस्यैव विश्वशब्देन ग्रहणे बाधाद्यनवकाशात् । नच—मूलग्रन्थेषु विप्रतिपत्तेः काव्यदर्शनात्र तस्या आवश्यकतेति—वाच्यम्; मूलग्रन्थेषु विप्रतिपत्त्यप्रदर्शनस्य शिष्टैरेव सोत्प्रेक्ष्यतामित्यभिप्रायेणोपपत्तावपीहानुमाने बाधादिनिराकरणरूपप्रयोजनवत्या विप्रतिपत्त्या गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

चिरिति भावः । वादः तत्त्वबुभुत्सुना सह कथा । जल्पो विजिगीषुणा सह । वितण्डा स्वपक्षस्थापनहीना । कथा पञ्चवयवपरिकरोपेतवाक्यम् । सिंसाधयिपेत्यादि । सिंसाधयिपाभावसामानाधिकरण्यविशिष्टस्य साधनिस्रयस्याभा-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

यत्त्वमिति भावः । अत्र विमलस्यसंसर्गत्वमतमवलम्ब्येहेति सप्तम्यर्थभूतमाधेयत्वं संसर्गो न प्रकार इति विवक्षितम् । अतएव प्रथमं नास्तीत्यादिविधेयाश इति ग्रन्थेन ब्रह्माभावस्यैव विधेयत्वं दर्शितम् । आधेयत्वस्य प्रकारताभिप्राये तूष्णीरित्या तस्यैव विधेयतयाऽस्तीति विधेयांश इत्येवोच्येत । तथाच विशेषधीभूतद्रव्यत्वावच्छिन्नाभावविधेयको विशेषणीभूतघटत्वविशिष्टसद्ब्रह्मोद्देश्यक आधेयतासंसर्गकबोध एवोत्रेत्यवधेयम् । क्वचित् पुल्लेखे नचनानेत्यत आहारीत्वापत्तिरित्यन्तं कुण्डलितम् ।—विजिगीषुणा सहैति । कथेत्यनुपज्ञः । एवंहीनेत्यत्र । कथामिति मूलप्रतीकम् । पञ्चावयवपरिकरोपेतं वाक्यमिति तद्विवरणम् ॥ इति विट्टलेशोपाध्यायै लघुचन्द्रिकाव्याख्याने अवतरणग्रन्थः ॥

अथ विप्रतिपत्तिवाक्यस्य विचाराद्भवत्वम् ।

उपपादनं चेत्यादिना न्यायरूपकथाया आवश्यकत्वं प्रदर्श्य न्यायानुत्तकरीयं विप्रतिपत्तेर्विचाराणुपयोगिताव्यवस्थापनं खण्डयितुकामः पूर्वपक्षतया तदुपन्यासाय विप्रतिपत्तेः प्रदर्शनीयतामाह मूले—तत्रेति । सहकृतत्वं न तन्न्यजनकत्वम् । सिंसाधयिपाचिरहसिञ्चोरनुमिस्वहेतुत्वात् । एवंच साधकमार्गं न सिद्धिसामग्री । तस्याधुःपरामर्शादिरुपायाः सार्वत्रिकतया सिंसाधयिपाचिनानुमित्युच्छेदप्रसङ्गात् । अतो व्याचष्टे—सिंसाधेयिपेति । ननु साध्यसंशयरूपपक्षतयोपगम्य-

मानाभावरूपायास्तस्याः संशयाघटितत्वात्; अन्यथा श्रुत्यात्मनिश्चयवतोऽनुमित्तस्या तदनुमानं न स्यात्; वाद्यादीनां निश्चयवत्त्वेन संशयासंभवादाहार्यसंशयस्यातिप्रसञ्जकत्वाच्च; नापि विप्रतिपत्तेः

सिद्धिव्याख्या ।

अवश्यं प्रदर्शनीयत्वादिति भावः । ननु—विप्रतिपत्तिप्रदर्शनं न युक्तं । तस्या विचारानुपयोगात् । न च—विप्रतिपत्तिजन्यसंशयस्य विचारोपयोगेन विचाराङ्गतया तद्वारा विप्रतिपत्तेरपि तदुपयोगेन तदङ्गत्वात्तत्प्रदर्शनमावश्यकमिति—वाच्यम्; संशयस्यापि विचारानुपयोगित्वात् । नच—साक्षात्तदनुपयोगित्वेऽपि पक्षतासंपादकतया संशयस्योपयोगोऽस्तीति—वाच्यम्; पक्षतासंपादकतयाऽप्युपयोगासंभवादिति—आशङ्कते—यद्यपीति । उपयोग इति । येन तद्वारा विप्रतिपत्तेरपि विचारोपयोगाद्विचाराङ्गता स्यादित्यर्थः । अनुपयोगमेव दर्शयति—सिपाधयिषेति । साधारणधर्मासाधारणधर्माभ्यामिव विभक्तेश्च संशयोत्पत्त्यभ्युपगमेन संशयसंभवेऽपि उक्तपक्षतायास्तदघटिततया तदघटितसंशयद्वारा विप्रतिपत्तेर्विचाराङ्गत्वस्य सुतरामयोगादित्यर्थः । अत्र साधकमानं, भावव्युत्पत्त्या सिद्धिरिव, ननु करणव्युत्पत्त्या भावव्युत्पत्तिसहितया सिद्धितत्करणान्यतरत्; गौरवात् । नच—अनुमानातिरिक्तप्रमाणकालेऽनुमित्यदर्शनाद्वैरवं प्रामाणिकमिति—वाच्यम्; तावताऽनुमित्साविरहसहकृतानुमानातिरिक्तप्रमाणाभावस्य कारणत्वप्राप्तिः । ननु—उभयोः कारणत्वाविशेषे सिद्धयभावस्यैव पक्षतात्वे किं विनिगमकमिति—चेन्न । लघवेन सिद्धयभावस्यैव पक्षपदप्रवृत्तिमित्तत्वात्, ननु सिद्धिकारणाभावस्य; गुरुशरीरातीन्द्रियप्रतियोगिकतया गुरुत्वात् । नच—सिपाधयिषापापदेन सिपाधयिषोत्पत्त्यनन्तरसिद्धयननुगुणानन्तरितः कालो वाच्यः; अन्यथा निरन्तरमनुमितिद्वयं भवत्वित्यादौ मध्ये परामर्शादिना सिपाधयिषाया नाशात्पक्षताया अभावेनानुमित्यभावापत्तेः । तथाचातीन्द्रियघटितप्रतियोगितया सिद्धयभावोऽपि कथं लघूपस्थितमिति—वाच्यम्; सिद्धिकारणांशयोरेव तद्विचारात्, सिपाधयिषां च तत्प्रवेशोभयपक्षेऽपि समानत्वादिति । ननु—संदिग्धसाध्यवत्त्वं पक्षत्वं, ततश्च पक्षत्वप्रयोजकसंशयजनकतया विप्रतिपत्तेर्विचाराङ्गत्वमस्त्वित्याशङ्क्याह—अन्यथेति । संदिग्धसाध्यवतः पक्षत्व इत्यर्थः । न स्यादिति । संदेहघटिताया अभावादिति भावः । उक्तपक्षताङ्गीकारे तु श्रुत्याऽऽत्मनिश्चयकालेऽनुमित्सायां सत्यामनुमित्साविरहलक्षणविशेषणभावे तद्विशिष्टात्मनिश्चयस्याप्यभावेन सिपाधयिषाविरहसहकृतसिद्धयभावरूपायाः पक्षतायाः सत्वात् तत्राप्यनुमानं स्यादिति ध्येयम् । वस्तुतो विप्रतिपत्तिवाक्यस्य संशयजनकत्वमपि वक्तुमशक्यम् । तथाहि—किं तस्मात्संशयो वादिप्रतिवादिनोर्वा, पारिपद्यानां वा; नाद्य इत्याह—वाद्यादीनामिति । नच—वाद्यादीनां निश्चयवत्त्वेऽपि विप्रतिपत्तिवाक्यात्संशयः स्यादेव, विप्रतिपत्तिवाक्यस्य संशयकारणतया कारणे तस्मिन्वाक्ये विद्यमाने तत्कार्यसंशयावश्यंभावादिति—वाच्यम्; विशेषादर्शनस्यापि सहकारित्वेन तद्विरहे

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

वरूपाया इत्यर्थः । संशयस्य संशयहेतुत्वस्वीकारस्य । अतिप्रसञ्जकत्वात् आहार्यपरामर्शादेहेतुत्वापादकत्वात् ।

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

तामित्यत आह मूले—अन्यथेति । ननु निश्चितोऽप्यर्थो निश्चये प्रामाण्यसंदेहेन संदिग्धत इत्यत आह—वाद्यादीनामिति । मध्यस्थ आदिपदार्थः—निश्चयेति । अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितेत्वादिः । ननु तादृशकरोटिनिश्चयेऽपि विप्रतिपत्तिराहार्यसंशयमेव जनयिष्यति । स एव चानुमित्तिं पक्षताविधया हेतुरित्यत आह—आहार्येति । आहार्यसंशयस्यातिप्रसञ्जकत्वासंभवात् सर्वैरुपगमाद्य यथाश्रुतासङ्गतः, अतश्चन्द्रिकावारी व्याचष्टे—संशयस्येति । संशयहेतुत्वेति ।

प्रवृत्तिदर्शनात् । तस्मात् समयबन्धादिवत् स्वकर्तव्यनिर्वाहाय मध्यस्थेन विप्रतिपत्तिः प्रदर्शनीयैव ।

सिद्धिव्याख्या ।

तथाच जल्पादौ प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या वाद्यादीनां कथातः पूर्वं निश्चयवत्त्वं नास्त्येव, अन्यथा जल्पादौ प्रवृत्त्यभावापत्तेः । नच—अहंकारिणः परपक्षमालम्ब्य ख्यात्याद्यर्थं जल्पादिप्रवृत्तिः संभवतीति—वाच्यम्; एवं जल्पकथायां प्रवृत्तिसंभवेऽपि कथातः पूर्वं तत्त्वनिश्चये वादरूपकथायां प्रवृत्त्यभावापत्तेः । तत्त्वबुभुत्सोः कथाया एव वादत्वेन तत्प्रवृत्त्यनन्तरभावितत्त्वनिर्णयस्य प्रागेव जातत्वेन पुनस्तत्त्वबुभुत्साया एवायो-गादिति भावः । साधितं विप्रतिपत्तेरवश्यप्रदर्शनीयत्वमुपसंहरति—तस्मादिति । केचित्तु वस्तुत इत्या-द्यनुपपन्नं, विवादाङ्गसंशयवीजत्वेन विप्रतिपत्तेरावश्यकत्वात् । उक्तरीत्या वादिप्रतिवादिनोः प्राभिकानां च स्वस्वपक्षनिर्णयरहितत्वेन स्वारसिकसंशयसंभवेन विप्रतिपत्तिवाक्यस्य तादृशसंशयवीजत्वसंभवात् । तादृशसंशयस्यैव कथायां प्रवृत्तविवादजन्यनिर्णयनिवर्त्यत्वेन तदङ्गत्वस्य च वक्तव्यत्वेनातादृशस्य तस्मात्-थात्वात् । किंच कथकसंप्रदायानुरोधेनापि विप्रतिपत्तिवाक्यप्रदर्शनमावश्यकं, अन्यथा संप्रदायविरो-धात् । नच—कथकसंप्रदायानुरोधित्वेऽपि विप्रतिपत्तिवाक्यप्रदर्शनस्य निर्मूलतयाऽन्धपरंपरात्व एव पर्यवसानमिति—वाच्यम्; शिष्टाचारवक्तृकसंप्रदायस्यापि यत्किञ्चिन्मूलानुमापकतयाऽन्धपरम्परात्वे पर्यवसानाभावान् । अन्यथा शिष्टाचारस्यापि मूलाननुमापकत्वात्पत्त्या शिष्टाचारपरिप्राप्तमङ्गलाचरणोदेरपि अन्धपरम्परात्व एव पर्यवसानापत्तेः । किंच विप्रतिपत्तिर्नोपयुज्यत इत्यनेन किमभिप्रेतं—किं विप्रतिप-त्तिसंग्रहजनकत्वं नास्तीति, किंवा तज्जन्यसंशयो नानुमानाङ्गमिति, आहोस्वित्थाङ्गं न भवतीति । नायः; साधारणधर्मासाधारणधर्माभ्यां विप्रतिपत्तेश्च तदुद्भवस्वीकारात् । न द्वितीयः; पर्वते वह्निरस्ति नास्तीति विरुद्धार्थप्रतिपादकवाक्यद्वयं श्रुतवतो वह्निसंदेहात्पर्वते वह्न्यनुमानदर्शनात् । नच—विप्रतिपत्तेर्विशेषद-र्शनरहिते संशयजनकत्वेऽपि तद्वति तदननुभवेन कथमनुमानमात्राङ्गत्वं, अङ्गत्वस्य कारणविशेषत्वेन सति व्यभिचारे तत्त्वानुपपत्तेरिति—वाच्यम्; विशेषदर्शनवतामनुमानानुदयेन तद्रहितेष्वेव तदुदये सति तद्वेतुसंशयस्यावश्यकत्वेन व्यभिचारानवकाशेन तत्त्वोपपत्तेः । अतएवाभ्यां विप्रतिपत्तिरचनापूर्वकं वादः कर्तव्य इति समयबन्धेनापि कथाप्रवृत्तिसंभवेन तस्याः सार्वत्रिकत्वोपपत्तिः । नच—तां दिना वादकरणे प्रत्यवायाभावान्न तन्नियम इति—वाच्यम्; तथात्वे स्वस्याभिमतपक्षनिर्णयाभावेन पारिषदादीनां याथादिष्वविधामप्रसङ्गेन तत्परिहाराय तथैव वादकरणस्यावश्यकत्वेन तन्नियमात् । न तृतीयः, विप्र-

गौडप्रज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तदुद्देशेन प्रवृत्तिरतः संशयाभावरूपनिश्चयविरोधिनी संशयवत्त्वधीरपेक्ष्यत एव । ननु—यादिनोत्त्वेयां च मभास्यानां निधये पार्दिभ्यां निश्चिते संशयाभायमुद्दिश्य न विचारे तयोः प्रवृत्तिः, स्मिन् विजयादिपमुद्दिश्य । तत्र च विप्रतिप-त्तिर्नोपयुज्यते अत आह—तस्मादिति । स्यकर्तव्येति । उक्तम्यले तात्कालिकं संशयाभावे निश्चितेऽपि निश्चयज-

सिद्धिव्याख्या ।

तिपत्तेर्वादिप्रतिवादिनियमहेतुत्वेन कथाङ्गत्वात् । तथाहि—विचारविषये नानाकर्तृकवाक्यविस्तारत्मक-
कथाया निरूप्यनिरूपकनियमो वादिप्रतिवादिनियमः सभ्यानुविधेयसंवरणं निग्रहसामर्थ्यासामर्थ्यं चे-
त्याद्यङ्गानि तावत् कथकैः स्वीकृतानि । तत्र विप्रतिपत्तिर्नाम विवादः, विवदमानयोरेव वादिप्रतिवादि-
भावो नान्यथोरिति वादिप्रतिवादिनियमस्य विप्रतिपत्तिपापेक्षत्वात् । तथाच निरूप्यनिरूपकनियमस-
भ्यानुविधेयसंवरणवत् निग्रहसामर्थ्यासामर्थ्योद्भावनवच्च वादिप्रतिवादिनियमस्यापि कथाङ्गत्वे विवादा-
परनामकविप्रतिपत्तिं विना वादिप्रतिवादिनियमानिरूपणात्, तत्परयोजकतया कथायां विप्रतिपत्तिप्रदर्शन-
मावश्यकमिति । नच—विप्रतिपत्तिवाक्यस्य मध्यस्थमात्रकर्तव्यत्वेन तदादाय वादिप्रतिवादिभावस्यै-
वाभाव इति—वाच्यम् । पारिषद्यानां अविश्वासपरिहारायान्योन्यमवलम्ब्यमानपक्षनिर्णयस्यावश्यकतया
तदर्थं वादिप्रतिवादिभ्यामपि विप्रतिपत्तेः प्रदर्शयितुं शक्यत्वेन मध्यस्थमात्रकर्तव्यत्वायोगात् । नच—
शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद्वदवदिति, शब्दो नित्यः व्योमैकगुणत्वात् तत्परिमाणवदिति तत्कृतपरस्परबोधा-
नुकूलन्यायवाक्ययोः प्रविष्टस्य परस्परविरुद्धप्रतिज्ञावाक्यस्यैव विवादरूपत्वेन तदादाय वादिप्रतिवादि-
भावोपपत्तिरिति—वाच्यम् । अनुमानाङ्गसंशयजनकतया विप्रतिपत्तेरावश्यकतया तत एव वादिप्रति-
वादिभावोपपत्तौ तदधीनप्रतिज्ञावाक्यस्यापि विवादरूपतया तदादाय वादिप्रतिवादिभावोपपत्तिकल्पने
गौरवात् । किंचोक्तरूपकथायां सभ्यानुविधेयवाक्यवद्विप्रतिपत्तिवाक्यस्यापि अङ्गत्वानुरोधेन कथान्तर्भा-
वात्, प्रोक्षणावघातादीनां यागशरीरनिर्वर्तकत्वेन यागाङ्गत्ववत् सभ्यानुविधेयवाक्यविप्रतिपत्तिवाक्ययो-
रपि नानाकर्तृकवाक्यविस्ताररूपकथाशरीरनिर्वर्तकत्वेन कथाङ्गत्वमविरुद्धम् । नच—सभ्यानुविधेयवाक्य-
स्यापि कथामात्रसत्त्वनियमाभावेन तद्दृष्टान्तेन विप्रतिपत्तिवाक्यम्यापि कथान्तर्भावेण तदङ्गत्वसाधनमनु-
पपन्नं, नहि तत्त्वनिर्णायकथायां सभ्यानुविधेयवाक्यस्यावकाशोऽस्ति, तत्कथाया गुरुशिष्यसप्रमाणक-
वाक्यमात्रात्मकत्वादिति—वाच्यम्; एवमपि जल्पकथायां सभ्यानुविधेयवाक्यस्यावकाशसंभवेन तद्दृ-
ष्टान्तेन विप्रतिपत्तिवाक्यस्य कथान्तर्भावेण तदङ्गत्वसाधनोपपत्तेः । नहि कथात्वावच्छिन्नकथाङ्गत्वेन
विप्रतिपत्तिरस्माभिरभिधीयते, किंतु कथैकदेशाङ्गत्वेन, तदभिहितं—वादजल्पवितण्डानामनर्थतर्मा
कथामाश्रित्येति । नच—प्रोक्षणावघातादीनां यागशरीरनिर्वर्तकत्वेन यागाङ्गत्ववत् विप्रतिपत्तेः कथा-
शरीरनिर्वर्तकत्वेन तदङ्गत्वं न युक्तं, तत्र प्रमाणेन यागशरीरेयत्तानिर्णये प्रोक्षणादीनां तन्निर्वर्तकत्वेन
तदङ्गत्वं श्रुत्यादिप्रमाणैस्सुज्ञानमिति तदङ्गत्वे विवादाभावेऽपि प्रकृतकथाशरीरेयत्तायामेव मानाभावेन
विप्रतिपत्तेः कथावाहेन निग्रहानर्हेण लौकिकरीत्यनुसारेणेत्याद्युक्तप्रकारेण कृतकार्यतयाऽनावश्यकत्वेन
तच्छरीरनिर्वर्तकत्वस्येहायोगेनाङ्गत्व एव विवादात्तदयुक्तमिति—वाच्यम्; कथकसंप्रदायानुमितप्रमाणस्यैव
कथाशरीरेयत्तायां मानत्वेन ततः कथाशरीरत्वे सिद्धे तस्याः शरीरभूतायाः विप्रतिपत्तेरावश्यकत्वेन
तच्छरीरनिर्वर्तकत्वस्य संभवेनाङ्गत्वे विवादाभावात् । नच—अन्वारम्भणीयाया नियतसमयकर्तव्यत्वेऽपि
दर्शपूर्णमासानङ्गत्ववत्, नियतसमयकर्तव्याया विप्रतिपत्तेरपि नाङ्गत्वमिति—वाच्यम्; तस्यास्तदङ्गत्वबोध-
कप्रमाणाभावेनाङ्गत्वाभावेऽपि प्रकृतेऽङ्गत्वबोधकोक्तप्रमाणानुसारेणाङ्गत्वसंभवादित्याहुः ॥ अपरेतु—पक्षता-
वच्छेदकपुरस्कारं विना परार्थानुमाने पक्षनिर्देशायोगात् तदावश्यकत्वे सिद्धे विप्रतिपत्तेश्चानुमानमात्रे
पक्षतावच्छेदकत्वान् न तदावश्यकत्वहानिरिति, तत्र, वर्णात्मकः शब्दो नित्यः ।

१ यद्यपि जल्पनित्येभ्योरुभयोपपादन न सप्रवतीत्यन्यतमश्वप्रयोगो न मगत; तथापि पुरुषभेदेन जल्पनित्येभ्योर्बहुत्वात्तदुप-
पत्तिः । उपपादित चैव शस्त्रसे तत्राश्रित्येकत्रोपान्यतममस्त्वित्यत्र ।

स्वरूपत एव पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहफलकतयोपयोगः, 'त्वयेदं साधनीयं' 'अनेनेदं दूषणीयं' मित्यादिमध्यस्थवाक्यादेव तद्भावेन विप्रतिपत्तिवैयर्थ्यात्; तथापि विप्रतिपत्तिजन्यसंशयस्यानुमित्यन-

सिद्धिव्याख्या ।

वाक्यात्संशयायोगादिति भावः । ननु—विशेषदर्शने सत्यपि वाद्यादीनामाहार्यसंशयो भविष्यति तस्य विशेषदर्शनाप्रतिबन्धत्वादित्यत आह—आहार्येति । अनुमित्युत्तरकालमपि तस्य सत्त्वेन सिपाधयि-
पाविरहदशायामपि पक्षतापस्याऽपिप्रसञ्जकत्वादित्यर्थः । नापि द्वितीयः; अन्यदीयसंशयस्य पक्षत्वाप्रयो-
जकत्वेनानुमानानङ्गत्वादित्याह—पक्षप्रतिपक्षेति । स्थापनीयकोटिपरिग्रहफलकतयापि नोपयोग इत्यर्थः ।
ननु—स्थापनीयकोटिरूपपक्षपरिग्रहार्थमेव तार्किकादीनामिवास्माकमपि साऽवश्यं प्रदर्शनीयेति कथ-
मनुपयोग इत्यत आह—त्वयेदमिति । तथाच पक्षपरिग्रहरूपप्रयोजनस्यान्यथासिद्धत्वात्तार्किकादि-
भिरपि विप्रतिपत्तिर्नावश्यं प्रदर्शनीया । नच—वाक्यत्वाविशेषे किं विनिगमकमिति—वाच्यम् ।
मध्यस्थादिवाक्यादुक्तादेव तद्भावेऽनेकविशेषणवतो विप्रतिपत्तिवाक्यस्य गौरवान् । ननु—पक्षपरिग्रहैक-
फलकत्वे भवेदेवान्यथासिद्धिः; नैवं, किंतु साध्योपस्थित्यर्थमिति न वैयर्थ्यमिति—चेन्न । विप्रतिपत्ति-
वाक्यस्य समयवन्धादिना व्यवहितत्वेन हेत्वभिधानप्रयोजकाकाङ्क्षाजनकसाध्योपस्थित्यहेतुत्वान् । नच—
विप्रतिपत्तिवाक्यस्य साध्योपस्थित्यहेतुत्वे साध्योपस्थित्तिरेव न स्यादिति—वाच्यम्; तदुत्तरमवश्यदत्तया
प्रतिबन्धयैव तद्भावात् । तदुक्तं न्यायामृते 'इदं च विप्रतिपत्तिप्रदर्शनं वस्तुतः' इति । न विचाराङ्ग-
त्वेनेति वचनार्थः । तथाच विप्रतिपत्तेर्विचाराङ्गत्वमयुक्तमिति भावः । विप्रतिपत्तिवाक्यस्य सार्थक्यं
साधयति—तथापीति । विप्रतिपत्तेर्वादादिषु संशयाजनकत्वेऽपि पारिपद्यादिषु संशयजनकत्वमस्त्येव;
तेषां विशेषदर्शनविरहात् । नच—अन्यदीयसंशयस्य स्वार्थानुमानस्थलेऽसतः पक्षत्वाप्रयोजकत्वेनानु-
मानाङ्गत्वं नेति—वाच्यम्; तस्य पक्षताप्रयोजकतयाऽनुमानानङ्गत्वेऽपि व्युदसनीयतया विचाराङ्गत्वसं-
भवादित्यभिप्रेत्याह—विप्रतिपत्तिजन्येति । नच—व्युदसनीयतया विचाराङ्गत्वापि पारिपद्येषु संशय-
स्य विप्रतिपत्तिं विनापि वादिप्रतिवादिबंधर्पादिना कोट्युपस्थितौ विशेषादर्शने सति संभवेन विप्रतिपत्ति-
वाक्यमनावश्यकमिति—वाच्यम्; विप्रतिपत्तिवाक्यादेव तत्संभवे वादिप्रतिवादिबंधर्पकोट्युपस्थितिर्वि-
शेषदर्शनानामानेकेषां हेतुत्वकल्पने गौरवादिति भावः । यद्वा संशयस्य पक्षतासंपादकतयोपयोगे सति
तद्द्वारा तज्जनकविप्रतिपत्तेरपि उपयोगादानुमित्यङ्गत्वमस्त्येव । नच—अन्यदीयसंशयस्य पक्षताऽप्रयोजक-
त्वाद्वाद्यादेश्च संशयाभावात्कथं संदिग्धसाध्यवत्त्वं पक्षत्वमिति पक्षेऽपि विप्रतिपत्तेरुपयोग इति—

गौडब्रह्मणन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहेति । पक्षे धर्मिणि प्रतिनियतपक्षपरिग्रहेत्यर्थः । वादिनोर्भावाभावाभ्यामन्यतरकोटिरेकधर्मिणि प्रयो-
गेन यावत् । तथापि—अनुमित्यनङ्गत्वेऽपीति । अनुमितं प्रति तथाविधमेव यद्गङ्गत्वं तद्भावेऽपीत्यर्थः । प्रथमस्या-

लघुचन्द्रिकाया चिट्टलेदोषाध्यायी ।

संनयमिदमितिहेतुत्वर्थः । मूले—स्वरूपत इति । साधादित्यर्थः । संशयमद्वातीकृत्वेन यावत् । पक्षेत्यादिः पक्षो
भावाद्योऽपि, प्रतिपक्षोऽभावाद्योऽपि, तयोरेक्यतरस्य परिग्रह इति यथाशुभेऽर्थे परिग्रहद्वयसंबन्धपरिवर्तयालाभात् न्यूनता-
एवार्थमिदमर्थस्य भावाभावाद्भेदस्य त्वप्रतिबन्धात् पक्षारिपदार्यता । एतं परिग्रहे न ज्ञानम् । नस्य विप्रतिपत्तिर्नियत संभवात्, एतौ ध्यायेत्—पक्षेति—ननु विचाराङ्गत्वे तद्भावाऽनुमित्यङ्गत्वस्य दुर्बलतया अनुमित्यनङ्गत्वेऽपि तत्संपाद-
नात् आह—अनुमितिं प्रतीति । तथाचिदं पूर्वोक्तम् । ननु तथापीत्यन्योपाधेस्तत्त्वे यद्यपीत्यन्य एतत् आह—

इत्वेऽपि व्युदसनीयतया विचाराङ्गत्वमस्त्वेव । तादृशसंशयं प्रति विप्रतिपत्तेः क्वचिन्निश्चयादि-
प्रतिवन्धादजनकत्वेऽपि स्वरूपयोग्यत्वात् । वाद्यादीनां च निश्चयवत्त्वे नियमाभावात् 'निश्चितौ हि
वादं कुरुत' इत्याभिमानिकनिश्चयाभिप्रायं, परपक्षमालम्ब्याप्यहंकारिणो चिपरीतनिश्चयवतो जल्पादौ

सिद्धिव्याख्या ।

वाच्यम् ; पक्षत्वप्रयोजकवाद्यादिसंशयं प्रति विप्रतिपत्तेः क्वचिन्निश्चयादिना प्रतिवन्धाभावादजनकत्वेऽपि
जनकतास्वरूपयोग्यताऽनपायादित्याह—तादृशेति । पक्षत्वप्रयोजकवाद्यादिसंशयं प्रतीत्यर्थः । वाद्यादीनां
विशेषदर्शनवत्त्वप्रौढ्येण विप्रतिपत्तेः क्वचिदपि वाद्यादिनिष्प्रसंशयानुपहितत्वेन तादृशसंशयं प्रति तस्याः
स्वरूपयोग्यत्वं कल्पयितुमशक्यं, क्वचित्फलोपहितजातीयस्यैव स्वरूपयोग्यत्वादित्यादृश्याह—वाद्यादीनां
चेति । तथाच वाद्यादिष्वेव क्वचिद्विशेषादर्शनवत्सु संशये सिद्धे तेऽप्येवमन्वयत्र तद्विहितेष्वपि संग्र-
यजननस्वरूपयोग्यत्वमस्त्येव । क्वचित्फलोपहितजातीयस्यैव स्वरूपयोग्यत्वमिति त्वयैवोक्तत्वादिति ध्येयम् ।
ननु—वाद्यादीनां विशेषदर्शनवत्त्वनियमे 'निश्चितौ हि वादं कुरुत' इत्यस्यैव मानत्वान्न तेषां संशय
इत्यादृश्याह—निश्चितौ हीति । वादकरणोत्तरकालीनत्वात्तत्त्वनिश्चयवत्त्वस्येत्यर्थः । ननु—वाद्यादीनां
निश्चयवत्त्वं विचारात्पूर्वं समविद्यत्वबोधकपरीक्षादिना सिद्धं इत्यादृश्याह—परपक्षमालम्ब्येति ।

गौडप्रहसनन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

पिशादस्यैवकारसमानार्थकत्वात् यच्चपीत्यस्य पूर्वं सत्तात्थापीत्यन्यदध्याहार्यम् । एकेनैव वा तथापीत्यनेनार्थद्वयबोधः ।
अथवा अङ्गत्वपदस्य पूर्वशक्तिरङ्गत्वमर्थः । व्युदसनीयतया विचारसाध्याभावप्रतियोगितया । विचाराङ्गत्वं विचार-
प्रवृत्तुपयुक्तस्य संशयाभावरूपफलज्ञानस्य विशेषणज्ञानविधया कारणे ज्ञाने विपयत्वम् । तथाच विप्रतिपत्तिवाक्यात्
संशये जाते संदेहोत्थाकारकेण संशयरूपविशेषणज्ञानेन संशयाभावरूपज्ञानार्थीनेच्छया विचारे प्रवृत्तिरित्येवंरीत्या
विचारे विप्रतिपत्तिवाक्योपयोग इति भावः । ननु—वादिनोः स्वस्वकोटिनिश्चयकाले तत्संशयोत्पादानुपपत्तिः—
अत आह—तादृशेति । विचाराङ्गत्वर्थः । स्वरूपयोग्यत्वात् कारणत्वात् । प्राचीनमते विप्रतिपत्तिवाक्यस्य शाब्द-
धीरूपसंशयोत्पादकरवस्वीकारात् । प्रत्यक्षस्यैव संशयत्वमिति मते तु, कारणोभूतकोटिद्वयोपस्थितिहेतुपदपदितत्वादित्य-
र्थः । तथाच वादिनोर्निश्चयकाले संशयानुपपत्तावपि संशयकारणत्वादिरूपेण ज्ञाता विप्रतिपत्तिः, संशयं स्मारयति,
ययोः संयन्धः पूर्वं गृहीतः तयोरेकज्ञानस्यापरस्मरकत्वात् । तथाच तदेव तथा तस्या उपयोग इति भावः । आभि-
मानिकनिश्चयाभिप्रायमिति निश्चयवानसीति ज्ञापयन्तौ विवेदेते इत्यर्थकम् । तथाच वादिनोर्निश्चयकाले
सभापत्यादीनां संशयाभावमुद्दिश्य विचारे प्रवृत्तिरिति भावः । ननु—विशेषणज्ञानस्य विशिष्टबुद्धिहेतुत्वमते नोक्तरीत्या
विप्रतिपत्तिरुपयुज्यत—इति चेत् । सत्यम्, तथापि स्वस्य परस्य वा संशयाभाववत्त्वे निश्चिते तत्र सिद्धव्यज्ञानात्, न

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

यद्यपीति । अध्याहारे न्यूनतापत्तेर्गह—एकेनैवेति । ननु 'राष्ट्रदुर्घात' इति न्यायविरोधोऽत आह—अथवेति । व्युदस-
नीयतयैत्यत्र व्युदासो न निवृत्तिः तत्रापि विप्रतिपत्तेरनुपयोगात्, अतो व्याचष्टे—व्युदसनीयेति । कारणत्वादिति ।
एवंचाजनकत्वेऽपीत्यन्यानुपपत्त्यर्थेऽप्येत्यर्थः । प्रत्यक्षपरशये कथं विप्रतिपत्ति कारणम्, अत आह—प्राचीनेति । ननु
क्वचिदपि फलानुपपत्तेः कथं स्वरूपयोग्यतापीयत आह मूले—वाद्यादीनां चेति । नन्वेवं 'निश्चितौ हि वादं कुरुत' इति
प्रवादविरोध इत्यत आह—निश्चितौ हीति । परपक्षेति । शब्दानित्यताऽप्युपेत् 'नैयायिकस्यापि कदाचित् स्रोद्धटता-
दृश्यापनार्थं शब्दनिर्वाहव्यवस्थापने प्रवृत्तिः सभावादिति भावः । ननु आभिमानिकत्वं भ्रमत्वम्, तथाच तादृशनिश्चयेनापि निश्च-
यवत्त्वनिश्चयोऽप्यहत् पक्षेऽतोऽन्याथा व्याचष्टे—आभिमानिकेति । निश्चयवानिति । वस्तुतो निश्चयस्यैवपीत्यादिः ।
ननु यत्र यदा वादिनो तत्तत्कोटिकनिश्चयः तदा तयोः संशयाभावस्य सिद्धताया तदुद्देशेन विचारे प्रवृत्त्यसम्भवात्कुलीत्या
विप्रतिपत्तिवाक्योपयोगः सर्वत्र न घटत इत्यादृश्या वाद्यादीनामित्यादिपदसूचितं भावमाह—तथाचेति । विशेषणज्ञाने-
ति नन्वेवमपि—संशयाभावज्ञाने प्रतियोगितावच्छेदक विशिष्टप्रतियोगिज्ञानसुदृश्या संशयज्ञानोपयोगो दुर्घात इति—वाच्यम् ;
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिना वेदान्तिनां तादृशकारणताया अप्युपगमासभवादिति भावः । तथापि फलपदकवि-

तत्र मिथ्यात्वे विप्रतिपत्तिः ब्रह्मप्रमातिरिक्तावाध्यत्वे सति सत्त्वेन प्रतीत्यर्थं चिद्धिन्नं प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगि न वा, पारमार्थिकत्वाकारेणोक्तनिषेधप्रतियोगि न वेति । अत्रच पक्ष-

सिद्धिव्याख्या ।

अन्धकारत्वं भाववृत्तीत्यादिप्रकारेणापि पक्षनिर्देशदर्शनेन सर्वत्र परार्थानुमाने विप्रतिपत्तेः पक्षतावच्छेदकत्वस्यासंभवात् । तत्रेति । मिथ्यात्वकथायामित्यर्थः । विप्रतिपत्तिरित्यस्यान्तिमशब्देनान्वयः । विप्रतिपत्तिस्वरूपमाह—ब्रह्मप्रमेति । अनुमानफलं, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धिरित्येकं मतम् । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनेत्यपरं मतम् । तत्राद्यमतेन प्रथमविशेषणस्य प्रयोजनं दर्शयति—अत्रचेति । पक्षविशेषणमिति । तथाच शुक्तिरूप्यादेर्ब्रह्मप्रमेतवाध्यत्वात् तत्र सिद्धसाधनम् । तत्र-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

म्यसंस्कारस्य कालान्तरे जच्छेदशब्दायां संयोज्योत्पत्तिर्भवज्ज्ञानेन तदापि संशयाभावोऽनुचरतामितीच्छायाः संभवश्च विजयादिकमात्रमुद्दिश्य प्रवृत्तिः । किंच यथा समयबन्धः एतन्मतमवलम्ब्यैव युवाभ्यां विचारणीयमित्वाकारको मध्यस्थेन क्रियते, अन्यथा वादिनोर्मतान्तरप्रवेशेऽप्यवस्थापत्तेः; यथा वा वादिनौ परीक्ष्येते, अन्यथा सूक्ष्मस्य विचारे मध्यस्थस्यैव हास्यत्वापत्तेः; तथा विप्रतिपत्तिरपि मध्यस्थेन कार्यैव; अन्यथा प्रासङ्गिकविषयमादाय वादिनोरेकस्य जयस्वीकारापत्त्या प्रकृतविषये तयोर्जयपराजयव्यवस्थापनरूपस्य मध्यस्थकर्तव्यत्वानिर्वाहात् । विप्रतिपत्तौ कृतार्थां तु सभास्यैस्सच्छ्रवणात्तद्विषयकोटी-अपलप्य प्रासङ्गिकविषयान्तरं न वादिभ्यामवलम्ब्य विजयः स्वीकर्तुं शक्यते । तस्मात्सार्वाकालिकसंशयाभावप्रयोजकसंस्कारदाढ्यस्योक्तव्यवस्थापनस्य च स्वकर्तव्यस्य निर्वाहाय मध्यस्थेन विप्रतिपत्तिः कार्यैवेति भावः । प्रतिपत्तेत्यादि । स्वसंबन्धितया ज्ञाते सर्वत्र धर्मिणि ॥ त्रैकालिकस्य सर्वदा विद्यमानस्य । निषेधस्य अत्यन्ताभावस्य । प्रतियोगि न वा । येन संबन्धेन यद्रूपविशिष्टसंबन्धितया यत् ज्ञातं तत्संबन्धतद्रूपवच्छिन्नं तन्निष्ठोक्ताभावस्य प्रतियोगित्वं निवेदयम्; अन्यथा संबन्धान्तररूपान्तरावच्छिन्नमुक्तप्रतियोगित्वमादाय सिद्धसाध्यतापत्तेः । स्वपदं रजततादात्म्येन ज्ञायमानं यच्छ्रुत्वादिदं तन्निष्ठाभावीयं यद्रजतत्वतादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वं तस्य प्रतीतिक इव व्यावहारिकेऽपि रजते सत्वात्तत्र सिद्धसाधनचारणाय सर्वत्रेत्युक्तम् । कालिकाव्याप्यवृत्तिमदलन्ताभावमादायार्थान्तरतापत्तौ त्रैकालिकेत्युक्तम् । यद्यपि अत्यन्ताभावस्यैव प्रतिपत्तित्वात् भेदसहिष्णुता तादात्म्येनावच्छिन्ना, नतु भेदस्य; तादृशतादात्म्यस्य भेदाविरोधित्वात्, भेदासहिष्णु च तादात्म्यं नास्त्येव अत्यन्ताभेदे तादात्म्यादिसंबन्धासंभवात्; तथापि प्रकृतानुमानात्तादात्म्यावच्छिन्नभेदप्रतियोगितासिद्धिमादायार्थान्तरं स्यात् । अतोऽत्यन्ताभावेत्युक्तम् । संसर्गाभावो वा निवेदयः । तादृशभावप्रतियोगितावच्छेदकरजतत्वादिमत्वस्य साध्यत्वे

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

अथ पक्षतावच्छेदकविचारः ।

गूले तत्र अवश्यप्रदर्शनीयविप्रतिपत्तिः । निर्धारणसप्तमी । मिथ्यात्वे सुमिव्यनुकूला ताकोटिकाया । प्रदर्शनीयविप्रतिपत्तिः मध्ये ब्रह्मप्रमेलादिवाच्यरूपा विप्रतिपत्तिः मिथ्यात्वकोटिकेति मिथ्यात्वकोटिका विप्रतिपत्तिः ब्रह्मप्रमेलादिवाच्यरूपेति वा संबन्धः प्रतिपत्तयस्य स्वसंबन्धितया ज्ञातं, उपाधिपदस्य च अधिकरणमर्थ इत्याशयेन व्याचष्टे—प्रतीत्यादि । सर्वत्रेतिपूणफलमाह—तथाचेति । रूपनिवेशे चेत्यर्थः । अन्यथा व्यावहारिकरजतस्य स्वपदेनोपादाने तत्संबन्धितया ज्ञाते तदप्यपे विद्यमानाभावप्रतियोगितायाः तत्रानिद्वयता सिद्धगाधनाभावेन सर्वत्रपदवैयर्थ्यावृत्तेरिति भावः । संबन्धनिवेशे अत्यन्तपदवैयर्थ्यं शब्दे—यद्यपीति । भेदाविरोधित्वादिति । अभावविरोधिन एव प्रतियोगिसंबन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदरूपव्यतिरिक्त भावः ।—नास्त्येवेति । एतन्मते कपालादीं घटादेः तादात्म्यं संबन्धः, नतु घटादीं । अर्थान्तरमिति । तथाच कपालादीं घटात्सन्ताभावानुपपत्तेऽपि तन्निष्ठभेदप्रतियोगितायाः तादात्म्यावच्छिन्नप्रत्ययमोपपत्तेन घटादीं तादृशभेदरूपभावात्प्रतियोगितात्पूणत्वनिर्वाहसंभवेन घटादेः पारमार्थिकतानुच्छेदप्रगण इति भावः । अत्यन्ताभावतत्पदकग्लितनिषेधे प्रयोजनाभावादाह—संसर्गाभाव इति । भेदात्म्याभाव इत्यर्थः । नच तादात्म्यावच्छिन्न

गोडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

साध्याप्रसिद्धि । अतःसादृश्या तादृशप्रतियोगित्वमेव साध्यं कृतम् । तस्यापि शुक्तिरूप्यादायनुमानात्पूर्वप्रसिद्धि । रजतसंबन्धितया प्रतीयमानस्योन्तर्गतव्यावहारिकरजतादिभिर्द्रव्यैस्तन्माभावप्रतियोगित्वस्य तादृशावच्छिन्नस्य तत्राभावात् । अतो व्यावहारिकपक्षरुचिषेपानुमानेण रजतत्वादिना घटो नाम्नीति प्रतीतेः घटादिरेव दृष्टान्तः । ननु—तादृशप्रतियोगिताया व्यधिकरणायच्छेदकरजतत्वव्यवशुक्तिरूप्यादावपि प्रसिद्ध्या तदेव साध्यं कुतो न कृतमिति— चेन्न । तथा सति व्यावहारिकरजतादिरूपे पक्षे तत्रप्रसिद्ध्या सिद्धसाधनापत्तेः । समानाधिकरणावच्छेदकरजतत्वस्यैव साध्याकार्यत्वे प्रसिद्ध्यावश्यकत्वात् । सामान्यानुमाने तु शुक्तिरूप्यादिकं मूलोक्तं दृष्टान्तः । स्वत्वस्यानुगतस्य प्राचा

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

ध्वंसप्रागभावप्रतियोगितामादायाथान्तरं दुर्वारमिति—वाच्यम्, त्रैकालिकत्वविशेषणेन तद्द्वारणादिति भावः । अत्र अग्रे 'विमतं मिथ्या इत्यन्तात्' इति ग्रन्थेन विशेषपक्षक सामान्यपक्षक चानुमानं विवक्षितम् । 'प्रत्येकं वा विप्रतिपत्तिरितिग्रन्थेन विशेषपक्षिकाया, ब्रह्मप्रमेत्यादिना सामान्यपक्षिकायाश्च विप्रतिपत्तेः प्रदर्शनात् । तत्र रजतत्वविशिष्टं तादात्म्यसंबन्धेन रजतत्वविशिष्टसंबन्धितया ज्ञायमानसर्वनिष्ठैत्रैकालिकससर्गाभावीयतादात्म्यावच्छिन्नरजतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्ट इत्यन्तादिति विशेषानुमानम्, ब्रह्मप्रमातिरिक्त्वाव्यव्यव्यविशिष्टसलप्रकारकप्रतीतिविषयताविशिष्टचिद्भिन्नत्वसमानाधिकरणरूप तादृशचिद्भिन्नत्वं वा तत्संबन्धेन स्वविशिष्टत्वेन ज्ञायमानसकलनिष्ठैत्रैकालिकससर्गाभावीयतत्संबन्धावच्छिन्नस्वावच्छिन्नप्रतियोगितासमानाधिकरणं इत्यत्रुत्तिवादिति सामान्यानुमानम् । तत्र विशेषानुमाने शुक्तिरूप्यं न दृष्टान्तः । किंतु घटादि । सामान्यानुमाने तु शुक्तिरूप्यत्वमिति, साध्याप्रसिद्धिप्रसङ्गात् व्यवस्थाप्यम् । तत्र तादृशभावप्रतियोगितावच्छेदकरजतत्वस्य साध्यत्वे विशेषानुमाने शुक्तिरूप्यस्यैव दृष्टान्तत्वं सम्भवीत्यतस्तस्य साध्यता निरस्यति— तादृशाभावेति । साध्याप्रसिद्धिरिति । रजतत्वेन ज्ञातसर्वान्तर्गतव्यावहारिकरजतावयवे रजतमामान्याभावावयवेन रजतत्वे तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य दुर्घटत्वादिति भावः ।—रजतादीति । रजतावयवादीत्यथ । रजतावयवसापि रजतत्वात् यथायुतमेव वा साधु । नन्वेव घटेऽपि कथं साध्यप्रसिद्धिः, तत्राह— रजतत्वादिनेति । तथाच रजतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकषट्पञ्चाभासस्य व्यावहारिकरजतावयवेषु सत्त्वेन घटादा तादृशाभावीयरजतत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य प्रसिद्धेरिति भावः ।— नन्विति । यदि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावोपगमे तादृशप्रतियोगित्वरूपसाध्यप्रसिद्धि तदेति शेषः । व्यधिकरणेति प्रसिद्ध्युपपादनाय ननु साध्यघटक, व्यथलात्, समानाधिकरणेति साध्यघटकम् । रजतत्वावच्छिन्नतादृशप्रतियोगित्वस्य साध्यत्वे घटे तत्रप्रसिद्धावपि व्यावहारिकरजते एतदनुमानेनैव सिद्ध्या न सिद्धसाधनमिति भावः ।—रूपेति । रूपत्वे इत्यर्थः ।—मूलोक्तेति । तादृशदृष्टान्तसहजमानस्यैव सामान्याश्रयणमिति भावः । विशेषानुमानाश्रयणतु स्वत्वानुगमवादिनवीनमतेन इति बोध्यम् । ख साध्यत्वेनाभिमतम् । व्यावहारिकरजतत्वं प्रातीतिरजतत्व उभयसाधारणरजतत्वचेति रजतत्वं त्रिविधम् । व्यावहारिकरजतमानं वृत्ति व्यावहारिक कश्चायथक्रियाकारित्वावच्छेदकम् । प्रातीतिकरजतमानं वृत्ति प्रातीतिक शुक्त्यज्ञानरजतसादृश्यज्ञानकार्यतावच्छेदकम् । तदुभयसाधारण, रजतपदशून्यतावच्छेदकं च वृत्तीयम् । द्यावहारिकमेवेति । तत्र खलस्य व्यावहारिकप्रातीतिक्रमानं वृत्तिरजतत्वयोरनुगतत्वात् प्रातीतिकरजतत्वरूपदृष्टान्ते प्रसिद्धमेव साध्यं व्यावहारिकरजतत्वरूप पक्षे साध्यत इति भावः ॥

ननु खल स्वपदार्थतावच्छेदकम् । तत्र व्यावहारिकप्रातीतिकरजतत्वयोरैक पक्षदृष्टान्तस्यसाध्योरनुगमार्थमुपादेयम् । तथाच तादृशानुगतत्वेण प्रातीतिकरजतत्वे उपादीयमाने व्यावहारिकरजतत्वसाध्यवर्तनीयतयोपादानावश्यकतया व्यावहारिकरजतावयवसापि तादृशावदन्तर्गतताया, तत्रच तादृशानुगतधर्मवदवच्छिन्नाभावस्यानुमानात्प्रागसिद्धत्वेन दृष्टान्ते साध्याप्रसिद्धितादवस्थम् । नच—स्वत्वात्मकानुगतधर्मोपलक्षितप्रातीतिकरजतत्वावच्छिन्नाभावस्य व्यावहारिकरजतावयवेषु सत्त्वात् नाय दोषः, खलविशिष्टावच्छिन्नाभावनिवेशे प्रयोजनाभावादिति—वाच्यम्, पूर्वक्षणवृत्तिलविशिष्टरजतत्वावच्छिन्नाभावस्य त्रैकालिकत्वाभावेऽपि तत्तदवयववृत्तिलविशिष्टरजतत्वावच्छिन्नाभावस्य तादृशावदवृत्तित्वेषु रजतत्वघटत्वाभ्या रजतसामान्याभाव निरुक्तमादाय सिद्धसाधनधारणाय खलविशिष्टावच्छिन्नाभावस्य निवेश्यत्वात् । नच—तदर्थं खलपर्याप्त्यधिकरणधर्मप्रातीतिप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावा एव निवेद्य इति—वाच्यम्, तावतापि खलपर्याप्त्यधिकरणमभूत्प्रातीतिकरजतत्वेन व्यावहारिकरजताभावमादायोक्तदोषपरारणेन तदर्थमुक्त्वाभावस्यैवोपादेयत्वादिति चेन्न । स्वावच्छिन्नत्वत्वेन प्रतीयमानायाश्चिन्नाभावीत्यर्थः—स्वावच्छिन्नत्वोभयसंबन्धेन स्वविशिष्टप्रतियोगितासमानाधिकरणत्वस्य साध्यत्वेनानुगतत्वमात्मात् । खलसादानुगतत्वेऽपि तदाश्रयैककव्यक्तेरेव संबन्धद्वयप्रतियोगिविधया निवेशात्, संबन्धे च खल परिचायकम् । यथाहि 'स्वप्रतियोगित्वत्तल—स्वसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वं उभयान्यत्वम्' इति

गौडप्रह्लादनन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

मते स्वीकारेण स्वविशिष्टसंबन्धितया ज्ञायमाने सर्वत्र विद्यमानात्यन्ताभावस्य प्रातीतिकरजतत्वतादात्म्यावच्छिन्नप्रति-
योगित्वस्य प्रातीतिकरजतादौ सत्यात् । नचैवं—सर्वदेशकालवृत्तित्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्व पर्यवसितम्, तथा
चालीकत्वापत्तिः प्रपञ्चस्येति—वाच्यम्, कालसंबन्धित्वसमानाधिकरणस्य तस्य निवेद्यत्वात् । ननु—कालसंबन्धित्व-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

श्रीमद्गुदाधरभगवाच्यं सिद्धान्तलक्षणे व्युत्पत्तिवादे चाभिहित, तथेहेति । नचेदानीं—स्वल्पमुपलक्षणम्, अन्यथा दृष्टान्ते
साध्यप्रतिषिद्धसम्भवात् तथाच प्रातीतिकरजतत्वं स्वपदेनोपादायोक्तोभयसबन्धेन तद्विशिष्टतदवच्छिन्नव्यावहारिकरजताभाव-
प्रतियोगितापत्तिसाध्यस्य व्यावहारिकरजतत्वे सिद्ध्यापत्त्या सिद्धसाधनमिति—वाच्यम्, उक्तोभयसबन्धेन स्वविशिष्टप्रतियो-
गितासमानाधिरणलस्य स्वपदार्थं साध्यतया स्वपदस्य प्रकान्तधर्मबोधकतया व्यावहारिकरजतत्वस्य धर्मत्वे प्रातीति-
करजतत्वस्य स्वपदार्थत्वाभावेन तत्सामानाधिकरण्यस्य व्यावहारिकरजतत्वे सिद्ध्यापत्तेरसम्भवात्, स्वसामानाधिकरण्यस्य तु-
तीयसबन्धत्वे उच्यते इत्याहुः । नचैवमपि—उक्तानुगतसाध्यतावच्छेदकप्रकान्तशुक्तिरूप्यनिष्ठप्रतियोगितासमानाधिकर-
णस्य व्यावहारिकरजतत्वे सिद्ध्यापत्तिरिति—वाच्यम्, बह्विस्त्वावच्छिन्नव्याप्तिज्ञानात् पदैते महानसीयबह्विस्त्वावच्छिन्न-
स्यापीतरवाधेनैव चारण्यसम्भवात् । वक्ष्यते चैतदुपरिष्ठात् । **प्रतियोगित्वस्येति** यथाश्रुताभिप्रायेण इत्युक्त एतादृशप्रतियोगि-
त्वसमानाधिकरणलस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वेति बोध्यम् । एवमग्रेऽपि **प्रातीतिकरजतादौ** तादृशरजतत्वादां ।

—**सत्यादिति** । प्रातीतिकरजतत्वेन प्रतीयमानशुक्त्यादौ तादृशप्रातीतिकरजतत्वादेऽपि प्रातीतिकरजतात्यन्ताभावस्यो-
पगमादिति भावः ।—**पर्यवसितमिति** । यत्र यत् प्रतीयते तत्र तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य भवतोपगमात् । यत्र यत् न
प्रतीयते तत्र तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य च सर्वसिद्धत्वादिति भावः । **तथाच** सर्वदेशकालवृत्त्यभावप्रतियोगित्वस्वीकारेण ।
अलीकत्वापत्तिः शशविपाणवदप्रतीयमानत्वापत्तिः । यथाश्रुते सर्वदेशकालवृत्त्यभावप्रतियोगित्वस्यैवालीकत्वरूपतयाऽऽ-
पादापादकयोरेकयेनेद्रापत्तिप्रसङ्गेनासङ्गते । नच—अलीकत्वं तादृशप्रतियोगिताविशिष्टत्वे सत्यप्रतीयमानत्वमिति नाय दोष
इति—वाच्यम् । तावतापि विशेषणद्रास्येष्टतया विशेष्यापत्तावेव पर्यवसानात् । तथाच प्रपञ्चो यदि सर्वदेशकालवृत्त्यभाव-
प्रतियोगा स्यात् तदा शशविपाणवत् प्रतीयतेति तर्कः पर्यवसन्नः । अयच्च निरुक्तमिथ्यात्वसिद्धिविरोधी स्वीकार्यः । स्ववि-
शिष्टत्वेनाप्रतीयमानवृत्त्यभावप्रतियोगित्वेन सर्वसिद्धे प्रपञ्चे तादृशप्रतियोगिताभावावाधात् स्वविशिष्टत्वेन प्रतीयमानवृत्त्य-
भावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वाभावमादाय विपर्ययपर्यवसानसम्भवादिति शङ्कानिर्गलितार्थः । शशविपाणपदान्तु न ज्ञानम् ।
किन्तु विकल्पवृत्त्यन्तरमेवेत्यत्र व्यञ्जम् । सत्त्वेन प्रतीतिर्वा निवेद्या ।—**निवेद्यत्वादिति** । तथाच कालसंबन्धित्ववि-
शिष्टस्य सर्वदेशकालवृत्त्यभावप्रतियोगित्वस्य प्रपञ्चे पर्यवसानेऽपि तस्याप्रतीयमानत्वरूपापादाविरुद्धतया न तेन तदापत्ति-
सम्भवाति । नच—निरुक्तविशिष्टान्तर्गतविशेष्यभागस्य प्रपञ्चरूपपक्षातिरिक्ते तुच्छेऽप्रतीयमानत्वरूपापादव्याप्यतानिश्चयात्
पक्षे तस्य तदापादकता दुर्बारेति—वाच्यम्, विशिष्टस्य शुद्धादतिरिक्तलोपगमात् । अनतिरिक्तलोपगमेतु प्रतियोगिताना
प्रतियोगिभेदेन भिन्नतया पक्ष उपगतानां कालसंबन्धिन्यानां तासां आपाद्यविरुद्धत्वात् तद्व्याप्यता च तुच्छवृत्तीना
पक्षेऽनुपगमात् । नचैवमपि—सर्वदेशकालवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छिन्नस्यापादकता दुर्बारेति—वाच्यम्, अनुगतारूपेणापि
यस्यापादकव्याप्यत्वज्ञानेन रूपेण तद्वत्त्वोपगमस्यैवापादकत्वात् तुच्छवृत्तिप्रतियोगित्वस्यानुगतारूपेण व्याप्तिग्रहेण तस्यच
पक्षेऽनुपगमेनोच्चापत्तेरसम्भवादिति भावः । **अयमभिसन्धिः**—द्रव्यं पक्षीष्टत्वं प्रमेयत्वेन द्रव्यभेदस्यानुमितेरापत्तेश्च वार-
णाय तदनुमितितदापर्ययो येन रूपेण यत्र साध्यापाद्यव्याप्तिग्रहं पक्षे तेन रूपेण तद्वत्त्वप्रमोपगमयो हेतुता उपेया । नहि
द्रव्यत्वविशिष्टत्वेन प्रमेयत्वस्य द्रव्यभेदविरुद्धत्वं पक्षे व्यभिचारग्रहश्च शुद्धप्रमेयत्वेन प्रमेयत्वे पक्षातिरिक्तगुणादां व्याप्तिग्रहं
विरुद्धं । तत्रानुगतत्वकांभावोदेव न व्याप्तिग्रह इति चेत् प्रवृत्तेऽपि सम्भूम् । कालसंबन्धित्वसमानाधिकरणस्य निवेद्य-
त्वादिति प्रत्ययस्य सत्रैव तात्पर्यमिति । अत्रेदं चिन्त्यम्—स्वविशिष्टत्वेनाप्रतीयमाननिष्ठाभावप्रतियोगित्वेन गर्भदि-
प्रपञ्चे स्वविशिष्टत्वेन प्रतीयमाननिष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वोपगमेऽपि न सर्वदेशकालवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं पर्यवस्यति ।
तस्य देशगमे प्रतीयमानत्वापत्तित्वात् मिथ्यात्वस्य च तद्वदितत्वात् । किन्तु तादृशप्रतियोगित्वद्रव्यम् । तस्य न शशवि-
पाणवृत्तेः तुच्छे तद्वत्त्वेन प्रतीत्यदिरेति नालीकत्वरूपापादकव्याप्यमिति न तेन तदापत्तिसाक्षापीति कालसंबन्धित्वनिवेशनं
व्यर्थमिति । नच—कालसंबन्धित्वसमानाधिकरणस्य तस्य निवेद्यत्वादिति प्रत्येनेदमेव विवक्षितं, ननु कालसंबन्धित्वनिवेशन-
मिति—वाच्यम् 'ननु कालसंबन्धित्वमात्रम्' इत्युत्तरप्रत्ययविरोधापत्तेरिति । अत्रेदं तत्त्वम्—'शशं गत्, सत् शशं' इति-
पत् 'शशं' इत्यपि अत्रानुगतमिति विरुद्धत्वप्रत्ययसम्भवेन शशं गत् इति शशं रूपभेदेन प्रतिपक्षोपाधि उपाधि-
पदस्यानेदानीं धर्ममात्रपत्तत्वात् । नतिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य तस्येति उक्तप्रतियोगित्वद्रव्यम् पुच्छेऽनित्यत्वात् ।

ताचछेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् पक्षैकदेशे साध्यसिद्धावपि सिद्धसाधनतेति

सिद्धिव्याख्या ।

शुक्तिरूपस्य वाध्यत्वेनाव्याध्यत्वविशेषणेनैव सिद्धसाधनवारणे ब्रह्मप्रमेतरेति व्यर्थमिति—वाच्यम्; तथात्वे-
ऽस्मन्मते वियदादेरपि वाध्यत्वात् पक्षालाभप्रसङ्गात् । अतस्तन्माभूदित्येतदर्थं ब्रह्मप्रमातिरिक्त्यवाध्यत्व-
विशेषणस्यावश्यकत्वात् । नचैवं—प्रमेति व्यर्थं, प्रातिभासिकरजतादेर्नदंरजतमित्यादिना ब्रह्मज्ञानान्येनैव
वाध्यतया तस्य पक्षत्वाप्रसक्त्या तदंगे सिद्धसाधनत्वस्यैवाप्राप्तेरिति—वाच्यम्; 'सर्वप्रत्ययवेगेस्मिन्
ब्रह्मरूपे व्यवस्थिते' इति मते प्रत्ययमात्रस्य ब्रह्मज्ञानत्वाभ्युपगमेन नेदं रजतमिति वाधकज्ञानस्यापि ब्रह्म-
ज्ञानत्वेन शुक्तिरूप्यादेरपि तदन्यदृण्डाद्यनिवर्त्यत्वेन प्रसक्तपक्षत्वनिवृत्त्यर्थं प्रमेत्यस्यावश्यकत्वात् । ननु—
तथापि ब्रह्मवृत्तिधर्मप्रकारश्चेत् ज्ञानं ब्रह्मप्रमा, तदा वाधस्यापि क्वचित्थात्वान् प्रातिभासिकविशेषोपादे
सिद्धसाधनं तदवस्थमेव; ब्रह्ममात्रवृत्तिधर्मप्रकारकज्ञानं चेत् ब्रह्मप्रमापदेन विवक्षितं, तदा ब्रह्ममात्रवृत्तित्वं हि
ब्रह्मेतरावृत्तित्वे सति तद्वृत्तित्वमिति स्यात् तथाच तद्वृत्तित्वमधिकं । नच—तद्वृत्तित्वमेव विवक्षितं; तथापि
ब्रह्मेतरावृत्तिधर्मप्रकारकज्ञानान्यप्रमितिव्याध्यत्वस्य पक्षेऽपि सत्येन तदव्याध्यत्वस्यासिद्धतयाऽऽश्रयामिद्धेः ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

मासां प्रपञ्चे विशेष्यभूतमुक्तप्रतियोगित्वं तु न तत्रामि । येन हि रूपेण संबन्धेन च यत्र यत् संबध्यते न च तेन
रूपेण तत्संबन्धेन च तत्र तदभावे विरोधादिति—मन्वानं वादिनं प्रति तुप्यतु दुर्जन इति न्यायेन तन्मतमनुसृत्य
साध्यान्तरमाह—पारमार्थिकत्वेत्यादि । पारमार्थिकत्वावच्छिन्नं यदुक्तप्रतियोगित्वं तद्वन्न वेत्यर्थः । तत्रोक्तप्रतियोगित्वे
तद्रूपावच्छिन्नमिति पूर्वोक्तस्य विशेषणस्य स्थाने तद्रूपसमागाधिकरणमिति विशेषणं देयम् । नच—तत्र प्रयो-
जनभाव इति—वाच्यम्, घटादेः पारमार्थिकत्वेऽपि पारमार्थिकत्वेन शुक्तिरूप्यादेः योऽत्यन्ताभावस्तत्रप्रतियोगित्व-
स्य घटादां सिद्धिमादाय यदर्थान्तरम् तद्वारणादेः प्रयोजनस्य सत्त्वात् । कपालादां संयोगादिसंबन्धेन घटादेर्योऽस्य-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

संबन्धेनोक्तापत्तिशङ्कासंभवात् कालसवन्धिलनिवेशनमर्थवत् । अतएवात्र मूलेऽन्तीके निष्याललक्षणातिव्याप्तिमाश-
ङ्कोपाधिपदस्य सदर्शकतया तद्वारणं कृतम् । टीकायाच लघुना कालसवन्धिलनिवेशेन तद्वारणमाशङ्क्य यथासन्निवेशेन
वैयर्थ्यमिति समाहितम् इति । तथाप्यन्तालीकत्वादिपदमलीकत्वमादायार्थान्तरपरम् । तद्वीजं लभे वक्ष्यते । केचित्तु
उक्तप्रतियोगित्वस्य ब्रह्मणि सर्वदेशकालरूप्यभावप्रतियोगित्वं प्रति व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानसंभवात् तद्वयेन तादृशप्रतियो-
गित्वसिद्धौ तेनालीकत्वस्याप्येन तदापत्तिशङ्का सन्नमयन्ति ॥

पारमार्थिकत्वाकारेणैलजाकारपदं रूपपरम्, रूपविधयाऽवच्छेदकत्वस्फोरकम् । तृतीयार्थोऽवच्छिन्नत्वम्, प्रतियोगिपदाथं-
कदेशे प्रतियोगित्वेऽन्वेति । नच—अवच्छिन्नप्रतियोगितावत्त्वरूपतृतीयार्थस्य निषेधेऽन्वयोऽस्ति—वाच्यम्, समनियता-
भावानामैक्येन पटलादिना घटायभावाभिन्नपारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकशुक्तिरूपायभावाप्रतियोगिता पटलाव-
च्छिन्नामादाय घटादां पक्षे सिद्धसाधनतापत्तेरित्याशयेन व्याचष्टे—पारमार्थिकत्वेत्यादीति । पारमार्थिकत्वं ब्रह्मतुल्यस-
त्ताकत्वं—स्थाने इति । कपालादां घटादेः पारमार्थिकत्व—घटत्वंतदुभयावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसिद्धिबोधेऽप्यसिद्धिसंभवे
ऽपितदुपादाने फलाभावात्, साध्याप्रसिद्धापक्षेथ सामानाधिकरण्योपादानेनैवोक्तार्थान्तरवारणात् घटलपारमार्थिकत्वाभ्या
घटाभावस्यैतदनुमानात् प्रागसिद्धेः । ताम्ब्या प्रातीतिकघटाभावोऽप्यसिद्ध एव । गौरवेषोभयस्यानवच्छेदकत्वात् । फलासिद्ध्या
साध्याप्रसिद्धापक्षेथ । सामानाधिकरण्योपादाने तु प्रातीतिकघटे तत्प्रसिद्धिरिति भाव । —य इति । घटवत्त्वेन ज्ञातकपा-
लादिनिष्ठ इति शेषः । —यदर्थान्तरमिति । नच—घटस्य तादृशभावप्रतियोगित्वे सिद्धे पारमार्थिकत्वं न घटते, तथा-
सति पारमार्थिकत्वावच्छिन्नघटपरप्रतियोगिमिति कपालादां पारमार्थिकत्वावच्छिन्नशुक्तिरूप्याभावातुपपत्तेरिति नार्थान्तर-
मिति—वाच्यम्; घटस्य घटत्ववत्त्वेऽपि कपालादां घटत्वेन घटपटीमयमावच्छिन्नपारमार्थिकत्वेऽपि पारमार्थिकत्वेन घटशु-
क्तिरूप्योभयाभावस्य व्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिताकस्य वेवलान्वयिनः सत्त्वोपपत्त्याऽर्थान्तरस्य दुवारत्वात् । नचैवं—सामाना-
धिकरण्यनिवेशेऽपि तद्वारणासंभवः; सामानाधिकरण्यस्य पर्याप्तिद्वयगर्भत्वात् । नचैवं—निर्दसाधनमित्येव वक्तुं शक्यमिति—
वाच्यम्; निरदसाधनसाध्यजिज्ञामिताभिधानरूपतयाऽर्थान्तरव्यपदेशान्, एवमप्येऽपि । —प्रयोजनस्य सत्त्वादिति ।

सिद्धिव्याख्या ।

निरुक्तपक्षतावच्छेदकशरीरप्रविष्टसप्रकारकावाध्यत्वस्यैव तदवच्छेदकसमर्थत्वेन पूर्वदलवैयर्थ्याच्च । किंचैवमतीतघटादेरपक्षत्वप्रसङ्ग—इति चेन्न । ब्रह्मेतरावृत्तिधर्मप्रकारकान्यनिष्ठा विरोधिविषयत्वावच्छिन्ना या कारणता तन्निरूपितकार्यताश्रयनिवृत्त्यप्रतियोगित्वे सतीत्यस्य विवक्षितत्वात् । अत्र प्रपञ्चस्य विरोधिविषयकचरमवृत्तिवाध्यत्वेनाश्रयासिद्धिवारणाय ब्रह्मवृत्त्यप्रकारकान्यनिष्ठेति । उत्तरज्ञाननिवर्त्य-पूर्वज्ञानादीनामीश्वरज्ञाननिवृत्त्याऽतीतघटादीनां च पक्षत्वसिद्धये विरोधिविषयत्वावच्छिन्नेति । शुक्ति-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

न्ताभावम्प्रतियोगित्वस्य घटादौ सिद्धिमादाय घटादेः पारमार्थिकस्वीकारेऽप्यर्थान्तरं स्यादतस्तत्संबन्धावच्छिन्ने-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

नन्वेवं प्रथमसाध्यस्य रजतत्वेन घटाभावमादाय घटे प्रसिद्धस्य रजतत्वविशिष्टे पक्षेऽनुमानात् सिद्धौ रजतत्वविशिष्टस्य सत्वताभङ्ग इत्युक्तप्रायम् । तच्च न युक्तम् । रजतस्य सत्वतया तदाध्ययत्वेन प्रतीयमाने तदवयवे तत्सामान्याभावात्पुण्यमे-ऽप्युक्तानुमानवलेनैव रजतत्वावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगित्वस्य रजते सिद्ध्यापत्त्याऽर्थान्तरस्यामेव तत्रापि प्रसङ्गात् । नच-तत्रापि तद्रूपसामानाधिकारण्यं तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगितायां निवेश्यमिति—वाच्यम् ; साध्याप्रसिद्धिप्रसङ्गात् । प्रातीतिक-रजतस्यापि व्यावहारिकरजतत्वेनाभावस्य व्यावहारिकरजतावयवेऽभावात् । प्रातीतिकरजते तदसत्त्वात् । इदं तद्रूप-पमामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि व्यावहारिकघटसमामानाधिकरण्याः पारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः प्रातीतिकघटे-ऽसत्त्वेन साध्यप्रसिद्धेः । नच—पूर्वत्र रजतत्वेन रजतघटान्यतराभावप्रतियोगितासिद्ध्या, रजतत्वेन रजतघटोभयाभावप्रति-योगितासिद्ध्या घटाऽर्थान्तरं वाच्यम्, तत्र नाद्यः ; तत्र रजतावयवे रजतसामान्याभावस्यैव तादृशान्यतराभावस्याप्यस-त्त्वात्, तस्मिन्नाद्यं च रजतस्य सत्वत्वभङ्गस्य दुर्वारत्वात् । नान्यः ; निरुक्तप्रतियोगितारूपे साध्ये अव्यासज्यवृत्तिलविशेषणेन पर्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसंबन्धलोपगमाद्वा तादृशोभयाभावप्रतियोगितासिद्धिवारणसंभवात्—इति वाच्यम् ; तथा प्रका-रस्य द्वितीयसाध्येऽपि संबन्धेनार्थान्तरवारणसंभवेन सामानाधिकरण्यनिवेशवैयर्थ्यात् । इह तादृशान्यतराभावोभयाभाव-विलक्षणस्यैव पारमार्थिकत्वेन शुक्तिरूप्यं नास्तीति प्रत्ययविषयाभावस्य प्रतियोगितासिद्धिमाधित्यार्थान्तरं ब्रूम इति चेत् पूर्वत्रापि रजतत्वेन घटो नास्तीति प्रत्ययविषयभूतविलक्षणाभावप्रतियोगितासिद्धिमाधित्यार्थान्तरं दुर्वारम् । अथ पूर्वत्र रजतत्वेन घटो नास्तीति प्रत्ययविषयाभावप्रतियोगिताशून्यत्वं पक्षविशेषणम् । अतो नार्थान्तरम् । तर्हीहापि पारमार्थिक-त्वेन शुक्तिरूप्यं नास्तीति प्रत्ययविषयाभावीयप्रतियोगिताशून्यत्वं पक्षविशेषणमस्तु, किं सामानाधिकरण्यनिवेशेन । किंच सामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि पारमार्थिकत्वेन प्रातीतिकघटो नास्तीति प्रतीतिविषयाभावप्रतियोगितासिद्धिमादायार्थान्तरं दुष्परिहरमेवेति चेत् ।

अत्रोच्यते—पूर्वसाध्ये साध्याप्रसिद्धिभयेन सामानाधिकरण्यनिवेशासंभवाद्नायस्योक्तरीत्या पक्षविशेषणानुपादायै-पार्थान्तरं वारणीयम् । एतत्साध्ये तु सामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि प्रातीतिकघटे साध्यप्रसिद्धिसंभवेन (साध्याप्रसिद्धिसंभवेन) तन्निवेशासंभवात् उक्तरीत्या शुद्धतपक्षविशेषणोपादाने गौरवाच्च लघुना सामानाधिकरण्यनिवेशेनेव पारमार्थिकत्वावच्छिन्न-शुक्तिरूप्यादिप्रतियोगितासिद्धिप्रयुक्तार्थान्तरं वारणीयम्, तन्निवेशेऽपि प्रसक्तं पारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रातीतिकघटादिनिष्ठ-प्रतियोगितासिद्धिप्रयुक्तार्थान्तरं लगलात् शुभ्रभूतं तादृशप्रतियोगित्वशून्यत्वरूपपक्षविशेषणोपादानेनैव वारणीयम् । उभयत्र पक्षविशेषणसिद्धिस्तु प्रत्यक्षादिना शुलभेति तत्रतत्र गिह्यापत्तेरिति वदताऽर्थान्तरोद्गावकेनाप्युपगम्यत इति सर्वं समञ्जसम् । अतएव दंशितां तर्कप्रत्ये 'धूमो यदि बह्वगमवहितान्ज्यत्वे सति बहिसमवहितान्ज्यः स्यात् नोत्पन्नः स्यात्' इति मूलतर्कं विषयं यद्बह्वगमवहितान्ज्यत्वे पर्यवसानवारणेन बहिसमवहितान्ज्यत्वमात्रपर्यवसायिताभिर्वाहय 'बन्धसमव-हितान्ज्यत्वेन पक्षो विशेषणीयः' इत्युक्तम् । एवं सामान्यानुमाने प्रथमसाध्ये रजतत्वेन घटाभावप्रतियोगित्वसिद्ध्याऽर्था-न्तरवारणाय स्वस्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावदृष्टित्वं पक्षीभूतनिरुक्तरूपे विशेषणं देयम् । द्वितीयसाध्ये तु घटसा-दिरूपे पक्षे पारमार्थिकत्वेन शुक्तिरूप्याभावप्रतियोगितायाऽर्थान्तरवारणाय साध्यघटकप्रतियोगितायां स्वसामानाधिकरण्यं

मते शुक्तिरूप्ये सिद्धसाधनवारणाय ब्रह्मदानेतरावाध्यत्वं पक्षविशेषणम् । यदि पुनः पक्षतावच्छेद-

सिद्धिव्याख्या ।

रूप्यादिव्यावृत्तये निवृत्त्यप्रतियोगित्वेऽसतीति ॥ द्वितीयमते तु तद्विशेषणमदेयमेवेत्याह—यदीति । इतरेति । त्रैकालिकानिषेधप्रतियोगित्वस्योभयत्राभावात्साध्यं वाधितं, अतस्तद्वारणायैतरविशेषणमादर्णीयमेवेत्यर्थः । ननु—सत्येन प्रतीत्यर्हमिति विशेषणं किमर्थं । नच—असति वाधवारणायैति युक्तं; असतः पक्षत्वस्यैवासंभवान् । अन्यथा तस्य सविशेषत्वापातेनासत्त्वव्याघातान् । सति च व्याघाते पक्षत्व-शङ्काया एवानुदयात् । व्याघातावधित्वाच्छङ्कायाः । किंच चिद्भिन्नमित्यनेनासतः पक्षत्वव्यावृत्तेर्न तस्य प्रसक्तिः । चिद्भिन्नत्वस्य तत्प्रतियोगिकान्योन्याभावाधिकरणत्वरूपत्वात्, असतश्च भावाभावाधिकरणरूप-त्वानभ्युपगमादिति चेन्न । असतो ब्रह्मप्रतियोगिकभेदानधिकरणत्वे ब्रह्मभेदप्रसङ्गात्, चिद्भिन्न-त्वस्य चित्प्रतियोगिकभेदसंबन्धरूपत्वेन तदधिकरणत्वरूपत्वानभ्युपगमाच्च । 'असच्छशविपाणं ब्रह्मभि-न्नमिति' विशिष्टप्रतीतिवलेनासतस्तत्प्रतियोगिकभेदेन सिद्धे संबन्धे विशिष्टधीनियामकत्वरूपसंबन्धस्य भेद एव कल्पनाच्च । अन्यथा धस्तो घटो ज्ञात इत्यवाधितविशिष्टप्रतीतिवलेन ध्वस्तघटस्य ध्वंसज्ञानाभ्यां ध्वंसज्ञानरूपयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावविषयविषयिभावसंबन्धयोगस्वीकारप्रसङ्गः । नचेष्टापत्तिः; ध्वस्त-घटस्य ध्वंसप्रतियोगित्वविषयत्वयोरभावप्रसङ्गात् अवाधितविशिष्टप्रतीत्या विशेषणविशेष्यसंबन्धासिद्धौ भूतले घटीयया विषयप्रतीत्या प्रवृत्तस्य प्रवृत्तिसंवादाभावप्रसङ्गात् । ध्वस्तो घटो ज्ञात इति प्रतीतिविषय-स्य ज्ञानस्य घटादिवद्विषयानुद्धेखित्वरूपनिर्विषयत्वापत्तेः । एतेन—असतः पक्षत्वे सविशेषत्वापातेना-सत्त्वव्याघातात्पक्षशङ्कैव न शङ्काया व्याघातावधित्वादिति—निरस्तम् । वन्ध्यासुतो न वक्ता अचेतन-त्वात् घटवदित्याद्यनुमानेऽसतोऽपि वन्ध्यासुतस्य पक्षत्वदर्शनात् न्यायदीपावल्यां अस्यैवानुमानस्य सदनुमानत्वस्वीकाराच्च । किंच पक्षत्वं, सिपाधयिपितसाध्यसंदेहवत्त्वं वा, सिपाधयिपाविरहविशिष्ट-श्रद्धाभावोऽप्य, उभयथाऽप्यसतः पक्षत्वान्नप्य एव उभयोरपि ध्वंसप्रतियोगित्वप्रागभावप्रतियोगित्वा-

गौडब्रह्मज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

स्यपि प्रतियोगित्वे विशेषणं देयम् । नच—पारमार्थिकत्वस्य घटादौ स्वीकारे तेन रूपेण कथं कपालादौ संयोगेनापि घटादेरभाससिद्धिः, व्यधिकरणधर्मवच्छिन्नाभाववादिनापि विशेषरूपेण सामान्याभावस्वीकारेऽपि सामान्यरूपेण विशेषस्याभावास्वीकारादिति—वाच्यम्, प्रकृतानुमानवलेनैव तादृशाभावसिद्ध्यापत्त्योक्त्यान्तरस्यापत्तेः । मत इति ।

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

देयम् । पारमार्थिकत्वेन प्रातीतिकघटाभावप्रतियोगितायऽर्थान्तरवारणाय तु तादृशप्रतियोगितावदृष्टित्वं न देयम् । तस्य घटत्वेऽगत्वेन पक्षानिद्विप्रसङ्गात् । किंतु तादृशप्रतियोगिताभाववदृष्टित्वविशिष्टत्वम् । तदवच्छेदेन च तादृशागुतरूप-मान्तप्रतियोगितासामानाधिकरण्यं सिध्यन् न तादृशप्रतियोगितासामानाधिकरण्यमादाय पर्यवस्यति । तदभाववदृष्टित्ववै-शिष्ट्यावच्छेदेन तन्सामानाधिकरण्यासंभवात् । यथा द्रव्यलाभाववदृष्टित्वविशिष्टसत्ताया जातिसामानाधिकरण्यसिद्धिः, द्रव्यत्वान्यगुणलादिसामानाधिकरण्यपर्यवसायिनी तथेति । इदं तु बोध्यम्—सामान्यविशेषानुमानयो पारमार्थिकत्वाव-च्छिन्नप्रतिभामिकनिष्ठप्रतियोगितावदृष्टित्वस्य, तादृशप्रतियोगिताभाववदृष्टित्वविशिष्टत्वरूपस्य तादृशप्रतियोगिताशब्ध-त्वस्य चागुगतस्य यथायथं पक्षविशेषणस्य संभवात् साध्यघटप्रतियोगिताया तद्रूपसामानाधिकरण्यं निगम्यमिति । व्याव-हारिकतद्वद्व्यभिपक्षवाच्यमाने तद्रूपसामानाधिकरण्यस्य सार्थक्यम्, तत्र तदुपादाने विशेषणान्तरोपादाने प्रयोजनभावा-दिनि तु परमार्थं । तद्रूपवच्छिन्नत्वलागेऽपि तत्संबन्धावच्छिन्नत्वं न स्याज्यमित्याह—कपालादाविति । अस्वीकार-मिति । नथाच तादात्म्यादिसंबन्धावच्छिन्नावयवादिष्ययोगिकपालनिष्ठाभावीयसयोगावच्छिन्नपारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रतियो-गिता घटादे पारमार्थिकत्वं अनेनैव तिथ्यतीति तत्संबन्धावच्छिन्नत्वं न वक्तव्यमिति भावः ।—आपत्तेरिति । तथाच

सिद्धिच्याख्या ।

दिवन् । धर्मिसत्त्वनिरपेक्षधर्मत्वात् । धर्मिसत्त्वे ध्वंसप्रागभावयोरैवायोगात् । धर्म्यसत्त्वे धर्मोसत्त्वमिति नियमस्य, धर्मिसत्त्वसापेक्षधर्ममात्रविषयत्वात् । किंचासतः पक्षत्वे सविशेषत्वापत्तिरिति कोऽर्थः, किं तस्य धर्मसंबन्धः स्यादिति, किं वा घटादिवन् प्रामाणिकत्वं स्यादिति । नाद्यः; इष्टापादनात् । नहि सतोरेव संबन्ध इति नियमोऽस्ति । अन्यथा ध्वंसादिना घटादेः संबन्धभावप्रसङ्गात् । योगजधर्मस्य सामान्यज्ञानस्य चातीतार्थप्रत्यासत्तित्वाभावापत्तेश्च । नच—अविशिष्टधीव्यावृत्त-विशिष्टधीनियामकतद्विषयत्वरूपसंबन्धत्वाश्रयस्य द्विनिष्ठत्वनियमे मानमस्ति; शतशो व्यभिचाराच्च । एकाभावाधिकरणैकामावेषु घटपटाद्यनेकाभावाधिकरणे एकस्मिन् भूतलादौ सत्त्वाविशेषेऽपि अवा-धितविशिष्टप्रतीत्यविशेषेऽपि च लाघवेन तादृशविशिष्टधीनियामकत्वरूपसंबन्धत्वस्य एकस्मिन्नभावे एकस्मिन्नधिकरणे वा कल्पनवत् तथाविधविशिष्टप्रतीतिगोचरयोर्भावाभावयोरैकत्वेऽपि लाघवेन भाव एव तस्य कल्पनाच्च । सदसतोस्तथाविधविशिष्टप्रतीत्यविशेषेऽपि सत्येव तादृशसंबन्धस्य कल्पनं युक्तमित्यङ्गीकर्तव्यत्वाच्च । न द्वितीयः, असतोऽपि निषेध्यत्वेन ज्ञेयत्वादिना च प्रामाणिकत्वात् । नच—सत्त्वेन प्रामाणिकत्वं—तदर्थः; मिथ्यात्वानुमानादौ पक्षत्वेन त्वदभिमतस्य वियदादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मवत्स्वरहितत्वेनापक्षत्वप्रसङ्गात् । नच—वियदादेरपि व्यावहारिकसत्त्ववत्त्वेन नापक्षत्वप्रसङ्गः लाघवेन पक्षत्वे व्यावहारिकपारमार्थिकसत्त्वादिसाधारणसत्त्वमात्रस्यैव तत्रत्वादिति—वाच्यम्; प्रपञ्चो ब्रह्मवत्सन्वा असन्वेति विप्रतिपत्तिदशायां, वियदादौ सत्त्वस्यैवासिद्धेः । सत्त्वेन प्रतीतिमात्रस्य विशेषा-दर्शनदशायां वियदादाविसाच्छशविषयाणादावपि सत्त्वेन तस्येव तस्यापि प्रयोजकसत्त्वेन पक्षत्वानपा-यान् । वन्ध्यामुतो न वक्तेश्यादिपरोदाहृतानुमाने पक्षत्वेनाभिमतस्य वन्ध्यामुतादेरपि सत्त्वेन प्रामाणि-कत्वानभ्युपगमाच्च । अतएव न तस्य सत्त्वं व्याहृतं; उक्तस्य सविशेषत्वस्यासत्त्वाविरोधित्वादिति ॥ ननु इयं विप्रतिपत्तिर्मायावादिनस्तार्किकैर्वा, मायावादिनस्तत्ववादिना वा, उत मायावादिन उभाभ्यां वा, नाद्यः; तार्किकादिमते आपणस्थरूप्यारितिरिक्तस्य शुक्तिरूप्यस्याभावेन तत्र सिद्धसाधनायोपात्तावाध्यत्व-विशेषणानुपपत्तेः । नच—आपणस्थरूप्य एव तन्मते सिद्धसाधनवारणाय तद्विशेषणमिति—वाच्यम्; प्रतिपन्नोपाधावित्यत्र साध्ये सर्वस्मिन्नित्यस्य विशेषणस्यावश्यकतया रूप्ये सिद्धसाधनानवकाशात् । अन्यथा वियदादेरपि कचिदधिकरणे भ्रमसंभवेन भ्रमप्रतिपन्नाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य, सत्त्वपक्षेऽपि संभवेन सर्वत्रैव सिद्धसाधनापातात् । तार्किकमते, शुक्तिरूप्यज्ञानस्यैव भ्रमत्वज्ञापनरूप-वाधविषयतया रजतस्यावाध्यतया तद्विशेषणेन तद्वारणाच्च । मायावादिमते, शुक्तिरूप्ये सिद्धसाधनसंभ-वेऽपि माध्यनिर्देशं ह्यं प्रति स्वस्य सिद्धसाधनोद्भावनस्यासंभवदुक्तिकत्वात् । न द्वितीयः; सत्त्वेन प्रतीत्यर्थमिति विशेषणेनैव शुक्तिरूप्यव्यवच्छेदे तत्रावृत्त्यर्थं विशेषणान्तरोपादानवैयर्थ्यात् । अतएव न तृतीयः; पक्षद्वयोक्तदोषादेवेति चेन्न । तृतीयपक्षे दोषाभावात् । शुक्तिरूप्यं तात्कालिकमुत्पन्नं तत्रैव सदिति भास्करादिमते, शुक्तिरूप्ये सिद्धसाधनवारणायाश्च सत्यन्तं विशेषणम् । भास्करादिभिरपि भ्रम-प्रमाविभागाय रजतस्य घटादिवैलक्षण्यमङ्गीकृतमैवेति तन्मतेऽपि तस्य पक्षवहिर्भावस्यावश्यकत्वात् । तार्किकादिमते स्वमते च तदुपरक्ते साध्यसिद्धिः प्रयोजनमिति सर्वमतेऽपि सप्रयोजनं विशेषणम् । विशेषणत्वे सप्रयोजनत्वं तन्नम् । ननु विशेषणप्रयोजनस्य सर्वसिद्धत्वमिति । ननु—पक्षतावच्छेदकसाध्यमा-मानाधिकरण्यमनुमिर्त्ता विषयः तदवच्छेदकवच्छिन्नसाध्यमामानाधिकरण्यं वा, आशे नांशतः सिद्ध-

कावच्छेदेनैव साध्यसिद्धिर्द्देश्या, तदैकदेशे साध्यसिद्धावपि सिद्धसाधनाभावात् तद्वारकं विशेषण-
मनुपादेयम् । इतरविशेषणव्यं तु तुच्छे प्रहाणि च बाधवारणायादरणीयमेव । प्रत्येकं वा विप्रतिपत्तिः

सिद्धिव्याख्या ।

साधनं, किंतु सिद्धसाधनमेव अंगतः सिद्धेरेवासिद्धित्वान् । अंगतो बाधस्यादोपत्तापत्तिश्च, अनाधादेव
साध्यसिद्धेरप्रत्युहत्वान् । द्वितीयेऽशतः सिद्धसाधनं दोष एव सामान्यधर्मावच्छिन्नमित्तेरजातत्वात् ।
तद्धर्मावच्छिन्नसिद्धौ तद्धर्मावच्छिन्नसिद्धिविरहरूपपक्षताविरोधान् । एवमंशतो बाधोऽपि न दूषणं
सामान्यधर्मावच्छेदेन साध्याभावानवधारणात् । नच—सामान्यधर्मावच्छेदेन जातायामनुमितौ तदंगे
भ्रमत्वं स्यादिति—वाच्यम्, इष्टापादनात् । प्रपञ्चमिध्यात्वप्रतीतेरुद्देश्यत्वान् । नच—एवमंशतः सिद्ध-
साधनांशतो बाधयोरदोषत्वप्रसङ्गः; पक्षतावच्छेदकनानात्वरथल एव तस्य दोषत्वसंभवान् । प्रकृते च
तदैक्यादिति चेत् । उच्यते । द्वयी ह्यनुमितिः; एका पक्षतावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्यगोचरा ।
अपरा तदवच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यगोचरा । येन रूपेण पक्षे हेतुज्ञानं तेन रूपेण पक्षे हेतोः साध्य-
सिद्धेः । हेतुज्ञानं च क्वचित्पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन, क्वचित्पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनेति । तत्रो-
भयत्रापि अंगतः सिद्धसाधनं दोष एव । अनुमितिविषयीभूतधर्मसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नसाध्यसिद्धिविरहरूपपक्षताविघटकत्वात् । सिद्धसाधनस्यैवांशतः सिद्धसाधनस्याप्यन्वयव्यतिरेकाभ्या-
मनुमितिप्रतिबन्धकतया तद्विरहस्यापि पक्षतारूपत्वान् । नच—तादृक्सिद्धौ तादृक्सिद्धिविरहः पक्षता,
तादृक्त्वस्यानुगतस्याभावेनोभयसाधारणस्योक्तस्यैवादर्थव्यत्वान् । अतएव पक्षतावच्छेदकैक्येऽपि अंशतः
सिद्धसाधनं दोष इति हृदि निधाय मणिकृता व्यतिरेकिण्युक्त, 'यदि वा पृथिवीत्वेन रूपेण यावदेव
विप्रतिपत्तिविषयस्वावतएव पक्षता' इति । अंगतो बाधस्तु द्वितीयायामेवानुमितौ दूषणं साध्याभाववति
गृह्यमाणे, धर्मे साध्यासामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाप्रदान् । अतिप्रसक्ततया ज्ञायमान एव तत्रावच्छेदक-
त्वपरिच्छेदादिति दिक् ॥ प्रत्येकं वेति । विप्रतिपत्तिरित्यस्येतीत्यनेनान्वयः । ननु—वियन्मात्रस्य पक्षत्वे

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

यद्यन्तौ साध्य सिद्धे तत्र नानुमितिर्भवति, व्यकल्पन्तरे तु भवत्येव । समानविशेष्यत्वसंबन्धेन बाधविशिष्टदुष्टोक्तिरिव
सिध्यनुमित्यो प्रतिबन्धप्रतिबन्धकरवौचित्यादिति प्रांचा मतम् । नध्यमते तु यद्धर्मविशिष्टे क्वचित्साध्य सिद्ध तद्धर्म-
विशिष्टे व्यक्त्यन्तरेऽपि नानुमितिरिति भावः । पक्षविशेषण पक्षतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरण तावन्मात्र पक्षताव-
च्छेदकमिति यावत् । ब्रह्मज्ञानान्याबाधत्वत्वसामानाधिकरण्येनानुमिति प्रति तत्सामानाधिकरण्येन ब्रह्मनुच्छयो सा-
ध्याभावज्ञानस्याविरोधित्वेनान्यविशेषणद्वयस्य पक्षतावच्छेदकप्रवेशो प्रयोजनाभावादिनि भावः । बाधवारणायेति ।

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

घटादीना पारमार्थिकत्वभङ्गो न स्यादिति भावः । अत्रापि व्यावहारिकप्रतीतिकसाधारणघटत्वावच्छिन्न सर्वं तत्सव-
न्धेन घटत्वावच्छिन्नवचनेन ज्ञातसर्वेनिष्ठाभावीयतत्सवन्धावच्छिन्नपारमार्थिकत्वावच्छिन्नघटत्वसामानाधिकरणप्रतियोगितावत्
दृश्यत्वात् प्रतीतिकघटवत्, इति विशेषानुमानम् । व्यावहारिकघटमानुसृष्टिघटत्वावच्छिन्न तु न पक्षः । तादृशघटत्वस-
मानाधिकरणतादृशप्रतियोगिताया प्रतीतिरघटत्वमेवैतदनुमानात् प्रागसिद्ध्या साध्याप्रसिद्ध्यापत्तेः । ब्रह्मप्रमेत्यादिविशो-
षणत्रयविशिष्ट रूप तत्सवन्धेन स्वावच्छिन्नवचनेन ज्ञायमानमर्बेनिष्ठाभावीयतत्सवन्धावच्छिन्नपारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रतियो-
गितासामानाधिकरण. दृश्यरूपत्वात्, दृष्टिहृत्प्यलवत् इति सामान्यानुमानम् । स्वत्वमनुगतम् इत्याद्युक्तीतिरनुसन्धेया ।
मते इत्यस्य नवीनमते इत्यर्थकत्व व्यञ्जयति—यद्यत्काचित्यादिना । ननु बाधो विप्रतिपत्तिजन्यसंगयविरोधितया

१ उक्तं हि अतएवातिप्राचीना अवच्छेदकावच्छेदानुमितावगत सिद्धसाधनस्य दोषत्वगुरुरीकुर्वन्तो ध्वनिव्यावतनाय शब्द-
नित्यत्वानुमाने वणात्मकत्व पक्षे निनेनयन्तीति ।

वियन्मिथ्या न वा, पृथिवी मिथ्या न वेति । एवं वियदादेः प्रत्येकं पक्षत्वेऽपि न घटादौ संदिग्धानैकान्तिकता । पक्षसमत्वात् घटादेः । तथाहि पक्षे साध्यसंदेहस्यानुगुणत्वात् पक्षमिन्न एव तस्य

सिद्धिव्याख्या ।

निश्चितसाध्याभाववति हेतुसंदेहे इव, पक्षादन्यत्र निश्चितहेतुमति साध्यसंदेहेऽपि संदिग्धानैकान्त्यादेवं रूपे घटादौ संदिग्धानैकान्तिकता स्यात्—इत्याशङ्क्याह—एवमिति । न संदिग्धानैकान्तिकतेत्यत्र हेतुमाह—पक्षसमत्वादिति । तथाच निश्चितहेतुमति सर्वत्र साध्यसंदेहस्य दोषत्वेऽनुमानमात्रोच्छेदापत्त्या पक्षातिरिक्त एव तस्य दोषत्वेन पक्षसमेवाऽदोषतया एवंभूते घटादौ न संदिग्धानैकान्तिकतेति भावः । घटादेः पक्षत्वमेवोपपादयन् तत्र संदिग्धानैकान्तिकतां निराकर्तुं तस्य दूषकतास्थलं दर्शयति—तथाहीति ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

ननु—असिद्धिवारणायेत्यपि वक्तुमुचितम् । बाधो हि हेत्वाभासो विप्रतिपत्तिप्रयुक्तन्यायप्रयोगाधीनानुमितत्वादेव विरोधी सन् दूषणं, ननु विप्रतिपत्तिजन्यमंशयविरोधी सन्, वाधादीना निश्चयवत्त्वे संशयानुत्पादस्योक्तत्वात् । तदा हि संशयसाकतव्यत्वेन जयव्यवस्थामात्रसिद्धये विप्रतिपत्तेरिवानुमितिसामग्रीमात्रस्य हेत्वाभासादिदोषशून्यस्य प्रतिवादिभिष्टस्य वादिना कर्तव्यतया संशयाविरोधित्वेन बाधस्योद्भावनं व्यर्थम् । अनुमितितत्करणपरामर्शान्यतरविरोधित्वरूपेण हेत्वाभासत्वेन बाधस्योद्भावेन च हेत्वसिद्धेरपि तदुचितमिति—चेन्न । विप्रतिपत्तिकाले हेतोरप्रयुक्तत्वेन हेतुमत्ताज्ञानविरोधिण्या असिद्धेः ज्ञानुपपन्नत्वेन तस्य विप्रतिपत्तिदोषत्वाव्यवहारात् । नच—पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन विप्रतिपत्तौ साध्यस्य विवक्षितत्वाद्धेतो पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन प्रयोक्तव्यतामनुमाय असिद्धादेर्दोषत्वं संभाव्यमिति—वाच्यम्, अनुमानाकाँशल्लेन सभाक्षोभादिना वा अन्यथापि हेतोः प्रयोगसंभवात् । वस्तुतस्तु, बाधपदमसिद्धेरप्युपलक्षकम् । विप्रतिपत्तियोगन्यायवाक्योक्तहेतोर्दोषस्यापि विप्रतिपत्तिदोषत्वसंभवात् । अतएवाप्ये संदिग्धा

लघुचन्द्रिकाया चिट्टलेशोपाध्यायी ।

विप्रतिपत्तिदूषणत्वात् विप्रतिपत्तिवाल उद्भाव्यते, स्वरूपासिद्धिस्तु न तादृशीति नोद्भाव्यत इत्यत आह—वाधो हीति । उक्तत्वादिति । तथाच बाधो न विप्रतिपत्तिदूषकतयोद्भाव्यत इति भावः । यथाच विधया बाध उद्भाव्यते तयानु स्वरूपमिद्धिरप्युद्भावनाहेत्याह—अनुमिति तत्करणेति । ननु विप्रतिपत्तिकालेऽनुमिते तत्करणस्य वा वादिनाऽसपायतया तद्विरोधिदोष कथं प्रतिवादिनोद्भाव्यत इत्यत आह—अनुमितिसामग्रीमात्रस्येति । मध्यस्थेन प्रतिवादिना वा ज्ञायमानस्य न्यायप्रयोगमात्रस्यैत्यर्थं । अनुमिते तत्करणस्य च मात्रपदेन व्यवच्छेदः । कथमेतावता विप्रतिपत्तिकाले हेत्वाभास उद्भाव्यत इत्यत उक्तम्—हेत्वाभासादिदोषशून्यस्येति । एवञ्च विप्रतिपत्तिसमनन्तरमेव हेतुदोषोद्भावेन तदुत्तरन्यायप्रयोगे उक्तं हेतु दोषशून्यत्वविशिष्टो न सम्भवतीति भावः । अनुमिते तत्करणस्य वाऽकर्तव्यत्वेऽपि हेत्वाभासशून्यतासपादनमावश्यकमित्यत्र दृग्गन्तमाह—तदाहीति । वायादीना निश्चयकाले इत्यर्थं ।—विप्रतिपत्तेरिवेति । मध्यस्थेनेत्यादि । तदुत्तरमिति शेषः । उद्भावन इति । त्रियमाण इति शेषः । तन् उद्भावनम् । विप्रतिपत्तिदोषव्यवहारविषयएवविप्रतिपत्तिकाल उद्भाव्यः । बाधस्योक्तरीत्या विप्रतिपत्तिविरोधित्वाभावेऽपि तत्समानाकारकानुमितिविरोधितया तत्राल एव ज्ञानसम्भवेन विप्रतिपत्तिदोषत्वव्यवहारात् तत्काले स उद्भाव्यः । स्वरूपसिद्धेस्त्वनुमित्यविरोधितया न विप्रतिपत्तिदोषव्यवहारविषयतैत्यतो न सोद्भाव्येत्याशयेन समाश्रितं—नेति । ननु स्वरूपमिद्धेरनुमित्यविरोधित्वेपि तत्सम्बन्धप्रथमताज्ञानविरोधितया वृत्ते न विप्रतिपत्तिदोषत्वव्यवहार इत्यत आह—विप्रतिपत्तिकाले इति । अनुमायति । नच तथाऽऽनुमानेऽपि हेतुविशेषस्याज्ञानात् वृत्तिविषयत्वस्य अवच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकम्प्यापि हेतोः सम्बाध कथमिदानीं स्वरूपसिद्धिज्ञानमिति वाच्यम् । प्रयोक्ष्यमाणस्य हेतोः ब्रह्मरूपध्यायार्थे व्यभिचारान् तन्मात्र एव हेतु प्रयोगाह इति सामान्यतो ज्ञानसम्भवेन तत्र स्वरूपासिद्धिज्ञानसम्बाधिति भावः ।—अन्यथापि हेतोः प्रयोगसंभवादिति । तथाचावच्छेदकावच्छेदेन निप्रतिपत्तिप्रयोगस्यावच्छेदकावच्छेदेन हेतुप्रयोगान्वाप्यत्वेन न तेन तदनुमानमिति भावः । ननु मध्यस्थेन वादिनो परीक्षापूर्वकमेव कथाया प्रवेशवत्त्वादनुमानापुराणान् सभाक्षोभादिना वा कथाया प्रवेशाभावावच्छेदकावच्छेदेन विप्रतिपत्तिस्थले तादृशहेतुप्रयोगस्यावश्यकतया तदनुमानसम्भवेन तद्विरोधित्वेऽपि विप्रतिपत्तिराल्प एव ज्ञानसम्भवेन तद्विरोधित्वव्यवहारविषयत्वस्य बाधवदुर्हारात् तदुद्भावनम् गिनमेवेत्यागन्त्याह—वस्तुतस्त्विति । अतएव हेतुदोषस्यापि विप्रतिपत्तिदोषत्वव्यवहारादिव ।—अत्र इति । 'एवं

दूषणत्वं वाच्यम् । अतएवोक्तं 'साध्याभावनिश्चयवति हेतुसंदेहे पक्षसंदिग्धानेकान्तिकृते'ति । पक्षत्वं तु साध्यसंदेहवत्त्वं साध्यगोचरसाधकमानभाववत्त्वं वा । एतच्च घटादिसाधारणम् । अत एव तत्रापि संदिग्धानेकान्तिकृत्यं न दोषः । पक्षसमत्वोक्तिस्तु प्रतिज्ञाविषयत्वाभावमात्रेण । नच तर्हि

सिद्धिव्याख्या ।

वाच्यमिति । अनेन दूषकतास्थल दर्शितम् । अतइति । यतो घटादेरपि पक्षत्वमत इत्यर्थः । ननु—उत्तरीत्या तस्यापि पक्षत्वे पक्षममत्वादिति प्रागुक्तिविरोध इत्याशङ्क्याह—पक्षसमेति । तथाच तदुत्तरे-न्यथासिद्धत्वान्न तथा पक्षत्वोक्तोर्विरोध इति ध्येयम् । ननु—तर्हि, प्रतिज्ञाविषयत्वमेव पक्षत्व, तत्र घटे नास्तीति स पक्षातिरिक्त एव, ततश्च निश्चितहेतुमति सर्वत्र साध्यसंदेहस्य दोषत्वेऽनुमानमात्रोच्छेदा-पत्या पक्षातिरिक्त एव तस्य दोषत्वे सिद्धे घटादेरपि पक्षातिरिक्तत्वात्तत्र संदिग्धानेकान्तिकता स्यादे-

गोडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

नैकान्तिके विप्रतिपत्तिरूपचमाशङ्कितम् । अतएवोक्तमिति । प्राचानताकिंरिति शेष । नवीनताकिंरेस्तु, व्याप्ति-ग्राहकतर्काभावे सति साध्याभावचत्वेन सदिग्धे धर्मिणि हेतुनिश्चयोऽपि व्यभिचारसशयहेतुतया दोष एव । अतएव 'वह्निरद्विष्टानीन्द्रियधर्मसमवाची दाहजनकवादात्मव'दित्यादि शक्यादिसाधकानुमानेषु मणावप्रयोजकत्वमुक्तम् ।

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेगोपाध्यायी ।

वियदादे प्रत्येक पक्षत्वेऽपि न घटादा सदिग्धानैकान्तिकता' इति प्रन्धेनेति शेष ।—आशङ्कितमिति । नचानेदानी हेतुविशेषमाज्ञानात्, घटादिव्यावृत्तस्यापि वियत्प्रातिभासिकान्यतरत्वादहेतोः सभावाच्च कथं घटादा सदिग्धानैकान्तिकत्वज्ञानमिति वाच्यम् । घटादिपक्षके घटादिप्रातिभासिकान्यतरत्वाद् हेतुत्व गौरवणाप्रयोजकत्वं च काशाघटादिपक्षभेदेऽपि साध्यव्यन्तयोरेव आकाशघटप्रातिभासिकरत्तादिसाधारणस्याप्रयोजकत्वज्ञानहस्य एवम्यव दश्यत्वादे प्रयोक्तव्यत्वमनुयाय सदिग्धानैकान्तिकत्वज्ञानसमवादिता भावः ॥

मूले पक्षभिन्ने इत्यस्य हेतुमताति शेष । टीकायाम्—यद्यपि नवीनताकिंरिति योजना । दोषएव । व्याप्ति निश्चयविरोधितया अनुमितिविरोधयोपगम्यत इति शेष । अतएव अनुकूलनकाभावका र्थिनस्य सा यामावाशे सशय रूपव्यभिचारज्ञानस्य नवीनै दोषत्वनोपगमादेव । अस्य मणायुक्तम्, दीधितायुक्तम् इत्युभयत्रान्वयः । पक्षधमतापद दृष्टान्ताधम् । तथाच सि यात्वाऽनुमानेऽपि घटादा सदिग्धानैकान्तिकतादोष एव अनुकूलनकाभावादिति शङ्काभावः । भावना समावना । ननु वियत पक्षत घटस्य तद्विनरत्वात् नत्र सदिग्धानैकान्तिकता कथं न दूषणमत आह मूले—पक्षत्वं त्विति । ननु साध्यसंदेहस्य पक्षतापदाथत्व पक्षभिन्न हेतुमति साध्याभावसंदेहो दूषणमिति व्यवहाराऽनुपपत्तिः । साध्यसंदेहस्य साध्याभावसंदेहतया साध्यसंदेहवद्विन्नधामकसाध्याभावसंदेहस्य अप्रसिद्धिरित्यत आह—साध्यगोचरेति । नर्धयमपि साध्यनिश्चयाभावरूपपक्षतावद्विन्न साध्यनिश्चयवानेव तद्दामकसाध्याभावसंदेहोऽप्यप्रसिद्धएव, तस्य तस्य तिवन्धकत्वादिति वाच्यम् । तथाप्याहार्थतादृशसंदेहस्य प्रसिद्धिसमवात् तस्यापि निश्चयसामप्रोविषट्पतया व्याप्तिनिश्चयविरोधितया दोषत्वात् । यद्वा—साध्यसंदेहवत्त्व पक्षत्वमित्यत्र साध्याभावसंदेहे इत्यत्र च सत्पद ज्ञानसमानार्थके । तथाच साध्यज्ञानरूपपक्षतावति साध्याभावज्ञानस्य सशयरूपतया न दोषत्वम् । तद्विन्ने तु तस्य निश्चयरूपतया दोषत्व कृपया तरेऽपि साध्यनिश्चयस्यैतत्कोटिनिश्चयतया सद्रूपनिवन्धकतया तदभाववति साध्याभावज्ञानस्य संदेहरूपस्यापि समवातस्य न दोषता । तद्विन्ने तु साध्यनिश्चयवति हेतुमति साध्याभावाशे आहायनिश्चयहृपम्येव साध्याभावज्ञानस्य समवातस्य दोषत्वमित्यर्थः । अत्र व्याख्यान अत एव यायुचप्राचीनसवादेन समानार्थकत्वमप्युपपद्यत इत्यलम् । साध्यगोचरसाधकमानं साध्यनिश्चयः । ननु ताह पक्षगोचरनिश्चयसमवेत घटादे कथमुक्तम् ? अत आह—पक्षसमत्वोक्तिस्त्विति । पक्षमम इति व्ययद्वारे पक्षपत्रं प्रतिपादयय उच्यत । पक्षभिन्ने हेतुमति साध्याभावसंदेहो दूषण इत्यत्र तु साध्यसंदेहवत्त्वमिति भावः । नच तर्हानि । पक्षभिन्ना यामावयन्नेहो दूषणमित्यत्र पक्षत पक्षतसमोभय

प्रतिज्ञाविषयत्वमेव पक्षत्वम्, स्वार्थानुमाने तदभावात् । एवं विप्रतिपत्तौ प्राचां प्रयोगः । चिमतं

सिद्धिच्याख्या ।

व—इत्याशङ्क्याह—स्वार्थानुमान इति । प्रतिज्ञाविषयत्वं न पक्षत्वं, स्वार्थानुमाने शब्दप्रयोगरूपप्रतिज्ञाविरहेण पक्षत्वाभावापत्तेरित्यर्थः । साधकवाधकप्रमाणाभाववत्त्वरूपपक्षत्वं तु, स्वार्थपरार्थानुमानसाधारणम् । तत्र घटेऽप्यस्तीति न स पक्षातिरिक्त इति, न घटे संदिग्धानैकान्त्यं दोष इति, वियदित्येव पक्षनिर्देशः । नच—वियन्मात्रस्य पक्षत्वे उक्तविधया घटे संदिग्धानैकान्त्यपरिहारेऽपि घटादिसाधारण्यां पक्षस्यामनेकस्यां वा विप्रतिपत्तौ सत्यां घटादिवहिर्भावेण वियन्मात्रपक्षनिर्देशस्यानाकाङ्क्षिताभिधानत्वेनाप्राप्तकालत्वमिति—वाच्यम्; पूर्वविप्रतिपत्तौ ब्रह्मण्यध्यस्तक्षणिकत्वादेरधिष्ठानब्रह्मप्रमाणात्त्रनिवर्त्यत्वात्तत्र सिद्धसाधनप्रसङ्गेन, शुक्तिज्ञानादेरपि ब्रह्मज्ञानत्वात्तद्वाध्ये रजतादावेव सिद्धसाधनप्रसङ्गेन च, शुद्धं ब्रह्म वृत्तिव्याप्यमपि नेति मते वियदादेरपि ब्रह्मप्रमान्यवाध्यत्वात्पक्षालाभप्रसङ्गेन चानुपपन्नायां सत्यां घटादिवहिर्भावेण वियन्मात्रपक्षनिर्देशस्याकाङ्क्षिताभिधानत्वेनाप्राप्तकालत्वायोगादिति भावः । अत्रेदं तत्त्वम् । वियदित्येव पक्षनिर्देशोऽस्तु; यत्तु—वियदिति पक्षं निर्दिश्य तत्र मिथ्यात्वसाधने घटादौ संदिग्धानैकान्त्यं इति । तत्र निश्चितसाध्याभाववति हेतुसंदेहे एव संदिग्धानैकान्त्यात् । नच—निश्चितसाध्याभाववति हेतुसंदेहे इव निश्चितहेतुमति साध्यसंदेहेऽपि संदिग्धानैकान्त्यमेव, उभयथापि साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिमत्त्वसंदेहस्य दूषकताबीजस्थानपायादिति—वाच्यम्; तथासति प्रसिद्धधूमानुमानादावपि तथाविधसंदेहसत्त्वेन दुष्टत्वप्रसङ्गान् । किंचैवमनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गः । नच—पक्षादन्यत्र तथाविधसंदेहो दोष इति—वाच्यम्, पक्षादन्यत्रेति कोर्थः किं संदिग्धसाध्यवतोऽन्यत्र, किं प्रतिज्ञाविषयादन्यत्र, आहोस्वित्सिपाधयिपाविरहसहकृतसिद्धभाववतोऽन्यत्रेति । नाद्यः । घटादेरपि सन्दिग्धसाध्यवत्त्वेन तदन्यत्वाभावात् । न द्वितीयः स्वार्थानुमानोच्छेदप्रसङ्गान् । न तृतीयः घटादौ तादृशसिद्धभाववरूपपक्षतायाः सत्त्वेन तदन्यत्वाभावादेव, नच—तस्यापि वस्तुतः पक्षत्वेऽनुमित्यापत्तिः; तत्र हेतुज्ञानदशायामिष्टापादानात् तदज्ञानदशायां च पक्षतासत्त्वेऽपि लिङ्गपरामर्शोभावादेव तदभावापत्तिः । तत्र पक्षसमत्वव्यवहारस्य प्रतिज्ञाविषयत्वाभावापत्तेरुपपत्तेः । नच—एवं पक्षनिर्देशे घटादिसाधारणब्रह्मप्रमेत्याद्युक्तविप्रतिपत्त्यनानुगुण्यदोषः, वियदिति पक्षनिर्देशशुक्लानुमानस्य तादृशविप्रतिपत्तिजन्यसंशयनिवर्तकनिश्चयाजनकत्वादिति—वाच्यम्; विप्रतिपत्तेः पक्षपरिग्रहकफलकत्वनियमाभावेन कथाङ्गत्वेनापि स्वीकारसंभवादिति । यत्तु—व्यभिचारसंशयप्रतिबन्धकतावादेपि स पक्षीयस्वारसिकश्चेदप्रतिबन्धक इत्यविवादम् । तथाच व्यभिचारसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वं पक्षताघटकान्यव्यभिचारज्ञानत्वेनैव लाघवात्; नत्वन्यथा, गौरवात्; एवंच पक्षसमे व्यभिचारसंशयस्य त्वदुत्तरीत्या पक्षताघटकान्यत्वेन प्रतिबन्धकत्वं स्यादेव—इति । तत्र । संदेहस्यासार्वत्रिकत्वेन तस्य सार्वत्रिकपक्षताघटकत्वासंभवेन सिपाधयिपाविरहसहकृतसिद्धभावस्यैव सार्वत्रिकत्वेन पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्ततया

गौडब्रह्मणान्दी (लघुचन्द्रिका) ।

‘तत्र व्यभिचारसंशयत्यादृपणवे व्याप्तिपक्षधर्मेतानिश्चयसंभवेनाप्रयोजकत्वोत्तेरसङ्गतेः तस्य दूषणत्वमावश्यकमिति दीक्षितानुक्तं यद्यपि, तथापि प्रकृते मिथ्यात्वानुमाने तद्विषयां यक्ष्यमाणत्वेन न दोषः । चिमतं विप्रतिपत्तिविशेष्यम् ।

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

परम् । पक्षगत्यं च प्रतिज्ञाविषयभित्त्वे सति साध्यसंदेहवत्त्वमिति भावः ॥ चिमतमित्यत्र विषयस्य विरुद्धोभयवोदिकत्वमपि इत्यभिप्रायेण व्याचष्टे—विप्रतिपत्तीति । तत्रन्यमशयेत्यर्थः । ननु अवाध्यात्वान्त्य पक्षतावच्छेदकप्रयोगो व्यर्थः ।

मिथ्या, दृश्यत्वात्, जडत्वात्, परिच्छिन्नत्वात्, शुक्तिरूप्यवदिति । नावयवेध्याग्रह' । अत्र मन्नि-

सिद्धिव्याख्या ।

ऽऽश्रयणीयत्वात् । तस्य च पक्षानुत्पत्त्येनाभिमतं घटादावपि सत्त्वेन वियद्वत्पक्षत्वेन तत्र निश्चितहेतुमपि विद्यमानोऽपि साध्यसदेहो न दृषण, अन्यथाऽनुमानमात्रोच्छेदात् । नच—एवमन्याहितोऽपि पक्षीयसाध्यसदेहो दृषण न स्यादिति—वाच्यम्, अन्याहितस्यान्यत्रयतिरेकाभ्यां द्रूपकत्वेऽपि स्वारसिकस्यातथात्मान । यत्तु—वियदिति पक्षनिर्देशस्य ब्रह्मप्रमेत्यादिनिरुक्तघटादिसाधारणविप्रतिपत्त्यननुगुणत्वेनानुपादेयत्वमेव, नच—प्रमाणोपन्यासः कुलधर्मः, किंतु विप्रतिपत्तिजन्यसशयनिरुक्तनिश्चयार्थम् । नच वियदिति पक्षनिर्देशयुक्तानुमानेन तादृशविप्रतिपत्तिजन्यसशयनिरासक्षमो निश्चयः कर्तुं शक्यः येन तदादर' स्याद्—इति । तत्र । उक्तरीत्या विप्रतिपत्तिवाक्यस्येवादर्तव्यत्वेन तज्जन्यसंशयवत्त्वात् तन्निरासनिश्चयप्रयोजकप्रमाणोपन्यासावश्यकत्वात् । यत्रेव कथाया समयनन्धानुरोधेन ब्रह्मप्रमेत्यादिविप्रतिपत्तिवाक्यस्य निष्पत्तिस्तत्स्थलीयप्रमाणोपन्यासस्य तदनुगुणस्य कर्तव्यत्वेनावश्यकत्वाच्च, अन्यथा वादिप्रतिवादिनोः समयनन्धानुरोधित्वाभावेनोक्तदृष्टत्वप्रसङ्गादिति ॥ उपपादिता विप्रतिपत्तिमुपसहरन् मिथ्यात्वेऽनुमान प्रमाणयति—एवमिति । विप्रतिपत्तौ सिद्ध्यामिति शेषः । विमतमिति । मिथ्यात्वतदभावक्रोटिकसशयविषय इत्यर्थः । यद्यप्यस्मन्मते तादृशसशय एव न सम्भवति, तथापि तार्किकादिरित्या तादृशसशयमभ्युपेत्य तथा पक्षनिर्देशः कृत इति द्रष्टव्यम् ॥ केचित्तु—ययोर्वादिप्रतिवादिनो' पक्षे स्वसिपाधयिपितसाध्यनिश्चयो नास्ति, कथायाकथाया कस्याचालनमस्ति, तयोः स्वारसिकसशयो न सम्भवतीति तन्मात्रकर्तृकत्वादिशेषे तथा पक्षनिर्देशोऽत्राभिमतः । पक्षतावच्छेदकयोग्यधर्मान्तरसद्भावेऽपि विमतविषयत्वेन पक्षनिर्देशो वाधसिद्धसाधनाद्विप्रतिज्ञादोषाणामुद्भावनाहर्त्वज्ञापनाय । तथाहि—न तात्रद्वियदादीत्येव पक्षनिर्देशो युक्तः । अवच्छेदकस्वीकारेऽस्मदुक्तपक्षप्रवेशापत्तेः । तदस्वीकारे च सगृहीतेनादिश' देनात्मादेरपि ग्रहणापातेन वाधापत्तेः । नापि प्रपञ्च इत्येव पक्षनिर्देश, प्रपञ्चश' देन वियदाद्यन्यतमवत्समुदायोक्तो विचदादिमिथ्यात्वासिद्धिः । वियदादीनामेवोक्तावच्छेदकाभावेनोक्तदोषात्—इत्याहुः ॥ ननु—विप्रतिपत्तौ धर्मतेवानुमाने पक्षताऽपि ब्रह्मप्रमेत्यादिनाद्वाक्यच्छेद्यता, अतएवापि प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमानेपु तस्येव पक्षतावच्छेदकत्वमभिमत, नच—ब्रह्मप्रमातिरिक्तेत्यस्य नानापदार्थपठितत्वेन गुरुत्वाद्ब्रह्मी विमतिरेव पक्षतावच्छेदिका इति—वाच्यम्, तस्या लघुत्वेऽपि तुच्छत्रह्मव्यापृत्तवियदाद्यनुगतरूपविमतिविषयत्वायोक्तान्च्छेदकसापेक्षत्वेनोक्तस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वमुचित, नतु विमतेस्तद्ब्रह्माधीनग्रहाया इत्याशङ्काह—अत्रेति ।

गोडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

नावयवेष्प्रति । 'तत्र पञ्चम वेचिद्वयमन्ये यय द्रय' मिति मीमांसकोक्तरीत्या तार्किकमीमांसकबोद्धात् पञ्चद्विषयवयवादिवाचान् प्रति यथामतमवयवा प्रयोक्तव्या । 'उदाहरणपर्यन्त यदोदाहरणादिक' मिति मीमांसका । उदाहरणोपनयन' पावयववादिनो बोद्धा इति भाव । ननु—विप्रतिपत्तिमात्रस्य निवेशे सिद्धसाधनवाधादिकम्, घटादिमात्रविशेष्यकविप्रतिपत्तिनिवेशे प्रपञ्चमात्रस्य मिथ्यावासिद्धिः । तत्राह—स्वनियामक

१ पतन विमतमिति पञ्चग्रहण न युक्तम्, विमतवश्य सशयविषयवरूपस्य विषयतास्य एव सशयपरस्य वा पक्षतावच्छेदकत्वेऽत्र च' शब्दच्छेदेन साध्यसिद्धदृश्यत्वे पक्षेऽपि साध्यसिद्धावपि सिद्धसाधनमिति मत शुक्तिरूप्य सिद्धसाधन, तुच्छ अग्नि' वाधश्चेति—'यामभाररुदोक्त परासम् । प्र' तविप्रतिपत्तिविषयत्वस्य विषयतास्य धन विप्रतिपत्तिरूपस्य वा विमत वश्य विवक्षणात् । अपञ्च निषयनाया सशयनिश्चयन विनियेणय सशयवषयकता' वातिरिक्तभावाविषयण च पिकलमिति शङ्कापि पराहता । तुच्छयार्वापापत ।

यामकनियतया विप्रतिपत्त्या लघुभूतया पक्षतावच्छेदो न विरुद्धः । समयबन्धादिना व्यवधानात्तस्यानुमानकालासत्वेऽप्युपलक्षणतया पक्षतावच्छेदकत्वम् । यद्वा विप्रतिपत्तिविषयतावच्छेदकमेव

सिद्धिव्याख्या ।

सत्त्वं विमतिरनुगतावच्छेदकसापेक्षेति; तथाऽप्यनुमाने लक्ष्या विमत्यैव पक्षतावच्छेद उक्तः । प्रमाणोपन्यासे लघुभूतस्यैवादर्शनीयत्वात् सावयवत्वेन तत्साधितस्य लघुतः कार्यत्वस्य हेतुत्ववत् मिथ्यात्वानुमानेषु कृतस्य तत्त्वेनोपादानं शिष्यं प्रति प्रयोगवैचित्र्यज्ञापनायेत्यदोष इत्यभिप्रेत्याह—स्वनियामकेति । धर्मतावच्छेदकतयोपस्थिते यो धर्मः ब्रह्मप्रमेत्यादिरूपः, स्वनियामकस्तन्नियतया तदनतिरिक्तविषयताकथेत्यर्थः । विप्रतिपत्त्येति । विमत्येत्यर्थः । ननु—पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धिरूपानुमित्यनुरोधेनानुमितिकाले सत एव धर्मस्य पक्षतावच्छेदकत्वमुचितं, ब्रह्मप्रमेत्याद्यनुगतधर्माश्रयविषयविमतिर्वा पृथिवीत्वजलत्वाद्यनुगतधर्माश्रयविषयविमतिर्वा, पक्षतावच्छेदिका नानुमानकालेऽस्ति; विमतेः समयबन्धसभ्यानुविधेयसंवरणादिना व्यवहितत्वात्, तथाच तस्याः कथं पक्षतावच्छेदकत्वं—इत्याशङ्क्य तावन्ता तस्य विशेषणत्वाभावेऽपि उपलक्षणतया पक्षतावच्छेदकत्वमुपपन्नमित्यभिप्रेत्याह—समयबन्धादिनेति । यद्यप्यनुगतानतिप्रसक्तोपलक्ष्यतावच्छेदकाभावे तस्या उपलक्षणत्वायोगः। भावे वा तस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वमस्तु आवश्यकत्वात् । नच—तथापि विमतेरभावेऽपि तज्ज्ञानसंभवात् तदेव विशेषणतया पक्षतावच्छेदकमिति—वाच्यम्; तथासति विमतत्वेन ज्ञातं मिथ्येत्येव प्रतिज्ञावाक्यप्रयोगापत्त्या विमतं मिथ्येति तत्रयोगानुपपत्तेः; तथापि न तस्या उपलक्षणत्वायोगः । तत्रैव हि अनुगतोपलक्ष्यतावच्छेदकापेक्षा यत्र प्रत्याख्यव्यावृत्तिन्यूनवृत्त्युपलक्षणं यथाकाशगतेषु काकेषु काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इत्यत्र । नचैवं प्रकृतेः उपलक्षणभूताया विमतेर्विषयतासंबन्धेन प्रत्याख्यव्यावृत्त्यन्यूनाधिकदेशवृत्तित्वात् । नच—अतीतत्वात्कथं तयेदानीं व्यावृत्तिधीरिति—वाच्यम्; व्यावर्तकधर्मज्ञानस्यैव व्यावृत्तिधीहेतुत्वात् कुरूणां क्षेत्रं कुरूणामेवेत्यत्र स्वरूपसज्ज्ञानस्य व्यावृत्तिधीहेतुत्वदर्शनान् । नच—पक्षतावच्छेदकविशिष्टहेतुज्ञानरूपपक्षधर्मताज्ञानं न स्यादिति—वाच्यम्; स्वरूपसत्पक्षधर्मताज्ञानस्यैव पक्षधर्मताज्ञानत्वात् । नच—उपलक्ष्यतावच्छेदकासत्वे पक्षतापि कथं वर्ततामिति—वाच्यम्; विषयजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति लक्षणे विषयत्वंनाभिमते घटादौ स्वज्ञानात्पूर्वं विषयत्वस्याभावेऽपि विषयत्वेनावच्छेद्यायाः ज्ञानं प्रति जनकतायाः सत्वमिबोपपत्तेरिति भावः । ननु—प्रमाणस्योद्देश्यतावच्छेदकविशेषणत्वावगाहित्वरूपनियमवाध एवात्र दोषः प्राप्नोति, अतएव रूपप्रागभावावच्छिन्नप्रयटोरूपवानित्यत्र बाध उक्तः । उपलक्षणत्वे तस्यासंभवात्—इत्यरुच्या पक्षतावच्छेदकस्य विशेषणत्वमेवाभिप्रे-

गौटमज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

नियतयेति । स्वस्याः विप्रतिपत्तेः नियामकं प्रकृतानुमानपक्षतावच्छेदकत्वयोग्यतासंपादकं यत् प्रहजानान्याव्याप्यव्यादिशिश्टविशेष्यकत्वं पूर्वोक्तम्, तेन नियतया विदोषितया; पूर्वोक्तयेति यावत् । ननु—पूर्वोक्तविप्रतिपत्तेर्ब्रह्मज्ञानान्याव्याप्यव्यादिरूपेण पक्षतावच्छेदकं निवेशे लाघवाद्ब्रह्मज्ञानादिरूपस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वमुचितम् । तत्राह—लघुभूतयेति । तद्व्यक्त्यादिरूपलघुरूपनिशिएत्यर्थः । तथाच ब्रह्मज्ञानस्यापुरुषरूपेण परिमितपूर्वोक्तविप्रतिपत्तिव्यक्त्यादिरूपेण निवेश इति भावः । ननु—उत्पादव्याप्यव्यादिरूपस्य विप्रतिपत्तिपरिचायकपट्टतया प्रथमोपस्थितत्वात्तदेव पक्षतावच्छेदकं युक्तम्, तत्राह—यद्वेति । अवच्छेदकमेवेति । भद्रभा-

लघुचन्द्रिकाया विष्टलेटोपाध्यायी ।

गामनातिरिक्तयेन गाम्यनिर्देश्यत्वेऽपि शुक्तिरूपेण न लिङ्गापानम् । भद्रभारतारिभिः शुभां गम्यम् रजतम् मीमां-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

स्करमते शुक्तिरूप्यादेः सत्यस्य शुक्त्यादायुपत्तिस्वीकारात्तदनुयायिना केनचित् यदि तस्य मिथ्यात्वमुच्यते, तद्वा तेन सह विप्रतिपत्तौ तस्यामवाध्यत्वान्तमेव पक्षविशेषणम्; तथाच न सं प्रति सिद्धसाधनम् । तादृशस्य कस्यचिद्भावेऽपि दृष्टान्तसिद्धये शुक्तिरूप्यादौ मिथ्यात्वस्य प्रकृतानुमानात् पूर्वं प्रसाध्यत्वात् तत्र सिद्धसाधनधारणाय तद्विशेषणं देय-
मेवं । यदा स्वयच्छेदकावच्छेदेनानुमितिसिद्धयै विप्रतिपत्तित्कारिकादिना सह, तदेतरविशेषणे एव देये । तत्राप्य-

लघुचन्द्रिकाया चिट्टलेशोपाध्यायी ।

रेण तत्र मिथ्यात्वस्यासिद्धत्वादित्यत आह—भट्टेति । स्वीकारादिति । तेन सह विवादे अवाध्यत्वान्तवैयर्थ्यमीति शेषः ।—तदनुयायिनेति । रजतोत्पत्तिस्वीकारमात्रेण तदनुयायिता बोध्या ।—अवाध्यत्वान्तमेवेति । एवकारेणोत्तर-
विशेषणव्यवच्छेदः । सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरेदृश्यत्वे सामानाधिकरण्येन बाधस्यादोषतया तद्धारकविशेषणानर्थ-
क्यात् । तथाच तद्विशेषणोपादाने च । ननु तादृशवादिनोऽप्रसिद्धत्वात् तद्विशेषणं व्यर्थमत आह—तादृशस्येति ।
तादृशस्य शुक्तिरूप्यमिथ्यात्ववादिनो भट्टभास्करानुयायिनः ।—देयमेवेति । ये जगदेव सत्यमिति वदन्ति तान् प्रति
दृष्टान्तसिद्धयर्थं शुक्तिरूप्ये मिथ्यात्वं प्रसाध्य तद्विभेदं क्वचिदपि मिथ्यात्वमेतदनुमानेन साधनीयम् । स्वोद्देश्य-
सिद्धेरभावेपि तावतैव तेषां पराजयात् । तत्र च सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वविशिष्टचिद्विभक्तत्वसामानाधिकरण्येन केवलचिद्विभ-
क्तत्वसामानाधिकरण्येन वा विप्रतिपत्तौ शुक्तिरूप्ये सिद्धसाधनं स्यादतो बाध्यत्वान्तं देयमेवेति भावः ।—तार्किकादि-
नेति । येन शुक्तिरूप्यमिग्नं अपि केचन पदार्था मिथ्याभूताः (केचन स्वाग्रिका मिथ्याभूताः) केचन सत्या इत्युच्यन्ते
तेनेत्यर्थः । तेन विवादेऽवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धावेव तस्य पराजयात् तथैव विप्रतिपत्तिसावश्यकत्वादिति भावः ।
इतरविशेषणे सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वचिद्विभक्तरूपे । एवकारेणावाध्यत्वान्तव्यवच्छेदः । तद्धारणीयस्य सामानाधिकरण्येन
सिद्धसाधनस्यावच्छेदकावच्छेदेन अनुमितावदोषत्वादिति भावः ।—देय इति । अन्यथा तुच्छे ब्रह्मणि वा बाधादिति

१ मिथ्यात्वपटकासद्वैलक्षण्यरूपसत्यत्वानुमतौ सद्वैलक्षण्यानुमतेरपि संभवात् । यदि सद्रूपं सत्त्वाच्च न शुक्तिज्ञानबाधं स्यादिति
बाधकतकंसचिपस्यैकदेशानुमतौ सर्वानुमतिरिति न्यायस्य जागरूकत्वात् । २ अत्र केचित्—'चिद्विभक्तत्वस्य प्रातिभासिकताधार-
णस्य पशुतावच्छेदकत्वे ब्रह्मणि बाधतादवस्थात्वात् धर्मन्यूनसत्ताकावापेक्षया लघुभूतपरिमिसत्ताकाचिद्वेदस्य निवक्षणीयतया तत-
एव शुक्तिरूप्यसिद्धिसाधनवारणात्प्रथमविशेषणं निरर्थकं, अधिकरणात्मनोऽपि भेदस्य तत्तमसत्ताकत्वे तु 'इदं नारजतमि'ति प्रतीति-
सिद्ध्यावधारितरजताधिकरणकारजतभेदस्यापि व्यावहारिकत्वापत्त्या निर्वचनीयत्वादिबोधापत्तिः अन्यथा ब्रह्माधिष्ठानकचिद्वेदस्यापि
पारमार्थिकत्वापत्त्या धर्मन्यूनसत्ताकत्वविवक्षणेनापि बाधावारणात् । अस्तु वा कर्मचितिसिद्धसाधनप्रसङ्गः, तावतापि प्रथमबलेन नोक्तो-
पवारणं, ब्रह्मप्रमातिरिक्ताबाध्यत्वेन कल्पितमिथ्याभूतरजतमादाय पुनरपि सिद्धसाधनप्रसङ्गात् । किंच ब्रह्मप्रमापदेन ब्रह्ममात्रविषयक-
प्रमाविवक्षणे अश्रयासिद्धिः, प्रथमसाहं ब्रह्म यद्ये विनाशीति ज्ञाननिवर्तत्वात् । ब्रह्मविषयकप्रमाविवक्षणे च ब्रह्म न क्षणिकमित्यादिज्ञान-
निवर्तलक्षणिकत्वध्वंसप्रतियोगित्वाद्वा सिद्धसाधनम् । तत्र यथाकथंचित्परीहारेऽपि ब्रह्मप्रमाव्यवहितपूर्वप्रातिभासिके सिद्धसाधनम् ।
स्वजन्यध्वंसप्रतियोग्यज्ञानत्वतादृशज्ञानप्रयुक्तत्वान्यतरसंघनेन ध्वंसविशिष्टान्यत्वस्य विवक्षणे तु युष्मन्मतेऽविद्याध्वंसतिरेकनीकारे-
णाश्रयासिद्धिरिति'— यदुन्ति । परंतु—'इदं चित्रे' त्याकारकप्रतीतिविषयो हि भेदो न शुद्धचित्ति, किन्तुपहितचित्तिरिति तत्र साध्यस-
त्वाच्च बाधप्रसङ्गः । 'चित्रे चित्रे' त्याकारकप्रतीतिरस्तु 'यद्ये न यत्' इति प्रतीतिरिवाहायैरुपा न प्रातिभासिकमपि भेदं साधयेत्,
'नेह नानासि किंचने'ति श्रुतेस्तन्मूलकानुमानजन्यतिशयस्य चाहायैरुपेऽपि श्रुतिबोधितत्वात्प्राप्ताप्रतिवेकन्यायेन द्वितीयात्मा-
वबोधकत्वेऽपि न विरोधः । एतेन—ब्रह्म चित्रेत्यादिप्रत्ययोऽपि व्याख्यातः । अस्तु वा प्रातिभासिकचिद्वेदस्यापि प्रमाणविषयत्वं,
तावतापि जलनिशक्तिप्रकरणे ब्रह्मानन्दमरस्वतीभिर्कृतीत्या निदृष्टवृत्तिरूपानौपाधिकत्वविशिष्टचिद्वेदस्यात्र विवक्षणाद्वाधवारणम् ।
यत्तेनासति बाधवारणार्थं सत्तादात्म्यमप्यावश्यकमिति सूचितम् । एवं च शुक्तिरूप्ये सिद्धसाधनवारणार्थं ब्रह्मप्रमेतिविशेषणमावश्यक-
मेवेति सिद्धम् । ननु—उक्तविशेषणे दत्तेऽपि ब्रह्मप्रमातिरिक्ताबाध्यमिथ्याभूतरजतमिति केनचित्कल्पनसंभवात् सिद्धसाधनतादव-
स्थं—इतिचेत्, अनेदं प्रथमं—किमधिष्ठानकः किमारोप्यकश्चात्र भ्रमो विवक्षित इति । तत्र—न तावत् रजतं ब्रह्मप्रमातिरि-
क्ताबाध्यमिति, रजताधिष्ठानकः ब्रह्मप्रमातिरिक्ताबाध्यारोप्यकश्च भ्रमः संभवति । किंचिद्रूपेणाज्ञातस्य किंचिद्रूपेण ज्ञातस्य वैवाधि-
ष्ठानत्वनिश्चयेन रूपस्यानिर्वचनीयस्यात्थालेनानधिष्ठानत्वात् । नच—रजतावच्छेदेन तादात्म्योपहितेदमः रजतादात्म्यावच्छेदेनेदं-
तादात्म्यस्य चाध्यासाद्रूप्यावच्छिन्नस्य चैतन्यस्य ब्रह्मप्रमातिरिक्ताबाध्यत्वात्तेनाज्ञानविषयत्वं शुक्तिमत्यधिष्ठानत्वसंभव इति—वाच्य-
म् ; रजतावच्छेदेनेदमादितादात्म्यारोपं प्रलयीदमवच्छिन्नचैतन्यादितस्य तद्विषयस्य वैवाधानस्य कारणत्वमिति गुरुचन्द्रिकायामुप-
पादितत्वात् । स्वात्मस्वले साक्षिण एवाधिष्ठानत्वाच्च न रजताधिष्ठानकौत्तमममममः । किंच—कदावायं भ्रमः, किं बाधतः पूर्वं उत

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

लीकवादिनं प्रत्येवाहान्तविदोपणं देयम् । एकदा तु न द्वाभ्यां सह विप्रतिपत्तिस्तथैव कथकानां संप्रदायात् । तथाच यदेव य प्रति विप्रतिपत्तौ पक्षविदोपणं तदेव त प्रति व्यायप्रयोग इति भावः । ननु—सत्त्वेन प्रतीतियोग्यत्वं सद्-पञ्चिन्तादात्म्यं घटादो व्यावहारिकम्, घटादितुल्यकक्ष्यत्वात्, शशविपाणादावलीके तु प्रातीतिकं संभवति, अनध्य-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोयाध्यायी ।

भाव । अलीकवादिनं शशविपाणादितुच्छपदार्थानभ्युपगमच्छन्तम् । अर्हान्तविशेषणस्य तुच्छसाधारण्येन तत्र बाधं शङ्कते—नन्विति । सत्त्वेन प्रतीतियोग्यत्वं सत्त्वप्रकारकप्रत्ययविषयताप्रयोजकरूपवत्त्वम् । तद्धर्मप्रकारकप्रमात्मकप्रतीतौ तद्धर्मस्य कारणतया सत्त्वप्रकारकप्रतीतौ सत्त्वं प्रयोजकम् । तत्र घटादौ न वास्तवम् । किन्तु सद्भूते ब्रह्मणि तादात्म्येनाध्यस्ततया ब्रह्मधर्माणां घटादावध्यस्तत्वादारोपितम् । तथाच तादात्म्यमेव सत्त्वं पर्यवसितम् । एव प्रत्यय' इत्यथ छिन्ना वित् । तद्विषयत्वे चित्तादात्म्यं प्रयोजकम् । विषयतायास्त्वादात्म्यपर्यवसितत्वात् एव चैकस्मिन् सच्चित्तोक्षादात्म्यं सच्चित्तोरैक्यं विना नेति तयोरैक्यं लभ्यत इत्याशयेनाह—सद्भूतचित्तादात्म्यमिति । अनध्यस्तेऽपीति । अथ-

तदुत्तरमित्यपि विवेचनीयम्—आद्येऽपि किमपरोक्ष उत परोक्ष । तत्र न तावत्त्वयमे प्रथम.,—इदत्ताबुद्धेखविनाऽपरोक्षत्वासम्भवात् । नापि द्वितीय, —परोक्षेऽन्यथाख्यातिस्वीकारात् । अनिर्वचनीयत्वात्पक्षेऽप्यधिष्ठानसत्वत्वनिषेधेन तदसम्भवात् । स्वामन्नसत्त्वपरोक्षरूप इति गजाक्षवच्छिन्नाधिष्ठानत्वत्वेपि न दोष इति विस्तरभयादुपरम्यते । नापि द्वितीय.,—वस्तुन एकाभावेन तदधिष्ठानत्वस्य भ्रमस्यासम्भवात् । पुनरेत—इदं ब्रह्मप्रमातिरिक्ताबाध्यमित्यावारोऽपि न सम्भवतीत्युच्यते । इदं ब्रह्मप्रमातिरिक्ताबाध्यरजतमिति शुद्धयत्रच्छिन्नचैतन्याधिष्ठानको भ्रमो यद्यपि सम्भवति, तथापि तत्राबाध्यत्वाद्देशेऽन्यथाख्यातिस्वीकारस्यैव युक्तत्वेन न दोषः । अन्योप्यसिन्नन्योन्यात्मकतामिति भाष्य तु धर्मवोधैर्मिशोश्च परस्परवाच्येभ्योभावप्रतिपादनपूर्वकं धर्मधर्म्येऽप्यसोऽप्यध्यापकभावेणैव बोधयति, ननु भासमानसन्निकृष्टासन्निकृष्टसकलधर्माध्यासावश्यकताम् । अतएव रजतमित्यादिभ्रमस्यैव इदमि, रजत तत्तादात्म्यरजतत्वसंसर्गः रजते तादात्म्योपरितेदम् इदतादात्म्य ददत्वसंसर्गश्चेति पदार्थपटोत्पत्तये चिन्द्रिकाकारैरुक्ता, नत्विदत्वोत्पत्तिरिति । एवञ्च यनाध्यासविनाऽन्यच्छेषावच्छेदकभावात्पुष्पात्तिस्त्रैवाध्यासकरूपना नान्यप्रेति जगत्तुमुत्सले लौहियाध्यासस्वीवारेऽपि न क्षतिरित्यवाध्यत्वादिधर्मागमध्यासकरूपना न युक्ते । नन्वेवं—अन्यथाख्यातिस्वीकारमात्रेण कथमुक्तदोषवारण, यावता शुक्तिरूपेपि ध्यावहारिकं ब्रह्मप्रमातिरिक्ताबाध्यत्व उक्तप्रमितिसिद्ध भवताभ्युपगम्यते—इति चेत्, अनौपाधिकोक्ताबाध्यत्वस्य विवक्षणादिति गृह्यात् । अनिर्वचनीयत्वात्पक्षेऽपि भ्रमज्ञानसामान्यस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिल्यनियमेन वैदलरजतेऽबाधत्वायनवगाहनात्, विशिष्टरजतस्य च नैदं ब्रह्मप्रमातिरिक्ताबाध्यत्वैर्ब्रह्मप्रमातिरिक्ताबाध्यत्वज्ञ सिद्धमात्मानम् । एकनियमानादरणे तु विशेष्यता-न्यप्रवृत्तासम्भवेन ब्रह्मप्रमातिरिक्ताबाध्यत्वविषयज्ञानात्र दोष । विशेष्यतारूपप्रवृत्तासम्भवेनौक्ताबाध्यत्वस्य तत्र भासनात् । एव ब्रह्मप्रमापदेन मद्रावभ्यन्तजन्मत्वावच्छेदस्य विषयतावप्रमातिरिक्ताबाध्यत्वाद्वाह मद्र एव दोषे विनाश्विशिष्टानवाधत्वमादायाश्रयासिद्धि । यदिति—अह अक्षेपितस्यूहालम्बनज्ञानस्याह्यैरूपत्वात् बाधत्वमिति विभाष्यते—तदा ब्रह्ममन्विषयप्रमाविषयेशेऽपि नाश्रयासिद्धि । पुनरेत—ब्रह्म न क्षणिकमित्यादिज्ञाननिर्वर्त्तुष्वपि न सिद्धसाधनमिति—सुचितम् । ब्रह्मप्रमातिरिक्ताबाध्य च तद्योग्यत्वरूप, तद्योग्यत्वं च तदवच्छेदकरूपमिदं, अवच्छेदकश्च धर्म पक्षज्ञानतत्त्वात्त्वान्यत्वेत्यमिति गुरुचन्द्रिकादृष्टपक्षदारेण तु मद्रप्रमा-व्यवहितपूर्वप्रतिमासिद्धादावपि न सिद्धसाधनम् । पक्षज्ञानपक्षे तु आगन्तुव दोषवरणवज्ञानविषयत्व बाध्यतावच्छेदकत्वमिति तथापि न दोषः । एतेन—ब्रह्मान्यविशिष्टान्यत्वं ब्रह्मप्रमातिरिक्ताबाध्यत्वं, ब्रह्मान्यवैशिष्ट्यं च स्वसामानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्व-संभवावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकत्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेन, स्वाधिवरणता च अप्रामाण्यज्ञानान्वायन्तिसव्यवधिप्रवृत्तसंबन्धेन, प्रतिभोगितावच्छेदकत्वा च स्वनिष्ठावच्छेदकत्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेन, स्वनिष्ठावच्छेदकत्वा च स्वपूर्वत्वसंप्रयोजक-ज्ञानवालीनत्वान्तरसंबन्धेन, उक्तरूपस्य ब्रह्मप्रमातिरिक्ताबाध्यत्वस्य ब्रह्मान्यशुभकारिविशिष्टरजतादौ क्षणित्वमात्रविशिष्टब्रह्मविशिष्टपिक्कलादौचामावात्सिद्धसाधनवारोऽपि ब्रह्मप्रमाम्यवहितपूर्वप्रतिमासिधेन सिद्धसाधनवारण, स्वान्यध्वगप्रतियोग्यज्ञानत्व-सादृशाज्ञानप्रयुक्तत्वान्तरसंबन्धेन ध्वसतिशिष्टान्यत्वविषयेष्वेतिमतेऽपि बाधसाधनज्ञानात्पराथाकथानिद्विरितिः सादापि—पराहता । स्वप्रयुक्तभावप्रतियोग्यज्ञानत्वसादृशाज्ञानप्रयुक्तत्वान्तरसंबन्धेनाभावनिष्ठान्यत्वविषयेनास्त्युक्तदोषवारणम् । पक्षज्ञानपक्षे तु स्वप्रयोजकज्ञानममकालीनत्वस्याने रसंस्वारकालीनत्वविषयेन दोषवारणम् । अथघा—स्वपूर्वत्वसंबन्धेनैतेनैतेष्वेति साध-ज्ञानवालीनत्वसंबन्धेनैतेष्वे प्रयोजनमाभावात्तुक्तदोषवारणमिति स्वमनवचम् ॥ इति ।

१ एतेन पक्षतावच्छेदकशरीरे मत्तादात्म्यनिषेधेनैवाभावत्वादायायान्तरवारणमभवे प्रथममित्यावत्तत्वात्पदशरीरेऽपि साध-
क्षान्तिविज्ञान धर्म इति सादा पराहवा । उक्तपक्षतावच्छेदकत्वान्त्रेण सतिद्विन्त्यारिक्तावैव भाष्यस्य साधनात् ।

पक्षतावच्छेदकम् । प्राचां प्रयोगेष्वपि विमतमिति पदं विप्रतिपत्तिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नाभिप्राये-

सिद्धिव्याख्या ।

त्याह—अथवेति । ननु तर्हि—प्राचां प्रयोगे विमतमिति पदप्रयोगः कथं—इत्यागद्वयाह—प्राचामिति । वस्तुतस्तु—विमतविषयज्ञानत्वं विशेषणतया पक्षतावच्छेदकं; विमतेः समयबन्धादिना व्यवधानेऽपि तद्वदितविषयतावच्छेदकस्य विमतविषयत्वस्याप्यनुमानकालीनत्वेन विशेषत्वयोगात् । नचैवं—विमतत्वेन ज्ञातं मिथ्येति पक्षनिर्देशप्रसङ्ग इति वाच्यं; इष्टापत्तेरिति ध्येयम् । ननु—इदमनुपपन्नं तथाहि—विमतं मिथ्येत्यनुमाने विमतपदेन किं विप्रतिपत्तिवाक्यमभिप्रेतं, किंवा तज्जन्यसंशयः । नाद्यः, विप्रतिपत्तिवाक्यस्य पक्षवृत्तितया पक्षतावच्छेदकत्वानुपपत्तेः । नच—व्यापारानुबन्धितया पक्षवृत्तित्वमिति—वाच्यं; उक्तरीत्या वादिप्रतिवादिनोः प्राश्निकानां च निर्णयवत्त्वेन ततः संशयासंभवस्योक्ततया संशयरूपव्यापारानुबन्धितया विप्रतिपत्तिवाक्यस्य पक्षवृत्तित्वायोगात् । विशेषदर्शनहितेषु वाद्यादिषु केषु चिद्विप्रतिपत्तिवाक्यतः संशयसंभवेऽपि सार्वत्रिककथायामनावश्यकत्वात् । अतएव न द्वितीयः; किंच यथाकथंचित्संशयविषयत्वस्यातिप्रसक्ततयाऽनतिप्रसक्तस्यैव तस्य पक्षतावच्छेदकत्वे वाच्ये, संशयातिप्रसक्तेश्च विषयानतिप्रसक्तैव संपाद्यतया तस्य चानतिप्रसक्तधर्मं विनाऽयोगेन तादृशधर्मस्यावश्यकत्वे तस्यैव सार्वत्रिकतया पक्षतावच्छेदकत्वाश्रयणं युक्तं, नतु काचित्कस्य संग्रयस्य । एतेन—विप्रतिपत्तिवाक्यस्य तज्जन्यसंशयस्य वाऽनतिप्रसक्तत्वाय विषयगतानतिप्रसक्तावच्छेदकीभूतधर्मान्तरसापेक्षत्वेऽपि यदा यदा तदुपस्थितिस्तादा तदा तद्वर्माणोपस्थितिरिति नियमाभावात् यदैव विप्रतिपत्तिवाक्यस्य तज्जन्यसंशयस्य वोक्तरीत्या वस्तुतोऽनतिप्रसक्तस्योपस्थितिः, तदा तेनापि पक्षतावच्छेदकत्वाविरुद्धत्वात् तत्स्थलीयविप्रतिपत्तिविषयत्वं वा पक्षतावच्छेदकमभिप्रेत्य विमतं मिथ्येत्यादौ प्राचां पक्षनिर्देशः । अतएव वदयति—यद्यपि विमतेरपि नियतविषयत्वायावच्छेदकसापेक्षा; तथापि सावयवत्वसाधितेन कार्यत्वेन पृथिव्यादिसकृद्देशत्वसाधनमित्त्वं स्वनिर्दिष्टकथितस्यैव उच्यते । नच—विप्रतिपत्तिवाक्येऽपि न विरुद्ध इत्यादि—निराहम् । वादिप्रतिवादिनोः प्राश्निकानां च स्वारसिकसंशयाभावस्योक्तत्वात् । विशेषादर्शेषु कचित्कचित् तस्य योगेऽप्यसार्वत्रिकतया सार्वत्रिकधर्मान्तरस्यैव संग्रयानतिप्रसक्तत्वसंपादकत्वेनावश्यकत्वे, तस्यैव बद्धवच्छेदकतया न्याय्यत्वाच्च । नच—संशयस्य नियतविषयत्वप्रयोजकस्य ब्रह्मप्रमेत्यादिनिरुक्तधर्मस्य तत्संशयापेक्षया गुरुशरीरत्वान्, तत्संशयस्याखण्डवृत्तित्वेन लघुशरीरत्वात्तस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वाश्रयणं युक्त-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

ऽस्तेष्वलीके सत्तादात्म्यस्यारोपसंभवात्, 'यदि पुनः पक्षतावच्छेदकावच्छेदेने' त्यादिमूलागुरोधात् शुक्तिरूप्यादिप्रातीतिकसाधारणस्य सत्तादात्म्यस्य निवेदयत्वादिनि—चेन्न । तत्रैव हि सत्तादात्म्याध्यासो यस्य तत्समानकालमध्यसः,

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

स्तत्वस्य चित्तादात्म्याध्यासेऽप्रयोजकत्वादिति भावः । ननु प्रातीतिकसत्तादात्म्यव्यावृत्तरूपेणैव सत्तादात्म्यस्य पक्षतावच्छेदकतया न तुच्छसोक्तरीत्या पक्षान्तर्भाव इत्याशङ्का मूलविरोधेन परिहरति—यदि पुनरिति । प्रातीतिकव्यावृत्तरूपेण पक्षतावच्छेदककोटौ सत्तादात्म्यस्य प्रवेशे प्रातीतिकसत्तादात्म्यवतः शुक्तिरूप्यस्य पक्षान्तर्भावान् पक्षकदेशे तदा साध्यसिद्धेरेवच्छेदकावच्छेदेन अनुमितौ दोषत्वाभावप्रतिपादनविरोधः स्यादिति भावः । अभिमानं निराहृत्य समाधत्ते—तत्रैव हीति । तद्वृत्तेन परिणताविद्याया एव तनिष्ठतादात्म्यरूपेण परिणाम इति नियमे व्यभिचारमाराहते—

सिद्धिव्याख्या ।

मिति—वाच्यम्; पक्षतावच्छेदकस्याधिकरणतावच्छेदकतया गुरुशरीरत्वस्यादोषत्वात् । अन्यथाऽकाशे पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यस्य शब्दाधिकरणत्वावच्छेदकत्वाभावप्रसङ्गादिति चेत् । अत्र वदन्ति—
 'यद्यपि स्वार्थसिकसंशयो न सार्वत्रिकः, तथाप्यह्यार्यानाह्यार्यसाधारणसंशयमात्रं सार्वत्रिकं संभवतीति तदेव विमतमित्यादौ पक्षतावच्छेदकत्वेन विमतशब्देन विवक्षितम् । नच—तस्यातिप्रसक्ततावारक-
 धर्मान्तरपरस्यावश्यकत्वे प्रथमोपस्थितत्वात्तस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वाश्रयणं युक्तमिति—वाच्यम्; तथापि, परार्थानुमाने वादिप्रतिवाद्यङ्गकाह्यार्यानाह्यार्यसाधारणसंशयस्य संभवेन पक्षतावच्छेदकत्वसंभवात् तस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वज्ञापनाय विमतमित्येव पक्षस्य निर्देष्टव्यत्वात् । नच—तथा ज्ञापनस्यैव किं फलं, फलाभावाविशेषे च विमतमित्येव पक्षनिर्देशे किं नियामकमिति—वाच्यम्; संशयपक्षतावच्छे-
 दकत्वज्ञापनस्य बाधसिद्धसाधनादिप्रतिज्ञादोषाणामुद्भावनानर्हत्वज्ञापनेन सफलत्वात् । नहि, विमतमिति पक्षनिर्देशे संशयस्य पक्षतावच्छेदकत्वं ज्ञापयितुं शक्यम् । नच—ब्रह्मप्रमेत्यादिनिरुक्तपक्षतावच्छे-
 दकविशिष्टतया तन्निर्देशेऽपि बाधाद्यद्भावनाऽनवसरेण फलतो न विशेष इति—वाच्यम्; तथापि विमतशब्दतः संशयविषयत्वरूपपक्षतावच्छेदकस्य पक्षत्वेन पर्यवसिते प्रपञ्च एव बाधादिप्रतिज्ञादोषाणां वारकत्वेन विशेषात्, ब्रह्मप्रमातिरिक्त्यादिनिरुक्तपक्षतावच्छेदकस्य तु पक्षोऽयमङ्गीकृतो नातिप्रसक्तोऽन्य इति पर्यवसिते पक्षे तद्दोषवारकत्वेनातथात्वात्, निरुक्तपक्षतावच्छेदकशरीरे बाधादिवारकविशेषणस्या-
 वश्यमुपादेयतया गौरवात्, विनापि तद्विशेषणदानं बाधादीनानुद्भावनप्रसक्तित्वेव नेति वादिप्रतिवादिनोर-
 न्यतरेणान्यतरं प्रति ज्ञापनसंभवे विशेषणप्रक्षेपणमुखेन तद्व्यापनवैयर्थ्यादिति ॥ ननु—किमिदं मिथ्यात्वं, ननु—प्रतियोगित्वेन बाधकज्ञानविषयत्वं विवक्षितमिति न ब्रह्मण्यतित्याग्निः । नच—तादृशाभावप्रति-
 योगित्वमेव मिथ्यात्वमस्त्विति—वाच्यं; अभावप्रतियोगित्वस्य प्रकारत्वलक्षणसंबन्धेन ज्ञानविशेषणतया प्रतियोग्यविशेषणत्वात् । ज्ञानस्यैव तद्विशेषणत्वाच्च । अभावप्रतियोगित्वतत्प्रकारकज्ञानविषयत्वयोः घटत्वत-
 त्प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वयोरिव भेदेन, यद्योक्तविशेषणविशेष्यभावे वैयर्थ्यसङ्खानवकाशादिति—चेन्न, शुक्ति-
 रूप्येऽन्याग्नेः । मायावादिमते आपणस्थरूप्यस्यैव तादृशनियेधप्रतियोगित्वेन धीकाले शुक्त्यादौ विद्यमानस्य शुक्तिरूप्यस्य तत्र तादृशनियेधानङ्गीकारेणोक्तलक्षणाभावात् । नापि ज्ञाननिर्वर्त्यत्वं, उत्तरज्ञाननिर्वर्त्यपूर्व-
 ज्ञानादाविव सत्त्वेऽप्युपपत्त्या ज्ञानादौ पक्षैकदेशे सिद्धसाधनापत्तेः, घटादावर्थान्तरापत्तेश्च । ननु—स्वस-
 मानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं, नच—अव्याप्यवृत्तिसंयोगादेरिव सत्त्वेऽप्युपपत्त्या पूर्ववत्सिद्धसाध-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

शुक्तिरूप्यादिरूपेण परिणममानाविद्याया एव तन्निष्ठेन सत्तादात्म्यरूपेण परिणममानत्वात्; तथाचालीकरूपेणाविद्या-
 याः अपरिणममानत्वात् नालीकनिष्ठतादात्म्यरूपेण परिणामः । नच—स्फटिकादिरूपेणापरिणममानाया अच्यविद्यायाः स्फटिकादिनिष्ठम जपाङ्कुमुमादिलोहिततादात्म्यादिरूपेण परिणामदर्शनात् अलीकरूपेणापरिणताप्यविद्या तन्निष्ठेन सत्तादात्म्यरूपेण परिणमतामिति—वाच्यम्; तादात्म्यमात्ररूपेण परिणामस्य तथा दृष्टत्वेऽपि सत्तादात्म्यरूपेण परि-

लघुचन्द्रिकाया चिट्टलेशोपाध्यायी ।

नचेति । स्फटिकरूपेणापरिणममानाया इति । ननु स्फटिकोप्यविद्यापरिणाम एवेति चेत्, सत्यम् । परन्तु वा मूलविद्यायास्त्वावज्ञानमात्रनिवर्त्यायाः परिणामः । तन्निष्ठज्ज्वालौहित्यतादात्म्यं तु तन्निष्ठशुक्लपलौहित्यतादात्म्याभावादि-
 विषयकत्वविद्यायाः तत्त्वज्ञानान्धेनापि निवर्त्यायाः परिणाम इत्युभयोरैकाविद्यापरिणामत्वाभावाद्गुक्तनियमे व्यभिचारी दुवारं इति भावः । न्याय्यकोटौ तादात्म्ये सत्प्रतियोगिकत्वं निवेदय व्यभिचारमुद्धरति—तादात्म्यमात्ररूपेणेति ।

सिद्धिव्याख्या ।

नार्थान्तरान्यतरापत्तिरिति—वाच्यं; अव्याप्यवृत्तित्वानाश्रयस्वसमानाधिकरणाल्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मि-
थ्यात्वमिति निरुच्यमानत्वात् । नच—संयोगाल्यन्ताभावस्यापि गुणकर्मावच्छेदेन व्याप्यवृत्तित्वाधिकर-
णतया, तत्प्रतियोगिनि संयोगे सिद्धसाधने प्राप्ते तद्वारणायाव्याप्यवृत्तित्वानाश्रय इति निषेधद्वयान्तर्भावे
सति, आरोपितसंयोगस्याल्यन्ताभावोऽपि संयोगाल्यन्ताभावत्वात् अव्याप्यवृत्तित्वाश्रयसंयोगाभाव एवेति
तदनाश्रयाल्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्याभूते आरोपितसंयोगेऽव्याप्तमिति—वाच्यं; आरोपितस्य संयोगस्या-
ल्यन्ताभावस्तु अनारोपितस्य संयोगस्याल्यन्ताभावादन्य एव व्याप्यवृत्तिरिति तदव्याप्त्यनवकाशादिति—
चेन्न । नेदं रजतमिति निषेधं प्रत्यापणस्थरूप्यस्यैव प्रतियोगितायां शुक्तिरूप्यादेः स्वसमानाधिकरणनिषे-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

णामस्य तदनुयोगिरूपेण परिणममानाविद्यानिष्ठत्वनियमाविधात्वात् । नच—सत्यतियोगिकतादात्म्यस्योक्तनियमस्वी-
कारेऽपि सदनुयोगिकत्वालीकप्रयोगिकतादात्म्यस्याविद्यापरिणामत्वमाप्तामिति—वाच्यम्; सद्लीकमिति प्रतीत्यभावे-
नाविद्यायान्तादात्म्यपरिणामे हेतुत्वाकल्पनात् । अतएव 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुज्ञान्यो विकल्प' इति पातञ्जलसूत्रे शब्द-
मात्रजन्यत्वालीकाकारधीरूपविकल्पस्य सद्रूपाविषयकत्वरूपं वस्तुज्ञान्यत्वमुक्तम् । अतएव 'प्रमाणविषयविकल्पनिद्रा-
स्तृप्तय' इतिवृत्तिविभाजके पातञ्जलसूत्रे विकल्पात् पृथग्विषयस्योक्तिः । तस्य सद्रूपविषयकत्वेन वस्तुज्ञान्यत्वाभावात् ।
किंच सत्यतियोगिकतादात्म्यस्य प्रकृते पक्षतावच्छेदके निषेधादलीकप्रतियोगिकतादात्म्यमादाय नौक्तदोषः। ननु—माध्या-
दिमते शुक्तिरूप्यादेरलीकतास्वीकारात् 'इदं रूप्यं सदि'त्याकारभ्रमेण तत्र सत्यतियोगिकतादात्म्यायगाहान्माध्यादीन्
प्रति न्यायप्रयोगे बाधः सदसद्विलक्षणत्वादिसाध्यस्य तत्राभावात्, नच अव्याप्यत्वान्तविशेषणेन तस्य वारणम्; अली-
कस्य ज्ञानोच्छेद्यत्वारूपज्ञानवाप्यत्वाभावादिति—चेन्न । तन्मते भ्रमस्यासत्प्रतियोगिकतादात्म्यकारणानिषेचनीयत्वात्प्रत्युप-
गमेन तादात्म्यादिसंबन्धस्याप्यलीकस्यैव भ्रमे भानात्, अनलीकस्य भानस्वीकारे तस्य सद्रूपत्वेन अत्यन्ताभायप्रतियो-

लघुचन्द्रिकाया चिट्टलेशोपाध्यायी ।

तादृशेति । सदनुयोगिकालिकप्रतियोगिकेत्यर्थः ।—अकल्पनादिति । मानाभावेन तादृशपरिणामस्यैवासिद्धेः
अतएव "सत् अलीकम्, अलीकं सत्" इति प्रतीत्योर्भावादेव । शब्दज्ञानानुपाती शशविपाणादिशब्दज्ञानोत्तर-
भावी; तज्जन्य इति यावत् ।—अतएव चेति । विकृतस्य निरुक्तवस्तुशून्यत्वादेवेत्यर्थः । अस्योक्तिरित्यत्रान्वयः ।
तस्य विषयस्य । "तुष्यतु हुर्जनः" इति न्यायनालीकप्रतियोगिकनदनुयोगिकतादात्म्यमभ्युपेक्ष्य यमाधत्ते—किंचेति ।
उक्तदोषः तुच्छस्य पक्षान्तर्भावेण बाधरूपो दोषः । अलीकतास्वीकारात् शशशब्दादिवदसद्रूपतास्वीकारात् ।
अयं तत्र साध्याभावे हेतुः । नन्वेवं तत्र सत्तादात्म्यस्योक्तरीत्योर्भावान्न तस्य पक्षान्तर्भावः, इत्यत आह—इदमिति ।
अवगाहनादिति । तथाच शुक्तिरूप्यस्य पक्षतावच्छेदकान्कान्तत्वमिति भावः । सदसद्विलक्षणत्वं सद्भिन्नत्वे
सत्सद्विलक्षणत्वम् । तत्र असद्रूपे शुक्तिरूप्ये ।—अभावादिति—असद्रूपेदासत्त्वादिति भावः । नचेति—वारणमि-
त्यनेनान्वयः ।—अलीकस्येति । ज्ञानसमानविषयकाज्ञानतत्प्रयुक्तदत्तान्यतरस्यैव ज्ञानोच्छेद्यत्वादिसादिः । यद्यपि
नेयं बाधशङ्का युक्ता । यत्र मतद्वये साध्यविरहः तत्रैव हि बाधः । यथा सत्त्वेन प्रतीत्यहलचिद्विन्नत्वोरनुपादाने तुच्छे
ब्रह्मणि च बाधः । शुक्तिरूप्ये तु माध्यमते साध्यविरहेऽपि समते तत्तालीकत्वास्वीकारेण साध्यभावात् स्वयमनुमाने तं
प्रति तत्साध्यं साधयितुं युक्तमेव । अतएव विद्यदादिप्रपञ्चेऽसत्सत्तासाधने परमते न बाधः; तथापि समाधानान्तरस्यापि
सौकर्यादाह—तन्मते इत्यादि । अलीकस्यैवेति । तथाचालीकन्यायवृत्तरूपेण सत्तादात्म्यस्य पक्षतावच्छे-
दकतया माध्यमते शुक्तिरूप्यस्य पक्षतावच्छेदकान्कान्ततया न बाध इति भावः । ननु तादृशप्रमेऽनलीकस्यैव सत्ता-
दात्म्यस्य भानस्वीकारे किं बाधवम्, अत आह—अनलीकस्येति । तस्य भ्रमविषयीभूतस्य । विशेष्यत्वं प्रत्यानव-
यिपठपर्यः ।—अत्यन्ताभावेति । तत्प्रतियोगित्वप्रकारेत्यर्थः । सद्रूपत्वेन सद्रूपत्वापत्त्या । पदसत्त्वां नृतीयप्रकार-

१ संबन्धतामान्येन सत्तादात्म्यस्य विवक्षणात्प्रतियोगितासंबन्धेन वाऽनुयोगितासंबन्धेनत्वेत्वादिविकरपूष्पादीना न्यायभारकी-
याणा नावकाश इति तत्रमिहशास्त्रिप्रभृतयो न्यायेन्दुशेत्परकारादयश्चेति मन्तव्यम् ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

गित्वप्रत्ययानुपपत्तेः अलीकस्यैव तन्मते अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वात्, रूप्यादेरलीकान्यत्वापत्त्या अधिष्ठानान्यभ्रमविषय-
स्वालीकत्वनियमाच्च सत्स्वरूपस्यैव तादात्म्यस्य तत्र भाने 'अलीकरूप्यादौ' तदनुयोगित्वाभावादलीके रूप्यादिनिष्ठे
तादात्म्ये सप्रतियोगिकत्वस्यैव सद्रूपे अलीकानुयोगिकत्वस्याभावात्, सदसतोत्तरागभावात्, शुक्तिरूप्यादौ सप्र-
तियोगिकतादात्म्यानुयोगित्वरूपपक्षतावच्छेदकाभावेन तत्र बाधोक्त्यसंभवात्, बह्यमाणरीत्या सदसद्भिन्नत्वस्य माध्वं
प्रत्यसाध्यत्वेन तं प्रति बाधाभावाच्च । नचैवमपि तन्मते शुक्तिरूप्यादौ साध्यवैकल्यम्; तं प्रति सद्भिविक्तत्वादिबह्य-
माणमिध्यात्वस्यैव साध्यत्वात् । ननु—सद्रूपं शुद्धचिदेव, तत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्यत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वं च
तस्यां नास्तीति चिद्भिन्नत्वविशेषणं व्यर्थं इति—चेत् । सत्यम् । उक्ताधिकरणत्वनिवेशे चिद्भिन्नत्वं न देयम्, तत्प्रतियो-
गिकस्य तादात्म्यस्याधिकरणत्वमात्रनिवेशाभिप्रायेण दैतम् । ननु—तादृशतादात्म्यस्यापक्षत्वापत्तिः, तस्य स्वस्मिन्न-
भावात् तादात्म्ये तादात्म्यान्तरस्यानवस्थापत्त्या अनङ्गीकारात्—इति चेन्न । घटाद्यंभावस्यैव तस्य स्वस्मिन् स्वरूपसं-
बन्धेन वृत्तित्वाकारात्, घटाभावे घटो नास्तीतिवत् सत्तादात्म्यं सदिति प्रतीतेः । अथ घटादिदृश्यमात्रस्य सत्तादात्म्य-
वत्त्वे किं मानमिति—चेत् । शुक्तिरूप्यादेदिदमादितादात्म्यवत्त्वं इव परस्पराप्यासानुभवादिक्म् । तथाहि—'इदं
रजतं' मित्यादिभ्रमस्थले 'इदं रजतं जानामि रजतमिदं जानामी' त्याकारद्रव्यानुभवादिदमादिविषयतावच्छिन्नं रज-

लघुचन्द्रिकाया चिद्ब्रह्मेशोपाध्यायी ।

रसाभावादिति भावः । ननु तादृशतादात्म्यस्य सद्रूपत्वस्वीकारेऽप्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रत्ययानुपपत्तिः कुत इत्यत
आह—अलीकस्यैवेति । तन्मते इति । भूतले घटो नास्तीत्यादौ भूतलेऽपि तस्यालोकास्य घटसंसर्गस्याभावात् भासते,
ननु घटस्य । स एव घटविरोधीति हि तन्मतम् । एतादृशनियमे मानाभाव इत्याद्यङ्गा तादृशतादात्म्यस्वालीकत्वे युक्त-
न्तरमाह—रूप्यादेरिति । तादृशतादात्म्यस्यानलीकत्वस्वीकारे इत्यादिः ।—आपत्त्येति । तद्वारागुरोधेनेत्यर्थः ।
—नियमादिति । नियमस्य तेनोपगन्तव्यत्वादित्यर्थः । ननु भ्रमप्रकारस्य अलीकत्वनिश्चयमतेनोपगम्यते । एवंच
विशेष्यस्यैव सत्तादात्म्यरूपसंसर्गस्य सद्रूपत्वेऽपि न तद्भङ्गः । अधिष्ठानान्यत्वनिवेशात् लाघवं चेत्त आह—सद्रूप-
स्यैवेति । अनुयोगित्वाभावादिति । अयंच शुक्तिरूप्यादौ पक्षतावच्छेदकाभावे हेतुः । अत्र अलीके इत्यतोऽभावा-
दित्यन्तं हेतुः । तत्र न सदसतोत्तरागभावादिति हेतुः ।—तंप्रतीति । तेन प्रपञ्चस्य सन्नात्ररूपस्यैवोपगमेन तं
प्रति सद्भिविक्तत्वमात्रस्य साध्यत्वादिति भावः । अत्रैव समाधाने निर्भरं कर्तुं प्रथमसमाधाने बाधवारणेऽपि दृष्टान्ता-
सिद्धिं शङ्कते—नचेति । वैकल्यमित्यन्वयः । एवमपि तस्य पक्षतावच्छेदकरूप्यतया बाधोत्पत्त्यं(कत्व) संभवेऽपि ।
सत्पदार्थो यदि शुद्धचिद्भिन्नः स्यात् तदा तत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्य(त्वा)वच्छिन्नानिरूपिताधिकरणता चित्वापि
संभवेदत् उक्तम्—सद्रूपं शुद्धचिदेवेति । नास्तीति । स्वस्मिन् स्वविशिष्टब्रह्मेणुदयेन तन्नियोगिकायाः स्वस्मिन्-
स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंबन्धाधिकरणतारूपायाः स्वसंबन्धानुयोगिताया अनभ्युपगमादिति भावः । मात्रेति । एतेन
विशिष्टाधिकरणतारूपानुयोगिताया व्यवच्छेदः । विशिष्टाधिकरणतानियतं अनुयोगितारूपपदार्थान्तरं नास्त्येवेति भावः ।
अपक्षत्वापत्तिरिति । तथाच तत्र मिथ्यात्वाविद्या द्वैतापत्तिरिति भावः । इदमि रजतस्यैव ब्रह्मणि इदमात्रस्य
तादात्म्येनाप्यस्तथाऽमिर्वैचनीयस्यातिस्वीकारेणैदमि रजततादात्म्ययोरेव ब्रह्मणि इदमात्रतत्तादात्म्योत्पत्तिरनु ।
परंतु घटादिदृश्ये सद्रूपब्रह्मणोऽन्यथासात् तत्र सत्तादात्म्ये किं मानमित्याद्यङ्गते—अथेति । इदममात्रस्य इदयसा-
मान्यस्य । परस्पराप्यासानुभवादिक्मिति । परस्पराप्यासः; इदमि रजतस्य, रजते चेदमः तादात्म्येन विशेषण-
तया च आरोपः तदनुभवोदित्यर्थः । यद्यपि प्रातीतिकपदार्थस्य साधिका प्रमात्मिका प्रतीतिरेव; तथापि इदं रजतमिति
प्रतीतेरेदमि रजततादात्म्यावगाहित्वे इव रजते इदंतादात्म्यावगाहित्वे सिद्धे इदमि रजततादात्म्यमिव रजते इदंतादा-
त्म्यमपि सिद्धेत्, परंतु तत्रैव किं मानमित्याकाङ्क्षा तदनुभवपर्यन्तानुपावनम् । दृष्टान्तेऽपि विवादसंभवात् तं प्रथमं
साधयति—तथाहीति । भ्रमस्थले भ्रमागुण्यवसाये भातीत्यन्वयः । तथापि मानमाह—इदमित्याद्यनुभवादि-
त्यन्तेन । तस्य तादृशभ्रमानुभवसायस्येत्यादिः । तादृशानुभवसायस्य च तादृशमाकारद्वयं तस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः ।

१ चिद्भिन्नत्वं च चित्तोत्पत्तिप्रतियोगिताकभेदवत्त्वम् । तत्र प्रमीयं विवक्षितम् । तेन विशिष्टचिद्रेदमादाय चित्तविकरण-
कपटभेदे चित्तोत्पत्तिप्रतियोगिताकत्वप्रममादाय वा आनन्दादिब्रह्मणमं भेदत्वप्रममादाय वा न दोषः; प्रतिभासितचिद्रेदमादाय
तु न नाथ इति पूर्वमेव निरूपितम्, चित्तोत्पत्तिप्रतियोगिताकत्वानिवेशेन समानसत्ताकचिद्रेदमादायविवक्षणे तु समानसत्ताकत्वान-
विदित्वात्तत्रैव चित्तविकरणपरभेदमादायाभावाधिकरणपरपक्षे बाधनाद्वरध्वमिति न्यायमात्करोऊद्रूपानामं च नावकाय इति ।

गौडब्रह्मज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

ततादात्म्यादिविषयत्वं रजतादिविषयतावच्छिन्नं इदमादितादात्म्यविषयत्वं च चिद्रूपानुभवनिष्ठं भातीति स्वीक्रियते । एवं 'इदं रजतं रजतमिदं' मिति यत् ज्ञानं तत् मिष्येति बाधकप्रत्ययेन विषयविशिष्टभ्रमस्य मिथ्यात्वात्वापहान्नात् भ्रमस्येव तद्विषयानामपि बाधकधीवाध्यत्वम् । तत्राप्युक्तबाधधीकालेऽपीदमर्थस्य तादृशधीमता पुरुषेणाहुल्या प्रदृश्यमानस्य स्वरूपतः सत्यत्वानुभवात्तस्य व्यावहारिकस्वरूपत्वनिश्चयेन स्वरूपतो मिथ्यात्वनिश्चयेन मिथ्यात्वेन निश्चीयमानतादात्म्योपहितरूपेण मिथ्यात्वनिश्चयः । रजतादितत्तादात्म्ययोस्तु स्वरूपतोऽपि स इतीदमाद्यवच्छेदेन रजतादिकं तत्तादात्म्यं रजतत्वादेः संसर्गश्च, रजताद्यवच्छेदेनेदमादेस्तादात्म्यमिदंत्वादेः संसर्गश्चेति जायते । भ्रमस्थले भ्रमकाले वाध्यस्योत्पत्तिन्वीकारात्तस्य प्रातीतिकत्वेन भ्रमपूर्वमविद्यमानत्वात् । ननु—एकेनैव तादात्म्येनेदंरजतयोराकारद्वये परस्परं प्रति विशेषणतया भानसंभवात् तादात्म्यद्वयोत्पत्तौ मानाभाव—इति चेन्न । आकारभेदानुपपत्तेः । आकारो

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

चिद्रूपानुभवनिष्ठं इदंरजतमिवाकारकभ्रमव्यपदेशो यः परस्परतादात्म्यापभ्रजरजताकाराविद्यातृतीयमाकारान्तःकरण-चरुभयावच्छिन्नचिद्रूपोऽनुभवः तन्निष्ठमित्यर्थः । स्वीक्रियत इति । अन्यथा तादृशभ्रमानुव्यवसायस्य तादृशकारद्वय-स्यानुभवसिद्धस्यानुपपत्तेरिति भावः । तथाचानुव्यवसायस्येदंरजतं जानामीत्याकारत्वादिदंविषयत्वावच्छिन्नरजततादात्म्य-विषयतावगाहिलं, तेन च व्यवसायस्येदंविषयतावच्छिन्नरजततादात्म्यविषयतादात्म्यत्वम्, तेन चेदमो रजततादात्म्यव-त्त्वमिवानुव्यवसायस्य रजतमिदं जानामीत्याकारकत्वात् रजतविषयतावच्छिन्नेतादात्म्यविषयतावगाहिलं, तेन च व्यवसायस्य रजतविषयतावच्छिन्नेतादात्म्यविषयतादात्म्यत्वम्; तेन च रजतस्येदंतादात्म्यवत्त्वं सिध्यतीति निर्गलितार्थः । आदिपदसंघटीतं मानान्तरं व्युत्पादयति—एवमिति । इदंरजतमिति रजतमिदमिति च यत् ज्ञानमिति योजना । निपाते-नेतिपदेन, तादात्म्येन रजतविशिष्टेदं इदंविशिष्टरजतं च परामृश्यते, इतिपदोपस्थाप्यतादृशविशिष्टद्वयस्य विषयतया ज्ञाने-अन्वयः; तदेतदुक्तं विषयविशिष्टभ्रमस्येति । मिष्येति । ज्ञाप्रत्ययेन प्रतीयमानसर्वनिष्ठैकात्मिकात्मभाव-प्रतियोगीत्यर्थः ।—विषयानामपीति । असति बाधके विशिष्टधर्मिकप्रतीतेर्विशेषोऽपि प्रकारवगाहिलनियमादिति भावः । धीवाध्यत्यं धीमाह्लास्यध्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वम् । अस्य, इतीदमाद्यवच्छेदेनेत्यन्वयः । तादात्म्यद्वयस्य मिथ्यात्वविज्ञानमाकारद्वयोपादानम् । ननु भ्रमविषयाणां सर्वेषामपि बाध्यत्वे अधिष्ठानस्येदमोऽपि बाध्यत्वादिधिष्ठानारो-म्ययोः को विशेष इत्याशङ्क्य तयोर्बाध्यत्वे विशेषेण विशेषं व्युत्पादयति—तत्रापीति । बाध्यो भ्रमविषयेष्वपीत्यर्थः । कालेऽपीति । अहुल्या प्रदर्यमानस्येत्यन्वयः । तादृशधीमता उक्तबाधधीमता । स्वरूपतः मिथ्यात्वादा-त्म्यानुपहितरूपेण । सत्यत्वं(सम्बन्धत्वं)रजतापेक्षया न ब्रह्मवदित्याह—तस्य व्यावहारिकेति । मिथ्यात्वानिश्चयेन तन्निश्चयस्य दुर्घटनया । स्वरूपतोऽपीति । अन्यथा अन्योन्याध्ययप्रसङ्गात् । स इति । इत्यधिष्ठानारोम्ययोः विशेष इति शेषः । अत्र प्रथमसंसर्गश्लेषान्तं दृष्टान्तः, द्वितीयं दार्ष्टान्तिकमिति बोध्यम् ।—इदमाद्यवच्छेदेनेति । इदमवच्छिन्न-चित्तत्वेन रजततादात्म्यादिकं जायते, नहिदमि चित्तएव सर्वप्रपञ्चाधिष्ठानत्वात् । इदमस्तु तदवच्छेदकतामात्रमिति भावः । भ्रमविषयाणां बाधकधीवाध्यत्वमितीदमाद्यवच्छेदेन रजतादिकं जायत इत्यन्वयात् तादृशरजतादीनानुत्पत्तौ वाध्यत्वस्य हेतुता लभ्यते; सा च कृत इत्याकाङ्क्षामाह—भ्रमस्थले इति । विषयतया असाधिकरण इत्यर्थः । बाध्यस्य भ्रमकाले उत्पत्तिन्वीकारादित्यन्वयः । ननु किमर्थं तदुत्पत्तिः स्वीकार्या, तत्पूर्वं विद्यमानानामेव भ्रमे भानं बाधधीवाध्यत्वस्य आह—तस्येति । प्रातीतिकत्वेन प्रतीतिप्रयोजकत्वेन प्रतीतिसमकारत्वेन । प्रतीतिनिर्वाहासुरोधा-दुपगम्यमानस्य प्रतीतिपूर्वत्वे मानाभावात् । (प्रतीतिपूर्वं मत्त्वे मानाभावात्) । नच—प्रतीतिपूर्वमसत्त्वे इन्द्रियसंभिक-पांसंभवात् प्रतीतेरपि कथं निर्वाह इति—वाच्यम्; अविद्यावृत्तैव प्रतीतेरपि निर्वाहादिति भावः ।—एकेनैवेति । एक-स्मिन्नेव उभयानुयोगिकत्वोभयप्रतियोगिकत्वोपगमादिति भावः । यथा एकेनैव संयोगेन घटपटयोः परस्परं विशिष्टधी-पारिहृत्वस्यापनस्येत्, तथेति बोध्यम् । आकारद्वये । अनुव्यवसायनिष्ठ—इदंरजतं जानामीत्याकारकत्व, रजतमिदं जानामीत्याकारकत्वेनदुर्घटनयदिमन् । "चर्मणि द्वीपिनं हन्ति" इतिवत् भानान्वयिप्रयोजकत्वं सप्तम्यर्थः । तादात्म्यद्वयं इदमवच्छिन्नचिद्रूपानुभवनिष्ठं रजतमिदं रजतमिदमिति ज्ञानयोः यौ आकारौ विषयां तयोः भेदानुपपत्तेरित्यर्थः । आकारभेदानुपपत्तेरिति । इदंरजतमिति रजतमिदमिति ज्ञानयोः यौ आकारौ विषयां तयोः भेदानुपपत्तेरित्यर्थः । तादात्म्यसंकेतत्वे तादृशज्ञानद्वयविषयानामविलक्षणत्वादिति भावः । संबन्धप्रतियोगित्वानुयोगित्वाना विशिष्टद्वयविषयता नेति हृदयम् ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

हि ज्ञानानां मिथो वैलक्षण्यम् । तच्च विभिन्नविषयत्वरूपं ननु विषयिताविशेषमात्रम्, तथा सति यहिर्विषयमात्रलो-
पापत्त्या साकारवादापत्तेः । तदुक्तमुदयनाचार्यादिभिः—‘अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धिया’ मिति । अर्थेन
ज्ञानादत्यन्तभिन्नेन घटादिरूपेण विषयेणाभिधो धियां विशेषः । निराकारतया ज्ञानधर्मरूपाकारेण घटादिना विषयि-
तास्थानीयेन हीनतया । तथाच घटादिकं विषयितास्थानीयो ज्ञानधर्मं ज्ञानात् भिन्नाभिन्नतया बोद्धैर्दुह्यते, तथा
न; किंतु ज्ञानादत्यन्तभिन्नम्, तथैवानुभवादिनि भावः । तथाचेदंप्रतियोगिकरजतप्रतियोगिकतादात्म्ययोर्भिन्नयो-
राकारयोरूपत्तिरावश्यकी । किंच ‘इदं रजत’ मित्यादिधीस्थले रजततादात्म्यविषयत्वं इदंविषयत्वेनावच्छिन्नम् ।
इदंतादात्म्यविषयत्वं च रजतविषयत्वेनावच्छिन्नमित्याकारद्वयं प्रतीयत इत्युक्तम् । तच्च तादात्म्यस्यैकत्वे नोपपद्यते ।
रजततादात्म्याद्विषयताया इदंविषयतावच्छेदत्वे रजताद्विषयताया अपीदंविषयतावच्छेदे विशेषणत्वादिदंविषयताव-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

[नचैवमपि—तरप्रतियोगिलागुपहितरूपेण रजतादेः भेदादेव विषयवैचित्र्यमिति—वाच्यम्; संबन्धप्रतियोगितादीनां
विशिष्टबुद्धिविषयताभावेऽप्रामाणिकलात् । तत्प्रतियोगिकत्वं विनैव तरसंसर्गताया भानसंभवादित्यत्र व्यक्तोभविष्यति ।
इदं रजतमिति ज्ञाने एकस्मिन्, ‘इदं रजतं, रजतमिदम्’ इति ज्ञानयोर्वा इदंरजतयोः विषयलक्षणे इदमादि-
स्वरूपसंबन्धरूपाणां तासां स्वरूपत एव संसर्गत्वोपगमे च न विषयवैलक्षण्यनिर्वाहः । नाप्येकस्यैव तादात्म्यस्य
स्वप्रतियोगिगलानुयोगित्वोपहितरजतयोः भेदेन निर्वाहः । एवं विषयवैचित्र्याय रजतद्वयसंछत्वेन तादात्म्यभेदस्या-
वन्द्यकलेनान्योयाध्रयापत्त्या स्वरूपत एव तादात्म्यभेदस्योपगन्तव्यत्वाच्च । (नैन्वेवं इदमादेरनुयोगिलप्रतियोगि-
लयोरेव स्वरूपताभेदोऽस्तित्यत आह—एकस्यैवेति ।) एकस्यैव तादात्म्यस्य तयोरेवेदंरजतयोः, कदाचिद-
नुयोगिलप्रतियोगिलयोः, कदाचित् प्रतियोगिलानुयोगिलयोः नियामकलाभावाच्च न तेषां शिष्टबुद्धिरिति भावः ।
किंच एकैव एकस्मिन् तादात्म्ये रजतादिप्रतियोगिलानुयोगित्वयोरापत्त्या रजतादेः स्वस्मिन् स्वविशिष्टबुद्ध्यापत्तेर्वारणाय
तत्तत्प्रतियोगिलविशिष्टसंबन्धानुयोगितायास्तस्याः तद्विशिष्टबुद्धिविषयलनियामकत्वस्य च कल्पनापत्त्या गौरवात् तादात्म्यद्व-
योपगम एव लक्ष्यम् । नच—इदंरजतान्यतरस्यैव स्वरूपतो भेदोऽस्तिति—वाच्यम्; अनुभवविरोधात् । तादात्म्योक्तु वि-
शिष्टबुद्ध्यनुरोधेन कल्प्ययोः स्वरूपतो भिन्नयोरेव कल्पनेऽनुभवविरोधविरहादिति बोध्यम् ।] ननु विषयाणामविलक्षणत्वेऽपि
प्रकारिताविशेष्यतारूपविषयिताविलक्षण्यादिवोक्तज्ञानयोर्वैलक्षण्यसिद्धिरित्यत आह—आकारो हीति । मिथो वैलक्षण्यं
परस्परभेदसाधकः परस्परवृत्तिधर्मः—विभिन्नैति । ज्ञानान्तरविषयभिन्नेत्यर्थः—विषयत्वरूपमिति । विषयस्यापि
विषयितासंबन्धेन ज्ञानसंबन्धिधलादिति भावः । मात्रपदेन विषयव्यच्छेदः—यहिविषयमात्रलोपापत्त्येति ।
अयं घटोऽयं पट इत्यादिज्ञानानां मिथो वैलक्षण्यया हि तेषां विषयाः परस्परं मिना घटपटादिरूपा उपगम्यन्ते । विषयि-
ताविशेषानुपगम्य तैरेव ज्ञानवैलक्षण्यसिद्धावत्वं विषयैरिति भावः ।—साकारवादेति । ज्ञानस्य साकारत्ववादेत्यर्थः । नच
स बौद्धातिरिक्तैरुपगम्यत इति भावः । अभिन्न इति । अर्थेनैवभेदे तृतीयेति भावः—विषयितास्थानीय इति ।
एतेन विषयितायास्तन्मतेऽनुपगम उक्तः—ज्ञानधर्म इति । तादात्म्येनेति शेषः—भिन्नाभिन्नतयेति । अत्यन्तं भेद-
ऽभेदे वा तादात्म्येन धर्मधर्मिभावानुपपत्तेरिति भावः । तत्र युक्तिमाह—तथैवेति । ज्ञानादत्यन्तभिन्नत्वेनैवेत्यर्थः । प्रकृत-
गुपसंहति—तथाचेति । विषयस्य ज्ञानवैलक्षण्यरूपत्वे चेत्यर्थः । ननु विभिन्नविषय एव सर्वज्ञानानां मिथो वैलक्षण्य-
मिति स्वीकुर्वैद्विरपि ज्ञाने विषयस्य संबन्धो विषयितारूपो वाच्यः । स च सिद्धान्तमते तादात्म्यमेवेत्यत्र व्यक्तोभविष्य-
ति । तादात्म्यं चालत्यन्तभेदेऽभेदे वा न पद्यते । इदमप्यत्र व्यक्तम् । तथाच विषयस्य ज्ञानात् भिन्नाभिन्नरूपत्वेति
बोद्धमत एव पर्यवसानमिति किं तादात्म्यद्वयेनेत्यत आह—किंचेति । यद्वा—तादात्म्यद्वयानुपगमे ज्ञानद्वयवैलक्षण्य-
गुपसंहतिगुपत्ता परस्परारम्भास्वरूपस्यैकस्यैव ज्ञानसाकारद्वयानुपपत्तिमाह—किंचेति । रजततादात्म्यविषयत्वं
निर्दिष्टतासंबन्धेन रजतविषयताविशिष्टतादात्म्यविषयत्वम् । इदंतादात्म्यविषयत्वं इदंविषयताविशिष्टतादात्म्य-
विषयत्वम् । एवमत्रेऽपि ।—इत्याकारद्वयमिति । इतिर्हेतौ अनुव्यवसायम्याकारद्वयम् । तथा आकारद्वयनिर्वाह-
गुपविषयताद्वयं च ।—नोपपद्यत इति । तादात्म्यस्यैकत्वे इत्यादिः । इदंविषयतावच्छेदं रजतविषयताविशिष्ट-

गौडप्रज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

च्छेद्यत्वेन नेदंतादात्म्यादिविषयितावच्छेदकत्वसंभवः, अवच्छेद्ये विशेषणीभूतायामिदं विषयितायामवच्छेदकत्वासंभवात् । नच—'रजतमिदं जानामी' स्वादिप्रत्यये रजतादिविषयतावच्छिन्नत्वमिदं विषयतायिदिष्टे तादात्म्यविषयत्वे न भाति, किंतु केवल इति—घाच्यम्; तथा सति विशेषणविषयत्वे विशेष्यविषयतावच्छिन्नत्वस्यासिद्धापातात् । नहि तदनुभवः प्रथम-
स्ति । नच तदसिद्धमेव; सर्वानुभवसिद्धत्वात् । ननु—आत्मामिदमादिविषयत्वरजतादिविषयत्वयोः परस्परवच्छि-
न्नत्वं—इति चेन्न । प्रसिद्धावच्छेदकस्य मूलादेः सवच्छिन्नसंयोगाद्यवच्छिन्नत्वाननुभवेन विषयत्वयोरपि परस्पर-
वच्छिन्नत्वाकरपनात् । घटान्तानुसारणैव करपनात् । नच—मूलादिनिष्ठावच्छेदकत्वाद्विलक्षणं प्रियत्वनिष्ठमवच्छेदक-
त्वमिति—घाच्यम्; विलक्षणत्वासिद्धेः । मूलादिनिष्ठावच्छेदकताजातीयस्यैवावच्छेदकत्वस्य विषयत्वे अनुभवात् । प्रियता
हि विषयेषु ज्ञानस्य तादात्म्यम्, नतु वृत्तेरकारणस्यसंबन्धः । वृत्तिं विनापि मुक्तादेर्निद्रापानानि विषयत्वानुभवात् ।
अतएव ज्ञानं चिदेव, नतु वृत्तिः । तथाचैकशुद्धादिनिष्ठसंयोगतदभावयोः अग्रमूलाद्यवच्छेदेनैवैकस्यां सर्वदृश्यता-
दात्म्यापन्नचिन्मौ शुभ्रत्यादिघटादितादात्म्यावच्छेदेन रजतादितादात्म्यतदभावयोरपपादनार्थमवच्छेदकत्वस्वीकारेण
तादात्म्यरूपविषयत्वे मूलादिनिष्ठसंयोगाद्यवच्छेदकत्वजातीयस्य विषयत्वावच्छेदकत्वस्य संभवेन गौरवापादकस्य
त्रिलक्षणावच्छेदकत्वस्य वक्षुमशक्यत्वात् । मूलादिनिष्ठावच्छेदकत्ववदेव विषयत्वनिष्ठावच्छेदकत्वे अनुभवादिष्यवस्था ।
अथ—संयोगादेरवच्छेदकतासंबन्धेनोत्पत्तौ तादात्म्यसंबन्धेन मूलादेर्हेतुत्वात् संयोगादेरेव मूलाद्यवच्छिन्नत्वम्, न
विपरीतम्, मानाभावात्, विषयत्वयोस्त्वेकमेवापरजावच्छेदकमित्यत्र निधामकाभावः—इति चेन्न । व्यावहारिकस्ये-
दमादेः स्वावच्छिन्नसंयोगादां यत् कारणत्वं ह्यसं तत् अवच्छेदकतासंबन्धेन स्वावच्छिन्नसामान्यस्योत्पत्तौ; तथाच

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

तादात्म्यविषयत्वं तद्विशेषणसादित्वर्थं । नेदंतादात्म्यविषयतावच्छेदकत्वसंभव इति । रजतविषयताया इत्यनु-
पन्नं । तथाचेदंरजतं जानामीत्याकारनिर्वाहोऽपि रजतमिदंजानामीत्याकारनिर्वाह इति भावः । अवच्छेद्यं इदंविषय-
ताविशिष्टतादात्म्यविषयत्वम् । तत्र, विशेषणीभूतायामित्यर्थं । इदंविषयतायामिति । स्वावच्छेदेनैवभूतायामिति शेषः ।
अवच्छेदकत्वासंभवादिति । नच—प्रकारतारूपरजतविषयत्व विशेष्यतारूपेदंविषयतावच्छिन्नं विशेष्यतारूपरजत-
विषयत्वं च प्रकारतारूपेदंविषयताया अवच्छेदकमिति संभवतीति—घाच्यम्, प्रकारतात्वविशेष्यतात्वे पातिरिक्तोपाधौना
निराकर्तव्यत्वादिति भावः । रजतविषयताया इदंविषयतावच्छेदकत्वात्संभवेऽपि इदंतादात्म्यविषयतावच्छेदकत्वं शक्यते—
नचेति । केवल इति । तादात्म्यविषयत्वे रजतविषयतावच्छिन्नत्व भातीत्यनुपन्नं । अनुभवसाये इति शेषः । किंचित्
धर्मितावच्छेदकेषुलक्षितबुद्धेरप्युदायदिति भावः । विशेषणविषयत्वे इदंविषयत्वे । विशेष्यविषयतावच्छिन्नत्वस्य
रजतविषयतावच्छिन्नत्वस्य । तादात्म्यद्वयोपगमे तु नेयमनुपपत्तिः । तादात्म्ययो भेदेन तद्विषयतयोर्भेदात् तत्त-
त्रिरूपितेदंविषयतयो रजतविषयतयोश्च भेदात् । यद्वा तादात्म्यभेदे तत्प्रतियोगित्वानुयोगित्वोपहितरूपेण इदमो
रजतस्य च भेदे परस्परविभिन्नमेवावच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नविषयतात्रिकद्वयमाकारद्वयनिर्वाहकमिति नानुपपत्तिरनुषो-
ध्यमे वक्ष्यते । ननु विषयता नाम उचितवृत्तिस्य विषयेषु ध्याय्यवृत्तिरकारणव्योऽस्तिरिक्तसंबन्धः, नतु संयोगजातीय
इत्यत्र आह—विषयता हीति । अतएव इति विनापि सुपस्य ज्ञानविषयत्वानुभववदेव । ननु आत्मा चिद्रूपज्ञान
तादात्म्यं विषयत्वम् नैतावता संयोगजातीयत्वम् । किंच इदंरजतमिति विशिष्टज्ञानियविषयताना इदंरजतादिनिष्ठाना
परस्पर व्यधिकरणाना समूहात्मन्वनतो वैलक्षण्यायावच्छेद्यावच्छेदकभाव उपेयते । संयोगतदभावयोरु सभाना-
धिकरणयोरेकस्मिन्श्ले संयोगभावेन सहवृत्तौ विरोधभङ्गनाय स उपेयते । तथाच कथं संयोगवच्छेदकताजातीयत्व
विषयावच्छेदकताया इत्याशङ्का परिहरति—तथाचेति । गौरवादिति भावः । वृत्त्यादितादात्म्यावच्छेदेन रजता-
दितादात्म्यस्य घटादितादात्म्यावच्छेदेन तदभावस्येति यथावरयान्यत्वलभ्यम्, इमानि विषयताहापाणि तादात्म्यानि,
विषयावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठात्वात् । विषयताहापाणि तत्संजातीयतावच्छेदकतावन्ति धृष्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठान्यमे वक्ष्यन्ते ।—
अनुभवव्यवस्थेति । अनुभवानुरोधत्वात् स्वाध्यायनवच्छेदकीभूतावच्छेद्यनिर्हितत्वनिमित्त इत्यर्थः । विषयतासंयोगयो-
र्वैषम्यं शक्यते—अथेति । हेतुत्वादिति । अन्यथा मूलावच्छिन्नसंयोगयाप्रावच्छेदेनोत्पत्तिप्रसङ्गादिति भावः ।
यद्यपि रजतादितादात्म्यस्य सर्वदृश्यतादात्म्यापन्नचित्ति घटावच्छेदेनोत्पत्तिवारणयावच्छेदकतासंबन्धेन रजतादितादात्म्यं
प्रतीदमादेन्नादात्म्येन हेतुताकरपनमावश्यकमेवेति संयोगसाम्यं, तथापि संयोगसमील्यकारणतयैव यत्र निर्वाहस्तत्र
तमादायैव समाधत्ते—व्यावहारिकस्येति । स्वावच्छिन्नसामान्येति । अन्यथा विभागादिक प्रति प्रथक्कारणताक-
श. सि. ६

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

रजतादितत्तादात्म्ययोरपि तत्तद्विदमर्थेष्वकिमिद्वच्छिन्नत्वात्तयोस्तत्संबन्धेनोत्पत्तौ तद्व्यक्तेस्तादात्म्येन हेतुत्वम्, अन्त्यावयविनामपि घटादीनां तन्मध्यस्थजलादिवायुसंयोगाद्यवच्छेदकत्वानुभवात्तेष्वपि तथैव भ्रमविषयावच्छेदकत्वसंबन्धः, गुणकर्मादीनां तु तादृशहेतुत्वस्याहस्तत्वेऽपि तद्विशेष्यकभ्रमस्थले विशेषणसंसर्गयोर्विशेष्यनिष्ठावच्छेदकतासंबन्धेनोत्पत्तौ विशेष्यनिष्ठेन तत्तत्संबन्धेन दोषाणां हेतुत्वं कल्प्यते । एवमवच्छेदकतासंबन्धेन तादात्म्यस्योत्पत्तौ स्वपरिणामाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टमज्ञानं तादात्म्यभिन्नस्वपरिणामनिष्ठविषयतासंबन्धेन हेतुः । स्वमज्ञानं तस्य परिणामो रजतादिक तदकारा वृत्तिश्च तदन्यवहितपूर्वत्वविशिष्टमज्ञानं रजताद्युत्पत्तेरव्यवहितपूर्वक्षण एवास्तीति रजताद्युत्पत्तिक्षण एवेदमादिविशेष्यतादात्म्य रजताद्यवच्छेदेनेदमाद्याकारमनोवृत्तिसत्तादात्म्यं रजताकाराविद्यावृत्त्यवच्छेदेनोत्पद्यते । स्वमज्ञानं तत्परिणामो रजतादिकं तदकारा वृत्तिश्च तद्विद्या विषयता ईश्वरज्ञानादेरस्तीति सा संबन्धः । स्वपरिणामेभा विनि तादात्म्यादिसंबन्धेन पूर्वमज्ञानस्यासत्त्वात् स्वपरिणामनिष्ठविषयतयेत्युक्तम् । विषयतासंबन्धस्य च भाविभूतविषये ज्ञानादेः सत्त्वाद्युक्तविषयतासंबन्धेन भाविन्यप्यज्ञानसत्त्वम् । अतएव 'ज्ञायमानघटत्वरूपं सामान्यं घटवृत्त्यलौकिकमुल्यविशेष्यतासंबन्धेन प्रत्यक्षं प्रति स्वसमवायिनिष्ठविषयतासंबन्धेन भाविभूतनिष्ठेन हेतु'रिति तार्किका चदन्ति । रजतादितत्संसर्गयोरिदमाद्यवच्छिन्नत्वात्तदीयचित्तादात्म्यरूपं विषयत्वमपि तथा, इदमादिविषयत्वावच्छिन्नं च संबन्धति । इदमादिविषयत्वस्य तु रजतादिप्रतियोगिकतादृशसंसर्गविषयत्वावच्छिन्नत्वे मानाभावात् 'रजतमिव'मिति

लघुचन्द्रिकाया विह्वलेशोपाध्यायी ।

एवमापत्ते । रजतादितत्तादात्म्ययोरिति । इदं तादात्म्यं—रजतीत्यसंबन्धरूपं न तु विषयतारूपम्, तस्येदमाद्यवच्छिन्नस्य रजतादितत्संबन्धयोरित्यादिनाऽऽपुदमेव बन्धमाणत्वात् । नन्विदमर्थो यत् कस्यचिदवयव तत् तस्य स्यारब्धावयवनिष्ठसंयोगादावुक्तहेतुत्व ह्यस्तम्, यत् तु घटादिरूपोऽन्त्यावयवो इदमर्थस्तत् घटावयवावच्छिन्नसंयोगाद्यप्रतिष्ठा घटादीनामुक्तेहेतुत्व न ह्यस्तम् आह—अन्त्यावयविनामिति । तन्मध्यस्थजलादिवायुसंयोगेति । तन्मध्यस्थजलादीनां वायुना संयोगेत्वं ।—अवच्छेदकत्वानुभवादिति । जले घटावायुसंयोगो नान्यत्रेति प्रतीते स्वसमवायवयवानामिव स्वसमवायिसंयोगिनामपि स्वसंयोगादाववच्छेदकत्वमिति भावः । तेष्वपि अन्त्यावयवेष्वपि । तथैव ह्युक्तारणतावलेनैव । गुणकर्मादीनामपि महाकालनिष्कालिकसंबन्धावच्छिन्नगुणलायाधिकरणतावच्छेदकत्वात् तादृशहेतुत्व ह्यस्तमेवेति सूचनायाहस्तत्वेऽपीत्यपि शब्दः । तद्विशेष्यकेति । गुणादिविशेष्यकेत्यर्थः । तत्संबन्धेनेति । अवच्छेदकतासंबन्धेनेत्यर्थः । आश्रयतासंबन्धेनेति वा । विशेष्यपदद्वय विशेष्ये कार्यकारणयोः सत्त्वसूचनाय ।—दोषाणामिति । यद्यपि विशेष्यस्यैव तादात्म्येन हेतुता वक्तुं शक्यते, तथापि भ्रमे तद्विषये च दोषाणां हेतुत्वस्य ह्यस्तत्वात् दोषपर्यन्तानुधावनम् । नन्वेवमपि रजतमिदमित्याकारे रजतादिरूपविशेष्य इदमादिरूपविशेष्यतादात्म्यावच्छेदक तिष्ठति । तत्र च रजतादे भ्रमपूर्वमसिद्धतौ चोक्तरीत्या कार्यकारणभावेन न निर्वाहः अज्ञानस्य चानादितया भ्रमपूर्वमेव रजतावच्छेदेनेदतादात्म्योत्पत्तिं स्वादित्यतस्तादृशपूर्वत्ववैशिष्ट्य कारणतावच्छेदकमुपात्तमिति ध्वनयनाह—अव्यवहितपूर्वक्षण एवेति । इदमादिविशेष्यमिति । विशेष्यत्व इदंरजतमित्याकारमाश्रित्य खलुपकीर्तनमाश्रमः । ईश्वरेति । विषयताया स्वीयत्वानिधेतादिति भावः (स्वीयत्वानिधेतेषु बीजमाह) अपिष्ठाननेवाज्ञानविषयो नलक्ष्यत्वमिति बोध्यम् । ननु तादात्म्यमेव जनकतावच्छेदकसंबन्धोऽस्तिवत्यत आह—स्वपरिणाम इति । भाविनीति हेतुगर्भम् । उक्तमिति । तादात्म्यरूपाया ईश्वरज्ञानविषयताया अपि भाविन्यसमवायात् विषयताया तादात्म्यभिन्नत्वविशेषणोपादानमिति चेत्तिदाह । एव चातेश्वरज्ञान मायावृत्ति तरीयाकाराद्यसंबन्धो विषयतेति बोध्यम् ।—परंतु रजतादितत्तादात्म्ये इदमादितत्तादात्म्यावच्छेदकत्ववारणाय तादात्म्यभिन्नत्व स्वपरिणामविशेषणमिति वदन्ति । ननु भाविन्यज्ञानमपि कथं तिष्ठति विषयतायास्तत्र दुर्भेदादित्यत आह—विषयतासंबन्धस्येति । ज्ञानादे विषयतासंबन्धस्येति योजना ।—उक्तमिति । स्वपरिणामनिष्ठेत्यर्थः । ननु इदमवच्छिन्नविद्युत्तादात्म्यनिष्ठयो रजततादात्म्यरूपतत्संबन्धयोरिदमवच्छिन्नत्वस्य सिद्धावपि रजतादिविषयताया इदंविषयतावच्छिन्नत्वमिति वदन्त आह—रजतादीति । तदीयं रजततत्संसर्गीयम् । चित्तादात्म्यरूपं वृत्त्यवच्छिन्नचिद्रूपज्ञानतादात्म्यरूपम् । तथा इदमवच्छिन्नम् । यस्य वस्तुनो यदवच्छिन्नत्व तत्संबन्धस्यापि तदवच्छिन्नत्वमित्यतः । अतएव कपिसंयोगादेरभावावच्छिन्नत्वात् तरीयसंबन्धस्य समवायरूपस्य तादात्म्यरूपस्य चाऽऽपरावच्छिन्नत्वमिति वदन्ति ।—संभवतीति । तस्येदमवच्छिन्नत्वात् । यस्य यदवच्छेदकत्व तत्संबन्धस्यापि तदवच्छेदकत्वमित्यतः ।—रजतादितत्तादात्म्ये इदमवच्छिन्नत्वमिति । इदमादिविषयत्वस्येति । इदंरजतमित्याकारनिर्वाहकस्येत्यादि ।—रजतादिविप्रतियोगिकेत्यादि । अस्यापि तादृशाकारनिर्वाहकस्येत्यादि । मानाभावादिति । तदनिर्वाहककारणभाववितर-

गौडनखानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

द्वितीयाकारसिद्ध्यं रजतादितद्विपरव्यापच्छेदेन तादात्म्योपपत्तिः स्वीक्रियते । तस्य च तादात्म्यस्येदमादितप्रतियोगि-
त्यसिद्ध्ये प्रतियोगितासंबन्धेन तादात्म्यस्योत्पत्तौ स्वाश्रयतावच्छेदकत्वसंबन्धेनोक्ताज्ञानस्य हेतुतान्तर कल्प्यते ।
तथाच भ्रमपूर्वसिद्धि यदिदमादिक तद्विपरव्यं च तदेव रजतादौ तत्तादात्म्ये तयोर्विपरव्ये च तावदुपहितरूपेणावच्छे-
दकम् । यत्तु भ्रमकाले इदमर्थस्य तादात्म्य तद्विपरव्योपहितमिदमादिकं च जायते यच्च तयोर्विपरव्यं, तानि तदु-
पहिततादृशरजतादिनावच्छिद्यन्ते । एवञ्च मूलसंयोगादीनामिव परस्परानवच्छिन्नत्वविषयमो न व्याहृतः, न चा पर-
स्परभिन्नसर्वविषयकत्वरूप आकारयोर्भेदनिश्चयमो व्याहृतः । 'इदं रजत' मित्याकारे तादृशावच्छेद्यावच्छेदकयोरेव भावेन
जायमानस्य रजतप्रतियोगिकतादात्म्यस्य प्रतियोगित्वोपहितरजतस्य तदनुयोगित्वोपहितेदमर्थस्य च भानात् । 'रजत-
मिदं' मित्याकारे तु जायमानस्येदप्रतियोगिनतादात्म्यस्य प्रतियोगित्वोपहितेदमर्थस्य तदनुयोगित्वोपहितरजतस्य
चावच्छेद्यावच्छेदकतया भानेनाकारद्वयविषयाणां मिथो भिन्नत्वात् । नच—इदमाद्यवच्छेदेन जायमानतादात्म्यस्य
रजतादौ प्रतियोगितासंबन्धेनोत्पत्त्या तत्रोक्तसंबन्धेनाज्ञानस्याभावात् व्यभिचार इति—याच्यम्, रजतादेरपि तादा-
त्म्यस्य प्रतियोगिताभावेऽपि रजतादिसमर्गतया भानसम्भवात् । नहि विशेषणविशेष्ययोः सत्सर्गप्रतियोगिगानुयोगित्वे

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

हादिति भावः । इदमवच्छिन्ननिदनुयोगिकरजतप्रतियोगिकतादात्म्यनिर्वाह्यतादृशविषयताभ्यां द्वितीयाकारमिच्छसम्भा-
दिति शेषः । तादात्म्यस्य तादात्म्यान्तरस्य । ननु क्ताज्ञानरूपकारणवलाद्रजतावच्छेदेन तादात्म्योत्पत्तिर्निर्वाह्येऽपि
तादृशतादात्म्यस्येदप्रतियोगिकत्वे किं निगमकमत आह—तस्य चेति । स्र अज्ञान तदाश्रयता इदमवच्छिन्नचित्त
तदवच्छेदकताया इहमि सत्त्वात् तत्र प्रतियोगितासंबन्धेन तादात्म्यसिद्धिः । तथाच तादात्म्यद्वयोपगमे च । अत्र
मूलसंयोगयो परस्परानवच्छिन्नत्वनिश्चयमत्त मूलत्वसंयोगलादीना परस्परानवच्छिन्नत्वनिश्चयतावच्छेदकत्वनि-
श्चयोऽपि वर्तते । तथाच भ्रमपूर्वमदिरिदमादिकरूपेण रजतावच्छेदकत्वे भ्रमकालोत्पन्नतादात्म्योपहितेदम इत्येतेनैव
रूपेण रजतावच्छिन्नत्वे चोपगम्यमाने रजतावच्छेदेदमसादात्म्यरूपोपाधिभेदात् भेदेन प्रथमनिश्चयमज्ञेऽपि रजताव-
च्छेदकतावच्छेद्यतावच्छेदकत्वसंबन्धेनोक्तद्वितीयनिश्चयमज्ञे सादतउत्कम्—तावदुपहितरूपेणेति । रजतादिहपतदुपा-
ध्युपहितरूपेणैतथं । रजतोपहित इदमादिकं रजतावच्छेदकं, तत्तादात्म्योपहितं च तादात्म्यावच्छेदकमित्यादीति यत्तत् ।
इदमिच्छावच्छेदकताया रजतोपहित तादात्म्यसंबन्धेनावच्छेदकम्, उपाधे स्वविषयान्वयिनाऽनन्वयेनावच्छेदकरोऽप्यवि-
वेकात् न रजतादिरसस्य सावच्छेदकतावच्छेदकताप्रति । नचैतदप्रतिरूपेणैव सत्सर्ग प्रत्यवच्छेदकत्वमस्तिइति साच्यम् ।
एवसैवकल्पेण नानेकावच्छेदकतेति नियमसत्त्वे तस्याप्यभङ्गाय विनिगमनाविरहेण सर्वोपाधेर्नैवच्छेदकतावच्छेदक-
तावारणाय च तत्तदुपहितरूपस्य तत्तदवच्छेदकतावच्छेदकत्वानुसारा (नुसरणा)दिति बोध्यम् । भ्रमपूर्वसिद्धा-
दिदम तत्तत्तत्तत्स्येदमो भेदकमाह—तदप्रतियोगित्वोपहितमिति । इदं रजतमित्याकारे भासमानरजतादृशत-
मिदमित्याकारे भासमानरजतस्य भेदकमाह—तदुपहितमिति । तादृशतादात्म्यादिनोपहितमित्यथ । एवंच—आकार-
द्वये भासमानेदमर्थस्योपाधिभेदेन भेदाश्रयणं च । नन्विदमर्थभेदोपगमेनैव तादृशनिश्चयमनिर्वाहं रजतादेरुपुपाधि-
भेदेन भेदाश्रयणं व्यर्थं अत आह—नचा परस्परभिन्नेति । एव चेदसाध्यायमनिर्वाहार्थं रजतादेरपि भेद आवश्यक
इति भावः । आकारयोः ज्ञानाभिलाषकविभिन्नानुपूर्विकाशब्दयोः । एवञ्च भिन्नसर्वविषयकत्वमित्यत्र विषयता-
व्यापाररूपः । यद्वा—आकारयोः भिन्नानुपूर्विकाशब्दाभिलाषप्रत्यययोः । तदभिलाष्यत्व च तन्न्यशाब्दबोधसप्तान-
विषयकत्वम् ।—इदंरजतमित्याकारे । भ्रमात्मकप्रत्यये इति शेषः । तादृशावच्छेद्यावच्छेदकयोः रजतादिहपा-
वच्छेदेदमादिरहावच्छेदकयोः भानेन भानस्यावश्यकतया । भानादित्यज्ञानव्य । इदंरजतमिति शब्दजबोधे तथैव
भानादिति भावः । अवच्छेद्यावच्छेदकतया । रजतान्वयि भानान्वयिताश्रयत्व तृतीयाथं । प्रतियोगितासंबन्धेन तादा-
त्म्य प्रति स्वाश्रयतावच्छेदकत्वसंबन्धेनाज्ञानस्य हेतुताया व्यभिचारमाशङ्कते—नचेति । उत्पत्त्येति । अन्वया तदप्रति-
योगिनसत्सर्गविषया तद्भानासम्भवादिति भावः ।—अज्ञानस्याभावादिति । स्वोत्पत्त्या रजतादिकं नाज्ञानस्याश्रयतावच्छे-
दकं, आत्माश्रयपर्यवसानप्रसङ्गात् । नच—अनादि रजतोपादानाज्ञानस्य जन्यमिदमादिकमपि कथमाश्रयतावच्छेदकम्,
तथा सति तत्पूर्वं तदाश्रयतया निरवच्छिन्नत्रिजिह्वप्रसङ्गादिति—याच्यम्, तत्पूर्वं तदुपादानमूलाधियाया एव जन्यत्वेन
तद्भानाश्रयतावच्छेदकत्वसम्भवादिति भावः । ननु रजते तदप्रतियोगिताभावे कथं तत्ससर्गतया तादात्म्यभानम्,
रजतससर्गतया तादात्म्यभावे विशिष्टबुद्धौ समर्गप्रतियोगितानुयोगित्वोर्विषयतया रजते तदप्रतियोगित्वभावेन रजते
तदप्रतियोगित्वस्यावश्यकत्वादित्यत आह—नहीति । विशेषणे प्रतियोगित्वं, विशेष्ये अनुयोगित्वं । नन्वेव इदंरजतसि-

गोडप्रस्थानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

विशिष्टबुद्धौर्विषयौ, येनानुभववलादेव तयोस्ते सिध्यत । अथवा रजताद्यवच्छेदेन जायमानतादात्म्यस्यापि नेत्रमादिप्रतियोगित्वम्, किन्तु तत्संसर्गतया भानमात्रमते न तादृशकार्यकारणभावाभावेऽपि क्षति । चस्तुतस्तु दोषादिघटिता सामग्र्येव रजतादिप्रातीतिकप्रतियोगिकतादात्म्ये नियामिका, व्यावहारिकप्रतियोगिके प्रातीतिके तादात्म्ये च अज्ञानाश्रयतावच्छेदकत्व नियामकम् । ननु—‘रजतमिदं’मित्याकारमिदमे इदमादितादात्म्योत्पत्तिस्वीकारो व्यर्थं, इदत्वादिसंसर्गोत्पत्त्यापि तादृशकारिसिद्धे—इति चेत् । तादृशकारि तादृशस्य संसर्गस्य तादात्म्यस्य वा भावमित्यत्र निगमकाभावात् । तस्माद्धर्मयोः संसर्गाविव धर्मिणोस्तादात्म्ये अपि प्रातीतिके जायते । तयोरिव तयोरपि सप्रतियोगिकतया प्रतीयमानत्वात् धाप्यत्वानुभवाच्च । एतेन ‘इह रजतं ने’ति धापस्य चाप्य रजतमेव, नतु तत्प्रतियोगिकतादात्म्यम्; तथाच भ्रमपूर्वसिद्धि यदिदमादितादात्म्य तस्यैव रजतादिविशेषण प्रति संसर्गतया भान—इत्यपास्तम् । रजतादिप्रतियोगिकतादात्म्यस्येन प्रतीतेर्नाप्यत्वानुभवस्य च रजताद्यप्रतियोगिकतादात्म्येनानिर्वाहात् । नहि विशेषणविशेष्ययोः संसर्गप्रतियोगित्वानुयोगित्वे न भासेते इति धक्तुं शक्यते । घटभूतलादिनिष्ठयोर्वृत्तिज्ञानीयविशेषणताविशेष्यतयोर्भासमानवैशिष्ट्यीयभासमानप्रतियोगित्वानुयोगित्वस्वरूपत्वादवच्छेदकावच्छेद्यभावापन्नविशेष्यतादात्म्यरूपशोविशेष्यताविशेषणतयोश्चिद्विज्ञान एव स्वीकारेण वृत्तौ स्वीकर्तुंमशक्यत्वाम् । ननु—तथापि रजतादिरूपनयनसन्निकर्षेण

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

स्वाकारे भासमानतादात्म्यसंसर्गप्रतियोगिताया अपि इदमि भानाभावेनानुपगमसम्भवेन तत्र तनिर्वाहकोक्तेरुक्तत्वं च्यर्थमित्यादाहामिष्टापत्त्या परिहरति—अथंचति । ननु संसर्गप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोर्विशिष्टबुद्धिविषयत्वस्यानुपदव्यवस्थापनीयतया भ्रमविषयसंसर्गभूततादात्म्यप्रतियोगित्वस्येदम्यावश्यक्तया तन्निर्वाहकोक्तेरुक्तताया रजते उक्तीत्या व्यभिचारी दुर्वार इत्यादाह परिहरति—चस्तुतस्त्विति । दोषादिघटितेति । विशेष्यनिष्ठावच्छेदकतासम्बन्धेन रजत तत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्य च प्रति तन्निष्ठावच्छेदकतासम्बन्धेन दोषाणा हेतुत्वस्योक्तत्वाद्भजते तत्सम्बन्धप्रतियोगिकत्वस्य कार्यतावच्छेदकघटनतया उत्पत्तिनिर्वाहादिति भाव ।—यद्वा प्रातीतिकनिष्ठप्रतियोगितासम्बन्धेन तादात्म्य प्रति स्वजन्यप्रकारनिष्ठविषयतासम्बन्धेन दोषाणा हेतुत्व, कार्यतावच्छेदके निष्ठान्तनिवेशात् व्यावहारिके इदमि न व्यभिचार इति भाव । नियामिका प्रतियोगितासम्बन्धेन तदुत्पत्तिप्रयोजिका । एव नियामकमित्यत्रापि ।—व्यावहारिकप्रतियोगिकेइति । व्यावहारिकनिष्ठप्रतियोगितासम्बन्धेन तादात्म्य प्रति स्वाश्रयावच्छेदकतासम्बन्धेनाज्ञानस्य हेतुत्व निष्ठान्तनिवेशात् रजते नोक्तीत्या व्यभिचार इति भाव ।—इदंत्वसंसर्गोत्पत्त्येति । नच—रजतमिदमिति शब्दस्य तादात्म्यसम्बन्धेनेदप्रकारकबोधजनकस्यैदत्वप्रकारकबोधानकतयैदत्वप्रकारकज्ञानस्य तादृशकारत्वासम्बन्धित्वसंसर्गोत्पत्तिरिति चिक्तीति—वाच्यम्, तादृशशब्दबोधस्य धर्मिणोत्पत्त्येदत्वप्रकारकतयैदत्वप्रकारकज्ञानस्यापि कथंचित्तादृशकारकत्वसम्भवात् । अन्यथैदत्वादिप्रकारकज्ञानाकारस्य सुविसृष्टस्य दुर्लभत्वात् । अत एवैदत्वव्यवत्वादिताध्यकप्रतिज्ञाया इदं द्रव्यमिति रीत्यैव साध्यनिर्देश इति भाव । धर्मयोः इदत्वर तत्त्वयो । संसर्गोः सहसम्भवायो । धर्मिणो इदंरजतयो । प्रातीतिके मिथ्याभूते । उत्पत्तौ प्रतीयमानत्व हेतु । मिथ्यात्वे तु धाप्यत्वानुभव ।—सप्रतियोगिकतयेति विशेषणयोः तादात्म्यप्रतियोगितासिद्धये ।—तस्यैवेति । तथाच रजतप्रतियोगिकतादात्म्य व्यर्थमिति भाव ।—रजतादिप्रतियोगिकतादात्म्यत्वेनेति । संसर्गप्रतियोगित्वादे विशिष्टबुद्धिविषयत्वादिति भाव ।—धाप्यत्वानुभवस्य चेति । विषयविशिष्टप्रमस्य मिथ्यात्वप्रत्ययेन रजतप्रतियोगिकतादात्म्यत्वावच्छिन्नादिरूपविषयस्यापि मिथ्यात्वावगाहनस्योक्तत्वादिति भाव ।—यद्वा तस्यैत्यादि । व्यधिकरणसम्बन्धेन रजताप्रतियोगिकतादात्म्येन रजताभावस्य केवलान्वयित्वेन मिथ्यात्वावच्छेदकत्वादिति भाव ।—अनिर्वाहादिति । अनिर्वचनीयत्व्यतिवादिभिरस्माभिरन्यथाख्यातेरनुगमादिति भाव । ननु संसर्गप्रतियोगित्वानुयोगित्वे विशिष्टबुद्धौ न भासेते इति वक्तुं शक्यते । तत्र तद्ज्ञाने शुक्त्यभावादित्यादाह परिहरति—नहीति । तत्र तद्ज्ञाने युक्तिमाह—घटत्वादि । प्रतियोगित्वे भासमानत्वात्तुपदाने घटभूतलसंयोगा इति समूहलम्बनेऽपि घटभूतलस्यो परस्पर विशेष्यविशेषणभावापत्तिर्बोध्यता । नन्ववच्छेदकीभूत ज्ञानविषययोस्तादात्म्य विशेष्यता, अवच्छेद्यभूत तु तत्र प्रकारता, तयोश्च वृत्तिज्ञाने उपगमे प्रतियोगित्वादिभानेन बोधोऽर्थ इत्यत आह—अवच्छेदकेति । ननु वृत्तेरपि ज्ञानत्वे चिद्विद्वद्भावे एवेति बोधयमाग्रह इत्यत आह—चैतन्यस्येवेति । वृत्तौ ज्ञानव्यवहारस्तु ज्ञानावच्छेदकतयौपचारिक इति भाव ।—अशक्यत्वादिति । वृत्तिर्हन्त करणस्य परिणाम, तथा च सह घटभूतलादेर्भावयवावयविभावादि नाप्यव्यक्षाधिष्ठानभाव, अतो न तादात्म्य सम्बन्ध । नापि संयोगादिक, गुणादियु तदसम्भवात् । अतो वृत्तिविशेष्यतादिकमुक्तहणनेवेति भाव । भ्रमस्य रजतमिद

गौडप्रज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

प्रत्यक्षे विपयीभवतो विदोषणत्वमेव नतु विपयत्वं; अनीतं विशेषणतयैव भार्तीति नियमात्—इति चेन्न । वपनयस्य सिद्धान्ते प्रत्यक्षविपयत्वानियामकत्वाद्बुक्कनियमस्याभावात् । परमते तद्वाचेऽप्यैकैकविदोषणतायामेव तस्य नियामकत्वात् । लौकिक्यांच विदोषणतायामिव विदोष्यतायामपि दोषाणामेव वाधविदोषाभावादिसहस्रतानां नियामकत्वात् । ननु—रजतसाध्यासे स्वीकृते तत्तादात्म्यस्यापि अध्याम भावश्यकः, स एव कृतः, रजतत्वादिधर्मस्यैव संसर्ग आरोप्यते; तावतैव प्रतीतिबाधयोरपपत्तेः, किमिति रजततत्तादात्म्ययोरध्याम उच्यते—इति चेन्न । रजतस्थोत्पत्तिं विना रजतत्वमत्र साक्षात्करोमीति प्रत्ययानिर्वाहात् । देशान्तरस्थरजते मनोवच्छिन्नचित्तादात्म्याभावेन तदत्ररजत्वादावपि तदभावात् । नच—रजतत्वादेरेवोत्पत्तिरस्तु नतु तद्वत् इति—वाच्यम्; अनेकधर्माणामुत्पत्तिव्यवधानामेवैकैकस्य धर्मिण एवोत्पत्तिकल्पनाया लघुत्वात् । अथण्डरजतत्वादेर्यत्तौ तस्य पूर्वमननुभूतत्वेन पूर्वानुभूतरजतत्वादिप्रकारकमवृत्त्यादिकार्यस्य भ्रमस्यलेऽनुपपत्तेः । तस्मादिदमादितादात्म्यस्य रजताद्यवच्छेदेनावश्यमुत्पत्तिः । प्रार्तीतिकभ्रमस्यलेऽपि प्राच्या । तथाच तद्वदेव व्यावहारिकघटादिभ्रमस्यलेऽपि 'सन्तं घटं जानामि' 'घटं सन्तं जानामी' त्याकारद्वयानुभवात्, तादृशभ्रमस्य विपयविशिष्टस्य वाधकप्रत्ययेन श्रुत्यनुमानादिना च मिथ्यात्वप्रत्ययाच, सदपवच्छेदेन घटादिकं तत्तादात्म्यं घटत्वादिंसंसर्गश्च, घटाद्यवच्छेदेन सत्तादात्म्यं सत्त्वादिधर्मसंसर्गश्च जायते; केवलस्य सतोऽधिकरणत्वेऽपि तादात्म्यप्रतियोगिचोपहितरूपेण तस्य तत्संबन्धत्वेनावच्छेदकत्वम् । नच—एकस्यैवानादेः सत्तादात्म्यस्याविद्यायामिव घटादावपि संभवात् घटाद्यवच्छेदेनानन्तसत्तादात्म्यानामुत्पत्तौ न मानमिति—वाच्यम्; सत्तादात्म्यं हि चिद्रूपज्ञानस्य विपयतारूपत्तादा-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

मित्याकारासिद्धिं शङ्कते—नन्विति । सिद्धान्ते गीमासकसिद्धान्ते । परमते नैयायिकमते । तद्वाचे उपनयसन्निकर्षभावे । लौकिक्यांचेति । रजते च लौकिक्येव सा, रजतं पदस्यामीलनव्यवसायादिति भावः । दोषाणां—चाकचन्यासीना । कामलादिदोषाणां तु वाधाभायोऽपि न सहनारीति बोध्यम् । स एव रजताभ्यास एव । रजतत्वादिधर्मस्येति । देशान्तरस्थरजतादिगतस्येति शेषः । प्रतीतिः इदरजतमित्याकारः । वाधो नेदरजतमित्याकारः । रजतीवतादात्म्यसवन्धावच्छिन्नताभावस्यापि तत्र प्रतीयमानस्य रजतत्ववाधपरत्वात्, इदरजतमिति ननु रजतशब्दोऽपि प्रतीते रजतत्ववैशिष्ट्यावगाहित्वोपगमेन नेदरजतमिति प्रतीते रजतत्वाभावावगाहित्वस्य सुवचत्वाच्च; प्रतियोगितदभावयो समानयोगक्षेमत्वात् । शङ्कासुषुप्हरति—किमितीति । देशान्तरस्येति । रजतत्वमत्र साक्षात्करोमीत्येव हि त्व्यवच्छिन्नचित्तं साक्षात्कार, तदन्वयि तादात्म्यरूपं विपयत्वं द्वितीयार्थं, आत्तात्पर्यत्वादात्म्यावच्छिन्नताप्रत्ययत्वं, तस्याभ्यासहित्यवगाहपर्यवेऽन्तं करणावच्छिन्नचित्तत्वन्वयः । एवच रजतत्वीयतादात्म्याभ्रयत्त्ववच्छिन्नचित्तादात्म्याभ्रयीभूतमन्तं करणावच्छिन्नचित्तन्वयं तत्र भासते । तथाच त्व्यवच्छिन्नचित्तादात्म्यद्वारणमन्तं करणावच्छिन्नचित्तादात्म्यं रजतत्वीयं तादृशप्रतीतौ प्रयोजकम् । तत्र रजतस्य तादृशचित्तादात्म्यनियतम् । तत्र रजतस्योत्पत्त्यनन्तकारे देशान्तरस्थरजतस्य तादृशतादात्म्यमेव प्रकृते वाच्यम्, तत्र न संभवति । तदाकारद्वयप्रयोजकसन्निकर्षादिरहेण तादृशत्वभावेन तदवच्छिन्नचित्तादात्म्याभावेन तस्मान्तं करणावच्छिन्नचित्तादात्म्याभावादिति देशान्तरस्थरजतगत रजतत्वस्यापि न तादृशचित्तादात्म्यमिति तादृशप्रत्ययानुपपत्तिरिति भावः । मनः अन्तकरणम् । तद्वत् रजतत्वेति । प्रकृते तदीयसंसर्गारोपसंबोधगतत्वेन रजतत्वोत्पत्तेरपि त्वयाऽनुगमादिति भावः । रजतोत्पत्तेरमावेऽपि रजतत्वोत्पत्तिमभ्युपगम्य तादृशप्रत्ययोपपत्तिं शङ्कते—नचेति । धर्मिण एवेति । तथाच तद्वत् धर्माणां सहजतो मनोवच्छिन्नचित्तादात्म्यमिति भावः ।—अखण्डेति । अतिरिक्तैर्लभं । देशान्तरस्थरजतत्वे रजतत्वस्यान्यत्रोत्पत्तेरसंभवमिति भावः ।—अनुपपत्तेरिति । तथाचाखण्डरजतत्वप्रकारज्ञानत्वेन प्रवृत्तौ कारणान्तरकरणतापत्त्या गौरवान्तरमिति भावः । दृष्टान्तसुषुप्हरति—तस्मादिति । दार्ष्टान्तिकं व्युत्पादयति—तथाच तद्वदेवेति । मन्तं घटं जानामीत्यत्र सद्भिपयतावच्छिन्नघटतादात्म्यविपयत्वं, घटं सन्तं जानामीत्यत्र च घटविपयतावच्छिन्नसत्तादात्म्यविपयत्वं भार्तीत्यादिदृष्टान्तरीत्या सर्वं योजनीयम् । वाधकप्रत्ययेन 'सन् घटं' 'घटस्य' इति यत् ज्ञानं तन्मिथ्येत्याकारकेणैति शेषः । अयं च प्रत्ययः तत्र तत्र श्रुत्यादी द्वैतभ्रमो मृपेति वाक्यजन्यो बोधः ।—श्रुत्यनुमानादिनाचेति । घटादिप्रपञ्चस्येत्यादि । श्रुति, 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' 'नेह नानास्ति चिन्म' इत्यादिरूपा । अनुमानं प्रकृतमेव । ननु सद्रूपं ब्रह्म घटादेरिदंज्ञानं, तत् कथं तदवच्छेदकम् ? तस्य साधकत्वतया अवच्छेद्याधिकरणत्वात्, इत्यादित्याशङ्क्य । (परिहरति) चारयति—केवलस्य सत इति । एतत्संबन्धत्वेन अवच्छेद्यघटाधिकरणीभूतब्रह्मसंबन्धत्वेन ।—अनादेरिति । 'जीव ईशो विद्युदा चित्तं तथा जीवेशयोर्भिदा । अविद्या तथितोयोगं पदस्माकमनादयः ॥' इत्युक्तेरिति भावः ।—न मानमिति । तथाच तावतैव घटं सन् इत्यादिप्रत्ययोपपत्तेरिति भावः । हि यत् । सत्तादा-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

रूपम्; तथाच कपालादिनिष्ठविषयतारूपसत्तादात्म्येनावच्छिन्नस्य घटादिनिष्ठविषयतारूपस्य सत्तादात्म्यस्य तन्वादि-
निष्ठविषयतारूपसत्तादात्म्यावच्छिन्नेन पटादिनिष्ठविषयतारूपेण सत्तादात्म्येनाभेदासंभवादवच्छेदकभेदेन सत्तादा-
त्म्यानां भेदस्यावश्यकत्वेनानन्त्यं प्रामाणिकम् । नहि तार्किकादिभिरपि तत्तद्विषयतावच्छिन्नविषयतानामैक्यमुच्यते ।
तेषां च संयोगादिव्यदेवोक्तरीत्या जन्यत्वमपि । तस्मादाकारद्वयानुभवात्, भ्रमविषयत्वहेतुना मिथ्यात्वानुमितेः,
'सत्तादात्म्यमिदमादितादात्म्यं च यदि मिथ्या न स्यात्तदा भ्रमविषयो न स्यात् विषयविशिष्टभ्रमस्य मिथ्यात्वप्रत्ययात्'
इति तर्कादिदमादितादात्म्यमिव सत्तादात्म्यमपि मिथ्या । तदिदं सयं शारीरकसंक्षेपशारीरकपञ्चपादिकादिमूलकम् ।
उक्तं हि शारीरके—'अन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्याहमिदं भ्रमेदमिति व्यवहार इति । अन्योन्य-
स्मिन् परस्परवच्छेदेन । उक्तं च संक्षेपशारीरके—'इदमधेवस्वपि भवेद्भ्रजते परिकल्पितं रजतवस्त्वित्येवमिति । रजतभ्र-
मेऽस्य च परिस्फुरणाच्च यदि स्फुरेन्न खलु शुक्तिरिव ॥ इतरेतराध्यसनमेव तत्तद्विचित्येयोरपि भवेदुचितम् । रजतभ्रमा-
दिषु तथावामात्रादि कल्पना गुरुरता घटे ॥ अनुभूतियुक्तयुनिति त्रितयादितरेतराध्यसनमेव ततः । चित्तिचेत्यव-
स्तुयुगलस्य न चैवितयस्य बाधनमिहापतति ॥' इति । अस्य इदमर्थस्य, न यदीत्यादि । यदीदमर्थो न कल्पितः तदा भ्रमे न
स्फुरेत् । शुक्तिरिव शुक्तिव्यतिष्ठामिवेत्यर्थः । इतरेतराध्यसनं परस्परवच्छेदेनाध्यासः । गुरुतेरेति । रजतादिभ्रमे
यथा दृष्टं तद्विपरीताव्यावहारिकभ्रमस्यत्वे एकस्यैवाध्यास उत्पत्तिश्चेति कल्पनानुपस्थितविषयकत्वेन गुर्वी । आवश्यकानाम-
नन्तसत्तादात्म्यानां विषयस्वरूपानामनभ्यस्तत्त्वे सत्यव्यापत्तेर्द्वैतश्रुतिसङ्कोचापत्तेश्च । तेषामध्यस्तत्त्वेऽपि न जन्य-
त्वमिति स्वीकारे कपालादिनिष्ठविषयत्वावच्छिन्नानां घटादिनिष्ठविषयत्वानां पूर्वोक्तरीत्या कपालादिनाप्यवच्छिन्न-

लघुचन्द्रिकाया चिद्वल्लेखोपाध्यायी ।

त्म्यानामानन्त्यं प्रामाणिकमिति योजना । तत्रावश्यकत्वेनेत्यन्तं, तत्र च असंभवादित्यन्तं हेतुः । एकस्यैव सत्तादात्म्यस्य
कपालादिघटादिनिष्ठविशेषणताविशेष्यतारूपविषयतारूपत्वेऽवच्छेदावच्छेदकभावो न स्यादिति भावः । अत्र दार्शनिकसंवा-
दमाह—नह्येति । तत्तद्विषयतेति । कपालाद्यादिविषयतावच्छिन्नघटपटादिविषयतानामित्यर्थः । सत्तादात्म्यानां नित्य-
त्वेऽवच्छेदकनियमानुपपत्तिवैष्यमाणरीत्या गौरवं चेत्यतः तेषां जन्यत्वमाह—तेषां चेति । दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति—त
स्मादिति । 'भ्रमविषयो न स्यादिति' इत्यस्य, इति तर्कावैयर्थ्यान्वयः । आपायापादकयोः व्यतिरेकव्याप्तिनिवर्धयं दर्शयति—
विषयविशिष्टभ्रमस्येति । विषयितासंबन्धेनेदंसदादिविषयविशिष्टे भ्रमे मिथ्यात्वप्रत्ययो हि इदमादौ भ्रमविषयत्वं मिथ्यात्वं
चावगाहमारनस्तदुभयसहचारप्रत्ययविषया व्यभिचारप्रहासिहिलेन तदुभयव्याप्तिनिवर्धयं जनयतीति भावः ।—यद्वा इदमा-
देर्मिथ्यात्वप्राहकान्तरमाह—विषयविशिष्टस्येति । एतेन एतस्य तर्काकारे प्रवेशासंभवेऽपि नासङ्गतिरिति बोध्यम् ।—
इदमादितादात्म्यमिति । रजतावच्छेदेन रजततादात्म्यापन्नचित्तीति शेषः ।—सत्तादात्म्यमिति । घटावच्छेदेन
घटातादात्म्यापन्नचित्तीति शेषः । एवं च रजते इदंतादात्म्यमिव घटेऽपि सत्तादात्म्यं पर्यवस्यतीति भावः ।—मिथ्येति ।
जायत इति शेषः । तेनाकारद्वयादित्यस्य नान्वयः । नवा घटादौ सत्तादात्म्यकत्वे किं मानमिति प्रश्नोत्तरे तन्मि-
थ्यात्वमात्रोपसंहरस्यार्थान्तरता । मिथ्यात्वकथनं तु तत्सत्यत्वशङ्कानिरासया, भ्रमकाले तदुत्पत्तौ वाध्यत्वरूपयुक्तिसू-
चनय च । मिथ्यात्वस्य वाध्यत्वरूपत्वादिति ध्येयम् । परस्परध्यासे युक्तिरिदंऽव्याचार्यो ननुमतिशङ्कां परिहरति—तदि-
दमिति । घटादेरध्यासाधिष्ठानत्वासंभवात् व्याचष्टे ।—अन्योन्यस्मिन्निति । एवं रजते इदमीदुभयप्रापि अव-
च्छिन्नत्वमेव सत्यम् । इदमि रजतवस्तुपरिकल्पनस्य सर्वसिद्धत्वाद्भ्रजते इदमर्थकल्पन एव 'रजतभ्रमस्य च परिस्फुरणा'
दित्यनेन युक्तिरुक्ता । तत्र अस्येति व्याचष्टे—अस्येति । न यदीत्यत्र इदमर्थ इति पक्षवाचकं कल्पित इति प्रतियोगि-
वाचकं च पूर्यित्वा व्याचष्टे—नयदीत्यादीति । शुक्लेपीदत्वेन भ्रमे भानात् शुक्तिरिवेति दृष्टान्तासङ्गतिः । अतो
व्याचष्टे—शुक्तिरिवेति । प्रथमश्लोके दृष्टान्तमुक्त्वा इतरेतराध्यासनमेवेति द्वितीयेन दार्ष्टान्तिकमुक्तम्; तथाचष्टे—
इतरेतराध्यसनमिति । चितिः सद्रूपावित् । चेत्यं घटादि इदम् । ततः तस्मात् । 'रजतभ्रमादिषु' इत्य-
स्यार्थं व्याचष्टे—गुरुतेरेतीति । अनुपस्थितविषयकत्वेनान्यत्र ह्यसत्तातीयत्वाभावोक्तकल्पनाया गुरुत्वे युक्तिसूक्त्वा
गुरुत्वे तस्मात्—आवश्यकत्वादित्यादिना । अनध्यस्तत्त्वे तस्वीकारे । नन्वस्तु तेषां सत्यत्वं (सम्यक्त्वम्)
नचाद्वैतश्रुतिविरोधः; तस्याः सत्तादात्म्यातिरिक्तद्वैताभावप्रतिपादनपरत्वेनोपपत्तिसंभवादिति शङ्कां निरस्यति—अद्वैत-
श्रुतिसंकोचापत्तेश्चेति । संकोचो द्वैतसामान्यार्थकपदस्य द्वैतविरोधपक्षणाकल्पनम् । तथाच एतत्कल्पनसापेक्षतयै-
कस्यैवाध्यास इति कल्पना गुरुरतेति भावः । न जन्यत्वं—नोत्पत्तिः । किंतु अविव्यादिवदनादित्यनेनेति भावः ।

सिद्धिध्याख्या ।

धायोगे तत्र साध्यवैकल्यात् ॥ ननु—अविद्यातत्कार्ययोरन्यतरत्वं मिथ्यात्वं, नच—अन्यतरत्वान्तर्भावेण प्रत्येकमव्याप्तिवारणेऽप्यनादौ जीवब्रह्मविभागादावव्याप्तिरिति—शङ्कनीयम्; अविद्यापदस्य ध्वंसप्र-
तियोग्यनादिपरत्वेन तस्या अव्याप्तेर्वारणात् । नच—सत्यत्ववादिमतेऽज्ञानस्य भ्रमप्रागभावरूपस्य तत्कार्यस्य भ्रान्त्यादेश्च प्रागभावभ्रमरूपाविद्यातत्कार्यान्यतरत्वेऽपि सत्यतया, तद्वद्वटादेरपि सत्यत्वेनाप्युक्तसाधोपपत्त्याऽर्थांतरतेति—वाच्यं; तर्हानिर्वाच्याविद्यातत्कार्यान्यतरत्वस्य लक्षणाथत्वेन मिथ्यापदेन विवक्षणीयतयोक्तदोषानवकाशादिति—चेन्न । युक्तिरूप्यादौ परमतेऽनिर्वाच्याविद्यातत्कार्या-

गौडब्रह्मनन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

त्वात्तादृशानित्यसाधारणेन कपालाद्यवच्छिन्नत्वरूपेण संयोगादीनां कपालादिकार्यता न संभवतीत्यतो जन्मत्ववशेषितेनो-
क्तरूपेण सा पाच्या । तथा चैतादृशगुरुतरकल्पनामूलकत्वेनैकस्यैवाध्यासोपाहादिकल्पना गुरतरेत्यर्थः । अनुभूतिरा-
कारद्वयानुभूतिः आद्यपद्यसाद्यार्थे उक्ता । अनुमितिः भ्रमविषयत्वहेतुका मिथ्यात्वानुमितिस्तृतीयघरणे । युक्तिसकं-
श्चतुर्थघरणे । पञ्चपादिकायामप्युक्तम्—‘यद्यनात्मन एवाध्यासस्तदा आत्मानं भ्रमे भासेत । तस्मादात्मानानम-
नोद्वैतैरप्यहमनुभवे अध्यास’ इति । ननु—विप्रतिपत्तौ मिथ्यात्वविदोपस्यैव साध्यतयोक्तत्वाभ्यायप्रयोगेऽपि तस्यैव तदुचितम्, नतु मिथ्यात्वसामान्यस्य—इति चेन्न । विप्रतिपत्तावपि मिथ्यात्वस्य सामान्यरूपेणैव साध्यतायां तात्प-
र्यात् । तच्च सामान्यरूपं यद्यमानपञ्चविधमिथ्यात्वसाधारणं मिथ्याशब्दार्थत्वरूपं मिथ्याशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वम्, नतु पञ्चविधमिथ्यात्वानामन्यतमत्वम्; न्यायप्रयोगे आधुनिकलक्षणया शब्दप्रयोगस्यासांप्रदायिकत्वाम् । मिथ्याशब्दार्थत्वरू-
पेण मिथ्याशब्देन मिथ्यात्वस्य बोधने निरूढलक्षणैव नाधुनिकलक्षणा । ‘वृक्षो महीश्ह’ इत्यादौ कोशावाक्ये व्याख्या-
नवाक्ये च महीरहादिपदस्य तदर्थपरत्वेन भूरिप्रयोगदर्शनात् ॥ ॥ इति लघुचन्द्रिकायां पक्षतावच्छेदकनिरुक्तिः ॥

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

तादृशानित्येति । घटादिनिष्ठाविषयतारूपसत्तादात्म्यरूपा मिलेल्यर्थः । उक्तरूपेण कपालाद्यवच्छिन्नत्वेन । सा
संयोगादीनां कपालादिकार्यता । तथा चैतत्कल्पनासापेक्षतयैकस्यैवोत्पत्तिरिति कल्पना गुरतरेति भावः । —इत्यर्थ इति ।
तथाच ‘रजतभ्रमादिध्विर्यादेः’ चिबेलयोः परस्परआध्यासादौ स्वीकृते सति रजतभ्रमे परस्परआध्यासादेर्दृष्टत्वात् गुरतरा कल्पना
न घटते नापततीत्यर्थ इति भावः । अनुभूतीत्यादिवृत्तीयश्लोकं उपसंहररूपतया व्याचष्टे—अनुभूतिरिति । तृतीयेति ।
आद्यपद्यस्येत्नपङ्कः । एवं चतुर्थेणैवापि । तत्र ततः तस्मात् अनुभूतीत्यादिप्रतिपत्त्यात् चिबेलयुगलस्येतरैराध्यसंगमेव
युक्तमिति योजना । विमतं मिथ्येति प्रतिज्ञाया असङ्गतिमाशङ्कते—नन्विति । मिथ्यात्वविशेषस्य प्रतिपन्नोपाधिनिष्ठ-
त्वाकालिकनियेधप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नस्य । साध्यतया विप्रतिपत्तिकोटितया । न्यायप्रयोगे तद्वदकप्रतिज्ञायाम् ।
तस्यैव तादृशप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नस्यैव । तत् तादात्म्येन पक्षविशेषणतापन्नधर्मिभिविशेषणतारूपसाध्यतया प्रतिपा-
दनम् ।—उचितमिति । तस्यैव जिज्ञासितत्वादिति भावः ।—ननु मिथ्यात्वसामान्यस्येति । पञ्चविधमिथ्या-
त्वागुगतारूपावच्छिन्नस्य न तदुचितमित्यर्थः । विप्रतिपत्तिकोटित्वाभागेन अजिज्ञासितत्वेनार्थान्तरतापत्तेरिति भावः ।
नच—विमतं मिथ्येत्यत्र मिथ्यापदस्य प्रतिपन्नोपाधिनिष्ठकालिकनियेधप्रतियोगि इत्यर्थकतया (योगित्यार्थकतया)
नार्यं दोष इति—वाच्यम्; तथा सति “ननु किमिदं मिथ्यात्वं साध्यते”इत्युत्तरमन्यानुत्थानापत्तेरिति बोध्यम् ।—तात्प-
र्यादिति—अन्यथा अन्यविधमिथ्यात्वसाध्यकविप्रतिपत्तीनामदर्शनात् न्यूनतापत्तेरिति भावः । मिथ्यात्वसंबन्धस्य
तदर्थमिण्थ वारणायाह—मिथ्याशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वरूपमिति । मिथ्याशब्दार्थत्वरूपमिति रूपपदघटितपाठो न
समंजसः, किंतु मिथ्याशब्दार्थत्वमित्येव । ननु तावदन्यतमत्वमपि सामान्यरूपं कुतो नेहोच्यते इत्यत आह—
नत्विति । खोक्तेरसंप्रदायिकत्वं परिहरति—मिथ्याशब्दार्थत्वरूपेणेति । बोधनेत्यलान्वयः ॥ इति पक्षतावच्छे-
दकविचारः ॥

णेत्यदोषः । ननु—किमिदं मिथ्यात्वं साध्यते, न तावत् 'मिथ्याशब्दोऽनिर्वचनीयतावचन' इति पञ्चपादिकावचनात् सदसदनधिकरणत्वरूपमनिर्वाच्यत्वम्; तद्धि किं असत्त्वविशिष्टसत्त्वाभावः, उत सत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावरूपं धर्मद्वयम्, आहोस्वित् सत्त्वात्यन्ताभाववत्त्वे सति अस-

सिद्धिव्याख्या ।

न्यतरत्वस्याप्रसिद्ध्या दृष्टान्तासिद्धेरित्याशयेन शङ्कते—नन्विति । उक्तदोषाणामनभिमतपक्षैकविषयतयाऽभिमतपक्षेषु किमपि दूषणं नास्तीति शङ्कमानं सिद्धान्तिनं प्रत्यभिमतपक्षेष्वपि दूषणं वक्तुं पृच्छति—किमिदमिति । वक्ष्यमाणा पञ्चधा निरुक्तिः किंशब्दार्थः । न तावदिति । सदसत्त्वानधिकरणत्वमनिर्वाच्यत्वं; मिथ्यात्वमिति न तावद्युक्तम् । सदसत्त्वानधिकरणत्वस्यैव निर्वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । तद्धि किमिति । सदसत्त्वानधिकरणत्वमित्यर्थः । वक्ष्यमाणविकल्पत्रयं किंशब्दार्थः । सत्त्वविशिष्टेति । सदसत्त्वानधिकरणत्वमित्यत्र सच्छब्दस्य सत्यपरत्वे तस्य चासत्त्वविशेषणत्वेऽनधिकरणत्वस्य चाधिकरणत्वाभाववत्त्वे च सत्त्वविशिष्टासत्त्वाभावे पर्यवसानादिति भावः । सत्त्वात्यन्ताभावेति । सत्त्वासत्त्वयोः प्रत्येकमनधिकरणत्वविशेषणत्वेऽनधिकरणत्वस्याधिकरणत्वात्यन्ताभाववत्त्वरूपत्वेन पर्यवसानेन च सत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावरूपधर्मद्वयं लभ्यत इति ध्येयम् । आहोस्विति । सच्छब्दात्परतोऽनधि-

गाडैत्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अथ प्रथममिथ्यात्वविचारः ।

ननु किमिदं मिथ्यात्वमित्यादि । मिथ्यात्वं मिथ्याशब्दार्थः । साध्यते तादात्म्यसंबन्धेन पक्षविशेषणतया निर्दिश्यते । अथवा मिथ्यात्वं मिथ्याशब्दार्थतावच्छेदकं साध्यते साध्यविशेषणतया निर्दिश्यते । मिथ्याशब्दार्थतावच्छेदकविशिष्टस्वरूपेण मिथ्याशब्दार्थस्वरूपेण मिथ्याशब्दार्थः तादात्म्येन साध्यः; तत्र विशेषणतयोच्च्यमानं किमिति वाक्यार्थः । असत्त्वेत्यादि । असत्त्वसमानाधिकरणस्य सत्त्वस्यात्यन्ताभाव इत्यर्थः । सत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावरूपम् । सत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावोभयव्यावच्छिन्नम् । सतीति । सतिससम्भ्याः सामानाधिकार्यार्थकत्वात्, सत्त्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणः असत्त्वात्यन्ताभावोऽर्थः । नाद्य इति । नाध्यमते इति शेषः ।

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

अथ प्रथममिथ्यात्वम् ।

नन्वेवं तावत् न सदसत्त्वानधिकरणत्वरूपमनिर्वाच्यत्वं मिथ्याशब्देन साध्यतया तादात्म्येन पक्षविशेषणतया निर्दिष्टमित्यर्थं न तावदित्यादेवार्थः; तथाचासन्निति; तादृशानिर्वाच्यत्वस्य तादात्म्येन प्रपञ्चरूपपक्षे वाधेन तस्य तथा निर्दिश्याप्रसक्तैस्तान्पण्डनैवर्थात्; तादृशानिर्वाच्यत्वाश्रयस्यैव तथानिर्दिश्याप्रसक्तैरित्यत आह—अन्धवेति । निर्गलितं वान्नायमाह—मिथ्याशब्दार्थतावच्छेदकविशिष्टेनेति । आश्रयतासंबन्धेन मिथ्याशब्दार्थतावच्छेदकस्यैव साध्यत्वे तादृशार्थप्रतिपादकप्रतिज्ञाया दौर्लभ्येन तादात्म्येन तद्विशिष्टप्रतिपादकप्रतिज्ञैव प्रयोक्तव्या । तथाच विमतं मिथ्या इत्यत्वात् इत्यादी हेतवयवस्य एकदेशान्वयप्रसन्न इत्यत आह—तादात्म्येनेति । तथाच तद्विशिष्टमेव तापीकर्तव्यमिति भावः । निरुक्तानिर्वाच्यत्वस्य मिथ्यापदार्थतावच्छेदकत्वे आसत्त्वान्यरूपं प्रमाणमाह मूले—मिथ्याशब्दोऽनिर्वचनीयतावचन इति । असत्त्वविशिष्टसत्त्वाभावेऽसत्त्वविशिष्टत्वं सत्त्वाभावे न विशेषणम्, स्वस्मिन् स्वविशिष्टत्वविशेषणवैयर्थ्यात्, नापि साधे असत्त्वोपलक्षितसत्त्वस्याप्यलीकतया तदभावस्य प्रथमे सौसम्भ्येन तद्विशिष्टस्य प्रतिभोगितावच्छेदकवोदितिवेशवैयर्थ्यात्, किंतु सत्त्वोपलक्षणम् । नच—तदपि व्यर्थमिति—याच्यम्; एतेनैवानुमानेन प्रपञ्चस्य शदमद्रूपतापरिनिरासाय तत्सार्थस्यात् । अत्रविद्वत्प्रतिभोगिताभाषानुपगमेन धर्मं कोटिरित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—असत्त्वममानाधिकरणस्यसत्त्वस्येति । सत्त्वात्यन्ताभावावगत्वारयन्ताभावरूपमिति, गन्नाहारद्वन्द्वः । रूपसत्त्वो भर्मद्वयान्यव्यवेदार्थकं श्रुतावनेन व्याचष्टे—सत्त्वात्यन्ताभावेत्यादि । सत्त्वान्तार्थस्य प्रतिभोग्यन्ययप्रभं निरन्तगभावे तास्योपलक्षणतां दूषयति—सत्त्वात्यन्ताभावसमानाधिकरण इति । विद्वत्तापनवापराधायिन्म् । अतद्रूपतयैर्गार्थान्त-

स्वात्यन्ताभावरूपं विशिष्टम् । नाद्यः; सत्त्वमात्राधारे जगत्सत्त्वविशिष्टसत्त्वानभ्युपगमात्, विशिष्टाभावसाधने सिद्धसाधनात् । न द्वितीयः; सत्त्वासत्त्वयोरैकाभावे अपरसत्त्वावदयकत्वेन व्याघातात्, निर्धर्मकब्रह्मवत्सत्त्वासत्त्वाहित्येऽपि सद्रूपत्वेन अमिथ्यात्वोपपत्त्या अर्थान्तराच्च, शुक्तिरू-

सिद्धिन्याया ।

करणत्वशब्दरूपमध्यमपदलोपिसमासाश्रयणेन सत्त्वानधिकरणत्वस्यासत्त्वानधिकरणत्वविशेषणत्वे तथा पर्यवसानमिति ध्येयम् । आद्यपक्षं सिद्धसाधनेन दूषयति—नाद्य इति । सिद्धसाधनादिति । विशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्य सत्त्वादित्यर्थः । उपलक्षणमेतत्, सत्त्वे सत्यसत्त्वरूपविशिष्टस्य प्रतियोगिनोऽप्रसिद्ध्याऽप्रसिद्धिरित्यपि बोध्यम् । द्वितीयं दूषयति—न द्वितीय इति । अर्थान्तरमप्याह—निर्धर्मकेति । दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमप्याह—शुक्तिरूप्य इति । तृतीये उक्तदूषणान्यतिदिशति—अत-

गौडब्रह्मज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

साधनादिति । माध्यमते अलीकस्यैवात्यन्ताभावस्वीकारेणोक्तविशिष्टप्रतियोगिकाभावप्रसिद्धावपि मतान्तरे तदप्रसिद्धिरित्यपि बोध्यम् । सत्त्वासत्त्वयोरिति । परस्पराभावरूपत्वेनैति शेषः । एकाभावे एकस्याभावे सति । निर्धर्मकेत्यादि । यथा केवलब्रह्मणे वाध्यत्वाभावरूपसत्त्वादिकं न धर्मः, 'केवलो निर्गुण' इत्यादिश्रुतेः ब्रह्मनिष्ठसत्त्ववाध्यत्वेनाद्वैतश्रुतिविरोधाच्च, अथच तस्य वाध्यत्वादिधर्मोऽपि नास्ति, श्रुतिप्रमितत्वात्, साक्षित्वा-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

स्वार्णाय विशेष्यम् । शेषपूर्णफलं दर्शयन् मतान्तरे दोषं पूरयति—माध्यमते इति । मतान्तरे नैयायिकादिमते—तदप्रसिद्धिरिति । तथाच तत्र सिद्धसाधनासंभवादिदमेव दूषणमिति भावः । आवश्यकत्वे हेतुं पूरयति—परस्परिति । सत्त्वासत्त्वोभयप्रतियोगिके एकस्मिन्नभावे । अन्यतरत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताके सत्त्वपि नापरसत्त्वावश्यकत्वं, अतो व्याचष्टे—एकस्याभावे इति । सतीति पूरितम् । न धर्म इति । वाध्यत्वात्यन्ताभावस्याधिकरणीभूतब्रह्माभिन्नतया (ब्रह्मस्वरूपतया) धर्मधर्मिभावसंभवात् । ननु वाध्यत्वात्यन्ताभावत्वविशिष्टरूपेण वाध्यत्वाभावस्य ब्रह्मभिन्नतया तेन रूपेण धर्मधर्मिभावः संभवदित्याशङ्कं परिहरति—केवलो निर्गुण इति । निर्गुणः स्वसमसत्ताकधर्मशून्यः । तथाच वाध्यत्वाभावत्वविशिष्टस्य तद्वर्त्मसंबन्धेऽपि तस्य मिथ्यात्वाच्च तेन सधर्मकत्वं वक्तुं शक्यमिति भावः । ननु निर्गुण इत्यत्र गुणमालोपादानादगुणात्मकवाध्यत्वाभावरूपधर्मस्वीकारे किं वाचकम्, अत आह—ब्रह्मनिष्ठेति । सत्त्वस्य-वाध्यत्वात्यन्ताभावस्य ।—अवाध्यत्वेति । तस्य वाध्यत्वे तु न तेन सधर्मकमिति भावः । ननु वाध्यत्वात्यन्ताभावस्य ब्रह्मण्यसत्त्वे तदप्रतियोगिवाध्यत्वमेव धर्मः स्यात्, प्रतियोग्यभावयोरैकतरस्यावश्यकत्वादित्यत आह—अथ चेति । ननु ब्रह्मणो वाध्यत्वेऽपि ब्रह्मप्रतिपादकश्रुतीनां तत्र स्वर्गादिप्रतिपादकश्रुतिवत् व्यावहारिकप्रामाण्योपपत्तिः संभवतीत्यत आह—साक्षित्वादिनैति । साक्षित्वं—भासकत्वम् । ब्रह्मैव हि स्वावच्छेदकाविद्यादीनां प्रकाशरूपतया भासकम् । यथा चन्द्रविम्बादि स्वावच्छेदकराहुभासकम् । वाध्यत्वं लैकालिकप्रामाणिकनिषेधप्रतियोगिवत् । एवंच ब्रह्मणे यदि कालज्ञेयऽभाव एव प्रामाणिकः स्यात् तदाऽविद्यादीनां भानं कथं स्यात् । किंच ब्रह्मणः उक्तवाध्यत्वावगाहिज्ञानप्रामाण्यनिधयं विना नार्थनिधयः । तादृशप्रामाण्यं च चिद्रूपब्रह्म ब्रह्मणैव भास्यम् । एवंच ब्रह्मण एवोक्तनिषेधप्रतियोगित्वे उक्तप्रामाण्यप्राहकत्वस्यप्रमाणनिषेधसाक्षित्वापि नोपपद्यते । नच—प्रपञ्चनिषेधसाक्षि ब्रह्म, तन्निषेधमाक्षीत्वन्व्य एवेति स्वीकुर्मं इति—वाच्यम्; अन्योऽपि स्वीक्रियमाणः किं ब्रह्मब्रह्मध्वः आहोस्त्विव, प्रामाणिकः । आद्ये तद्वाधसाक्षिणा अन्येन भवितव्यम्, तस्मापि वाध्यत्वे तस्य वाधसाक्षिणाप्यन्येनैत्यनवस्था । अन्ये तदेव ब्रह्म स्वीकुर्मं । किंच एवंप्रति प्रपञ्चनिषेधसाक्षिणमेव लाघवाद्वाध्यं स्वीकुर्मं । ब्रह्मणः साक्षित्वं 'साक्षी चेत्ता केवलो निर्गुणध' इति श्रुतिसिद्धमिति भावः । स्वस्य स्थाभावज्ञानप्रामाण्याप्राहकत्वानङ्गीकारेणैदम् । तदद्वीकारे तु आदिपदम् । आदिना प्रपञ्चाध्यासाधिष्ठानत्वादिकम् । तथाहि—ब्रह्म यदि वाध्यं स्यात्, तदा सर्वप्रपञ्चाधिष्ठानं न स्यात्, रजतमालाधिष्ठानभूतस्यावहारिकेदंपदाध्वत् । ब्रह्मणे वाध्यत्वे हि तदध्यासस्यान्यत्र वक्तव्यतया ब्रह्मणः सर्वान्तर्गतब्रह्माधिष्ठानत्वात्तुपपत्तिः । किंच ब्रह्मणे वाध्यत्वे प्रतीयमानस्य तस्यासत्त्वान्यायो वाच्यः । ब्रह्माधिष्ठानतया स्वीकृतस्यान्यस्य वाध्यत्वेन तस्याप्यन्यत्वाध्यास इति रीत्याऽनवस्था । अवाध्यत्वे ब्रह्मण एव तदुचितम् । एवं 'नेह नानास्ति किंचन' इति निषेधान्येन ब्रह्मणोऽपि निषेधे इदंपदेन तस्य निषेधाधिक-

प्ये अवाध्यत्वरूपसत्त्वव्यतिरेकस्य सत्त्वेन, वाध्यत्वरूपासत्त्वस्य व्यतिरेकासिद्ध्या साध्यवैकल्याच्च । अतएव न तृतीयः; पूर्ववद्वाधात्तात्, अर्थान्तरात्साध्यवैकल्याच्च—इति चेत्, मैवम् । सत्त्वात्यन्ताभा-
वासत्त्वात्यन्ताभावरूपधर्मद्वयविवक्षायां दोषाभावात्— । नच व्याहृतिः । सा हि सत्त्वासत्त्वयोः
 परस्परविरहरूपतया वा, परस्परविरहव्यापकतया वा, परस्परविरहव्याप्यतया वा । तत्र नाद्यः;
 तदनङ्गीकारात् । तथाह्यत्र त्रिकालावाध्यत्वरूपसत्त्वव्यतिरेको नासत्त्वम्, किन्तु कचिदप्युपाधौ

सिद्धिव्याख्या ।

एवेति । अतश्चद्वार्थमाह—पूर्ववदिति । मध्यमपक्षमादाय परिहारं प्रतिजानीते—मैवमिति ।
 व्याघातमाशङ्क्याह—नचेति । व्याहृतिर्न च युक्त्यर्थः । ननु—सत्त्वासत्त्वयोरैकाभावेऽपरसत्त्वस्या-
 वश्यकत्वात्कथं न व्याहृतिः—इत्याशङ्क्य व्याहृतिं विकल्पयति—सा हीति । एवं त्रिधा विकल्प्याद्य-
 पक्षमनङ्गीकारेण दूषयति—तत्र नेति । विवक्षायां नाद्य इति । अनङ्गीकारमेवोपपादयति—तथाहीति ।
 नासत्त्वमिति । येन परस्परविरहरूपतया व्याघातःस्यादित्यर्थः । तर्हि किमित्याशङ्कते—किंत्विति ।
 उत्तरमाह—कचिदपीति । अनधिकरणत्वमित्यनन्तरमसत्त्वमित्यस्यानुपङ्गः कर्तव्यः । तद्व्यतिरेकश्चेति ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

दिना वाध्यत्वात्संभावाच्च, तेन तत् सद्रूपम्; तथा प्रकृतानुमानात् प्रपञ्चस्वोक्तसत्त्वाभावसिद्धावपि न वाध्यत्वम्;
 स्वतःप्रमाणप्रत्यक्षादिप्रमाविषयत्वात्, तेन सोऽपि सद्रूप इति सद्रूपत्वविरोधिर्मिथ्यात्वासिद्ध्यर्थान्तरमिति
 भावः । अतःशब्दार्थस्य विवरणम् पूर्ववदित्यादि । व्याहृतिः प्रपञ्चे उक्तव्याघातः । सा हीत्यादि ।
 सत्त्वस्याभावोऽसत्त्वं असत्त्वाभावः सत्त्वमिति वा, सत्त्वाभावव्यापकमसत्त्वं, असत्त्वाभावव्यापकं सत्त्वमिति वा, सत्त्वा-
 भावव्याप्यमसत्त्वम्, असत्त्वाभावव्याप्यं सत्त्वमिति वा, व्याघाते हेतुरित्यर्थः । तदनङ्गीकारात् प्रकृते निवेशनीय-

लघुचन्द्रिकायां चिद्वलेशोपाध्यायी ।

रणताप्रत्ययो विरुध्यते । तत्र निषेधमानकिंचनपदार्थभिन्नस्यैव निषेधाधिकरणस्य स्वरसत् इहपदात्प्रतीतेरानुभाविकत्वादिति
 दिक् । तेन वाध्यत्वतद्भावरूपसत्त्वयोरसंभवेन (वाध्यत्वतद्भावयोरसंभवेन)—सद्रूपमिति । इति स्वीकार्यमिति शेषः ।
 अन्यथा 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इति श्रुती तद्व्यवहारानुपपत्तेः । नच—सत्त्वात्यन्तानङ्गीकारे कथं तत्र सत्त्वव्यवहारः,
 किंचिदमगुरस्कारेणैव पदानां धर्मिप्रत्यायकत्वनियमादिति—वाच्यम्; आकाशपदेनाकाशरूपधर्मिमात्रप्रतिपादनेन ताद-
 शनियमस्यासत्त्वेनेहापि सत्त्वदेन ब्रह्मरूपधर्मिमात्रप्रत्यायनसंभवादिति भावः ।—उत्तेति । असत्त्वाभावसमानाधिकरणपे-
 ल्यर्थः ।—न वाध्यत्वमिति । न चैवं—निरुक्तसत्त्वात्यन्ताभावे वाध्यत्वव्याप्यत्वस्य शुक्तिरजते गृहीतस्य भद्रापत्तिरि-
 ति—वाच्यम्; ब्रह्मणि तद्ब्रह्मप्रदर्शनार्थे निर्धर्मिकेसादिदृष्टान्तोपादानादिति भावः । ननु प्रमाणप्रमित्वादिरूपं यद्वाध्य-
 त्वपाथकं तद्भावविशिष्टसत्त्वाभाववत्त्वं वाध्यत्वव्याप्यमिति नियमस्य न ब्रह्मणि ब्रह्मः व्याप्यस्यैवात्सत्त्वादित्यादावैव प्रपञ्च-
 स्वाध्याप्यत्वेऽपि उक्तनियमाभावात् प्रपञ्चे वाध्यत्ववाचकमाह—स्वत इति । प्रत्यक्षेति । अयं घट इत्याकारकेत्यादिः ।
 सद्रूप इति । अत एव सन् घट इत्यादिप्रत्यक्षोपपत्तिरिति भावः । ननु कुरीत्याऽस्तु प्रपञ्चः सद्रूपः, तथापि तस्य निरुक्त-
 मिथ्यात्वतिद्धिरप्रत्यक्षवैलत आह—सद्रूपत्वचिरोधीति । अर्थान्तरमिति । परान्भुपगतस्य प्रपञ्चे सद्रूपत्वस्य निरासत्त्वाय
 सद्रूपत्वविरोधिर्मिथ्यात्वनिन्देरेवोद्देश्यत्वादिति भावः । पूर्ववदित्यादेः अतएवैवनेन पौनरुक्त्यं वारयति—अत इति । नापि
 व्याघात इत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थेनापौनरुक्त्याय व्याहृतिपदार्थं व्याचष्टे—प्रपञ्चे उक्तव्याघात इति । सत्त्वासत्त्वयोरैक-
 स्याभावेऽपरस्य सद्रूपावश्यकत्वेन प्रपञ्चस्य निरुक्ताभावद्वयत्तानुपपत्तिरूपः प्रतिकूलतर्क इत्यर्थः । सर्वव्येतिपदोत्तरे अभ्यु-
 पगम इति शेषः । व्याघाते तर्कं ।—हेतुरिति । आपाद्यव्यतिरेकनिर्णयनिषेधेति शेषः । असत्त्वं यदि सत्त्वाभावसमाना-
 नाधिकरणत्वाभावकं स्यात्, तदा सत्त्वाभाववत्त्वं न स्यादिति विशेषतो व्याप्तां सत्त्वं दृष्टान्तः । यत् यद्गायसमानाधिकरण-
 स्याभावकं, तत् न तद्भावस्त्वमिति सामान्यव्याप्तां तु घटादिः । एवं सत्त्वं यदि असत्त्वाभावसमानाधिकरणत्वाभावकं

१ पदाध्यापयतायाः प्रत्यक्षसिद्धवेनाकारणरपि क्षुनिसिद्धोत्पत्तिकर्य इतिमरनेन दृष्टान्तसंग्रहेन चाप्युक्तमाशायाभिन्नतापार्श्वं
 व्यावभासत्कारणत्वं नात्र प्रगल्भीति गन्धमिति ।

सत्त्वेन प्रतीयमानत्वानधिकरणत्वम् । तद्यतिरेकस्य साध्यत्वेन विवक्षितः । तथाच त्रिकालाध्याय-
विलक्षणत्वे सति क्वचिद्व्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीयमानत्वरूपं साध्यं पर्यवसितम् । एवंच सति न
शुक्तिरूप्ये साध्यवैकल्यमपि । याध्यत्वरूपासत्त्वव्यतिरेकस्य साध्याप्रवेशात् । नापि व्याघातः ;
परस्परविरहरूपत्वाभावात् । अतएव न द्वितीयोऽपि; सत्त्वाभाववति शुक्तिरूप्ये विवक्षितासत्त्वव्य-

सिद्धिव्याख्या ।

उक्तासत्त्वव्यतिरेकश्लेषार्थः । विवक्षया पर्यवसितं रूपं दर्शयति—तथाचेति । यदुक्तं शुक्तिरूप्ये साध्यवैक-
ल्यमिति तन्निराकरोति—एवंच सतीति । ननु—याध्यत्वरूपासत्त्वस्यैव तत्र सत्त्वेन तद्यतिरेकाभावात्सा-
ध्यवैकल्यं कथं न—इत्याशङ्क्याह—वाध्यत्वेति । विवक्षितासत्त्वव्यतिरेकस्य साध्यप्रविष्टस्य शुक्तिरू-
प्येऽपि सत्त्वान्न तत्र साध्यवैकल्यमिति भावः । व्याघातं परिहरति—नापीति । तत्र हेतुमाह—परस्परेति ।
तस्योक्तत्वादिति भावः । परस्परविरहव्यापकतया व्याघात इति पक्षं दूषयति—अतएवेति । विवक्षि-

गौडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

योः सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहत्वास्वीकारात् । प्रतीयमानत्वरूपं प्रतीयमानत्वयोग्यत्वम्, तच्च सत्तादात्म्यवत्त्वेन ।
ननु—सत्त्वेन प्रतीयमानत्वं न दृश्यमात्रेऽस्ति, घटो गुरुरित्यादिप्रमाणात्रसिद्धे गुरुवादी सत्त्वेन प्रत्यये मानाभावात्;
तथाच तद्योग्यत्वमपि नास्ति, अतः सत्त्वस्य विशेषणमुक्तम् । क्वचिद्व्युपाधाविति । किञ्चिद्धर्मिनिष्ठं यत् सत्त्वं तेन
प्रतीयमानत्वेत्वन्यव्ययः । तथाच गुरुवादेरपि घटाद्यवच्छिन्नचित्यारोपासत्त्वतस्य सत्त्वस्य तत्रारोपात्, पृथिव्यादिनिष्ठगुरु-
त्वादिर्कं सदिति प्रत्ययाच्च सर्वत्र दृश्ये सत्त्वेन प्रतीयमानत्वयोग्यतास्तीति भावः । त्रिकालाध्यायविलक्षणत्वे स-
तीति । त्रिकालाध्यायत्वान्यन्ताभावे यत् सद्विद्यमानं त्रिकालाध्यायत्वान्यन्ताभावसत्तादात्म्योभयत्वं तत्संबन्धीत्यर्थः ।

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

स्यात्, तदा असत्त्वाभावरूपं न स्यादिति प्रथमकल्पे तर्का । द्वितीयकल्पे तु, प्रथमतर्कं असत्त्वे सत्त्वाभावव्यापकत्वाभाव
आपायः । द्वितीये च सत्त्वे असत्त्वाभावव्यापकत्वाभाव आपायः इत्यनयोर्विशेषः कथं चिदुपपादनीयः । तृतीयकल्पे
असत्त्वे सत्त्वाभावव्याप्यत्वाभावः, सत्त्वे चासत्त्वाभावव्याप्यत्वाभाव आपायः । एतैश्च तर्कैः सत्त्वाभावसत्त्वाभा-
वयोः सामानाधिकरण्याभावसिद्धिसमर्थविपर्ययप्रतियोग्यापादकरैर्धर्मिनिष्ठतदुभयसंबन्धरूपसामानाधिकरण्यावगाहिन्त्याः
प्रपञ्चे उक्ताभावद्वयवत्त्वानुमितेः प्रतिबन्ध इति शङ्कितुरभिप्रायः ।—परस्परविरहरूपत्वास्वीकारादिति । तथाच
प्रथमकरोक्ततर्काविष्टापत्तिपराहताविति भावः । मूले—प्रतीयमानत्वानधिकरणत्वं प्रतीयमानत्वाभावत्वम् ।
तथाच एतादृशासत्त्वप्रतियोगिनः तादृशप्रतीयमानत्वस्य त्रिकालाध्यायत्वरूपसत्त्वानात्मकत्वात् सत्त्वासत्त्वयोः (अवाध्य-
त्वरूपसत्त्वातिरिक्तत्वात् सत्त्वासत्त्वयोः) परस्परविरहरूपतेति भावः । अत्राप्रतीयमानत्वाभावाभावत्वेन प्रतीयमानत्वप्र-
वेशे गौरवादाह—तथाचेति । प्रतीयमानत्वमित्यत्र लडर्थवर्तमानत्वविवक्षणे प्रतीतिशून्यत्वाकारे मिथ्यात्वानुपपत्तेरुद-
विवक्षां स्फुटयति टीकायां—प्रतीयमानत्वयोग्यत्वमिति । सत्तादात्म्यवत्त्वमिति । सत्तादात्म्यापत्ते सत्त्वप्रतीति-
रावश्यकत्वादिति भावः । ननु गुरुत्वस्य सत्त्वेन प्रतीयभावे (प्रत्ययाभावे) गुरुत्व एव किं मानम्, अत आह—
घटो गुरुरिति । घटादीनां घटः सन् इत्याकारकप्रत्यक्षं सर्वसिद्धं साधकम्, गुरुत्वादीनां त्वतीन्द्रियतया न 'गुरुत्वं
सत्' इत्यादिप्रत्यक्षम्; नापि तादृशी अनुमितिः; पक्षस्यैवासिद्धेः, किन्तु पतनलिङ्गिका 'घटो गुरुः' (गुरुत्व-
वान्) इत्यनुमितिरित्येति भावः ।—किञ्चिद्धर्मिनिष्ठमिति । भ्रमसाधारणप्रतीतेर्विवेशादिति भावः ।—
घटावच्छिन्नचित्तीति । तादात्म्येनेति शेषः ।—तद्वदेति । तादृशचित्तवैतल्यर्थः । यस्मिन् धर्मिणि यस्य तादात्म्ये-
नाध्यातः तत्र तद्धर्मोऽध्यासनियमादिति भावः ।—प्रत्ययाच्चेति । अयं प्रत्ययः अलौकिकमानसस्थानीयपरोक्षवृत्तिविशेष-
रूपः, घटो गुरुत्वानुमितिसिद्धगुरुत्वपक्षकसिद्धिशेषप्रतीतिप्रकारत्वलिङ्गकानुमितिरूपो वा बोध्यः । पूर्वप्रकान्तोभय-
त्वावच्छिन्नरूपसाध्यपरिष्कारत्वं विशिष्टस्यानुचितमित्याशङ्का, अतएव सत्त्वान्यन्ताभाववत्त्वे सतीत्यादिवक्ष्यमाणप्रत्ययेन
पौनरुक्त्यं च परिहर्तुमाह—त्रिकाटेति । विलक्षणत्वं न भेदः, सत्प्रतियोगिकभेदघटितसाध्यैः पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्,
अत्यन्ताभावस्यैवोपक्रमामेलाशयेनाह—त्रिकालाध्यायत्वान्यन्ताभावे इति । तत्संबन्धीति । आधेयतासंबन्धाव-

तिरेकेस्य विद्यमानत्वेन व्यभिचारात् । नापि तृतीयः; तस्य व्याघाताप्रयोजकत्वात्, गोत्वाभ्यत्वयोः

सिद्धिव्याख्या ।

तेति । यद्यपि सत्त्वाभाववति शुक्तिरूप्ये वाध्यत्वरूपासत्त्वस्य विद्यमानत्वान्न व्यभिचारः; तथापि विवक्षितासत्त्वव्यतिरेकेस्य विद्यमानत्वेन सत्त्वव्यतिरेकं प्रत्यसत्त्वव्यतिरेकेस्य व्यापकत्वाभावाद्यभ्यभिचार इत्यर्थः । निर्धर्मके ब्रह्मणि उभयस्यापि व्यभिचार इत्यपि द्रष्टव्यम् । तृतीयं दूषयति—नापीति । तस्येति । परस्परविरहव्याप्यत्वस्येत्यर्थः । अप्रयोजकतामेव दर्शयति—गोत्वेति । ततश्च सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहव्याप्यत्वेऽपि तदभावयोरेकत्र प्रपञ्चे संभवात् व्याहृतिरिति ध्येयम् ॥ यत्तु—सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहरूपत्वमेव वक्तव्यम्, 'असञ्चैत्र प्रतीयेत' इति वदता त्वयोक्ताप्रतीतिप्रयोजकतयाऽप्रतीतिघटितासत्त्वकथने 'कचिदप्युपाधौ सत्त्वेनाप्रतीयमानं चेत् अप्रतीयमानं स्यात्' इत्यापाद्यापादकयोरभेदापत्तेः । एवंच पूर्वदूषणं स्यादेवेति—तन्न । कचिदप्युपाधौ सत्त्वेनाप्रतीयमानत्त्वस्यासत्त्वरूपत्वेऽपि 'असञ्चैत्र प्रतीयेत' इत्यस्य कचिदप्युपाधौ सत्त्वेनाप्रतीयमानं चेत् अपरोक्षत्वेन न प्रतीयतेत्यापादने आपाद्यापादकभेदस्य स्फुटत्वात् । यदपि—तन्मात्रस्य ब्रह्मण्यतिव्याप्तत्वेन तद्व्यावृत्त्यर्थं त्रिकालावाध्यविलक्षणत्वे सति कचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीयमानत्वमिति त्वसत्त्वाभावस्य सत्त्वेन प्रतीयमानत्वे पर्यवसानमिति तत्साधनं व्यर्थमिति—तदपि न, त्रिकालावाध्यविलक्षणत्वस्यावश्यकत्वे तस्य चातिव्याप्तत्वेनासद्वैलक्षण्यसिद्धयर्थं तत्साधनत्वावश्यकत्वात् । नच—प्रतीयमानत्वमपि तत्साधारणं, 'तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्' इत्यसतः सत्त्वेन प्रतीतेऽश्रुत्यनूदितत्वादिति—वाच्यम्, असत इव प्रतीतेरप्यनुवादस्य प्रतीतिसत्त्वापादनाक्षमत्वात् । नच—असतः सत्त्वेन प्रतीतिमत इति, एक इति, असत्प्रतीतेः सत्वमेवोच्यत इति—वाच्यम्, 'तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्' इति श्रुत्या 'सदेवेदमग्र आसीत्' इति श्रुत्यर्थस्वाभाव एव नचा निषेधेन प्रतिपाद्यत इत्यभ्युपगमात् । नच—'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इति श्रुत्यर्थाभावस्यासत्त्वेनासतः सत्त्वेन प्रतीत्यनिवारणमिति—वाच्यम्, तादृशाभावस्यानिर्वचनीयाव्याकृताकार्यस्वरूपत्वेन तस्यैव सत्त्वेन प्रतीतेरिति । किंच सत्त्वासत्त्वयोः परस्परप्रागभावरूपतया परस्परविरहरूपत्वासंभवेनात्यन्ताभावरूपतयैव परस्परविरहरूपता वाच्या, तत्रापि त्रिकालसर्वदेशीयनिषेधप्रतियोगित्वादिरूपस्यासत्त्वस्याभावरूपतयाऽसत्त्वाल्यन्ताभावः सत्त्वमिति वाच्यम्, तथाच भवन्मतेऽत्यन्ताभावस्यासत्प्रतियोगित्वस्वीकारेण सत्त्वस्यात्यन्तासत्त्वापत्तिः । नच—तार्किकादिमतेन तयोः परस्परविरहरूपत्वाभिधानमिति—वाच्यम्, भवन्मते व्याहृत्युक्तेरसंभवापत्तेः । भवन्मतेऽप्यसत्त्वाभावस्यैव सत्त्वेन स्वीकृतत्वाच्च ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तस्य च प्रतीयमानत्वेत्यत्रान्वय । तथाच काद्यानवच्छिन्न यदवाध्यत्वं तदत्यन्ताभाव सत्तादात्म्य चेत्युभयवत्त्वं साध्यम् । यथाश्रुते तु त्रिकालावाध्यत्वाल्यन्ताभावसमानाधिकरणस्य सत्तादात्म्यस्य लाभात्तस्य च बद्धयानागत्यात् पौनरवयम् । व्याघातः शुक्तिरूप्ये ङको व्याघातः । प्रपञ्चे व्याहृत्यभावस्य पूर्वोक्तीत्यैव शुक्तिरूप्येऽप्यधोतस्य लभ्यत्वेऽपि

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

च्छिन्नतादृशोभयत्वनिष्ठसबन्धितानिरूपकेत्यर्थः । एतेन सबन्धे सप्तम्यनुशासनविरहादिदमसन्नतमित्यपास्तम् । तादृशोभयत्वाभ्येतिभावत् । व्याप्यतृतेरवच्छेदकानुपगमे कालत्रयावच्छिन्नत्वस्य त्रिकालत्व न सम्भवतीत्यत आह—कालाद्यनवच्छिन्नमिति । देशः आदिपदाह ।—अवाध्यत्वमिति । ब्रह्मणि प्रसिद्धमिति (प्रसिद्ध्यतीति) शेष । नच व्याहृतिरिति ग्रन्थेनापौनरवयवस्य व्याघातपदार्थं व्याचष्टे—शुक्तिरूप्य इति । इद्यन्त इति शेष ।—उक्त इति । शुक्तिरूप्येलादिग्रन्थेनेति शेष । व्याघातः साध्यवैक्यम् ।—लघुचत्वेऽपीति । तथाच 'नापि व्याघातः, परस्पर-

सिद्धिव्याख्या ।

अन्यथा 'मया लाघवाद्दशक्यत्वा'दित्यादिभवेद्वचनविरोधापत्तिः । अतएव—सत्त्वासत्त्वे एकधर्मिनि-
 ष्टाल्यन्ताभावप्रतियोगिनी न भवतः, परस्पराल्यन्ताभावरूपत्वात्, घटत्वाघटत्ववदिति—निरस्तम् ;
 उक्तरीत्या हेतोरसिद्धेरिति ॥ केचित्तु—नित्यत्वानित्यत्वयोरिव सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहरूपत्वमेवेति
 नासिद्धिर्हेतोः । यद्वा—तयोः परस्परविरहव्यापकत्वम् । नच—सत्त्वासत्त्वयोः गोत्वाश्वत्वयोरिव
 परस्परविरहव्याप्यत्वलक्षणपरस्परविरोधेऽपि घटादौ तदुभयाभावाच्छुक्तिरूप्यादौ सत्त्वासत्त्वोभयाभावस्य
 संभवेन न व्याहरितिरिति—वाच्यं; गवाश्वोभयविलक्षणघटपटादेरभ्युपगमेन विरुद्धयोगोत्वाश्वत्वयोर्नि-
 रूपिताभावयोर्वटपटादौ अव्याहृतत्वेऽपि सदसद्विलक्षणस्यान्यस्यानभ्युपगमेन तत्र सत्त्वासत्त्वाभावयोर-
 व्याहृत्युक्तिरयुक्ता—इत्याहुः ॥ तत्र यद्वेद्यायुक्तं । सत्त्वासत्त्वत्यादिनादत्तोत्तरत्वात् । यत्तु—गवाश्वो-
 भयविलक्षणेत्याद्ययुक्तमित्यन्तं—तत्र—शीतोष्णस्पर्शविलक्षणानुष्णाशीतस्पर्शवत्, प्रमाप्रमोभयवहिर्भूत-
 निर्विकल्पकवच, शुक्तिरूप्यादेः सदसद्वहिर्भूतत्वाङ्गीकारात् । नच—सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहरूप-
 त्वस्यैव प्राप्त्या नेदं समाधानं युक्तमिति—वाच्यम्; परस्परविरहाभावस्योक्तत्वात् । नच—शीतोष्णस्पर्श-
 योः परस्परविरहरूपत्वाभावेन तदुभयविलक्षणानुष्णाशीतस्पर्शस्य संभवेन तस्य प्रकृते दृष्टान्तत्वायोग
 इति—वाच्यम्; तद्वत् सत्त्वासत्त्वयोरपि परस्परविरहरूपत्वाभावस्योक्तत्वेन सदसदुभयविलक्षणस्यापि
 संभवेन तस्य दृष्टान्तत्वोपपत्तेः । नच—निर्विकल्पकेश्वरज्ञानयोरपि विशेष्यावृत्त्यप्रकारत्वेन प्रमात्वेना-
 दृष्टान्ततेति—वाच्यम्; 'तद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमा' इति मतानुसारेण तस्य दृष्टान्ततोक्तेः । 'दोषजन्यं
 ज्ञानमप्रमा' 'गुणजन्यं प्रमा' इति मतेनेश्वरज्ञानस्य दृष्टान्ततोक्तेश्च । नच—निर्विकल्पकस्याप्रामाणि-
 कत्वात् दृष्टान्तत्वायोग इति—वाच्यम्; तस्य प्रामाणिकत्ववादिमतानुसारेण दृष्टान्ततत्वात् । ईश्वरज्ञान-
 स्य विशेषणज्ञानजन्यत्वप्रयुक्तसप्रकारकत्वविरहमादाय प्रमावहिर्भावसंभवाच्च । नच—इदं परिभाषा-
 मात्रं, अन्येश्वरस्य प्रवृत्तिर्विसंवादिन्येव स्यादिति—वाच्यम्; तज्ज्ञानस्यावधारणात्मकतया तज्जन्य-
 प्रवृत्तेरविसंवादत्वोपपत्तेः । नचैवं—नित्यानित्यविलक्षणमपि किञ्चित् स्यादिति—वाच्यं; नित्यानित्यत्व-
 योः परस्परविरहरूपत्वेन घटपटोभयविलक्षणवत्स्वन्तरवत्त्वानापादनीयत्वात् । सत्त्वासत्त्वयोस्तु,
 त्रिकालावाध्यत्वस्य क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीयमानत्वानधिकरणत्वरूपत्वेनापरस्परविरहरूपत्वात् नचैवं—
 ध्वंसानुपलक्षितसत्तायोगित्वं नित्यत्वं, तदुपलक्षितसत्तायोगित्वमनित्यत्वमिति, निरूपणसंभवेन तयोरपि
 न परस्परविरहरूपत्वमिति—वाच्यं; न्यायाश्रिते सामान्यादित्रिके सत्ताभावेन नित्यत्वाभावप्रसङ्गात्,
 प्रागभावा नित्यत्वाभावप्रसङ्गाच्च । तथाच ध्वंसप्रतियोगित्वं नित्यत्वं, तदभावश्चानित्यत्वमिति तयोः
 परस्परविरहरूपत्वमेवेत्युक्तत्वात् । एतेन—परेणापि प्रातिभासिके ब्रह्मणि प्रपञ्चेऽपि प्रामाणिकत्वस्य
 स्वीकृतत्वेन तस्यैव सत्त्वरूपत्वेन तत्र तदभावसाधनायोग इति—निरस्तम्; सत्त्वस्य त्रिकालावाध्यत्व-
 रूपत्वेन तस्य प्रपञ्चेऽभावसाधनेनादोषात् । प्रामाणिकत्वं सत्त्वमिति पक्षेऽपि, तत्त्वावेदकप्रमाणवैधत्व-
 स्यैव प्रामाणिकत्वेन विवक्षिततया प्रत्यक्षादेरतथात्वेन प्रपञ्चे सत्त्वाभावसाधनसंभवाच्च । नच—
 प्रत्यक्षादेरतत्त्वावेदकत्वस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्धधीनसिद्धिकत्वेनासिद्धिरिति—वाच्यम्; संप्रतिपन्नशुक्ति-
 रजतप्रत्यक्षदृष्टान्तेन प्रत्यक्षादेरतत्त्वावेदकत्वस्य सिद्धत्वेनासिद्धनवकाशात् । एतेन—तत्त्वावेदकप्रमाणं
 न तावच्छ्रुतिमात्रं, यागोष्टसाधनत्वादेरपि श्रुतिवैधत्वेन सत्त्वापातान्, नापि ब्रह्मपरस्परज्ञाः, वियदा-
 देरपि 'आत्मन आकाशः संभूतः' इत्यादितथाविधवेदान्तवैधत्वेनोक्तदोषतादृशस्यादिति—निरस्तम् ।
 शुद्धब्रह्मपरवेदान्तभागस्य तत्त्वावेदकप्रमाणत्वोक्तौ दोषाभावात् । यत्तु—तथाविधप्रमाणगम्यत्वाति-

सिद्धिव्याख्या ।

रिक्तमेव सत्त्वं वाच्यं, अन्यथा तादृशप्रमाणविषयत्वरूपप्रामाणिकत्वस्यैव सत्त्वरूपत्वे तस्य ब्रह्मणि 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्' इत्यादिप्रमाणप्रवृत्त्यधीनत्वेनात्माश्रयादिति—तत्र; अस्मादेव वाधकान् त्रिकाला-
 धाध्यत्वं सत्त्वमित्यतिरिक्तसत्त्वस्याभ्युपगमात् । नच—प्रामाणिकत्वं सत्त्वमिति पक्षेऽपीत्यादिना
 तस्यैव सत्त्वरूपत्वाभ्युपगमात्तेनातिरिक्तसत्त्वाभ्युपगमो विरुद्ध इति—वाच्यम्; प्रामाणिकत्वस्यैव सत्त्व-
 रूपत्वाभ्युपगमस्य प्रौढिवादाभिप्रायात्; अन्यथा परेणापीत्यादिना त्वयाऽपि प्रामाणिकत्वस्यैव सत्त्वरूप-
 त्वाभ्युपगमेनेदानीमात्माश्रयपरिहारायातिरिक्तसत्त्वं वदतस्वाऽपि पूर्वोत्तरविरोधापत्तेः । कथंचित्समा-
 धान्तुं प्रकृतेऽपि तुल्यम् । वस्तुतस्तु सत्त्वं, न सत्यादिपदघटितवेदान्तविशेषगम्यत्वातिरिक्तं, किंतु
 तदेव । नचैवमात्माश्रयः; शुद्धब्रह्मपरवेदान्तगम्यत्वरूपेण तन्निर्वचने आत्माश्रयानवकाशात् । अतएव—
 ब्रह्मणि नित्यत्वज्ञानत्वप्रकाशत्वानन्दत्वानन्तत्वादिकमपि अतिरिक्तो धर्मः स्यात्, सत्त्ववन्नित्यत्वादेरपि
 नित्यादिपदघटिततत्त्वेदान्तवाक्यविशेषगम्यत्वातिरिक्तत्वरूपेण निर्वचनसंभवादिति—प्रत्युक्तम् । यत्तु—
 प्रमाणविषयत्वं दुर्गारं, प्रामाणिकत्वमिति वदता प्रमाणाप्रमाणव्यवस्थानिश्चये तद्विषयप्रयुक्त एव तयोर्वि-
 शेषो वाच्यः; तथाच सत्त्वरूपविषयकं प्रमाणं, निःस्वरूपविषयमप्रमाणमित्येव वाच्यम्; एवंच सत्त्वरूप-
 त्वनिःस्वरूपत्वसत्त्वात्सत्त्वयोः नित्यत्वानित्यत्वयोरिव परस्परविरुद्धरूपत्वमेवेति—तत्र । तथासति प्राति-
 भासिकरजतादेरपि अपरोक्षतया सत्त्वरूपत्वेन तद्विषयकस्यापि प्रत्यक्षादेः प्रमाणत्वापत्तेः । नच—
 आहार्यभ्रमविषयरूप्यादेरिवानाहार्यभ्रमविषयीभूतरूप्यादेरसत्त्वेऽप्यपरोक्षत्वमस्त्विति—वाच्यं; 'असत्त्वेन
 प्रतीयेत' इति व्याख्यनुपपत्त्याऽनाहार्यभ्रमविषयीभूतरूप्यादेः सत्त्वेनैवापरोक्षत्वे स्थिते तद्वृष्टान्तेनाहार्य-
 भ्रमविषयीभूतरूप्यादेरपि भ्रमकाले प्रातीतिकसत्त्वस्याभ्युपगन्तव्यतया तस्यापि सत्त्वेनैवापरोक्षत्वोपपत्तेः ।
 नच—अनाहार्यापरोक्षभ्रमस्थले विषयसत्त्वमङ्गीकरणीयं, नत्वाहार्यापरोक्षभ्रमस्थलेऽपीति नियमः कुलधर्मः;
 अख्यात्यन्यथानुपपत्त्या विषयसत्त्वाभ्युपगमस्योभयत्र तुल्यत्वात् । नच—आहार्यापरोक्षभ्रमस्थले विरोध्य-
 धिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारे सति अज्ञानं न संभवति, तदभावे च कथं तत्र प्रातिभासिकरजताद्युत्पत्तिसंभव
 इति—वाच्यं; अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारेणाधिष्ठानांशावरणशक्तिमदज्ञाननाशेऽपि प्रातिभासिकरजतोत्पादक-
 विक्षेपशक्तिमदज्ञानसंभवेन प्रातिभासिकरजताद्युत्पत्तिसंभवादिति । शशविषाणादेः सत्त्वरूपताङ्गीकारेऽ-
 सत्त्वव्याघातेन वाधकेन लाघवं त्यक्त्वाऽपरोक्षप्रतीतिविषयत्वस्यैव तत्रत्वे स्थिते तदभावाच्च शशविषा-
 णादेर्निःस्वरूपत्वसंभवात् । तस्माच्छुक्तिरूप्यादिविषयकप्रत्यक्षादेः प्रमाणत्वेोपपत्तिर्दुर्गारा ॥ केचित्तु—
 देशकालसंबन्धित्वं सत्त्वं, निःस्वरूपत्वमसत्त्वमिति न सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरुद्धरूपत्वेति—वदन्ति ।
 नच—एतन्मतेऽसद्भ्रमश्रुत्यनुरोधेन ब्रह्मणो देशकालसंबन्धशून्यत्वेनासत्त्वापत्तिरिति—वाच्यं; वस्तुतस्त-
 च्छून्यत्वेऽपि कल्पितस्य संबन्धस्य तत्र सत्त्वात् । नच—वस्तुतस्तच्छून्यत्वेन नृशृङ्गादेरिव ब्रह्मणो
 वस्तुतोऽसत्त्वापत्तिरिति—वाच्यं; वस्तुतस्तच्छून्यत्वस्य कल्पितसंबन्धप्रतियोगिकतया कल्पिततत्त्वसंबन्ध-
 वति ब्रह्मणि तत्संभवेऽपि तद्रहिते नृशृङ्गादौ वस्तुतस्तच्छून्यत्वस्याप्यभावात् । नच—नृशृङ्गादावपि
 देशकालसंबन्धः कल्प्यतामिति—वाच्यं; सत एव सर्वत्र भ्रमाधिष्ठानतया कल्पितत्वेनासतस्तस्याधि-
 ष्ठानत्वायोगात् । अतएव—देशकालसंबन्धित्वे ब्रह्मणो नृशृङ्गादेरिव निःस्वरूपत्वापात इति—निरस्तम्;
 देशकालसंबन्धित्वस्य कल्पितस्याप्यभावेन नृशृङ्गादेर्निःस्वरूपत्वेऽपि कल्पितस्य तस्य सत्त्वेन तेन ब्रह्मणः
 सत्त्वरूपत्वोपपत्तेः । एतेन—सत्त्वरूपत्वे कालसंबन्धस्य देशसंबन्धस्य वा तत्रत्यात्वत्त्वेन प्रतीतत्वमात्रस्य
 साधारणतया ब्रह्मणस्तत्कृतनृशृङ्गादिवैलक्षण्यनानुपपत्तिरिति—परास्तम् । तथा सति ते सत्त्वरूपत्वनिः-

परस्परविरहव्याप्यत्वेऽपि तद्भावयोरुद्गादावेकत्र सहोपलम्भात् । यद्य—निर्धर्मकस्य ब्रह्मणः सत्त्वर-
हित्वेऽपि सद्रूपत्वप्रपञ्चस्य सद्रूपत्वेनाभिध्यात्वोपपत्त्या अर्थान्तरं—उक्तम् । तन्न । एकेनैव सर्वानुगतेन

सिद्धिव्याख्या ।

स्वरूपत्वव्यवस्थैवोच्छिद्येत्यतः देशकालसंबन्धित्वस्यैव तन्नत्वे स्थिते, ब्रह्मणस्तत्कृतनृशृङ्गादिवैलक्षण्यो-
पपत्तेः । अतएव प्रातिभासिकस्यापि सत्त्वोपपत्तिः, प्रातिभासिकरूप्यादेः शुक्त्वाद्यधिष्ठानातिरिक्तदेश-
संबन्धानङ्गीकारेऽप्यधिष्ठानसंबन्धसंभवेन सत्त्वोपपत्तेः । नच—कालत्रयेऽपि 'इदं रजतं न, नात्र रज-
तम्' इति बाधकज्ञानेन तत्संबन्धाभावस्यैव सिद्धिरिति—वाच्यं; बाधकज्ञानस्य वास्तवसंबन्धित्व-
विषयत्वेऽपि 'इदं रजतम्' इति प्रतीतिकालीनावास्तवाधिष्ठानदेशसंबन्धत्वाविषयकत्वात् । अतएव
देशकालसंबन्धित्वस्य सत्त्वरूपत्वेऽज्ञाने तत्कार्यभूतवियदादौ च सत्त्वसाधक 'तम आसीत्' इत्यादिश्रुत्या
कालसंबन्धप्रतीतिरुपपद्यते ॥ यत्तु—शशविपाणाद्यसद्वाधृत्तदेशकालसंबन्धप्रयोजकत्वेन सत्त्वरूपत्वस्या-
वश्यकत्वे तदेव सत्त्वं तद्भाव एवासत्त्वमस्त्विति—तन्न । तवापि मते, वियदादिसद्वाधृत्तदेशकाला-
संबन्धित्वप्रयोजकत्वेन निःस्वरूपत्वस्यावश्यकत्वाद्वाघवात्तदेवासत्त्वं, तद्भावः सत्त्वमित्यापत्तेः । नचेष्टा-
पत्तिः; त्रिकालसर्वदेशीयनिषेधप्रतियोगित्वाप्रतियोगित्वे सत्त्वासत्त्वे इति भवत्सिद्धान्तविरोधात् ।
यद्यपि—देशकालसंबन्धित्वं सत्त्वं निःस्वरूपत्वमसत्त्वमिति वदता तद्भाव एवासत्त्वव्यवहारप्रयोजकौ
वाच्यः, आवश्यकत्वाविरोधितया तस्यैव तत्त्वौचित्याच्च, नान्यत्, अतथात्वात्, तथाच कथमेवं
सति सत्त्वासत्त्वयोर्न परस्परविरहरूपत्वमिति न जानीम इति—तन्न । सत्त्वासत्त्वव्यवहारप्रयोजकयोः
परस्परविरहरूपत्वेऽपि तत्प्रयोज्ययोर्व्यवहारयोर्विषयीभूतसत्त्वासत्त्वयोरपि परस्परविरहरूपत्वमित्यत्र
नियामकाभावात्, नहि प्रयोजकस्य प्रयोज्यविषयस्य चैकरूपत्वनियमोऽस्तीति ॥ वस्तुतस्तु सत्त्वास-
त्त्वयोः परस्परविरहरूपत्वेऽपि प्रपञ्चे न तदुभयाभावसिद्धिविरोधः, यत्र घटादिसत्त्वं तत्र न तदत्यन्ता-
भावाधिकरणत्वं यत्र तदधिकरणत्वं तत्र न घटाधिकरणत्वमिति सहचारदर्शने सत्यपि घटालयन्ताभावे
तदुभयानधिकरणत्ववत्, यत्र सत्त्वाधिकरणत्वं तत्र न तदत्यन्ताभावाधिकरणत्वं, यत्र तदत्यन्ताभावा-
धिकरणत्वं तत्र न सत्त्वाधिकरणत्वमिति सहाचारदर्शने सत्यपि प्रपञ्चे तदुभयाभावाधिकरणत्वसंभ-
वात् । नच—घटालयन्ताभावे घटो नेत्यवाधितप्रतीत्या घटालयन्ताभावस्यापि घटालयन्ताभावाधिकरणत्वेन
दृष्टान्तासम्भितिरिति—वाच्यम्; अभावस्याभावाधिकरणत्वे भावाभावोभयानधिकरणत्वाभ्युपगमविरो-
धात् । नच—अभावप्रतियोगिकाभावाभ्युपगमवत् अभावेऽभावो नेत्यभ्युपगमस्य सजातीयधिकरणा-
तिरिक्ताभावविषयत्वमिति—वाच्यं; तर्हि घटालयन्ताभावाधिकरणस्यैव घटालयन्ताभावाऽधिकरणत्वो-
क्त्वाऽऽत्माश्रयात् ॥ नच—प्रमेयत्वे प्रमेयत्ववत् दृश्यत्वमिध्यात्वयोर्दृश्यत्वमिध्यात्ववत्, सिद्ध-
विषयत्वेनात्माश्रयो न दोष इति—वाच्यं; उदाहृतस्थलेष्वभ्युपगमानुसारेण तस्यादोषत्वेऽप्यभावानधि-
करणकस्यानभ्युपगमेन तत्रात्माश्रयस्य दोषत्वादित्यलम् ॥ परमार्थतस्तु सत्त्वमेव दृष्टान्तः, तत्र सत्त्वास-
त्त्वोभयाभावसत्त्वात्, सत्वस्य सत्त्वाधिकरणकत्वाभ्युपगमे आत्माश्रयात्, असत्त्वाधिकरणत्वाभ्युपगमेऽ
सत्त्वापत्तेरिति दिक् ॥ पूर्वोक्ताऽर्थान्तरत्वं निराकर्तुमनुवदति—यत्त्विति । अर्थान्तरमुक्तमिति ॥
उभयाभावासाधनेऽपि ब्रह्मवत्सद्रूपत्वानुपगमर्थादित्यर्थः । ब्रह्मवत्प्रपञ्चस्य सद्रूपत्वे मानाभावाच्च सद्रूपत्वे-
नाऽप्युपपत्त्याऽर्थान्तरता । नच—सन् घट इत्यादितुद्धिरेव मानमिति—वाच्यं, एकेनैव सर्वानुगतेन
सर्वत्र सत्प्रतीत्युपपत्तौ प्रपञ्चस्य प्रत्येकं सत्त्वभावतां विना तदनुपपत्त्यभावादित्यभिप्रेत्यर्थान्तरतां निरा-
करोति—एकेनैवेति । नच—रजतं विना शुक्लै रजतप्रतीतिव्यवहारादेर्दर्शनात् सत्त्वार्थं विनाऽपि

सर्वत्र सत्प्रतीत्युपपत्तौ ब्रह्मचत् प्रपञ्चस्य प्रत्येकं सत्त्वभावताकल्पने मानाभावात्, अनुगतव्यवहारा-

सिद्धिव्याख्या ।

सत्प्रतीत्यादेरुपपत्तौ अतिलाघवमिति, ब्रह्मापि सद्रूपं न सिद्धयेदिति—वाच्यं; प्रमितत्वाद्ब्रह्मणः सद्रूपत्वे-
ऽपि जगतस्तदभावे सद्रूपत्वायोगात् । जगति प्रत्यक्षयोग्यसत्त्वानिरुक्त्या सद्रूपत्वप्रतीतेर्भ्रमत्वस्य वक्ष्यमा-
णत्वात् । अत एवानेकसत्कल्पनरूपवाधकतर्कसहकृतसत्त्वाभावानुमानमेव सद्रूपत्वाभावेऽपि पर्यवस्यतीति
न सद्रूपत्वेनार्थान्तरमित्यपि साधु । करणस्याप्रमितसद्रूपत्वापवादकत्वात् । नच—सत्त्वाभावानुमानस्य
लाघवेन प्रातिभासिकसत्त्वाभावेऽपि पर्यवसाने जगच्छून्यमेव स्यादिति—वाच्यं; अस्मादेव वाधकाह्लाघवं
हित्वा पारमार्थिकसत्त्वाभाव एव पर्यवसानस्यावश्यकत्वादिति साधूकं नार्थान्तरैति । वाधकसद्भावाच्च न
प्रपञ्चस्य सद्रूपतेत्याह—अनुगतव्यवहाराभावेति । नच—तस्यानुगतजातिविपयत्वेनोपपत्तिरिति—

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

‘अतएव न द्वितीय’ इत्याद्युक्तिवैचिन्याय नापीत्याद्युक्तम् । सत्त्वभावता सदाकारबुद्धौ विशेषणता । ननु—सा
ब्रह्मण एवास्तु—तथापि प्रपञ्चयोक्तरित्या सद्रूपता किमिति न स्यात्—इति चेन्न । यतः प्रपञ्चे तस्या स्वीकारे
तार्किकादिमते घटः सक्षित्याकारप्रत्यये शुद्धमन्ताया विशेषणत्वादन्यैरपि तादृशप्रत्यये शुद्धसत् एव तादात्म्येन
विशेषणत्वं वाच्यम्, तथाच प्रपञ्चे वाध्यत्वाभाववैशिष्ट्यं नोक्तप्रत्ययेन सिध्यति; नापि घटोऽवाध्य इत्यादिप्रत्ययेन;
तस्यावाध्यब्रह्मतादात्म्यविषयकत्वेनाप्युपपत्ताववाध्यत्वप्रपञ्चयोर्वैशिष्ट्यविषयकत्वे मानाभावात् । नच—धितिगमका-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

विरहरूपत्वाभावात्’ इत्यस्य पौनरस्यं तदवस्थमेवेति भावः ।—अतएवेति । अतएवेत्यनेन परस्परविरहरूपत्वाभावस्य
परामर्शैकया युक्त्वैव कल्पद्वयनिरासादुक्तैर्वैचित्र्यमिति भावः । मूले परस्परैत्यस्य सत्त्वासत्त्वयोरित्यादि । अतएव
सत्त्वासत्त्वयो परस्परविरहरूपत्वाभावादेव । तयो परस्परविरहरूपत्वे हि सत्त्वाभाववति शुक्तिरूप्ये असत्त्वस्यावश्यकत्वेन
परस्परविरहव्यापकताया समवेन तद्वेतुको द्वितीयव्याघातोऽपि भवेत्, तदेव नेति भावः ।—व्यभिचारादिति । सत्त्वा-
भावे असत्त्वस्यासत्त्वाभावे सत्त्वस्य व्यभिचारादित्यर्थः । तथाच द्वितीयकल्पोक्ततर्कवमीश्टापतिपराहतावेवेति भावः । तस्य
परस्परविरहव्याप्यतोपगमस्य । व्याघाताप्रयोजकत्वात् । तादृशव्याप्यत्वाभावापत्तिरुक्तैःकारणत्वादित्यर्थः । अस-
त्त्वादौ सत्त्वाभावसमानाधिकरणस्वाभावकत्वरूपापादकोपगमेऽपि व्यापकसाधिकदेशवृत्तितया व्याप्यत्वाभङ्गकतया
तुच्छाद्यन्तर्भावेन सत्त्वाद्यभावव्याप्यत्वोपपत्तिसमवेन मूलशैथिल्यादिति भावः । ननु यो यदभावसमानाधिकरणस्वाभावक
स न तदभावव्याप्य इति सामान्यव्याप्यैव तादृशापत्तिर्निर्बहेदिति शङ्कानिरकरणाय तादृशव्याप्यै व्यभिचारनाह—शो-
त्वाभ्यत्वयोरिति । एवंच तृतीयकल्पोक्ततर्कं मूलशैथिल्यपराहताविति भावः । अर्थान्तरं दूषयितुमनुवदति—यञ्चेति ।
एकैनेवेति । सद्रूपेण ब्रह्मणेति शेषः । सर्वानुगतेन सर्वत्र तादात्म्यसम्बन्धेन सबद्धतया विशेषणतया भागार्हण । सर्वत्र
प्रतीतिः घट सन् इत्यादिप्रतीतिः ।—प्रत्येकमिति । तथा चैवं कल्पने गौरव स्यादिति भावः । टीकाया—सदाका-
रबुद्धिः घट सन् इत्यादिवुद्धिः । सद्रूपता अवाध्यरूपता ।—किमितीति । कुतो वाधकादित्यर्थः । तथाच वाध-
काभाव स्यादिति भावः । साधकाभाव एव प्रपञ्चस्य सद्रूपत्वे वाधक इत्याशयेन समाधत्ते—नेति । ननु—घट सन् इत्या-
दिप्रत्यय एव घटादौ अवाध्यरूपं घटमेव विशेषणतयावगाहमानो घटस्य सद्रूपत्वे साधक इत्याशङ्क परिहरति—यत् इति ।
तस्यः सद्रूपताया । स्वीकारे स्वीकारेऽपि । अन्यैः घटादौ सत्त्वपधर्माभावमुपगच्छद्भिः ।—शुद्धसत् एवेति ।
शुद्धसद्रूपब्रह्मण एवेत्यर्थः । शुद्धसदाकारैत्युत्तरमन्थात् । (सदाकारैत्याद्युत्तरमन्थात्) । एवकारेण सद्रूपतया अभ्युप-
गम्यमानस्य घटस्य अवाध्यत्वारस्यसत्त्वरूपधर्मस्य च विशेषणत्वव्यवच्छेदः । प्रत्येकं घटादेर्विशेषणत्वे गौरवात् । अनु-
गतव्यवहाराभावप्रसङ्गाच्च । अवाध्यत्वरूपधर्मस्य चाप्युपगमात् । वाच्यमिति । सा ब्रह्मण एवास्तु इत्यनेन लयोपगतं
चेति शेषः । ननु घट सन् इति प्रत्ययेनेव वाध्यत्वाभावरूपसत्त्ववैशिष्ट्यं घटादे सिध्यति तेन च सद्रूपत्व इत्यत आह—
तथाचेति । घट सन् इति प्रत्यये शुद्धसद्रूपब्रह्मण एव तादात्म्येन विशेषणत्वे चेत्यर्थः ।—वाध्यत्वाभावेति ।
कालाचनवाच्छेत्तेत्यादि । उक्तप्रत्ययेन घट सन् इत्यादिप्रत्ययेन । प्रत्ययेनेति । प्रपञ्चे वाध्यत्वाभाववैशिष्ट्यं सिध्यती-
त्यनुपपन्नं । ननु घटादिप्रपञ्चस्य वाध्यतापि नास्ति, नच अवाध्यत्वरूपत्वाभावस्य वाध्यत्वव्याप्तिब्रह्मप्रसङ्गं, ब्रह्मणि-

भावप्रसङ्गाच्च । सत्प्रतियोगिकासत्प्रतियोगिकभेदद्वयं चा साध्यम् । तथाचोभयात्मकत्वेऽन्यतरात्मक-
त्वे वा, तादृग्भेदासंभवेन ताभ्यामर्थान्तरानवकाशः । नच—असत्यव्यतिरेकांशस्यासद्भेदस्य च प्रपञ्चे

सिद्धिव्याख्या ।

वाच्यं; तस्या निरसिष्यमाणत्वादिति भावः । सदसदुभयान्योन्याभावस्य साध्यतायां तु न व्याहृतिसाध्य-
वैकल्यार्थान्तरत्वानीत्याह—सत्प्रतियोगिकेति । एकैकप्रतियोगिकान्योन्याभावसाध्यतायामेकैकरूपत्वे-
नार्थान्तरतासिद्धसाधने स्याताम्, अत उभयप्रतियोगिकभेदद्वयं साध्यमित्युक्तं, एवंच फलितनाह—
तथाचेति । तादृग्भेदासंभवेनेति । सत्प्रतियोगिकासत्प्रतियोगिकभेदद्वयासंभवेनेत्यर्थः । उभयात्मक-
त्वे सदात्मके सत्प्रतियोगिकभेदस्यासदात्मकेऽसत्प्रतियोगिकभेदस्य चासंभवादिति भावः । ताभ्या-
मिति । उभयात्मकत्वान्यतरात्मकत्वाभ्यामित्यर्थः । अर्थान्तरानवकाश इति । सिद्धसाधनसाध्यवै-
कल्ययोरपि नावकाश इति द्रष्टव्यम् । नचासच्चेति । यथा पक्षतावच्छेदकनानात्वे कचिदधिकरणे

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

भावः । शुद्धसदाकारपूर्वोत्पत्प्रत्ययसिद्धस्य ब्रह्मप्रपञ्चतादात्म्यस्यैवैतत्प्रत्ययविषयत्वसंभवेनोक्तवैशिष्ट्यस्य तद्विषयताकल्पने
गौरवस्यैव वित्तिगमकत्वात् । नापि प्रत्यक्षादीनां स्वतः प्रामाण्यबलेन तत्कल्पनम्; प्रत्यक्षादीनां व्यावहारिकमेव
प्रामाण्यमित्यस्य चक्ष्यमाणत्वात् । ननु—सदाकारप्रत्ययो यदा द्रव्यादौ, तदा तत्र समवायेन सत्ताजातिविशेषणमस्तु,
यदा द्रव्यत्वादौ, तदा सामानाधिकरण्यासंबन्धेन सा, तथाच कथं ब्रह्मण एव तथात्वं—तत्राह—अनुगतैति । संब-
न्धांशेऽप्यनुगताकारेत्यर्थः । उक्तमर्थान्तर स्वीकृत्यापि तद्वारणयाह—सत्प्रतियोगिकेत्यादि । भेदेति । आत्यन्तिक-
भेदेत्यर्थः । उभयात्मकत्वे इति । 'अनविषयीभूतालीकसंसर्गविशिष्टादिरूपेण प्रपञ्चोऽलीकः रूपान्तरेण तु सत्य'
इति न्यायपेटिकाकारवाचस्पत्युक्तपक्षे इत्यर्थः । अन्यतरात्मकत्वे इति । अनविषयोऽपि संसर्गो देशान्तरस्यत्वात्
सत्य इति प्रपञ्चः सत्य एवेति पक्षे, ज्ञानातिरिक्तरूपेणालीक एव प्रपञ्चो विकल्पविषय इति पक्षे चेत्यर्थः । अनवकाश

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

व्यभिचारवारणाय व्याप्यकोटौ वाध्यत्वे बाधकभावस्य प्रवेशान् । ब्रह्मणि श्रुतिप्रमितत्वसाधित्वादेरिव प्रपञ्चेऽपि अयंघट
इत्यादिप्रलक्षप्रमितत्वस्य बाध्यत्वबाधकस्य सत्त्वादित्युक्तम् । एवंच घटोऽवाच्य इति प्रत्ययस्य घटे अवाच्यत्वरूपसत्त्वावगा-
हित्वावश्यकम् । अन्यथा बाध्यावाध्याभ्या घटादेस्तृतीयप्रकारतापत्ते, नहि प्रतीयमानस्य तदिष्टमित्याशङ्का परिहरति—
नापीति । प्रामाण्यबलेन प्रामाण्यभङ्गभयेन बाध्यत्वस्वीकारासंभवेन । तत्कल्पनं घटोऽवाच्यइत्यादिप्रतीतिघटादाव-
वाध्यत्वरूपसत्त्वावगाहिलकल्पनम् ।—चक्ष्यमाणत्वादिति । तथाच श्रुतिरूपपारमार्थिकप्रमाणप्रमितत्वस्यैव वाध्य-
त्वबाधकतया प्रपञ्चे तदभावेन प्रकृतमिथ्यात्वरूपसाध्यघटावाध्यत्वहृत्पसत्त्वाभावमुपगम्य बाध्यत्वान्नोकारे उक्तव्याप्ति-
भङ्गप्रसङ्ग इति प्रपञ्चस्य बाध्यत्वबाधक्यकमिति नार्थान्तर प्रकृतानुमाने इति भावः । ननु मूले अनुगतेत्यादिना प्रत्येकं
प्रपञ्चस्य सदाकारसुद्धौ विशेषणत्वे प्रकारांशेऽनुगतव्यवहारानुपपत्तिरुक्ता, सा च न युक्ता, सत्ताजातेरैव सदाकारसुद्धौ
सम्भत्संबन्धेन विशेषणत्वोपगमेऽनुगतव्यवहारोपपादनसम्भवात् इत्यत तादृग्मूलं तादृग्भङ्गातिराकरणपरतयापि व्याख्या-
तुं तादृग्भङ्गाय अवतारयति—नन्विति । संबन्धांशेऽपीति । अपिना प्रकारांशे । ब्रह्मणस्तादात्म्येन विशेषणत्वोपगमे
तुभ्यांशेऽप्यनुगतव्यवहारोपपत्तेर्ब्रह्मण एव तथात्वमिति भावः । स्वीकृत्येति । उक्तव्याप्तावप्रयोजकत्वश(लाश)इयेति
भावः । ननु प्रपञ्चस्य सदसदुभयरूपतामते सद्भेदासद्भेदयोरप्यवच्छेदकभेदेन तत्र सत्त्वात् सिद्धसाधनं अत आह—
आत्यन्तिकेति । सदायतृतीयर्थः । अनविषयीभूतालीकसंसर्गविशिष्टादिरूपेण प्रपञ्चोऽलीकः इति । इद-
रजतमित्यादिप्रमेयु सत्ये धर्मिणि सत्यमेव हि इदं रजतादिक अलीकसंबन्धेन भासते, तत्र खरूपतः सत्ययोरपीदरजत-
शोरलीकसंसर्गविशिष्टरूपेणासत्यत्वं, संसर्गविशिष्टत्वं प्रतियोगित्वा (अलीकसंसर्गविशिष्टत्वं प्रतियोगित्वा) नुयोगित्वान्यतर-
संबन्धेन, खरूपसंबन्धेन संसर्गविशिष्टत्वमिव तादात्म्यसंबन्धेन संसर्गविशिष्टत्वमपि रजतादे रूपात् । एतन्मते ब्रह्मणि प्र-
पञ्चस्यालीकसंबन्धेन भ्रम इति न भ्रमितव्यम् । इदमि रजतस्यैव तत्र तत्तत्पदार्थानां भ्रमानादायैव सर्वस्यापि प्रपञ्चस्याली-
कतोपपत्ते । रूपान्तरेणेति । इदंरजतत्वादिना प्रमाविषयीभूतसत्यसंसर्गविशिष्टरूपेण वैलर्यं ।—ज्ञानातिरिक्तरूपे-
अ. ति. ८

सिद्धिव्याख्या ।

पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेर्ज्ञातत्वात् तत्पक्षांशे सिद्धसाधनं, तथा साध्यतावच्छेदकनानात्वेऽपि सिद्धसाध्यांशे सिद्धसाधनमेव, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन सिद्धिरूपस्य सिद्धसाधनतायीजस्योभयत्रापि तुल्यत्वादित्यर्थः । ननु—साध्यतावच्छेदकनानात्वे उभयाभावगोचरसमूहालम्बनरूपैकानुमित्युद्देशेन नांशतःसिद्धसाधनं, असत्त्वात्यन्ताभावांशेऽप्युद्देश्यायाः समूहालम्बनरूपायाः सिद्धेरजातत्वात्; अनुमितिद्वयोद्देशे च सिद्धसाधनमेव, नांशतःसिद्धसाधनम्; नचैवं—पक्षतावच्छेदकनानात्वेऽप्युक्तविधया नांशतःसिद्धसाधनमिति—वाच्यं, इष्टापत्तेरिति—चेत् सत्यं समूहालम्बनानुमित्युद्देश्यत्वमेव, तथापि तस्या असत्त्वाभावांशे पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन सिद्धं यत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नं साध्यं तद्विषयसिद्धिरूपत्वेन सिद्धसाधनाभिधानमित्यदोषः । ननु—साध्यनिविष्टस्यासत्त्वात्यन्ताभावस्य पक्षे सिद्धौ यदि सिद्धसाधनं, तदा पृथिवीतरभिन्नेत्यत्र त्रयोदशान्योन्याभावानां घटो न जलादिरिति प्रतीत्या घटादौ सिद्धेः सुतरां सिद्धसाधनमिति—चेन्न; पृथिवीतरभिन्नेत्यत्र त्रयोदशान्योन्याभावानां पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यस्य घटादौ सिद्ध्या सिद्धसाधनेऽपि घटादिभिन्नपृथिवीत्वोपहिते तदसिद्ध्या सिद्धसाधनानवकाशात् । ‘अनित्ये वाङ्मनसी’ इत्यत्र पक्षतावच्छेदकनानात्वेऽप्युक्तरीत्यांशतःसिद्धसाधनत्वाभावेऽपि मतान्तरेण सिद्धसाधनत्वेऽपि पृथिवीतरभिन्नेत्यत्र पक्षतावच्छेदकैक्याद्यथा नांशतःसिद्धसाधनं, पक्षतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धौ सिद्धसाधनमेव, तादृशसिद्धेरेवानुमानफलत्वात्, तदसिद्धौ तच्छब्द्वैव नास्ति, नहि पक्षे साध्यसिद्धिमात्रेण तत्, किन्तु पक्षतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्ध्या, अन्यथा धूमवत्त्वेन पर्वते वह्निनिश्चयेऽपि सिद्धसाधनप्रसङ्गात्, तथा साध्यतावच्छेदकस्य समूहालम्बनैकज्ञानोपारूढस्यैक्यान्नांशे सिद्धसाधनं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसिद्धेरभावात् । अतएव न व्यर्थविशेषणत्वमपि, सद्विलक्षणत्वे त्वसत्यसद्विलक्षणमिति प्रतीतेरुद्देश्यत्वादिति दोषे सत्येव दोषान्त-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

इति । असत्त्वाभावस्य केवलप्रपञ्चे सत्यस्य तदुपहितप्रपञ्चे स्वीकारे सत्वोपहितप्रपञ्चस्य केवलप्रपञ्चे तादात्म्यसत्त्वात्

८

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

येति । अभेद नृतीयार्थं । ज्ञानादत्यन्तमित्र प्रपञ्चोऽलीक एवेत्यर्थं । साकारवादिबौद्धमतमिदम् । तन्मतेहि अयं घट इत्यादिविज्ञानेषु बाह्योऽर्था घटादिर्न भासते, किन्तु विज्ञानमेव स्वप्रविज्ञानवत् ॥ तदुक्तं शास्त्रदीपिकायां तर्कचरणे—‘ज्ञानमेवैवमाकारमात्मना प्रयते कुत । नाप्रत्यक्षस्य तस्यास्ति प्रमाणांतरतो गति ॥ सचेयत्वाच्च नीलादेर्ज्ञानाकारत्वनिश्चयः । अर्थान्तरस्य च प्राह्यलक्षणं युज्यते नहि ॥’ इति । ज्ञा(विज्ञा)नाकारो ज्ञानस्य तादात्म्यसंबन्धेन धर्मो विषयितास्थानीयः, तादात्म्यं च मित्राभिनयोरैवेति, ज्ञानादत्यन्तमित्रो विषयोऽलीक एवेति, तत्रैव विस्तरेण निरूपितम् । ननु ज्ञानातिरिक्तप्रपञ्चसालीकत्वे तदनुभवविरोध इत्याशङ्कोक विकल्पविषय इति । प्रपञ्चस्य ज्ञानादत्यन्तमित्रत्वात् गाहिनी वृष्टिस्तु विकल्परूपा नानुभवरूपेति भावः ।—इत्यर्थे इति । तथाच सद्भेदानिवेशे प्रथमे पक्षे असद्भेदानिवेशे द्वितीये अर्थान्तर, अतस्तदुभय निवेश्यमिति भावः । अन्यतरात्मकत्वेऽर्थान्तरानवकाशास्य यथाश्रुतेऽपि सभवात् वाचस्पत्युक्तोभयात्मकत्वपक्षे च निरवच्छिन्नविशेषणतासंबन्धस्य साध्यतावच्छेदकसंबन्धत्वोपयमेनापि सभवादात्यन्तित्वं साध्यविशेषण व्यर्थमित्याशङ्कानिराकरणाय प्रकारान्तरेणोभयात्मकत्वपक्षे प्रदर्श्यं तत्र तादृशविशेषणवलेनार्थान्तरानवकाशात्पपादयति—असत्त्वाभावस्येति । सद्भेदस्यैवपि बोध्यम् । तदुपहितेति । सत्वोपहितेत्यर्थः ।—तादात्म्यसत्त्वा-

सिद्धत्वेनांशतः सिद्धसाधनमिति—वाच्यम्; 'गुणादिकं गुण्यादिना भिन्नाभिन्नं समानाधिकृतत्वा-
सिद्धिव्याख्या ।

रमाह—गुणादिकमिति । समानाधिकृतत्वादिति । शुक्लः पट इति सामानाधिकरण्यवत्त्वादित्यर्थः ।
सिद्धत्वेऽपीति । व्यापकविशेषणानामुद्देश्यप्रतीत्यर्थत्वेन भेदाभेदवादिना तार्किकं प्रति प्रयुक्तमिति । भिन्ना-
गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तत्रैकान्तिकः सद्भेद इति भावः । गुणादिकं गुणः क्रिया जातिः विशिष्टरूपं अवयवी अंशी । गुण्यादिना गुणिना
क्रियावत्या व्यक्त्या केवलरूपेण अवयवेन अंशेन । भिन्नाभिन्नं भेदाभेदोभयवत् । समानाधिकृतत्वात् अभेदसं-
सर्गकधीविषयतावोग्यत्वात् । पराभ्युपगतसमवायतादात्म्यभिन्नाः ये संयोगादयस्तेषामन्यतमसंबन्धेन गुण्यादिवि-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

दिति । केवलप्रपञ्चनिष्ठसद्भेदस्य सद्बुद्धित्वादिति शेषः । ऐकान्तिकः सदशुक्तिः ।—इति भाव इति । एवंच सदशुक्ति-
सद्भेदासदशुक्त्यसद्भेदोभयवत्तासिद्धिः जायमानोभयात्मकत्वमुन्मूल्यैव जायत इति भावः । ननु—सदशुक्तित्वे सति असद-
शुक्तिसौं भेदः तद्वत्त्वमेव साध्यमस्तु, सदसदन्वतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव तादृशभेदस्य प्रतिदेः; तथाच किं
सदसदप्रतियोगिलक्षणनिवेशेनेति—चेन्न; प्रपञ्चे सदादितादात्म्यसंशयोच्छेदाय सदादिप्रतियोगिकत्वविशिष्टभेदसिद्धिरेवो-
द्देश्यत्वात् । नच—सदाशुक्तिधर्मवत्ताज्ञानस्यापि तादृशसंशयविरोधित्वात् सदाशुक्तिव्यतिरेकसिद्धिरेवालमिति—
वाच्यम्; सदादिभेदाभावत्वेन सदादितादात्म्यसंशयस्य सदाशुक्तिधर्मवत्ताज्ञानाप्रतिबन्धस्योच्छेदाय सदादिप्रतियोगिकत्व-
विशिष्टभेदसिद्धेरावश्यकत्वात् । व्यापके व्यर्थविशेषणत्वं न दोषायति तु सुप्रसिद्धमेवेति ध्येयम् । गुणो रूपादिः । क्रिया
उत्सेपणादिः । जातिः घटत्वादिः । विशिष्टरूपं गुणकर्मान्वयविशिष्टसत्तादिः । अवयवी घटादिः । अंशी धान्याराशिः,
गवाश्वदिसमुदायश्च । गुणिना घटादिद्रव्येण । क्रियावत्ता घटादिना । व्यक्त्या घटादिना । केवलरूपेण सत्तादिना ।
अवयवेन मृत्कपालादिरूपेण । अंशेन धान्येन, गवाश्वदिना च । भिन्नाभिन्नमिति कर्मधारय इत्यभिप्रायेण व्याचष्टे—
भेदाभेदोभयवदिति । तथाच गुणो गुणप्रतियोगिकभेदाभेदोभयवानिति रीत्या क्रमेणान्वयो बोध्यः ।—अभेदसं-
सर्गकेति । गुण्यादिविशेषणकेत्यादिः । अत्र धीः प्रमाहरा निवेद्या; अन्यथा पटो घट इति भ्रममादाय व्यभिचारात्,
तथाच परमते गुणगुणिनोरेभेदसंसर्गकप्रमाया अप्रसिध्या हेतोरप्रसिद्धिः; समवायसंसर्गकप्रमायाश्च स्वमतेऽप्रसिध्या तद्व-
दितहेतुरपि तथैवेति मतद्रव्यसाधारण्येन हेतुं परिष्करोति—परेति । समवायत्वेन पराभ्युपगतभिन्नत्वे सति तादात्म्य-
भिन्ना इत्यर्थः । समवायस्य स्वमतेऽप्रसिद्धावपि तत्त्वेन पराभ्युपगतं प्रसिद्धमेव । यद्वा—भिन्नान्तं परिचायकमेव । अतएव
तेषामन्यतमेत्युक्तम् । संयोगाद्यन्यतमसंबन्धावच्छिन्नगुण्यादिनिष्ठविशेषणतानिरूपितप्रतीयविशेष्यत्वादित्यर्थः । नीलो घटः,
चलः पटः, सन् घटः, मृत् घटः, इदं ध्यान्यं, अयं ग्रीहिः इत्यादिवृद्धिषु गुणादीनां विशेष्यतया हेतोः पक्षधर्मतानिर्वाहः ।
यद्यपि संयोगान्वयतमसंबन्धावच्छिन्नगुण्यादिविशेष्यधीप्रकारत्वमपि हेतुः संबधति, घटो नील इति बुद्धौ नीलादेः प्रकारत्वात्;
तथापि तत्प्रतियोगिकभेदाभेदवत्तायाः तद्विशेषणकोचधीविशेष्यत्वं प्रत्येव प्रयोजकतया तस्यैव हेतुताश्रयणम् । व्याप्तिश्चात्र
नान्वयतः, दृष्टान्तासंबन्धात्; किंतु व्यतिरेकतः । यो घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभेदोभयभावावान्, स घटत्वाव-

१ गुण्यादौ गुणादिधीप्रतिबन्धकप्रमाविषयत्वात् । यो यद्विशिष्टप्रतियोगिताकभेदधीप्रतिबन्धकप्रमाविषयः, स तद्भेदाभेदोभयवदिनि-
ति । व्याप्तिनिष्कर्षस्तु यो यद्वर्तमानवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धता-
निरूपितप्रतिबन्धकतावत्संयोगात्संसर्गकप्रमाविषयः स तद्वर्तमानवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभेदानुयोगितावच्छेदकतादयवानिति सामान्य-
व्याप्तौ, घटत्वादिभेदावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदप्रकारतानिरूपितत्वावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धक-
तावत्प्रमाविषयो द्रव्यत्वादि, यथा घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभेदोभयानुयोगितावच्छेदक इति दृष्टान्तः । आहार्थस्याप्रतिब-
न्धकत्वात् घटो घट इति ज्ञानमादाय, भूतलं घटवदित्यादिज्ञानस्य संयोगादिसंसर्गकत्वात्तादृशज्ञानमादाय, घटः पट इति ज्ञानस्य
भ्रमत्वात्तादृशज्ञानमादाय च घटोः, घटभूतल्योः, घटपटयोश्च न, तादात्म्यापरस्यार्थान्तरम् । यदि तु संयोगादिसंसर्गकेति निवेशे-
ऽनुगुणम् इति शङ्क्यते, तर्हि आधारात्तावच्छेदकतानवच्छेदकरूपावच्छिन्नसंबन्धसंसर्गकत्वं प्रमायां विवक्षणीयम् । कपालो घटो
घटो रूपमित्यादिप्रतीतिमादाय समन्वयः, घटो रूपमित्यादयस्तु प्रत्यया भ्रमरूपा एव । 'गुणे शुक्लादयः पुंति' इति कौशर्य तु
नामान्तराविशेषणस्य गुणपदस्य तद्विशेषणगुणपदस्य च पुंस्त्वनामान्तरसमिद्धत्वात्तपोने तात्पर्यम्, 'आकाशं शब्दमात्रं तत्पद-
भात्रं समावित्रे' निष्ठादिपुराणादिचर्चानादिति शुक्लचन्द्रिका ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

शेषणिका या धीस्तद्व्या गुण्यादिविशेषणिका या धीस्तद्विशेष्यत्वादिति यावत् । नचाप्रयोजकत्वम् ; नीलगुणघटयोस्तादात्म्यसंबन्धस्वीकारे 'घटो न नील' इत्याकारकनीलगुणभेदबुद्धौ तादात्म्यसंबन्धेन नीलगुणप्रकारकधीत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, नतु नीलगुणसमवायिभेदबुद्धौ नीलगुणसमवायितादात्म्यधीत्वेन; समवायस्यालीकत्वात्, समवायस्वीकारे तु नीलगुणसमवायिभेदबुद्ध्यानुकृतादात्म्यधीत्वेनैव घटादौ नीलगुणभेदबुद्धौ नीलगुणतादात्म्यधीत्वेनापि प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमिति गौरवम् । एवं नीलादिसमवायिविषयके विशिष्टज्ञानमात्रेऽनुमित्यादौ च कारणत्वप्रतिबन्धकत्वानि च कल्प्यानीति समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताधिकरणत्वयोस्तादृशप्रतियोगिताद्यत्यन्ताभावस्य तादृशप्रतियोगिताकाल्यन्ताभावस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतायाः समवायेन नीलादिविशिष्टस्य भेदप्रतियोगितातदवच्छेदकत्वानां च कल्पनं समवायव्यरूपाण्यण्डधर्मतदभावतद्विषयतादिकल्पनं चेति महागौरवम् । ननु—विशिष्टकेवलयोर्भेदस्वीकारे एकस्यैव घटस्य तत्तत्क्षणविशिष्टरूपाण्यनन्तानि कल्पनीयानीति महागौरवं—इति चेन्न; तादृशरूपाणामनन्तानां केवलघटभिन्नानामकल्पने केवलघटविशिष्टबुद्धितत्तादृशरूपविशिष्टबुद्धीनां वैलक्षण्यानुपपत्तेः । नच—तासां तत्तत्क्षणवैशिष्ट्यविषयकत्वमेव वैलक्षण्यमिति—वाच्यम्; विशेष्ये विशेषणं तत्रापि च विशेषणान्तरमित्येवमाकारेऽपि तत्क्षणविशिष्टघटवदिति ज्ञाने तादृशविषयकत्वसत्त्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशाखितादृशज्ञानस्य ततो वैलक्षण्यानुपपत्तेः । अथ—विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताकल्पाने तत्तत्क्षणेषु घटमिष्टविशेषणतावच्छेदकत्वरूपस्य विशेषणताविशेषस्य स्वीकाराद्विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या ज्ञाने च तदभावात्त्वेव वैलक्षण्यं—इति चेन्न । ज्ञानविषययोः संबन्धो हि विषयतात्वेन तादात्म्यत्वेनैव वा तत्क्षणविशिष्टवन्तं जानामीत्याद्यनुभवेन गृह्यते, न त्ववच्छेदकतात्वेन विशेष्यतात्वेन प्रकारतात्वेन सांघर्षिकविषयतात्वेन वा अखण्डधर्मेण । नचैवं—विशेष्यतात्वादिविशिष्टविषयताशाखिताज्ञान-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

च्छिन्नोक्तविशेषणताकधीविशेष्यत्वाभावान्, यथा घटलावच्छिन्नघटः, पटत्वावच्छिन्नपटश्चेति, घटो घट इति, पटो पट इति वा प्रमाया अभावात् ।—**नचाप्रयोजकत्वमिति ।** उक्तसाध्यास्वीकारे पक्षे हेतुभङ्गाप्रतिषेध्या, सा च न संभवति; उक्तसाध्यघटकाभेदास्वीकारेण तद्रूप तादात्म्यासंबन्धेन तत्संसर्गकधीघटितोहेतोरसंभवेऽपि तद्व्यत्ययभेदात्प्रतीकारेण तन्निवृत्तसमवायसंबन्धमुपगम्य तत्संसर्गकधीघटितोहेतोरुपपत्तिर्संभवादिति. भावः । अत्रेदघटितोक्तसाध्यनिवृत्ततादात्म्यमुपगम्य हेतोरुपपत्तौ लाघवम्, समवायेपगमे तु गौरवमित्याह—**नीलगुणेति ।** यद्वा नचाप्रयोजकत्वमिति । तत्रप्रतियोगिकभेदाभेदोभयवत्त्वस्य निरुक्ततद्विशेषणताकधीविशेष्यत्वप्रयोजकत्वस्वीकारे मानाभावादिति भावः । उक्तस्वीकारे लाघवज्ञानसहकृतमनुमानमेव प्रमाणमित्याह—**नीलगुणेति । तादात्म्येति ।** अत्रेदपदाधैत्यादिः । भेदस्यस्यसंभूत इति न तत्र युक्त्युपन्यासः ।—**अलीकत्वादिति ।** तथाच प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावग्रहाप्रसिद्धिरिति भावः । **इति लाघवमिति ।** इतीति शेषः । निरुक्ततद्विशेषणताकधीविशेष्यता किंचित्प्रयोज्या व्यतिरेकित्वात् इत्यनुमानं, नीलगुणे घटभेदविशिष्टघटतादात्म्यस्योक्तधीविशेष्यतत्प्रयोजकत्वे लाघवमिति ज्ञानसहकृतं तादृशविशेष्यत्वे तादृशतादात्म्यप्रयोज्यतामनुमिनोति । तथाचोक्तप्रयोज्यप्रयोजकभावभङ्गाप्रतिरूपाणुकूलतर्केण तादृशतादात्म्यघटितोक्तसाध्यसिद्धिः । घटतादात्म्यमात्रस्य तादृशधीविशेष्यत्वप्रयोजकता न संभवति । घटे घटतादात्म्यसत्त्वेऽपि तादृशधीविशेष्यत्वाभावेन व्यभिचारात् । अतो भेदस्यापि प्रयोजकशरीरान्तर्भावः । अतएव च साध्ये उभयसिद्धस्यापि तस्यान्तर्भावः । प्रयोज्येन प्रयोजकतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैवानुमानात् । ननु नीलगुणघटयोः समवायस्वीकारे घटे नीलगुणभेदबुद्धौ नीलगुणतादात्म्यधीत्वेन प्रतिबन्धकत्वं न वाच्यम्, नीलगुणघटयोस्तादात्म्यस्यालीकत्वादिति साम्यमित्याशङ्क्योपरिहरति—**समवायस्वीकारेति । वाच्यमिति ।** अन्यरीत्यतादात्म्यसंबन्धस्य प्रसिद्ध्या घटादौ तत्संसर्गकनीलगुणभ्रमरूपस्य प्रतिबन्धकप्रदस्य प्रसिद्धेरिति भावः । सर्वस्य सर्वत्रभ्रमे मानाभावेन तादृशभ्रमस्याप्रसिद्धिस्यले गुणगुणिनोः समवायस्वीकारेऽप्युक्तगौरवांसंभवेन तत्र तयोः तादात्म्यसिद्धिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य समवायस्वीकारे गौरवान्तराण्याह—**एवमिति ।** समवायस्वीकारे इत्यनुपपत्तेः ।—**नीलादिसमवायेति ।** नीलादितादात्म्यस्थलेषु (व) एतत्सर्वभ्रमयते ह्यस्य । नीले नीलानादात्म्यस्य परैरङ्गीकारादिति भावः । मूले—**भिन्नत्वस्येति ।** गुणादियत्रयस्यकमुपादिभिन्नाभिन्नलसाध्यकस्यले इत्यादि । विशिष्टपक्षकेवलभिन्नाभिन्नलसाध्यके लभिन्नत्वस्येति बोध्यम् । एवं च तत्र भेद एव विवादादभिन्नत्वमात्रवादी भेदवीकारे गौरवमाशङ्कते—**नच्यति ।** एतस्य गौरवस्य प्रमाणिकत्वात् वाचकत्वेत्याद्येन समाधत्ते—**नेत्यादि ।** केवलघटविशिष्टबुद्धितः । भूतलं घटवत् इत्याकारकबुद्धितः ।—**बुद्धीनामिति ।** भूतलं तद्विषयविशिष्टवदित्याकारकाणामिति शेषः । इत्येवमाकारे इति रीत्या जायमाने ।—**अखण्डधर्मेणेति ।**

गौडप्रज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

ग्राहकत्वं तादृशानुभवस्य सर्वसंमतं न स्यात् इति—वाच्यम्; परस्परार्थासविद्येकनोक्तरीत्या विशिष्टज्ञानमात्रस्य एकविषयतावच्छिन्नविषयत्वान्तरशालित्वेन तद्विशिष्टज्ञानग्राहकत्वाहुक्त्वाणुभवस्य विशेष्यतात्पर्यप्रकारतात्वादिविशिष्टविषयताविशिष्टत्वया ज्ञानग्राहकत्वोपपत्तेः । तथाहि—'इदं रजत' मित्यादिज्ञाने तादात्म्यादिसंसर्गनिष्ठया विषयताया रजतादिविषयताविशिष्टया इदंविषयतावच्छिन्नत्वमिदमवच्छिन्नत्वं चेति पूर्णमुक्तम् । तथाच विशिष्टविषयतावच्छेदकत्वविशिष्टविषयताग्राहकोऽनुभयो विशेष्यतात्वादेर्ग्राहकः । विषयता हि यथा विषयताया विशिष्टायां यस्यां विषयतायाः मवच्छेदिका सा विशेषणीभूता प्रकारता, विशेष्यभूता सांसारिकविषयता, तदवच्छेदकविषयता तु विशेष्यता; तथाच विषयतानिष्ठं विषयतावच्छेदकत्वं विशेष्यतात्वम् । तादृशावच्छेदकत्वं यां विषयतां प्रति तत्रां तादृशावच्छेदकतानिरूपकविषयतात्वरूपं सांसारिकविषयतात्वम् । विषयतानिष्ठयां तादृशावच्छेदकत्वनिरूपकतायामवच्छेदकविषयतात्वं प्रकारतात्वम् । नच—तादात्म्यादिविषयतानिष्ठायामुक्तेरनिरूपकतायां रजतादिनिष्ठा विषयता यथावच्छेदिका तथा तादात्म्यत्वादिविषयतापीति तस्या अपि निरूपकप्रकारत्वं स्यादिति—वाच्यम्; तादृशानिरूपकतायाः समानाधिकरणं सत् तदवच्छेदकत्वं, तस्यैव प्रकारतात्वरूपत्वात् तादात्म्यत्वादिनिष्ठविषयतायां तदभावात् । रजततादात्म्येनेदं जानामीत्यनुभयो हि रजतविषयताविशिष्टस्य तादात्म्यविषयत्वस्योक्तनिरूपकतां गृह्णन् रजतविषयताया अपि तां गृह्णाति, नतु तदवच्छेदकत्वमात्रम् । नहि रजतादिविषयत्वस्येदंविषयतावच्छिन्नत्वे कस्यापि विप्रतिपत्तिः; तस्य तादात्म्यादिसांसारिकविषयत्वाग्राहकेणापि 'इदं रजतं जानामि' 'इदं रजतत्वेन जानामी' त्याघानुभवेन ग्रहणात्, तादात्म्यत्वविषयत्वस्योक्तनिरूपकत्वाननुभवेन तदवच्छेदकत्वमात्रं गृह्णाति । नचैवमपि—सांसारिकविषयतात्वस्य उक्तनिरूपकतामात्ररूपत्वे

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

अखण्डानां तादृशधर्माणं भाने सति हि विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताकज्ञानस्यैव तत्क्षणनिष्ठविशेषणतावच्छेदकतात्वरूपपरण्डधर्मवद्विषयतानिरूपकत्वं, नतु विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या ज्ञानस्येति वैलक्षण्यं सुवचम्, तादृशधर्माणं सखण्डत्वे तु निर्वैक्षण्यप्रकारतावच्छेदकतात्वस्य तादृशद्विविधज्ञानीयतत्क्षणविषयतयोः सत्त्वेन तादृशज्ञानयोर्वैलक्षण्यानुपपत्तिर्दृक्त्वेति भावः । नचैवमिति । एतद्विशेष्यतात्वादीनामखण्डानामभावे । सखण्डानां तेषां निर्वैचनसंभवात् इत्यभिमानः । तादृशानुभवस्य तत्क्षणविशिष्टवन्तं (विशिष्टवद्वन्तं) जानामीत्यनुभवस्य । 'शालित्वेने' खेतनेनानुबन्धसाधे तादृशविषयतावैशिष्ट्यभानस्य सन्निकर्षप्रयोज्यत्वेन तदुत्तरता तस्य प्रमात्वं च सूचितम् । उक्तानुभवस्य तत्क्षणविशिष्टवन्तं जानामीत्याकारानुबन्धसाधस्य । (तत्क्षणविशिष्टवद्वन्तं जानामीत्यनुभवस्य ।) एतावता कथं विशेष्यत्वादिग्राहकत्वमित्याशङ्क्य परस्परार्थास एव, तदुपपादयति—तथाहीति । अनुभवः इदंरजतं तादात्म्येन जानामीत्याकारकः ।—विशेष्यत्वादेः ग्राहक इति । भवतीति शेषः ।—विषयताहीति । यथा इदंविषयता रजतविषयताविशिष्टायां तादात्म्यविषयतायां अवच्छेदिका । प्रकारतेति । इति व्यवहियत इति शेषः । एवं सांसारिकविषयताविशेष्यतापदयोस्तत्रमपि । एवं सति विशेष्यतादेः कि लक्षणं फलितम्, तदाह—तथाचेति । इदंनिष्ठावच्छेदकतावारणाय विषयतानिष्ठमिति; विषयरूपताशात्म्यावच्छेदकतावारणाय विषयतेति । तादृशावच्छेदकत्वं विषयतानिष्ठमवच्छेदकत्वम् । यां विषयतां प्रति यद्विषयतानिरूपितम् । यत्तत्त्वयोरनुगतत्वादाह—तादृशेति । विषयतानिष्ठत्वर्थः । निष्ठान्तविषयतापदप्रयोजनं पूर्ववत् ।—तादात्म्यादीति स्वरूपकीर्तनम् । प्रकारतालक्षणातिव्याप्ति शङ्कते—नच तादात्म्येति । उक्तनिरूपकतायामिति । इदंविषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपकतायामित्यर्थः ।—रजततादात्म्येनेति । तृतीयायां विषयता ज्ञानविशेषणं । तन्निरूपितावच्छेदकता धर्मितावच्छेदकीभूतेदंविषयतायां तादृशानुभवे भानते इति तुन्यवित्तिवैयतया विशिष्टविषयतायां निरूपकताभानमिति भावः । ननु रजततादात्म्येनेत्यस्य रजतविषयताविशिष्टत्वे सति तादात्म्यत्वविषयताविशिष्टतादात्म्यविषयतेत्यर्थः, एवंच रजतविषयतायामिव विशेषणीभूतायां तादात्म्यत्वविषयतायामपि तादृशानिरूपकत्वभानं स्यादित्याशङ्क्य प्रमाणान्तरसंवादात् रजतविषयतायां तादृशानिरूपकत्वभानम्, नतु तादात्म्यत्वविषयतायां, प्रमाणान्तरसंवादाभावात् इत्याह—नहीति । इदंविषयतावच्छिन्नत्वे इदंविषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वे । अननुभवेन अनुभवान्तरभावेन । तदवच्छेदकत्वमात्रमिति । रजततादात्म्येनेदं जानामीत्यनुभव इत्यनुपदः । मात्रपदेनोक्तनिरूपकत्वमवच्छेदः । उक्तानुभवे तादात्म्यत्वविषयत्वस्य तादात्म्यविषयतायां उपलक्षण्यतेव नतु रजतविषयताया इव विशेषणतेत्युपयमसंभवेन तादात्म्यविषयतायां निरूपकत्वभावगहनेऽपि तादृशानुभवोपपत्तेरिति भावः । निरूपकतावच्छेदकता तु निरूपकतेऽप्युपलक्षण्यतेऽपि भासत एवेति हृदयम् । ननु यदि रजतविषयताया अप्युक्तनिरूपकत्वं तदा संसर्गतालक्षणातिव्याप्तिरित्याशङ्कते—नचैवमपीति । एवमपि प्रकारतात्वस्थानतिप्रसङ्गेऽपि । ननर्यानिवे-

गौडप्रज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

रजतादिविषयतायामपि तस्यादिति—याच्यम् ; उक्तनिरूपकतानवच्छेदकविषयतानिष्ठसैवोक्तनिरूपकत्वस्य सांसर्गिक-विषयतात्वरूपत्वात्, तादृशनिरूपकत्वाश्रयविषयतावच्छिन्नस्यैव तादृशनिरूपकत्वस्य तद्रूपत्वाद्वा । तादात्म्यविषयता-निष्ठैव हि तादृशनिरूपकता तादृशनिरूपकताश्रयेण रजतविषयत्वेनावच्छिन्ना, न रजतविषयतानिष्ठा, तादात्म्यत्वादिविषयता तु उक्तनिरूपकतावच्छेदकत्वाच्च सांसर्गिकविषयता, किंतु तदवच्छेदिका । एवमिदंत्वादिविषयतापि तादात्म्यादिविषयतावच्छेदकतायामिदंविषयतानिष्ठायामवच्छेदिका, अतो विशेष्यतावच्छेदिका । अथ—तादात्म्यत्वादिविषय-तायाः सांसर्गिकविषयतावच्छेदकताशब्देन कथं तात्रिकव्यवहार—इति चेत्, तादात्म्यत्वादेरपि सांसर्गिकविषयताव-च्छेदकत्वेन तद्वर्तयति गृह्णति । एवमिदंत्वादिविषयतायामपि विशेष्यतावच्छेदकताशब्देन व्यवहारः । तादात्म्यसं-बन्धेन रजतादि यदेवमादौ प्रकारः, तत्र रजतत्वादिकमप्याधारत्वसंबन्धेन प्रकारः, यत्र तु संयोगादिसंबन्धेन रजतादिकं प्रकारः, तत्र रजतत्वादेर्नोक्तसंबन्धेन प्रकारस्वनियमः, प्रकारतावच्छेदकत्वं तूभयत्र । नचैवं—रजतादिवि-षयतानिष्ठस्यैवविषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य प्रकारतात्वरूपस्य तादृशनिरूपकत्ववत्त्वात् रजतत्वादिविषयताव-च्छिन्नत्वेन तादात्म्यसंबन्धेन रजतादिप्रकारकभ्रमस्थले रजतादिप्रकारता सांसर्गिकविषयता स्यात्, पूर्वोक्तस्य द्वितीय-लक्षणस्य तत्र सत्त्वादिति—याच्यम् ; रजतादिविषयतानिष्ठस्योक्तनिरूपकत्वस्य तादृशनिरूपकतावत्त्वात् रजतत्वादिविषय-तयानवच्छिन्नत्वात् । इयं हि तादृशस्थले रजतत्वादिप्रकारता, एका प्रार्थितिकेनेदमनुयोगिकसंसर्गेण, अस्या व्याव-हारिकेण रजतादिनिष्ठसंसर्गेण । आया इदंत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतावच्छिन्ना, अस्या रजतादिनिष्ठया अनवच्छिन्नविशेष्य-तयावच्छिन्ना, तदवच्छिन्नत्वं च तन्निष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वम् । तथाचान्या नेदंविशेष्यतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका, तदवच्छेदकस्य व्यावहारिकस्य रजतत्वादिसंसर्गस्य इदंविशेष्यतावच्छेदेनानव्याप्तेनोक्तावच्छेदकतानिरूपकत्वाभावात् । नहि यत्संसर्गावच्छेदिका या विशेष्यता सा तत्संसर्गावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदिका, आया तु तादृशवच्छेदकता निरू-पिका, नतु रजतादिप्रकारतानिष्ठयासादृशनिरूपकताया अवच्छेदिका, रजतत्वादिप्रार्थितिकसंसर्गोपहितरूपेण रजतादेरुक्तनिरूपकत्वानुभवात् । नच यत्संसर्गो नोक्तनिरूपकतावच्छेदकः तत्संसर्गावच्छिन्नप्रकारता उक्तनिरूपकता-वच्छेदिका, तस्माद्रजतादिप्रकारतायां न सांसर्गिकविषयतात्वापत्तिः । अतएव तादृशप्रमास्थलेऽपि नोक्तापत्तिः 'इदं

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

शेन व्यथवादाह—तादृशेति । तद्रूपत्वात् सांसर्गिकविषयतात्वरूपत्वात् । न रजतविषयतानिष्ठेति । अतो न तत्र ससर्गतात्वरूपसङ्ग इति भावः । ननु तादात्म्यत्वविषयताया ससर्गतात्वं न स्यात्, उक्तनिरूपकत्वस्य तत्राभावादिस्वाश-ङ्गामिष्टापत्त्या परिहरति—तादात्म्यत्वविषयतात्त्विति । तादात्म्यत्वविषयता तु न सांसर्गिकविषयता, किंतु तदव-च्छेदिका उक्तनिरूपकत्वावच्छेदकत्वादिति योजना । नचैवं—ससर्गविशेषणाना ससर्गत्वेति नियमभङ्ग इति—याच्यम्, विशेष्यविशेषणाना विशेष्यत्वाभावेन तादृशनियमस्याप्रयोजकत्वात्, तत् भ्रनयनम्—एवमिति । कथमिति । तादात्म्यत्वविषयता हि सांसर्गिकविषयतानिष्ठनिरूपकतावच्छेदकताश्रया, नतु सांसर्गिकविषयतावच्छेदकतारूपेति भावः ।—तद्वर्तयति । तादृशविषयतावच्छेदकीभूततादात्म्यत्ववर्तयति । अथ कथमीन व्यवहार इत्यन्तमनु-वर्तते । सांसर्गिकविषयतावच्छेदकताशब्देन भावप्रत्ययान्तेन तादृशविषयतावच्छेदकस्य धर्म तादृशविषयतावच्छेदकता-नात्मकोऽपि परिभाषया प्रतिपाद्यत इति भावः । एव विशेष्यतावच्छेदकीभूतेतद्वर्तयति रजतत्वविषयताया प्रकारता-वच्छेदकताव्यवहारोपपादनायाह—तादात्म्यसंबन्धेनेति । रजतत्वादिकमपीति । अतएव रजतत्वेनेदं जानामी-त्यनुभव इति भावः । (जानामीत्यनुभवसाय इति भावः) । एवं इदंरजतमिति भ्रमे इदमशे रजतत्वस्यापि प्रकारत्वे ।—रजतत्वविषयतयति । इदमशे रजताशे चैकैव रजतत्वस्य प्रकारतेलमिमान । अभिमान निराकरोति—इयं हीति । नचैव इदं रजत रजतत्ववचेति समूहालम्बनादिदं रजतमिति भ्रमस्य वैलक्षण्यानुपपत्तिः, तादृशभ्रमे रजतत्वनिष्ठप्रकारत्वयो रवच्छेदावच्छेदकभावोपगमेन तदुपपत्ते ।—अन्येति । रजतप्रकारतानिष्ठया उक्तनिरूपकताया अवच्छेदिकापीति शेषः । ननु रजतत्वव्यवहारिकसंसर्गस्योक्तनिरूपकत्वाभावेऽपि तत्संसर्गावच्छिन्नरजतत्वप्रकारताया उक्तनिरूपकत्व कुतो नेत्यत आह—नहीति । तत्संसर्गावच्छेदकत्वस्य तत्संसर्गावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकताव्यापकत्वोपगमादिति भावः ।—नचेति । नहीत्यर्थः । तदवच्छेदकतानिरूपकतावच्छेदकत्वसंबन्धत्वस्य तादृशनिरूपकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकत्वसंबन्ध-त्वस्यापत्त्वोपगमादिति भावः । उपसहरति—तस्मादिति । अतएव रजतत्वस्य प्रकारताद्व्योपगमादेव । तादृशप्रमा-स्थलेऽपि इदंरजतमिति प्रतीयप्रकारतायामपि । नोक्तापत्तिः न ससर्गतात्वापत्तिः । इत्यत उत्तरमिदं रजतमित्यादिप्र-

गौडब्रह्मज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

रजतमिलादिप्रमायां हि रजतत्वप्रकारता द्वयी, एका इदंत्वावच्छिन्नविशेष्यतायावच्छिन्ना; अन्या रजतनिष्ठयानवच्छिन्नविशेष्यतया अवच्छिन्ना; आद्या इदंत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिकापि नोक्तनिरूपकतावच्छेदिका, रजतप्रकारतानिष्ठां उक्तनिरूपकतां प्रति तस्याः अव्यापकत्वेनानवच्छेदकत्वात्, नहि रजतत्वविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिषु सर्वासु तादृशप्रकारतास्ये मानमस्ति । नच—विशेषणतायावच्छेदकधोरैकधर्मिणि एकसंबन्धावच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धित्वमेव विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वम्, तथाचैकसंबन्धावच्छिन्नप्रकारता एकैव तादृशविशेष्यताद्वयावच्छिन्ना, नतु द्वयी, तथाच तादृशनिरूपकतावच्छेदिकापि सेति—वाच्यम्; संयोगादिसंबन्धेन रजतत्वादिविशिष्टस्य प्रकारतास्थले रजतत्वादेः संयोगादिना प्रकारत्वे भ्रमत्वापत्त्या प्रकारतयोरैकसंबन्धावच्छिन्नत्वनिवेशासंभवेन विशेषणतावच्छेदकस्य स्वाश्रयप्रतियोगिकेन विशेषणसंबन्धेन प्रकारताया विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वशरीरे नियेश्यत्वात् । वस्तुतस्तु नोक्त रूपं विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वम्, विशेष्ये विशेषणमिति ज्ञानापेक्षया विषयकृतविशेष्यस्य वाच्यत्वात्, किंतु विशिष्टस्य केवलादन्यत्वेन तत्प्रकारकत्वमेव; सिद्धान्ते तथैव स्वीकारात्, तस्माद्विषयतानिष्ठं यद्विषयतावच्छेदकत्वं तद्विशेष्यतात्वम् तद्वच्छेदकविषयतात्वं विशेष्यतावच्छेदकतात्वम्, विषयतानिष्ठत्वावच्छेदकत्वस्य निरूपकत्वविशेष्यतात्वं सांसर्गिकविषयतात्वप्रकारतात्वे, तद्वच्छेदकविषयतात्वे सांसर्गिकविषयताप्रकारतावच्छेदकते । ननु—तादृशविशेष्यतात्वादीनामखण्डविशेष्यतात्वादिभ्यः को विशेषो येन तादृशेष्वेव पक्षपात—इति चेत्, अवश्यं सर्वैः कल्पनीयत्वमेव विशेषः । अन्योऽप्ययं विशेषः, मूलादौ तत्संबन्धे च यद्वच्छेदकत्वं यच्च तन्निरूपकत्वं संयोगादौ तत्संबन्धे च तज्जातीययोरैवावच्छेदकत्वतन्निरूपकत्वयोर्विषयतासु कल्पनात् विषयविषयतयोर्द्वयोरेव ते वर्तते, नैकैरेव; तथाच विषयविषयतयोरैकमपि नापलपितुं शक्यते, तज्जातीयत्वावच्छेदकतात्तन्निरूपकत्वयोः संबन्धसंबन्धुभावात्सापेक्षत्वात्, अखण्डविशेष्यतात्वादेर्विषयतायां स्वीकारे तु तस्य ज्ञानवैलक्षण्यानुभवात्प्रत्ययानुपपत्तिरेव कल्पिका, सा च ज्ञानगतमेव वैलक्षण्यं कल्पयेन्न विषयतानिष्ठम्; तथाच घटत्वादिकमपि ज्ञानस्यैव धर्मः, घटत्वादिज्ञानानां मिथो वैलक्षण्यानुभवस्यान्यथानुपपत्तेः । तथाच ज्ञानस्य घटादिविषयैरलन्ताभेदापत्त्या तार्किकाणां बौद्धस्वीकृतसाकारवादापत्तिः । अथ—यैदान्तिनां मतमालम्ब्य तार्किकैरेव वाच्यम्, घटादीनामुत्पत्तिविनाशवस्थानुभवात् ज्ञानस्य च विषयाविशेष्यितरूपेण तथाननुभवेन लाघवेन चैक्यकिरूपत्वाच्च ज्ञानस्य ज्ञातव्यतादिभिरभेदः; नचैवं—तेषां व्यवहारो

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

मायाहीत्यादिपाठः क्वचित् । अव्यापकत्वेन न्यूनशक्तित्वेन । अन्यूनवृत्तेरेवावच्छेदकत्वादिति भावः ।—नहीति । मुख्यधर्मिणि रजतत्ववाद्यप्रकालीनरजतत्वविशिष्टप्रकारबुद्धौ मुख्यधर्मिणि रजतत्वमानासंभवात्, तावतापि वक्ष्यमाणरीत्या विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिलोपपत्तेरिति गूढभावः ।—सेति । तथाच रजतत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिरूपीयप्रकारतायां संसर्गतालापत्तिर्दुर्भवेति भावः ।—प्रकारतयोरिति । विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिशरीर इत्यादिः ।—विशेषणतावच्छेदकस्येति । विशेषणतावच्छेदकधर्मनिष्ठस्वाश्रयप्रतियोगिकत्वविशिष्टविशेषणतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रकारताया इत्यर्थः । नोक्त रूपं नैकसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतागमम्, उक्तविशिष्टसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतागमं वा ।—विषयकृतस्येति । प्रकारकृतस्यैवर्थः । तेन द्वितीयरीतीं स्वावच्छिन्नत्वविशिष्टप्रतियोगिताकत्वविशिष्टस्य विशेषणसंबन्धस्य भानोपगमेन संसर्गकृतवैलक्षण्यस्य संबन्धेऽपि न क्षतिः । विशेष्यतावच्छेदकतात्वादिर्कं निर्वर्तुं विशेष्यतात्वादिर्कं निगमयति—तस्मादिति । प्रकारतावच्छेदकते इति । इदं च प्रकारतावच्छेदकतात्वं द्विविधं तद्वैलक्षण्यविशिष्टघटयानु इति ज्ञानीयतत्क्षणनिष्ठविषयतासाधारणमिति नैतेनोक्तज्ञानयोर्वैलक्षण्यनिर्वाह इत्यतो विषयकृतवैलक्षण्यमेव वाच्यमिति विशिष्टस्य केवलभिन्नत्वं स्वीकार्यमिति भावः । अयं च तथाचेलनेन वक्ष्यमाणविषयाद्यपलापप्रसजकलरूपः । विषयविषयतयोः संबन्धिसंबन्धरूपयोः । तथाच ह्युत्तजातीयत्वावच्छेदकत्वादिकल्पने च । विषयविषयतयोरिति निर्धारणविभक्तिः ।—सापेक्षत्वादिति । असंबन्धस्य वस्तुनः संबन्धिर्न विना संबन्धमात्रस्य चावच्छेदकत्वायसंभवात् अवच्छेद्याधिकरणसंबन्धस्यैवावच्छेदकत्वमित्येमादिति भावः । अखण्डविशेष्यत्वादिसंस्वीकारे तु विषयापलापप्रसङ्गमाह—अखण्डेति । तथाचेति । ज्ञानवैलक्षण्यानुभवानुपपत्तेर्ज्ञानगतवैलक्षण्यमात्रकल्पकत्वे चेत्यर्थः । अन्यथा घटत्वादीनां ज्ञानधर्मत्वं विना विषयतारूपवैलक्षण्यान्तरकल्पनापेक्षया ह्युत्पटत्वादीनामेव तदसंभवात्कल्पने लाघवादिति भावः । तथा सति किमनिष्ठं तत्राह—तथाचेति । अभेदापत्त्येति । घटत्वादीनां पठायभेदव्याप्यत्वादिति भावः । तथा उत्पत्तिनाशवत्त्वेन । लाघवेन चेति । घटाद्यभिन्नरूपत्वेन नानात्वकल्पनापेक्षेयत्वादिति । तेषां घटादीनाम् । व्यवहारः अर्थः घटः इत्यादिबोधशब्दप्रयोगः, उपादानं वा । ननु व्यवहारैरेतदात्म्येन ज्ञानस्यैव तदीयविषयतारूपसंबन्धस्याप्रायतासंबन्धेन प्रयोजकतोपेतै, तथाच घटादेर्ज्ञानतादात्म्याभावेऽपि ज्ञानविषयत्वाश्रय-

गौडब्रह्मज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

न स्यात्प्रवृत्तारविषयतायां तादात्म्येन ज्ञानस्यैतेः प्रयोजनतया कृतस्येऽपि ज्ञान एव तादात्म्यमन्वयात् ज्ञानभि-
 क्षेऽपि विषये ज्ञानसंयन्धं स्वीकृत्य तस्य तत्र स्पष्टव्यवहारविषयताप्रयोजकत्वल्पने गौरवादिनि—वाच्यम् । ज्ञानता-
 दात्म्यापन्नतया विषयाणां करिपतत्वेन ज्ञान इव विषयेऽपि स्वल्पितस्य ज्ञानतादात्म्यस्य स्यात् । तथाच न ज्ञानस्य
 घटत्वादिकं धर्मः, नहि नैत्यादिकं गगनादाचारोपितमपि तस्य धर्मः; धर्मितमसत्तावस्थैव धर्मपदमुप्यार्यतेऽत्र ।
 नच—ज्ञानानां मिथो वैलक्षण्यानुभवानुपपत्तिरिति—वाच्यम्; ज्ञानानां मिथो वैलक्षण्यविषयतादात्म्यमनुभूयते,
 नतु मिथो वैलक्षण्यम्; तथाच ज्ञानगतस्य वैलक्षण्यस्य साधारणवैलक्षण्यस्यैव धर्मोऽस्ति चेत्, तर्हि वेदा-
 न्तिभिरेव जितम् । तार्किकस्यैव तस्य संबन्धरूपविषयतागतस्यापि वैलक्षण्यस्य विशेष्यतात्वादेः क प्रसङ्ग इति चेत्, अथैवं
 —इदमादितद्विषयत्वयोरुक्तवच्छेदकत्वमपि न स्यादिति चेन्न; नहि तत् ज्ञानानां मिथो वैलक्षण्यानुभवान्वयानुप-
 पाया कल्प्यते, येनोक्तरीत्या न स्यात्, किन्तु मूलादितसंबन्धयोः संयोगाच्छेदकत्ववत् सार्वलौकिकेन पूर्वोक्तानुभ-
 वेनेत्यलं विस्तरेण ॥ तस्माद्विषयवैलक्षण्येनैव ज्ञानानां वैलक्षण्यस्य वाच्यत्वात् विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशिष्टस्य विषय-
 त्वात्, 'विशेष्ये विशेषणं तत्रापि च विशेषणान्तर' मिति ज्ञाने च तस्याविषयत्वाद्युक्तज्ञानयोर्वैलक्षण्यविशिष्टव्यभि-
 त्याकारसांग्येऽपि मिथो विशेषः । एवमेकत्र द्वयमिति रीत्या तादृशाकारज्ञाने तत्क्षणघटत्वाभ्यां विशिष्टो विशेषणम्,
 तदतिरिक्तं तत्क्षणविशिष्टो घटः, घटत्वविशिष्टानुयोगिकस्य तत्क्षणवैशिष्ट्यस्य तत्र घटकत्वात्; तादृशघटस्य तत्क्षणविशि-
 ष्टवत्त्वेन विशिष्टस्य वा विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विषयत्वात् । विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति ज्ञाने च भूत-
 लादी वैलक्षण्यस्य विशेषणत्वात्तथा मिथो विशेषः । नच—तत्क्षणविशिष्टघटस्य तद्व्यतिरिक्तत्वेनैव तत्क्षणविशिष्ट-
 वत्त्वेनैव विशेषणत्वेन ज्ञानानामेव वैलक्षण्यं न स्यादिति—वाच्यम्; तद्व्यतिरिक्तविशिष्टविषयकत्वस्यैवोक्तवैलक्षण्यरूपत्वात् ।
 अथ—तत्क्षणविशिष्टस्य यत्र विषयत्वादिकं व्यवह्रियते तत्र तत्क्षणोपहितस्य तत्क्षणोपलक्षितस्य वा तद्व्यवहार-
 स्यादिति—चेन्न । उपहितोपलक्षितशब्दयोर्हि न विशिष्टमर्थः, किन्तु येन धर्मिणोपहितमुच्यते त्रिधमानेन तेन तत्क-
 र्णान्तावर्तितमुपहितशब्दार्थः । तथाच तत्क्षणोपहितघटो विषय इत्यत्र विषयताकाटे घटे विद्यमानेन तत्क्षणेन तत्क्ष-
 णान्तवच्छिन्नघटादिभ्यो व्यापारितो घटो विषय इत्येव बुध्यते, नतु निशिष्टो घटो विषय इति । तत्क्षणोपलक्षितो घटो
 विषय इत्यादावप्येवम् । विद्यमानपदस्थाने अविद्यमानपदमिति तु विशेषः । तथाच तदुभयस्थौ 'विशिष्टस्य विषय

लघुचन्द्रिकाया चिद्विश्लेषोपाध्यायी ।

तया व्यवहारोपपत्तिरित्यत आह—तादात्म्येनेति । कृतस्येऽपीति । अतएव ज्ञानरूपात्मकविषयकव्यवहारोपपत्तिरिति
 भावः । कृतस्यैपीत्यस्य कल्पनेऽन्वय । सत्त्वादित्यन्त स्वीकृत्येत्वं हेतु । तथाच ज्ञानतादात्म्यापन्नतया घटादेः करिप-
 तत्त्वे च । (तथाच घटाद्यभेदरूपघटत्वादित्युक्तधर्मविरहे च ।) ननु घटादेः घटत्वं वा ज्ञानरूपं ब्रह्मणि आरोपितम-
 स्यैवेत्यत आह—नहीति । नचेति । एवमिति शेष । ज्ञानवैलक्षण्यानुभवमप्यपलभ्य समाधत्ते—ज्ञानानामिति ।
 विशेष्यतात्वादेः कः प्रसङ्ग इति । ज्ञानवैलक्षण्यमिव तत्संबन्धरूपविषयतावैलक्षण्यमपि नानुभूयते, किन्तु विषय-
 वैलक्षण्यमेवानुभूयते, तत्र विषयतागतविशेष्ये विनेव सर्वसिद्धमिति भाव । एतेन विशिष्टोपलक्षितज्ञानयोर्वैलक्षण्यसिद्ध्यर्थं
 विशिष्टस्य केवलविरिक्तत्वं विशेष्यतात्वादिव्यवच्छेदं वा स्वीकार्यमिति विनिगमनाविरह इत्युपास्तम् । विशेष्यतात्वादेर-
 तिरिक्ते विषयापलापेन तद्वैलक्षण्यसाधकत्वात् विषयवैलक्षण्यस्यैवानुभवाच्चैवमुत्तन्वयेयम् । तस्मात् अखण्डस्य विशेष्य-
 त्वादेरसिद्धे, सखण्डस्य चोक्तिरलोकज्ञानवैलक्षण्यसाधकत्वात् । घटादेः 'एकत्र द्वयमिति'रीत्या तत्क्षणघटतोभयावगाहि-
 धर्मितावच्छेदकविशेषणभावनेन तदुभयावगाहिविशिष्टघटप्रकारकज्ञानयोर्विशेषं प्रदर्श्य विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या ज्ञाने
 ताभ्यां विशेषं सारयति—यद्यमित्यादिना । तत्क्षणवैशिष्ट्ये घटश्च तदतिरिक्त इत्यन्वय । अत्र हेतुमाह—घटत्वेति ।
 तादृशघटस्येति । विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विषयत्वादित्यन्वय । वैशिष्ट्यरूपे सत्सर्वातानुपगमे लाह—तत्क्षणविशिष्टघ-
 टत्वेनेति । सामानाधिकरन्धसंबन्धेनेत्यादि । तत्क्षणं चेति शेष । केवलघटस्यैवेति । उक्तविशिष्टवद्व्यतिरिक्त-
 स्येति शेष । एवकारेण विशिष्टद्वयव्यवच्छेद । विशेषणत्वादिति । तत्र च तद्व्यतिरिक्तस्य विशेषणत्वादिति शेष । अत
 एव घटत्वानिति ज्ञानात् तस्य विशेषः, त्रयाणामाकारसाम्येन विशेषोपपादानावसरश्च । अत्रायस्य तुन्यतया तत्क्षणघटत्वो-
 भयप्रकारक ज्ञानं कारणम्, द्वितीयस्य घटत्व धर्मितावच्छेदकीकृत्य तत्क्षणवैशिष्ट्यज्ञानम्, तृतीयस्य तु तत्क्षणे घटत्वेति
 विशिष्टत्वमेव ज्ञानमिति बोध्यम्—तादृशेति । तत्क्षणविशिष्टेत्यथ । उपहितोपलक्षितशब्दयोर्विशिष्टार्थकत्वब्रमेण शङ्कते-
 अथेति । यत्र ज्ञानं निरूपितत्वं साम्यर्थ्यं विषयज्ञानयोः, व्यवहारश्च, 'तत्क्षणविशिष्टो घट एतज्ज्ञानविषय इत्याकरक ।
 उक्तमत्र निराकरोति—उपलक्षितोपहितशब्दयोरेति । विद्यमानेनेति । व्यापलस्य समभिव्याहृतपदार्थान्व-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

स्वाप्रत्ययात् विशिष्टस्य विषयत्वप्रत्ययस्थले विशेषणस्यापि विषयताप्रत्ययादुक्तव्यवहाराणां मिथो विशेषः । अथ—
तत्क्षणविशिष्टं यत्र न विषयस्तत्र केवलघटादावसंबद्धतत्क्षणस्य तदनवच्छिन्नघटादिभ्यो व्यावर्तकत्वानुपपत्तिः, घटादौ
हि तत्क्षणादियुक्ते तत्क्षणाद्युक्त्याद्युत्तिर्धनं तु फेयले इति—चेन्न; तत्क्षणादियुक्तकेवलघटयोस्तत्क्षणादियुक्तव्यवट-
त्वरूपाभ्यां अभेदस्यैव भेदस्यापि स्वीकारात्, घटस्तत्क्षणयुक्त इत्यनुभवात् । अतएव घटो न तत्क्षणविशिष्ट इति धीर्न
प्रमा, अभेदविरोधिभेदस्य नञादिनोहेत्तात् । तद्विरोधित्वं चैकावच्छेदेनैकाधिकरणत्वसाभावः, तेन कृष्णसंयोगिन्यपि
वृक्षे मूले न कृष्णसंयोगीति धीः प्रमेय । ननु—कथं भेदाभेदयोरैकधर्मप्रतियोगितत्त्वमवच्छेदकभेदमस्वीकृत्यो-
ष्यते, नच—अवच्छेदकभेदं स्वीकृत्यैव तौ वाच्यविति—वाच्यम्; मणिकाराणुक्तिविरोधात् । मणिकारेण हि 'वृक्षे
फपिसंयोगतद्भेदेदौ स्वीकृत्य 'नचं भेदाभेद' इत्यनेन भेदाभेदमतमापाचावच्छेदकभेदाभ्युपगमा' दित्यनेनोक्तमता-
पत्तिः परिहृता; तथाच भेदाभेदमतमवच्छेदकभेदनिरपेक्षमिति तदभिप्रेतम् । नच—[कार्यात्मना तु नानात्वमभेदः
कारणात्मना । हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिद्वे]ति वाचस्पत्युक्त्या भेदाभेदादिकारिकया अवच्छेदकभे-
देनैव भेदाभेदयोरुक्तत्वान्मणिकारात्क्याक्यस्यस्य भेदाभेद इति पदस्य षोप इति शेषतया पूरणीयम्, तथाचावच्छेद-
कभेदस्वीकारे भेदाभेदस्वीकारो न दोष इति मणिकारवाक्यार्थ इति—वाच्यम्, अवच्छेदकभेदेन गुणगुण्यादिषु
भेदाभेदानुमाने ताकिंकादीन्प्रति क्रियमाणे सिद्धसाधनतापत्ते, नहि ताकिंकादिभिः कुण्डलादौ हेमत्वाद्यवच्छिन्ना-
भेदो न स्वीक्रियते । किंच हेमत्वादिना कुण्डलादावभेदस्वीकारे भेदोऽपि तेनैव रूपेण स्वीकार्यः, अन्यथा हेमकु-
ण्डलमिति सामानाधिकरण्यप्रत्ययानुपपत्ते, नहि द्रव्यत्वघटाभ्यां भेदसत्त्वेऽपि घटः कलश इति सामानाधिकर-
ण्यधीर्भवति । तस्मात् कार्यात्मना कार्यमात्रगतकतकत्वकुण्डलत्वादिरूपं, कतककुण्डलादीनां मिथो भेद एव, कारणा-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्याय ।

यकाले इत्यादि । तच्छून्यात् व्यावर्तितः प्रकरीभूततच्छून्याविषयकवुद्धिविषयीकृत लिङ्गीभूततच्छून्यमिन्नत्वेन ज्ञा-
पितो वा । विषयः तज्ज्ञानविषय । विशेषणस्यापीति । येन ज्ञेयं विशिष्टमुच्यते विशेष्यान्वपि समभिध्याह-
तदार्थान्वयिनाविद्यमानेन तेन तच्छून्यात् व्यावर्तित विशिष्टशब्दार्थ । तथाच तत्क्षणविशिष्टो घट इत्यत्र विषयताकाले
घटे विद्यमानेन विषयताश्रयेण तदक्षणेन तत्क्षणावच्छिन्नघटादिभ्यो व्यावर्तितो घटो विषय इति बुध्यत इति भाव ।
एतेनोपहितोपलक्षितपदस्थले उपाधुपलक्षणयोर्विषयताप्रत्ययो नास्तीति सूचितम् । विशिष्टकेवलयोरभेदमनुसद-
धानस्तदक्षणेपलक्षितघटो घट इति ज्ञानव्यक्तिविषय इति व्यवहारानुपपत्ति शङ्कते—अथेति । यत्र तदक्षणेपलक्षि-
तघटविषयकज्ञाने । तत्र तादृशज्ञानविषये इत्यर्थ ।—केवलघटादावसंबद्धतत्क्षणेति । तत्क्षणविशिष्ट एव
घटे तत्क्षणसंबन्ध, ननु केवलघटे, अखण्डघटरूपमिमांसास्य केवलघटपदार्थत्वात्, विशिष्ट च केवलात् भिन्न,
तथाच तत्क्षणस्य केवलघटरूपपक्षासंबद्धतया व्यावर्तकत्वानुपपत्तिरित्यर्थ । तथाचोपलक्षितपदार्थघटव्यावर्तितत्ववा-
धात् तदक्षणेपलक्षितघट तज्ज्ञानविषय इति व्यवहारानुपपत्तिरित्यर्थ । युक्ते संबन्धे । विशिष्टकेवलयोरभेदमनुसन्धाय
समापत्ते—नेत्यादि । अभेदस्यैव भेदस्यापीति । भेदस्त्वेवाभेदस्यापीत्यर्थ । यथाश्रुते भेदव्यवस्थानस्योक्तशङ्का-
परिहारानौपयिकतवाऽधीन्तरापत्ते, 'अथएवै'द्युपेदभासज्ञतेथ । तथाच तत्क्षणस्य केवलघटरूपपक्षसंबद्धतया व्याव-
र्तित्वोपपत्त्योक्तव्यवहारोपपत्तिरिति भाव । अतएव केवलविशिष्टयोरभेदादेव । ननु अभेदे सत्यपि जनर्थभेदोऽवा-
प्सित एवेत्यत आह—अभेदविरोधीति । अत्र 'अथे'तिशङ्कात्तस्माधानव्याजेन विशिष्टकेवलयोरभेदे युक्त्यन्तरं
व्यञ्जितमिति बोध्यम् । तदभिप्रेतमिति । अवच्छेदकभेदाभ्युपगमात् भेदाभेदमतप्रवेशापत्तिरिति तद्व्याख्यायति
भाव । मणिकारेण हीति । व्याप्तिसुपेक्षत्रये इति शेष । भेदाभेदयोरिति । परस्परभावरूपयोरिति
शेष । उक्तत्वादिति । पूरणीयमित्यत्र हेतु वाक्यार्थ इति । तथाच भेदाभेदमतसावच्छेदकभेदनिरपेक्षता
न तद्व्याख्याय इति भाव । कुण्डलादौ कुण्डलावच्छिन्ने । हेमत्वाद्यवच्छिन्नाभेद इति । कतकलाद्यवच्छि-
न्नभेदश्चेति शेष । सामानाधिकृतत्वरूपहेतोरुपपत्तये गुण्यादौ गुण्यादिभेदाभेदौ स्वीकार्यौ, तत्रावच्छेदकभेदेन तत्स्वीकारे
तदनुपपत्तिसिद्धवस्यैपेलाह—किंचेति । हेमत्वादिनेति ।—उपलक्षावच्छिन्ने घटकस्य हेमत्वेनाभेदस्वीकारे
ऋत्स्य भेदोऽपि हेमत्वेनैव स्वीकार्य इत्यर्थ । तेनैव रूपेणेति । तद्व्याख्यायति तद्व्याख्यायति सामानाधिकरण्य-
धियं प्रति तद्व्याख्यायति—तद्व्याख्यायति तद्व्याख्यायति तद्व्याख्यायति तद्व्याख्यायति तद्व्याख्यायति तद्व्याख्यायति
प्रयोजकत्वोपगमादिति भाव । नहीति । तादृश-
धियं प्रति त्रिचिद्रूपावच्छिन्ने तत्र किंचिद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभेदयो प्रयोजकत्वोपगमे घट कलश इति बुध्याप-
त्तिरिति भाव । तस्मात् सिद्धसाधनादिद्वारणानुरोधात् । एकेनैव रूपेणैवत्वान्वय । ननु तर्हि कार्यात्मनालित्यादि-

गोडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

त्मनेत्यत्र कार्यात्मनेत्यनुपपद्यते, तथाच कारणगतेन रूपेण कार्यमात्रगतेन रूपेण च हेमत्वकुण्डलत्वादिभ्यामभेदं, नानात्वमित्यनुपपद्यते, अभेदः अभेदोऽपि, भिदा भिदैवेत्युक्तकारिकाव्याख्यानस्य चाच्यतेनैकरूपेणैव भेदाभेदौ वाच्यौ । अतएव भामत्यामुक्तम्—‘हाटकत्वेनेव रूपेण कटककादे कुण्डलत्वादिमल्यभेदो ननु कटवत्त्वादिरूपेण, तेन रूपेण तु तत्र तस्य भेद एव । एव भेदोऽपि हाटकत्वादिना कटककादे कुण्डलत्वादिमल्यलि, हाटकत्वादिरूपेण ज्ञातेऽपि कुण्डलत्वादिरूपेण जिज्ञासोदया’ इति । ननु—हाटकत्वकुण्डलत्वाभ्यामपि कटककुण्डलयो कथमभेद उक्त ? भिन्न देशस्थत्वेन युगपदनुभूयमानयोरभेदाप्रत्ययात्—इति चेन्न, यदि पूर्वं कटककादिरूपेण स्थित पश्चात् कुण्डलभावमापन्न तस्यैव कटककादेऽत्र कुण्डलात्वे हाटकत्वकुण्डलत्वादिरूपाभ्यामभेदं, तद्वाटकमिदं कुण्डलमित्यादिप्रत्ययात्, ननु कटकत्वकुण्डलत्वादिरूपाभ्याम्, इदं कुण्डल तत् कटकमित्यप्रत्ययात्, तथाच युगपत् प्रमेण वा यानि कार्याण्येकोपादानव्यवस्था जन्तितानि तेषामुपादेयमात्रगतरूपैर्मिथो भेद एव तद्व्युत्पादानगतरूपाभ्या मिथो भेदाभेदौ । अतएवैकवदोपादानकानां रूपरसादीनामपि तथा व्यवस्था । ननु—इदं कुण्डल कटव स्थितिमिति प्रत्ययात्कथमुक्तिरियम्—इति चेन्न, उक्तप्रत्ययेन कटकत्वोपलक्षितस्याभेदावगाहनाच्चतुपहितस्य कुण्डलत्वाद्युपहितभेद एवेति नियमस्यानपाथात् । अतएवोक्तकारिकाया हेमात्मनेत्यादे हेमत्वकुण्डलत्वादिरूपाभ्या मिथोऽभेदोऽपि कुण्डलकटवत्त्वादिरूपाभ्या भिद्वेति व्याख्या । तस्मादुक्तकारिकायामेकोपादानकानांकार्यदृष्टान्तेन कारणकार्यरूपाभ्यामेव भेदाभेदावित्यस्यास्मदुक्तस्यैवोक्तत्वाच्च कोऽपि दोष । तथाच भावाभावयोरवच्छेदकभेद विना विरोधादसंगति—इति चेन्न, अवच्छेदकाभेदेन सयोगतदभावयो विरोध, घटवत्तदभावयोऽवच्छेदकनिरपेक्ष एव विरोध इत्यप्यनुभवबलादेव स्वीक्रियते, तथाचावच्छेदकभेद विनापि गुणगुण्यादिस्थले भेदाभेदावपि सामानाधिकरण्याप्रत्ययादेव स्वीक्रियेते, अत्यन्ताभेदे अत्यन्तभेदे वोक्तप्रत्ययासम्भवात् । तदुक्तं वाचस्पत्ये—‘विरुद्धमिति न क प्रत्ययो यत्तत्र प्रमाणगोचरं, प्रकृते च प्रमाणसत्त्वाच्च विरोधप्रत्यय, सामानाधिकरण्याप्रत्यये हि भेदाभेदौ भासेते’ इति । ननु—कथमुक्तप्रत्यये भेदाभेदयोर्भानम् ? तयोरेकवत्तज्ञानस्यापरवत्ताधीविरोधित्वेनैकनिश्चयविषयत्वाभावात्, नच—गुण्यादिस्थले नोक्तविरोधित्व कल्प्यते, सामानाधिकरण्याप्रत्ययस्यान्यथानुपपत्तेरिति—वाच्यम्, ‘घटो न नील’ इति वाक्यजन्यधीकाले ‘घटो नील’ इति ज्ञानापत्ते । नच—तयोरेकप्रकारज्ञानस्यैव सामग्या उक्तविरोधित्वम्, नत्येकससर्गकज्ञानसामग्या, उक्तप्रत्यये च तयो ससर्गतयैव भानाच्चोक्तदोष इति—वाच्यम्, एकससर्गकधीसामग्या अप्युक्तविरोधित्वस्यानुभवसिद्धत्वात्, नहि घटोऽभेदसबन्धेन नीलविशिष्ट इति धीकाले घटो भेदसबन्धेन नीलविशिष्ट इति धीर्-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

कारिकाविरोध इत्यादाह ता व्याचष्टे—कार्यात्मनेति । भेद एवेत्येकारेणभेदव्यवच्छेद । अतएव कटक कुण्डलमिति प्रत्ययो नेति भाव । अनुपपद्यत इति । तथाच कारणात्मनेत्यस्य हेमत्वकुण्डलत्वाभ्या कटककुण्डलयोर्भेदाभेदावित्यर्थ । कुण्डले कुण्डलत्वावच्छेदेन हेमत्वावच्छिन्नकटकस्य भेदाभेदाविति यावत् । एवच हेमत्वकुण्डलमिति प्रत्ययोपपत्तिरिति भाव । हेमात्मना यथाऽभेद इत्यभेदपद व्याचष्टे—अभेद इति । अभेदोऽपीत्यपिशब्देन भेद । हेमात्मनेत्यस्य कुण्डले कटकत्वं कटकत्वं वा कुण्डलत्वेत्यादि । कुण्डलायामनेत्यादिपदेन कटकात्मना कुण्डले कटकत्वावच्छिन्नस्य, कटकेना कुण्डलत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थ । भिदित्यत्राप्यन्तर्भावप्रम निरस्यति—भिद्वेति । उक्तरीत्या कारिकाव्याख्यानो अभ्याहारश्च इत्याशङ्क्योक्तव्याख्यानो वाचस्पतिसमतिमाह—अतएवेति । अभेद कथमुक्त इति थोपना । उक्तरीतिमन्त्र सचचारयति—तथाचेति । तथाव्यवस्थेति । रूपरसस्वाभ्या रूपरसयोर्भेद एव घटत्वहपलाभ्या तु भेदाभेदावित्यर्थ । पूर्वपक्षमुपसहर्तुमुक्तमनुपपद्यति—अतएवैत्यादि । दोष विरोध । पूर्वपक्षमुपसहरति—तथाचेति । अवच्छेदकाभेदेन एकदेशकालावच्छेदेन । विरोध एकधर्म्युत्तिलम् । अवच्छेदकनिरपेक्ष. एकदेशकालावच्छिन्नलापदित । यत् न प्रमाणगोचर इति । तनति शेष । प्रकृते गुणादिषु । अवच्छेदकभेदनिरपेक्षगुण्यादिभेदाभेदयो क्रि तत्प्रमाण तत्राह—सामानाधिकरण्याप्रत्यये हीति । एकवत्ताज्ञानस्येति । तादृशनिश्चयस्यत्यर्थ । कार्यसहभावेनेति शेष । एकवत्ताज्ञानसामग्या इति पाठोऽपि ज्ञानपद निश्चयपरम् । एकनिश्चयेति तयोरुपपन्न । ज्ञानापत्तेरिति । गुण्यादिस्थलेऽप्युक्तविरोधित्वत्पनाया आवश्यकत्वादिति शेष । एकसंसर्गकेति । तयोरेत्यादि । उक्तविरोधित्वस्य अपरसंसर्गकधीविरोधित्वस्य । घटो न नील इति । एवचभेदसंसर्गकधियो भेदप्रकारवदुक्त्वावपि विरोधित्वमिति भाव । तादृशानुभवे विप्रतिपन्न

गोडब्रह्मनन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

दो न नील इति धीर्वाऽनुभूयते । किञ्च सामानाधिकरण्यप्रत्यये संसर्गत्वेनाभेदस्य भानेऽपि भेदस्य भाने माभाभावः, तथाच द्वयोस्तत्र भानं वाचस्पत्युक्तमसन्नतं—इति चेन्न; एकधर्मावच्छिन्नो धर्मिणि भेदाभेदविषयकस्य निश्चयत्वात्संभवेऽपि तादृशप्रत्यये भेदसामानाधिकरण्यविशिष्टाभेदविषयतायां बाधकाभावात्, नहि 'नीलभेदविशिष्टं द्रव्यं नीलो घट' इत्याकारकधीर्नोपपद्यते । नच—घटो नील इत्यादिज्ञाने तादृशविषयतापि न संभवति, घटत्वविशिष्टे हि तादृशाभेदस्य विषयत्वे भेदस्यापि घटत्वविशिष्टे विषयताया आवश्यकत्वेन पूर्वं घटत्वविशिष्टे भेदनिश्चयस्यावश्यकत्वे घटे नीलभेदस्य संशयोत्तरं घटे नीलस्य भेदसामानाधिकरणाभेदसंसर्गकनिश्चयस्यानुत्पत्तेः, तत्र नीलभेदनिश्चयस्य हेतुत्वात्, तदुक्तमनुमानदीधितौ—'साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टहेतोः पक्षे निश्चयस्तु पक्षे साध्यनिश्चयं विनाऽनुपपन्नं' इति । एतावांतु भेदः यद्वह्निसामानाधिकरण्यविशिष्टधूमवान् पर्यंत इति पर्यंतादौ विशिष्टधूमस्य प्रकारत्वात् वह्निरपि तत्र प्रकारः, घटो नील इत्यादौ तु घटे विशिष्टाभेदस्य संसर्गात्तद्वदस्यापि संसर्गता; अतएव घटे भेदसंसर्गकज्ञाने भेदसंसर्गं नीलप्रकारकज्ञानमेव हेतुः; औचित्यात्, ननु भेदप्रकारकमिति—वाच्यम्; भेदसामानाधिकरण्योपलक्षिताभेदविषयतायामुक्तदोषाभावात् । अथ—भेदस्य तथाभानेऽपि किं मानं—इति चेत्, अत्र ब्रूमः—तद्वदे तद्वदस्य संयोगाद्विसंबन्धेन धीर्न प्रमा, किंतु तद्वदभिन्न इति व्यवस्थासिद्धये विशिष्टधीमात्रे विशेष्ये विशेषणस्य भेदसामानाधिकरणः संब-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

प्रत्याह—किंचेति । यद्वा—तयोरैकत्र भानं बाधकमुक्त्वा साधकाभावमाह—किंचेति । अभेदस्य भानेऽपीति । अतएव पदो घट इति धीर्न प्रमेति भावः । मानाभाव इति । नच—घटो घट इति प्रमानुत्पादान्ध्यानुपपत्तिरेव तत्र मानमिति—वाच्यम् । अभेदसंसर्गवच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिश्चितविशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन प्रमा प्रति घटत्वभेदस्य हेतुत्वकरणेनापि तादृशप्रमानुत्पादोपपत्तेरिति भावः । केचित्तु—घटोघट इति ज्ञानस्योत्पत्तावपि न तत्र प्रमा, घटत्वावच्छिन्नानुयोगिताय प्रतियोगिताय तादात्म्यस्य घटत्वकत्वमयत इव तदतिरिक्तत्वमेतदपि घटत्वसमवायित्वस्य घटत्वावच्छिन्नेन तुल्यवित्तिवैधेयस्योपगमेनाज्ञातविषयकत्वमिति प्रमात्वस्य तत्र दुरपवादत्वात्, प्रमाप्रमानात्मकं तु तादृशज्ञानं निर्विकल्पकवदिध्यतएवेति—घटन्ति । विषयकस्येति ससर्गप्रकारकसाधारण्यमाह । तादृशप्रत्यये घटोनील इतिप्रत्यये । बाधकाभावादिति । सामानाधिकरण्यघटबाधिकरणशो भेदस्य निर्धर्मतावच्छेदकभानादिति भावः । समानविशेष्यकत्वमात्रस्य विशेषित्वाविषयकत्वे निर्धर्मितावच्छेदकत्वापि भेदभानसाधारण्यमाह—नहीति । भेदसामानाधिकरणाभेदविषयतेत्यस्य भेदसामानाधिकरण्यविशिष्टाभेदविषयतेत्यर्थं इत्याशयेनाशङ्कते—नचेति । तादृशविषयता भेदसामानाधिकरण्यविशिष्टाभेदविषयता । तादृशाभेदस्य भेदसामानाधिकरण्यविशिष्टाभेदस्य । आवश्यकत्वेनेति । विशिष्टविशेषणकबोधे विशेषणतावच्छेदकस्य धर्मिपारतच्छेपे धर्मिण्युपलक्षितविशेषणकज्ञानवैलक्षण्यानुरोधेनावश्यकत्वादिति भावः । आवश्यकत्वमिति । तथाच पूर्वं घटत्वावच्छिन्ने भेदनिश्चये संत्युत्तरकाले तत्रानेदनिश्चयो दुर्घट इति भावः । ननु—कलीभूतज्ञानस्य घटत्वावच्छिन्ने भेदाभेदोभयवागहात्त्वे तयोरैकज्ञानसाम्य्या अपरज्ञानविरोधितयैव तादृशज्ञानस्य दुर्घटत्वनिर्वाहे किं पूर्वकालिकोक्तप्रतिबन्धकत्वानुयायनेनेति चेत्, सत्यम्, तयो स्वातन्त्र्येण अपरज्ञान प्रदेव प्रतिबन्धकत्वमित्यभ्युपगमेऽपि पारतच्छेपेण भेदस्वातन्त्र्येण चाभेदमवगाहमानस्योक्तज्ञानस्य दुर्घटत्वाय उक्तप्रतिबन्धकानुयायनात् । हेतुत्वादिति । यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयौ यत्र प्रतिबन्धकौ तत्रनिश्चयस्तद्वदिति व्याप्तेरिति भावः । उक्तव्याप्तेरप्रयोजकत्वमाशङ्क्याह—तदुक्तमिति । तथाचोक्तव्याप्तेरनभ्युपगमेऽपि तद्वर्धिणि तत्संशये तत्सामानाधिकरण्यविशिष्टवैशिष्ट्यसन्देह औचित्यावचित इति व्यावर्तकधर्मदर्शनविधया तत्रनिश्चयस्तत्संशयनिरासायापेक्षणिग्य इति दीधिति-कारानुमत व्यक्तमिति भावः । ननु—उक्तभेदोऽस्तु, किं तावतेत्यत आह—अतएवेति । हापन्नैदसत्त्वादेवेत्यर्थः । ननु—व्यावर्तकधर्मदर्शनरूपता भेदसंसर्गप्रकारकज्ञानयोलुब्धत्वात् आह—ओचित्यादिति । साजात्यादिति भावः । यद्यपि भेदसामानाधिकरण्यविशिष्टाभेदविषयतायामपि न बाधकम्, विशिष्टस्योपलक्षितादन्वयेनैव विशिष्टविषयकज्ञानस्योपलक्षितविषयकज्ञानात् वैलक्षण्यनिर्वाहे विशेषणतावच्छेदकस्य पारतच्छेपेण धर्मिणि भानस्याप्रामाणिकत्वेनोक्तज्ञाने भेदस्य घटत्वावच्छिन्नेऽज्ञानात्, तथापि भेदसामानाधिकरण्योपलक्षिताभेदविषयतास्वीकारेण निर्वाहे उक्तविशिष्टविषयतास्वीकारे प्रयोजनाभावात् इत्याशयेन समाधत्ते—भेदेति । किंचेलादिनोक्त परिहर्तुमनुष्यदति—अथेति । संबन्ध इति । नच—सयोग इत्येव वाच्यमिति—वाच्यम्, असति बाधके प्रमाणाना सामान्ये पक्षपातात् । एवञ्च

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

न्धो विषय इति कल्प्यते; तथा सति हि तद्वदे तस्य संयोगादिसत्त्वेऽपि तद्वदेसमानाधिकरणसंयोगादिसंयन्धस्या-
सत्त्वात्तत्तधी प्रमा । नच—उक्तसामानाधिकरण्यं तद्वदसंयोगेऽप्यस्यैव, तस्य तद्वद इव तदन्यस्मिन् पटादावपि
सत्त्वात्, तथाच तदुपलक्षितसंयोगस्य तद्वदेऽपि सत्त्वात् कथं न प्रमेति—वाच्यम्; उक्तोपलक्षितत्वं हि प्रकृते
तद्वदेऽपलक्षिताधिकरणवृत्तिव्यतिरिक्तत्वम्; तथाच अधिकरणादौ भेदस्य विदोषणत्वेन न भानम्, किन्तु उपलक्षण-
तया; तदुपलक्षिताधिकरणवृत्तित्वस्य तु संयोगादिसंयन्धादौ, विदोषणतयैव सर्वत्र भानम्, तादृशाधिकरणवृत्तिव्य-
तिरिक्तसंयोगादेश्च न तद्वदादां सत्त्वमिति नोक्तधी प्रमा । ननु—‘तद्वदन्तकम्बुग्रीवादिमान्’ इत्यादां घटत्वकम्बु-
ग्रीवादिमत्परूपाभ्यां भेदसंभवात्तादात्म्येन प्रमा स्वीक्रियते, तथा तद्वदन्तकम्बुग्रीवादिमद्भानिति संयोगेनापि प्रमा
स्यात्—इति चेन्न; व्याप्यव्यापकभावात्प्रथमं द्वयं यत्र विशेषणतार्था विदोष्यतायां वा अवच्छेदकं, तत्र व्याप्यधर्म
एव भेदे प्रतियोगितावच्छेदकतयाऽनुयोगितावच्छेदकतया वा भासते, व्यापकधर्मस्तु प्रतियोग्यं विशेषणमात्रत-
या भासते; ननु उक्तावच्छेदकप्रविष्टतया । द्वयं घटो नास्तीत्यादिप्रतीते द्रव्यवस्तुत्वे, व्यापकविशिष्टव्याप्यस्य तु
गौरवेणानवच्छेदकत्वात् । अतएव प्रमेयघटो नास्तीत्यादौ प्रमेयत्वादेरवच्छेदकत्वासंभवात् प्रमेयत्वोपलक्षितघट-
त्वादेरवच्छेदकत्वमुक्तं पक्षधरमिथादिभिः । तत्र घटत्वमेवावच्छेदकं प्रमेयत्वं तु प्रतियोगिनि विदोषणमित्यर्थः ।
तथाच तद्वद इत्याद्युक्तस्थले व्याप्यभूततद्वद्व्यतिरिक्त्वावच्छिन्नप्रतियोगितानुयोगिताकभेदस्यैव भानं व्युत्पत्तिरिति वाच्यम्,
स च वाधित इति न प्रमा । अतएव तादात्म्येनोक्तधीरपि न प्रमा, तद्यत्किञ्चनप्रतीतिरिति धीयत् । नच—तथापि
कम्बुग्रीवादिमान् समवायेन घटवानित्यपि प्रमा स्यात्, घटीयसमवायस्य घटोसत्त्वादिति—वाच्यम्; घटो भूतलक्ष-
योगीति प्रमावत् घटः कपालसमवायीति शुष्कभावेन घटस्य स्वसमवायानुयोगित्वाभावात् । ननु—यस्माद्विशेषणा-
द्द्वस्तुगत्या भिन्नं विशेषणसंबन्धि च यत् विदोष्यं तस्य तत्र विशिष्टधीत्वं प्रमात्वं वाच्यम्, न संसर्गघटकतया भासमान-
विदोषणभेदघटितम्; तथाच विदोषणभेदस्य विशिष्टधीविषयत्वानियमेऽप्युक्तधियः अप्रमात्वोपपत्तिरिति—इति चेन्न, प्रमा-
त्वस्य तादृशत्वे पारिभाषिकत्वापत्तेः । प्रकृष्टज्ञानं हि प्रमापदसुरार्थं, प्रकर्मज्ञाज्ञातावाधितविषयकत्वम्, तच्चोक्त-
ज्ञानेऽप्यस्तीति तस्मोक्तसुरार्थत्वं दुर्बलम् । अतएव तस्य अप्रपदसुख्यायत्वमपि न स्यात्, प्रमापदविपरीतार्थकत्वेन

लघुचन्द्रिकाया चिह्नलेशोपाध्यायी ।

भेदस्यापि भेदसमानाधिकरणस्यैव भानेन घटो घट इति प्रमानुत्पादनिर्वाहे तद्वारकोक्तकार्यकारणभावाकल्पनेन स्वाध-
वमिति भावः । ननु व्यापकधर्मं प्रतियोगितावच्छेदकतामान् कृते नेत्याशङ्क्या, किं तावन्मात्रे तत्पर्याप्तिभानं,
किंवा व्याप्यव्यापकभूतधर्मद्वये इति विरुल्लय आये रूपणमाह—द्रव्यमिति । द्वितीये—व्यापकेति । अत्र
पक्षधरसमतिमाह—अतएवेति । प्रमेयत्वादेरित्यादिना । प्रमेयत्वविशिष्टघटत्वपरिग्रहः । ननु प्रमेयत्वोपलक्षित-
घटत्वस्वावच्छेदकत्वे प्रमेयत्वस्यानुपलक्षणतयाऽवच्छेदकत्वमागतमित्यत आह—तत्रेति । तद्वद इत्यादीति । तद्वद
संयोगेन तत्कम्बुग्रीवादिमद्भानित्यादिविद्युत्त्वमित्यर्थः । न प्रमेति । तादृशी बुद्धिरित्यादि । नन्वेवं तादात्म्यसंसर्ग-
कतादृशज्ञानमपि न प्रमा स्यादित्याशङ्का इष्टापर्याया परिहरति—अतएवेति । घटत्वकम्बुग्रीवयोरेवच्छेदकत्वोप्यप्रवे-
शादेवेत्यर्थः । घटीयसमवायस्य घटत्वविशिष्टभेदसामानाधिकरणस्येति शेषः । घटे तर्हि स्वभेदसामानाधिकरण्योप-
लक्षितसमवायसत्त्वेऽपि विशिष्टसमवायाभावात्प्रमात्वापत्तिरित्यत आह—कम्बुग्रीवेति । कम्बुग्रीवादिविशिष्टे । सत्त्वा
दिति । सवन्धस्योभयाधितत्वादिति भावः । नच—घटीयसमवायानुयोगिता तादृशप्रमाप्रयोजिका, सा च घटभिन्न एव स्वी-
क्रियत इति—वाच्यम्, तथासति तद्वद्वीयसंयोगानुयोगिताया संयोगेन तद्वदप्रमाप्रयोजकत्वमुपगम्य तस्या तद्वदे असत्त्वेन
तद्वदे तादृशप्रमावारणेऽपि विशेषणभेदसामानाधिकरण्यस्य संसर्गतावच्छेदकतया भाने मानाभावप्रसङ्गादिति शङ्काभावः ।
प्रमाधदिति । तथाचैतत्प्रमानुरोधात् घटे घटीयसंयोगानुयोगिताया आवश्यकत्वेन तद्वदे संयोगेन तद्वदप्रमापते-
दुर्बलतया निरुक्तसामानाधिकरण्यसंसर्गतावच्छेदकताया आवश्यकत्वात् । नच—घटो भूतलक्षयोगीति प्रमाया संयोगा-
धिकरणत्वं विषयो नानुयोगितेति—वाच्यम्, तदधिकरणतानिरुक्ततदनुयोगिताया अप्रामाणिकत्वादिति भावः ।
अनुयोगित्वाभावादिति । अधिकरणरूपत्वस्यानुयोगित्वाभावादित्यर्थः । तथाच तादृशानुयोगिताया समवायेन
कम्बुग्रीवावच्छिन्ने घटत्वावच्छिन्नप्रमाप्रयोजकत्वानुपगमात् न तादृशप्रमापत्तिरिति भावः । वस्तुगम्येति भेदविशेषण
प्रतीयमानत्वव्याप्यत्वम् ।—उक्तधियः संयोगेन तद्वद्वानिति धियः । तादृशत्वे वास्तवभेदघटितनिरुक्तत्वत्वे ।
उक्तज्ञाने तद्वद संयोगेन तद्वद्वानिति ज्ञाने । प्रमात्वास्य भासमानभेदघटितनिरुक्तत्वत्वे तु तादृशभेदस्य वाधितत्वेन

गौडब्रह्मज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

भ्रमपदस्य षाधितविषयकज्ञानार्थकत्वेन विषयावाधेन च तस्योक्तमुष्वायर्थत्वाभावात् । ननु—विशिष्टधीमात्रे नोक्तभेदो विषयः, 'घटाभावो घटाभाववा' नित्यादौ विशेष्यविशेषणयोरेक्येन भेदभावे भ्रमत्वापत्तेः, तद्वदन्मद्वद्वानित्यादिविज्ञानस्यापि न प्रमात्वापत्तिः, तस्य हि प्रमात्व, संयोगादिसम्बन्धीया तद्वदनिष्ठा या प्रतियोगिता तद्विरूपितानुयोगितावति संयोगादिसंबन्धेन तद्वदप्रकारकधीवत्, तादृशी चानुयोगिता तद्वदभिन्न एव स्वीक्रियते, तद्वदे तस्य संयोग इति प्रत्ययाभावात्, घटाभावे तु विशेषणतासंबन्धीयप्रतियोगिताया घटाभावनिष्ठा निरूपितानुयोगिता स्वीक्रियते, घटाभावे तस्य संबन्ध इत्यनुभवात्—इति चेन्न, घटप्रतियोगिकाभावत्वमात्रेण विशेष्यत्वे तेनैव रूपेण न विशेषणत्वं, किन्तु घटविरोध्यभावत्वादिरूपेण । यथाहि मामह जानामीत्यादौ रूपभेदेनैव कर्मकर्तृता, अन्यथा अस्त्यन्ताभेदे परसमवेतक्रियाजन्यफलत्व-रूपस्य कर्मत्वस्यात्मन्त्यसंभवात्, तथा रूपभेदेनैव विशेषणत्वमुक्तज्ञाने स्वीक्रियते, उक्तकल्पनानुरोधत्वात् । घटाभावस्तद्वा-नित्यादायेकरूपविशिष्टस्यैव घटाभावपदत्वदायामुल्लेखेऽपि सुवर्धकत्वादिविशेषितरूपेणैव द्वान्द्वधीविशिष्टता । तथाच भिन्नरूपाभ्या घटाभावादौ तद्वेदसंभवेन भेदविशिष्टविशेषणतासंबन्धस्य भानाद्विशिष्टधीमात्रे भेदविशिष्टसंबन्धस्य भाननियमो न व्याहृतः । यत्तु—अनुयोगिताविशेषणघटित प्रमात्वमतस्तद्वदन्मद्वानित्यादिधीरप्रमा—इत्युक्तम् । तन्न; प्रमात्वस्य पारिभाषिकत्वापत्तेरित्याहुःकदोपात्, नहि उक्तरूपविशिष्टानुयोगिता नियमेन विशिष्टधीविषय इत्यत्र मान-मस्ति, येन विषयवाधेन प्रमात्वाभावात् उक्तज्ञाने शास्य, नवा तादृशानुयोगिता प्रामाणिका । नच—कन्वुग्रीवादि-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

षाधितभेदविषयतया न प्रमापदस्युत्पत्त्यर्थत्वात्पत्तिरिति भावः ।—विशिष्टधीमात्रे इति । किन्तु संयोगससर्गकविशिष्टाद्वावेति शेषः । एवञ्च नीलो घट इति सामानाधिकरण्यप्रत्यये भेदभावे मानाभाव इति भावः । नन्वसति बाधके 'प्रमाणाना सामान्ये पक्षपात' इति न्यायविरोध इत्याशङ्कसाह—घटाभाव इति ।—भ्रमत्वापत्तेरिति । तथाच ईदृशबाधकसत्त्वात् न तत्र्यायावतार इति भावः । एवञ्चैकरूप्यार्थं संयोगससर्गकयुद्धावपि नोक्तभेदो विषय इति पर्यवसितम् । यद्वा—विशिष्टयुद्धिमात्रे इति । विशिष्टयुद्धौ ऋषिदपि नेत्यर्थः ।—भ्रमत्वापत्ते-रिति । ऋषिदुक्तभेदस्य विषयत्वे ऐकरूप्यार्थं प्रमाणाना सामान्यपक्षपातार्थं चाभेदससर्गकयुद्धावपि सर्वत्रैव तस्वी-कारस्यावश्यकत्वादिति भावः । नन्वेवं तद्वदन्मद्वद्वानिति ज्ञानस्य प्रमात्वापत्तिरित्यत आह—तद्वद इति । ननु अनुयोगिता अधिकरणतारूपा तद्वदेऽप्यस्यैवेत्यत आह—तादृशीचेति । अनुयोगितेति । अधिकरणत्वान्-स्वरूपसंबन्धविशेषे पदार्थान्तरं वेति शेषः । स्वीक्रियत इति । उक्तज्ञानस्य प्रमात्ववाराणानुरोधेनैवेति भावः । प्रत्ययाभावादिति । घटो भूतलस्योगीत्यत्र त्वधिकरणतामात्रं विषयः । नत्वनुयोगितेति भावः । ननु तत्प्रतियोगिक-सबन्धानुयोगिता तद्विभे एवेति नदि नियमः, तर्हि घटाभावो घटाभाववागिति ज्ञानस्य प्रमात्वात्पत्तिरित्याशङ्क्य, नाय नियम सर्वसंबन्धविषयः, किन्तु प्रतीत्यनुरोधत्वात् तत्तत्संबन्धेषु भिन्नेव व्यवस्थैत्यनिर्प्रायेण परिहरति—घटाभावेत्येति । एव अभेदसंबन्धस्यानुयोगिता नालन्त प्रतियोगिना भिन्नेऽभिन्ने वा स्वीक्रियते, किन्तु निश्चिन्नाभिन्ना इति तत्रैव तद्वदसर्ग-कज्ञानस्य प्रमात्वमिति बोध्यम् । भिन्निरूपान्ध्यामेव विशेष्यविशेषणभाव इति नियममभ्युपगम्य समाधत्ते—न घटेति । उक्तकल्पना भेदस्य विशिष्टयुद्धिद्विषयत्वस्यपत्त्या । एकरूपविशिष्टस्यैवेति । तद प्रकान्ताधत्वादिति भावः । प्रकान्तत्व च समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वम् । तेन चाक्योपस्थाप्यैकत्वविशिष्टघटाभावस्य तदा परामर्श इति बोध्यम् । तद्वेदसंभ-वेनेति । तथाच तादृशज्ञानस्य भेदावगाहिनोऽपि न भ्रमत्वापत्तिरिति भावः । ननु इदं सर्वं उक्तकल्पनानुरोधादित्युक्तम्, परंतुक्तकल्पनानामेव न मानम्, तद्वदे संयोगेन तद्वदवत्ताज्ञानप्रमात्वस्यानुयोगिताविशेषाविषयकत्वेनैव वारितत्वादिति शङ्का परिहरति—यत्त्विति । ननु तादृशानुयोगितावति तादृशानुयोगिताविषयधीत्व प्रमात्वम्, तथाच न पारिभाषिकत्व, प्रमापदस्योक्तज्ञानस्य तादृशानुयोगितारूपाषाधितविषयकत्वात्, संबन्धप्रतियोगितानुयोगितयोर्विशिष्टधीविषयत्वादित्याश-ङ्का परिहरति—नहीति । संबन्धप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोर्विशिष्टयुद्धिद्विषयत्वे मान यथापि पूर्वसुक्तम्, तथापि तत्तद्विशेष-णनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितत्वविशिष्टानुयोगिताभाननियमे मानाभाव इत्यर्थः । ननु—उक्तकल्पविशिष्टानुयोगिता ना भास-ताम्, तथापि तादृशरूपोपलक्षितानुयोगिताया अपि तद्वदे वाधेन तन्माहभावेनाप्युक्तज्ञानस्य प्रमात्वनिर्वाहादिति—चेन्न; गदाधरोक्ताया तद्वदस्युक्ततत्पदस्य परित्यक्त्यापनस्यैव तद्वदनिष्ठप्रतियोगितानिर्हृतत्वोपलक्षितसंयोगानुयोगिताया तद्वदेऽवाधेन तद्वद संयोगेन तद्वदवागिति ज्ञानस्य प्रमात्वापत्तिरिति तद्वीवारणानुरोधेन निरुक्तकल्पविशिष्टानुयोगित्ववि-षयताया एव प्रमात्वपदत्रत्यावश्यकतयोक्तकल्पविशिष्टानुयोगिताभानसावश्यकत्वादिति भावः । ऋषिद्वानेऽनुभवसायस्यैव मानत्वात् नियमेनेत्युक्तम्—नघेति । नचोक्तप्रमात्वव्यवस्थान्वयानुपपत्तिरेव मान, उक्तरूपविशिष्टानुयोगितारूपपदार्था-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

मानु घट', कम्बुम्रीवादिमानु तद्वद्वाम्, तद्वदो घटवानित्यादीनां प्रमात्यं तव मते दुर्बारम्, विशेष्यविशेषणयोर्मित्र-
रूपावच्छिन्नतया भेदसत्त्वात् तत्संबन्धीयघटादिनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितानिवेशे तु तस्याः कम्बुम्रीवादिम-
त्त्वावच्छिन्नादावस्वीकारात् नोक्तधियां प्रमात्वापत्तिरिति—वाच्यम्, उक्तधियां प्रमात्वस्येष्टत्वात् । आद्यबुद्धौ विशेष्य-
विशेषणतादात्म्यस्याज्ञातत्वसंभवेनाज्ञातविषयकत्वसंभवात्, तद्यत्किन्मद्यत्किरित्यादौ तु तस्य तदसंभवेन न तथा ।
द्वितीयतृतीययोगेपि तथा, एकघटे घटान्तरसंयोगमादाय त्वयापि तस्येष्टत्वात् । नच—समवायेन तयोः प्रमात्वाप-
त्तिरिति मते इति—वाच्यम्; तव मतेऽपि तादृशापत्तेः । अथ—तद्वद्वतीयसमवायानुयोगित्वस्य तद्वदे स्वीकारे तद्वद्व-
त्स्वाश्रयकपालसमवायीति प्रत्ययापत्तेस्तत्संबन्धेन प्रमात्वस्य तत्संबन्धानुयोगिविशेष्यकत्वघटितत्वाच्च नोक्तापत्ति —
इति श्रूय, तदा अहमपि तथा प्रवीमीति न कोऽपि दोषः । यथाहि विषयतया विषयमात्रे ज्ञानस्य प्रमा, नतु ज्ञाने
विषयस्य, तस्याः ज्ञानानुयोगिकत्वाभावात्, तथा समवायेन कपाल एव घटस्य प्रमा, नतु घटे कपालस्यापीति दिक् ॥
अथ—घटस्त्वद्वद्वानिति बुद्धेः प्रमात्वे विप्रतिपद्यसे, तदा तादात्म्यसंबन्धेन प्रमात्वस्य लक्षणे भेदमात्रस्य निवेशोऽपि
तादात्म्यान्यसंबन्धेन प्रमात्वस्य लक्षणे औपाधिकभेदान्यभेदो निवेश्यताम् । घटत्वतद्वद्वद्वद्विशिष्टयोर्भेदस्यौपाधिक-
त्वात्कोक्तबुद्धेः प्रमात्वापत्तिः । सर्वेषां प्रमात्वानां लक्षणेणु शब्दस्यैव नोपयुज्यते । नच—औपाधिकत्वं दुर्बचमिति—

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

न्तरतद्ज्ञाननियमयो कल्पनापेक्षया कृतभेदभाननियमकल्पनेन तदुपपादने लाघवादिति भावः । स्वमते तादृशबुद्धीनां प्रमा-
त्वं वारयति—तत्संबन्धीयेति । ननु आद्यबुद्धौ कम्बुम्रीवावच्छिन्ने तद्वदे घटत्वावच्छिन्नतद्वदस्य तादात्म्यं ससंगतया
भासते, तच्च तद्वदे न तुल्यवित्तिवेश्यमिति विशेष्यविशेषणयोरिव तत्तादात्म्यस्यापि पूर्वं ज्ञातत्वाद्ज्ञातविषयकत्वघटिते प्रमा-
त्व कथं तस्या, अतएव तद्वद्विपरिति ज्ञानस्य न प्रमात्वमित्यत आह—आद्येति । विशेष्येति । कम्बुम्रीवावच्छिन्नानु-
योगिघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकतादात्म्यत्वावच्छिन्नस्यैव । एकधर्मावच्छिन्नानुयोगिकप्रतियोगिकतादात्म्यस्यैव पूर्वं
नियमेन ज्ञातत्वमिति भावः । तस्य विशेष्यविशेषणतादात्म्यस्य । तदसंभवेन अज्ञातत्वासंभवेन । इदमुपलक्षणम्, स्वमते
तत्र ससंगतघटकतया भारतमानभेदस्यावाधितत्वासंभवेत्यपि बोध्यम् । नतथा नप्रमात्वम् । तथा प्रमात्वमिष्टम् ।—नच
समवायेनेति । घटे घटान्तरसमवायाभावेन प्रमात्वस्यानिष्ठत्वादिति भावः । त्वमतेऽपीति । समवायस्यैवत्वेन तद्व-
दे घटान्तरसमवायसत्त्वात्, तत्रानात्वे तद्वदे घटान्तरसमवायभावोऽपि तद्वद्वतीयसमवायस्यैव द्विष्टत्वेन सत्त्वादिति भावः ।
अथेति । समवायभेदमुपगम्येति शेषः । तद्वद्विषयस्य तद्वद्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टेति वार्थः । तेन समवायैक्यपक्षसत्त्वेऽपि न
क्षति । तथेति । तद्वद्वतीयसमवायेत्यादि नोक्तापत्तिरित्यन्तमित्यर्थः । भेदस्य विशिष्टबुद्धिविषयतावादिनाप्येकस्यैव सवन्धस्य
क्वचिदेवानुयोगिता, सा च विशिष्टप्रमानियामिकेत्ववदय स्वीकार्यमिच्छाह—यथाहीति । ज्ञानविषययो परस्पर भेदेऽपीति
शेषः ।—कपालस्येति । समवायस्य घटानुयोगित्वाभावादिति शेषः । इदं च परीरला । स्वमते विषयतासमवाययो स्थाने
तादात्म्यस्य, तेन च नीलघटयोरिव प्रकृतेऽपि परस्पर विशिष्टबुद्धे स्वीकारादिति बोध्यम् । ननु—तदा अहमपि तथा
प्रवीमीति न सुसद्गतम्, भेदस्य विशिष्टबुद्धिविषयतावादिनापि समवायससर्गकोक्तद्वितीयतृतीयज्ञानयो प्रमात्ववारणायोक्त-
रूपविशिष्टानुयोगिताया, प्रमात्वपरिभाषिकत्ववारणानुशेषेन तयोर्वाधितविषयकत्वनिर्वाहाय च तस्या विशिष्टबुद्धिविषय-
तायाश्चावश्यं स्वीकारे भेदस्य विशिष्टबुद्धिविषयताविलोपप्रसङ्गात्, तादृशानुयोगितयैव सयोगससर्गकस्य तद्वद्वद्वानिति ज्ञान-
स्यापि प्रमात्वापत्तेर्बारेणसंभवात्—इति चेत्, सत्यम्; एतस्य विषयभंगान्तरत्वात् । वस्तुतस्तु तादात्म्यान्यसवन्धस-
सर्गकप्रमात्वलक्षणेऽनौपाधिकभेदनिवेशस्य वक्ष्यमाणतया समवायससर्गकप्रमात्वे तस्यैव निवेशनीयतया द्वितीयतृतीयज्ञा-
नीयप्रारतविशेष्यतावच्छेदकविशिष्टयोर्भेदस्यौपाधिकतया प्रमात्वापत्तिवारणसंभवेन समवायससर्गकोक्तपविशिष्टानुयो-
गिताया प्रमात्वनियामकताया भेदस्य विशिष्टबुद्धिविषयतावादिनाऽननुपगमादुक्तबुद्ध्या भेदस्य विशिष्टबुद्धिविषयत्वसिद्धि-
रिति बोध्यम् । पूर्वं 'द्वितीयतृतीययोरपि तथा, एकघटे घटान्तरसंयोगमादाय त्वयापि तस्येष्टत्वात् इत्युक्तम्, तत्र शङ्कते—
अथेति । तद्वद्वद्वानिति यद्वदस्य क्वचिदपि घटे न संयोग तद्वद्वद्वानित्यर्थः । एव च तादृशज्ञानस्य प्रमात्वस्य परेण
कथमप्यनर्हाकारात् तत्र परस्य विप्रतिपत्तिरसमतिः सुभवति । एव चैतन्मते इष्टापत्तेरनुभवतयोक्तानुयोगिताया एव प्रमा-
त्वनियामकत्वेन भेदस्य विशिष्टयोर्विषयत्वमते तदसंभवेत्यर्थः । तन्नियामकतयाऽनुपेतस्य विशेष्ये विशेषणभेदस्य चेहोपाधि-
वस्य सत्त्वादुक्तबुद्धे प्रमात्वापत्तिर्द्वारिति शङ्काभावः । सनापत्तेः—तदेति । भेदमात्रेति । औपाधिकानौपाधिकसाधारण-
रूपावच्छिन्नभेदेत्यर्थः ।—तद्वद्वद्वद्वानिति । तद्वद्वानुयोगिकतद्वद्वप्रतियोगिकभेदमिनो यः । तद्वद्वानुयोगिकतद्वद्वानि-

गोड्रह्मनन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

वाच्यम्, तद्धर्मयोर्भेदस्तद्व्ययस्तद्वर्मावच्छिन्नयोरेकसिद्धपरस्य प्रमात्वमित्यस्य सुव-
चत्वात् । नच—घटादीं द्रव्यत्वघटत्वरूपाभ्यां भेदो न मानसिद्ध, उक्तद्रव्यस्थान्यथानुपपत्त्या कल्पन तु तादृशानु-
योगित्वस्यापि सम्भवतीति—वाच्यम्, तादृशभेदो हि न तथा कल्प्यते किंचित्तुभवसिद्ध । य एव हि द्रव्यत्वघटत्व-
योर्भेद स एव तदुपहितयोरपि । अतएव द्रव्यत्वस्य तत्रैव तदुपहितेऽपि भेदासत्त्वान्न विशिष्टधी । नचैव—द्रव्यत्व-
स्य स्वोपहिते व्यावर्तकत्वानुपपत्ति, द्रव्यत्वभेदाभावे स्वोपहिते स्वस्य विशिष्टद्रव्यसमभवादिति—वाच्यम्, द्रव्यत्वत्व-
विशिष्टस्यैव शुद्धद्रव्यत्वोपहिते तत्समभावात् । अतएव 'गुणानां गुणत्वाभिसंबन्ध' इत्यादिकं गुणभाष्यादायुक्तम् ।
अथवा द्रव्य घट इत्यत्र द्रव्ये यस्य विशेषणस्य भेदो भाति, तस्य द्रव्यविशेषणे शुद्धद्रव्यत्वेऽपि, विशेष्यविशेषणयो-
रेकभेदभाननियमात् । तथाच द्रव्ये शुद्धद्रव्यत्वस्य न विशिष्टधी, भेदप्रतियोगिताऽपि द्रव्यत्वतदुपहितयोरैकैव,

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

पहितप्रतियोगिकभेद तदुपलक्षितधर्मवृत्तित्वविशिष्टस्योगादिससम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञा-
नत्वमित्यर्थः । अपरस्येति । सयोगादिसंबन्धेनेति शेषः । न मानसिद्ध इति । तथाचौपाधिकभेदस्यैवास्तिज्ञा तद्वट्टि-
ततादात्म्यसंबन्धेन प्रमात्व दुर्वचमिति भावः । उक्तद्रव्यवस्था घटो घट इति ज्ञानं न प्रमा, द्रव्यं घट इति तु प्रमेति व्यक्-
त्येत्यर्थः ।—तादृशानुयोगित्वस्येति । घटत्वान्यधर्मावच्छिन्नानुयोगिकघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभेदादिसंबन्धानुयो-
गित्वस्येत्यर्थः । तथा उक्तद्रव्यवस्थान्यथानुपपत्त्या । ननु द्रव्यं न घट इति प्रत्ययाभावात् कथमनुभवसिद्धेत्यत आह—
यप्यहीति । भेद इति । द्रव्यत्वं न घटत्वमित्यनुभवसिद्ध । सप्येति । उपाधुपहितयोरभेदोपगमात् । एवचोपहितयो-
रपि भेदोऽनुभवसिद्ध इति भावः । कन्मुश्रीवादिसामान्यतद्वानित्यादितादात्म्यसंसर्गकज्ञाने प्रमात्वोपपत्तावपि सयोगादिस-
र्गकज्ञानप्रमात्वापत्तिवारणाय तद्धर्मापहितानुयोगिकतद्धर्मापहितप्रतियोगिताकभेदपर्यन्तानुधावनम् । अतप्येति उपाधुप-
हितयोः उपाधिभेदोपहितभेदयोश्चाभेदादेवेत्यर्थः । तत्रैव द्रव्यत्वे इव । तदुपहिते द्रव्यत्वोपहिते । द्रव्यत्वस्य भेदासत्त्वादि-
त्यन्वयः । नविशिष्टधीरिति । 'तत्रैव तदुपहितेऽपि द्रव्यत्वस्यैवतुवर्तते । द्रव्यं द्रव्यमित्याकारे इति शेषः । उपाधुपहि-
तयोर्भेदे तु द्रव्यत्वोपहिते द्रव्यत्वस्य भेदासत्त्वात् विशिष्टबुद्धिप्रसङ्गः । एवमुपाधिभेदादुपहितभेदस्यानतिरेके । द्रव्यत्वोपहिते
शुद्धद्रव्यत्वभेदासत्त्वेऽपि द्रव्यत्वत्वविशिष्टद्रव्यत्वभेदसमभावात् तत्र तद्विशिष्टद्रव्यत्वप्रसङ्ग इत्युपपत्त्यसङ्गतिः । तत्संभवात्
भेदविशिष्टबुद्धिव्यावर्तकत्वानां समभावात् । तथाच शुद्धद्रव्यत्वस्य भेदविशिष्टबुद्धिव्यावर्तकत्वासमवेऽपि न कापि हानिरिति
भावः । ननु शुद्धद्रव्यत्वोपहिते द्रव्यत्वत्वविशिष्टद्रव्यत्वस्यापि न तत्समभवं, विशिष्टशुद्धयोरेदात् इत्याशङ्क्य तत्र गुणभा-
ष्यसमतिमाह—अतप्येति । विशिष्टशुद्धयोः भेदाभेद उपगन्तव्य इति भावः । गुणानां स्वरूपतो गुणलोपहितानाम् ।
गुणत्वाभिसंबन्धः । गुणत्वत्वविशिष्टाभिसंबन्धः विशिष्टबुद्धिपयत्वयोग्यता । ननुपाधुपहितयोरत्यन्तभेदोऽनतिरिक्तो न स्यात्,
भेदो वा । आद्ये उपाधुपहितभावो न स्यात्, तस्य भेदनियतत्वात् । अन्ये उपाधिभेदादुपहितभेदोऽनतिरिक्तो न स्यात्,
तयोरत्यन्तभेदस्यैव तत्र वीरत्वसमभावात् । किंचैवं द्रव्यत्वोपहिते द्रव्यत्वस्य भेदस्यापि सत्त्वात् विशिष्टबुद्धिप्रसङ्गो दुर्वारः,
अभेदपक्षं दूषणान्तरम्, एवमुपाधुपहितभेदयोरनतिरेके घटत्वं न घट इति प्रत्ययो न स्यात्, घटत्वभेदानतिरिक्तघटभेदस्य
घटत्वेऽसमभावात्, नच घटनिष्ठप्रतियोगिताकभेदसत्त्वेन तस्य तत्र सम्भवं एवसति सर्वपामभावानामैक्यप्रसङ्गात्,
इत्याशङ्क्याह—अथयेति । इत्यत्र इत्याद्याकारके घटत्वादिप्रकारकज्ञाने ।—न विशिष्टधीरिति । शुद्धद्रव्यत्वस्य पधर्मि-
तावच्छेदके शुद्धद्रव्यत्वभेदस्य चाधादिति भावः । विशेष्यविशेषणयोः विशेष्यविशेष्यतावच्छेदकयोः । नन्वेवमप्यौपा-
धिकभेदो न सिद्ध इत्यत आह—भेदप्रतियोगितापीति द्रव्यत्वस्यैवतुवर्तते । ननु अत्र कल्पे उपहितमानप्रतियोगिको
भेद उपाधुपहितोऽभ्यवृत्त्येकप्रतियोगिताकादस्मादुपाधिभेदादतिरिक्त उपेयते, न वा । अन्ये पूर्वकल्पोक्तरीत्यैव द्रव्यत्वो-
पहिते शुद्धद्रव्यत्वविशिष्टबुद्धिवारणे धर्मितावच्छेदके विशेषणभेदानकल्पपरस्यैतत्कल्पस्याकिञ्चित्करलापत्ति, आद्ये
लाघवादिस्त्यासङ्गति, भेदद्वयस्य प्रतियोगिताद्वयस्य वा आवश्यकत्वे लाघवासमभावात्—इति चेन्न, औपाधिकभेदसिद्ध्यनु-
रोधेनोपाधिभेदस्योपहितमानप्रतियोगिकभेदादतिरिक्तस्योपहिते प्रतियोगिताया आवश्यकत्वे तत्र प्रतियोगितान्तरकल्पनापे-
क्षया उपाधिभेदप्रतियोगिताया एव कल्पने लाघवासमभवेनापे लाघवादिस्त्यस्य सङ्गतेराशयोपगमात् । अतएवोपाधुपहितो
भ्यवृत्त्येकप्रतियोगिताकभेदात् उपहितमानप्रतियोगिकभेदस्य पृथक्कल्पीकारादेव द्रव्यत्वं न द्रव्यमित्यादिप्रत्ययोपपत्ति,
उपहितमानप्रतियोगिकभेदस्य तत्र भानसमभावात् । नचैव—द्रव्यत्वोपहिते द्रव्यत्वोपहितमानप्रतियोगिकभेदवत्, द्रव्यत्वतदु-
पहितोऽभ्यवृत्त्येकप्रतियोगिकभेदोऽपि न सम्भवति, भेदस्य प्रतियोग्यवृत्तित्वात्, नखय व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक,

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

छाद्यत्, एवं भेदानुयोगिताऽपि । तथाच द्रव्यत्वघटत्वयोः शुद्धयोर्भेदानुभवे भासते यो भेदः तस्यैव 'द्रव्यं घट' इत्यनुभवे द्रव्यत्वतदुपहितानुयोगिकतया घटत्वतदुपहितप्रतियोगिकतया भानम्; औपाधिकभेदधीस्थले तथैवानुभवात्, द्रव्यत्वोपहितानुयोगिकतया तद्भाने घटत्वोपहितस्याभेदो नोक्तानुयोगिकतया भातुमर्हतीति सामानाधिकरण्यघटत्वयैव द्रव्यादौ भेदभानमिति पूर्वोक्तम् । नच—उक्तानुभवे द्रव्यत्वयोर्भेदानुयोगिप्रतियोगिताभाने तदवच्छेदकतया द्रव्यत्वत्वादेरपि भानापत्तिः, भेदप्रत्यक्षे प्रतियोग्यनुयोगिनोऽर्त्तावच्छेदकभानस्यावश्यकत्वादिति—वाच्यम्; इतरविदोपणीभूते प्रतियोग्यादौ तद्भानस्यानवकाशात् । नच—उक्तानुभवे द्रव्यत्वघटत्वयोरैव भेदो भाति, नतु तदुपहितयोः, तथाच विशिष्टधीमात्रे विदोपणताविदोष्यतावच्छेदकयोरेव भेदभानेनैकधर्मविशिष्टयोर्विशिष्टज्ञानप्रमात्ववारणसंभवाद्द्विदोष्यविदोपणयोरपि भेदो भातीत्यत न मानमिति—वाच्यम्; विनिगमकाभावाद्दुक्तानुभवस्योपाधोरिवोपहितयोरपि भेदे मानत्वात्, अनुभवान्तरस्य शुद्धद्रव्यत्वघटत्वयोर्भेदावगाहिनोऽभावात्, केवले घटे नीलत्वादिविशिष्टादिव द्रव्यत्वादिविशिष्टादपि भेदस्य पूर्वोक्तयुक्तिभिर्व्यवस्थापितत्वात्, 'तद्वटः तद्वटवा'नित्याकारकस्य तद-

लघुचन्द्रिकाया विद्वल्लेशोपाध्यायी ।

तथासति द्रव्यत्वेऽप्यस्यावाधेन द्रव्यत्वोपहिते द्रव्यत्वविशिष्टबुद्धिप्रसक्ततादवस्थापत्ते, तथाच पूर्वोक्तरीत्यैव द्रव्यत्वोपहिते द्रव्यत्वविशिष्टबुद्धिवारणे 'अथवेति' कर्त्तव्यैवर्थमिति—वाच्यम्; भेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिव्यावृत्ततया द्रव्यत्वतदुपहितोभयप्रतियोगिकभेदस्यापि द्रव्यत्व एव प्रतियोगितावच्छेदकतया उपगमेन द्रव्यत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदवशस्ये द्रव्यत्वोपहिते द्रव्यत्वभेदस्य सत्वेन पूर्वरीत्या द्रव्यत्वविशिष्टबुद्धेर्द्वारतया 'अथवे' तिकर्त्तव्यार्थन्यात् । अतएव प्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वोपहिते भानादेव द्रव्यत्वं न द्रव्यं इत्यादि प्रत्ययोपपत्तिरिति दिक् । भेदानुयोगितापि घटत्वादिवेदानुयोगितापि । द्रव्यत्वेत्यादिल्लाघवादिल्यन्तस्यानुपपन्नं । यद्वा—भेदानुयोगितापीति । द्रव्यत्वस्येति वर्तते । घटत्वतदुपहितयोरिति शेषः । एकैव लघुत्वादिल्यपि वर्तते । तथाच—उपाधिभेदस्योपहितप्रतियोगिकत्वे उपाध्युपहितानुयोगिकत्वे च । अनुभवे द्रव्यत्वं न घटत्व इत्याद्याकारकानुभवे । तस्यैवेति । यथा अस्यानुभवसिद्धत्वं तथा द्रव्यत्वोपहितानुयोगिकघटत्वोपहितप्रतियोगिक औपाधिकभेदोऽप्यनुभवसिद्ध एवेति भावः । घटत्वतदुपहितप्रतियोगिताकतयेति । तदुपहितेति घटत्वोपहितप्रतियोगिकतयैवार्थः । ननु घटत्वोपहितमानप्रतियोगिकभेदभानेनैव घटो घट इति प्रमावारणे किं द्रव्यं घट इति बुद्धौ उभयप्रतियोगिकैकभेदात्मकौपाधिकभेदभानेनेति—चेत्, शृणु । तादृशबुद्धौ हि द्रव्यत्वोपहिते धर्मिणि घटत्वोपहितस्य स्वातन्त्र्येण, घटत्वस्य च पारतन्त्र्येण भानम् । तथाच तयोऽभेदभानमावश्यकम् । तल्ल चैकैकमात्रप्रतियोगिकभेदद्वयभाने गौरवाद्दुभयप्रतियोगिकतया एक एव भेदो भासते । अतएव द्रव्यं घटो घटत्ववचेति स्वातन्त्र्येण घटत्वावगाहिनानुक्तज्ञानस्य विषयवैलक्षण्यं निर्वहति । उक्तभेदद्वयस्य तत्र भानोपगमात् । एवं तादृशोभयप्रतियोगिकैकभेदस्य द्रव्यत्वोपहिते भासमानस्य द्रव्यत्वेऽपि भानावश्यकत्वेनोभयवृत्त्येकानुयोगिकत्वस्यैव भानमिति ॥ ग्रन्थकारेण तूपहितमानप्रतियोगिको भेद उपाधिभेदातिरिक्तो न कण्ठोक्त, अतस्तस्योपाधिभेदस्यैव उपहितप्रतियोगिकतया भानं घटो घट इत्यस्य प्रमालवारणाय द्रव्यं घट इत्यस्य प्रमालाव आवश्यकम् । परन्तु द्रव्यत्वं नेति प्रत्ययोपपत्तिश्चिन्त्येति ध्येयम् ।—ननु इदमेव भेदस्योपाधिकत्वम् यदुपाध्युपहितोभयविशेषाधिच्युतिधर्मोवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम्, तच्च न नुक्तम्, न्यूनरूपोपाधिमात्ररूपिधर्मस्योभयवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकत्वावसावभावात्, इत्यत आह—औपाधिकेति । ननु यदि द्रव्यं घट इत्यभेदसंसर्गबुद्धौ घटत्वभेद एव भासते, तर्हि तस्य घटाभेदाविरोधितया द्रव्यत्वोपहित एव भानसमवे किमिति सामानाधिकरण्यघटकतया भेदभानं पूर्वमुक्तमित्यत आह—द्रव्यत्वोपहितानुयोगिकतयेति । तद्भाने घटत्वभेदभाने । विशिष्टेति । अभेदसन्ध्येनेत्यादि ।—विशेष्यविशेषणेति । अभेदसंसर्गके विशिष्टज्ञाने न विशेष्यविशेषणयोरपि भेदो भासते, तेन घटत्वद्वयानिति संयोगसंसर्गबुद्धौ प्रमालवारणानुपेधेन विशेष्यविशेषणयोर्भेदभानस्यावश्यकत्वेऽपि न क्षतिः ।—विनिगमकाभावादिति । उपहितभेदभानोपगमेनापि एकधर्मविशिष्टयोस्तादात्म्येन विशिष्टज्ञाने प्रमालवारणसंभवादिति भावः । उक्तानुभवस्य द्रव्यं घट इत्यस्य । उपाधयोः द्रव्यत्वपटलयो । ननुपाध्योरिवेति दृष्टान्तासन्नति, तद्भेदे द्रव्यत्व घटत्व नैत्यनुभवस्यैव मानत्वादित्यत आह—अनुभवान्तरस्येति । शुद्धेति । उक्तानुभवान्तरतु द्रव्यत्वोपहिते घटत्वत्वोपहितभेदमेवावगाह्यत इति भावः । ननु तर्हि केवले घटे घटत्वविशिष्टमेवे किं मानम्, नहि तल्ल द्रव्यत्वविशिष्टप्रकार तादात्म्यसंसर्गोऽनुभवोऽस्वीत्यत आह—केवलेति । पूर्वोक्तयुक्तिभिः घटत्वोपलक्षित द्रव्यत्वविशिष्ट इत्यनुभवानुमानज्ञानवैलक्षण्यानुन्यथातुपपत्त्यादिभिः । ननु द्रव्यं घट इत्यादौ भासमान उपहितभेद उपाधिभेदरूप एव;

गौडब्रह्मज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

द्विदोष्यकस्य विशेष्यविशेषणयोर्भेदाभाते प्रमात्वापत्तेश्च । तस्माद्द्रव्यत्वघटत्वोपहितयोर्भेदस्योक्तानुभवसिद्धत्वात् पूर्वोक्तानुयोगिताविशेषस्याप्रामाणिकत्वात् विशिष्टज्ञानभासस्य विशेष्यविशेषणभेदविषयकत्वमव्याहृतम् । नचैवं—‘घटो द्वयं ने’ स्यादधीरपि प्रमा स्यादिति—वाच्यम्, नन्वेदादिपदाभिलष्यज्ञाने तादात्म्यविरोधित्वव्यतिष्टभेदस्य त्रिपयत्वात् । अतएव वृक्षे कृष्णसंयोगो नेत्यादिज्ञानेऽपि कृष्णसंयोगविरोध्यत्यन्ताभावस्यैव विषयत्वम् । नचादिपदस्य विशेष्यभावयोधकत्वेन तेनैव तादृशाभावज्ञानस्यैवाभिलापात्, विरोधस्य पदानुपस्थाप्यत्वेऽपि ससर्गविधया भानसंभवात् । अतएव विरोधित्वमेकावच्छेदेनैकाधिकरूपावृत्तित्वरूपम् । अतएव उक्तज्ञानोत्तर घटो द्वयमित्यादिज्ञानस्य नोत्पत्तिः, प्रतियोगिसामानाधिकरण्यरूपाध्याय्यवृत्तित्वविशिष्टसंयोगाद्यभावज्ञानस्य तु नञ्पदानभिलष्यत्तया न

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

तथाच कथं विनिगमकाभाव इ द्वयोर्हि स इति चेत्, न, भासमानभेदस्योपाधिप्रतियोगिकत्वं उपहितप्रतियोगिकत्वं चेति सभवात् । विशेष्यविशेषणयोर्भेदाभाते युक्त्यन्तरमाह—तद्वद्वानिति । तद्वद्विशेष्यकस्येति । तादात्म्यससर्गज्ञानस्येति शेष, प्राज्ञायास्तन्मात्रविषयत्वात् । संयोगादिससर्गज्ञानस्यागमिमतत्वे घटस्तद्वद्वानिति स धर्मितावच्छेदकज्ञानोपेक्षाया निर्वाजत्वापाताच्च । तादात्म्यससर्गकतु घटस्तद्वद्वद्वद्व इति सर्वमितावच्छेदकमित्यत एव, निर्धर्मितावच्छेदकक पर तद्वद्वानिति नेप्यत इति बोध्यम् । ननु—इदं ज्ञान केवले तद्वदे तद्वद्वत्त्वविशिष्टतद्वद्वप्रकारकम्, तथाच केवले विशिष्टभेदस्य व्यवस्थापनात् विशेष्ये विशेषणभेदभानोपगमेनापि नैतस्य प्रमात्वापत्तिवारणम्—इति चेन्न, विशेष्ये विशेष्यपणामिति रीत्या तद्वद्वत्त्वोपलक्षितघटस्यैवात्र प्रकारत्वात् । उपसहरति—तस्मादिति । संयोगादिससर्गस्य घटस्तद्वद्वद्वानिति ज्ञानस्य प्रमात्वापत्तिवारणानुरोधायित्यर्थः । अन्यथात्तिद्धिनिरासं स्मारयति—पूर्वोक्तेति । बाधकनिरासं स्मारयति—द्रव्यत्वेति । पद्य घटत्वोपहिते औपाधिके द्रव्यत्वोपहितभेदोपगमे । तादात्म्यविरोधित्वविशिष्टभेदस्येति । तादृशाधानौपाधिक एव भेद इति न तादृशज्ञानस्य प्रमात्वमिति भावः । ननु भेदे अत्यन्ताभावे चाभावत्वेन नञ् शक्तिरेकैव, एतच्चत्वात्, तथाचात्यन्ताभावेऽपि प्रतियोगिविरोधभासं वाच्यम्, तथा न सभवति, अव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावे प्रतियोगिविरोधस्य बोधेन भानासभवात्, इत्याक्षयत्वावच्छेदघटितविरोध निर्वक्ष्यन् तन्नापि प्रतियोगि विरोधभासं व्यवस्थापयति—अतप्येति । अतप्य प्रतियोगिविरोधित्वविशिष्टाभावस्यैव नञ्पदाभिलष्यज्ञानविषयत्वादेव ।—कृष्णति “ सादृश्यं पारिहासं वा ” इति स्मार्त्तन्यायमनुसन्धाय । ननु नञ् प्रतियोगिविरोध्याभावज्ञानस्यैवामिलापवत्त्वं कथं, विशेष्यस्य नञ्शब्दानवच्छेदकत्वात् इत्यत आह—नञ्सादीति । बोधकत्वेन शाब्दोपेयमिकाकादाशास्त्रित्वेन । तेन नञ् । ननु पदानुपस्थाप्यस्य विरोधस्याकाङ्क्षाभावात् कथं शाब्दविषयत्वम्, अत आह—विरोधस्येति । संसर्गविधयेति । प्रतियोगिनिरोधिसरूपत्वेन स्वरूपसवन्धस्याभाववृद्धौ ससर्गतेति भावः । यद्वा—द्रव्यं न इत्यादौ नञयं प्रतियोग्यनुयोगिभावेन सवन्धेन प्रतियोगिनी भानं सर्वमतसिद्धम्, स च सवन्धं केपाचिन्मते विरोधहृत्, स्वरूपविशेष एवेति मतेऽपि विरोधविशिष्टस्वरूपविशेषस्यैवाभावे प्रतियोगिससर्गत्वसंभव, एवञ्च प्रकारकोटावपि विरोधस्य ससर्गत्व संभवतीति बोध्यम् । ननु तर्हि वृक्षे न कृष्णसंयोग इति धिय प्रमावं न स्यात्, कृष्णसंयोगवति तद्विरोधित्वाभावस्य बाधत्वं इत्याशङ्का निरस्तम्—अतप्येति । उच्यते प्रमात्वादिवैल्यं । ननु वस्तुगत्या यो द्रव्यतादात्म्यविरोधभासन् द्रव्यभेदं तद्विषयता घटो न द्रव्यमिति प्रलयस्योपगन्तव्या, तावतापि तस्य प्रमात्ववारणादिति किमु च विरोधस्य तद्विषयत्वोपगमेनेत्यत आह—अतप्येति । घटो न द्रव्यमिति ज्ञानस्य द्रव्यतादात्म्यविरोधित्वविशिष्टद्रव्यभेदविषयकत्वादेवेत्यर्थः । विरोधस्य तद्विषयतानुपगमे द्रव्यभेदवत्त्वेन घटत्वाद्यवगाहिनी ज्ञानस्य घटो द्रव्यमिति ज्ञानप्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिः, रूपान्तरेणानौपाधिकद्रव्यभेदावगाहिनी ज्ञानस्योक्तप्रतिबन्धकत्वापत्तिश्चेत्ततो द्रव्यभेदत्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वेन तत्प्रतिबन्धकता वाच्या, सा च न युक्ता, द्रव्यभेदत्वस्यौपाधिकद्रव्यभेदसाधारणतया द्रव्यतादात्म्यविरोधितानवच्छेदकत्वात्, विरोधितावच्छेदकत्वात् न चिन्नविषयकत्वस्यैव प्रतिबन्धकताया तत्प्रत्ययत्वात्, विरोधस्य तद्विषयतानुपगमे तु द्रव्यतादात्म्यविरोधित्वविशिष्टद्रव्यभेदस्य द्रव्यतादात्म्यविरोधितावच्छेदकतया तदवच्छिन्नविषयकत्वेन तत्प्रतिबन्धकता युज्यत इत्युपपन्नमिति । नचैवं—द्रव्यभेदत्वविषयताया प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिनियेशो व्यर्थ इति—वाच्यम्, निश्चयसादिनिर्धेयतायासमयेन तदघटितरूपेणापि स्वतन्त्रप्रतिबन्धकत्वस्योपगन्तव्यत्वात् । एतेन ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतया गतायैतलमप्यपास्तम् । घन्तुतस्तु—द्रव्यतादात्म्यविरोधविशिष्टस्वरूपत्वावच्छिन्नससर्गताकद्रव्यभेदत्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकतेति न निश्चिच्छद्वावसर इति—व्येयम् । नन्वेवं कृष्णसंयोगसामानाधिकरणकृष्णसंयोगाभाववान् वृक्ष इति ज्ञानस्य एव कृष्णसंयोगीति ज्ञानप्रतिबन्धकत्वं न स्यात्, कृष्णसंयोगविरोधभास-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

संयोगादिविशिष्टधीविरोधित्वम् । अतएव च मूले वृक्षे न कृष्णसंयोग इत्यादिधीरपि मूले वृक्षे कृष्णसंयोग इति ज्ञाने नियमेन विरोधिनी; प्रतियोगिविरोधविशिष्टाभावनिश्चयत्वेनैव विरोधित्वस्वीकारात्, तादृशस्यैव तथात्वेन सर्वानुभाषिकत्वात् । अतएव च मूले घटोऽस्ति न वेति संशयनिवृत्तये मूले घटाभावोऽस्तीति न प्रयुज्यते, किंतु मूले घटो नास्तीति । पतेन—विशिष्टकेवल्योभेदे विशिष्टसत्ता सत्ता नेति प्रमा स्यात्—इति शिरोमण्युक्तापत्तिः—अपास्ता । तस्मात् 'सामानाधिकरण्यप्रत्यये भेदाभेदौ भासेते' इति वाचस्पत्युक्त्युक्तैश्च ॥ तत्र भेदो भेदस्वरूपाऽप्यधर्मविशिष्टो भावोऽभावो वा यथासंभवं बोध्यः । अयं घटान्च इत्यादौ घटान्यस्य भेदो घटान्यत्वभेद एव, उपहितभेदस्योपाधिभेदात्मकत्वमित्युक्तत्वात् । तथाच तस्याभावप्रतियोगिकाभावत्वेनाधिकरणात्मकत्वादिदम्नरूपत्वेनेदम्बरूपत्वात् भावरूप एव सः । 'अयं घट' इत्यादौ घटादिभेदोऽभावरूपः । अभेदस्तु तादात्म्यम् । तादात्म्यत्व आखण्डधर्मविशेष एव । ननु—तथापि तादात्म्यं न विशेषणस्वरूपं, द्रव्यं घट इत्यादौ द्रव्यत्वोपहितस्य विशेष्यस्यापि विनिगमकाभावेन तादात्म्यत्वापत्तेः, अथ—तस्य पटादिद्रव्येऽपि सत्त्वेन तत्रापि घटवोपहितप्रकारकज्ञानस्य भ्रमत्वानापत्त्या न तादात्म्यत्वापत्तिरिति—चेत्, सत्यम्; तथाऽपि विशेषणस्वरूपघटाद्यसंबद्धपटादेरपि तत्तादात्म्यता स्यात्; विशेषणस्वरूपस्यापि तदसंबद्धत्वेन विनिगमकाभावात्, नह्यस्तनाभेदे संबद्धता संभवति, घटो घट इत्यादिप्रत्ययाभावात् । किंच स्यं न स्वीयमित्यनुभवेन स्वप्रतियोगिकत्वस्य स्वसिद्धसंभवेन विशेषणस्य न स्वप्रतियोगिकतादात्म्यत्वसंभवः । अथ—आत्मा विशेषणतावच्छेदकघटत्वादिघटाद्रितादात्म्यता—इति चेन्न, बुद्धवत्त्वादिविशेषणस्थले तदसंभवात्, घटत्वत्वादिकमविषयीकृत्यैवायं घट इत्यादिबुद्धयुदयात्, तत्राकित्वस्य विशेषणतावच्छेदकत्वस्थले रूपरसाद्यनै-

लघुचन्द्रिकाया विह्वलेशोपाध्यायी ।

स्य तद्विजस्य तत्रासम्भवादित्याशङ्का इष्टापत्या परिहरति—प्रतियोगीति नञ्प्रदानमिलप्यतयेति । नञ्प्रदानप्रतियोगिविरोध्यभावबोधकत्वेनेत्यादि । तदभिलष्यज्ञानस्यैव प्रतियोगिज्ञानविरोधित्वादिति भावः । (यद्वा—नञ्प्रदानस्य प्रतियोगिविरोध्यभावबोधकत्वे युक्त्यन्तरमाह—प्रतियोगीति । तस्य तदबोधकत्वे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविशिष्टाभावज्ञानस्यापि नञ्प्रदानमिलप्यतापत्या तस्य प्रतियोगिविशिष्टबुद्धिविरोधित्वं दुर्वारं स्यात्, नञ्प्रदानमिलप्यज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानविरोधितायां आनुभाषिकत्वादिति भावः । केचित्तु—अतएवचेति । नञ्प्रदानमिलप्यज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानविरोधित्वादेव चेत्यर्थः । नञ्प्रदानमिलप्यतदमिलप्यत्वयो को विशेषः २ यत् तस्यैव प्रतियोगिज्ञानविरोधित्वम् अत आह—प्रतियोगिविरोधविशिष्टेति विरोधपदपरितः पाठः । तादृशनिश्चयस्य रूपप्रदानमित्ये कुतो नेत्यत आह—तादृशस्यैवेति । नञ्प्रदानमिलप्यस्यैवेत्यर्थः । तथात्वेन तादृशनिश्चयत्वेन । अथवा—विरोधविषयस्यापि कुतो न विरोधितेत्यत आह—तादृशस्यैवेति । प्रतियोगिविरोधविशिष्टाभावविषयस्यैवेत्यर्थः । तथात्वेन प्रतियोगिज्ञानविरोधित्वेन । अत्र प्रतिबन्धप्रतिबन्धकग्रहयो 'मूले' इत्येकावच्छेदकोलेख प्रतियोग्यभावयो विरोधलाभाय । अत्र नञोघटनं । ननु—वृक्ष प्रतियोगिसामानाधिकरणकृष्णसंयोगाभावानिति ज्ञानमपि अभावपदघटित नञ्प्रदानमिलप्यमेवेति कुतो न तस्य विरोधिता—इति चेन्न, असमस्तनञ्प्रदानमिलप्यस्यैव विरोधित्वमित्यभिप्रायात्—अतएवचेति । असमस्तनञ्प्रदानमिलप्यस्यैव प्रतियोगिविरोध्यभावनिश्चयत्वेन प्रतियोगिज्ञानविरोधित्वादेव चेत्यर्थः ।—नास्तीति । प्रयुज्यत इत्यनुग्रहः । पतेन नञ् प्रतियोगितादात्म्यविरोधविशिष्टभेदबोधकत्वनिर्णयनेन । उपसर्हरति—तस्मादिति । भेदाभेदपदार्थौ विवेचयति—तत्रेति । अधिकरणात्मकत्वादिति । अधिकरणस्य आत्मा स्वरूप अधिकरणतावच्छेदक्रीभूतो धर्मः, तद्रूपत्वादित्यर्थः । तदाह—इदंनिश्चयेनेति । नाकाराभावेन यथाश्रुतासङ्गतः । पतेन—अभेद आधाराधेयभाव कथमिति शङ्का—परास्ता । अभेदो यद्यपि भेदाभावः, मात्माभावोऽप्यवच्छेदकभेद विना विरोधादिति पूर्वमुक्तेः, तथापि भेदाभावहोऽपि स न भावमिनसत्तमपदार्थरूपः, किंतु भावरूप इत्याह—अभेदस्तु तादात्म्यमिति । भेदाभावस्य प्रतियोगितादात्म्यरूपता ताद्विचानामप्यनुमतैव । इयास्तु विशेषः—यतोऽप्यप्रतियोगितादात्म्यं वेपाचित्वं प्रतियोगिरूपं, वेपाचित्वं प्रतियोगितावच्छेदकरूपम्, एतेषां तु तदतिरिक्तमित्याह—तादात्म्यंचेति । तस्य द्रव्यलोपहितरूपविशेषस्य । तत्रापि घटादिद्रव्येऽपि । नेति । तस्यैवादि । नन्वह्यस्तनाभेदेऽपि संबद्धता उपेयते, घटो घट इति प्रत्ययस्तु न, धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन पटलोपहितप्रकारवबुद्धौ पटत्वभेदस्य हेतुलोपगमादित्यत आह—किंचेति । ननु विशेषणतावच्छेदकविषया घटत्वस्य अयं घट इति बुद्धावविषयत्वेऽपि सर्वमविषया तद्विषयत्व तस्यास्तीत्याशङ्का घटत्वविशेषणतास्थल एव पटत्वस्य तादात्म्यरूपत्व उपदमित्याह—तत्राकित्वस्येति । अयं तत्राकित्वस्यादावित्यादि । रूपरसेति विनिगमनाविरोधेत्यादि ।

गौडब्रह्मज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

कथंरूपस्य तद्व्यक्तित्वादात्म्यत्वकल्पने गौरवात्तद्व्यक्तियुत्पत्तिवालावच्छेदेन रूपादेस्तद्व्यक्तावभावाच्च, तदन्यस्यैव तत्कालावस्थायिनस्तत्कल्पनाया आशयस्यत्वेन, घटत्वादेर्विशेषणतावच्छेदकत्वस्थलेऽपि तादृशतादात्म्यमानसंभवेन घटत्वादेस्तादात्म्यत्वाश्रयत्वकल्पने गौरवात्मानाभावाच्च । अथ—घटादेस्तादात्म्यं तत्स्वरूपमेव, अभावादे, स्वरूपस्यैवाधिकरणे संबन्धत्वदर्शनात्, स्वरूपस्यापि संबन्धत्वोपपत्तेः, उक्तंच यौद्धाधिकारे शिरोमणिना—‘ज्ञानस्य स्वरूपमपि विषयतानामकस्तसंबन्धः, अभावाधिकरणयोः स्वरूपवत्—इति चेन्न; स्वं न स्वीयमित्याद्युक्तानुपपत्तेः, अभावाधिकरणयोरपि स्वरूपान्यस्यैव संबन्धत्वात् । अतएव विषयतापि न ज्ञानस्वरूपेति तत्रैव तेनैव पश्चादुक्तम् । अथ—घटादिविशेषणस्वरूपस्यापि तादात्म्यत्वरूपेण घटादितो भेदसंभवेन घटाद्विप्रतियोगिकत्वसंभवात्तदीयतादात्म्यत्वमुपपद्यते—इति चेन्न; घटादौ तादात्म्यत्वकल्पनायाः पूर्वं तस्य तत्संबद्धत्वासिद्ध्या तस्या असिद्धेः । नहि घटत्वविशिष्टप्रतियोगिकतादात्म्यत्वसिद्धेः पूर्वं तादात्म्येन तत्संबद्धं किंचित् सिद्धमस्ति, येन तत्संबद्धस्य तादात्म्यत्वमात्रं कल्पयेत् । तथाच भेदे सिद्धे तादात्म्यत्वं बल्यं तादात्म्यत्वे क्लृप्ते तदुपहितरूपेण भेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः । तस्मात्तादात्म्यत्वमिव तदाश्रयस्तत्र घटादिसंबन्ध इति प्रथमपि क्लृप्तघटाद्विभ्योऽतिरिक्तं कल्पयेत् । तत्र तादात्म्ये तदन्यस्य घटादिसंबन्धस्य कल्पने अनवस्थानाद्दूर तत्स्वरूपसंबन्धेन घटादिसंबद्धत्वं तस्य स्वीक्रियते; अनवस्थापेक्षया आत्माश्रयस्य युक्तत्वात् । अनवस्थायां हि तादात्म्ये घटस्यैकः संबन्धो वाच्यः; असंबद्धस्य तादात्म्यस्य संबन्धत्वासंभवात्, एवं तत्रापि घटस्य संबन्धान्तरमेवं तत्रापीत्यादि महागौरवम् । यदि तु तादात्म्यद्वयं घटस्य स्वीक्रियते तयोः परस्परसंबद्धता च स्वीक्रियते, तदान्योन्याश्रयः; तत्रापि गौरवं च । यदि तु तादात्म्यत्रयं स्वीकृत्य प्रथमस्य द्वितीयं संबन्धन्तस्य तु तृतीयं तस्य तु प्रथममित्युच्यते, तथापि चक्रकं गौरवं च । अथ तादात्म्यमेकं स्वसंबन्धिभ्यामतिरिक्तं तथैव प्रतीयमानत्वात्कल्प्यते, तदाऽनवस्थापेक्षया लाघवम् । अतः स्वस्यैव एव प्रति संबन्धत्वादात्माश्रयोऽपि स्वीक्रियते ।

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्याय्या ।

गौरवात् अभावाच्चेति द्वयनप्यावश्यकत्वेनेत्यत्रान्वेति । प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह—तद्व्यक्तियुत्पत्तिवालावच्छिन्नं चेति । अभावाच्चेति एतत्काले इदानीमियं तद्व्यक्तिरिति प्रत्ययानुपपत्तेरिति शेष । अन्यस्य अस्त्वभिमततादात्म्यस्य । तत्कल्पनायाः तादात्म्यकल्पनाया । ननु मानसिद्धं गौरवं न दोषायेत्यत आह—मानाभावाच्चेति । अन्योपपत्तेरिति भावः । ननु स्वं न स्वीयमित्यनुभवेन खस्य स्वप्रतियोगिकसंबन्धता कथमित्यत आह—अभावादेरिति । तथाच सोऽनुभवोऽप्येकएवैत्यभिमानः । तादृशानुभवापलापपेक्षया अभावस्थलेऽपि स्वरूपान्यस्यैव संबन्धत्वकल्पना युक्तेति मनसिदृश्य समापत्ते—न स्वं नेति । तर्हि ज्ञानस्य स्वरूप तत्संबन्ध इति कथं शिरोमणिनोक्तम्, अत आह—अतएवेति । स्वरूपस्य संबन्धत्वासंभवादेवेत्यर्थः ।—पश्चादुक्तमिति । पूर्वं तदुक्तिस्तु शङ्कारूपा मतान्तरोपन्यासरूपा चेति न पूर्वाक्विरोध इति भावः ।—घटाद्विप्रतियोगिकत्वेति । भेदनियन्नेत्यादि । तत्संबन्धे तु न तत्कल्पनेति भावः । तस्याः तादात्म्यत्वकल्पनाया । ननु—घटादौ तादात्म्यत्वकल्पनाया पूर्वं तत्संबन्धत्वं कृतौ न सिद्धमित्याशङ्क्य घटप्रतियोगिकतादात्म्यासिद्धेरित्यावयेन समापत्ते—नहीति । किंचित् घटादिकम् । ननु—तादात्म्यत्वकल्पना स्वोत्तरभाषिसिद्धिकभेदनिष्ठोत्तरभाषिसिद्धिके तादात्म्येन घटसंबद्धे घटेऽस्तु, को दोष इत्यत आह—तथाच्चेति । अन्योन्याश्रय इति । दोष इति शेष । उपग्रहरति । तादात्म्यत्वस्य सर्वमतेऽतिरिक्ततया दृष्टान्ता । तत्र तादात्म्ये ।—घटादिसंबन्ध इति । तदनन्तीकारे घटादितुल्यतापत्त्या घटीयसंबन्धतापुपपत्ते । ननु तादात्म्ये घटसंबन्ध तत्तादात्म्यान्यश्चेत् तत्राप्यन्य इति रीत्याऽनवस्था, तत्तादात्म्यमेव चेत् आत्माश्रय, तत्र किं स्वीक्रियते, तत्राह—तत्रेति ।—घटादिसंबद्धत्वमिति । अतिरिक्तत्वेनाभ्युपगम्यत इत्यर्थः । ननु तादात्म्यद्वयमुपगम्यताम्, अनवस्थात्माश्रययोरभावात्, इत्यत आह—यद्वित्त्विति । परस्परसंबन्धताच्चेति । एक तादात्म्यं इदमादौ घटस्य संबन्ध उपेय । तत्त्वस्य तत्र सिद्धये तत्र घटीयसंबन्ध तादात्म्यान्तर, तत्र घटीयसंबन्धत्वसिद्धित्तु प्रथमतादात्म्येन घटसंबद्धत्वोपगमादिति भावः । तर्हि तद्व्यायमस्तु, उक्तोपगमसंभवादिद्यत आह—यद्वित्त्विति । उपग्रहरति—तादात्म्यमेकमिति । तस्मादित्यादि । नन्वेवं विशेषणस्वरूपमेव तादात्म्यमस्तु, नचासंबद्धताया घटादितुल्यता; तत्रातिरिक्ततादात्म्यस्यैव विशेषणस्यापि स्वात्मकसंबन्धेन विशेषणसंबद्धत्वोपगमसंभवादित्याशङ्का परिहरति—तथैवेति । स्वस्यैव स्वं प्रति संबन्धत्वादात्माश्रयोऽपि स्वीक्रियत इति क्लृप्ताना विशेषणादीना संबन्धतापुपपत्त्याऽतिरिक्ततादात्म्ययुप-

गोडनखानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अतएव योद्धाधिकारनिरोधमौ घटाभावस्य न्ययुचित्वस्वीकारे आत्माश्रयेऽपि लाघवमुक्तम् । तत्र तादात्म्यं घटादौ श्प-
रसादेर्जायते । रूपादीनां नित्यत्वादुत्पत्तिनाशप्रत्ययस्य तादात्म्योत्पत्तिनाशप्रियस्यत्वात् ॥ पाकादिना घटादेर्नाशोत्पत्तिः,
रूपादीनां तादात्म्यस्य चेत्यत्र विनिगमनाभावादिति भट्टादिमतम्, मन्मते खविघादे श्रुतियुक्तिसिद्धान्तादि-
ताकात् भिन्न एवमात्रमुत्पत्तिनाशपदिति स्वीक्रियते । 'याचद्विकारं तु विभागो लोकत्र' इति न्यायात् ।
विभागः तादात्म्याविघादिभेदः । याचद्विकारं उत्पत्तिमनतिप्रथमं वर्तते, उत्पत्तिव्याप्य इति यावत् । 'यतो वा इमा-
नि भूतानि जायन्त' इति श्रुतादिमानि भूतानीति पदाम्यामात्माविघादिभिन्नस्योत्पत्तमात्रस्योक्तेश्च । भूतानीत्युक्ते
उत्पन्नत्वसामानाधिकरण्यामात्रेण ब्रह्मजन्यत्व एवमन्मते इत्यतन्मद्वचच्छेदेन जन्यतादात्म्यस्य इमानीत्युक्तम् । सर्वाणीति
तदर्थं । अथवा भूतानि सत्तादात्म्ययन्ति, ब्रह्मभिन्नानीति यावत् । अविघाद्यनादिवारणायेमानीति । अविघाद्य-
नादिभिन्नानीत्यर्थः । विशेष्यतावच्छेदकी भूततादात्म्याविघादिप्रथमावच्छिन्नत्वस्योत्पत्तिमन्मते लाभस्त्वोत्सर्गिण्युत्पत्त्या भव-
त्येव । तथाच कपालाद्यवच्छेदेन घटादे घटाद्यवच्छेदेन कपालादेन्नादात्म्यं जायते । परस्पराप्यातोचरीत्या जन्यमा-
त्रस्य तादात्म्यं जायते । यत्तु—कपालघटाभ्यामुपरिहाता सत्त्व तयोस्तादात्म्यमिति—मतम्, तत्राप्यासिकतादात्म्ये
नैव चिद्रूपसत्ताया घटाद्युपरिहितत्वं याच्यम्, तथाच कपालघटयोर्पञ्चादात्म्यं सत्ताया सत्त्वबन्धनेन तयोर्न्योन्यसिद्धि-
पि सन्न्यन्धोऽस्तु, कपालादितादात्म्यापदानसत्तानुयोगिकस्य घटादितादात्म्यस्य कपालाद्यनुयोगिकत्वसम्भवात् सत्तायामे-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेदोपाध्यायी ।

गम्यते । तत्र असद्वद्वयं सवन्धानुपपत्त्या सवन्धान्तरोपगमेऽन्योन्याश्रयादिभयात् गौरवात् स्वत एव घटादिसवद्वदमुप-
गम्यते, स्वतोव्यावृत्तविशेषवत् । तत्र चात्माश्रयो दोषो गत्यन्तराभावात् लाघवात् सहाय इति भावः । घटादौ पाकात्पूर्वं
श्यामताप्रत्ययो न तूत्तरमिति नियमः, स किं श्यामरूपस्य नाशात्, उत तत्सवन्धभूततादात्म्यस्येति सहाये भद्रं
दिसिद्धान्तमाह—तत्रेति । रूपरसादेरिति । एवञ्च सर्वसिद्धोत्पत्तिनाशानां घटादीनां कपालादौ नित्यसवद्वद्वद-
लादीनां घटादौ च तादात्म्यं नित्यमेवेति भावः । ननु पाकादिना घटस्यैव नाशः, न रूपस्य वा रूपतादात्म्यस्य वेत्यत
आह—पाकादिनेति । स्वसिद्धान्तमाह—मन्मतेत्विति । श्रुति 'अजामेघा लोहितशुश्रूष्णा' इत्यादि । युक्तिः
सर्वभूतोपादानभूतमायाया जन्यत्वे तदुपादानमन्यद्व्याच्यम् । तथाचान्योन्याश्रयादिदोषप्रत्ययसङ्ग इति ।—इदयमान-
मिति । मानं कात्स्न्यं । तथाच रूपादि घटघटलादि तत्तादात्म्यं चाणिसमेवेति भावः । नन्वविद्यादिभिन्नद्वयसत्ताया
नाधिकरण्यानोत्पत्तिनाशात्सवन्धुपगम्यत्वात्, तावत्ता घटादासुत्पत्तिनाशप्रत्ययोपपत्तेः, तथाच तदवच्छेदेन तदभ्युपगमे किं
मानम्, अत आह—याचद्विकारमिति । सूत्र व्याचष्टे—विभाग इति । उत्पत्तिमिति । नाशस्योपरक्षणमिदम् ।
अनतिक्रम्य वर्तते अतिक्रमात् तद्विना न वर्तते । उत्पत्त्यभाववदश्रुतिरिति यावत् । तदाह—उत्पत्तिव्याप्य इति ।
—याचदिति । अविद्यादिभेद इत्यादिपदेन ब्रह्मभेदोऽपि ग्राह्यः । तेन ब्रह्मणि न व्यभिचारः । व्याप्तिग्राहकसहचार
स्थल दर्शयति—लोकचदिति । लोकदर्शने चाश्रुपप्रत्यक्षसिद्धघटादिवदित्यर्थः । ननु—विभागपदस्याविद्यादिभेदाधिक्ये
किं मानमिति शङ्का परिहरन्विद्यादिभिन्नसामान्यस्योत्पत्त्यादिमन्मते मानान्तरमाह—यतो वेति । उत्पन्नमात्रस्येति ।
भूतानीति । भवतिरुत्पत्तिकर्म । एव चाविद्यादेरुत्पत्त्या तद्विन्नस्यैवत्वथलम्यमिति भावः । मात्रार्थेऽप्यत्र विभज्य
द्वयमिति—भूतानीत्युक्ते इति । भूतानि सत्तादात्म्ययन्तीति । भू सत्ताया, सत्ता च सद्रूपब्रह्मतादात्म्यमिति
भावः । नन्वमानीति पदस्य सर्वाधिकलाजुपगमे विधेयोत्पत्तिमन्मते उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य कथं लाभ इत्यत
आह—विशेष्यतावच्छेदकेति । एवञ्च पूर्ववत्त्वे इमानीति पदवैयर्थ्यशङ्कावात्सरसमीजमिति भावः ।—मतं ।
अन्यथा मत, यथाश्रुते स्वमतविह्वद, स्वमताविरोधाय परिष्कर्तुमुपन्यस्यति—यत्त्विति । सत्त्व ब्रह्मसत्त्व । एवकारण
अतिरिक्तातादात्म्यव्यवच्छेदः । तत्रादौ यथाश्रुते तन्मतापेक्षया स्वमतस्य लाघवेन युक्तलमाह—तत्रेत्यादिना
लाघवादित्यन्तेन । तदनुरोधेन कपालोपरिहितसत्त्वलो(प)रहितपदस्य विशिष्टपरत्वमिति भावः । कपाल विशेषणमेव ।
अतएव "यद्विशिष्टे" इति वक्ष्यति । नच तन्माध्यासाधिष्ठानलापत्ति, तदवच्छेदकलमात्रेणापि विशेष्यान्वयविध्या
गलान्वयव्योपपत्तेरिति । आध्यासिकतादात्म्यसमर्थार्थं चिद्रूपेति ।—यत्तादात्म्यमिति । अतिरिक्तमिति शेषः । ननु
घटकपालादिप्रतियोगिकसत्तानुयोगिकतादात्म्यस्य कथं कपालघटाद्यनुयोगिकत्वम्, अत आह—कपालादीति । ननु
विशेषण एव विशेष्यान्वयव्यति, न तूपाधां अन्यथा तयोर्विशेषोपापत्ते । नच कपालादिविशेषणं सत्ताया इव तस्यां
अपि घटाध्यासाधिष्ठानतापत्ते, अस्व तदनुपगमनेग्रहपत्तेरयोगादित्यत आह—सत्तायामिति । लाघवादिति ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

कानुयोगिपस्थापरप्रतियोगिकत्वयोन्नागत्यत्वस्य च कर्तव्यापेक्षया एकप्रतियोगिकतया कृते तादात्म्ये अपरानुयोगिकत्वमात्रस्य कर्तव्ये एव च । तस्माद्यथायमन्योऽस्तीत्येते, उच्यते । कपालघटयोर्नादात्म्यसंबन्धस्वीकारे एकघटनिष्ठानां रूपरसादीनामपि मिथ्यत्वादात्म्यापत्तिः ; तेषामपि परस्परोपहिताया एकसत्तायाः स्वीकारात्, अतो यद्विशिष्टे सत्तारूपाधिष्ठानचैतन्ये आधारिभूते यस्यारोप्यस्य तादात्म्यमारोप्यते, तत्रैव तस्यारोप्यस्य सत्तादात्म्यं स्वीक्रियते; विशिष्टस्य तदनुयोगित्वेन विशेषणत्वापि तदनुयोगित्वात्, रूपादिविशिष्टे तु चैतन्ये रसादीनां न तादात्म्यमारोप्यते, घटादिविशिष्टचैतन्ये रूपरसादीनां युगपदारोपात् । एवञ्च कपालोपहितसत्तायां वस्तुगत्या त्रिषण्णं घटस्य यत्तादात्म्यं तस्य तादात्म्यरूपेणैकसत्तायामिव कपालेऽपि संबन्धत्वेऽप्युक्तसत्त्वोपहिततादात्म्यस्य स्वरूपपरिचयाधेनुभ्योपहितसत्तासंबन्ध इत्युच्यते । उक्तसत्ताया अपि तादृशतादात्म्यरूपसंबन्धपरिचयकत्वात् । यथाश्रुतं त्वसद्गतम् ; उक्तयुक्ते, 'सन् घट' इति प्रत्ययस्यैव 'कपालं घट' इति प्रत्ययस्यापि तादात्म्यत्वविशिष्टसंसर्गविषयकत्वस्य सर्वानुभाविकत्वात्, उक्तसंसर्गेणैव घटाद्युपपत्तो कपालादीनां यथेनोपादानकारणत्वादिबलत्वात्, तादात्म्योपहितसत्तात्वादिशिष्टसंसर्गेण तदुत्पत्तौ तत्त्वत्पने गौरवान्मानाभावाच्चेत्याह्नां विन्मरः । तस्मादुच्यते । भेदाभेदयोरविरोधादि-कमुपपादनीयम् । वेदान्तदर्शने तु एकाधिकरणकत्वाभवाभावाद्यदृष्टान्तेन मूले वक्ष्यमाणः व्यावहारिकयोः प्रपञ्चतद्भावयोरविरोध इव भेदाभेदयोरविरोधः । अथवा व्यवहारदशायामेकाऽव्यवचायवियुगनुष्यादिभेदस्य विचारेण मिथ्यात्वनिश्चयात्तादृशभेदः प्रातीतिकः, अभेदस्तु व्यावहारिक, अतो भिन्नसत्ताकत्वेन तयोरविरोध इत्यादियुक्तिरपि

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

एवंचातिरिक्तमेव कपालादीं घटादेस्तादात्म्यं पर्यवसितम्, ननु सत्तारूपं गौरवादिति न यथाश्रुतं तन्मतं युक्तमिति भावः । कथं तर्हि भवता तन्मतविरोध इत्याशङ्क्य तत् परिष्कुरते—तस्मादित्यादिना । यथाश्रुतार्थस्य हेतुनाय तन्नानिप्रसङ्गाह—उच्यते । उक्तमतानुसारेणेत्यर्थः । तथाच कपालघटोभयोपहितैकसत्तात्पतादात्म्यसंबन्धस्वीकारे इति सप्तम्यन्तार्थं पर्यवसत्त । एकघटनिष्ठानां घटात्मकेषोपाधुपहितविट्टलसत्तानिष्ठानाम् । एतेन तादात्म्येन रूपरसोपहितसत्ताया एकत्व एभ्यते । तादात्म्यापत्तिरिति । तथाच रूप रज इति प्रतीत्यापत्तिरिति भावः । तत्रैव तद्विशिष्टानुयोगिमेव, तद्विशेषणानुयोगिकमेवैतन्नां वा । ननु कपालादिविशिष्टे चैतन्ये घटादेस्तादात्म्यस्यारोपात् चैतन्यस्य घटादितादात्म्यानुयोगिलभ्यते, कपालादेस्तत् इति शङ्का निरस्यति—रूपादीति । आरोप्यत इति । अतो रूपादीं न रसादितादात्म्यमिति शेषः । घटादीं रूपादितादात्म्ये युक्तिमाह—घटादीति । नन्वेव कपालोपाधिकसत्तानिष्ठं घटीयतादात्म्यमेव कपाले घटस्य संबन्ध इति पर्यवसितम्, तथाच कपालघटाभ्यामुपहिता सत्तैव तयोस्तादात्म्यमित्युक्तिरसङ्गतैवेत्याशङ्क्य कथञ्चित् सद्गमयति—पर्वचेत्यादि । वस्तुगत्येति । कपालोपहितसत्तानिष्ठत्वस्य संबन्धतावच्छेदककोट्यप्रवेशलाभाय तदाह—तादात्म्यत्वरूपेणैति । एवकारेणोभयोपहितसत्तात्वव्यवच्छेदः । उक्तसत्तायां कपालोपहितसत्तायाम् ।—उक्तसत्तोपहिततादात्म्येति । कपालोपहितसत्तानिष्ठोपहिततादात्म्येत्यर्थः । नन्दनयोक्त्या कथं तादृशतादात्म्यस्यरूपपरिचयः, उक्तसत्तात्वरूपपरिचयकस्य तादृशतादात्म्ये सत्त्वात् आह—उक्तसत्ताया अपीति । घटीयतादात्म्यरूपसंबन्धस्याप्याध्यात्मिकपदार्थभूतस्य वस्तुगत्या कपालघटोभयोपहितसत्तारूपाधिष्ठानचैतन्ये तादात्म्येनाध्यस्ततया कपालघटोभयोपहितसत्ताया घटीयतादात्म्यरूपसंबन्धेन भेदात् तादृशसंबन्धस्योक्तसत्तात्वरूपपरिचयनरुपाधयत्वमिति भावः । एवञ्च तन्मतेऽपि कपाले घटीयमतिरिक्तमेव तादात्म्यमिति पर्यवसितमिति न तद्विरोधोऽस्माकमिति भावः । तथापि यथाश्रुतविरोधो दुर्वार एवेत्यत आह—यथाश्रुतं त्विति । उक्तयुक्तेः रूपरसयोस्तादात्म्योपपत्तेः । ननु कपालाद्युपहितसत्तात्त्वविशिष्टसत्तासंबन्धेन घटं प्रति कपालस्य हेतुत्वं एववाद्युचितेति वाच्यम् । कपाल घट इति प्रत्ययस्य कपालोपहितसत्तात्त्वविशिष्टसंसर्गत्वोपगमेन कपाले घटीयतादात्म्यस्याप्रामाणिकत्वादि शङ्का परिहरति—सन् घट इतीति । सन् घट इति प्रत्यये यथा तादात्म्यत्वविशिष्टसंसर्गत्व संभवेनोपगम्यते, तथा तदविशेषात् कपाल घट इत्युपपत्तिरिति भावः । उक्तसंसर्गेण तादात्म्यत्वविशिष्टसंसर्गेण । प्रकृतमनुसन्धते—तस्मादिति । स्वसिद्धान्ते भेदाभेदयोरविरोध प्रकरान्तराणाप्युपपादयति—वेदान्तदर्शनेत्विति । यदि प्रपञ्चतद्भावयोः भिन्नसत्ताकत्वाविरोधस्तदा प्रकृतोऽपि तद्वैत्याह—अथयेति । विचारेण घटात्त्वं इत्यदिं कपालादिभ्यो न भिद्यते, तन्म प्रथक्त्वेन अनुपपन्नात्, अन्येन कपालादिवत्, व्यतिरेकेण घटादिवत् इत्यादिनां ।—प्रातीतिक इति । प्रतीतिश्च कपाल घट इति सामानाधिकरण्याप्रतीतिरूपैव । तत्र भेदमानस्योपपादितत्वात्—इत्यादीति । आदिपदेन भेदत्वभेदाभावत्वाभ्यामेव तयोरविरोधेन भेदत्वतादात्म्यत्वाभ्यामिति युक्तेरुपस्रहः ।

दिति भेदाभेदवादिप्रयोगे तार्किकाङ्गीकृतस्य भिन्नत्वस्य सिद्धावपि उद्देश्यप्रतीत्यसिद्धेर्यथा न सिद्धसाधनं, तथा प्रकृतेऽपि मिलितप्रतीतेरुद्देश्यत्वात् सिद्धसाधनम् । यथा तत्त्वाभेदे घटः कुम्भ इति सामानाधिकरण्यप्रतीतेरदर्शनेन मिलितसिद्धिरुद्देश्या, तथा प्रकृतेऽपि सत्त्वरहिते तुच्छे दृश्यत्वादर्शनेन मिलितस्य तत्प्रयोजकतया मिलितसिद्धिरुद्देश्येति समानम् ।

सिद्धिव्याख्या ।

भिन्नमिति । साध्ये भिन्नत्वस्य विशेषणस्य तार्किकाङ्गीकृतत्वेन सिद्धत्वेऽपि । उद्देश्यप्रतीत्यसिद्धेरिति । यथा न सिद्धसाधनमित्यर्थः । दार्ष्टान्तिकेऽप्याह—तथा प्रकृते सति 'सद्विलक्षणत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वं' मितिप्रतीतेरुद्देश्यत्वात् सिद्धसाधनमित्यर्थः । अन्यथा भेदाभेदवादिना तार्किकं प्रति प्रयुक्ते भिन्नाभिन्नमिति साध्ये भिन्नत्वस्य तार्किकैरङ्गीकृतत्वेन तवापि सिद्धसाधनप्रसं स्यादिति ध्येयम् ॥ ननु—भेदाभेदानुमानेऽप्रयोजकत्वनिरासाय भिन्नत्वविशेषणस्योद्देश्यता, तथाहि—'गुणादिकं गुण्यादिनाऽभिन्नं समानाधिकृतत्वात्' इत्येव कृतेऽभेदरूपसाध्यवत्स्य घटकलशादावविद्यमानस्य समानाधिकृतत्वादित्यस्यभेदरूपसाध्यव्यभिचरितत्वेनाप्रयोजकता स्यादित्येतदर्थं मिलितसिद्धिरुद्देश्येत्याशङ्क्य प्रकृते सत्त्वाभावमात्रस्य साध्यत्वे सत्त्वाभाववति तुच्छेऽविद्यमानस्य दृश्यत्वस्याप्रयोजकत्वं स्यादित्यतस्तन्माभूदित्यसत्त्वाभावोऽपि

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

बोध्या । भेदाभेदवादीति । भट्टसारंपातजलादिभिः तार्किकादीन् प्रति क्रियमाणे न्यायप्रयोगे । भिन्नत्वस्य गुणगुण्याद्योभिन्नत्वस्य । सिद्धो निश्चितत्वे । उद्देश्यप्रतीतेः उक्तप्रयोगतात्पर्यविषयीभूताया गुणादी गुण्यादेर्भेदाभेदोभयवत्ताप्रतीतेरित्यर्थः । प्रकृते उक्तमिध्यात्वसाधकन्यायप्रयोगे । मिलितप्रतीतेः सदसज्जदादिरूपोभयवत्ताप्रतीतेः । तथा बोभयत्वरूपेणानुमितौ प्रत्येकरूपेण सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वात् नोक्तदोष इति भावः । ननु—दृश्यत्वस्य सदन्यसकलनिष्ठत्वेन सदन्यत्वमात्रस्य दृश्यत्वोपपादकत्वेन तदेव साध्यतां—इत्यत आह—यथाचेत्यादि । अभेदे अत्यन्ताभेदे । सामानाधिकरण्येति । भेदसमानाधिकरणाभेदसंसर्गविषयकत्वर्थः । मिलितस्य तत्प्रयोजकतयेति । उभयत्वविशिष्टस्य दृश्यत्वोपपादकत्वत्वर्थः । यथा सामानाधिकरण्यप्रतीतिविशेष्यत्वं 'चयुभयं विनाऽपि स्यात्, तदा घटः'

लघुचन्द्रिकाया चिट्टलेशोपाध्यायी ।

भेदाभेदवादिन के इत्यत आह—भेदेति । गुणगुण्योरिति । गुणाद्यनुयोगिकगुण्यादिप्रतियोगिकत्वेत्यर्थः । भूताया इत्यन्तमुद्देश्यपदार्थः । प्रतीतेर्विषय पूरयति—गुणादाविति । प्रयोग इति । सप्तम्यर्थो मिलितप्रतीत्यन्वयितात्वार्थविषयत्वम् । ननु सद्भेदत्वादिप्रत्येकरूपेणोभयवत्ताऽनुमित्वावपि प्रत्येकरूपेण सिद्धे प्रतिबन्धकत्वात् सिद्धसाधनं दुर्वारमित्यत आह—तथाचेति ।—सदन्यसकलनिष्ठत्वेनेति । सदन्यमात्रनिष्ठत्वेनेत्यर्थः । सद्रूपशुद्धब्रह्मण्यसत्त्वेनेति यावत् । एवं च दृश्यत्वे सदन्यत्वव्याप्यतालाभात् सदन्यत्वस्य दृश्यत्वोपपादकत्वोक्तिं सन्नच्छते, व्यापकस्य व्याप्योपपादकत्वात् । यथायुते दृश्यत्वस्य सदन्यसकलान्त पातितुच्छेऽसत्त्वेन वावात्, तावता सदन्यत्वे दृश्यत्वव्याप्यताया लभेऽपि व्याप्यस्य व्यापकोपपादकताया असत्त्वाच्चासन्नते । यद्वा—निष्ठत्वेनेत्यस्य सदवृत्तित्वेनेति शेषः । तेन सदन्यत्वदृश्यत्वयो समनैयत्वलाभः । तुच्छे तु दृश्यत्वमस्तीत्यभिमानेन चेमानवतारिकामवतार्य मूले सत्त्वरहिते तुच्छे दृश्यत्वादर्शनेनेत्युक्त्वा च तनिरासः । सदन्यत्वस्य दृश्यत्वोपपादकत्व तत्प्रयोजकत्वेन वाच्यम् । तच्च न सदन्यत्वमात्रस्य सम्भवति । तथासति सदन्ये तुच्छे दृश्यत्वापत्तेरिति तद्भावं । मूले—घट कुम्भ इत्यत्र घटोघट इति वक्तव्ये कुम्भपदं सर्वं शब्दानुविद्धं भासत इत्युपगम्य घटकुम्भादिपर्यायपदानामपि स्वात्मकविभिनप्रकारकबोधजनकत्वमिति श्लाघिकमतामादरसूचनाया । पटी नील इत्यादिप्रतीते कथं सामानाधिकरण्याविषयकत्वं, अतो व्याचष्टे—भेदसमानाधिकरणेति । उभयत्वेति । सद्भेदासद्भेदोभयत्वत्वर्थः । ननु—दृश्यत्वस्य सद्भेदासद्भेदोभयत्वावच्छिन्नव्याप्यत्वे सत्येव व्यापकीभूतोभयत्वावच्छिन्नस्य दृश्यत्वोपपादकता तत्प्रयोजकतारूपा सम्भवति, परंतु तादृशव्याप्यत्वमेव दुर्महं, व्यभिचारशङ्काया दुरुच्छेदत्वात् इत्यत आह—यथेति । सामानाधिकरण्येति । घटप्रकारकभेदसमानाधिकरणभेदसंसर्गत्वर्थः । उभयं

अतएव सत्त्वात्यन्ताभाववत्त्वे सत्यसत्त्वात्यन्ताभावरूपं विशिष्टं साध्यमित्यपि साधु । नच—मिलितस्य विशिष्टस्य वा साध्यत्वे तस्य कुत्राप्यप्रसिद्ध्या अप्रसिद्धविशेषणत्वं, प्रत्येकं सिद्ध्या मिलितस्य

सिद्धिव्याप्त्या ।

निवेशनीय इति मिलितसिद्धिरुद्देश्येति समानमित्याह—यथाचेति । अतएवेति । उक्तदूषणं निरस्तमिति भावः । नचेति । अस्य वाच्यमित्यनेनान्वयः । मिलितस्येति । अनुमिति विषयस्योभयाभावरूपस्य साध्यस्य विशिष्टस्य वा सत्यसति वैकस्मिन्नधिकरणेऽप्रसिद्ध्याऽप्रसिद्धविशेषणत्वमित्यर्थः । ननु—एकस्मिन्नधिकरणे प्रसिद्धभावेऽपि 'पृथिवीतरमिन्ना पृथिवीत्वात्' इत्यत्र त्रयोदशान्योन्याभावात्तन्निमित्तापि सत्त्वात्यन्ताभावा-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

म्भयोरपि घटपटयोरपि वा स्यादिति तर्केण व्याप्तिग्रहादुभयं हेतूपपादकम्, तथा दृश्यत्वं 'यद्युभयं विनाऽपि स्यात्, तदा तुच्छेऽपि ब्रह्मण्यपि वा स्या' दिति तर्केण व्याप्तिग्रहादुभयं तथेति भावः । ननु—उभयस्योपपादकत्वेऽपि प्रत्येकरूपेणैव साध्यतास्तु, 'यदि भिन्नं न स्यात् तदा समानाधिकृतं न स्या' दित्यादेर्दृष्टान्ते, 'यदि सत्स्यात् तदा दृश्यं न स्या'दित्यादेः दार्ष्टान्तिके च प्रत्येकरूपेण व्याप्तिग्राहकस्य तर्कस्य संभवात् । नच—उभयत्वेन रूपेणैकस्यानुमितौ लाघवाच्चयायप्रयोगोऽप्युभयत्वेनैवेति—वाच्यम्; न्यायप्रयोगोत्तरं प्रत्येकांशाप्रयोजकत्वे वादिना शङ्किते प्रत्येकांशतर्कोपन्यासक्रमेण प्रत्येकानुमित्योरत्पादेन लाघवानवकाशात्—इति चेन्न; प्रत्येकानुमित्योरत्पादेऽपि तयोः न्यायवाक्यतापर्यो विषयत्वेनोभयत्वावच्छिन्नविधेयकानुमितेरेवोक्तवाक्यतापर्यो विषयत्वरूपोद्देश्यत्वेन लाघवानपायात् । नच—'भेदाभेदवत्' 'सदसन्नित'मित्येव प्रयोगोऽस्तु, 'भेदाभेदोभयवत्' 'सद्भेदासद्भेदोभयवत्'दिति प्रयोगे गौरवादिति—वाच्यम्; सिद्धसाधनदोषस्योक्तत्वेनोक्तलाघवस्यसंभवात् । अतएव वाच्यनसे अनित्ये इति समूहालम्बनानुमितिर्चाङ्गान् सिद्धिसत्त्वेऽपि न जायत एवेति नव्यतावर्तिका । अप्रसिद्धविशेषणत्वं विशिष्टस्य साध्यत्वे साध्यविशेषणप्रसिद्धिः । उभयस्य साध्यत्वे तु साध्यरूपविशेषणस्य वाच्यप्रमितत्वमन्यवदृष्टान्ता-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

विनापि स्यात् घटीयभेदाभेदोभयाभाववद्वृत्ति स्यात् । घटकुम्भयोरपि स्यात्—कुम्भश्रुतिस्यात् । घटपटवृत्तिस्यात् पटश्रुतिस्यात् । कुम्भघटपटितसाध्यहेतुकस्थले घटश्रुतित्वस्याप्यापायतालाभाय घटपदं । वेति । एवं चापायभेदेन तर्कद्वयमिति भावः । एवमप्रेऽपि । उभयं सदसद्भेदोभयम् ।—तुच्छे इति । तुच्छश्रुति स्यात्, ब्रह्मश्रुतिर्वा स्यात् इत्यर्थः । तथा दृश्यत्ववहेतूपपादकं । भिन्नं न स्यादिति घटादीत्यादि । नीलादिकं पक्षः । अनितं न स्यादित्याद्यभेदाभावापादकतर्कान्तरलाभायादिपदम् ।—सत्स्यादिति । असत् स्यादित्यादे असदापादकतर्कलाभायादिपदम् । इदमुपलक्षणम् । घटादिसामानाधिकरण्याप्रतीतिविशेष्यत्वं यदि घटादिभेदं विनापि स्यात्, तदा कुम्भश्रुतिस्यात् । यदिवा तदनेदं विनाऽपि स्यात् तदापटश्रुति स्यादिति तर्कं दृष्टान्ते, दृश्यत्वं यदि सद्भेदं विनापि स्यात्, तदा ब्रह्मश्रुति स्यात्, यदि वाऽपद्भेदं विनापि स्यात् तदा तुच्छश्रुति स्यात् इति च तर्कं दार्ष्टान्तिके बोध्यं । एवं चैकैकानुमानेन सदभेदासद्भेदयोः सिद्धिरिति व्यर्थमुभयत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमानमिति शङ्कामिप्रायः । तत्रशङ्कते—नचेति । न्यायवाच्येति । उभयत्वावच्छिन्नसाध्यप्रयोगोत्तरमपीत्यर्थः ।—क्रमेणेति । एवं चानुमितित्वं दुर्वोरमेवेति भावः । न्यायवाच्येति । उभयत्वावच्छिन्नसाध्यत्वत्वात् । उत्पादेऽपि लोपिनोभयत्वावच्छिन्नसाध्यकन्यायप्रयोगे प्रत्येकांशाप्रयोजकत्वादिशङ्कादेरसाप्रदायिकतया प्रत्येकानुमित्योरत्पादो नास्तीति सूचितम् ।—उद्देश्यत्वेनेति । अनुद्देश्यानुमित्या अर्धसिद्धिस्तु न वादिविजयायेति भावः ।—लाघवानपायादिति । प्रत्येकरूपेण न्यायद्वयप्रयोगे विना प्रत्येकानुमित्योरुद्देश्यत्वासंभवादिति भावः ।—नच भेदाभेदवद्वृत्ति । तथा चान् प्रत्येकरूपेणोभयविधेयवैकसमूहालम्बनानुमितेर्द्देश्यत्वेन सिद्धाधिपितार्थविषयकत्वेन च तथैव वादिविजयसिद्धौ उभयत्वावच्छिन्नसाध्यकन्यायप्रयोगे पदगौरवमिति भावः । एवैव सिद्धिर्न्यूनविषयिणी कथं समूहालम्बनानुमिति विहन्यादित्यत आह—अतएवेति । शुद्धतद्गोर्वावच्छिन्नोद्देश्यकशुद्धतद्गोर्वावच्छिन्नविधेयकशुद्धससर्गकानुमितित्वरूपस्य तद्गोर्वावच्छिन्नविशेष्यकतद्गोर्वावच्छिन्नप्रकारक तत्ससर्गकसिद्धिप्रतिषेध्यावच्छेदकस्य समूहालम्बनानुमितिसाधारण्यादिति भावः । अप्रसिद्धविशेषणत्वं विशिष्टसाध्यकोभयसाध्यकस्थलद्वयसाधारण्येन व्याचष्टे—विशिष्टस्य साध्यत्वे इति । ननु कोऽयं दोष इत्यत आह—अन्येति । शक्यश्रुत्साधनमिति मूलं द्वेषा व्याप्यादुः शङ्कते—नन्विति । ननु निर्धर्मकत्वं कथं

विशिष्टस्य वा साधने, शशीयश्रद्धयोः प्रत्येकं प्रसिद्धया शशीयश्रद्धसाधनमपि स्यादिति—वाच्यम्; तथाविधप्रसिद्धेः शुक्तिरूप्य एवोक्तत्वात् । नच—निर्धर्मकत्वात् ब्रह्मणः सत्त्वासत्त्वरूपधर्मद्वयश्रु-

सिद्धिव्याख्या ।

सत्त्वावयन्ताभावयोः प्रत्येकं प्रसिद्धत्वेन नाप्रसिद्धविशेषणतेत्यागङ्गाह—प्रत्येकं प्रसिद्धेति । नच—यदि सत्त्वाभावविशेषितासत्त्वाभावरूपविशिष्टसाध्येश्रद्धप्रसिद्धविशेषणत्वं, तदा जलादिद्वादशान्योन्याभावविशेषित-समवायान्योन्याभावरूपविशिष्टसाध्यस्याप्रसिद्धत्वेन प्रत्येकान्योन्याभावानां प्रसिद्धता साध्यप्रसिद्ध्युपवर्णनं विरुध्तेति—वाच्यं; नहि पृथिवी इतरभिन्नेत्यत्र जलादिद्वादशभेदविशेषितसमवायभेदरूपं विशिष्टं साध्यं, न वा त्रयोदशान्योन्यभेदानामैकाधिकरण्यं साध्यतावच्छेदकं, येनाप्रसिद्धविशेषणं स्यात्, किंतु साधिकरणे विद्यमानानां त्रयोदशान्योन्याभावानामपेक्षाबुद्धिविषयत्वसमूहालम्बनैकज्ञानोपारूढत्वादिरूपव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यताकानां साध्यत्वं, तथाच नाप्रसिद्धिरिति भावः । इदमप्रसिद्धविशेषणत्वमुद्धरति—तथाविधेति । शुक्तिरूप्य एवोभयाभावप्रसिद्धेरुक्तत्वादित्यर्थः । नच—सत्त्वेन प्रतीयमानत्वानधिकरणत्वरूपासत्त्वस्याभावे विद्यमानेऽपि वाध्यत्वरूपस्यासत्त्वस्य व्यतिरेको नास्तीति प्रारुचमिति—वाच्यं; कचिदप्युपाधौ सत्त्वेनाप्रतीयमानत्वरूपासत्त्वव्यतिरेकसत्ताप्यस्तीति प्रागेवोक्तत्वादिति भावः ॥ केचित्तु—सत्त्वासत्त्वे समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिनी, धर्मत्वाद्परसवदित्यनेन सामान्यतस्तत्प्रसिद्धेर्नाप्रसिद्धविशेषणत्वम्, नच—तत्र परस्परविरहानात्मकत्वरूपाविरुद्धत्वमुपाधिरिति—वाच्यम्; पक्षे साधनव्यापकत्वात् । नच—पक्षत्वाभिमतसत्त्वासत्त्वयोः प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वादिरूपत्वे, एतदनुमानसाध्यभूतसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वशरीरप्रविष्टाधिकरणशब्दाद्येस्याप्येतदनुमानप्रमाणविषयतया प्रा-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

भावेन व्याख्यग्रहणपर्यवसितद्वेषः । शशीयश्रद्धेति । ननु—विशिष्टस्य साधने दूषणमिदम्, मिलितस्य साधने तु दूषणं नोक्तमिति न्यूनतेति—चेन्न; शशीयश्रद्धसाधनमित्येव हि द्वावयौ; शशीयत्वविशिष्टश्रद्धस्य संयोगादिसंबन्धेन साधनमित्येकः, शशीयं श्रद्धं चेति द्वयोस्तादात्म्यसंबन्धेन साधनमित्यन्यः । तथाच तादात्म्यसंबन्धेन तदुभयस्य क्वाप्यज्ञातत्वेन साध्याप्रसिद्धता उभयसाधनेऽपि दूषणमेतदेषेति भावः । निर्धर्मकत्वादित्यादि । सत्त्वादिधर्माणां तदुपहिते एव ब्रह्मणि संबन्धः, नतु श्रद्धेः; धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यस्वीकारेण तत्त्वज्ञानेन धर्माणां नाशे धर्मिणोऽपि नाशापत्तेः । अथ—धर्मिसमानसत्ताकधर्मनाशे सत्त्वेव धर्मिणो नाशः, आरोपितस्य चास्तवधर्मत्वभावेन तन्नाशेऽपि न धर्मिनाशः, तर्हि श्रद्धस्य सत्त्वेऽपि कैवल्ये तत्र धर्माप्रत्ययाच्छ्रद्धे धर्मो न स्वीक्रियते । तदुक्तमाचार्यैः—'रागेच्छा सुखदुःखादिबुद्धौ सत्यां प्रवर्तते । सुप्तौ नास्ति तन्नाशे तस्माद्भुद्धेस्तु नाम्नः ॥' इति । तस्माद्यथा श्रद्धस्य स्वप्रकाशत्वेन न वृत्तिज्ञानविषयत्वादिकं, किंतु तदुपहित एव ब्रह्मणीति वाचरपतिसंमतं, तथोक्तयुक्तैः सत्त्वादिधर्म-

लघुचन्द्रिकाया विह्वलेशोपाध्यायी ।

ब्रह्मणः, सर्वज्ञानमिति श्रुत्युक्तसत्त्वादिधर्माणां तत्र सत्त्वादित्यत आह—सत्त्वादिधर्माणामिति । तदुपहिते सत्त्वावुपहिते । अथ धर्मत्वादि तादात्म्येन धर्मधर्मिभाव एवेदम् । यथा नीलत्वावच्छिन्ननाशे पटत्वावच्छिन्ननाशः । नच—पटनशेऽपि मृदोऽज्ञातात् व्यभिचार इति—वाच्यम्; षटोपहिताया एव मृदः तद्वमिलापः, तस्याथ तदानासादिति भावः । श्रद्धसत्त्वेऽपीत्यादि । कैवल्यदशायां श्रद्धस्य ब्रह्मणः सत्त्वेऽपि तत्र श्रद्धे धर्माप्रत्ययादित्यर्थः । आचार्यैः मूलकारैः श्रीमधुसूदनसरस्वतीभिः । बु-र्यादीनि कर्तृपदं । सुप्तौ तन्नाशे बुद्धेर्विलये, तद्वागादि नास्ति । अत्र सुप्तताविति दृष्टान्तः, कैवल्ये इति दार्शनिकं बोध्यम् ।—बुद्धेस्त्विति । बुद्धेर्बुद्धपहितस्य चेत्यर्थः । आत्मनः श्रद्धस्यात्मनः । तदित्युपपन्नते । नचिदमनाकर्तृ, अत आह—तस्माद्यथेति । उक्तयुक्तैः तत्र धर्माप्रत्ययात् ।—तदुपहित एवेति । एतावतेन सर्व-

सिद्धिव्याप्त्या ।

माणिकत्वावश्यंभावेन बाधः स्यात्, नदीदमनुमानमप्रमाणं, तथासति साध्यप्रसिद्धधर्मस्यानुमानस्य परं प्रत्यनुपन्यासप्रसङ्गादिति—वाच्यम्; पक्षत्वाभिमतसत्त्वासत्वयोनिकालावाध्यत्वस्य कचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीयमानत्वानधिकरणत्वादिरूपत्वेनावाधात् । नचैवमैव—ज्ञेयत्वपदप्रतिपाद्यत्वे समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिनी धर्मत्वादिति साधनसौलभ्येन सदसद्विलक्षणस्येव ज्ञेयपदार्थविलक्षणस्यापि सिद्धिप्रसङ्ग इति—वाच्यम्; अप्रयोजकत्वात्, प्रमाणविरुद्धत्वाच्च, न्यायमते वाधाच्च । अतएव—आत्मत्वानात्मत्वे समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिनी धर्मत्वादिति साधनसौलभ्येन, आत्मत्वमात्मान्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि धर्मत्वादिति अनात्मत्वं अनात्मान्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि धर्मत्वादिति साधनसौलभ्येन च सदसद्विलक्षणवदात्मानात्मविलक्षणस्यापि सिद्धिप्रसङ्ग इति—निरस्तम्; अप्रयोजकत्वात्, प्रमाणविरोधाच्च । नच—इदमुभयत्र तुल्यमिति—वाच्यम्; असदनुमाने प्रमाणविरोधाभावात्, अप्रयोजकत्वाभावाच्च । अतएव—सत्वमसत्वानधिकरणात्मान्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि, धर्मत्वात्, रूपवदित्यनुमानेन सामान्यतस्तत्प्रसिद्धेर्नाप्रसिद्धविशेषणत्वमित्यपि—साधु; साध्यतावच्छेदकप्रकारेण साध्यप्रसिद्धेरनुमानाङ्गत्वेऽप्युक्तानुमानप्रवृत्त्यनन्तरं सत्त्वात्यन्ताभाववत्त्वे सत्यसत्त्वात्यन्ताभाववत्किञ्चित् सिद्धिमिति मानसद्धानसंभावेन तथा तत्प्रसिद्ध्युपपत्तेः । यद्वा—सत्व एव तत्प्रसिद्धिरात्माश्रयद्वारेण स्वस्मिन् स्वस्याभावात् असत्वस्याभावाच्च । अथवा—निर्धर्मकब्रह्मण्येव तत्प्रसिद्धिः, नचैवं तद्देव सद्रूपत्वेनाभिध्यात्वोपपत्त्याऽर्थान्तरं; सधर्मकत्वेन पक्षविशेषणात् । एवंच सधर्मके प्रपञ्चे सत्त्वात्यन्ताभावविशिष्टासत्त्वात्यन्ताभावः सिद्धवन् पक्षधर्मतावलात्मिध्यात्वमादायैव पर्यवस्यति, नतु सद्रूपत्वमादाय; ब्रह्मवत्सद्रूपत्वे सधर्मकत्वव्याघातात्, न हि ब्रह्मण इव प्रपञ्चस्य सदेव रूपं; सद्दयापरिमाणादिरूपान्तराङ्गीकारादिति । यत्तु—सत्वशब्देन प्रमाणिकत्वविवक्षायां सत्त्वे ब्रह्मणि च तस्य परेणाप्यङ्गीकृततया साध्याप्रसिद्धिरिति—तन्न; ब्रह्मणो वस्तुतो निर्धर्मकत्वात्साध्यप्रसिद्धेस्तत्राविकलत्वात् । नच—तथासति ब्रह्मणो नृशृङ्गादिवद्वस्तुतोऽसत्त्वापात इति—वाच्यम्; तथात्वे जगदान्ध्यापत्तेः । किञ्चिद्वस्तु स्वतएव विलक्षणमितिन्यायेन सदसद्रूपत्वोपपत्तेः । नच—ब्रह्मणः सत्त्वात्यन्ताभाववत्त्वे सत्यसत्त्वात्यन्ताभावस्वीकारे निर्धर्मकत्वव्याघातः तस्याभाववत्त्वरूपत्वेऽपि धर्मवत्त्वाक्षतेरिति—वाच्यम्; निर्धर्मकत्वेनैवाभावरूपधर्मस्याप्यनधिकरणत्वात् । नच—तर्हि सत्वानधिकरणत्वापत्तिरिति—वाच्यम्; इष्टापत्तेः, कल्पितसत्वस्याङ्गीकारात् । नच—ब्रह्मणि प्रसिद्धमुक्तसाध्यं ब्रह्मातिरिक्तं पारमार्थिकंचेत्, अद्वैतश्रुतिविरोधः, अपसिद्धान्तश्च; अपारमार्थिकंचेत्, जगत्सत्यत्वहानिः, नहि ब्रह्मवैष्णवभाव आरोपितः स्वाभाविकौष्ण्यविरोधि तदुचितार्थक्रियाविरोधादिति—वाच्यम्; सत्त्वाभावविशिष्टासत्त्वाभावस्य साध्यत्वेनाभिमतस्य ब्रह्मस्वरूपत्वाङ्गीकारेणाद्वैतश्रुतिविरोधाभावात् । नच—सत्त्वब्रह्मणोऽप्यभाववत्त्वेन भावरूपत्वाभावप्रसङ्ग इति—वाच्यम्; घटस्य स्वात्यन्ताभाववत्त्वेपि भावत्वब्रह्मणोऽपि सत्त्वात्यन्ताभाववत्त्वेऽपि भावत्वाविरोधात् । नचैवं—घटात्यन्ताभावस्येव सत्वस्यापि ब्रह्मात्यन्ताभावत्वापत्त्या भावत्वानुपपत्तिरिति—वाच्यम्; परस्परविरुद्धकैकस्वभावस्य घटात्यन्ताभावस्य तथात्वेऽपि अनैवंविधस्य सत्वस्य भावत्वोपपत्तेः । नच—उभयोरपि भावरूपत्वे ब्रह्मणः सत्त्वात्यन्ताभाववत्त्वं पारिभाषिकमेव स्यादिति—वाच्यं; इष्टापत्तेः, सत्त्वात्यन्ताभावस्वरूपत्वेन वस्तुतस्तद्वत्त्वाभावात् । यत्तु—सधर्मकत्वेन पक्षविशेषणेऽपि ब्रह्मवत्सद्रूपत्वमादायार्थान्तरावारणमिति—तन्न; सद्रूपत्वेन सधर्मकत्वव्या-

सिद्धिः सव्याख्या ।

हृतेः । नच—सद्रूपत्वेऽपि ब्रह्मण इव प्रपञ्चस्य कल्पितधर्ममादाय सधर्मकत्वाविरोध इति—वाच्यम् ; ब्रह्मणि धर्माभावस्य श्रुत्यादिप्रमितत्वेन वस्तुतो निर्धर्मकतया तत्र धर्माणां कल्पितत्वसंभवेऽपि प्रपञ्चे तस्याप्रमितत्वेन तत्र कल्पितधर्मैः सधर्मकत्वाविरोधस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अतएव—कल्पितसंख्यापरिमाणादिरूपान्तरसत्त्वेऽपि प्रपञ्चस्य ब्रह्मण इव सदेव वा स्वमेव वा रूपं यस्येत्यर्थाश्रयणेनाविरोध इत्यपि—निरस्तम् ; उक्तरीत्या प्रपञ्चस्य कल्पितधर्माश्रयणायोगात् । एतेन—ब्रह्मणःसदेव रूपमिति कोऽर्थः, किं प्रामाणिकमेव रूपं धर्म इति, किं वा सत्ताजातिमानेन धर्म इति, यद्वाऽवाध्यमेव स्वरूपमिति । नाद्यः ; ब्रह्मणो वस्तुतः सविशेषत्वापत्तेः, कल्पितधर्मस्य परेणापि प्रामाणिकत्वास्वीकारात् । न द्वितीयः ; घटादाविव ब्रह्मण्यपि सत्वजातिमत्संख्यापरिमाणादिरूपान्तरावारणात् । न तृतीयः ; सति ब्रह्मण्यवाध्यत्वरूपधर्मस्य भङ्गन्तरेणाङ्गीकारापत्त्या तस्य निर्धर्मकत्वाभावापत्तेः, नह्यवाधितत्वरूपधर्मं विना ब्रह्मस्वरूपमवाधितमिति स्वीकारो युज्येतेति—निरस्तम् ; प्रथमवृतीयपक्षयोर्दोषाभावात् । यदुक्तं—ब्रह्मणो वस्तुतः सविशेषत्वापत्तिः, कल्पितधर्मस्य परेणापि प्रामाणिकत्वास्वीकारादिति—तदयुक्तम् ; इदं रजतमित्यादिप्रमाणगम्यत्वलक्षणप्रामाणिकत्वस्य शुक्तिरजतेऽप्यस्माभिरप्यङ्गीकारात् । यदपि—तृतीयपक्षे सति ब्रह्मणीत्यादिनिरस्तमित्यन्तं तन्न ; अवाधितत्वरूपधर्मस्याप्यवाधितत्वधर्मान्तरस्वीकारेऽनवस्थानात्तादृशधर्मान्तररहितस्यावाधितत्वस्याङ्गीकारे प्रथममेवावाधितत्वरूपधर्मरहितमवाधितं ब्रह्मस्वरूपमङ्गीक्रियतां, किंतावदूरगमनेनेति ? नच—ब्रह्मस्वरूपगतावाध्यत्वरूपधर्मेऽवाध्यत्वरूपधर्मान्तरविरहेऽपि प्रमेयत्वे प्रमेयत्ववत् स्वरूपभूतावाध्यत्वसत्त्वेन नानवस्येति—वाच्यम् ; तर्ह्यात्माश्रयदोषापत्तेः । नच—तस्य सिद्धविषयत्वेनादोष इति—वाच्यम् ; विवादास्पदत्वेन सिद्धविषयत्वाभावात् । नचैवं—प्रमेयत्वादावपि प्रमेयत्वाद्यभावप्रसङ्ग इति—वाच्यम् ; इष्टापत्तेः, अन्यथा तत्राप्युक्तदोषतादवस्थापातान् । नापि दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं ; शुक्तिरूप्यादेः सत्त्वाभाववत्त्वे सत्यसत्त्वाभाववत्त्वस्यावश्यमङ्गीकर्तव्यत्वात्, अन्यथा सत्त्वे वाधो न स्यात् ब्रह्मवत् ; असत्त्वेऽपरोक्षत्वं न स्यात् शशविषाणवत् ; तस्मात्ख्यातिबाधान्यथानुपपत्त्या दृष्टान्तस्य शुक्तिरूप्यादेः सत्त्वाभाववत्त्वे सत्यसत्त्वाभाववत्त्वं दुर्वारमिति न साध्यवैकल्यम् । नच—तथापि सदसदात्मकत्वमादायार्थान्तरमिति—वाच्यम् ; सदसदात्मकस्य घटादेः सत्त्वासत्त्वाधिकरणत्वेनैव दृष्टतया तदभाववत्त्वाधिकरणत्वादर्शनात्, नहि नीलपीतात्मकचित्रकम्बलादेः नीलत्वपीतत्वाधिकरणत्वव्यतिरेकेण नीलाभाववत्त्वे सति पीताभाववत्त्वं दृष्टम् ; न वा नित्यकाम्याग्निहोत्रादेर्नित्यत्वकाम्यत्वव्यतिरेकेण नित्यत्वाभाववत्त्वे सति काम्यत्वाभाववत्त्वं । नचैवं सति—सत्त्वात्यन्ताभाववतोऽसत्त्वनियमेन, असत्त्वात्यन्ताभाववतः सत्त्वनियमेनोक्तसाध्यद्वयं सदसद्विलक्षणवत्त्वादाय पर्यवस्यतीति सुवचमिति—वाच्यम् ; अत्रोभयसंसर्गदृष्टान्तासंभवा वैषम्यात् । अतएव—सत्त्वासत्त्वरूपधर्मरहितस्यापि ब्रह्मणः सद्रूपत्ववत्तद्विहितस्यापि प्रपञ्चस्य सद्रूपत्वस्य सदसद्रूपत्वस्य बोधोपपत्तिरिति—निरस्तम् ; प्रपञ्चस्य ब्रह्मवत्सद्रूपत्वे मानाभावात्, सत्त्वासत्त्वरूपधर्मरहितस्यापि तस्य सद्रूपत्वमादायार्थान्तरत्वशङ्कानवकाशात् । नच—ब्रह्मणोऽपि सद्रूपत्वे मानाभाव इति सुवचमिति—वाच्यं ; सत्यज्ञानादिवाक्यस्यैव तत्र मानत्वात् । नच—तस्य सत्वविशिष्टब्रह्मण्येव मानत्वेन तत्स्वरूपपरत्वेऽमानवेति—वाच्यम् ; अस्मन्मते सत्त्वादेः कल्पितत्वेन तदुद्ब्रह्मण्य स्वरूपपरत्वं एव मानत्वात्, भवन्मतेऽपि धर्मधर्मिणोरभेदेन विशिष्टपरत्वे स्वरूपपरत्वस्याप्यावश्यकत्वात् । नच—‘सदेव सोम्येदमप्र आसीत्’ इत्यादिनेदंशब्दपराश्रयस्य व्याकृतनामरूपात्मकप्रपञ्चस्य तदत्यन्ताभेदावदेनेन तस्य सद्रूपत्वे मानाभावापि-

सिद्धिव्याख्या ।

द्विरिति—वाच्यं; तदत्यन्ताभेदे प्रपञ्चस्य सत्कार्यत्वानुपपत्त्या तत्र श्रुतेस्तात्पर्याभावेनामानत्वात्, सामानाधिकरण्यात् च शुक्तिकायामिदंरजतमित्यादिवद्वाधायामप्युपपत्तेः । यत्तु—‘मृत्तिकेलेव सत्यम्’ इति सावधारणेन मृत्तिकागद्विदप्रकृतेः सद्रूपत्वावेदनेन तदुपादानकप्रपञ्चस्य सद्रूपप्रकृत्यतिरिक्तरूपान्तरासंभवेन तद्रूपकत्वेन सद्रूपताया दुर्निवारत्वम्, ‘तम आसीत्’ इति श्रुत्यन्तराद्य प्रकृतेः सद्रूपत्वं दुर्वारमिति—तन्न; ‘वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेलेव सत्यम्’ इति पूर्ववाक्येन विकारशब्दितस्य कार्य जातस्य बागालम्बनमात्रत्वायेदनात् ‘मृत्तिकेलेव सत्यम्’ इत्यवधारणेन कार्यसत्वव्यवच्छेदाच्च । ‘मृत्तिकेलेव सत्यम्’ इति वाक्यस्य प्रपञ्चसत्यत्वेऽमानत्वात्, प्रत्युत तन्मिथ्यात्व एव मानत्वाच्च, मृत्तिकाशब्दस्य प्रकृतिपरत्वे मानाभावाच्च । यदपि—‘स भूमिं विश्रवतो धृत्वाऽत्यतिष्ठशाङ्गुलं’ इत्यादौ भूमिशब्दस्य ‘आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्’ ‘तमेवंविद्ब्रह्मनमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये’ ल्युपसंहारे तमशब्दवित्प्रकृतिरूपत्वप्रतिपादानुसारेण प्रकृतिपरत्वावसायात् मृत्तिकाशब्दस्य परेणाप्युपादानपरताया अवश्याश्रयणीयत्वेन लक्षणावश्यकत्वात् जगदुपादानभूतमायापरनामकत्रिगुणात्मकप्रकृतिपरताया एव न्याय्यत्वाच्च मृत्तिकाशब्दः प्रकारवाची; तथाच मृत्तिकाप्रकार एव सत्यो न तु तत्प्रकाररहित आरोपित इत्यवधारणेनारोपितसत्यत्वव्यवच्छेदान्न तेन प्रपञ्चसत्यत्वव्यवच्छेदः क्रियते, प्रत्युत तद्विधीयत इति पर्यवस्यति, मृत्तिकाकार एव क इत्यपेक्षायां ‘वाचारंभणं विकार’ इति वाक्यं प्रवृत्तं । तस्यायमर्थः—वाचाया आरम्भणं आलम्बनं प्रवृत्तिनिमित्तं यस्मिन्निति तत्तथोक्तमिति विकारविशेषणं । लिङ्गव्यत्ययशब्दान्दसः । स विकारः नामसिद्ध इत्याह—नामेति । पुनः कथंभूत इत्यत आह—धेयमिति । यत्रने धारणयोग्य इत्यर्थः । इत्येवेति शब्दो हतौ । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकाहेतोस्तज्जन्त्यत्वादेव सत्यमवाध्यमित्यर्थः । कार्यस्य कारणानुरूपत्वनियमात् । परेणाप्युपादानसत्यत्व एव श्रुतिः प्रमाणीक्रियत इत्यविवादम् । उपादानं च न ब्रह्म भवितुमर्हति; जगतो जडत्वेन ब्रह्मणस्तदनु रूपत्वाभावात्, प्रकृतिस्तुपादानं भवितुमर्हति, उपादानत्वेनोभयवादिनां प्रतिपन्नत्वात्, ‘मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्’ ‘अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्’ इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात्, कार्यानुरूपत्वाच्च, मृत्तिकेति स्त्रीलिङ्गेन निर्देशाच्च, मूलकारणत्वाच्च, ब्रह्मणोऽकृतेत्वेनादृष्टस्योपादानत्वस्य कल्प्यत्वाच्च, ‘तदनन्त्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः’ (ब्र. सू. २-१-१४) इति सूत्रस्येश्वरातिरिक्तत्वतन्नकारणत्वनिराकरणपरत्वेन तदविरोधोपपत्तेश्चेति—तदपि न; वाचारम्भणश्रुतेर्जगन्मिथ्यात्वार्थकत्वात् । तथाहि—विकारो घटशरावादिरूपः, वाचाऽऽरम्भणं आरभ्यत इत्यारम्भणं, वाचा व्यवहारमात्रं, नामधेयं नाममात्रं शब्दव्यतिरेकेण वस्तुतो विकारः कोऽपि नास्ति मिथ्येति यावत्; किं तर्हि सत्यम् मृत्तिकैव उपादानभूतं ब्रह्मैवेति तदर्थप्रतीतेः । ननु—वाचारम्भणमित्येकं पदं, अनेकं वा, नाद्यः; वाचारम्भणशब्दस्य मिथ्यात्वे रुढेरभावात् । द्वितीयेऽप्यारम्भणपदं रुढं, यौगिकं वा । नाद्यः; तत्र प्रमाणाभावात् । न द्वितीयः; आरभ्यत इत्यारम्भणमिति योगेऽपि कृत्योगे ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ (पा. सू. २-३-६५) इति पठ्या एवानुशासनेन तृतीयानुपपत्तिप्रसङ्गात्, ल्युडन्तस्यारंभणशब्दस्य ल्युटः कर्मण्यननुशासनेन कर्मार्थत्वासंभवाच्च, वाचारन्वयाक्यवाक्योदरिव मिथ्यात्वालाभाच्च, घटशरावादिरूपमृत्तिकाविकारस्य बागिन्द्रियानारब्धत्वाच्च—इति चेन्न; वाचारम्भणमित्येकं पदं तच्च वाचाशब्दपरम् । तथाच वाचाया आरंभणं आलम्बनमात्रमिति मिथ्यात्वसिद्धेरविकलत्वात् । नच—बागालम्बनमिति ध्याख्यानेऽत्यधुतकल्पना, अक्षरसाम्येन निर्वचनेऽपि मात्रशब्दाश्रवणादिति—वान्यम, गत्यन्तराभावेऽधुतकल्पनाया अपीध्यमाणत्वान्मा-

सिद्धिव्याख्या ।

अपदस्थाने वाक्यशेषे श्रूयमाणैवकारस्यानुपह्नेण वागालम्बनमेवेत्यर्थकल्पनेऽश्रुतकल्पनाया अभावाच्च । नच—
 त्वया नामधेयमित्यस्यापि नाममात्रं ह्येतदिति व्याख्यातत्वेन पौनरुक्त्यमिति—वाच्यम्; व्याख्यानव्या-
 ख्येयभावेनापौनरुक्त्यात् । नच—इदमनन्यगतिकमिति—वाच्यम्; इष्टापत्तेः, गत्यन्तराभावाच्च । नच—
 वागिन्द्रियजन्यं नामधेयं; प्राकृतादिशब्दो विकारोऽनित्यो मृत्तिकेत्यादिसंस्कृतनामधेयं सत्यमित्यक्षरार्थः
 संभवतीति—वाच्यम्; भवन्मते प्राकृतशब्दस्यापि सत्यत्वेन ततो वैपम्यायोगान् । नच—सत्यमित्यस्य नित्य-
 मित्यर्थकथनेन वैपम्यमस्तीति—वाच्यं; त्वदुक्तार्थपरत्वे उपक्रमे श्रुतस्य मृद्विज्ञानात् तद्विकारस्वरूपपरि-
 ज्ञानस्यानुपादानेन 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन' इत्यादिनैकवाक्यत्वविरोधापत्तेः । नच—उपक्रमेऽपि
 भाषादिशब्दपरिज्ञाने यत्फलं तत्राधिकं च सार्वत्रिकव्यवहारादिकं संस्कृतज्ञानाद्भवतीत्युच्यत इति नोक्तद्वेष
 इति—वाच्यम्; 'एकेन मृत्पिण्डेन मृपमयम्' इत्यादिश्रुतिविरोधात्, संस्कृततज्ज्ञानतत्फलवाचकशब्दा-
 नामश्रुतानां कल्पनीयत्वापत्तेश्च, संस्कृतशब्दाद्यैकैर्व्यवहारासंभवेन फलभूयस्त्वायोगाच्च, भाषाऽपरि-
 ज्ञाने सर्वेण व्यवहारासंभावाच्च, संस्कृतपरिज्ञाने सार्वत्रिकव्यवहारा भवन्तीत्यस्यापूर्वत्वाभावेन श्रुत्यर्थत्वा-
 योगाच्च मृत्तिकेत्यस्य शब्दपरत्वे मानाभावाच्च । नच—मृज्ज्ञानेऽपि घटादिसंशयदर्शनात् नत्वभिमत-
 वाक्यार्थोऽपि संभवतीति—वाच्यम्; स्वरूपपरिज्ञानेऽपि कल्पितभेदवद्विकारसंशयस्योपपत्तेः । नच—
 नामाधेयपदस्य मृत्तिकेति पदेनाप्यन्वयात्तस्य शब्दपरत्वमिति—वाच्यम्; अनुपह्नकल्पने गौरवात् । न-
 च—तवाप्येवकारानुपह्नस्तुल्य इति—वाच्यं; वाचैवारम्भणमिति त्वयापि वक्तव्यत्वात्, इतरथा संस्कृ-
 तपदानामपि वाचाऽऽरम्भणसत्त्वाद्दिनाशवत्त्वप्रसङ्गादिति शब्दस्य शब्दानुकरणरूपत्वे मृदादिशब्दानाम-
 नित्यत्वप्रसङ्गाच्च । नच—मृत्तिकादिशब्दानां विवक्षितत्वाददोष इति—वाच्यम्; आदिपदाश्रवणात् ।
 नच—निपातानामनेकार्थत्वादिति पदेन वाचाऽऽरम्भणेतरेपदानि गृह्यन्त इति—वाच्यं; प्राकृतभाषाप्रव-
 न्यादेरपि तद्व्याकरणादिसापेक्षत्वेन वाङ्मन्त्रेणानारब्धत्वात्तस्यापि संग्रहापत्तेः । किंच, सत्यपदेन नित्यत्वा-
 मिधाने लक्षणाप्रसङ्गान्मुख्यार्थे एव ग्राह्यं, स च तवानिष्टः परमार्थत्वस्यैव सत्यशब्दमुख्यार्थत्वेन
 संस्कृतस्यैव परमार्थत्वविधौ भाषादेः श्रुत्यभिमतमिथ्यात्वापत्तेः । 'येनाश्रुतं श्रुतम्' इत्यादिनैकविज्ञानात्सर्व-
 विज्ञानं प्रतिज्ञाय प्रपञ्चब्रह्मणोर्भेदेन 'कथं नु भगव' इत्यादिनाऽऽक्षिप्य धर्मसमाधानार्थं 'यथा सोम्यैकेन
 मृत्पिण्डेन' इत्यादिवचनं प्रवृत्तं, तेन च त्वदुक्तार्थेन तत्समाधानायोगात्सर्वमेवासङ्गतं स्यादिति । तस्माद्ब्रह्मण
 इव प्रपञ्चस्यापि सद्रूपत्वे मानाभावान् सत्त्वासत्त्वरहित्ये सति सद्रूपत्वमादाय नार्थान्तरम् । एतेन—
 सदसदात्मकत्वमादायार्थान्तरं तस्य दुर्वारमिति—निरस्तम्; सद्रूपत्वे ब्रह्मब्रह्माभावापत्तेः प्रपञ्चस्य ।
 नच—एतावन्तं कालं श्रुत्यज्ञानमासीत् 'भ्रम आसीदिति' सद्रूपत्वेनावाधितप्रतीतिसिद्धि एवाज्ञानादौ
 ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपयाधो न दृश्यत इति—वाच्यम्; सद्रूपत्वाविशेषे नियामकाभावे च ब्रह्मणो ज्ञानाद्वाधापत्तेः ।
 नच—मिथ्यात्वाविशेषेऽपि प्रागभावादिसंबन्धो वियदादावेव नत्वज्ञानादावितिवत्, सद्रूपत्वाविशेषेऽपि
 ब्रह्मणोऽन्यत्रैव ज्ञानाद्वासंबन्धो, नतु ब्रह्मणीति व्यवस्थोपपत्तिरिति—वाच्यम्; वैधर्म्यात् । मिथ्यात्वस्यो-
 भयत्र सिद्धत्वेऽपि सद्रूपत्वाविशेषस्य कल्पनीयतया तस्य व्यवस्थायाश्च कल्पने धर्मधर्म्युभयकल्पनागौरव-
 प्रसङ्गात्, प्रागभावानङ्गीकारमते वियदादौ प्रागभावसंबन्धायोगाच्च, अज्ञानानङ्गीकारवादिमते व्यव-
 स्थाया दुर्निरूपत्वाच्च । अतएव—पदार्थत्वाविशेषामृष्टद्वैतेरपि प्रतिपन्नोपाधिप्रसङ्गः, तथोत्पत्तिविनाश-
 प्रसङ्गश्चेति—निरस्तम्; धर्मिणस्तस्यैवाभावात् । अत एवासद्रूपत्वेऽपरोक्षताप्रतीतिर्न स्यादित्यपि साधु ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

संबन्धस्तदुपहित एव ब्रह्मणीति सत्त्वादिधर्माभावघटितमिध्यात्वलक्षणं शुद्धब्रह्मण्यतिव्याप्तमिति भावः । सद्रूपत्वेन वाध्यत्वाभाववत्त्वेन । तथाच भावरूपधर्मोनाश्रयत्वेऽपि ब्रह्मणो वाध्यत्वादिद्वन्द्व्यत्वरूपाभावरूपधर्मोश्रयत्वात् नातिव्याप्तिः । नच—उक्ताभावस्य ब्रह्मरूपाधिकरणस्वरूपत्वेन तदभावो ब्रह्मण्यस्येवेति—वाच्यम्, उक्ताभावत्वविशिष्टरूपेण ब्रह्मणि तादात्म्यस्येव भेदस्यापि सत्त्वेन तत्रोक्ताभाववैशिष्ट्यस्यैव संबन्धेन तदभावासंबन्धात् । तादात्म्यमेव हि अभावस्याधिकरणवैशिष्ट्यं भटादिमते स्वीक्रियते । उक्तं हि न्यायकुसुमाञ्जली—‘तादात्म्यमेव परस्य मते अभावाधिकरणयोः संबन्ध’ इति । परस्य भट्टस्येति तत्र वर्धमानादिटीका । नच—एवमभावाधिकरणयोराधाराधेयभावानुपपत्तिरिति—वाच्यम्; संयोगस्येव तादात्म्यस्यापि कस्यचिदाधारतानियामकरत्वेस्तीकारात्, घटाभावे घटो नास्तीत्यादौ सर्वैरपि तथा वाच्यत्वात् । अतएव घटे रूपमित्यादौ रूपत्वादिरूपेण तादात्म्येनैवाधारता, संबन्धान्तरात्सीकारात्, एतदभिप्रायेण द्वितीयमिध्यात्वप्रस्तावान्ते आचार्यैर्वक्ष्यते—‘ब्रह्मणो भावरूपधर्मोनाश्रयत्वेऽप्यभावरूपधर्मोश्रयत्वेन सत्त्वत्वादिधर्मवत्त्विति’—इति ध्येयम् । नच—मिध्यात्वमेव वाध्यत्वम् तथाचात्माश्रय इति—वाच्यम्, ज्ञाननिसत्त्वत्वरूपवाध्यत्वस्य प्रकृते निविष्टत्वेन सदसद्विलक्षणत्वरूपवाध्यत्वस्याभावातिवैश्यात् । ननु—ज्ञानानियत्त्वत्वस्वरूपसत्त्वाभावस्य निवेदो असत्त्वाभावस्य वेद्यध्वम्, असत्त्वाभावस्यैव विशेष्यतया लक्षणे निवेशेन धूमप्रागभाववद्वैय-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

ज्ञानमित्यादिश्रुत्युपपत्तिरिति भावः । ननु सद्रूपमपि शुद्धं ब्रह्म सत्त्वादिधर्मशून्यमेवेति कथं तत्र नातिव्याप्तिरित्यतो न्यायघटे—वाध्यत्वाभाववत्त्वेनेति । इदमेव सत्त्वं ननु वक्षित् भावरूपो धर्म इति भावः । ननु तदपि कथं निर्धर्मके इत्यत आह—तथाचेति । आश्रयत्वात् तदुपगमात् । तादृशसत्त्वाभावस्य तत्र भावादिति शेषः ।—नातिव्याप्तिरिति । तादृशसत्त्वाभावघटितत्वात् मिध्यात्वलक्षणस्येति भावः । अधिकरणस्वरूपत्वेनेति । तथाचाभेदे आधाराधेयभावविरहात् उक्ताभावरूपप्रतियोग्यधिकरणतारूपविरोधिना ब्रह्मण्यसत्त्वात् तदभावसत्त्वे न वाध्यकमिति भावः ।—विशिष्टरूपेणेति । तादृशविशिष्टमेव तादृशाभावे तादात्म्येन वर्तमान रूपमिति स्वेषां परिभाषा । अन्येषामु तादृशविशिष्टत्वमेव रूपमित्युक्तं न विस्मर्तव्यम् ।—तादात्म्यस्येवेति । अन्यथा ब्रह्मावाध्यमिति प्रत्यासन्नं, सत्यज्ञानमिति श्रुतेरनुपपत्तिरिति भावः ।—भेदस्यापीति । अन्यथा विशिष्टयुद्धौ भेदभानस्य व्यवस्थापिततयोक्तानुपपत्तितादवस्था-दिति भावः ।—उक्ताभाववैशिष्ट्यस्येति । वाध्यत्वाभावरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टनिरूपिताधिकरणताया इत्यर्थः । एवचोक्ताभावरूपेव लप्रतियोग्यधिकरणताया ब्रह्मण्यसत्त्वेऽपि न क्षतिः । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यधिकरणताया एवाभावविरोधित्वादिति भावः । ननुक्ताभावत्वविशिष्टस्य ब्रह्मणि कथं तादात्म्यसंबन्धं स्वरूपस्यैवाभाव-संबन्धताया सर्वैरुपगमादित्यत आह—तादात्म्यमेवेति । भट्टमतेऽनाश्रय निराकरोति—उक्तं हीति । अत्र परो भट्ट एव कृतः, तथाह—वर्धमानटीकेति । एवं तादात्म्यस्याभावसंबन्धत्वे । तत्सामान्यस्य वृत्त्यनियामकत्वादिति भावः ।—संयो-गस्येवेति । यथा संयोगसामान्यं न वृत्तिनियामकम्, अहुलीद्वयादिसंयोगस्यातथात्वात्, नापि वृत्त्यनियामकं, घटभूतलसंयोगादेरतथात्वात्, तथा तादात्म्यसामान्यं न वृत्तिनियामकं, न वा तदनियामकं, घटे घटतादात्म्ये रूपादितादात्म्ये च क्रमेण व्यभिचारदिति भावः । सर्वैरपीति । तत्र तादात्म्यातिरिक्तस्वरूपसंबन्धस्य दुर्वचत्वादिति भावः । अत विशिष्ट-धांनिर्वाहकभेदश्च स्वरूपसंबन्धवादिभिरपि कथञ्चित् वाच्य एव । स च पूर्वमेवोक्त इति ध्येयम् । तथा तादात्म्यस्याधार-तानियामकत्वस्य । ननु तादात्म्य विशेष्यविशेषणादेरतिरिक्तम्, स्वरूपसंबन्धरतु कालविशेषावच्छिन्न विशेष्यमेवेति सुवचम्, अत आह—अतएवेति । तादात्म्यस्याधारतानियामकत्वादेवेत्यर्थः । उक्ताभिप्रायं मूलसमस्या इदयति—एतदभिप्रायेणेति । मिध्यात्वघटकत्वस्य वाध्यत्वाभावरूपत्वस्य तुच्छसाधारणतया तदभावेन तुच्छव्यावृत्ति-सत्त्वप्रतियोगिविधयेति शेषः ।—वैयर्थ्यमिति । ज्ञानानिवर्त्यत्वरूपत्वाभावरूपत्वस्यापि तुच्छसाधारणतया तदभावरूपस्य सत्त्वाभावस्या-तिरिक्तेरिति भावः । ननु—सदसद्विलक्षणत्वरूपवाध्यत्वभावहरूपत्वस्यापि तुच्छसाधारणतया तदभावेन तुच्छव्यावृत्ति-सत्त्वप्रतियोगिविधयेति शेषः ।—वैयर्थ्यमिति । ज्ञानानिवर्त्यत्वरूपत्वस्याभावो निवेद्यते । तस्य च तुच्छसाधारणतयाऽसत्त्वाभावनि-द्विलक्षणत्वमपहाय सद्विलक्षणत्वरूपवाध्यत्वभावहरूपत्वस्याभावो निवेद्यते । तस्य च तुच्छसाधारणतयाऽसत्त्वाभावनि-वेदसार्थान्यमिति—वाच्यम्, तथासति सदसद्विलक्षणत्वरूपमिध्यात्ववशादेर तादृशमिध्यात्वरूपवाध्यत्वप्रवेशेनात्माधयोक्तेर-

१ इदं च गुरुचन्द्रिकेनोदाहृतपश्चात्तरानुसरणेन । प्रथमपक्षाक्षरेण तु पत्रे रूपमिध्यादिमलयाना अमरूपत्वमेवेत्यादि तादृशवाक्ये-यमिति ।

गोडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

धर्मोऽपि सत्त्वाभावविशिष्टस्वरूपेणैव लक्षणत्वमुचितम्, नतु सत्त्वाभाविशिष्टासत्त्वाभावत्वेन, अभावद्वयत्वेन लक्षणत्वपक्षे सत्त्वाभावेतराशयैर्धर्मिणि—चेन्न; ज्ञानानिवर्त्यैस्वरूपसत्त्वाभावत्वेन निवेशो हि तदितरांशस्य ज्ञाननिवर्त्यैस्वेतरांशस्येव वा वैयर्थ्यं भवत्येव, परंतु तथा न निवेशः; दूषणान्तरसत्त्वात् ज्ञानोच्छेद्यत्वरूपज्ञाननिवर्त्यैस्वरूपस्य वक्ष्यमाणस्य चाद्विप्रतिवाद्यादिंसंमतस्यैकस्याभावेन तदभावस्यैकरूपत्वाभावात्, ज्ञानानिवर्त्यैस्वरूपस्यैव दस्य निवेशपक्षे अस्मन्मते ब्रह्ममात्रविषयकतत्तद्धीविषयत्वरूपस्यैव लाघवेनोक्तभेदप्रतियोगितावच्छेदवत्त्वेन ज्ञानानिवर्त्यैस्वरूपस्यैव चिद्व्यञ्जप्रतियोगिताकभेदांप्रसिद्धे, उक्तधीविषयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशो सिद्धसाधनता-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

सङ्गतिप्रसङ्गात्, सद्विलक्षणत्वहृत्पवाभ्यत्वाभावरूपसत्त्वाभावस्य सद्विलक्षणत्वहृत्पत्तया तदितरांशवैयर्थ्यस्य तावतापि दुर्वारत्वाच्चेति—चेन्न सदसद्विलक्षणत्वहृत्पप्रकृतमिथ्यात्वे सद्विलक्षणत्वहृत्पवाच्यत्वस्य प्रतियोगिविधया सत्वघटकतया निवेशो तद्वदकसत्वस्यापि सद्विलक्षणत्वहृत्पवाभ्यत्वाभावरूपस्यैव निवेशयतया सद्विलक्षणत्वे सद्विलक्षणत्वप्रवेशप्रमुखात्माश्रयसत्त्वेन आत्माश्रयोक्तिसङ्गते । अभावाभावस्यैव तिरिक्तत्वमते प्रकृतलक्षणस्य सद्विलक्षणतातिरिक्तत्वात्, लक्षणतावच्छेदकान्तरघटकसद्विलक्षणत्वासमानाधिकरणत्वात्, धर्मिभेदेन सद्विलक्षणत्वेतरांशमार्थक्यसमवायात् । इत्यत्र सद्विलक्षणत्वसत्त्वाभावरूपत्वाभावरूपसत्त्वाभावस्य तुच्छसाधारणतयाऽसत्त्वाभावसाधकत्वात्, ज्ञानानिवर्त्यैस्वरूपसत्त्वाभावनिवेशे इत्यस्य सङ्गतिरित्येवधेयम् । ननु मामानाधिकरण्यसंबन्धेन ज्ञानानिवर्त्यैस्वरूपसत्त्वाभावविशिष्टासत्त्वाभाव एव मिथ्यात्वम् । तत्र च विशेषणाश्रय मिथ्यात्वहृत्पत्वसंभवेऽपि न विशेष्यस्यासत्त्वाभावस्य वैयर्थ्यं, धर्मिभेदात्, धूमप्रागभावघटकधूमस्य हेतुतासम्भवेऽपि प्रागभाववत् इत्यत आह—असत्त्वाभावस्येवेति । सदसत्त्वानधिकरणत्वनिर्वाच्यत्वमित्युक्तेरिति भावः । ननु क्वचिद्विशिष्टरूपेणासत्त्वाभावनिवेशमात्रेणैवासत्त्वाभावनिवेशोक्तिसङ्गति । असत्त्वाभावत्वेन निवेशे तात्पर्याभावादित्या शङ्का अभावद्वयत्वेन निवेशपक्षे वैयर्थ्यं दुष्परिहरमेवेत्याह—अभावद्वयत्वेनेति । निरुक्ताभावद्वयत्वहृत्पलक्षणतावच्छेदकस्य सत्त्वाभावत्वहृत्पलक्षणतावच्छेदकान्तरसमानाधिकरणत्वात् तद्वदितलाभेति भावः । तदितरांशस्य असत्त्वाभावस्य । ज्ञाननिवर्त्यैस्वेतरांशस्येवेति । ज्ञानानिवर्त्यैस्वरूपसत्त्वाभावस्य ज्ञाननिवर्त्यैस्वरूपत्वेन धर्म्यभेदादिति भावः । तादृशाभावस्यैव तिरिक्ततामते धर्मिभेदान् वैयर्थ्यम्, अत उक्तं वेति । किं तद्दूषणान्तर वक्तव्यम्, अत आह—ज्ञानोच्छेद्यत्वस्येति । वक्ष्यमाणस्येति । ब्रह्मप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वं हि ज्ञाननिवर्त्यैस्वरूपम् । अवस्थितिव्यं द्वेषा—स्वरूपेण कारणत्वेना च । सत्कार्यवादाभ्युपगमात् । तथाच ब्रह्मज्ञान विनाप्यतीततत्पद्यं स्वरूपेणावस्थितिविरहेऽपि कारणत्वेनाऽवस्थितिविरहाभावात् ब्रह्मज्ञानप्रयुक्त एव स इति नातीतघटादावव्याप्तिरित्यादिमूलप्रन्धेन वक्ष्यमाणस्यैवार्थः । चादी वेदान्ती । प्रतिचादी नैयायिकादि ।—एकस्येति । सत्कार्यवादस्य मतद्वयेऽसत्त्वादिति भावः ।—एकरूपत्वाभावादिति । तथाच तथा निवेशो मतद्वये साध्याप्रसिद्धिरेव दूषणमिति भावः । न च—ज्ञाननिवर्त्यैस्वरूपमिथ्यात्वानुमानवदत्रापि सत्कार्यवादव्यवस्थापनपूर्वकत्वेन प्रसाध्याह्वानुमानान्त्वमस्त्विति—वाच्यम्, तत्रागत्या तयोपगमोऽप्यत्र वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गसत्त्वेन तथाऽनुपगमात् । ज्ञानानिवर्त्यैस्वरूपसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वेन निवेशो प्रकारान्तराणि साध्याप्रसिद्धिमाह—ज्ञानानिवर्त्यैस्वरूपेति । ब्रह्ममात्रविषयकतत्तद्धीविषयत्वस्येति । नन्विदं ब्रह्ममात्रमिति, ज्ञानानिवर्त्यैस्वरूपं तु तुच्छसाधारणमिति न तस्य लघुसमनियतगुरुधर्मत्वम्, येन तदवच्छिन्नभेदाप्रसिद्धिः स्यात् । नच—ब्रह्ममात्रविषयकत्वस्य सदसदितराविषयकत्वार्थं इति—वाच्यम्, तुच्छस्य धीविषयत्वानुपगमात् । नच—असद्वेदेन ब्रह्मवृत्तित्वेन वा विशिष्ट ज्ञानानिवर्त्यैस्वरूपं तथा, तदवच्छिन्नभेदाप्रसिद्धिरेव चान् विवक्षितेति—वाच्यम् उक्तभेदनिवेशो तस्य तुच्छसाधारणतया तद्वारकासत्त्वाभावस्यैव तदितरांशस्येति प्रकृतानुपयोगात् । यथा निवेशो असत्त्वाभाववैयर्थ्यं तथा निवेशस्यैव दूषणान्तराण्यनिराकर्तव्यताया प्रकृतलादिति चेत्, न, सम्भवत्कलप्रकारान्तरविरास विना किलित्यादिवक्ष्यमाणरीत्यैव निवेश इत्यस्याविवेकभेदनिवेशपक्षेऽसत्त्वाभाववैयर्थ्याभावेऽपि तस्य निरसनीयत्वात् । अतएव तादृशीविषयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशानमपि निरस्यति—उक्तधीति । ब्रह्ममात्रधीत्यर्थः । ननु तदि तुच्छसाधारणज्ञानानिवर्त्यैस्वरूपस्यैव चिद्व्यञ्जप्रतियोगिताकभेदनिवेशो किं दूषणान्तरमिति चेत् तादृशाज्ञानानिवर्त्यैस्वरूपस्यापि ब्रह्ममात्रविषयकतद्धीविषयत्वं तुच्छविषयकविकल्पस्य वृत्तिसिद्धेः विशेषविषयत्वान्यतरहृत्पलघुधमसमनियतगुरुधर्मत्वात् तदवच्छिन्नभेदाप्रसिद्धिरेवेत्येव हेति । वस्तुतस्तु तादृशाभेदस्य ज्ञाननिवर्त्यैस्वरूपस्य तादृशाभेदत्वापेक्षया लाघवात् ज्ञाननिवर्त्यैस्वरूपस्यैव साध्यत्व वक्तव्यम् । तत्र वक्ष्यते । नच तस्यतद-

गौडब्रह्मज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

पत्त्रेक्ष, किन्तु 'सत्य सर्वं वाच्य' मित्याकारकस्य पराम्युपगतस्य कस्यचित् ज्ञानस्य यद्विषयत्व तद्व्यवस्थय-
च्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वेन सद्भेदस्य तद्व्यवस्थयन्नाभावत्वेन सत्त्वाभावस्य वा निवेद्य । तादृशज्ञाने चास्यदभ्यु-
लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

मुक्त्या न्यूनता, ग्रन्थस्य दिक्प्रदर्शकत्वात् । न च तर्हि निवेश, तत्राह—**किञ्चित्ति** । सत्त्वावच्छेदेन वाच्यत्वस्य
प्रसारविधया भानसूचनाय सर्वमिति—**पराम्युपगतस्येति** । स्वाभ्युपगतस्य चेति शेष । तेन न स्वस्य साध्याप्रगिति ।
अस्या हि प्रतीता परमते ब्रह्मप्रपञ्चयो विशेष्यत्व स्वमते ब्रह्मानस्येति विवादबीजमनुपपत् स्फुटम् । **विषयत्वं विशेष्यत्वम्** ।
सद्भेदस्य सद्भेदपदार्थस्य । सत्त्वाभावस्य तत्पदार्थस्य । यथाश्रुते ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपसद्भेदज्ञाननिवर्त्यत्वरूपसत्त्वाभावयो-
स्तुच्छब्दावृत्तयो तत्साधारणोक्तज्ञानीयविषयताव्यक्त्यवच्छिन्नभेदतादृशप्रत्ययत्वान्नाभावरूपत्वात्सम्भवेनासङ्गते । न च सद्भे-
दस्यैवस्य सद्विलक्षणरूपवाच्यत्वाभाववद्भेदस्येति, श्लेषाभावस्यैवस्य च तादृशवाच्यत्वाभावरूपसत्त्वाभावस्यैवस्य, तादृ-
शभेदत्वतादृशाभावत्वाभ्या तयोनिवेशे आत्माश्रयोके तत्समानियततदभिन्नाभावनिष्पन्नान्तरेणान् निवेश उच्यते इति—
वाच्यम्, तथापि सद्भेदस्य सत्त्वाभावस्यैवत्युक्ते प्रयोजनाभावेन निस्मरतापत्ते । न च—**प्रतिज्ञासन्ध्यासवारणाय तदुचिरिति**—
शंभ्यम्, ज्ञानानिवर्त्यत्वरूपसत्त्वाभावनिवेशस्यैव प्रतिज्ञातत्वेन तादृशसत्त्वाभावादिनिवेशाप्रतिज्ञातत्वेन तदोपानवका
शात् । प्रत्युत तदनिवेशस्यैव प्रतिज्ञातत्वेनदानीं तत्रनिवेशोपगमे विपरीतप्रतिज्ञासन्ध्यासप्रसङ्गाच्च । न च रूपभेदेन निवे
शानिवेशाभ्या नाय दोष, तावताप्याद्यसमाधानस्यानपवादात् । न च—**सद्भेदादिपदस्य तत्पदार्थार्थकत्वेऽपि ज्ञानानिवर्त्य-**
रूपसद्भेदादेनिवेशस्य प्रतिज्ञातस्यानपरिह्यमात् प्रतिज्ञासन्ध्यासो दुर्वार इति—वाच्यम्, सद्भेदादिपदार्थनिवेशमात्रेण कथ
चित् तदोपहाने । एतदर्थमेव सद्भेदस्यैवायुक्तम् । **एतेन**—ज्ञानानिवर्त्यत्वरूपसत्त्वाभावनिवेशे अगत्त्वाभाववैयर्थ्यमादाह्नि-
त, विषयताविशेषरूपसत्त्वाभावनिवेशेन च तत्समाहितमिति "**कर्णेणुष्टे**" इति न्यायेन सन्दर्भाशुद्धिरिति—**परास्तम्**,
सत्त्वाभावपदार्थनिवेशे तच्छब्दासमाधानयो मत्वेन कथञ्चित् तच्छुद्धे । किञ्चित्चेत् इत्यादिना ज्ञानानिवर्त्यत्वाभावनियेश-
स्त्वक एव । न च—"**प्रक्षालनाद्धि पङ्क्तस्य दूरादरूपदर्शनं वरम्**" इति न्यायेन पूर्वं तदुपगम एव वृथेति—वाच्यम्,
तस्य शिष्यशुद्धिर्ब्रह्मार्थकत्वात् । तथासति च प्रतिज्ञासन्ध्यास, क च सन्दर्भाशुद्धिरित्यलम् ।—**इदंत्थवैधेयम्** । सर्वं सर्वं
वान्यमित्याकारकज्ञानविषयताव्यक्ते भावरूपत्वात् ब्रह्मणश्च भावरूपधर्मानाश्रयत्वात् तद्भेदतदलक्ष्यताभाववत्परिदृक्षणयो
ब्रह्मण्यतिव्याप्ति । न च—**इदं सर्वं मिथ्येति स्वाभ्युपगतप्रतीतिविषयत्वाभाव स्वमते ब्रह्मणि परमते तु प्रपञ्चेऽप्यस्ति**,
तद्भेदतदलक्ष्यताभाववदितलक्षणे प्रकृतग्रन्थतात्पर्यम् तत्र च न ब्रह्मण्यतिव्याप्ति, न वा सिद्धसाधनमिति—वाच्यम्,
तादृशप्रतीतिविषयत्वाभावस्य तुच्छसाधारणतया तद्भेदादिघटितलक्षणस्य तुच्छेऽनतिप्रसङ्गेनासत्त्वाभाववैयर्थ्यापातात् ।
तादृशभावेऽमद्भिन्नत्ववैशिष्ट्यं निवेश्य तत्सार्थभ्यस्य "**प्रक्षालनाद्धि**" इति न्यायेनायुक्तत्वात् । न च—आत्मभिन्न सर्वं
तद्भिन्न इत्याकारकवृत्तिविशेषविषयत्वस्य तुच्छसाधारणत्वाभाव स्वमते ब्रह्मण्येव परमते प्रपञ्चेऽपीति तद्भेदादिघटितल-
क्षणं न कोऽपि दोष इति—वाच्यम्, तादृशवृत्तेर्विकल्पे परब्रह्मज्ञानस्य स्वमतेऽपि तत्रासम्भवेन तद्विषयत्वाभावस्य प्रप-
ञ्चसाधारणतया वाद्यप्रसङ्गात्, तस्याज्ञानरूपत्वे तद्विषयत्वाभावस्य तुच्छेपि सत्त्वेनासत्त्वाभाववैयर्थ्यात् । न च—तादृशी
तृतीयैव काचनान्त करणवृत्तिरुपगते, यत्र प्रपञ्चतुच्छोहमयोरपि विषयनेति वाच्यम्, तादृशवृत्तेरयथाधार्म्या परेणाहो-
कारात् तद्विषयत्वाभावस्य परमतेऽपि ब्रह्मानानुवृत्तितया तद्भेदादिसाधने सिद्धसाधनप्रसङ्गात् । न च वृत्तेयधार्म्यवृत्ति
त्वेन निवेशे नाय दोष, परमते यथात्तादृशवृत्तेरसिद्धे । न च—सर्वपदलागेन शुक्तिरजततुच्छविषयिणी सा प्रसिद्धेति—
वाच्यम्, तादृशप्रतीति कतिपयानामेवात्मभिन्नाना भानेन तादृशप्रतीतिविषयत्वाभावस्य स्वमतेऽपि प्रपञ्चसाधारणतया
तत्र तद्भेदादिसाधने वाधात् । **एतेन**—आत्मभिन्न सर्वं इदं तुच्छान्यतरत्वं इति वृत्तिविषयत्वाभावो इदं तुच्छान्यतरत्वा-
भावो वा निवेश्य—**इत्यपास्तम्**, तस्य परेण ब्रह्मानानुवृत्तितया सिद्धसाधनप्रसङ्गादिति ।—**अत्रेदमालोचनीयम्** ।
एतदनुशङ्गेनैव मूले निधर्मकत्वेनैत्यादिना प्रकारान्तरेणातिव्याप्ति परिहृता । न च—**मीक्याया तदवतारिकाया ब्रह्मणि**
व, स्थलाभावात्सम्भव एवोपात्तो न दूक्तज्ञानविषयत्वात्सम्भव इति—वाच्यम् भाववदिति दृष्टान्ते सुतरा तदसम्भवस्योक्तत्वात् ।
इति ॥ **प्रकृतमनुसराम** ॥ ननु सत्य सर्वं वाच्यम् इत्याकारकज्ञानीयविषयताव्यक्त्यवच्छिन्नभेदतदलक्ष्यताभावयो साध्यत्वे
सिद्धसाधन इतो नैव्यत आह—**तादृशज्ञानेचेति** । ब्रह्मप्रपञ्चोभयत्र पविशेऽप्याह इति शेष । **वाध्यत्वाविरोधित्वं सत्ता-**

१ एतेन ज्ञानानिवर्त्यत्वस्य तुच्छसाधारणतया ब्रह्ममात्रनिषेधकवीविषयत्वस्य लघुभूतस्यापि तदमननियतत्वात् तस्यैव भद्रप्रति-
योगितावच्छेदकवसम्भवेन तदप्रतियोगितावच्छेदकववगनमसगन, लघुभूतमननियतयुरुभमन्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वनियमात् ।
पञ्च ज्ञानानिवर्त्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदव्येवात्र निवृत्तणीयतयाऽमत्त्वाभावनिवेशवैयर्थ्यं ज्ञाननिवर्त्यत्वेत्तराद्यवैयर्थ्यं च तदव-
स्थेवेत्यादि—**न्यायभास्वरके परास्तम्**, उक्तानुज्ञाना साप्रदायिकाभानमिज्ञाननिवृत्तत्वात्तद्विद्वत्प्रतिबद्धेऽप्येवचनैरेवावग-
म्यत इति ॥ २ इदंत्वव्येयमित्यादिना अत्रेदमालोचनीयमिति प्रथमपूज्य भागेनोपासा एव दोषा न्यायभास्वरैरेव परमोपेतयोदा-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

पगतवाभ्यत्वविरोधपलीकस्याद्युत्तसत्यवप्रकारकत्वं परैः स्वीक्रियते, तदीयमुख्यविशेष्यताव्यक्तेरत्यन्ताभावादिसाधने सिद्धसाधन तैर्वैकुण्ठशक्यम् । मुख्यविशेष्यतात्वं च प्रकारतासांसर्गिकविषयतान्यविषयत्तद्वत् । तच्च विशेष्यताविरोधोप इव निर्विकल्पकज्ञानीयतुरीयविषयतायामप्यस्तीति परमते आद्यस्य मन्मते द्वितीयस्य नासंप्रहः । मन्मते हि 'सत्यं सर्वं वाच्य' मिति वाच्ये सत्यादिसमानाधिकरणनामभिः सत्यत्वाद्युपलक्षितशुद्धब्रह्मणो निर्विकल्पकधीरेव जायते इति तदीयविषयतालाभः । सर्वपदमहिम्ना सत्यत्वव्यापकविषयतालाभः । तेन किञ्चित्सत्यनिष्ठविषयताया कुत्रचित्सत्ये अभावमादाय परेषां न सिद्धसाधनम् । वाच्यत्वेनोपलक्षितं शुद्धं ब्रह्मापि भवति, विशिष्टब्रह्मनिष्ठस्य तस्य विशेष्यीभूतशुद्धेऽपि सत्वात् । वाच्यत्वस्थले ज्ञेयत्वं वा निवेश्यम् । तज्ज्ञानीयमुख्यविशेष्यतानिष्ठानवच्छिन्नवच्छेद-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

दात्म्यरूपम् । तत्प्रकारकतादृशज्ञानस्य प्रपञ्चविशेष्यकस्य स्वेनाप्युपगमसम्भवात् तद्विषयत्वाभावसाधने वाध, परेषा ब्रह्मवत्प्रपञ्चस्यावाभ्यत्यासिद्धिशैल्यत दद्विरोधिमत्वसुक्तम् । तच्च वाभ्यत्वाभावप्रकारकप्रमापियत्व, प्रमापियत्वमेव वा, छन्दिरजतादिव्याधिषयकज्ञानस्याप्रमात्वात्, ननु वाभ्यत्वाभावरूपं, तस्यालीकसाधारण्यात्, तज्ज्ञानस्य तत्प्रभारकलोपगमे जगतोऽसन्त्युत्पात्तिरिति सत्यत्वाव्यापकताया आद्यस्यत्वात् । सत्यत्वप्रकारकत्वमिति । वाच्यत्वधर्मितावच्छेदकविधयेत्यादि । स्वीक्रियत इतीति शेष । अत्र तज्ज्ञानीयविषयतालावच्छिन्नवच्छेदस्य तदभावस्य वा साध्यता न संभवति, स्वमते ब्रह्मनिष्ठतज्ज्ञानविषयतानिष्ठव्यक्तिलापेक्षया तज्ज्ञानविषयतास्य गुरुतया प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वेन तयोरप्रसिद्धत्वात् । अतस्तादृशज्ञानीयविषयताव्यक्त्यवच्छिन्नभेदस्तदभावो वा बोध्यः । तत्र परमते तज्ज्ञाने धर्मितावच्छेदकताससर्गताप्रकारताविशेष्यताहपबहुविधा विषयता । तत्र तज्ज्ञानीवधर्मितावच्छेदकतादिव्यक्तः स्वमतेऽभावेन तदवच्छिन्नभेदादिरप्रसिद्धा साधनं न संभवति, तत्साधने घटादिप्रपञ्चे सिद्धसाधन चैत्यत उक्तम्—**तदीयमुख्यविशेष्यताव्यक्तिरिति** । आदिना तद्वद्भेद । ननु तदीयमुख्यविशेष्यताव्यक्तैस्तद्व्यक्तिरेव न निवेशः स्वपरमतयोस्तादृशकारज्ञानीयविशेष्यताव्यक्तयोर्भेदेनैकव्यक्तेरपरमतासिद्धत्वेन तद्व्यक्तिरेव मतद्वये उपादानासम्भवात्, किन्तुमयसाधारणेन तादृशज्ञानीयत्वविशिष्टेन मुख्यविशेष्यतात्वेन । तच्च यदि प्रकारतान्यविशेष्यतात्वं तदा स्वतस्सिद्धब्रह्मविषयकनिर्विकल्पकज्ञानीयविषयतात्वरूपं, यदि प्रकारतादिप्रयान्यविषयतात्वं, तदा परमते सप्रकारकतादृशज्ञानीयविशेष्यतात्वरूपं इत्यत उपपत्त्यापार्णं तन्निर्विकल्पिकं—**मुख्यविशेष्यतात्वं चेति** । निरक्तमुख्यविशेष्यतास्य प्रपञ्चे 'मिथ्या' इत्याकारकस्यमतविद्वज्ञानीयविषयतासाधारणत्वात् तदवच्छिन्नताभावसाधने वाध इत्यतस्तादृशज्ञानीयत्ववैशिष्ट्यं निवेशितम् । स्वमतं व्युत्पद्यति—**मन्मते हीति** । सत्यत्वादीत्यादिपदेन वाच्यत्वं परमते निरक्तमुख्यविशेष्यतात्वरूपान्ताया विषयताना घटादिनिष्ठाना बहुना सत्वात् तासां सर्वासामेवानुगतरूपेण निवेशालाभकं वदन् तत्प्रयोजनमाह—**सर्वपदेत्यादि** । किञ्चित् घटादि । कुत्रचित् पटादी ।—**सिद्धसाधनमिति** । तादृशज्ञानीयमुख्यविशेष्यताद्युत्तसत्यव्यापकतावच्छेदकव्यापकच्छिन्नप्रतियोगिताकारकत्वादिना निवेशादिति भावः । तच्च रूपं निरक्तविशेष्यतात्वरूपमेव । ननु वाच्यत्वस्य विशिष्टब्रह्मवृत्तितया तदुपलक्षितं विशिष्टमेव, सत्यलोपलक्षितं तु शुद्धम् । तथाच कथं सत्यपदवाच्यपदयोरेकार्ययोर्धकत्वलक्षणं सामानाधिकरण्यम् ? सत्यपदस्यापि विशिष्टार्थबोधकत्वे एतद्व्यक्तस्य निर्विकल्पकब्रह्मधीजनकत्वसिद्धान्तभङ्गः । विशिष्टधीविशेष्यत्वस्य विशिष्टवृत्ते शुद्धेऽभावमादाय मिथ्यात्वलक्षणान्तिप्रसङ्गश्चेत्यत आह—**वाच्यत्वेनेति** । तस्य वाच्यत्वस्य । **शुद्धेऽपीति** । विशिष्टवृत्तयोर्भेदभेदोपगमादिति भावः । तथाच नोक्तदोषद्वयमिति हृदयम् । यदि विशिष्ट शुद्धादतिरिक्तमेवेति श्रूयात्, तदा—**वाच्यत्वस्थाने इति**—**ज्ञेयत्वमिति** । इदं शुद्धेऽपि, तद्वद्विज्ञानविषयताया शुद्ध एवोपगमात् । अतएव तेन शुद्धविषयज्ञाननिवृत्ति, समानविषयकयोरेव हि ज्ञानाज्ञानयोर्निवर्त्यनिवर्तकभाव इति भावः । ननु सत्यत्व-

दित्वा इति विद्वलेशैरेव समाधानस्याप्युक्तत्वात् न घृण्य यतनीयमिति ॥

१ एतेन—विशेष्यभेदेन विशेष्यताभेदात्तद्व्यक्तिरेवैव तद्वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य विवक्षणीयतया षठीपविशेष्यतावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य षट्मावाद्वाच्यं, भेदकूटनिवेशे च स्वमतस्यसिद्धिरित्यादिन्यायभारकरोक परास्म ॥ इति ॥ २ एवञ्च सत्यत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यताया शुद्धचित्साधारणतया तन्निष्ठानवच्छिन्नवच्छेदकताकप्रतियोगितावच्छेदोपहितव्यक्ति सत्ताप्रवाधः—यथाच विशिष्टशुद्धे शुद्धस्यापि विषयत्वं तथा न्यायरत्वावत्या ब्रह्मानन्दसरस्वतीभिरुपपादितम् । एतेन तद्वत्प्रकारकज्ञानविषयताया शुद्धसाधारणत्वात्प्रसिद्धतासाधारणत्वेऽपि तस्य पक्षोदितिद्विज्ञानत्वेन वाधरत्वादिन्यायभारकरोक परास्म ॥ इति ॥

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

कताकप्रतियोगितानिरूपकभेदत्वेन मुख्यविशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नतज्ज्ञानव्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभा-
वत्वेन वा निवेशान्न व्यापकत्वादिनिवेशशक्तगौरवादिकम् । तेन—“घटादिकं ब्रह्मवृत्तित्वविशिष्टतादृशविशेष्यतायन्त्रे”
ति प्रतीतेः घटादौ तादृशविशेष्यतावद्भेदसत्त्वात्सिद्धसाधनमिति—परास्तम् ; तादृशप्रतीतिविषयीभूतायाः भेद-
प्रतियोगितावच्छेदकतायाः ब्रह्मवृत्तित्वावच्छिन्नत्वेनानवच्छिन्नत्वविशेष्यणेन तस्याः चारणात् । ननु—वाप्यत्वाभाव-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

व्यापकतावच्छेदकीभूततादृशज्ञानीयविशेष्यतावृत्तिरूपावच्छिन्नाभावादिनिवेशे गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तज्ज्ञानी-
यमुख्यविशेष्यतात्वस्य रूपस्य व्यापकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकतया तद्विशेष्यतावच्छिन्नभावा-
प्रसिद्धिः । ‘क्विं’ तज्ज्ञानीयमुख्यविशेष्यतात्वस्यापि स्वमते ब्रह्ममात्रवृत्तिविशेष्यतावृत्तित्वव्यपेक्षया गुरुतया न प्रतियो-
गितावच्छेदकत्वसंभवः । न च—व्यापकतावच्छेदकत्वादिमुपलक्षणम्, उक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगितायाः प्रकारतया निवेश-
नीयतया प्रतियोगिताप्रकारकाभावज्ञाने प्रतियोगिकोटावुपलक्षणतया भानस्य नैयायिकसंमतत्वात्, एवं स्वमते तादृशं रूपं
तादृशतद्वयकित्वम्, परमते तज्ज्ञानीयमुख्यविशेष्यतात्वम्, इत्थं च तादृशरूपावच्छिन्नाभावः प्रसिद्ध एवेति—वाच्यम् ; एव-
मपि व्यापकतावच्छेदकत्वनिवेशेन गौरवमित्यत आह—तज्ज्ञानीयेति । भेदत्वेनेति—अनवच्छिन्नप्रतियोगिताया अप्र-
सिद्ध्या तत्रिरूपकत्वान्ताभावत्वेन वेति नोक्तम् । ननु तज्ज्ञानीयमुख्यविशेष्यतायाः स्वरूपेण भेदप्रतियोगितायामप्यवच्छेद-
कत्वासंभवादनवच्छिन्नत्वं कथं तस्याः ? न च—स्वमते ब्रह्मनिष्ठायास्तादृश(मुख्य)विशेष्यतायाः तद्वयकित्ववत् अरण्योपाधि-
तोपगमात् स्वरूपत एव तस्या भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभव इति—वाच्यम् ; एवं सति परेणापि तादृशज्ञानीयविशेष्यतानां
प्रपञ्चे तादृशीनामेवोपगमादुक्तरीत्या सिद्धसाधनतादवस्थप्रसङ्गात् । न च—तादृशज्ञानीयतत्तद्विशेष्यत्वावच्छिन्नभेदकूटमेव
साध्यताम्, तत्र सिद्धसाधनाभावादिति—वाच्यम् ; स्वमते तज्ज्ञानविशेष्यतात्वस्यैकत्वेन तादृशभेदकूटस्याप्रसिद्धिरिति चेत्,
न; तज्ज्ञानीयमुख्यविशेष्यतात्वसमानाधिकरणानवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकभेदव्यपकाधेयतानिरूपिताधिकरणताया
एव साध्यत्वात्, तत्र च न सिद्धसाधनं, नापि स्वमते अप्रसिद्धिः । तादृशाधिकरणतायाः प्रपञ्चे एकैकविशेष्यतामभ्युप-
गच्छता वादिनाऽनुपगमात् ; तुच्छे चोभयमतेऽप्रसिद्धेः । न च व्यापकत्वनिवेशशक्तगौरवम् ; प्रतियोगितावच्छेदकतावि-
षटकस्य तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वोदायेव निवेशस्य दुष्टतयाऽत्र तन्निवेशगौरवस्यादूपकत्वात् । एकैकतज्ज्ञानविशेष्यत्वो-
पगम्या कथं तादृशाधिकरणताप्युपगम्यतामिति चेत्, दस्यत्वादिहेतुभङ्गमित्येकैकविशेष्यत्वमप्यपहायेति गृह्यात् । लाघ-
वार्थमत्यन्ताभावघटितमिथ्यात्वरूपसाध्यनिर्वाहार्थं चाह—मुख्यविशेष्यतासंबन्धेति । स्वमते ज्ञानव्यक्तैर्ब्रह्मिण्यु-
क्तित्वावच्छेदकत्वाय गुरुत्वात्तदवच्छिन्नभेदाप्रतिष्ठाया तदुपेक्षा । व्यापकत्वादीत्यादिना तदवच्छेदकत्वपरिग्रहः । गौरवादि-
कमित्यादिना अभावप्रतियोगिककोटावुपलक्षणतया भांनोपगमपरिग्रहः । अवच्छेदकतायां अनवच्छिन्नत्वविशेष्यताप्रयोजन-
माह—तेनेति—अनवच्छिन्नत्वघटिततात्पर्यादरेणत्वम् । तेन वारणं स्फुटयति—तादृशेति—एवंचोक्तभेदोक्तज्ञानव्य-
क्तित्वान्ताभावयोः सद्भेदसत्त्वाभावपरिग्रहोः तुच्छसाधारणतया तत्रातिप्रसङ्गवारणाय मिथ्यालक्षणे असत्त्वाभावसार्थ-

१ इदं लक्षणत्वपक्षानुरोधेन । साध्यत्वपक्षे तु यद्यपि न्यायभास्करोक्तरीत्याऽऽवृत्तित्वमात्रावर्थान्तरवारणार्थं स्वाधिकरणताव्यापका-
भावप्रतियोगित्वनिबन्धनेनासत्त्वात्तादात्म्यावर्थान्तरवारणस्य संभवेन, स्वप्रकारकधीनिशेष्यताव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपसत्त्वाभावात्सर्व-
त्रिकक्षणेऽपि पक्षतावच्छेदकत्वे सत्तादात्म्यनिवेशेनैवोक्तार्थान्तरवारणसंभवेन चासत्त्वाभावनिवेशो व्यर्थ इति भवति शङ्का, यद्यपि च
वृत्तिमत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तत एवार्थान्तरवारणेन विशेषानुमानेन सत्तादात्म्यस्य पक्षान्तवच्छेदकत्वेन च यथाशक्तसत्त्वाभाव निवेशस्यैव
विवक्षणेन, न दोषेण तथानिवेशप्रसक्तत्वात्साध्यसत्त्वाभावात्तत्रस्य वृत्तिमत्वस्यैव प्रतीयमानत्वरूपासत्त्वाभावस्यापि प्रत्यक्षसिद्धत्वेन तत्र
एव वारणसंभवेनासत्त्वभावनिवेशो व्यर्थ एवेति शङ्का च प्रसरतः ; तथापि असत्त्वप्रसंजकासदेवेदमिति श्रुत्युपगृहीतोक्तासत्त्वस्य प्रत्यक्ष-
बाधासंभवेन प्रसक्तोक्तार्थान्तरवारणार्थमुक्तश्रुतेरन्त्याप्रसंजकत्वप्रतिपादनपूर्वकं प्रपञ्चासत्त्वावर्थान्तरवारणार्थमुक्तसाध्योदायेनासत्त्वा-
भावनिवेशोप्यवश्यक एव, प्रपञ्चसावृत्तित्वप्रसक्तिका तु श्रुतिः कापि नोपलभ्यत इति अवृत्तित्वावर्थान्तरवारणार्थं न यत्नान्तरमाश्रितं,
यदित्यसत्त्वाभावप्रत्यक्षत्वस्य यथाग्रहः तदाऽसत्त्वाभावनिवेशोप्यन्वयवश्यक एव—एतद् चैतद्व्यापकत्वावस्थामिति ॥

न्यत्वेन तत्रातिव्याप्तिः; सद्रूपत्वेन ब्रह्मणः तद्व्यन्तानामाधानधिकरणत्वात् निर्धर्मकत्वेनेवाभावरूपधर्मानधिकरणत्वाच्चेति दिक् ।

इति सदसद्विलक्षणत्वरूपमित्यव्याख्यविचारः ।

सिद्धिव्याख्या ।

नच—सद्वैलक्षण्याङ्गीकारेऽपि नृशृङ्गादिवत्परोक्षताप्रतीतिर्न स्यादिति सुवचमिति—वाच्यम्, निःस्वरूपे नृशृङ्गे सद्वैलक्षण्यरूपधर्मस्याप्यनङ्गीकारात्, सदसद्रूपत्वं वाधितमिति तदादायार्थान्तरानवकाशाच्च । नच—

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

रूपो धर्मोऽपि न शुद्धे ब्रह्मणि, किन्तु स्रोपहिते, भावयदभावेऽपि युक्तेस्तुल्यत्वात्—तत्राह—निर्धर्मकत्वेनेवेति । अभावरूपधर्मानधिकरणत्वात् सत्त्वाभावरूपधर्माधिकरणत्वस्याप्यसंभवात् । तथाच सत्त्वाभाव ब्रह्मणि स्वीकृत्यातिव्याप्तिदानं तथासङ्गतम् । तस्मादाभावरूपधर्मस्य न भावरूपधर्मतुरययुक्तिः कल्प्यम्, प्रपञ्चे कल्पितस्य व्यावहारिकवाच्यत्वादेरभावस्याधिष्ठानब्रह्मस्वरूपत्वात्; अन्यथा तस्यापि व्यावहारिकत्वे उक्तवाच्यत्वप्रतिक्षेपकत्वासंभवात्, तत्संभवस्वीकारपक्षेऽपि सत्यब्रह्मस्वरूपादतिरिक्तस्य तादृशाभावस्वरूपस्य कल्पने गौरवात्, अतिरिक्तादृशास्वरूपस्वीकारपक्षेऽपि तस्य ब्रह्मणि त्वया संबन्धास्वीकारेऽसत्त्वाभावस्याप्यतिरिक्तस्य शुद्धब्रह्मसंबन्धासंभवात् न कोऽपि दोष इति

लघुचन्द्रिकाया चिद्वेलेशोपाध्यायी ।

क्यमिति भावः ।—भावयदिति । तत्सम्यन्तादिति ।—अभावे इति । उपगम्यमाने इति शेषः । युक्तेः निर्धर्मकत्वव्यापातस्य । निर्गुण इत्यत्र गुणपदस्य भावमानार्थकत्वे न मानम्, लक्षणाया दुर्वारत्वादिति भावः ।—तुल्यत्वादिति । तथाच वाच्यत्वाभावरूपसत्त्वस्य ब्रह्मण्यभावसत्त्वादित्यव्याप्तिर्दुर्वारिवेति भावः । निर्धर्मकत्वेनेवेत्यादिमूलं यथाशुभेभावाभावयोर्युक्तितौल्योपगमेऽप्यतिव्याप्तिनिराकरणपरम्, तत्र न युक्तम्, अधिकरणीभूतब्रह्मस्वरूपाभावतदतिरिक्ताभावयोर्युक्तितौल्याभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् इत्यतः तन्मूलं युक्तितौल्योपगमापादकतापत्तिपूर्वकतया व्याचष्टे—भावरूपेत्यादि । इष्टापत्तिद्राक्षा वारयति—तथाचेति । असङ्गतमिति । स्यादिति शेषः । तस्मात् अतिव्याप्तिः सत्त्वानुरोधत्वात् ।—अभावस्येति । पारमाधिकत्वानुरोधादिति शेषः ।—ब्रह्मस्वरूपत्वादिति । तथाच न तेन सधर्मकत्वापातः । धर्मधर्मिभावस्य भेदनिबन्धनत्वेन स्वातिरिक्तधर्मवत्त्वस्यैव सधर्मकत्वरूपत्वादिति भावः । अन्यथा वाच्यत्वाभावस्य पारमाथिभ्रह्मरूपत्वानङ्गीकारे । व्यावहारिकत्वे ब्रह्मज्ञानान्यावाच्यनया प्रातिभासिकत्वासंभवेन व्यावहारिकरूपत्वात्संभवेन ।—उक्तेति । व्यावहारिकत्वार्थः ।—असंभवादिति । प्रतियोगिसत्ताधिकसत्ताकस्यैवाभावस्य प्रतियोगिविरोधित्वादिति भावः । स्वात्मिकभावाभाववत् तदन्ययोरपि भावाभावयोस्समसत्ताकयोर्विरोध इति पक्षाभिप्रायेणाह—तत्संभवेति । गौरवादिति । ब्रह्मस्वरूपत्वावश्यकत्वादिति शेषः । वाच्यत्वाभावस्य ब्रह्मस्वरूपत्वे तादृशाभावस्य ब्रह्मणिकल्प्यम् । अन्यथा तु तादृशाभावः, तत्र च तत्त्वमिति गौरवम् । यदि वैयात्यात् उक्तगौरवात्, तदा यथाशुभार्थ एव पर्यवसानमाह—अतिरिक्तेति । त्वया भावाभावयोरपि निर्धर्मकत्वव्यापातकत्वहप्युक्तितौल्यं वदता । कोऽपि दोषः कथमप्यतिव्याप्तिः । यदि च वाच्यत्वरूप एव वाच्यत्वाभावरूपसत्त्वसामावस्तदा तस्य ब्रह्मणि सत्त्वव्यगन्धस्याप्यभावात् प्रातिव्याप्तिरिति बोध्यम् । असत्त्वाभावः सत्त्वेन प्रतीयमानत्वम् । तच्च सत्त्वप्रकारवृत्तिविषयत्व, तत्तु विकल्पस्यावृत्तिमादायालीकेऽपि सम्भवतीत्यभिमानानुसुक्तिः । मिथ्यात्वलक्षणस्यालीकेऽतिव्याप्त्या दुष्टहेति दूषणपरिहर्तुं उपन्यस्यति

१ एतेन—वाच्यत्वाभावस्य ब्रह्मरूपत्वे तदभावे ब्रह्मण्यत्वत्वेति अतिव्याप्तिः, अभावस्य स्वात्मवेऽप्यतिरिक्ते अभावात्पक्षेऽप्युपगमात् घटाभावे घटाभाववान् भूतल घटाभाववदित्यादां, अभाववत्पदवाच्यापत्तिश्च, अभावेन तदाश्रयत्वादिना ब्रह्मण समिश्रेणवत्पत्तिश्च, ब्रह्मभित्तरे त्वेनेवादेतद्व्याप्तिरित्यादिवायाश्रयसौगन्धिक परास्तम्,—तादात्म्यस्य वृत्तनिवामकत्वात्, घटे रूपमित्यादिप्रत्ययाना भ्रमरूपवर्मेवेति शुरुचन्द्रिकायासुपपादितत्वात्, लघुचन्द्रिकापक्षेण वृत्तिनिवामकवर्तनीयतेऽपि निर्गुणवृत्तिविरोधेन ब्रह्मणि वाच्यत्वाभावादिधर्मव्यपनासंभवेन तदनभ्युपगमात् । एवञ्च ब्रह्मभित्तत्वपक्षादरणे न कोऽपि दोष इति ।

सिद्धिव्याख्या ।

देशकालभेदेन घटादावेव सदसद्रूपत्वं दृष्टमिति—वाच्यं; तथापि यत्र यदा यस्य सदसद्रूपत्वं तस्य तत्रैव तदैवासत्त्वरूपस्यादृष्टेरिति दिक् ॥

इति सिद्धिव्याख्याने प्रथममिथ्यात्वनिरूपणं समाप्तम् ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

भावः । यत्तु—सत्त्वेन प्रतीयमानत्वरूपोऽसत्त्वाभावोऽलीकेऽप्यस्तीति तद्वदितं लक्षणमयुक्तं इति । तत्र । सत्त्वेन प्रतीयमानत्वस्य सत्तादात्म्यनद्रदन्यतरत्वपर्यवसितस्य निवेशसंभवात् । नचैवं—सत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्यस्य ब्रह्मण्यसंभवात् ब्रह्मवारणस्य तेनैव संभवेन सत्त्वाभावोपादानं व्यर्थमिति—वाच्यम्; परमते घटाद्यात्मकसत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्यस्य सदस्रघटत्वाद्दौ संभवेन प्रपञ्चस्य सदस्रपाद्यावृत्त्यसम्भवेन अनुमाने सिद्धसाधनात्, विजातीयव्यावृत्त्यसंभवेन लक्षणालाभाच्च ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां सदसद्विलक्षणत्वरूपप्रथममिथ्यात्वविचारः ॥

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

—यश्चिन्ति । सत्त्वेन प्रतीयमानत्वं नोक्तत्वं, किन्त्वन्वयेदेवेति नातिव्याप्तिरित्याह—सत्त्वेनेति । नचैवमपि—अलीके प्रातीतिकसत्तादात्म्यमादायातिव्याप्तिर्दुर्वारिति—शङ्कतम्; तस्य पूर्वं निरासात् । सत्त्वेन प्रतीयमानत्वस्य सत्तादात्म्यत्वत्वत्वत्वे सत्तादात्म्येऽव्याप्तिः । अनवस्थाभयेन तत्र सत्तादात्म्यान्तरानुपगमात् इत्यतः सत्तादात्म्यघटितान्यतरत्वनिवेशः । यदि तु घटाभावे घटाभावस्यैव सत्तादात्म्ये स्वस्यैव सत्तादात्म्यस्य स्वरूपसंबन्धेन दृष्टिः स्वीक्रियत इत्युक्तं स्मर्यते, तदोक्तान्यतरत्वनिवेशोऽपि न क्षतिरिति बोध्यम् । एवं उक्तान्यतरत्वरूपस्यासत्त्वाभावस्य निवेशे । सत्प्रतियोगिकत्वोपलक्षिततादात्म्यस्य संबन्धतया संयोगस्यैव द्विष्टस्य ब्रह्मण्यपि संभवाद्विशिष्टेत्युक्तम् । यद्यप्युक्तोपलक्षिततादात्म्यघटितलक्षणे न सत्त्वाभाववैयर्थ्यम्; तथाप्युक्तविशिष्टघटितलक्षणेऽपि तत्सार्थक्यं संभवतीत्यभिप्रायेण समाधत्ते—परमतइति । सदस्रपाद्यावृत्तिः सदस्रत्वविरोधिभिध्यात्वसिद्धिः । नन्वेवमपि लक्षणे तद्वैयर्थ्यं हुरुद्धरं; इत्यत आह—विजातीयेति । अयं भावः । व्यावर्तकमेव हि लक्षणम् । व्यावर्तकत्वं च लक्ष्यभूतपक्षधर्मिकेतरभेदानुमितस्वरूपयोग्यत्वम् । तत्र तद्व्यवृत्तित्वे सति इतरभेदव्याप्यत्वम् । मिथ्यात्वलक्षणस्य चोन्नयमते लक्ष्यं व्यवस्थाप्यानिर्दिचनीयताकं शुक्तिरजतादिकम् । तत्र च प्रकृतलक्षणैर्न हेतुभ्येतरभेदोऽनुमेयः । एवं च यदि सत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्याधिकरणत्वघटितं सत्त्वाभावाघटितं लक्षणं तदा तस्य परमते घटत्वादिसदस्रपसाधारणतया घटत्वादावितरभेदव्यभिचारित्वात् न तादृशानुमितस्वरूपयोग्यत्वम् । इतरपदार्थधात्र सदसती, तदुभयभिन्नस्यैवात्र शुक्तिरजतादिकस्यभूतपक्षरूपत्वात् घटत्वादेः सदस्रेतरभेदेऽपि व्यभिचारसंशयस्य दुर्वारत्वात् सत्त्वाभावाघटितलक्षणादिरेव युक्तः । तादृशलक्षणवति दृष्टान्ते परेणापि सदसद्रूपेतरभेददर्शयान्तीकार्यत्वेन घटत्वादीं च तादृशलक्षणरूपत्वे हेतावपि विवादेन तद्व्याप्यत्वघटितं स्वरूपयोग्यत्वमक्षतमिति ॥ अत्र परमतेऽपि शुक्तिरूपमेकं प्रातिभासिकं पक्षीकृत्यापरेण तेन रज्जुसर्पादिदृष्टान्तेनोक्तलक्षणरूपहेतुना सदसद्रूपेतरभेदः साधनीयः, नत्वितरसामान्यभेदः । रज्जुसर्पादौ व्यभिचारात् । नापि प्रातिभासिकसामान्यं पक्षीकृत्य तदितरसामान्यभेदः साध्यः; शब्दयदृष्टान्ताभावेनान्यत्रव्याप्तिरग्रहात् । घटत्वादेः सत्त्वे विवादेन दृष्टान्तत्वासंभवात् व्यतिरेकव्याप्तिश्चातुमानादत्त्वानुपगमादिति बोध्यम् । एतस्मृचनार्थेतेतरेत्यनुक्त्वा विजातीयेत्युक्तम् इति शिवम् ।

इति ब्रह्मानन्दीयव्याख्याने विट्टलेशीये प्रथममिथ्यात्वनिरक्तिरूपिणी ॥

इत्यद्वैतसिद्धौ प्रथममिथ्यात्वम् ।

श्रीरस्तु ।

अथ प्रथममिथ्यात्वनिरूपणम्—

तदयं संग्रहः—

(१) न्यायामृतकाराः—

न तापरसदसद्विलक्षणत्वं मिथ्यात्वम् । तद्वि सत्त्वविक्षिप्यसत्त्वाभावो वा, सत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावधर्मद्वयं वा, सत्त्वात्यन्ताभाववत्त्वे सत्त्वसत्त्वात्यन्ताभाववत्त्वं वा, । नाद्यः, भग्मते सदेवसत्त्वाभावे जगति तस्याप्रसिद्धत्वात् । न द्वितीयः; सत्त्वासत्त्वयो परस्परविरहस्वरूपत्वेनैकाभावेऽपरसत्त्वावश्यवत्त्वेनोभयसाधनस्य व्याहृतिपराहृतत्वात् । यद्यपि अस्मन्मतेऽप्रामाणिकस्यैवात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन प्रामाणिकस्य सत्त्वस्याभावाप्रसिद्ध्या न सत्त्वाभावोऽसत्त्वम्, एव असत्त्वस्यापि तुच्छे प्रामाणिकत्वेन तदभावोऽपि न सत्त्वमिति, न परस्परविरहरूपत्वसम्भव इत्यारोपितसत्त्वासत्त्वयोरेव परस्परविरहरूपत्वाद्वास्तवसत्त्वासत्त्वाभावसाधने न व्याहृतिरिति परस्परविरहरूपत्वोक्ते परस्परविरहव्यापकत्वतात्पर्यमेव वर्णनीयम्; तदपि यत्तारोपितसत्त्वाभाव, तन्नासत्त्वमिति व्याप्तिसिद्धावेधोपपद्यते, सा च न सम्भवति, वास्तवसत्त्वाधिकरणे घटादावारोपितसत्त्वाभावसत्त्वेऽप्यसत्त्वाभावादिति न दोषः, तथापि अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिना सहैव प्रतियोग्यारोपे प्रधानभूतेनापि विरोधेनारोपितसत्त्वाभावस्यारोपितसत्त्वेनेव वास्तवसत्त्वेनापि विरोधस्याङ्गीकारादुक्तव्यापकत्वसम्भवः । यत्र वास्तवसत्त्व तन्नारोपितसत्त्वाभावो नास्तीति प्रतीत्या प्रतियोग्यारोपे प्रधानेनापि विरोधस्याङ्गीकार्यत्वात्, आरोपितसत्त्वात्यन्ताभावो नास्तीत्यस्य प्रतियोग्यधिकरणससर्गारोपपूर्वकप्रतीतिविषयाभावो नास्तीत्यर्थकरणत्वात्, यत्र वास्तवं सत्त्वं तत्र सत्त्वाभावस्य सत्त्वारोपपूर्वकप्रतीतिविषयत्वाभावात् । अत एव हि दोषात्यन्ताभावो भगवत्क्षणमिति सिद्धान्तोऽपि सगच्छते, अन्यथा तत्रापि पूर्वोक्तरीत्याऽऽरोपितदोषाभावस्यैव भगवत्क्षणत्वपत्त्या तस्य जीयसाधारण्यापत्तेः । निर्धर्मकब्रह्मवत्सत्त्वरालिह्येऽपि सद्रूपत्वापत्त्याऽर्थान्तराच्च । न द्वितीयः, असत्त्वाभावाशयस्य सिद्धत्वाद्दशत सिद्धसाधनाच्च । नापि तृतीयः; व्याहृते, अर्थान्तरात्, साध्यैकत्वात्, विशिष्टसाऽप्रसिद्ध्याऽप्रसिद्धविशेषणत्वाच्च इति वर्णयन्ति ॥

(२) तत्राद्वैतसिद्धिकाराः—

यद्यपि सत्त्वविक्षिप्यसत्त्वाभावपक्षो न क्षोदक्षमः, तथापि द्वितीयतृतीयपक्षौ विचारसहायेवेति न मिथ्यात्वनिर्वचनसम्भवः । तथाहि—न सत्त्वासत्त्वयो परस्परविरहरूपत्वमङ्गीक्रियते, अप्रामाणिकस्यैवात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमित्यादि—भवदीयसिद्धान्तस्य प्रामाणिकाना घटादीनामप्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वदर्शनेनायुक्तत्वेन वास्तवसत्त्वाभावात्तादृशासत्त्वाभावरूपोभयस्यैवान् विवक्षणेन सन् घट इतिवच्छुक्तिरुच्यते सति प्रतीत्याऽऽभाव्यस्वरूपसत्त्वव्यतिरेके एवासत्त्वमिति वर्णनासम्भवेन क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्ययोग्यत्वस्यैवासत्त्ववृत्तताया अङ्गीकरणीयत्वात् । एवञ्च तादृशसत्त्वाभावसत्तादात्म्योभयसाध्यतायामेवान् तात्पर्येण नोक्तव्याहृतेरवसरः । अस्तु वा परस्परविरहरूपत्व, तावतापि भवत्सिद्धान्तानुसारेणाऽऽरोपितसत्त्वाभावस्यैवासत्त्ववृत्तत्वमित्येवाङ्गीकरणीयतया वास्तवसत्त्वासत्त्वाभावसाधने न व्याघातावकाशः । यद्विदुस्तदर्थं परस्परविरहरूपत्वोक्ते परस्परविरहव्याप्यत्वे तन्नापकत्वे वा तात्पर्यमित्यङ्गीक्रियते, तावतापि प्रतियोग्यारोपस्य प्रधानेनापि विरोधस्यासम्भवः, भिन्नसत्ताकथारविरोधस्योपपादमिथ्यमाणत्वादिति, वास्तवसत्त्वाधिकरणे घटादौ प्रातीतिकसत्त्वप्रतियोगिका भावरूपसत्त्वाभावसत्त्वेऽपि तादृशसत्त्वाभावाभावाभावासाधने न परस्परविरहव्यापकत्वासम्भवः, वास्तवसत्त्वाधिकरणे तस्य निषेधानर्हतया प्रातीतिकसत्त्वारोपपूर्वकमेव प्रातीतिकसत्त्वाभावस्य घटे विषयताया वाच्यतया प्रतियोग्यधिकरणससर्गारोपपूर्वकप्रतीतिविषयाभावो नास्तीत्यर्थकरणेऽप्यनित्यत्वात्, अन्यथा दोषाभावो भगवत्क्षणमिति भवदीयसिद्धान्तस्यापि भङ्गापत्तेः, तत्रापि प्रतिभोग्यधिकरणससर्गारोपपूर्वकप्रतीतिविषयदोषाभावस्याभावात्, वास्तवदोषादिसत्त्व-एव दोषाथनारोप, तत्सत्त्वे तु तस्याप्यारोप इत्यत्र विनिगमकाभावात् । अतएव—परस्परविरहव्याप्यत्वपक्षोऽपि निरस्तः; गोत्वाश्वत्वयो परस्परविरहव्याप्यत्वेऽपि तदभावयोगे सामानाधिकरण्यदर्शनेन तस्य व्याघाताप्रयोजकत्वाच्च । केवलो गिर्गुण इति श्रुत्या निर्धर्मकत्वेनावगतस्य ब्रह्मण्युक्तिप्रमितत्वेन सद्रूपत्वाङ्गीकारेऽप्यतादृशस्य प्रपञ्चस्य सद्रूपत्वाङ्गीकारायोगात् । एकपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानेकधर्मसाधने सिद्धसाधनाभावस्य भवदीयमन्त्र एव प्रतिपादनात्कस्यापि

दोषस्याभावेन द्वितीयपक्षः समीचीन एव । यदितु प्रत्यक्षप्रमितत्वेन प्रपञ्चस्यापि सद्रूपत्वसिद्धिः, प्रत्यक्षमेवागमात्प्रबलमिति च विभाव्यते, तदापि तुप्यतु दुर्जनन्यायेन अर्थान्तराभावोपपादनार्थं सत्प्रतियोगिकासत्प्रतियोगिकभेदद्वयं साध्यमिति भेदघटितसाध्यमज्ञीकृतम् । सर्वथाऽपि सदसद्विद्वृलक्षणत्वरूपमित्यात्वसिद्धिरप्रत्यूह्य । एतेन—तृतीयपक्षेऽप्युक्तव्याघातादीनां नावसर इति—सूचितम् । शुक्तिरूप्ये सत्त्वाभावविशिष्टासत्त्वाभावप्रतिष्ठा नाप्रसिद्धविशेषणत्वमपीति सर्वमनवयम् इति निरूपयन्ति ॥

(३) तदेतत्तरङ्गिणीकारा न सहन्ते—

तथाहि—“असत्त्वेन प्रतीयेत” इति वदता त्वयोक्ताप्रतीतिप्रयोजकस्य प्रतीत्यनुपाधिकस्य वाध्यत्वाभावरूपस्यैवासात्त्वस्य वक्तव्यत्वेन घटादिगतसत्त्वस्य शशशङ्कादिगतासत्त्वाभावरूपत्वस्य घटादिगतारोपितासत्त्वास्तन्ताभावरूपत्वस्य वा स्वीकारे, क्रमेण तुच्छत्वस्य, असत्त्वास्तन्ताभावरूपत्वस्य निःस्वरूपत्वेन तदस्तन्ताभावरूपत्वस्याऽसत्त्वनुपपत्तेः प्राप्तावपि समानसत्ताकयोः परस्परविरहयोर्व्याप्यत्वविशिष्टव्यापकत्वरूपत्वनियमस्याङ्गीकरणीयत्वेनोक्तव्याघातादावस्थम् । उक्तविधिसत्त्वाभावरूपत्वत्वं च उक्तविधासत्त्वे विद्यत एव; शुक्तिरूप्ये तादृशासत्त्वस्यैव विद्यमानत्वात् । एतेन—परस्परविरहव्याप्यत्वेऽपि गोत्वाश्वत्वयोः तदभावयोरुद्वे सद्दोषलम्भवदुपपत्त्या तस्य व्याघाताप्रयोजकत्वादिवचनमपि—पराहृतम्; केवलव्याप्यत्वस्य व्याघातप्रयोजकत्वस्यास्तदनिमित्तत्वात्, व्याप्यत्वविशिष्टव्यापकत्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वस्याभिमतत्वात् । एवंच गोत्वाश्वत्वयोः परस्परविरहव्यापकत्वाभावात्प्रोक्तदोषः । सत्त्वाभावेऽपि ब्रह्मवत्सद्रूपत्वोपपत्त्याऽर्थान्तराच्च । नच—आगमापेक्षया प्रत्यक्षस्य दीर्घत्वेन तद्वाधितं सद्रूपत्वं न सिद्ध्यतीति—वाच्यम्; एवंसति रजतंविनाऽपि शुक्तौ रजततादात्म्यवत् सद्रूपं वस्तु विनाऽपि प्रपञ्चे सत्तादात्म्यप्रतीत्युपपत्तौ ब्रह्मणोऽपि सद्रूपताया असिद्धिप्रसङ्गात् । एतेन—शुक्तिरूप्ये साध्यवैकल्यमपि—सूचितम् । एकाधिकरूप्येनोभयाप्रसिद्धाऽप्रसिद्धविशेषणत्वम् । इति ॥

(४) ब्रह्मानन्दसरस्वत्यस्तु—

यद्यपि अन्यत्रासत्त्वं प्रतीत्यनुपाधिकमेव विवक्ष्यते; तथापि प्रकृते निवेशनीययोः सत्त्वासत्त्वयोरसत्त्वं न तादृशं विवक्ष्यते इत्येव सिद्धिप्रन्धाशयः । नह्यन्यत्र प्रतीत्यनुपाधिकमेवासत्त्वं विवक्षितमित्येतावता सर्वत्रापि तथैव विवक्षणीयमिति समस्ति काचन राजाज्ञा । एवंचात्र क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वस्यैवासत्त्वपदेन विवक्षणात्स च शुक्तिरूप्येऽभाव्याघातकारेण परस्परविरहव्यापकत्वस्यासम्भवाद्वाप्यत्वविशिष्टव्यापकत्वस्य समानसत्ताकरस्परविरहनिष्ठस्यात्राभावात् व्याघातः । परस्परविरहव्याप्यत्वं तु संभवदपि न व्याघातप्रयोजकमिति सिद्धावेवोक्तम् । एवंच द्वितीयपक्षो न दुष्टः । इदं रजतमित्यादां विद्यमानस्यैव रजतस्य तादात्म्यं शुक्तौ भासते, नाविद्यमानस्य; अनिर्वचनीयहयास्यङ्गीकारात्, एवं सत्तादात्म्यमपि सद्रूपसत्तायामेव संभवति, नान्यथा । इयंस्तु विशेषः,—रजतस्य घाघकज्ञानवाधितत्वात्प्रातिभासिकत्वम्, ब्रह्मणस्त्वतथात्वात्पारमार्थिकत्वमिति । एतेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमपि परिहृतम् । दृष्टिवीतरभिन्नेत्यत्रैव विशकलितप्रसिद्धिमादायोभयसाधनसंभवेन, शुक्तिरूप्ये उभयप्रसिद्धेरपि विद्यमानत्वेन चाप्रसिद्धविशेषणत्वस्याप्यसंभवात् । एतेन विशिष्टसाध्यकत्वपक्षोऽपि व्याहृतः । भेदघटितसाध्यकत्वपक्षे तु न कोऽपि दोष पृथक्प्रतिपादित इति तत्खण्डनार्थं न यतितम् । शुणादिकं गुण्यादिना भिन्नाभिन्नमित्यत्रैवांशतः सिद्धसाधनं न दोषाय । भेदसामानाधिकरूप्योपलक्षिताभेदस्यैव संसर्गताया अभ्युपगमेन न भेदाभेदज्ञानयोरेकज्ञानेनापरज्ञानस्य अतिवन्धः । इति प्रतिपादयन्ति ॥

इति प्रथममिध्यात्वनिरूपणम् ॥

अथ द्वितीयमिथ्यात्वोपपत्तिः ।

प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं वा मिथ्यात्वम् । ननु—प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषे-

सिद्धिव्याख्या ।

अथ सिद्धिव्याख्यायां द्वितीयमिथ्यात्वम् ।

प्रतिपन्नोपाधाविति, असव्यावर्तनायेदं विशेषणं । प्रागभावादिप्रतियोगित्वमादायांशतःसिद्धसाधन-
वारणाय त्रैकालिकेति । ननु—विवरणे आपणादिनिष्ठस्यैव पारमार्थिकरजतस्य स्वरूपेण शुक्ला-
दिरूपप्रतिपन्नोपाधिनिष्ठान्ताभावप्रतियोगित्वस्योक्तत्वात्तद्वदेव प्रपञ्चस्य/ प्रतिपन्नोपाधिनिष्ठत्रैकालिक-
निषेधप्रतियोगित्वसाधनस्य सत्यत्वेऽद्युपपत्त्याऽर्थान्तरम्, संबन्धान्तरेण स्वसमवायदेशनिष्ठत्रैकालिकनि-
षेधप्रतियोगित्वाच्च सिद्धसाधनं—इति चेन्न; सर्वत्र प्रतिपन्नोपाधौ प्रतिपत्तिविषयीभूतसकलसं-
बन्धेन स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य वा विवक्षि-
तत्वात् । नचैवं विवरणे सिद्धसाधनमर्थान्तरं वा सत्यत्ववादिनोद्भावयितुं शक्यते, तेन केवला-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अथ द्वितीयमिथ्यात्वोपपत्तिः ।

‘नेह नानास्ती’त्यादिश्रुत्यर्थे विवदमानं प्रति साध्यान्तरमाह—प्रतिपन्नेत्यादि । प्रतिपन्नः स्वप्रकारकधीवि-
शेष्यः य उपाधिरधिकरणं तद्विधौ यत्त्रैकालिकनिषेधोऽत्यन्ताभावमन्प्रतियोगित्वमित्यर्थः । कपालादिनिष्ठभेद-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

अथ विद्वलेशप्रणीतायां ब्रह्मानन्दीयव्याख्यायां

द्वितीयमिथ्यात्वम्

प्रतीति । निराकर्तुमित्यर्थः । शशविपाणायासख्यादृश्यर्थे प्रतिपन्नत्वमुपाधिविशेषणम् । तदुभय व्याचष्टे—प्रतिपन्न
इत्यादि । प्रतिपत्तिः ज्ञान तद्विषयताया केवलान्वयितया स्वशून्यतद्विषयतन्त्वादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमादाय घटादौ
सिद्धसाधनमत पूरयति—स्वप्रकारकेति । स्व मिथ्यात्वेनाभिमतम् । न च—तन्तोपि स्वप्रकारकभ्रमविषयतासमवा-
दुक्तदोषतादवस्थम्, तादृशप्रभावविक्षणे सिद्धान्ते कपालादेरपि घटादिभ्रम प्रत्येव विषयतयाऽसमवायपत्तिरिति—वाच्यम्,
स्वप्रकारकप्रमाविषयत्वेन पराभिमतत्वस्य विवक्षितत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु स्वप्रकारकत्वोपादानं तुच्छातिव्याप्तिवा-
रणाय । न च—असन्नशून्य इति विक्लवरूपप्रतीतिमादाय सा दुर्वारिति—वाच्यम्; स्वप्रकारताया सत्त्वावच्छिन्नत्वस्यासदृ-
तित्वस्य वा निवेशात् । धीविषयत्व तु यथाश्रुतमेव । तेन सर्वत्रेति पूरणपरपूर्वग्रन्धेन न विरोधः । उप समीपे आधीयते-
ऽस्मिन्नित्युपाधिरिति व्युत्पत्त्यभिप्रायेण व्याचष्टे—उपाधिरकधिरणमिति । प्रतिपन्नपदे निष्ठाविषयताया विशेष्यता-
रूपत्वलाभायेद, अधिकरणत्व तु न घटक, अव्यावर्तकत्वात् । ननु त्रैकालिकनिषेधो भेदोऽपीत्यतो व्याचष्टे—त्रैकालिकनि-
षेधोऽत्यन्ताभाव इति । ननु—त्रैकालिकनिषेधपदेनात्यन्ताभावविवक्षणे प्रपञ्चाभावस्य कालिकाव्याप्यवृत्तितामादाया-
र्थान्तरवारकस्य त्रैकालिकत्वव्यवशेषणस्य त्रैकालिकपदेन पूर्वं लभितस्यान्तालाभप्रसङ्गः, निषेधपदोपस्थाप्यभावे त्रैकालि-
कपदेन भेदव्यावर्तकविशेषणालाभेन त्रैकालिकनिषेधपदेनात्यन्ताभावविवक्षाया असम्भवः, न च—त्रैकालिकपदस्य सदात-
नो निषेधपदस्य चान्योन्याभावमिन्नाभावरूपं सप्तर्षाभावोऽर्थ इति मरदा नित्यसप्तर्षाभावार्थवत्यान्ताभावपदेन त्रैकालिक-
निषेधपदस्य विवरणं युज्यते, उक्तशब्दादस्याप्रसारादिति—वाच्यम्, कपालादिनिष्ठभेदव्यसिद्धिप्रतियोगित्वमादाय सिद्धसाधन-
स्यात् अतस्त्रैकालिकेत्युत्तरपदपर्यालोचनेन निषेधपदाद्ये अभावत्वावच्छिन्ने त्रैकालिकपदेनैव भेदव्यसिद्धिप्रतियोगि-
तत्वात्

१. सप्तम्यन्तपदसमिभ्याल्लतनञ्जोल्यान्ताभावबोधकत्वस्यैव व्युत्पत्तिनिष्ठावा‘नेह नाने’ति श्रुतेरत्यन्ताभाववदितमिथ्यात्वसमर्पण एव
सामर्थ्यात् द्वितीयमिथ्यात्वमत्यन्ताभाववदितमेव निर्वचनीयमित्यपि नेहेति श्रुतिनिर्देशेन सूचितमिति, अत्यन्ताभाववदितमेव मिथ्यात्व
वक्तव्यमिति निर्वन्धाभावाच्चेति न्यायभारसरोरुमपि पराहत् ॥ इति ॥

धस्य तात्त्विकत्वे अद्वैतहानिः, प्रातिभासिकत्वे सिद्धसाधनं, ध्यायहारिकत्वेऽपि तस्य वाध्यत्वेन

सिद्धिव्याख्या ।

न्वयत्यन्ताभावप्रतियोगिनस्तदप्रतियोगिनश्च स्वदेशकालसद्वन्धयोश्च प्रतिपत्तिविषयीभूतसकलसंन्धेन स्वरूपेणासत्त्वसैवाङ्गीकारात् । नचैव—प्रतिपन्नोपाधाविति व्यर्थ विशेषणम्, सर्वत्रेत्नेनेव तदाभादिति—वाच्यम्, प्रतिपन्नोपाधावित्यनेनेव तस्य विवक्षितत्वादिति ध्येयम् । ननु—त्रैकालिकनिषेधः किं तात्त्विकः ? उत प्रातिभासिकः ? आहोस्विद्वधावहारिकः ? इति त्रिधा विकल्पनं मनसि निधायाह—नन्विति । अद्वैतहानिरिति । तथाच ततो भीतेन त्वया त्रैकालिकनिषेधस्य तात्त्विकत्व नाङ्गीकर्तव्यमिति ध्येयम् । द्वितीयं त्वाह—प्रातिभासिकत्व इति । आगन्तुकदोषप्रयुक्तभानत्वमित्यर्थः । तथा च घटवति घटप्रतियोगिकनिषेध इव प्रपञ्चवति ब्रह्मण्यन्यत्र वा तत्प्रतियोगिकनिषेधः आगन्तुकदोषप्रयुक्तभानरूपाध्यास एव त्वन्मते पर्यवसित इति प्रपञ्चे तादृशनिषेधप्रतियोगित्व साधयतस्तव न तत्र स्वाभिमतमिध्यात्वसिद्धिः । अतएव प्रपञ्चसत्यत्वत्रादिना मिध्यात्व साधयन्त प्रति सिद्धसाधनमर्थान्तरोद्घाटन वा सुकरमिति भावः । तृतीयं दूषयति—व्यावहारिकत्वेऽपीति । तस्य वाध्यत्वेनेति ।

गौडब्रह्मनन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

धसादिप्रतियोगितामादाय सिद्धसाधनं स्यादतस्त्रैकालिकेति । अद्वैतहानि 'नेह नाने'त्यादिश्रुतिबोधितस्य ब्रह्मणि दृश्यसामान्याभावस्य निरोधः । सिद्धसाधनमिति । कपाले घटो नाम्नीत्यादिप्रमे प्रातीनिकस्यात्यन्ताभावस्य

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

लाभ इति प्रतीते, तस्य चासम्भवं द्रव्यकुलालिति—चेन्न, मिथ्यालघटकाभावस्य व्याप्यवृत्तितया कालानवच्छिन्नलक्षणे त्रैकाणिकपदस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वावच्छिन्न लक्षणया आवश्यकत्वेन तस्यैवान्योन्याभावभिनन्त्वमन्तर्भाव तद्वद्विदितमर्भावेच्छेने लक्षणोचिता । निषेधपदस्यान्योन्याभावभिनन्तत्वे पदद्वये लक्षणपत्त्या तस्याभावलावच्छिन्नमात्रार्थताया युक्तत्वादित्यभिप्रायान् । प्रकृते विवरणभूतात्यन्ताभावपदार्थघटक नित्यत्वमपि अवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वमेव । असादेरपि कालावच्छिन्नवृत्तिमत्त्वात् व्युत्पत्ति । विप्रतिपत्तिव्याख्यायसरे तु ध्याप्यवृत्ति सर्वकालावच्छिन्नत्वमुपगम्य त्रैकालिकपदसादतनरूपयथाश्रुताथपरतया व्याख्यायैकस्य निषेधपदस्यैव लक्षणया सप्तर्भाभाधार्थकतया व्याख्यानं कृतमिति न किञ्चित् पूर्वापरविरोधोऽपीत्यलम् ॥ नन्वेव—त्रैकाणिकत्वस्य निषेधे 'नन्वि'त्यादिमूलशब्दाया असङ्गतिः, प्रातिभासिकस्य व्यावहारिकस्य च ज्ञानवाध्यत्वेन ज्ञानोत्तरकालेऽसत्त्वेन त्रैकालिकत्वासम्भवात्, त्रैकाणिकनिषेधपदेनात्यन्ताभावमात्रविवरणं तु तत्त्वप्रति स्फुटंयेति—चेन्न, त्रैकाणिकत्व हि भूतादिविविधससारकालिकैत्वमेव, तत्त्वज्ञानोत्तर कालस्यैवासत्त्वात् । तथाच ब्रह्मज्ञानमात्रवाध्यस्यापि प्रातिभासिकस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रपञ्चाभावस्य प्रातिभासिकत्वेऽपि ब्रह्मज्ञानमात्रवाध्यत्वोपगमेन व्यावहारिकावाध्यत्वेन त्रैकाणिकत्वनिर्वाहः । एवञ्च व्यावहारिकत्वे शब्दापि न । अत्र प्रातिभासिकत्वव्यावहारिकत्वपरद्वैविध्यं तून्मूलज्ञानकपत्तत्वाभ्यामिति ध्येयम् । अद्वैतहानिनिश्रयपत्तिशब्दा निरस्यति—नेहेति । विरोधः

१ एतत्पक्षं कालिका-वायश्चित्तमदल-ताभावप्रतियोगितामादाय सिद्धसाधनप्रसक्तिरेव नास्ति, एवमपि निरवच्छिन्नविशेषणतास्य भावच्छिन्नत्ववच्छिन्नरूपस्य विषयैवास्ति नवस्य, भावस्य निरवच्छिन्नविशेषणतास्य भावच्छिन्नवृत्तेरप्रसिद्धया घटत्पदभावाभावे त्रैकाणिकत्वसाधनेन तत्प्रतियोगितामादाय पदभावे लक्षणसम्भवासम्भवादव्याप्तिः अभावाभावसात्त्विकतामताश्रायणं तु न सम्भवति, स्थाय्यताभावादीना स्वप्रणामकाल-ताभावप्रतियोगितामादायैव मिथ्या वस्य समर्थनात् । एतन् स्वप्रणामभावेऽपि अन्याप्तिरिति युचित्तमिलादिशब्दा प्रमरति । तामा तु समाधान अभावाभावात् न भावस्वरूपस्य निरवच्छिन्नविशेषणतास्य भावच्छिन्नत्वात् नहीनाराज्ये दोष इति ॥ २ तादात्म्यसम्बन्धस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदनं यथा भता तरे प्रसिद्धमिति परेषां सिद्धसाधनमात्मनश्चाधोत्तरं, न तथा त्रैकालिकत्वस्य परमतेऽपि ध्वसे प्रतिबिम्बितं न त्रैकाणिकनिश्रयप्रतियोगितामादायार्थोत्तरमिति युक्त्याया तत्राप्यद्वया दमास्वरत्नचनमपि न समतमिति युचितम् ॥ इति ॥ ३ कालिकाव्याप्यवृत्ते पूर्वकालिकवच्छिन्नपदभावात् तत् पूर्वकालावच्छेदेन ध्याप्यत्वमावात् न सदानन्त्वमिति तादृशभावप्रतियोगितामादायार्थोत्तरप्रमत्तिनभवति । एतेन कालव्यापकत्वरूपत्रैकालिकत्वनिवन्धनेऽपि न निम्नर मिति वाच्यमस्ति परास्तं, सर्वकालावच्छेदनं घटवति सर्वकालावच्छेदेन तदभावमात्रप्रपञ्चाभिप्राययैव तादृशस्य व्याख्यानस्य घृतकारिति ॥

तात्त्विकसत्त्वाविरोधितया अर्थान्तरं, अद्वैतश्रुतेरतत्त्वावेदकत्वं च तत्प्रतियोगिनोऽप्रातिभासिकस्य प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वं च स्यादिति—चेन्न; प्रपञ्चनिषेधाधिकरणीभूतब्रह्माभिन्नत्वादिनिषेधस्य तात्वि-

सिद्धिव्याख्या ।

घटादितुल्यतया प्रपञ्चनिषेधस्यापि निषेधवाध्यत्वं, अन्यथा दृश्यत्वादेस्तत्रैव व्यभिचारः स्यादित्यर्थः । तात्त्विकसत्त्वाविरोधितयेति । त्वया समसत्ताकयोरेव विरोधस्वीकारादिति भावः । अर्थान्तरमिति । व्यावहारिकप्रतियोगिमति व्यावहारिकतदत्यन्ताभावसाधने वाधोऽपि बोध्यः । तृतीयपक्षे दूषणान्तरमाह—अद्वैतश्रुतेरिति । तत्रैव दूषणान्तरमाह—तत्प्रतियोगिन इति । निषेधप्रतियोगिन इत्यर्थः । ननु—किं पारमार्थिकत्वेऽप्रातिभासिकत्वे सति व्यावहारिकनिषेधप्रतियोगित्वं प्रयोजकमभिप्रेतम् ? किं वा विमतः प्रपञ्चः पारमार्थिकः, अप्रातिभासिकत्वे सति व्यावहारिकनिषेधप्रतियोगित्वादिति साधनमभिप्रेतम् ? नाद्यः; त्वदुक्तप्रयोजकं विनापि ब्रह्मणः पारमार्थिकत्वेन व्यभिचारात् । न द्वितीयः; व्याप्तिग्रहस्थलाभावात् । नच—अन्वयव्याप्तिग्रहस्थलाभावेऽपि निर्धर्मकब्रह्मणो व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्थलत्वं संभवतीति—वाच्यं; पारमार्थिकस्वरूपे ब्रह्मणि पारमार्थिकत्वरूपसाध्याभावस्यासंभवेन तस्य व्याप्तिग्रहस्थलत्वायोगात्, निर्धर्मकत्वेनैव हेत्वभावानधिकरणत्वाच्चेत्; रूप्यादेरेव व्यतिरेकदृष्टान्तत्वसंभवात् । रूप्यादौ पारमार्थिकत्वाभाववति व्यावहारिकालयन्ताभावप्रतियोगित्वस्य सत्त्वेन व्यतिरेकव्याप्ति व्यभिचारवारणायाप्रातिभासिकत्वेति विशेषणं, शुक्तिरूप्यादौ चोक्ताप्रातिभासिकत्वरूपविशेषणविरहप्रशुक्तविशेष्याभावोऽस्त्येवेति न व्यभिचारः । न च—साध्यवति ब्रह्मणि हेतोरभावादसाधारण्यमिति—वाच्यम् ; वास्तवासाधारण्यस्य सतोऽप्यप्रतिबन्धकत्वात्, नहि साध्यवति वृत्तिमात्रेणासाधारण्यं, किंतु सर्वनिश्चितसाध्यवद्यावृत्तत्वेन हेतोर्ज्ञानाद्ब्रह्मणस्त्वन्मतेऽज्ञेयत्वेन साध्यवत्तयाऽनिश्चयादिति भावः । प्रथ-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

विषयत्वेन सिद्धसाधनमित्यर्थः । व्यावहारिकत्वे ब्रह्मज्ञानवाध्यत्वे । तात्त्विकसत्त्वाविरोधितया प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्यावाध्यत्वेऽपि तदधिकरणे संभाविततया । अर्थान्तरं प्रपञ्चे सत्त्वविरोधिसिद्ध्यात्वसिद्धिरूपान् प्रकृतानुमानप्रयोजनानुस्य साध्यसिद्धिमात्ररूपप्रयोजनस्य सिद्धिः । अद्वैतश्रुतेः 'नेह नाने'त्यादिश्रुतेः । अतत्त्वावेदकत्वं वाध्यविषयकत्वरूपम् । तत्प्रतियोगिनो व्यावहारिकालयन्ताभावप्रतियोगिनः । पारमार्थिकत्वमिति । समानतात्ताकयोर्भावाभावयोर्विरोधाद्भावस्य व्यावहारिकत्वे प्रतियोगिनः । प्रातिभासिकत्वासम्भवेन पारमार्थिकत्वमेव बलात्स्यादिति भावः । ब्रह्माभिन्नत्वात् ब्रह्मस्वरूपालयन्ताभिन्नत्वात् । निषेधस्य प्रपञ्चालयन्ताभावत्वविशिष्टतादात्म्या-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

अनुपपत्तिः । कपाल इति । प्रातीतिकपदार्थानुपपत्त्युपरमते इत्यादि ।—ब्रह्मज्ञानवाध्यत्वे इति । एवं च तात्त्विकत्वमवाध्यत्वं प्रातिभासिकत्वं ब्रह्मज्ञानान्यावाध्यत्वं बोध्यम् । ब्रह्मणि व्यावहारिकप्रपञ्चाभावस्यापि परेणानुपपत्त्यात् विप्रतिपत्त्या संशयकोधितया जिज्ञासितत्वसंभवात् अविज्ञासिताभिधानरूपार्थान्तरासंभवात् व्याचष्टे—अर्थान्तरमिति । प्रयोजनादिति । अर्थशब्दः प्रयोजनवाचीति भावः । अतत्त्वं तद्विकृतदभाववत्त्वम् । तदावेदकत्वं नोक्त्युत्तरापद्यत इत्यत आह—अतत्त्वावेदकत्वमिति । वाध्यविषयकारवं तदाध्यज्ञानजनकत्वम् । अन्तर्वत् तत्कारणत्वं व्यापारानुबन्धिनी वा विषयता । इदं च दूषणं प्रातिभासिकत्वकल्पेऽपि बोध्यम् ।—प्रातिभासिकत्वासंभवेनेति । ब्रह्मज्ञानान्यावाध्यत्वादिति भावः । प्रपञ्चनिषेधस्य ब्रह्माभिन्नत्वं यदि भेदसहितं, तदा प्रपञ्चेऽपि तादृशस्य ब्रह्मभेदस्य संवात् प्रपञ्चतुल्यतया तस्य व्यावहारिकत्वापत्तिरत आह—ब्रह्मस्वरूपालयन्ताभिन्नत्वादिति । यदा प्रकाशितत्वं यदि भेदसहितं तदा ब्रह्मभिन्नस्य तात्त्विकवस्तुन प्रपञ्चाभावस्य सत्त्वे कथं नाद्वैतानिर्दिश्यत आह—ब्रह्मेति । नन्वेवं ब्रह्मणि प्रपञ्चाभावविशिष्टबुद्धेर्नेहेत्यादिश्रुतिजन्याया अनुपपत्तिः, भेदस्यापि तत्र प्रयोजकत्वादित्यतो व्याचष्टे—

कत्वेषुपि नाद्वैतहानिकरत्वम् । नच तात्त्विकाभावप्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य तात्त्विकत्वापत्तिः; तात्त्विक-

सिद्धिन्यात्या ।

भषक्षमादाय समाधत्ते—प्रपञ्चेति । प्रपञ्चनिषेधाधिकरणीभूतं यद्ब्रह्म तदभिन्नत्वान्निषेधस्येत्यर्थः । नाद्वैते-
ति । तथाच ततो निर्भातेन मया त्रैकालिकनिषेधस्य तात्त्विकत्वमङ्गीकार्यमेव । ननु—प्रपञ्चभ्रमार्थमधिष्ठा-
नब्रह्मणः स्फुरणस्यावश्यकतया ब्रह्माभिन्नप्रपञ्चनिषेधस्यापि प्रकाशे प्रपञ्चभ्रमासंभव—इति चेन्न; सत्त्वा-
दिनाऽधिष्ठानाभिन्ननिषेधप्रकाशेऽपि प्रपञ्चनिषेधत्वादिनाऽप्रकाशनात्तत्संभवात् । न च—त्वन्मते प्रपञ्च-
निषेधत्वादेर्ब्रह्मातिरिक्तत्वे निर्विशेषत्वहानिप्रसङ्गेन ब्रह्माभात्रत्वमेवेति—वाच्यम् ; ब्रह्माभात्रत्वेऽव्यध्यासा-
धिष्ठानत्वादिना प्रकाशमानत्वेऽपि प्रपञ्चनिषेधत्वादिनाऽप्रकाशेन तस्मिन् प्रपञ्चभ्रमोपपत्तेः । न च—
ब्रह्मणो विषयादिभावरूपप्रपञ्चप्रतियोगिकत्रैकालिकनिषेधानतिरिक्तत्वे घटादिप्रतियोगिकत्रैकालिकनि-
षेधवदनुपलब्धिप्रमाणकत्वापातेन भावरूपत्वाभावप्रसङ्गः, भावप्रतियोगिकत्रैकालिकनिषेधस्यानुप-
लब्धिप्रमाणकत्वादिनियमादिति—वाच्यम् ; निषेधसमसत्ताकप्रतियोगिकत्रैकालिकनिषेधत्वस्योपाधित्वेन
तादृशघटप्रतियोगिकनिषेधस्यानुपलब्धिप्रमाणकत्वादिनियमेऽपि, प्रपञ्चस्य निषेधभिन्नसत्ताकत्वेन तादृश-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

प्रपञ्चस्वरूपस्य । तथाचोक्तविशिष्टरूपेण निषेधस्य बाध्यत्वात् केवलरूपेण ब्रह्मास्तत्ताभेदाद्वाद्वैतहासिरिति भावः ।
तात्त्विकत्वापत्तिरिति । अन्यथा मिथ्याप्रतियोगिकत्वेनाभावस्यापि मिथ्यात्वापत्तिः, निरूपकस्य मिथ्यात्वे निरू-
प्यस्य सत्यत्वासंभवात् । नहि शुक्तिरूप्यादेःसादृश्यादिकमप्रतिभासिकम्, किंतु प्रातीतिकेन शुक्तिरूप्यादिना निरू-
प्यत्वात् प्रातीतिकमेवेति भावः । उक्तविशिष्टरूपस्यैव मिथ्याप्रतियोगिनिरूपितत्वान्मिथ्यात्वम्, केवलरूपस्य तु ब्रह्मण
उक्तनिरूपितत्वाभावात् मिथ्यात्वम् । अतएव शुक्तिरूप्याद्यभावोऽव्यधिष्ठानचिद्रूपः प्रातीतिकप्रतियोगिनिरूपितत्व-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

निषेधस्येति । ननु विशिष्टरूपस्य निषेधस्य निर्धर्मकब्रह्मस्वरूपालयन्ताभेदासांसंभवाद्दुक्तविशिष्टबुद्धयपपतावपि कथं
नाद्वैतहासिरित्यत आह—तथाचेति । बाध्यत्वादिति । उक्तरूपस्य प्रपञ्चरूपबाध्यवस्तुघटितत्वादिति भावः । कैवल्य-
रूपेण निर्धर्मकब्रह्मरूपेण । ननु तात्त्विकाभावप्रतियोगित्वे तात्त्विकत्वव्याप्तिश्चापेव तेन तदापत्तिः मुक्तरा, सैव तु
नैव सिद्धा, अप्रयोजकत्वशङ्काया दुर्वारलाहिल्यत आह—अन्यथेति । प्रपञ्चस्य तात्त्विकत्वाभावे इत्यर्थः । तस्य
मिथ्यात्वमेति शेषः । अभावस्य प्रपञ्चाभावस्य । सत्यत्वासांसंभवादिति । यत् यन्निरूप्यं तत् तत्समानसत्ताकमिति व्याप्ते-
रिति भावः । इमां व्याप्तिमेव ग्राहयति—नहीति । एवं चैतद्यास्याऽप्रयोजकत्वशङ्कानिरासेन प्रपञ्चाभावस्य तात्त्विक-
त्वोपगमे प्रपञ्चस्य तात्त्विकत्वापत्तेः संभाषिततया तदभावस्य तात्त्विकत्वोपगमासंभव इति मूलशङ्काशय इति भावः ।
नन्वेवं शुक्तिरजते व्यभिचारेणोक्तशङ्कासमाधानमसङ्गतम्, उक्तीत्या प्रपञ्चे तात्त्विकत्वापत्तेर्हेदतयोक्तव्यमिचार
स्याकिञ्चित्करत्वात्, निरूप्यस्य निरूपकसमसत्ताकत्वनियमे शुक्तिरूप्यस्य तात्त्विकत्वापत्तिर्भायेन तदभावस्याप्यतात्त्विकत्वेन
तत्र तात्त्विकाभावप्रतियोगित्वरूपव्याप्त्यस्यैवाभावेन व्यभिचारासंभवाच्चेत्याशङ्क्य समाधानमाह—उक्तविशिष्टरूपस्यै-
वेति । प्रपञ्चाभावत्वविशिष्टरूपस्येत्यर्थः ।—मिथ्यात्वमिति । इष्यत इति शेषः । कैवल्यरूपस्य तादृशाभावत्वोपल-
ब्धिभावस्य । न मिथ्यात्वमिति । आपद्यत इति शेषः । अयं भावः—यत् येन रूपेण यन्निरूप्यं तत् तेन रूपेण तत्स-
मानसत्ताकम्—इत्येव व्याप्तिः, न तु रूपाघटिता; अनया न व्याप्त्या न प्रपञ्चतात्त्विकत्वापत्तिप्रयोजकव्याप्तावप्रयोजक-
त्वशङ्काव्युदासः; प्रपञ्चस्य तात्त्विकत्वमनुपगम्य मिथ्यात्वोपगमेऽपि तस्मिन्निरूप्यतानवच्छेदककेवलरूपेण तदभावस्य मिथ्या-

१ यत् भ्रमकालप्रतीतसांभवाभावस्य भ्रमकालप्रतीतिरिषेधमङ्गरूपत्वासांसंभव इति—वनमालामिश्रैरुक्तं, तदेतेन पराहृतम् ;
उक्तरूपस्य निषेधस्यापि प्रतियोगिनिरिषेधत्वात् अभावत्वविशिष्टसैव तथात्वात् । भ्रमकालप्रतीतत्वमपि मङ्गरूपत्वादिति । यद्यित्तु
निर्विशेषब्रह्मणोऽपि भ्रमकाले न प्रलय इत्यादिपरमसिद्धान्तः पर्यालोच्यते, यद्येव ' निर्वृतिरात्मा मोहस्य घातत्वेनोपलक्षित ' इति
शारिकामांसेपि पर्यालोच्यते, तदा नासाः शङ्काया अवसरोपीति मन्तव्यम् ।

सिद्धिव्याख्या ।

प्रपञ्चप्रतियोगिकत्रैकालिकनिपेधस्य तदभावेन तद्रूपब्रह्मणोऽप्यनुपलब्धिप्रमाणकत्वाभावेन भावरूपत्वोपपत्तेः । न च—वियदादिप्रपञ्चकारणस्य ब्रह्मणो वियदाद्यभावत्वाङ्गीकारे तत्कारणीभूताभावस्य तत्प्रागभावत्वापत्त्या तदत्यन्ताभावत्वं न स्यात्; प्रागभावत्वरूपत्वे च प्रतियोगिनाश्रयत्वाद्यापत्तिश्चेति—वाच्यम्; तार्किकमते दाहकारणीभूतप्रतिबन्धकाभावस्य दाहप्रागभावरूपत्वाभावितोक्तनियमासिद्ध्याऽत्यन्ताभावत्वोपपत्तेः, प्रतियोगिनाश्रयत्वायोगाद्य । नच—तत्कारणीभूततत्प्रतियोगिकाभावस्य तत्प्रागभावत्वमिति नोक्तदोष इति—वाच्यम्; अस्मन्मते ब्रह्मण्युक्तनियमासिद्ध्या व्यभिचारादावस्थाप्यशाश्वतप्रतियोगित्वस्योपाधित्वमपि । नच—निपेधस्य ब्रह्मानतिरिक्तत्वे त्रैकालिकत्वं विरुद्धं, त्रिकालसङ्गरूपस्यासङ्गश्रुतिविरोधेन ब्रह्मण्यसंभवादिति—वाच्यम्; कल्पितेन त्रिकालसङ्गरूपेण तेन सह वास्तवसङ्गाभावबोधकश्रुतेर्विरोधाभावात्, निपेधस्य त्रैकालिकत्वं, प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वम्, नतु त्रिकालसङ्गित्वमित्युक्ते उक्तदोषाभावाद्य । नच—प्रागभावाप्रतियोगित्वादेर्नृशृङ्गादावतिव्याप्तिरिति—वाच्यम्; नृशृङ्गादेर्धर्मिणोऽसत्त्वे तत्रोक्तत्रैकालिकत्वधर्मस्याप्यसत्त्वेनातिव्याप्त्यनवकाशात्, तत्सत्त्वे तस्यासत्त्वव्याहृतेश्च । अतएव—ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वस्य नृशृङ्गादिसाधारण्यस्य ब्रह्मादिसाधारण्यत्वायोगेनातदक्षरणत्वप्रसङ्ग इति—निरस्तम्; उक्तरीत्या तत्साधारण्याभावेन 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुत्युक्तसत्यत्वादिवत्तदक्षयत्वसंभवात् । अतएव च—प्रागभावप्रतियोगित्वरहितत्वादेर्दृष्टिमत्त्वेन वृत्तेश्च सङ्गत्वेनासङ्गत्वश्रुतिविरोधतादवस्थमिति—अपास्तम् । कल्पितसङ्गेन सह वास्तवसङ्गनिपेधकश्रुतेर्विरोधस्योक्तत्वात्, प्रमेयत्वस्य घृत्तमत्वाङ्गीकारेण तेषामप्यात्माश्रयापत्तेः । अतएव—ब्रह्मणो ध्वंसाप्रतियोगित्वसंबन्धित्वेन ध्वंसविरहमात्ररूपत्वे नित्यत्वाभावप्रसङ्गः, प्रत्युत ध्वंसविरहात्मकत्वेन नित्यत्वपर्यवसितब्रह्मसंबन्धवत्त्वेन प्रपञ्चस्यैव रूपसंबन्धतया घटादेः रूपित्ववन्नित्यत्वप्रसङ्ग इति—निरस्तम्, उक्तरीत्या ध्वंसाप्रतियोगित्वसंबन्धित्वेन ध्वंसविरहमात्रत्वाभावेन नित्यत्वोपपत्तेः । न्यायमते नित्यघटत्वादिजातिसंबन्धित्वेऽपि घटादेर्नित्यत्वाभाववत् नित्यब्रह्मसंबन्धित्वेऽपि प्रपञ्चस्यास्मन्मते नित्यत्वाभावोपपत्तेश्च । अतएव च—ब्रह्मणः प्रपञ्चनिपेधरूपत्वे प्रपञ्चस्य वियत्त्वाद्यनन्तधर्मावच्छिन्नतया तन्निपेधात्मनो ब्रह्मणोऽप्यनन्तत्वापत्तिः, प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनात्यन्ताभावव्यक्तिभेदावश्यंभावादिति—निरस्तम्; प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावचतुष्टयभेदकत्वेऽप्यत्यन्ताभावावान्तरभेदकत्वाभावात्, ब्रह्मणश्चात्यन्ताभावरूपत्वाङ्गीकारात् । न च—प्रागभावादौ एकत्वापत्तिरूपवाचकेन प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावचतुष्टयभेदप्रयोजकत्वकल्पनसमये सामान्यतोऽत्यन्ताभाववान्तरभेदं प्रत्यपि प्रयोजकत्वं कल्प्यते, अतिप्रसङ्गादिबाधकाभावादिति—वाच्यम्; प्रमेयघटो नास्ति, पृथुबुध्नोदराकारो नास्तीत्यादिप्रतीत्या, प्रमेयघटत्वपृथुबुध्नाकारत्वादेरपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वापत्त्या तद्भेदादेकस्यैव घटात्यन्ताभावस्य नानात्वापत्तेः । यदिच तत्र घटत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकैक्यात्र नानात्वमत्यन्ताभावस्य, तदा प्रपञ्चत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकैक्यात्र नानात्वं, तदभावरूपब्रह्मणोऽपि । अतएव—प्रागभावप्रतियोगित्वरहितत्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वरहितत्वस्य त्रैकालिकपदार्थस्य ब्रह्मानतिरिक्तत्वे प्रतियोगितावच्छेदकभेदप्रयुक्तसद्भेदो दुर्वार—इत्यापास्तम्; दत्तोत्तरत्वात् । तस्माद्वियदादिप्रपञ्चप्रतियोगिकत्रैकालिकनिपेधस्य ब्रह्मानतिरिक्तत्वे बाधकाभावात् पारमार्थिकत्वेऽपि नद्वैतहानिरिति भावः । नतु—प्रपञ्चस्तात्त्विकः स्यात् तात्त्विकाभावप्रतियोगित्वात्—इत्याशङ्कते—नचेति । शुक्तिरजतादौ व्यभिचारेण

काभावप्रतियोगिनि शुक्तिरजतादौ कल्पिते व्यभिचारात् । अतात्विक एव वा निपेधोऽयम् । अता-

सिद्धिव्याख्या ।

दूपयति—तात्विकेति । अतात्विक एवेति । तथाच हेतोरसिद्धिः; न वाऽद्वैतहाग्निः; तस्य ब्रह्मभिन्न-
त्वेऽपि मिथ्यात्वादिति भावः । ननु—अतात्विकत्वेऽपि तस्य प्रातिभासिकत्वे तत्पक्षोक्तदोषतादवस्थम्—
इत्याशङ्क्याह—अतात्विकत्वेऽपीति । तथाच न तत्पक्षोक्तदोषावकाश इति भावः । तर्हि कीदृक् ?

गौडब्रह्मनन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

विशिष्टरूपेणैव प्रातीनिकः, अधिष्ठानतावच्छेदकशुक्तयवच्छिन्नरूपेण प्रातीनिकप्रतियोग्युपलक्षिताभावत्वविशिष्टेन
व्यावहारिकः, तात्विकस्तु केवलचिद्रूपेणैवाशयेन समाधत्ते—तात्विकेत्यादि । ध्यभिचारात् योयत्तात्विक-
स्वरूपाभावप्रतियोगी स तात्विक इति व्याप्ती व्यभिचारात् । तथाच 'निरूपकं निरूप्यतावच्छेदकविशिष्टसमसत्ताव-
मेव' इति व्याप्तिर्नास्माक क्षतिकरीति भावः । ननु—तर्ह्येकाधिकरणे भावाभावयोरसमसत्ताकत्वाव्यावहारिकस्य घटादेः
प्रकृतानुमानात् प्रातीनिकाभाधो वाच्यः, तथाच सिद्धसाधनं तदवस्थम्, तस्मात्तात्विक एवाभाधो वाच्यः—तत्राह—
अतात्विकत्वेऽपीति । अत्यन्ताभावस्वरूपेणाभावस्य प्रतियोगिनिरूप्यत्वात्तन्नेध रूपेण प्रतियोगिविरोधित्वेन विरो-
धब्रह्मार्थं प्रतियोगिभिन्नसत्ताकत्वमभावस्माकाङ्क्षितम्, तदस्वीकृत्य केवलब्रह्मरूपेण भिन्नसत्तास्वीकारस्य व्यर्थत्वेना-
भावस्य ब्रह्मस्वरूपत्वस्वीकारो व्यर्थः, भावाभावयोरैकाधिकरणे समसत्ताकत्वे तु न दोष इति स्वप्नप्रज्ञतदभाषट्टा-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

त्वाप्रतिविरहेण तात्विकत्वोपगमसम्भवात्, तत्प्रतियोगिताया प्रपञ्चस्य तात्विकत्वापत्त्यसम्भवात् । एवं शुक्तिरजते व्यभिचारो-
ऽपि सम्भवत्येव, तस्य मिथ्यात्वेऽपि तन्निरूपकतानवच्छेदककेवलरूपेण तदभाषस्य तात्विकत्वोपगमसम्भवेन तत्र तात्विकभाव-
प्रतियोगित्वरूपव्याप्यस्य सत्तात्, तात्विकत्वरूपव्यापकस्य चासत्त्वादिति । उक्तव्याप्तौ रूपनिवेशे युक्तिमाह—अतएवेति ।
उक्तव्याप्तिरूपघटितत्वादिवैल्यं । तस्मा रूपघटितत्वे तु शुक्तिरूप्याभावस्य तत्त्वेन प्रातीनिकशुक्तिरूप्यनिरूप्यत्वेन प्राती-
निकत्वे रूपान्तरेणापि तथात्वात्, व्यावहारिकत्वतात्विकत्वे न स्मृतम् । ब्रह्मज्ञानान्यवाप्यत्वरूपप्रातीनिकत्वस्य तदभाष्य-
त्वविशिष्टवाध्यत्वरूपव्यावहारिकत्वेन अवाध्यत्वरूपतात्विकत्वेन च विरोधादिति शुक्तिरूप्याभावत्वेनापि प्रातीनिकत्वापगमे
उक्तव्याप्तौ व्यभिचार इति भाव —चिद्रूपोऽपीति । अनेन तात्विकत्वयोग्यतोक्ता ।—निरूपितत्वेति । निरूपित-
त्वावच्छेदकेत्यर्थं ।—चिद्रूपरूपेणेति । प्रतियोगितासम्बन्धेन शुक्तिरूप्यविनिष्ठाभावत्वविशिष्टरूपेणैत्यर्थं । रूपघटित-
वक्ष्यमाणव्याप्तौ व्यभिचारासम्भवात् व्याचष्टे—व्यभिचारादिति । व्याप्ताविति । प्रपञ्चतात्विकत्वापादिकायामिति
शेषः । एव च प्रपञ्चस्य तात्विकभावप्रतियोगित्वेऽपि न तात्विकत्वापत्तिरिति भावः । ननु तथापि यत् यद्गमंविशिष्टनि-
रूपकं तत् तद्गमंविशिष्टसमानसत्ताकं यथा शुक्तिरूप्याभावत्वविशिष्टनिरूपकं शुक्तिरूप्यं प्रातीनिकमिति व्याप्तौ न व्यभि-
चार इत्यत आह—तथाचेति । प्रपञ्चतात्विकत्वापादकोक्तव्याप्तौ व्यभिचारे चेत्यर्थं ।—न क्षतिकरीति । प्रपञ्चाभा-
वस्य केवलब्रह्मरूपेणैव तात्पिकत्वोपगमात् तद्रूपस्य च प्रपञ्चनिरूप्यतानवच्छेदकतया प्रपञ्चे केवलब्रह्मरूपविशिष्टनिरूपक-
त्वरूपस्य केवलब्रह्मस्वरूपाभाधनिरूपकत्वरूपस्य वा आपादकस्याभावेन तात्विकत्वपदैवसिततत्समसत्ताकत्वापत्तिसम्भवादिति
भावः । तर्हि प्रपञ्चाभावस्यातात्विकत्वोपगमे । अवतारिकोक्ततात्विकत्वपक्षे दूपयति—अत्यन्ताभावस्वरूपेणेति ।
प्रपञ्चविशिष्टाव्यन्ताभावत्वरूपेणैत्यर्थं । प्रतियोगी प्रपञ्च । विरोधब्रह्मार्थं ब्रह्मरूपैकाधिकरणवृत्तित्वोपपत्त्यर्थं—प्रति-
योगिभिन्नेति । प्रतियोगिसत्ताविरुद्धणैत्यर्थं । तेनैव रूपेणैत्यनुपगमः । तथाच व्यावहारिकसत्ताकप्रपञ्चे ब्रह्मणि प्रपञ्चाभा-
वत्वविशिष्टस्य व्यावहारिकसत्ताया असम्भवात् पारमार्थिकसत्त्व स्वीकार्यमित्यर्थं । केवलब्रह्मरूपेण । प्रतियोगिविरोधितान-
वच्छेदकेनेति शेषः । भिन्नसत्ता पारमार्थिकसत्ता । व्यर्थत्वेनेति । तावतापि प्रपञ्चाभावत्वविशिष्टस्य प्रपञ्चवत् ब्रह्म-
वृत्तित्वापुपत्तेरिति भावः । पारमार्थिकत्ववैयर्थ्यं तन्निर्वाहकब्रह्मरूपत्वोपगमोऽपि नावश्यक इत्याह—अभावस्येति । क्रथ
तर्हि व्यावहारिकप्रपञ्चतदभावत्वावच्छिन्नयो ब्रह्मरूपैकाधिकरणे सत्वमत आह—भावाभावयोरिति । न दोष इति ।

१ ध्वचभाषापरमार्थिकपक्षेऽभावत्वविशिष्टतादात्म्यापनकेवलचिद्रूपस्यैवाभावस्य मिथ्यात्वपक्षत्वात् स्वाप्नप्रज्ञादावव्याप्ति-
रिति, तत्र पक्षे तत्राव्याप्तिरिच्छणपरन्त्यावभास्वरवचनं न संगतमिति युक्तिम्—२ ।

त्विकत्वेऽपि न प्रातिभासिकः, किंतु, व्यावहारिकः । नच—तर्हि निपेधस्य वाध्यत्वेन तात्विकसत्त्वा-

सिद्धिव्याख्या ।

इति पृच्छति—किंलिति । उत्तरमाह—व्यावहारिक इति । नच तर्हीति । निपेधस्य व्यावहारिकत्वे इत्यर्थः । निपेधस्य वाध्यत्वेनेति । अध्यस्तत्वे सत्यागन्तुकदोपाजन्यत्वस्य भवता व्यावहारिकशब्दार्थत्वेन स्वीकृतस्य ब्रह्मज्ञानवाध्यत्वस्वीकारादित्यर्थः । यथा जीवे ईशप्रतियोगिकस्य व्यावहारिकभेदस्य स्वप्रतियोगिभूततदभेदपारमार्थिकत्वाविरोधित्वं, तथा प्रपञ्चप्रतियोगिकस्य व्यावहारिकनिपेधस्य वाध्यत्वावयवभावेन स्वप्रतियोगिभूतप्रपञ्चपारमार्थिकत्वाविरोधित्वं संभवति; तथाच स्वस्तिपाधयिपितमिध्यात्वशरीरप्रविष्टनिपेधस्य व्यावहारिकत्वमङ्गीकुर्वतस्त्व स्वानभिमतार्थसिद्ध्याऽर्धान्तरमिति भावः । यदि निपेधस्य वाध्यत्वं स्वप्रतियोगिपारमार्थिकत्वाविरोधि स्यात्, तदा स्वप्रार्थस्य स्वाननिपेधेन सह वाधो न स्यात्; वाध्यमानविपेधगतवाध्यत्वस्य तत्रापि स्वप्रतियोगिगतपारमार्थिकत्वाविरोधित्वस्य वक्तुं शक्य-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

न्तेन वक्ष्यत इति भाव । तात्विकसत्त्वाविरोधित्वात् निपेधसत्तापेक्षया प्रतियोगिनोऽधिकसत्तायामविधातकत्वात् । निपेधस्य पारमार्थिकत्वे सत्येव प्रतियोगिनोऽपारमार्थिकत्वमायाति, भावाभावयोरेकाधिकरणे पारमार्थिकत्वासंभवात्, अतएव स्वसमानाधिकरणस्याधिकसत्ताकालान्ताभावप्रतियोगिवत्त्वेन मिथ्यात्वम्, नतु स्वाधिकसत्ताद्यधटि-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

तयोविरोधसैवानुपगमादिति भाव । तात्विकसत्त्वाविरोधित्वं तात्विकवृत्तित्वम्, तत्र च न वाध्यत्वं हेतु, न वात-
स्यार्धान्तरहेतुत्वेत्यतो व्याचष्टे—तात्विकत्वादि । निपेधस्य सत्त्वापेक्षया प्रपञ्चनिपेधीयव्यावहारिकसत्त्वापेक्षया प्रति-
योगिनः प्रपञ्चस्य । अधिकेति । व्यावहारिकसत्तापेक्षा च पारमार्थिकत्वेति भाव । अविधातकत्वात् तद्विरहाप्रयोज-
कत्वात्, एकाधिकरणे प्रतियोगिनिष्ठे पारमार्थिकत्वाभावं प्रत्यभावनिष्ठपारमार्थिकत्वस्यैव प्रयोजकत्वादिति भाव । तदाह—
निपेधस्येति । पारमार्थिकत्वं ब्रह्मवदवाच्यत्व । मौलमर्थान्तरं पूर्वं व्याख्यातमेवान् बोध्यम् । नन्वेवं ब्रह्मणोऽप्यपारमार्थिकत्वापत्तिः । तत्साधारणस्य स्वाधिकसत्त्वाघटितस्यैव मिथ्यापदार्थतावच्छेदकत्वं च स्यादिति भाव —
स्वसमानेति । इदं च न पारमार्थिकं संभवति, तदधिकसत्ताया अप्रतिज्ञा तदधिकसत्ताकस्य तदभावस्याप्रसिद्धे ।
अतो नास्य मिथ्यापदार्थतावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति भाव । ननु स्वसमानाधिकरणाभावे पारमार्थिकाप्रतियोगिकत्वनि-
वेशेनापि मिथ्यात्वस्य तात्विकव्यावृत्तत्वसंभवात् स्वाधिकसत्ताव्यवशेषोऽनावश्यक । न चैवं—स्वसमानाधिकरणत्ववैय-
र्थ्यम्, पारमार्थिकाप्रतियोगिकाभावप्रतियोगित्वस्य सिद्ध्यापि प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वोन्मूलनसंभवेनार्थान्तरनिर्वासादिति
—वाच्यम्, स्वाधिकरणकपालाद्यवच्छेदेन पारमार्थिकत्वेऽपि घटादे पारमार्थिकत्वाव्यावृत्ततासुप्रपञ्च स्वानधिकरण-
तन्त्राद्यै तस्य प्रातीतिकतया तदवच्छेदेन तदभावस्य पारमार्थिकाप्रतियोगिव्योपगमसंभवेनार्थान्तरावधारणात् । स्वसमा-
नाधिकरण्यनिवेशे तु तस्य पारमार्थिकाप्रतियोगित्वे स्वाधिकरणावच्छिन्नत्वपर्यवसायितया घटादे स्वाधिकरणावच्छेदेन
पारमार्थिकत्वे तादृशतदभाववत्स्वाभावप्रतियोगित्वस्यासंभवेन तादृशप्रतियोगित्वसिद्धे स्वाधिकरणतावच्छेदेनापि पार-
मार्थिकत्वविरोधितया अर्थान्तरावधारणादित्याद्यह्य निरस्यति—नन्विति—तादृशेति । स्वसमानाधिकरणपारमार्थिका-
प्रतियोगिकत्वर्थं । शुक्तिव्यस्य व्यावहारिकत्वादिति भाव । सिद्धान्ते व्यावहारिकादितादृशाभावप्रतियोगित्वज्ञानदशायां
शुक्तिव्येऽपि मिथ्यात्वव्यवहारस्येष्टतया प्रातीतिकेत्युक्तम् । मिथ्यात्वव्यवहारोऽदिति । तथाच तत्र तद्व्यवहारोऽपत्तिः ।
स्वाधिकसत्ताकालनिवेशे तु प्रातीतिकभावस्य व्यावहारिकशुक्तिव्यन्यूनसत्ताकतया तदा तत्र तद्व्यवहारोऽपत्तिर्नेति भाव ।

स्वादादर्थान्तरमिति—वाच्यम्; स्वामार्थस्य स्वाम्रनिपेधेन वाधदर्शनात् । निपेधस्य वाध्यत्वं पार-
स्वत्त्वाविरोधित्वे न तन्नम्, किंतु निपेध्यापेक्षया न्यूनसत्ताकत्वम्; प्रकृते च तुल्यसत्ताकत्वात् ।

सिद्धिव्याख्या ।

अतो निपेधस्य वाध्यत्वं प्रतियोगिपारमार्थिकसत्त्वाविरोधित्वे न तन्नमित्याह—स्वामार्थस्येति ।
किं तन्नं ? इति पृच्छति—किन्त्विति । उत्तरमाह—निपेधेति । तदर्थस्तु असमसत्ताकत्वं
त्ताकनिपेधप्रतियोगित्वाभावः । एवञ्च फलितमाह—प्रकृते चेति । चशब्दः समुदायार्थः । त्रैका-
निपेधतत्प्रतियोगिनोः स्वामार्थतन्निपेधयोश्च तुल्यासत्ताकत्वात् त्रैकालिकप्रपञ्चनिपेधस्वामार्थाभा-
गतस्य निपेधसत्ताकत्वस्य स्वप्रतियोगिगतपारमार्थिकत्वविरोधित्वमस्येवेति नार्थान्तरतेति भावः ।
एव जीवे ईशप्रतियोगिकस्य व्यावहारिकभेदस्य स्वप्रतियोगिभूततदभेदगतपारमार्थिकत्वाविरोधि-
युपपद्यते; निपेध्यापेक्षया न्यूनसत्ताकत्वस्य भेदे सत्त्वेन, तत्प्रतियोगिकभेदे तदपेक्षया न्यूनसत्ताक-
विरोधित्वप्रयोजकस्य सत्त्वादिति द्रष्टव्यम् । न च—स्वप्रदृष्टार्थस्य जाप्रत्यवाधानुभवान्न तस्य वाध्यत्वं,
तत्साधारणं वाध्यताप्रयोजकं कल्पनीयं स्यात्; न हि स्वप्रदृष्टत्वमात्रेण वाध्यत्वं, आत्मादेरपि
पत्तेरिति—वाच्यम्; वाध्यताप्रयोजकतुल्यसत्ताकत्वे विद्यमाने सति, तस्यापि बाधावश्यंभावेन
ार्थतत्प्रतियोगिकाभावौ बाधितावित्यनुभववलेन चावाधानुभवस्य भ्रमत्वकल्पनावश्यंभावादिति ॥
—प्रतियोगितन्निपेधयोरुभयोरपि व्यावहारिकत्वाङ्गीकारे तुल्यसत्ताकत्वप्रयुक्तत्वविरोधादिदानीम-
रमात्रसत्वप्रसङ्ग इति-शङ्कते—नचेति । अन्यतरनिपेधेऽन्यतरसत्वस्थलं प्रदर्शयन् प्रकृते नान्यतरसत्व-
मिति परिहरति—यत्रहीत्यादिना । तुल्यत्वादिति । नन्वेवमपि त्रैकालिकनिपेधस्य वाध्यत्वे प्रतियो-
गिसत्त्वापत्तिर्दुर्धारा, यथोदाहृतजतादौ; यत्र हि प्रतियोगिसत्त्वं विना निपेधस्य निपेधोऽनुपपन्नः, तत्र
निपेधस्य निपेधे प्रतियोगिसत्वमित्यपि संभवात्—इति चेन्मैवम् । तथात्वे प्रागभावप्रतियोगिसत्त्वं विना

गौडब्रह्मज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तमेव; प्रातीतिकतादृशात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन ज्ञातेऽपि शुक्तित्वाद्गौडमिथ्यात्वव्यवहारदिति भावः । स्वामार्थस्य
स्वमे आरोपितस्य गजादेः । स्वाम्रनिपेधेन स्वमे आरोपितमभावमादाय । वाधदर्शनात् मिथ्यात्वव्यवहारदर्श-
नात् । न तन्नं न व्याप्यम् । न्यूनमिति । निपेधस्येत्यनुपपज्यते । प्रकृते प्रपञ्चतत्त्वामानाधिकरण्यनिपेधयोः । तुल्यस-

लघुचन्द्रिकाया चिद्विशेषोपाध्यायी ।

एवं च प्रपञ्चनिपेधस्य व्यावहारिकत्वोपगमे यथाश्रुतमिथ्यात्वसाधने मूले इयमर्थान्तरशङ्का । स्वाधिकसत्ताकत्वघटितमि-
थ्यात्वसाधने तु बाध एव दूषणमित्यवधेयम् । स्वाम्रनिपेधेन वाधदर्शनादित्यनन्वितमतो व्याचष्टे—स्वाम्रप्रतिपेधेनेत्यादि । आदाय
तत्प्रतियोगितां स्वाम्रगजादौ गृहीत्वा । व्यवहारदर्शनादिति । तथाच निपेधवाध्यत्वस्य प्रतियोगिपारमार्थिकसत्त्वा-
विरोधित्वे तन्नत्वे तादृशव्यवहारानुपपत्तिः । स्वाम्रगजाभावस्य वाध्यत्वेन तत्प्रतियोगिनः स्वाम्रगजस्य पारमार्थिकत्वसंभ-
वेन तदधिकसत्ताकत्वघटितमिथ्यात्वज्ञानासंभवादिति भावः । तन्नमित्यस्य व्यापकमिति नार्थः । व्यापकस्य व्याप्याना-
पादकतया निपेधवाप्यत्वेन प्रतियोगिपारमार्थिकसत्त्वाविरोधित्वमिति भावः । तन्नमित्यस्य व्यापकमिति नार्थः । व्यापकस्य व्याप्याना-
व्याचष्टे—न तन्नं न व्याप्यमिति । कस्यैत्याकाङ्क्षायामाह—निपेधस्येति । पारमार्थिकसत्त्वाविरोधित्वे तन्नमिति
चेति शेषः । नन्वेवमपि स्वाम्रगजतदभावयोः प्रातीतिकतया स्वाम्रगजे स्वाधिकसत्ताकत्वघटितमिथ्यात्वासंभवात्
प्रकृतानुमाने तदव्यभिचारश्च, एवं प्रपञ्चतदभावयोर्व्यावहारिकतया प्रपञ्चेऽपि तादृशमि-
थ्यात्वव्यवहारानुपपत्तिः, प्रकृतानुमाने तदव्यभिचारश्च, एवं प्रपञ्चतदभावयोर्व्यावहारिकतया प्रपञ्चेऽपि तादृशमि-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

सात्कत्वात् व्यावहारिकत्वात् । विरोधित्वं प्रपञ्चनिषेधस्य प्रपञ्चपारमार्थिकत्वव्याघातकत्वम् । तथाच स्वान्यूनसत्ताकत्वसमानाधिकरणान्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्व वाच्यम्, ननु स्वाधिकसत्ताघटितम्, स्वामार्थस्य स्वाप्तदभावघटितमिथ्यात्वव्यवहारानुपपत्ते । न च—स्वमे प्रतीयमानेन व्यावहारिकात्यन्ताभावेनैव घटित स्वामार्थस्य मिथ्यात्व प्रतीयते, तथाचाधिकसत्ताकत्वान्यन्ताभावघटितमेव मिथ्यात्व वाच्यमिति—वाच्यम्, स्वमे व्यावहारिकस्य प्रत्यक्षज्ञानासम्भवादिन्द्रियाणामुपरतत्वाद्भावस्यानुभूयमानप्रत्यक्षत्वस्वापलाये स्वाम्नात्रेऽपि स्मरणान्ते यत्तु शक्यत्वात् । तस्मात्तादृशाभावे प्रातीतिकत्वस्वावश्यं वाच्यत्वात्स्वान्यूनसत्ताकत्वान्यन्ताभावघटितमेव मिथ्यात्वम् । ननु—किमिदमभावस्य स्वप्रतियोगिन्यूनसत्ताकत्वम् ? उच्यते, प्रातिभासिकनिष्ठ व्यावहारिकपारमार्थिकान्यतरप्रतियोगिकत्व व्यावहारिकनिष्ठं पारमार्थिकप्रतियोगिकत्व चेत्यन्यतरत्वम्, तथाच व्यावहारिकपारमार्थिकान्यतरनिष्ठ यत्

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

व्यावृत्ताभावात् वाधधेतव आह—तथाचेति । ननु स्वाधिकसत्ताघटितमिति । पारमार्थिके तदन्यूनसत्ताप्रसिद्धौ तद्वद्वत्प्रतियोगित्वस्य पारमार्थिकव्यावृत्तत्वसम्भवेन मिथ्यापदार्थत्वावच्छेदकत्वसम्भवात् व्यावहारिकशुक्तित्वाभावस्य प्रातीतिकतया प्रतियोगिन्यूनसत्ताघटितमेव व्यावहारिकशुक्तित्वे स्वान्यूनसत्ताकत्वघटितमिथ्यात्वात्सम्भवेन तद्व्यवहारपतिवारणसम्भवाच्चेति भाव ।—तथाच, अधिकेति । स्वान्यूनसत्ताकत्वापेक्षया स्वाधिकसत्ताकत्वस्य लघुत्वादिति भाव । तथाच प्रपञ्चाभावस्य व्यावहारिकत्वे उक्तानुमाने वाधप्रसङ्ग इत्यतः पारमार्थिकत्वमेव तस्य युक्तमिति शङ्काभिप्राय । ननु स्वमे गजाद्यभावज्ञान न प्रत्यक्ष, किन्तु स्मरण तत्, इत्यत आह—अभावस्येति—शक्यत्वादिति । तथाच “अथ रथानि”त्यादिस्वामपदार्थस्य प्रतिपादकशुक्तिविरोध इति भाव । तस्मात् स्वामगजादिवत् प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वानुरोधत् । तादृशाभावे स्वामगजाद्यभावे ।—वाच्यत्वादिति । स्वामगजादे स्वाधिकसत्ताकत्वघटितस्य मिथ्यात्वस्यासम्भवेन तत्सम्भवायेति शेष ।—स्वान्यूनैति । तथाच स्वामगजाद्यभावव्यावहारिकप्रपञ्चाभावयोः प्रतियोगिसमसत्ताकत्वेनान्यूनसत्ताकत्वात् तद्वद्वितिमिथ्यात्वस्य स्वामगजव्यावहारिकप्रपञ्चयोः सत्त्वात् कोऽपि दोष इति भाव । ननु स्वान्यूनसत्ताकत्व नाम स्वसत्तान्यूनसत्ताकत्वस्याभाव । तच्च न्यूनत्वस्य दुर्बलत्वाद्दुर्बलम् । न च—पारमार्थिकसत्त्वअवाध्यत्व, व्यावहारिकसत्त्व ब्रह्मज्ञानान्यज्ञानावाध्यत्वे सति वाध्यत्व, प्रातिभासिकसत्त्व ब्रह्मज्ञानान्यवाध्यत्वम् । एतेषां च परस्पर प्रतियोग्यभावघटितत्वेन यद्यपि परस्परज्ञानयोः प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभाव, तथापि प्रतियोगिज्ञानमुद्रयोस्तदज्ञानस्यैव पुञ्जज्ञान प्रति स । इत्थं च स्वान्यूनत्वं स्वनिष्ठसत्ताज्ञान प्रति या प्रतिबन्धकता प्रतिबन्धता वा प्रतियोगिविधया तदवच्छेदकप्रकारताधर्यत्वम् । (प्रतियोगिविधयेत्यस्य स्वनिष्ठसत्ताप्रतियोगिभूतभाववृत्तिधर्मावच्छिन्नत्व प्रकारतान्यथैव ।) अभावज्ञानत्वापेक्षया प्रतियोगिज्ञानत्वस्य न्यूनपदार्थघटितत्वेन तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकतादिघटितस्य न्यूनपदार्थत्वोच्यते । तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतभाववृत्तिधर्मवत्त्वात् वा तत् । तादृशप्रकारताशून्यत्वात् तादृशधर्मशून्यत्वं वा स्वान्यूनत्व, तद्वत्सत्ताकत्व स्वान्यूनसत्ताकत्वमिति—वाच्यम्, व्यावहारिकस्य स्वपदेनोपादाने तादृशान्यूनत्वस्य प्रातिभासिकसत्तायाः प्रसिद्धस्य व्यावहारिकाद्यभावसत्तायामभावसौलभ्येऽपि प्रातिभासिकस्य स्वपदेनोपादाने (पुनरुक्तं) तदिष्टसत्तापान प्रति तदितरसत्ताद्वयज्ञानस्याभावज्ञानमुद्रयैव प्रतिबन्धकतया प्रतियोगिविधया तदवच्छेदकविषयत्वाद्यप्रसिद्ध्या तन्न्यूनसत्ताकत्वस्याप्रसिद्ध्या तदन्यूनसत्ताकत्वस्याप्रसिद्धिप्रसङ्गात् । नापि तादृशप्रकारतावच्छेदकीभूतधर्मवत्त्वभावलोभयाभावस्ववत्सत्ताकत्व समुदायार्थं । पारमार्थिकस्य व्यावहारिकस्य वा स्वपदेनोपादाने व्यावहारिकप्रातिभासिकस्य त्तयो निरुक्तोभयवत्त्वात्, प्रातिभासिकस्योपादाने सर्वोत्पत्ति सत्तासु निरुक्तोभयाभावसत्त्वात् कोऽपि दोष इति वाच्यम्, गौरवात् । उक्तप्रतिबन्धकत्वाद्यप्रदृशया मिथ्यात्वब्रह्मसम्भवेन मिथ्यात्वव्यवहारानुपपत्तेष्वेलांशेन पृच्छति—ननु किमिति । व्यावहारिकप्रतियोगिकव्यावहारिकाभावस्य न्यूनसत्ताकत्ववारणाय प्रातिभासिकनिष्ठत्वनिवेश । न च—व्यावहारिकनिष्ठत्व व्यर्थं, प्रातिभासिकनिष्ठत्वस्य पूर्वदलोपात्तत्वात्, पारमार्थिकप्रतियोगिकपारमार्थिकाभावानभ्युपगमाद्यव्यावृत्तभावादिति—वाच्यम्, पारमार्थिकब्रह्मप्रतियोगिकस्य व्यावहारिकस्याप्यभावस्य दाहावस्थाभावेनोत्तरदृश्यैव वैश्वर्यापत्ते । अत्र च निरुक्तान्यतरवर्गित्वमन्यूनसत्ताकत्व पर्यवसित । तथाचोक्तप्रतियोगित्वान्यतरत्वतद्वर्गिणोनिवेशात् गौरवमतो निरुक्तान्यतरवर्गकप्रतियोगितयोर्भेदादेव मिथ्यात्वघटकप्रतियोगित्वे निवेद्य परिष्करोति—तथाचेति ।

१ ननु—पारमार्थिके ब्रह्मणि प्रातिभासिकाभावप्रतियोगिवन्मादाय मिथ्यात्वप्रसङ्गवारणार्थं प्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वानिवेशावश्यकत्वेऽपि निष्ठातद्विशेषण व्यर्थं, स्वामगजादावपि सप्तमानाधिकरणभावप्रतियोगित्वं प्रातिभासिकाभावप्रति

गौडब्रह्मज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

प्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वं, यच्च पारमार्थिकनिष्ठं व्यावहारिकाभावप्रतियोगित्वं तदन्यत् यत् स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम्, तदेव मिथ्यात्वम् । 'व्यावहारिकं पारमार्थिको वा अयं घट स्वसमानाधिकरणप्रातिभासिकात्यन्ताभावप्रतियोगी'ति ज्ञानकाले पृथक्ते मिथ्यात्वव्यवहाराभावात् 'पारमार्थिकमिदं पारमाधिकान्यस्य स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावस्य प्रतियोगी'ति ज्ञानकाले इदं मिथ्येति व्यवहाराभावाच्च तदन्यदित्यन्तं प्रतियोगित्वविशेषणम् । ननु—पारमार्थिकत्वमिथ्यात्वम्, तथा च मिथ्यात्वघटित मिथ्यात्वमित्यात्माश्रय, ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावरूपं पारमार्थिकत्वमेव घटकमित्युक्तापि तद्वदितस्य प्रकृतमिथ्यात्वस्य मिथ्यालक्षणत्वानुपपत्ति, ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यवैयर्थ्यादिति—चेन्न; धूमप्रागभावाद्दौ धूमादेरिव ज्ञाननिवर्त्यत्वस्योक्तप्रतियोगित्वे विशेषणत्वात्, अविनाशित्वरूपस्य पारमार्थिकत्वस्य प्रकृते निवेशसंभवाच्च । प्रातिभासिकनिष्ठं यत् स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं विनाशिनिष्ठं यत् अप्रातिभासिकस्य स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वं तयोरन्यतरस्य मिथ्यात्व-

लघुचन्द्रिकाया चिट्टलेशोपाध्यायी ।

अत्र प्रतियोगितान्यत्वानिवेशे पारमार्थिके ब्रह्मणि प्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वमादाय मिथ्यात्वप्रसङ्गोऽत तत्रिवेश । तत्र निष्ठान्तानिवेशे स्वाप्रगजार्दौ स्वाप्रतदभावमादाय मिथ्यात्वानुपपत्तिरस्तानिवेश । परन्तु व्यावहारिकनिष्ठत्वनिवेशो व्यर्थ । व्यावहारिकघटादेर्मिथ्यात्वस्येष्टत्वात् प्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वज्ञानकारेऽपि तत्र प्रातिभासिकत्वग्रहदशया इष्टत्वादित्याज्ञानं तत्प्रयोजनमाह—**व्यावहारिक इति** । एव चोक्तज्ञानकाले उक्तग्रहदशया घटादौ मिथ्यात्वव्यवहारोपपादनाय व्यावहारिकनिष्ठत्व वैज्ञानिक, न तु वास्तविकमिति बोध्यम् । एव पारमार्थिकनिष्ठत्वानिवेशे ब्रह्मण्येव प्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वमादायातिव्याप्तिर्यद्यपि, तथापि पारमार्थिकनिष्ठत्वमपि वैज्ञानिकमिति सूचनाय पारमार्थिकत्वग्रहदशया घटादेरेव तत्प्रयोजनमाह—**पारमार्थिको चायं घट इति** । पारमार्थिकस्य ब्रह्मणो व्यावहारिकाभावानभ्युपगमे द्वितीयप्रतियोगितान्यत्वप्रयोजनसंभवात् ज्ञानातिव्याप्तिवारकतयैव तत्सार्थक्यमिति—**पारमार्थिकमिति** । इदं घटादि । **पारमार्थिकान्यस्य** व्यावहारिकस्य प्रातिभासिकस्य पूर्वदलेनेव वारणात् । अत्रापि पारमार्थिकनिष्ठत्व वैज्ञानिकम् । तेन नाप्रसिद्धि, न वतरोपादावश्यकमिति बोध्यम् । **विशेषणत्वादिति** । तथाच धर्मभेदान वैयर्थ्यमिति भावः । ननु ज्ञाननिवर्त्यत्व, ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वं । तद्वदकविरहस्य च प्रकृतमिथ्यात्वघटकविरहेणैव प्रतियोगिताया प्रतियोगिस्वरूपतामते तदुभयघटप्रतियोगितयोर्घटस्वरूपत्वाच्च ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपमिथ्यात्वप्रकृतेरन्यत्वात् प्रतियोगिताया प्रतियोगिस्वरूपतामते तदुभयघटप्रतियोगितयोर्घटस्वरूपत्वाच्च ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपमिथ्यात्वप्रकृतेरन्यत्वात् प्रतियोगिताया प्रतियोगिस्वरूपतामते तदुभयघटप्रतियोगितयोर्घटस्वरूपत्वाच्च ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपमिथ्यात्वप्रकृतेरन्यत्वात् तदुभयान्यतरत्वमेवोचितम् । पारमार्थिकान्यस्य पारमार्थिकत्वाघटितेन विनाशित्वादिना रूपेण व्यावहारिकपारमार्थिकयोर्ध्याप्रातिभासिकरूपेण निवेशे अन्योन्याश्रयवैयर्थ्ययो दाक्षैव नैलाशयेन निष्कर्षमाह—**प्रातिभासिकनिष्ठमिति** । **विनाशिनिष्ठमिति** । व्यावहारिकप्रातिभासिकान्यतरनिष्ठत्वस्य व्यावहारिकनिष्ठत्वस्यैव वा निवेशेनाप्युक्तशङ्कावारणस-

योगित्वप्रतियोगिकप्रातिभासिकभेदबेदव विचते इति नाव्याप्तिरिति—**चेत्** पारमार्थिकब्रह्मनिष्ठप्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वेऽप्युक्तीत्या प्रातिभासिकतादृशप्रतियोगित्वभेदसंपादनसंभवेन मिथ्यात्वप्रसङ्गेन व्यावहारिकस्यैव तद्वदस्य विवक्षणीयतया निष्ठात्वविशेषणवश्यकत्वात् । नच—व्यावहारिकभेदमपि तन्मिथ्यात्वस्य स्वाप्रत्यक्षज्ञानात्पत्तिरिति—वाच्यम्, भेदस्योपलक्षणतयैव तत्र निवेशेन स्वाप्रत्यक्षनिर्वाहात् । यद्यपि ब्रह्मनिष्ठप्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वे तादृशप्रतियोगित्वान्यत्वभानं न संभवति, धने न घट इतिवत् प्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वं न तादृशमिति ज्ञानस्थाप्याख्यादिति विभाव्यते, तथा स्वाप्रगजादावव्याप्तिवारणार्थं निष्ठात्वविशेषणमावश्यकमेवेति । १ एतेन भवन्मतेऽपि पारमार्थिकनिष्ठस्य व्यावहारिकाभावप्रतियोगित्वस्याप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरिति न्यायभारकरोके पराहत् । २ प्रातिभासिकनिष्ठत्व विनाशिनिष्ठत्व चेति विनेषण लक्षणत्वपक्षानुसारेण, साध्यनिवचनरूपेण तु स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं, अप्रातिभासिकस्वसमानाधिकरणरूपं वैति बोध्यम् । प्रातिभासिकपक्षानुसारेण, प्रथमसाध्य विनाशिपक्षानुसारेण तु द्वितीयमिति विवेकः । उक्ताप्युक्तनयैव साध्यनिवचनप्रकरणेऽप्यत्रोक्तविशेषणविश्वस्य । एतेन घटादीनां विनाशित्वेपि पारमार्थिकत्वानुपात्तिसदृशापनमिल्यादाशङ्का अपि न्यायभास्वरुफा समाहिता इति मतव्यमिति । शुक्तिरूपेण साध्यमानस्वसमानाधिकरणाभावोऽप्रातिभासिक एवेति विनाशिपक्षानुसारेणानुमाने दृष्टान्तत्वमप्युपपन्नमेव । अतएव ब्रह्मदृष्टान्तप्रतियोगित्वं इति सर्वभवनकमिति ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

मिति तु निष्कर्षः । शुक्तिरूप्यादेः व्यावहारिके अत्यन्ताभावे मिथ्यात्वं नानुपपन्नम्, तदधिकरणे व्यावहारिकस्य तदत्यन्ताभावस्य स्वीकारात् । नच—अन्यूनसत्ताकात्यन्ताभावघटितमिथ्यात्वस्वीकारे द्वयोरपि स्वाम्योर्भावाभावयोर्मिथ्यात्वनिश्चयापत्तिरिति—चाप्यम्; स्वप्ने द्वयोरन्यूनसत्ताकाभावघटितोत्पत्तियोगित्वनिश्चये तस्या इष्टत्वात् । अतएव जागरे तयोः परस्परत्वकतादाशाभावघटितमेव मिथ्यात्वं प्रतीयते, तयोरभावान्तरस्य व्यावहारिकस्य कल्पने गौरवात् । नच—स्वप्ने घटादेः प्रतीयमानस्य व्यावहारिकोऽभावः क्लृप्त एवेति न गौरवमिति—चाप्यम्; यस्य चैत्रत्यादिजातिविशेषस्य जाग्रत्काले न ज्ञानं, किंतु स्वप्न एव नानाव्यक्तित्वात् तादृशव्यक्तीनां तादृशजात्यवच्छिन्नाभावस्य

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

भवेऽपि लाघवादिदमेवोक्तम् । अन्यत्र ब्रह्मावृत्तिवयुक्तम् । ननु शुक्तिरूप्याभावस्य व्यावहारिकत्वेन प्रथमप्रतियोगित्वस्याभावात् तदभावस्य शुक्तिरूप्यस्वरूपतया प्रतिभागिकत्वेन द्वितीयप्रतियोगित्वस्याभावाच्च तत्रोक्तमिथ्यात्वमनुपपन्नम्, तत्राह—शुक्तिरूप्यादेरिति । तदत्यन्ताभावस्येति । शुक्तिरूप्यातिरिक्तस्येति भावः । अधिकसत्ताभावघटितमिथ्यात्ववादी शङ्कते—नचेति । भावाभाधयोरिति । भावस्येवाभावस्यापि भावात्मकतादाशाभावप्रतियोगित्वादिति भावः ।—निश्चयापत्तिरिति । अन्यूनसत्ताकत्वनिवेशवादिनापि स्वप्नप्रजादेरेव मिथ्यात्वनिश्चय इष्यते, न तु तादृशाभावस्यैवलिभान । यस्य यदा चाधप्रसक्तस्य तस्य मिथ्यात्वग्रह इति सर्वत्रपि स्वीकार्यम् । स्वप्ने च यदि गजो नास्तीतिवत् गजाभावो नास्तीति बाधप्ररो नास्ति तर्हि गजाभावस्य वस्तुतो गजात्मकतादाशाभावप्रतियोगितावत्त्वेऽपि तदग्रहणं तद्रूपमिथ्यात्वनिश्चयापत्तिः । अथ यदि तदा तादृशवाधप्ररोऽस्ति, तर्ह्येष्टव्य एव तदा गजस्यैव तदभावस्यापि मिथ्यात्वनिश्चय इत्याशयेन समाधत्ते—स्वप्ने इति । ननु स्वप्नयोर्भावाभावयोः स्वप्ने बाधग्रहेऽपि न मिथ्यात्वनिश्चयः, अपि तु जागरे तयोर्व्यावहारिकाभावान्तरग्रहात्मकबाधग्रहे सत्येवेत्याधिकसत्ताकत्वमेव निवेशयितुमुचितमित्याशङ्का परिहरति—अतएवेति । अन्यूनसत्ताकत्वस्यैव मिथ्यात्वे निवेशादेवेत्यर्थः ।—तादृशाभावेति । अन्यूनसत्ताकाभावेत्यर्थः ।—प्रतीयते इति । अधिकसत्ताकत्वनिवेशे तु तत्प्रतीत्यनुपपत्तिरिति भावः ।—गौरवादिति । जाग्रत्कालीने स्वप्नो गजस्तदभावो वा नास्तीति प्रत्यये स्वप्नो गजस्तदभाववभासेते न व्यावहारिकवतिरिक्तौ तदभावाविति स्वीकारेणोपपत्तेरिति भावः । पुनरधिकसत्ताकत्वनिवेशवाद्युक्तानुपपत्तिपरिहारं शङ्कते—नचेति । क्लृप्त एवेति । घटत्व हि व्यावहारिकप्रतिभासिचस्वाप्नघटसाधारणम् वक्ष्यते । तथाच जागरे 'इहेदानीं घटो नास्ती'त्यादिप्रत्यये तादृशघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक सकलघटाभावो व्यावहारिकः प्रतीयत इत्यस्य निर्विवादत्वात् । किंच जागरे 'य इहेदानीं स्वप्नो घटो नास्ती'ति चाक्षुषादिप्रत्ययो जायते । तत्र न स्वप्नो घटाभावो भासते । तस्मान्निद्रियकलेनेन्द्रियकज्ञाने भानानर्हत्वात्, तस्य जागरकाले बाधप्रसङ्गे न तद्ब्रह्मेतन्मत्वापत्तेश्च, किंतु स्वप्नप्रतियोगिको व्यावहारिकोऽभाव एव भासते । एव स्वाप्नघटाभावो नास्तीत्याकारे जागरिकचाक्षुषादिप्रत्यये न स्वाप्नघटरूपस्तदभावो भानयोग्यः, अनैन्द्रियकत्वात् बाधापत्तेश्च, क्लृप्तवतिरिक्त एव तदभावो व्यावहारिकत्वतः भासते । तथाच जागरे स्वप्नप्रदाय मिथ्यात्वग्रहो व्यावहारिकाभावमादायैव सम्भवतीति नान्यूनसत्ताकत्वमावश्यकमिति शङ्काभावः । तथापि विषयविशेषेऽन्यूनसत्ताकत्वनिवेशा विनाऽगतिरेवेति भावेन समाधत्ते—यस्येति । जातिविशेषस्येति । तुल्य सत्थानरूपव्यङ्ग्य-व्यञ्जकत्वव्यापकजात्यन्तरसाहित्येन जागरिकप्रतिभासिकावृत्तित्वेन च स्वाप्निकजागरिकोभयविधप्रतिभासिकघटसाधारणघटत्वादिविलक्षणजातीयत्वार्थः । यादृशजातिविशेषस्य क्वचित् जागरे प्रत्ययस्तदवच्छिन्नसामान्याभावो व्यावहारिकः क्लृप्त एवैत्यत उक्तम्—जाग्रत्काले न ज्ञानमिति । इदमुपलक्षणं तादृशजात्यवच्छिन्ने द्रव्यत्वादिसामान्यवत्ताज्ञानमपि नैत्यस्यै, अन्यथा सामान्यधर्मावच्छिन्नतदभावो व्यावहारिकः क्लृप्त एव स्यात् । सामान्यधर्मेनाज्ञाते तु तस्मिन् तत्र तत्सात्त्वे मानाभावात् सामान्याभावस्य न तत्प्रतियोगिकत्वमिति बोध्यम् । यत्कलेर्जागरिके न प्रत्ययः, तद्यत्कलेरपि केतचित् व्यावहारिकेण सजातीयतया सामान्यधर्मावच्छिन्नतदभावः क्लृप्त एवेत्यतो ज्ञातिविशेषावच्छिन्नाभावानुपाधानम् । जाति

१ किंत्वेत्यादिना धर्मगतसत्ताकाभाव एव न्यायभास्त्रेऽपि दोषत्वेन परिगणित इति उक्तं सत्ताकाभावेन तस्यापि समाधानं कथं संप्रायमेवेति मन्तव्यम् । २ एतेन द्रव्यत्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावः क्लृप्त एवेति स्वात्मिकाभावस्य व्यावहारिकत्वेनेति न्यायभास्त्रेऽपि पराहता ।

कथं न विरोधित्वम् । न च—निपेधस्य निपेधे प्रतियोगिसत्त्वापत्तिरिति—वाच्यम् ; तत्र हि निपेधस्य निपेधे प्रतियोगिसत्त्वमायाति, यत्र निपेधस्य निपेधवृद्ध्या प्रतियोगिसत्त्वं व्यवस्थाप्यते, न निपे-

सिद्धिव्याख्या ।

प्रागभावस्य निपेधोऽनुपपन्न इति ध्वंससमये प्रागभावप्रतियोगिनोरुभयोर्निपेधेऽपि प्रागभावप्रतियोगिनः सत्त्वापत्तेः । न च—द्वितीयप्रकाराभावे सति एवं नियमोऽभ्युपगम्यते, प्रागभावाद्वा तु नैवमिति, न प्रागभा-

गौडप्रह्लातन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

चैकाधिकरणे स्वामपदाधे एव स्वप्ने जागरे वा ज्ञानं जातं, तद्वच्छ्रुताभावस्य व्यावहारिकत्वेनाकृतत्वाव्यावहारिकत्वकल्पने गौरवेण तादृशजातिविशिष्टतद्भावबोधेः परस्परतात्मकाभावघटितस्यैव मिथ्यात्वस्योच्यत्वात् । निपेधस्य अप्रकाशभावस्य । निपेधे प्रकृतानुमानेनास्तन्ताभावबोधने । प्रतियोगिसत्त्वापत्तिरिति । निपेधापेक्षया अधिकसत्त्वस्य प्रतियोगिग्न्यापत्तिः । रजतादाौ रजतत्वादिनिपेधस्य निपेधेन रजतत्वादेर्घ्याघटारिकत्वसिद्धिदृशनादित्यर्थः । प्रतियोगिसत्त्वं प्रतियोग्यमिथ्यात्वम् । व्यवस्थाप्यते प्रतीयते । निपिष्यते मिथ्यात्वेन निश्चीयते । रजतं रजतत्वम् ।

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

त्वनिर्वाह्यं नानेति । मिथ्यात्वनिर्वाह्यैकाधिकरण इति । जागरिकपदार्थस्य न स्वप्ने भानं संबन्धितं, जागरे तत्संभवेऽप्यभावस्याधिकरणरूपतामते प्रकृताभावस्य व्यावहारिकत्वं स्यात्, अत उक्तम्—स्वप्न पदार्थ एवेति । स्वप्ने ज्ञानमनुभवः, जागरे तु स्मरणमेव । तेन—जागरिकचाक्षुषादौ उक्तयुक्तया स्थापिकभानासंबन्धेनोक्तभावस्य व्यावहारिकत्वेन कृतत्वापत्तिरिति—परस्तम् ; ननु स्वप्न एव प्रतीयमानस्यापि तादृशाभावस्याधिकसत्ताकाभावघटितमिथ्यात्वनिर्वाहानुरोधेन तस्य व्यावहारिकत्वं कल्प्यत इत्यत आह—व्यावहारिकतत्कल्पने इति—उचितत्वादिति । तथाचैतदर्थमन्यूनसत्ताकाभावघटितमेव मिथ्यात्वमभावसाधकमिति भावः । मिथ्यात्वानुमाने प्रतिकूलतर्कं शङ्कते—मूले—नचेति । निपेधपदसाभावबोधकवाक्यवाक्यसाधनकाभावबोधनान्यतरपरत्वे प्रकृतासन्नतिः, मिथ्यात्वानुमाने तादृशनिपेधनिपेधाभावात् अतो व्याचष्टे—निपेधस्येत्यादि—मिथ्यात्वानुमानेनाद्वैतसिद्धये प्रपञ्चमिव तदभावमपि पक्षीकृत्य मिथ्यात्वसाधनादिति भावः । प्रतियोगिसत्त्वापत्तिरित्यल्ल प्रतियोगिसत्त्वपदं न प्रतियोगिमत्वपरम् ; अभावाभावस्य प्रतियोग्यतिरिक्ततामते ध्वंसप्रागभावयोरस्तन्ताभावविरोधितामते च प्रतियोगिमत्वाव्याप्यतया तद्वोधकमानेन तदापत्तेरसंभवात् एतच्छङ्कासमाधानग्रन्थे न प्रपञ्चस्य तात्त्विकत्वमित्युपसंहारविरोधात्वेत्यतो व्याचष्टे—प्रतियोगीति । तथाचात्र प्रतियोगिनि प्रपञ्चरूपे पक्षे ब्रह्मधर्मिकत्वाभावाभावबोधकप्रमाणकत्वमापादक्रीकृत्य ब्रह्मधर्मिकत्वाभावसत्ताधिकसत्ताकत्वमापादनीयम् । यत् यद्ब्रह्मिकत्वाभावाभावसाधकप्रमाणकं तत्साभावाधिकसत्ताकमिति व्याप्तिरिति भावः । तथाच प्रपञ्चस्यान्यूनसत्ताकाभावघटितमिथ्यात्वज्ञान्यत्वापत्त्या तात्त्विकत्वापत्तिरिति पर्यवसितम् । उक्तव्याप्तिं दृष्टान्ते आह्वयति—रजतादाविति । व्यावहारिकेत्यादिः । द्वितीयनिपेधान्वयिधर्मिकत्वं सप्तम्यर्थः । रजतत्वादिनिपेधस्य नेदं रजतमिति भ्रमविषयस्य रजतमेदंरूपरजतत्वाभावस्य । निपेधेन अभावबोधनेन । नारजतमिति प्रमाणेन । रजतत्वान्वयिविशिष्टं तृतीयार्थः । व्यावहारिकत्वसिद्धेः । सर्वसिद्धिव्यावहारिकसत्ताकत्वस्य सिद्धेरित्यर्थं इति प्रतियोगिसत्त्वापत्तिराल्लनेनानेति । उक्तापत्तिदूषणाय तन्मूलभूतोक्तव्याप्तौ व्यभिचारप्रदर्शनाय दृष्टान्तव्यभिचारिरूपकाधिकरणयोरुक्तापादकत्वतोरप्युक्तापायसत्त्वतदसत्त्वयोर्वाजभूतं विशेषं प्रपञ्चयति मूले—तत्रहीति । तत्रैव हीत्यर्थः । निपेधस्य निपेधे साभावाभावबोधकप्रमाणावतारे । प्रतियोगिसत्त्वं प्रतियोगिनः साभावसत्ताधिकसत्ताकत्वं । आयाति सर्वसिद्धं भवति । तृतीयप्रतियोगिसत्त्वपदस्योक्तार्थकारणे यत्तद्विदितार्थयोरिकथेन पौनःपुन्यं स्यात् ; यत् निपेधमात्रं निपिष्यते इत्यस्यैव समन्वितत्वात्, अतो व्याचष्टे—प्रतियोगिसत्त्वमिति । द्वितीयप्रतियोगिसत्त्वपदस्य तु नेदं व्याख्यानम् । निपेधमात्रान्वयि निपिष्यत इति पदस्य 'मिथ्यात्वेन निश्चीयत' इति व्याख्यानान्तात्, मात्प्रवेदेन प्रतियोगिग्न्यमिथ्यात्वस्यैव लभेने तत्सुकृतीकरणाय मात्प्रपदघटितवाक्यस्यप्रतियोगिसत्त्वपदस्यैव प्रतियोग्यमिथ्यात्वपरताया युक्तत्वात् । अन्ये तु—'नचेति' शङ्कातत्समाधानयोः प्रतियोगितात्त्विकत्वापत्तिद्वारणपर्यवसायिताया द्वितीयस्य प्रतियोगिसत्त्वपदस्य तात्त्विकत्वमर्थः । तृतीयस्य सतिपेधापेक्षयाधिकसत्ताकत्वं, निपिष्यत इत्यस्य च प्रतियोग्यपेक्षया न्यूनसत्ताकत्वेन निश्चीयत इति—वदन्ति । व्यवस्थापनं व्यवस्थितिजनकसत्त्वप्रयोगः ।

१ इव शङ्का वनमालानिश्चये सिद्धान्तप्रकृतया योजिता । इति ।

धमात्रं निषिध्यते, यथा रजते नेदं रजतमिति धानानन्तरं इदं नारजतमिति ज्ञानेन रजतं व्यवस्थाप्यते । यत्र तु प्रतियोगिनिषेधयोर्द्वयोरपि निषेधस्तत्र न प्रतियोगिसत्त्वम्; यथा ध्वंससमये प्रागभा-

सिद्धिव्याख्या ।

वप्रतियोगिनः सत्त्वं, तृतीयप्रकारस्य ध्वंसस्यापि संभवादिति—वाच्यम्; तर्हि प्रकृतेऽपि 'प्रपञ्चोपशमम्' इति ध्रुतिबोधितध्वंसस्यापि तृतीयप्रकारस्य संभवात् । तस्य चारोपितप्रतियोगिकस्याधिष्ठाने प्रतीयमान-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

व्यवस्थाप्यते अमिथ्यात्वेन निश्चीयते । स्वसमानाधिकरणस्य रजतभेदात्मकस्य रजतत्वात्स्यन्ताभावस्य प्रातीतिक्रमेणैव निश्चयादन्यूनसत्ताकात्यन्ताभावघटितमिथ्यात्वाभाववाचेन रजतत्वं निश्चीयत इति भावः । प्रागभावप्रतियोगिनोरिति । प्राक् अज्ञातयोरभावप्रतियोगिनोरित्यर्थः । निषेधधीर्पूर्वमारोपितयोरत्यन्ताभावप्रतियोगिनोरिति यावत् । तथाच घटादेः ध्वंसकाले कपालाद्यौ प्राचीनताकिंकादिभेदे तत्र घटात्यन्ताभावस्य व्यावहारिकसाक्षीकारेणारोपसंभवास्य ' इदं कपालं घटवन्न घे ' ति संशयरूपस्यारोपस्योत्तरं ' अत्र घटस्यदत्यन्ताभावस्य नास्तीति निषेधेऽपि यथा घटस्य नामिथ्यात्वं निश्चीयते, किं तु तयोः घटतदत्यन्ताभावयोः परस्पररामकान्यूनसत्ताकात्यन्ताभावघटितमिथ्या-

लघुचन्द्रिकाया चिद्वृत्तेऽरोपाध्यायी ।

तत्र निषेधनिषेधबुद्धेः कर्तृतयान्वयो न संभवतीत्यतो व्याचष्टे— व्यवस्थाप्यत इति । निषिध्यत इत्यस्याभावप्रतियोगित्वेन विषयीक्रियते इत्यर्थेन मात्रपदार्थासङ्गतिः; नारजतमिदमिति बुद्ध्या प्रतियोगिनोऽपि तत्रात्वेन विषयीकरणत्वात्, अतो व्याचष्टे—निषिध्यत इति । मूले ज्ञानानन्तरं भ्रमानन्तरम् । एतेन प्रतियोगिप्रसक्तिरुक्ता । इदं नारजतमिति ज्ञाने रजतमिदमेवो भासते । स च रजतस्वरूप एवेति रजतमित्यसङ्गतमतो व्याचष्टे—रजतमिति । ननु नारजतमिति बुद्ध्या रजतभेदस्य चाधेऽपि रजतत्वं कथममिथ्यात्वेन निश्चीयत इत्यत आह—स्वेति । स्वं रजतत्वम् । मूले—निषेधयोः अभावयोः । निषेधः मिथ्यात्वनिश्चयः । न प्रतियोगिसत्त्वं न प्रतियोगितात्विकत्वम् । प्रागभावपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वे दूषणस्य वक्ष्यमाणत्वात् ध्वंससमये अभावप्रतियोगिनोरप्रसक्तौ तत्रिपेधानुपपत्तेः, विवक्षितस्याभावप्रतियोगिप्रातिभासिकत्वस्यालाभाच्च व्याचष्टे—प्रागभावेति । यद्यपि प्राक्-अज्ञातयोरित्यस्य स्वपूर्वज्ञानाविषययोः, स्वसमानकालिकज्ञानमात्रविषययोरित्यर्थं प्रातिभासिकत्वं तयोर्लभ्यते; तथापि तयोः प्रसक्तेरपि स्पष्टलाभाय पूर्वकालिकाज्ञानविषययोरिति तदर्थं मनसिक्त्वत्वं पूर्वत्वाविभाह—निषेधधीरिति । यद्यपि आरोप्यस्य नाज्ञानविषयत्वम्; तथापि तत्परिणामभूतारोपात्मकवृत्तिविषयत्वे तात्पर्यमाह—आरोपितयोरिति । एवं चोभयलाभ इति भावः । केचित्तु—प्रागज्ञातयोरिति युगमं पाठं स्वीचक्रुः । अभावपदस्याभावान्तरपरत्वे वक्ष्यमाणदूषणस्य दुर्वारलम्बत आह—अत्यन्तेति । ननु स्वध्वंसकालेऽसतो घटस्यारोपसंभवेऽपि सतस्तदत्यन्ताभावस्य कथं आरोपसंभव इत्यत आह—तथाचेति—प्राचीनेति । ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधितात्कीकर्तृप्राचीनेत्यर्थः । तत्रैतदधिकं उभयोर्निषेध इति सप्रभ्यन्तमात्रेण वाक्यार्थपर्यवसानात् । 'न प्रतियोगिसत्त्व'मित्यनुपपन्न पर्यवसितार्थमाह—इदमिति । युगपत्प्रतियोग्यभावयोर्निषेधात्पूर्वं युगपदेव तदुभयप्रसक्तिरपेक्षणीया । सा च न तदुभयनिश्चयरूपासंभवादित्यतः संशयरूपतदनुसरणम् ।—तौ न स्त इति । अत्र नोभयत्वावच्छिन्नभावे तात्पर्यम्; तादृशाभावस्य मिथ्यात्वापेक्षत्वात्, किन्तु घटत्वावच्छिन्नाभावघटाभावत्वावच्छिन्नाभावद्वये घटतदभावान्यतरत्वावच्छिन्नाभावे वा; निरुक्तान्यतरत्वरूपव्यापकरूपेण मिथ्यात्वनिश्चये घटत्वादिभ्याम्यरूपापि तन्निश्चयस्योचितावर्जितत्वात् । क्वचित् घटः तदत्यन्ताभावस्य नास्तीति पाठः—नामिथ्यात्वं निश्चीयत इति । निषेधमात्रस्य निषेधभावात् । ननु घटस्य तदत्यन्ताभावस्य वा न मिथ्यात्वनिश्चयः; ध्वंसस्यच्छिन्ने कपाले घटत्यन्ताभावस्य व्यावहारिकस्य तदभावस्य च व्यावहारिकस्य घटरूपस्य सर्वेनतेऽप्यसत्त्वादित्यत आह—परस्पररामकेति । प्रातीतिकघटात्यन्ताभावप्रातीतिकघटात्मकेत्यर्थः । मिथ्यात्वस्यान्यूनसत्ताकत्वघटितस्यैव व्यवस्थापितत्वेन प्रतियोगिसमसत्ताकाभावघटितमिथ्यात्वस्योक्तसंशयरूपारोपविषयप्रातीतिकघटतदत्यन्ताभावयोः स्वाभिकगजतदत्यन्ताभावयोरिव निश्चयसंभवादिति भावः । अत्र स्वाभिकगजतदभावयोः क्रमिकमिथ्यात्वकज्ञानविषयतया परस्पररामकभावघटितमिथ्यात्वनिश्चयो युक्तः । प्रकृते ङ, अत्र घटतदत्यन्ताभावौ न स्त इति प्रत्ययसंकेतमिदं निश्चयमाह—ज्ञानरूपत्वे संशयरूपतया तद्विषयपरस्पररामकभा-

चप्रतियोगिनोरुभयोर्निषेधः । एवंच प्रकृतेऽपि निषेधवाधकेन प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य निषेधस्य च

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

ध्वमेव निश्चीयत इति दृष्टान्तार्थः । यथाश्रुतं तु प्रागभावेत्यसङ्गतम् । अत्यन्ताभावात्मकनिषेधस्य निषेधे प्रतियोगिसत्त्वापत्तेः पूर्वमुक्तत्वेन प्रागभावात्मकनिषेधस्य निषेधे प्रतियोग्यसत्त्वदृष्टान्तेन तस्याः खण्डनस्यासङ्गतेरिति ध्वेयम् । प्रकृते प्रतिपन्नैत्याद्यनुमाने । वाधकेन मिथ्यात्वानुमापकदृश्यत्वादिहेतुता । वाधनात् मिथ्यात्वनिश्चयात् ।

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

वावादाय कथं मिथ्यात्वनिश्चयः । तादृशप्रत्ययस्य घटतदत्यन्तःभावान्यतरत्वावच्छिन्नभावाविषयकत्वे तु परस्वरात्मकेत्यसङ्गतं यद्यपि; तथाप्युक्तप्रत्ययस्योक्तभावाभावयोः विरोधानवगाहितवान न संशयत्वं विरोधावगाहितादशाज्ञानस्यैव संशयत्वादिति बोध्यम् । अन्ये तु—घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकालन्ताभावो घटध्वंसरूपो व्यावहारिक एव भासते । तथाच तन्मतमवलम्ब्य शङ्कितं वीथितिकृता “नचैव रक्त्विभ्रंसायवगाही”ति । एवं घटाद्यत्यन्ताभावात्यन्ताभावोऽपि तद्रूप एव । तन्मते घटध्वंसात्यन्ताभावयोः समनैवत्येवैवयात्, तद्भ्रंसस्यापि तदत्यन्ताभावप्रतियोगितात् । एवं च तथोरविरोधात् तदुभयज्ञानस्य संशयरूपता । यद्वा—घटतदत्यन्ताभावान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको घटध्वंसरूपोतिरेक्तो वाऽभावो व्यावहारिको भासते । बक्ष्यमाणदार्ष्टान्तिकवन्निषेध्यातावच्छेदकैक्यात्तुरोधात् । एवं च नोक्तज्ञानस्य संशयरूपत्वशङ्कापि । मिथ्यात्वं त्वधिकसत्ताकपरसरात्तामकाभावघटितमपि निर्वहतीति—घटन्ति । केचित्तु पूर्वोक्तपाठान्तरमाश्रित्य ‘घटो नास्ति’ ‘घटाभावो नास्ति’ इति क्रमिकनिश्चयद्वयं विवक्षितमित्याहुः । दृष्टान्तार्थः यथेत्यादिवाक्यार्थः । एवं च प्रमाणपदस्य मानसामान्यपरत्वे घटध्वंसावच्छिन्नकपाले घटतदत्यन्ताभावयोरत्यन्ताभावां प्रातिभासिकघटतदत्यन्ताभावात्मकप्रतियोगिरूपविति पक्षे, प्रमाणपदस्य व्यावहारिकप्रमाणपरत्वे तौ व्यावहारिकघटध्वंसरूपविति पक्षे च घटध्वंसावच्छिन्नकपालनिष्ठे प्रातिभासिकघटे तद्वर्त्मिकत्वाभावाभावबोधकप्रमाणकलसत्त्वेऽपि तद्वर्त्मिकत्वाभावसत्ताधिकसत्ताकलस्यासत्तादुक्त्याप्तौ व्यभिचारः । यदि चोक्तव्यभिचारवारणाय स्वाभावाबोधकत्वे सति स्वाभावाभावबोधकलरूपं स्वाभावाभावमात्रबोधकत्वं हेतौ निवेदयम् । न च क्रमिकनिश्चयद्वयापेक्षेऽयं व्यभिचारो दुर्वार इति वाच्यम्; तद्वर्त्मिकत्वाभावप्रमाणकत्वशून्यत्वे सति तद्वर्त्मिकत्वाभावाभावप्रमाणकत्वनिवेशेन तद्वारणसंभवात् । अत्र प्रमाणपदं व्यावहारिकप्रमाणपरम् । मानसामान्यपरत्वे दृष्टान्ते व्यावहारिकरजतत्वे सत्यन्तार्थघटितहेत्वभावेन व्याहृद्भिर्हेत्वापत्तेरित्युच्यते, तदा ब्रह्मणि प्रपञ्चाभावाभावबोधकमिथ्यात्वानुमाननेत्यादिश्रुतिप्रमाणस्य प्रपञ्चाभावबोधकत्वान्मात्रपदार्थघटितनिष्कृतापादकस्यैव प्रपञ्चेऽसत्त्वात् स्वाभावसत्ताधिकसत्ताकलापत्वा तात्विकलापतिरिति भावः । तदेतत् बक्ष्यति मूले—एवंचेति—यथाश्रुतप्रागभावपदार्थलागवीजमाह—यथाश्रुतं त्विति । निषेधे तद्वदितमापादकीकृत्य । पूर्वं ‘नचेति’ शङ्काग्रन्थे । निषेधे तद्वदिततापादके । प्रतियोग्यसत्त्वदृष्टान्तेन घटाद्यन्तर्भावेन प्रतियोगिसत्त्वरूपादिव्यभिचारप्रदर्शनेन । असङ्गतेरिति । स्वाभावाभावबोधकप्रमाणकत्वरूपापादकेऽत्यन्ताभावनिवेशस्य मात्रार्थनिवेशवदापादकस्य पक्षधर्मत्वाविषयकत्वात् तेषोक्तव्यभिचारवारणासंभवादिति भावः । अनुमाने न्यायप्रयोगे । वाधकपदार्थघटकहेत्वन्वयि विषयत्वं सप्तम्यर्थः । मूले—निषेधवाधकेनेत्यस्य प्रपञ्चाभावाभावप्राहृकेनेत्यर्थः । तच्च न प्रकृते प्रमाणान्तरमस्तीत्यतो व्याचष्टे—वाधकेनेति । मिथ्यात्वेति । निष्कृताभावप्रतियोगितारूपेत्यर्थः । अनुमापकपदार्थघटक्रान्तिमिन्त्वन्वयि प्रपञ्चाभावपक्षधर्मत्वं निषेधवाधकेनेत्यत्र निषेधेत्यस्यार्थः । मिथ्यात्वनिश्चयात् निष्कृताभावप्रतियोगितारूपमिथ्यात्वानुमितिरूपनिश्चयजननादित्यर्थः । एवं च

१ यो यद्वर्त्मिकत्वाभावाभावबोधकप्रमाणकः स तद्वर्त्मिकत्वाभावाविकृतसत्ताक इति न्यासिशीरीरम्, इदमेव न्यायमास्तेऽपि प्रथमनचशङ्कायां निर्दिष्ट इति ॥ २ अथमेव दोषः न्यायमास्करे प्रथमनचशङ्कासमाधानत्वेन वर्णितः इति ॥ ३ द्वितीयनचशङ्कायां परिश्रुतं न्यासिशीरीरमपि न्यायमास्करीयमिदमेव नापूर्वमिति मन्तव्यम् ॥ ४ अथमेव दोषो द्वितीयनचशङ्कासमाधानतयानन्तरनिर्दिष्टः इति । ५ न्यायमास्करे कृतीयनचशङ्कापथिकतया परिश्रुतं न्यासिशीरीरमपीदमेवैत्येतेत्यन्तदर्शनमात्रेणैव स्युदो भवति इति ॥ ६ अथमेव दोषस्तृतीयनचशङ्कासमाधानपरतया वर्णितः, सच न सगत इति प्रमाणपदं व्यावहारिकप्रमाणपरमिति प्रमेयेन वर्णितप्रायं इत्युक्तन्यासिशीरीरानीकारे शय्यमाभावः । रजतेनेद रजतमिति भ्रमोत्तरं इदं नारजतमिति प्रमितिसत्त्वे रजतत्वाभावबोधकप्रमाण कत्वशून्यत्वस्यैव सत्त्वात्समन्वयः । यत्तु न्यायमास्करे तत्र संख्या-तररूपात्तरावच्छिन्नरजतत्वाभावप्रमितिकत्वस्यैव नियमान्त्योर्वेदं न्यासिशीरीरमित्युक्तं, तत्र संगतं; स्वाभावबोधकप्रमाणपदेन हि स्वभावप्रमाणस्यैव निवेशणेनोक्तोत्तरादीनामप्रसक्त-रचरप्र चैतद्विद्वलेशीय एव स्वस्तीमन्विष्यति इति ॥

गोडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

वाध्यत्वे निषेधे । वाध्यतावच्छेदकस्य उक्तमिध्यात्वानुमानपक्षतावच्छेदकघटकस्य । दृश्यत्वादेः चिद्विद्यत्वे सति सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वरूपं यद्द्रव्यत्व तदादे । आदिपदेन विशेषानुमानीयपक्षतावच्छेदकस्याकाशत्वाकाशाभावत्वादे

लघुचन्द्रिकाया चिट्टलेशोपाध्यायी ।

प्रथमरूपे उक्तापत्तिपक्षे आपायाव्यभिचारिणो मात्रार्थघटितापादकस्याभाव इति भाव । मात्रार्थघटितापादकतु पक्षे सदप्युक्तीत्याऽऽपाद्यव्यभिचारित्वादकचित्करम्, इत्याह मूले—निषेधस्येति—प्रथमाभावस्येत्यर्थ । वाध्यत्वेऽपीत्यत्र वाध्यत्व व्याचष्टे—वाध्यत्वे इति—निषेधे । अभावप्राप्तौ क्वमिध्यात्वानुमानरूपप्रमाणवसरे इत्यर्थ । मूले—तात्त्विकत्व नैत्यन्वय । आपादयितुं प्राक्यमिति शेष । तत्प्रयोजिकाया स्वाभावसत्ताधिकसत्तावत्पक्षेरेवोक्तीत्याऽऽपादकाभावे नासत्तादिति भाव । ननु प्रथमाभावनिषेधकस्य तत्पक्षकमिध्यात्वानुमानस्य कथं प्रथमनिषेधकत्वम्, तत्राह—उभयो-रपीति । प्रथमतदाभावयोरित्यर्थ । निषेध्यतावच्छेदकत्वं दृश्य नास्तीति प्रत्ययीयप्रतियोगितासर्गावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वम् । तादृशप्रत्यये प्रतियोगितावच्छेदकतया भासमानत्व वा तदाश्रयस्य दृश्यत्वादे । उभयसाधारणरूपोभयतु-इयतां न प्रपञ्चाभावपक्षकमिध्यात्वानुमानस्य प्रथमनिषेधकत्वे प्रयोजिका । तदनुमानपक्षतावच्छेदकं दृश्युभयसाधारण्यस्यैवं तत् प्रयोजकत्वादित्यतो व्याचष्टे—निषेध्यतावच्छेदकस्येति । पक्षतावच्छेदकस्येति । पक्षतावच्छेदकी-भूतदृश्यत्वावच्छेदेन निरुक्ताभावप्रतियोगितापरमिध्यात्वावगाहानुमितौ पक्षतावच्छेदकस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतया भासमानत्वेन निषेध्यतावच्छेदकपदाधत्तेति भाव । उक्तानुमानपक्षतावच्छेदकं सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वे सति चिद्विन्नत्व मूले पूर्वमुक्तं न तु दृश्यत्वमत उक्त—घटकस्येति । उक्तं यन्मिध्यात्वानुमानपक्षतावच्छेदकं तद्वदकस्येत्यर्थ । ननु तद्व-दकतापि न दृश्यत्वस्येत्याशङ्क्यं तद्वदकं यत् सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वं तदेवात्र दृश्यत्वपदेनोच्यते । न च—तत्पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकमेव न पक्षतावच्छेदकमिति तदवच्छेदेन प्रतियोगितारूपमिध्यात्वाभावेन तस्य निषेध्यतावच्छेदकपदार्थत्वानुपपत्तिरिति—शङ्काम्, विनिगमनाविरहेण चिद्विन्नत्वविशेषितस्य तस्यापि पक्षतावच्छेदकत्वसम्भावत्वमिप्रमाणेन व्याचष्ट—दृश्यत्वादेरिति—चिद्विन्नत्वेसतीति । यद्यपि चिद्विन्नत्वविशिष्टं सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वं न तद्विशिष्टचिद्विन्नत्वरूपे उक्तपक्षतावच्छेदके घटकम्, तथापि विशेषाश्रयं तथात्वे विशिष्टस्यापि तद्वन्नतिरेकात् तथात्वमक्षतमिति हृदयम् । एतेन—उक्तं यन्मिध्यात्व तदनुमानं वा तत् पक्षतावच्छेदकघटकस्येत्यर्थात् चिद्विन्नत्वविशिष्टसत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वात्प्रस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वेन घटकपदासङ्गति । सामानाधिकरण्याननुमानपक्षतावच्छेदकस्य ब्रह्मप्रमातिरिक्तावाध्यत्वस्यावच्छेदकावच्छेदेनानुमानपक्षतावच्छेदके प्रवेशाभावस्य पूर्वमुक्तादिति—अपास्तम्, सभवत्पक्षतावच्छेदकस्याप्युक्तविशिष्टस्य पूर्वाङ्केऽनुमानपक्षतावच्छेदके विशेषाश्रयाद्वारा घटकस्य तादृशपक्षतावच्छेदकस्येव घटकपदसङ्गते । यद्द्रव्यत्वमिति । यद्यपि इग्विपयस्यमानं दृश्यत्वपदशक्यार्थं, तथापि तुच्छे 'यत्तदद्रेय'मिति श्रुतिप्रतिपाद्यब्रह्मणि च दृश्यत्वव्यवहारकारणाय सत्वप्रकारकत्वं चिद्विन्नत्वसामानाधिकरण्यं च विषयत्वे निवेद्य विशिष्टे तत्पदस्य गिरुडलक्षणा परिभाषा वा स्वीकार्या । सत्त्वेन प्रत्ययार्हत्वाविशिष्टचिद्विन्नत्वे तु न सा स्वीकर्तुं युक्ता । स्वार्थोल्यागेन लक्षणादिषु भवे सर्वथा तत्त्यागस्यान्याव्यत्वादिति भावः । नच—अत्र मूले निषेध्यतावच्छेदकतयोक्तदृश्यत्वमेवोपात्तम्, न तु सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वाविशिष्टचिद्विन्नत्व तत् केन विशेषेणेति—वाच्यम्, आदिपदेन तस्याप्युपादानात् । न च तत्र घटकपदार्थो न षय, स्वघटकताया स्वासाधारण्या अपि निवचनसंभवात् । अस्तुतस्तु नेहानेति श्रुतौ किञ्चनपदस्य दृश्याधिकतया तस्यैहपदार्थप्रपञ्चवत् ब्रह्मणि दृश्यसामान्याभावबोधकताया वक्ष्यमाणत्वेन प्रकृतमिध्यात्वानुमानस्य तादृशश्रुत्यनुग्रहाय दृश्यत्वावच्छिन्नपक्षकतैव युक्तैवधेयम् । अत्र दृश्यत्वरूपपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन निरुक्तप्रतियोगितारूपमिध्यात्वावगाहिन्यामनुमितौ साध्याश्रे भासमानं दृश्यत्वावच्छिन्नत्व न व्यापकरूपम्, तथासति दृश्यवृत्तिभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितामादाय सिद्धसाधनात्, किन्तु स्वरूपसम्बन्धिशेषे । न हि देवाकालादिरूपपक्षतावच्छेदकस्यैव स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं भासते इति नियमे मानमरित । अत एव विशिष्ट-प्रासाग्यत्वावच्छेदेन स्वाश्रयप्राहकयवत्सामग्रीप्राहकत्वसाधनमुक्तप्रामाण्यत्वादे तथा च दृश्यत्वावच्छिन्नतादात्म्यापक्षे ब्रह्मणि दृश्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावतात्पर्यपूर्ववसानात् दृश्यत्वावच्छिन्नस्य सत्यतामत्र । न चैवमाकाशत्वत्वादिरूपेणाकाशादीनां सत्यत्वापत्ति, दृश्यत्वस्याकाशत्वादिव्यापकतया व्यापकधर्मावच्छिन्नप्राभावस्य व्याप्यधर्मोवच्छिन्नप्राभावस्याप्यप्यतया दृश्यत्वावच्छिन्नप्राकाशाधर्मावति जाकाशत्वावच्छिन्नप्रपञ्चभावस्याभ्यास्यदयकत्वात् तेनापि रूपेण तेषां सत्यतामत्रस्य निरूप्यत्वत्वात् । अप्राहार्थवपरिहारस्तु वक्ष्यत इति विभावनीयम् । ननु मिध्यात्वानुमानेन साक्षादेवमाकाशत्वावच्छिन्नाकाशादीनां मिध्यात्व-सिद्धत्वाकाशत्वादिविशेषरूपेणैव तेषां पक्षता युक्ता । उक्ता च पूर्व प्रन्यहता । तथाच तत्तद्वर्मावच्छिन्नपक्षकानुमानसमूहद्वैव

वाधानान्ननिषेधस्य चाध्यत्वेऽपि प्रपञ्चस्य तात्त्विकत्वम्; उभयोरपि निषेधतावच्छेदकस्य दृश्यत्वा-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

संग्रहः । उभयोस्तुल्यत्वात् मिथ्यात्वानुमितिविशेष्यतावच्छेदकत्वेनोभयत्र प्रतीयमानत्वात् । तथाच निषेधस्य लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

क्रमेण जगतो मिथ्यात्वसिद्ध्युपगमादाकाशाभावत्वावच्छिन्नपक्षकमिथ्यात्वानुमानस्याकाशावच्छिन्नमिथ्यात्वानुमापक-
तया मात्रार्थघटितोक्तापादकवृत्तया आकाशत्वावच्छिन्ने पक्षेऽक्षततया स्वाभावसत्ताधिकसत्ताकत्वापत्त्या तस्य तात्त्विक-
त्वापत्तिर्दुर्बलरिखाशङ्कां परितर्ह्ये मूलकृतोक्तमादिपदं विष्णोति—आदिपदेनेति । नन्याकाशत्वतदवच्छिन्नभावत्वयोः
प्रत्येकमाकाशतदभावरूपोभयसाधारण्यरूपोभयतुल्यत्वं न संभवतीत्यतो व्याचष्टे—उभयोस्तुल्यत्वादिति—उभयोः
आकाशत्वतदवच्छिन्नाभावत्वयोः । तुल्यत्वात् । परस्परं सदृशत्वादिलक्ष्यार्थः । तत्र सादृश्यघटकधर्मं निषेध्यताव-
च्छेदकपदलभ्यं दर्शयन् पर्यवसितार्थमाह—मिथ्यात्वानुमितिं—उभयत्र आकाशतदभावयोः । यथायोग्यम् ।
अयंभावः—आकाशादीनां विशेषरूपेण पक्षतापक्षे जगत्पक्षकसमूहालम्बनस्यासंभवेऽपि संभवत्किपपदार्थपक्षक-
समूहालम्बनपरामर्शोभ्यः समूहालम्बनानुमितिभिरैव जगन्मिथ्यात्वसिद्धिर्वाच्या । प्रत्येकं जगत्त्वव्याप्ययावद्रूपावच्छिन्नप्र-
क्षकतावदनुमितीनां दुर्घटत्वात् । तथाचाकाशाभावे मिथ्यात्वप्राहकप्रमाणस्य परामर्शरूपस्याकाशेऽपि मिथ्यात्वानुमापक-
परामर्शरूपतानियमेन आकाशे पक्षे मात्रार्थघटितनिरुक्तापादकस्य दुर्लभत्वान्नोक्तीर्या तात्त्विकत्वापत्तिः संभवति । न च-
घटादृशनियमे मानाभाव इति—वाच्यम्; आकाशाभावे मिथ्यात्वव्याप्यसादृश्यत्वादिहेतुमत्तापरामर्शपूर्वं आकाशाभावोपस्थितेरा-
वदयकतया तस्याथ नियमेनाकाशोपस्थितिरूपतयाऽऽकाशतदभावोभयपक्षकसमूहालम्बनपरामर्शनियमसंभवात्, प्रतियो-
गितासंबन्धेनाकाशविशिष्टाभावे मिथ्यात्वानुमितितद्वाप्यवृत्तापरामर्शयोर्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमय्यांदाऽऽकाशेऽपि मिथ्यात्व-
तद्वाप्यवृत्तावगहननियमेनाकाशमिथ्यात्वप्राहकतदभावमिथ्यात्वप्राहकप्रमाणसंभवाच्च । व्याप्तिज्ञानस्य तद्विषयलिङ्गस्य
चाऽनुमानप्रमाणतापक्षे त्वाकाशतदभावपक्षकानुमितिपरामर्शयोः पार्थक्येऽप्यसमनियतकालत्वेऽपि च मिथ्यात्वघटकस्वत्वस्य
घटान्तसिद्ध्यनुरोधेनानुगतस्यैव वाच्यतया साध्यहेत्वोरक्येन व्याप्तिज्ञानस्यैकजातीयतर्ककरूपेण ह्युत्तरकरणत्वादिदतया
दुर्तरं तादृशप्रमाणसंभवः । अथवा भवतु लिङ्गपरामर्श एवानुमानम्, मा भूत्तुसमूहालम्बननियमः, विशिष्टवैशिष्ट्य-
बोधमय्यांदा नियमो वा, तथाप्याकाशतदभावपक्षकमिथ्यात्वानुमानद्वयं तु निर्विवादम् । तथाचादृहीताप्रामाण्यप्रतियोगि-
तदभावोभयविधिमिथ्यात्वप्राहकप्रमाणद्वयस्य तादृशकप्रमाणसमशीलतया, ध्वंसावच्छिन्नकपालादौ क्रमेण घटादितदभाव-
योरभावप्रत्ययद्वयस्थलेऽपि प्रतियोगिनो घटादेस्तालिकलाभावेन तत्रोक्तव्यभिकारवारणयोक्तापादककोटी स्वाभावाबोध-
कत्वं स्वाभावाभावबोधकप्रमाणविशेषणं परित्यज्य स्वाभावबोधकप्रमाणकलशून्यत्वे सतीति स्वाभावाभावबोधकप्रमाणक-
त्वं, विशेषणं मात्रार्थतया निवेदयमित्याकाशादिपक्षे निरुक्तमात्रार्थघटितापादकभावाच्च तालिकलापत्तिरिति । यत्तु—
आकाशाभावपक्षकमिथ्यात्वानुमानस्याकाशमिथ्यात्वप्राहकत्वेऽपि “नेह नाना” इति श्रुतिरूपप्रमाणस्य ब्रह्मण्याकाशत्वतद-
भावत्वादिसकलविशेषधर्मावच्छिन्नभावबोधकत्वात् न यथाश्रुतमात्रार्थघटितापादकस्यापि पक्षे निर्वाह इति भाव—इति ।
तत्तुच्छम्, स्वाभावाभावप्राहकप्रमाणत्वावच्छेदेन मात्रार्थनिवेशे प्रयोजनाभावेन तादृशप्रमाणत्वसामानाधिकरण्येनैव
स्वाभावाप्राहकलक्षणाप्रार्थनिवेशेन तादृशश्रुतिरूपप्रमाणस्य प्रतियोग्यभावोभयभावाभावप्राहकत्वेऽप्यभावपक्षकमिथ्यात्वानुमा-
नघटितापादकस्य प्रतियोगिनि पक्षेऽक्षतत्वात् । केचित्तु—आकाशाभावपक्षकमिथ्यात्वानुमितिराकाशाभावत्वावच्छिन्ने
स्वसामानाधिकरणत्वान्दुर्लभसत्ताफल्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वमवगाहते । तत्र सामानाधिकरण्यघटकं चाधिकरणं
प्रह्लेब; तस्यैव क्लृप्तजगदुपादानत्वात्, उपादानान्दन्त्यत्र च वस्तुनोऽसत्त्वात्, तथाचोक्तमिथ्यात्वानुमितेः सामानाधिकरण्यघट-
कतयाऽऽकाशाभावाभयत्वेन ब्रह्मण्यवाहिलात्, तादृशब्रह्मश्रुतितया चाकाशाभावात्यन्ताभाववागहिलाच्च ब्रह्मरूपेकधर्मिण्या-
काशाभावापत्तदभावोभयवागहितयाऽऽकाशाभावपक्षकमिथ्यात्वानुमानस्यैकधर्मिण्याकाशाभावाभावप्राहकत्वदकाशाभाव-
प्राहकत्वस्यापि शलाघ तदभावरूपमात्रार्थघटितापादकस्याकारूपपक्षे निर्वाह इति न तस्य तालिकलापत्तिरित्यभिप्रायं—
घर्णयन्ति । तदसत्; तथासतिआकाशत्वआकाशाभावत्वयोरुभयोः मिथ्यात्वानुमितिविशेष्यतावच्छेदकत्वेन तुल्यत्वाभि-
धानस्य निष्प्रयोजनत्वापत्तेः । प्रपञ्चतालिकलापत्तिशङ्कासमाधानप्रत्यनिर्णीतभावाधर्माह—तथाचेति—निषेध्यताव-

१ अयं भाव इत्यादिना ब्रह्मधर्मिकाकाशाभावाभावबोधकप्रमाणकाकाशाभावाधिकतघावत्त्वाकाशे प्रसक्तस्य समाधानं
वर्णितमिति न्यायभास्करयोक्तापदानमपि पराह तमेव ॥

वेस्तुल्यत्वात् । नचातात्विकनिषेधयोधकत्वे श्रुतेरप्रामाण्यापत्तिः; ब्रह्मभिन्नं प्रपञ्चनिषेधादिकं अता-
सिद्धिव्याख्या ।

स्याधिष्ठानमात्रत्वात्, तत्संभवे न प्रतियोगिनः पारमार्थिकसत्त्वमिति ममापि तुल्यम् । उक्तं च—
'अधिष्ठानावशेषो हि नाशः कल्पितवस्तुनः' इति ॥ नचातात्विकेति । यद्यप्यद्वैतश्रुतेरद्वैतमतेऽखण्ड-
चिन्मात्रपरत्वे उच्यमानेऽतात्विकनिषेधवाधकत्वाभावेनाप्रामाण्ययोगाच्छङ्काग्रन्थ एवानुपपन्नः; तथापि
तच्छ्रुतित एव प्रपञ्चमिध्यात्वसिद्धिं प्रार्थयताऽद्वैतिना तच्छ्रुतेरखण्डचिन्मात्रपरत्वं नाङ्गीकरणीयम् ।
अन्यथा मिध्यात्वशरीरप्रविष्टत्रैकालिकनिषेधासिद्ध्या तद्वद्विद्वत्प्रतिमिध्यात्वासिद्धिप्रसङ्गात् । अतस्तन्नि-
षेधेऽपि तात्पर्यावश्यकत्वे सत्यतात्विकत्वेनाप्रामाण्यं स्यादेवेति तदग्रन्थः सूपपन्न एव । नच—तात्पर्या-
विषयस्यापि त्रैकालिकनिषेधस्य श्रुतितः प्रतीतत्वमात्रेण श्रुत्यर्थतया सिद्धिर्भविष्यतीति—वाच्यम्; तर्हि
'जर्तिलयवाग्वा जुहुयात्, गवीधुकयवाग्वा वा जुहुयात्' इत्यादिश्रुतिप्रतिपन्नजर्तिलयवाग्वागवीधुकयवाग्वा-
द्रव्यकहोमविध्योरपि स्वीकारार्पत्तेः । नच—श्रुतेरखण्डचिन्मात्रपरत्वेन तत्त्वावेदकत्वेऽपि केवलानुमा-
नात् प्रपञ्चमिध्यात्वसिद्धिरभ्युपगमाहैति—वाच्यम्; प्रचलप्रमाणवष्टम्भं विना केवलानुमानस्यासां
प्रदायिकत्वेन विवक्षितार्थासाधकत्वात्, अद्वैतिनापि तथाऽभ्युपगमाच्च । न च—अद्वैतश्रुतेरखण्ड-
चिन्मात्रपरत्वेऽपि तत्र पूर्वं विनापि तात्पर्यं मानान्तराविरोधे द्वितीयाभावः सेत्स्यति, तत्र तात्पर्या-
भावाच्च तच्छ्रुतेर्नातत्त्वावेदकत्वमिति—वाच्यम्; तर्हि मानान्तराविरोधेनैव श्रुतितोऽखण्डचिन्मात्रसिद्ध्यु-
पपत्तौ द्वितीयाभाव इव चिन्मात्रेऽपि श्रुतेस्तात्पर्यान्भ्युपगमप्रसङ्गात् । उपक्रमादिलिङ्गवत्त्वेन तत्र श्रुति-
तात्पर्याभ्युपगमे च द्वितीयाभावेऽपि लिङ्गसत्त्वेन तात्पर्याङ्गीकारस्य दुष्परिहरत्वात्, प्रत्युत अहमस्मीति
वा, अहं मुख्यस्मीति वाऽनुस्यूताखण्डचैतन्यस्य जीवचैतन्यस्य सद्रूपब्रह्माभेदस्य च भाततयाऽपूर्वत्वा-
भावेनाखण्डचैतन्ये जीवब्रह्माभेदे वा, तात्पर्यान्भ्युपगम एव न्याय्यः । न चाहमित्यादिप्रत्यये चैतन्या-
तिरिक्तंशस्य भान्तमस्तीत्येतावताऽनुस्यूतचैतन्यं तदभेदोवाऽहमर्थभूतचैतन्ये न भातीत्यस्ति । नन्वेवं—

• गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

निषेधमात्रं न प्रतियोगिनोऽधिकसत्तासाधकम्, किंतु निषेधस्य न्यूनसत्ताप्राहकं प्रमाणम्; प्रकृते च तदभावाच्च
लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

च्छेदकतुल्यत्वे चेत्सर्वः । प्रकृते तदभावादित्यत्र हेतुतया अन्वेति । निषेधस्य निषेधमात्रं स्वाभावाभावप्राहकप्रमाणक-
त्वमात्रम् । मात्रपदेन स्वाभावप्राहकप्रमाणकत्वाभावविशिष्टलक्षणमात्रार्थभूतविशेषणव्यवच्छेदः । न प्रतियोगिनोऽधि-
कसत्तासाधकम् न स्वाभावसत्ताधिकसत्ताकत्वव्याप्यम् । प्रतियोग्यभावोभयनिषेधस्थले व्यभिचारोक्तैरिति भावः ।
निषेधस्य न्यूनसत्ताप्राहकं प्रमाणं तत्र स्वाभावप्राहकप्रमाणभावविशिष्टं स्वाभावाभावप्राहकं प्रमाणमेव । तादृश-
प्रमाणस्थले एव हि स्वाभावस्य न्यूनसत्ताकत्वप्रहो जायते । यथा रजते नेदं रजतमिति भ्रमोत्तरं नारजतमिति बाधकप्र-
माणायतारे सति रजतभेदरूपो रजतत्वाभावः, स्वप्रतियोगिरजतत्वापेक्षया न्यूनसत्ताकः, तादृशरजतलबाधकप्रमाणकत्वा-
भावविशिष्टस्वाधकप्रमाणकत्वात्, इत्यनुमानेन रजतत्वाभावस्य प्रतियोगिन्यूनसत्ताकत्वसिद्धिः । तस्यां च सत्यां अर्थात्
एव तादृशभावप्रतियोगिनोऽधिकसत्ताकत्वं सिध्यति । एवं च तादृशप्रमाणकत्वाभावविशिष्टतादृशप्रमाणकत्वमेव स्वाभावस-
त्ताधिकसत्ताकत्वव्याप्यमिति पर्यवसितोऽर्थः । प्रकृते विषयदादिप्रसङ्गरूपेक्षे । तदभावात् निष्कविशिष्टतादृशप्रमाण-

२ एतेन श्वंसरूपवद्वैतहानिरिति तृतीयप्रकारार्थमनाशङ्काऽपि पराहता । २ पयसादिहोत्र जुहोतीति निषेधेपरत्वेन नर्तित्वा-
व्यस्यार्थवादत्वमेवेति सिद्धान्तमज्ञापतिरिति भावः इति ॥

सिद्धिव्याख्या ।

प्राशस्त्यादिमात्रपरार्थवादादितो देवताविग्रहाद्यसिद्धिप्रसङ्गः, मानान्तराविरोधसहकृतार्थवादत एव तत्सिद्धसंभ्युपगमे तन्व्यायेनैवाखण्डचिन्मात्रपराद्वैतश्रुतित एव मानान्तराविरोधसहकारेण द्वितीयाभाव-सिद्धिरविकला । न च प्राशस्त्यद्वारतयाऽऽयाते विग्रहादिविशिष्टदेवतादावपि तात्पर्यं स्वीकार्यम् ; तथासति गौरवप्रसङ्गात् । यद्यप्यर्थवादादेः पृथक्त्वेन चानेकार्थत्वाद्वाक्यभेदोऽवशिष्टः ; तथापि तादृशदेवतादेस्ता-त्पर्यं विनाऽर्थवादतः सिद्धौ तत्र तत्स्वीकारो युक्त—इति चेन्न; दत्तोत्तरत्वात् । मानान्तराविरोध-सहकृतोदेव सर्वश्रुतिवाक्यात् तदर्थसिद्ध्युपपत्तौ कस्मिन्नप्यर्थे तात्पर्यस्यानभ्युपेयत्वात् । वाक्यार्थतात्पर्या-नभ्युपगमेऽतीव लाघवात् । अन्यथा 'अर्धजरी'न्यायापत्तेः । लघुत्वेन तत्तात्पर्यस्य दुर्वारत्वाच्च । गौरवस्य प्रामाणिकत्वात् । अवान्तरवाक्यार्थभेदेऽस्यैवावान्तरवाक्यार्थतात्पर्यस्यापि अवाक्यभेदकत्वात् । महावाक्यार्थभेदवत्तात्पर्यस्यैव वाक्यभेदापादकत्वाच्च । प्रयाजादिवाक्यानां दर्शपूर्णमासादिवाक्येनैकवा-क्यतावदर्थवादवाक्यानामपि विधिवान्येनैकवाक्यतास्वीकारेण वाक्यभेदशङ्काया एवानुदयाच्च । नह्यस्माकं भवतामिव पदैकवाक्यता, तथा चैवंविधदेवताकं कर्म प्रशस्तमिति, विशिष्टवाक्यार्थतात्पर्याभ्युपगमे वाक्यभेदलक्षणदोषाद्यनवकाश इति दिक् । एवमेव द्वितीयाभावादिविशिष्टचैतन्ये तात्पर्ये दुर्वारे तत्प्रयु-क्तमतत्वावेदकत्वं दुर्वारमिति । एतेन—द्वितीयाभावविशिष्टचैतन्येऽद्वैतश्रुतेस्तात्पर्याङ्गीकारे विशेषणी-भूतद्वितीयाभावस्य सिध्याविशेषात्मकव्यावहारिकत्वेन वाच्येऽपि, तात्पर्यमावश्यकमिति तत्परत्वेन श्रुते-रतत्त्वावेदकत्वदोषापातेऽपि, द्वितीयाभावोपहितचैतन्ये तात्पर्यमित्यङ्गीकारे तदोषापत्तिर्नास्तेव; विशेष-णोपाध्योः सत्त्वेन व्यावर्तकत्वाविशेषेऽपि क्रियान्वयित्वाभावादुपाधेः, नचैवमुपाधेरुपलक्षणाविशेषः; विद्यमानत्वेनैव ततो विशेषसत्त्वादिति—निरस्तम् ; तथासति द्वितीयाभावासिद्धिप्रसङ्गेन तदुपाधि-त्वस्य सुतरामयोगात्, ध्रुतितात्पर्याविषयस्य श्रुत्यर्थत्वप्रसङ्गात्, 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति घण्टाघोषेण प्रमाणान्तरायोग्ये तात्पर्यं विना शब्दप्रमाणस्याप्रवृत्तेः, शब्दस्य स्वतात्पर्यगोचरार्थ-प्रमाणत्वमिति नियमात् । अन्यथा जर्तिलादिवाक्यादेरपि प्रतीयमानार्थे प्रमाणत्वप्रसङ्ग इत्युक्तम् । न च तत्र मानान्तराविरोधोऽस्ति; येन तत एव तत्र प्रमाणं नेत्युच्यते । किंच श्रुतेर्द्वितीयाभा-वोपहितचैतन्ये तात्पर्याङ्गीकारे भवदभिमतानुपहिताखण्डचिन्मात्रासिद्धिप्रसङ्गः; उपहितस्यानुपहिता-दन्यत्वेन तत्प्रमाणस्य तन्मात्रसाधकत्वात् । अतः स्वस्मिन् प्रमाणस्य तत्प्रमाणत्वेऽतिप्रसङ्गात् । उपहित-स्यानुपहितादन्यत्वेन, अनुपहितस्योपहितादन्यत्वेऽपि तत्प्रमाणमेव तत्प्रमाणमिति चेन्न; अनुपहित-स्योपहिताद्भेदे उपहितस्यानुपहिताद्भेदावश्यंभावात् । यतो यद्विद्यते, ततस्तस्य भिन्नत्वनियमात् । अपि-चाद्वैतश्रुतेर्द्वितीयाभावोपहिते तात्पर्याङ्गीकारे उपहितस्य कल्पितत्वेन वाध्यतयाऽतत्त्वावेदकत्वतादवश्यक्यं, तस्माद्द्वितीयाभावसिद्धयर्थं तस्य श्रुतेस्तात्पर्यविययत्वमफामेनापि स्वीकार्यम् । एवंच व्यावहारिकमाध्यद्वि-

१ तथाच देवताधिकरणविरोध इति भावः । २ नहि कुक्कुटा अर्धांशभक्षणं अर्धांशपरित्याग इति युक्तमिति वाचस्पतिमिश्राः । अन्ये तु वृद्धाया अर्धांशः उपभोगाय अर्धांशः परित्यागयति न युक्तं इति । अपरे तु जलनी अल्पाद्दुः तस्याः अर्धांशभक्षणं अर्धा-ंशपरित्याग इति न युक्तं; तावताऽपि निषेधशालोहजनस्य जातत्वादिति धर्षयन्ति ॥ ३ भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुपपत्तिशेष्यासिद्धि-त्वस्यैकवाक्यत्वेन तस्यावान्तरवाक्यार्थभेदेऽन्यतयादिति भावः । ४ ननु विध्वंस्यवाद्योः पदैकवाक्यताया एव मिमांसककु-मतत्वात्प्रयान्दर्शपूर्णमासावाक्ययोश्च वाक्यैकवाक्यताया एव तन्मतत्वाच्च कथं तदुद्घाततेत्यत आरेलवतरणिकात् बोध्या ।

त्विकमित्यतात्विकत्वेन योधयन्त्याः श्रुतेरप्रामाण्यासंभवात् । ननु—स्तिनिषेधप्रतियोगित्वं किं स्वरू-

सिद्धिव्याख्या ।

तीयाभावपरतायां श्रुतेरतत्त्वावेदकत्वं सर्वथा दुर्वारम् । अत एव—अद्वैतश्रुतेर्विचाररूपश्रवणादिविग्रहज्ञा-
यामतत्त्वावेदकत्वापादनमिष्टमेव; नह्यविचारदशोत्वत्रत्वेनापातप्रतीतिरूपे श्रुतिजन्यज्ञानमात्रेऽपि यथार्थत्वं
केनापि शक्यमवगन्तुम्, विचाररूपश्रवणादिसंपत्तिदशायां त्वाधितचिन्मात्रबोधकत्वेनातत्त्वावेदकत्वा-
पादनमयुक्तम्, आपादकाभावादिति—निरस्तम्; तथासति द्वितीयाभावाभावेन तद्द्वैतमूर्तिप्रपञ्च-
मिध्यात्वस्य दत्तजलाञ्जलित्वप्रसङ्गात् । तथाच विचारश्रुत्यैव द्वितीयाभावोऽपि ब्रह्मचैतन्यबद्ध्यत इति
प्रपञ्चमिध्यात्वमिच्छताऽवश्यं स्वीकार्यम् । एवंच सति तस्य द्वितीयाभावस्य व्यावहारिकत्वं दुर्वारम् ।
एवमद्वैतश्रुतेरतत्त्वावेदकत्वमिति भावः । उक्तातात्विकत्वमेवाङ्गीकृत्योक्ताप्रामाण्यं परिहरति—ब्रह्मभिन्न-
मिति । ब्रह्मभिन्ननिषेधातात्विकत्वस्य वास्तवत्वेन तद्गोचरप्रतीतिजनकश्रुतेरप्रामाण्यायोगादित्यर्थः । यद्यपि
प्रतियोगितदभावयोरतात्विकत्वबोधनस्य विरुद्धत्वाद्दस्तुतो मानस्य स्वार्थसत्तानिर्णायकत्वेन जगदभाव-

गौडब्रह्मानन्दी. (लघुचन्द्रिका) ।

तत्सिद्धिरिति भावः । श्रुतेः 'नेह नाने'त्यादिश्रुतेः । अतात्विकं मिध्या । अतात्विकत्वेन मिध्यात्वेन ।
असंभवादिति । तथाच 'यजैते'त्यादिश्रुतेरिव व्यावहारिकप्रामाण्यमुक्तश्रुतेरक्षतम्, तात्विकप्रामाण्यं तु 'तत्वमसी'
त्यादिश्रुतेरेवेति भावः । ननु—कथमुक्तश्रुत्या मिध्यात्वेन प्रपञ्चतदभावयोर्बोधः! प्रह्णणि प्रपञ्चस्याभावबोधनेऽप्य-
भावे प्रपञ्चसामानाधिकरण्यस्य प्रपञ्चान्यूनसत्ताकत्वस्य चाबोधनात्—इति चेन्न; इहेत्यस्य प्रपञ्चविशिष्टब्रह्मणोऽर्थ-
त्वात्, किञ्चनेत्यस्य च 'अतोऽन्यदाते'मित्यादिश्रुत्यादिमानेन विनाशितया प्रमितं दृश्यमात्रमित्यर्थकत्वात्, 'विनाशि-
दृश्यविशिष्टे ब्रह्मणि विनाशितदृश्यं नास्ती'ति बोधस्य उक्तश्रुत्या संभवात्; विनाशितदृश्यवति विनाशितदृश्याभावस्य चो-
क्तश्रुतिप्रमितत्वेनैवाप्राप्तिभासिकत्वाश्रुतिप्रमितसंभवाद्दिनाशितदृश्यत्वावच्छेदेनाप्राप्तिभासिकत्वसमानाधिकरणात्सन्ताभा-

लघुचन्द्रिकाया चिद्वृत्तेशोपाध्यायी ।

त्वाभावात् । तत्सिद्धिः न स्वाभावसत्ताधिकरत्त्वापत्तिः । एवं च क तात्विकत्वापत्तिरिति भावः । "सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म"
इत्यादिश्रुतीनामप्रामाण्यप्रसङ्गेन श्रुतिपदस्य तस्मान्मन्यपरत्वासंभवात् तद्विशेषपरतामाह—श्रुतेरिति—आदिपदेन-
"सदेव सोम्येदमप्र आसीत्" "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" इत्यादिश्रुतयो ग्राह्याः । प्रथमस्यातात्विकपदस्य तात्विकभिन्नार्थकत्वे
द्वितीयस्य मिध्यात्वपरत्वेन तात्विकभिन्नं मिध्यात्वेन बोधयन्त्या इत्यर्थपर्यवसानेऽपि मिध्यात्ववति मिध्यात्वबोधकत्वस्य
प्रामाण्यं स्फुटं नैत्यतो व्याचष्टे—अतात्विकमिति—द्वितीयस्य यथाश्रुतत्वे नेहेत्यादिश्रुतीनां तात्विकभिन्नत्वेन प्रपञ्चनिषे-
धाबोधकतया मूलासन्नतिः, अतो व्याचष्टे—अतात्विकत्वेनेति—तद्वति तद्बोधकत्वं न प्रामाण्यं; किंतु तत्त्वावेदक-
त्वम् । तत्त्वं च पारमार्थिकं कालत्रयावाप्यं वस्तु, तन्मात्रावेदकत्वमर्थः । तत्र न नेहानेत्यादिश्रुतेरपारमार्थिकप्रपञ्चनिषेध
बोधकत्वादिति शक्तिगुंदाभिप्रायमभ्युपेक्षेव समाधातुं भावमाह—तथाचेति—व्यावहारिकप्रामाण्यं व्यवहारका-
लाभाध्यावेदकत्वम् । उक्तश्रुतेः नेहेत्यादिश्रुतेः । कस्यास्तर्हि तत्त्वावेदकत्वलक्षणं प्रामाण्यमत आह—तात्विकप्रामाण्यं
त्विचि । आदिना 'सर्वं ज्ञानमित्यादयोऽप्यण्यार्थाः । अवोधनादिति । तदर्थकपदाभावादिति भावः । इति चेन्न ।
अत्र चरमपञ्चमन्तं हेतुः । तत्र संभवादित्यन्तं द्वयं, तत्र चेत्यर्थकत्वादित्यन्तं द्वयम् । विनाशितया प्रमितमिति । इदं
च प्रातिभासिकनिष्ठं सत्—स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं यच्च विनाशिनिष्ठमप्रातिभासिकत्वसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगित्वं तदन्यतरत्वं मिध्यात्वमिति पूर्वनिष्कर्षपटकद्वितीयदलचटकस्य विनाशिनिष्ठत्वस्य लभ्यात् श्रुत्या संभवादिति ।
एवं च प्रपञ्चभावे प्रपञ्चसामानाधिकरण्यस्य शब्दादेव लाभ इति भावः । तदन्यूनसत्ताकत्वलाभस्त्वनुमानादित्याह—
विनाशितदृश्यवतीति । दृश्यवति दृश्याभावोऽप्रातिभासिकः, श्रुतिप्रमितत्वात्, यागादिधर्मवत् ब्रह्मवचैत्यनुमानं बोध्यम् ।
न च—स्वामिकपदार्थानामन्य'ध रथा'नित्यादिश्रुतिप्रमितत्वात् व्यभिचार इति—वाच्यम्; "न तत्र रथा न रथयोगा-
न पन्थानो भवन्ति" इति सन्निहितवाच्येन तेषां व्यवहारकालाव्यवलयबोधनात्, श्रुतिजन्यव्यवहारकालाभावात्प्रपञ्चक-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

वप्रतियोगित्वनिश्चयस्यानुमितिद्वारोक्तश्रुतितारपर्यविषयत्वसंभवात् । न च—‘विनाशिद्वयविशिष्टे विनाशिद्वयं नास्ती’
ति बोधस्य घटविशिष्टे घटो नास्ती’ति बोधस्येवाहार्यत्वाद्वा शब्दत्वम्, प्रत्यक्षस्यैवाहार्यत्वादिति—वाच्यम्, नानेति-
पदस्य नान्प्रत्ययान्तनस्पदसिद्धस्य भेदार्थकत्वात् ब्रह्माथकेहपदयोगेन ब्रह्मभेदबोधकत्वाद्बुक्तानुपपत्तेर्विनाशिद्वयत्वस्य
तादृशबोधे अभावप्रतियोगितावच्छेदकतया भानासंभवेऽपि प्रतियोग्यंशे विशेषणमात्रतास्वीकारेण विनाशिद्वयाना-
मात्मभिन्नत्वमात्ररूपेणाभावबोधस्याहार्यत्वासंभवात् । तादृशबोधे हि विनाशिद्वयत्वेनाभावो न विषयः, किं त्वात्म-
भिन्नत्वेनैव । किंच ‘अत्यन्तबाधितेऽप्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति ही’ति रण्डनकारोक्तेः शब्दबोधस्याहार्यत्वं स्वीक्रियते ।

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

नविषयस्वरूपहेतोरेव तत्रैतन्नान्तरिकत्वमिति भावः । प्रतियोगित्वनिश्चयस्य प्रतियोगित्वरूपस्य मिथ्यालघटकद्वितीयदलनिश्च-
यस्य । तारपर्यविषयत्वसंभवादिति योजना । तादृशनिश्चये दलद्वयघटितोक्तमिथ्यालक्षनिश्चयो मनसैव मुलभः । एकदलनि-
श्चयोऽपि मानस एवेति बोध्यम् । ‘नच वाच्य’ मित्यत्र, विनाशिद्वयानामिति पद्यम्यन्तं हेतुः । तत्र च, तादृशबोधे
हीति वाच्यं हेतुः । तत्र, आत्मभिन्नललाभकमाह—नानेति । एवं च बोधकलादिलस्य तत्रैवान्वयः । नन्वेवं
विनाशिलस्य प्रतियोग्यंशे उपलक्षणतयैव भानं वाच्यम्, तत्र न संभवति; अभावप्रतियोगिकोटौ उपलक्षणतया भानस्य
परंरनुपगमात्, तथाचोक्तमिथ्यालघटकस्य प्रतियोगितायां विनाशिनिष्ठत्वस्य कथं लाभ इत्याशङ्क्य परिहरति—उक्तानु-
पपत्तेरिति । उक्तबोधस्याहार्यत्वापत्त्या शब्दत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । असंभवेऽन्वयः ।—विशेषणत्वेति । प्रकारत्वेत्य-
र्थः । मात्रपदेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वमानव्यवच्छेदः—स्वीकारेणेति । प्रतियोगितायां विनाशिनिष्ठत्वस्यापि लाभसं-
भवादिति शेषः । यादृशाभावप्रत्यये यस्य धर्मस्य प्रतियोगिन्युपलक्षणतया भानेऽतिप्रसङ्गादि बाधकं, तत्रैव तदनभ्युपगमः ;
यथा घटो नास्ति नीलपटो नास्ति इत्यादौ घटत्वस्य, यत्र तु न बाधकं तत्र तदभ्युपगम्यत एव; यथा जालवच्छिन्ना-
भाव इति प्रतियोगिताप्रकारभावज्ञाने जातित्वस्य, यथावा—द्रव्यत्वेन धूमो नास्तीत्यादौ द्रव्यत्वस्य । प्रकृते च ब्रह्मभि-
न्नस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया भाने विनाशिद्वयत्वस्योपलक्षणतया भाने न क्वचित् बाधकमिति भावः । उक्तबोधस्या-
हार्यत्वशङ्काया अनर्थैव रीत्या पूर्ण परिहृतत्वेऽपि प्रकृते उक्तरीत्या विनाशिलभानानुपपत्तिपरिहाराय किंचेलादिसमाधा-
नानन्तरं वक्तुं च पुनरुद्भावनमिति ध्येयम्—विनाशिद्वयानामिति । विनाशिद्वयत्वविशिष्टानामित्यर्थः । आहार्य-
त्वासंभवादिति । एकधर्मिणि येन रूपेण प्रतियोगिभानं तद्रूपत्वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावावगाहिन एव ज्ञानस्याहार्य-
त्वात् । प्रकृते च रूपभेदात् न तदारपर्या शब्दत्वानुपपत्तिरुक्तबोधस्येति भावः । अत्रेदमर्थेधेयम् । स्वविशुद्धमर्थमिति-
वच्छेदकं स्वप्रकारकं ज्ञानमाहार्यम् । तथाच द्वैततदभावयोः सिद्धान्ते विरोधानुपगमात् कथमाहार्यत्वशङ्केति न शङ्कनीयम् ;
अविशुद्धयोरपि संयोगतदभावयोरिव द्वैततदभावयोरप्यविशुद्धज्ञानदशायां परस्परज्ञानयोः प्रतिपक्ष्यप्रतिबन्धकभावोपग-
मात्, निरुक्ताहार्यत्वघटकत्वविरोधित्वस्य स्वज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताप्रत्यक्षरूपस्य निषेधादाहार्यत्वशङ्कासामञ्ज-
स्यादिति । ननु विनाशिद्वयत्वेन विनाशिद्वयत्वेन प्रतीयमाने ब्रह्मणि ब्रह्मभिन्नत्वेन तदभावसंगमेऽपि विनाशिद्वय-
त्वेन तदभावलाभं विना न मिथ्यात्वलाभः, येन रूपेण यद्वत्वेन प्रतीयमाननिष्ठाभावीयतद्रूपत्वच्छिन्नप्रतिप्रतियोगिताया
एव मिथ्यात्वरूपसादृशित्यत आह—किंचेति । आहार्यत्वं स्वीक्रियत इति । एवं च विनाशिद्वयत्वस्यैव प्रतियोगिता-
वच्छेदकतयापि भानान्न मिथ्यात्वलाभः । न च—विनाशिद्वयवद्ब्रह्मणि विनाशिद्वयं नास्तीत्याहार्यस्य भ्रमत्वात् कथं
ब्रह्मणि विनाशिद्वयत्वलाभच्छिन्नाभावसाधकत्वम् ? तत्रेव वा विनाशिद्वयत्वावच्छिन्नमपि तत्र साधयेत्—इति वाच्यम्,
श्रुतेर्हि स्वतात्पर्यविषयीभूतानधिगतार्थं प्रमाणतया तत्साधकत्वं; विनाशिद्वयत्वावच्छिन्नं ब्रह्मणि नानधिगतं, न वा
श्रुतितारपर्यविषयः; लोकासिद्धत्वात्, किंतु तदभाव एव लोकासिद्धत्वात् । तथाचोक्ताहार्यं अभावस्यैव साधकं न प्रति-
योगिन इत्यस्य युक्तत्वात् । न च—उक्तश्रुतेर्वैधितार्थप्राहितयाऽप्राभाष्यं दुर्वाग्भव, तथाचोक्तं दीधितौ—‘वाधेन

१ आहार्यस्यापि तस्य श्रौतत्वेन हेतुना प्राप्ताप्राप्तनिष्क्रान्त्यायेन मिथ्यात्वतात्पर्यकत्वेऽपि न शेष इति । २ एतेन—अजामेका-
मित्यत्र प्रातिमासिकाजगत्प्रत्यक्षरूपस्य ‘असौ वाऽदिलो मधु’ इत्यत्र ‘कल्पनोपदेशाच्चैति’ इति मधुत्वकल्पनस्य च
कल्पनेन स्वात्मिकपदार्थानामप्यधर्यामिति श्रुतिप्रमितत्वेन न्यायभास्करदीप्यमिचारापवाद—पराहते । ३ अत्रेदमर्थेधेयमित्यादिनो
पपदिताशङ्कासमाधानान्वयनूय नन्वित्यादिना वर्णितास्वारस्य न्यायभास्करे दीपत्वेन परिगणितं; तत्र न संगतम् । तदर्थमेव-
किंचेति पञ्चान्तरानुसरणम् ।
ध. ति. १५

पेण, उतासद्विलक्षणस्वरूपानुपमर्देन पारमार्थिकत्वाकारेण वा । नाद्यः; श्रुत्यादिसिद्धोत्पत्तिकस्या-

सिद्धिव्याख्या ।

तत्त्वप्राहकमानस्यापि तथात्वात्, जगदभावे तदभावस्यापि वाध्यत्वाङ्गीकारे श्रुतेरतत्त्वावेदकत्वं दुर्बारमिति वाच्यम्; तथापि मित्रसत्ताकयोस्तयोरतात्त्विकबोधनस्य विरुद्धत्वेऽपि समसत्ताकयोस्तयोरतात्त्विकबोधनस्याविरुद्धतया वस्तुतो मानस्य स्वार्थतत्त्वनिर्णायकत्वेन जगदभावातात्त्विकत्वबोधकमानस्यापि तथात्वात् तदभावस्यातात्त्विकत्वाङ्गीकारेऽपि श्रुतेरतत्त्वावेदकत्वायोग इति भावः । एतेन—तत्प्रतियोगिनोऽप्रातिभासिकस्य प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वं स्यादित्यपि—निरस्तम् । ब्रह्मणोऽस्मिन् मते ज्ञेयत्वेन साध्यवत्तया निश्चिते सत्यसाधारण्यज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकतयाऽनुमानापवृत्तेरिति । नन्वेतदिति । वायौ रूपाल-

गौडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

नच—तथाप्युक्ताभावे प्रतियोग्यवच्छेदकदेशकालावच्छिन्नत्वस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वस्य वा असिद्ध्या मिथ्यात्वबोधनमसिद्धमिति—वाच्यम्; निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वेन निषेधवाक्यस्वाभावेन प्रतियोगिसत्त्ववच्छेदकदेशाद्यवच्छेदेनैवोक्तवाक्येनोक्ताभावस्य बोधनीयत्वात्तदवच्छेदकविशिष्टस्य इदमवत् ब्रह्मण एवाधिकरणत्वेन इहेति सर्वनामपदेनोक्तिर्संभवेन तात्पर्यवशात्तदभावानां स्वस्वप्रतियोग्यवच्छेदकावच्छिन्नतया इहेति सप्तम्या अनवच्छिन्नविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नाभेयतया वोक्तश्रुत्या बोधनसंभवात् । एतन्निषेधेत्यादि । उक्तानुमाने उक्तश्रुतौ च बुध्यमानं निषेधप्रतियोगित्वमित्यर्थः । स्वरूपेणेति । स्वं निषेधप्रतियोगि । तस्य यद्रूपमसाधारणः सामान्यधर्मो इदमिहादिः विशेषधर्मो चाकाशत्वादिस्तेत्यर्थः । पारमार्थिकत्वाकारेण पारमार्थिकस्वरूपेण । ननु—इदमिहादिरूपेणैव प्रतियोगित्वस्य सर्वइदयेषु संभवे इदमवृत्तित्वा पारमार्थिकस्वरूपेण प्रतियोगित्वं कृतो वाच्यं, तत्राह—असद्वि-

लघुचन्द्रिकाया चिट्टलेशोपाध्यायी ।

हि न शाब्दज्ञानं प्रतिष्यन्ते, किन्तु उत्पन्ने तत्र अप्रामाण्यं गृह्यत ” इति—इति वाच्यम्; लौकिकबाधकमानापेक्षया श्रुतेः प्रायत्यस्य सिद्धान्तसिद्धत्वात्, स्वापेक्षया प्रबलप्रमाणवाधितार्थप्राहितया एवाप्रामाणिकत्वप्रयोजकत्वादिति भावः । असिद्धयेति । तद्बोधने प्रयोजनाभावेन तात्पर्याधिपत्यत्वात्तद्बोधकपदाभावाच्चेति भावः । असिद्धमिति । मिथ्यात्वस्य तदन्यतरघटितत्वादिति भावः ।—बोधनीयत्वादिति । एतेन तात्पर्यनिर्वाहकप्रयोजनमुक्तम् । तल्लभकमाह—तदवच्छेदकविशिष्टेति । इदमवत्प्रतियोग्यवच्छेदकीभूतदेशकालविशिष्टेत्यर्थः ।—प्रतियोग्यवच्छेदकेति । तादृशदेशादेरप्युद्देश्यतावच्छेदकत्वादिति भावः । यद्यपि इदमस्य धर्मितावच्छेदकतया तत्कालाद्यवच्छिन्नत्वभावेनैव समीहितनिर्वाहे तादृशकालादिर्धर्मितावच्छेदकत्वानुसरणं व्यर्थं; तथापि विशेषे उद्देश्यतावच्छेदकीयदेशकालावच्छिन्नत्वभावनोपपत्तेः देशकालयोर्इदमवतानवच्छेदकत्वे तदवच्छेदकदेशकालावच्छिन्नत्वभावनप्रसङ्ग इति उद्देश्यतावच्छेदकीभूतं यद्देशादि तदवच्छिन्नत्वभावनमेवोपगन्तव्यमित्यभिप्रायेणोदम् । अवच्छिन्नतयेति । बोधनसंभवादित्यन्वयः । अनवच्छिन्नेति । देशकालरूपावच्छेदकबोधकपदसमन्विभ्याहृतससम्भालादृशार्थबोधकताया व्युत्पत्तत्वादिति भावः । एवमवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वलाभोऽपि पूर्वोक्तव्युत्पत्तिविद् इत्यवधेयम् ॥ मूलस्थानन्वित्याद्याशङ्कायाः प्रकृतार्थविषयकतालाभायैतत्पदं व्याचष्टे—एतन्निषेधेत्यादीति । बुध्यमानमिति तथाचोक्तनिषेधप्रतियोगितायाः स्वरूपेण पारमार्थिकत्वेन वाऽसंभवे तद्बोधकानुमानश्रुत्योर्बाधप्रसङ्ग इति भावः । स्वरूपेणैत्यत्र स्वरूपपदस्य प्रतियोगित्वतदाध्रान्यान्यतरस्वरूपपरत्वे, तृतीयाधर्तदवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगित्वेऽयोग्यत्वात्सङ्गतितरतो व्याचष्टे—स्वरूपेणेतीति । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभ्युपगमेन पारमार्थिकत्वेनेति क-

१ अयथातुसमभिव्याहृतसप्तम्या निरूपितत्वमात्रार्थकतया द्वैतवद्ब्रह्मनिरूपितवृत्तत्वाभावाद्द्वैतमिति बोधे जाते तुल्यवित्तिवेषयया द्वितीयाभावे प्रत्यक्षवित्त्वबोधोऽप्यव्यतिष्ठति इति भावः । एतेन प्रतियोग्यभावात् तुल्ययोगक्षेममिति न्यायेन द्वैते ब्रह्मनिरूपितवृत्तित्वाभावनोभेदमिति द्वैताभावे ब्रह्मवृत्तित्त्वोपासंभवात् श्रुतिप्रमितत्वाभावेनाप्रातिभासिकत्वानुमित्यसम्भवं, द्वैतकालावच्छिन्नत्वोपासंभवेनेतिराह—पराहता; आर्थात्कोदेदमविषये प्रत्यक्षवाच्येनापि तन्निर्वादादिति । २ 'आदित्यो यूपो' यजमानः प्रस्तर' इत्यादौ विधिप्रादुरत्वे लक्षणातः प्रागवतार्थवाच्यत्वात्प्रत्यक्षवाच्येनाप्राप्त्याऽपि । ३ तद्वैतश्रुतौ तथाभावात्प्राप्त्याप्यमित्याद्यद्वैतविद्वावेव वर्णितमिति तदप्राप्त्यापादकन्यायभास्करोक्तयः पराहताः

धंक्रियासमर्थस्याविद्योपादानकस्य तत्वज्ञाननाशस्य च वियदादेः रूप्यादेश्च धीकालविद्यमानेन

सिद्धिव्याख्या ।

न्ताभावत्वस्वरूपैव ब्रह्मणि प्रपञ्चस्य, पुरोवर्तिनि रजतस्येवात्यन्ताभावो वा, अथवा घटे वाच्यत्वस्य सत्त्वेऽपि समवेतत्वेन वाच्यत्वात्यन्ताभाववत् पारमार्थिकत्वेन व्यधिकरणेन धर्मेण तत्र तस्यात्यन्ताभावो वेति, विकल्पार्थः । ननु—प्रपञ्चस्य रूप्यादेश्च स्वरूपानुपमर्देन निषेध इत्यनुपपन्नं, मिथ्यावस्तुनः स्वरूपस्यैवाभावात्, अत उक्तम्—असद्विलक्षणोति । असतो निःस्वरूपाख्यस्य परं स्वरूपं

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

लक्षणस्वरूपानुपमर्देनेति । दृश्यत्वादिविशिष्टस्य अधिकरणे दृश्यत्वादिरूपेणाभावो न संभवति; तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तद्रूपविशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वेन सह विरोधात् । अथ उक्तधिकरणत्वं कुत्रापि न स्वीक्रियते, किंतु दशविषयाणादेरिव दृश्यमात्रस्य देशकालासंयन्धित्वमेवोच्यते, अत एव दृश्यसंयन्धित्वस्य दृश्याभावविरोधि त्वेऽपि न क्षतिरिति—चेन्न; सर्वदेशकालसंबन्धितया प्रतीयमानस्य दृश्यस्योक्तसंबन्धित्वाभावासंभवात्, अन्यथा

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

रपान्तरातुसुरणबीजप्रकाशकतयाऽसद्विलक्षणस्वरूपानुपमर्देनेति तृतीयान्तंसारथिकवियुतमवतारयति-नन्विति । संभवतीति । दृश्यत्वावच्छिन्नस्यावृत्तित्वास्वीकारेणैव प्रतियोग्यभावयोर्विरोधनियमभङ्गादिलभमानः । तद्रूपविशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वेन सहविरोधादिति । अधिकरणतासंबन्धावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावव्याप्यत्वनियमादिलभः । यथाश्रुते गगनाभावे गगनाधिकरणत्वस्मात्प्रसिद्धा तद्विरोधस्मात्प्रसिद्धाऽसत्त्वेन व्यभिचारात् । अतएव 'अथे'त्वादिना दृश्यत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वानुपगमेनैतद्विरोधनियमाभङ्गशङ्कासङ्गतिः । उक्ताभिमामं निरसितुं आशङ्कते—अथेति । ननु—तत्संबन्धावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तत्संबन्धावच्छिन्नाधिकरणतासंबन्धावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावव्याप्यत्वनियमो वाच्यः । तथाच तत्संबन्धावच्छिन्नाधिकरणतायास्तत्संबन्धस्वरूपत्वे संयोगादिसंबन्धस्थले तत्संबन्धावच्छिन्नाधिकरणताया एव संसर्गलमिति सिद्धान्तलक्षणस्थश्रीगदाधरभट्टाचार्योक्तमते वा व्याप्यव्यापकयोरेक्येनोक्तनियमोपगमवैयर्थ्यमिति तत्संबन्धावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तत्संबन्धावच्छिन्नतद्रूपविशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वाभावव्याप्यत्वमिति तादृशाधिकरणतावदवृत्तित्वमिति वा नियमो वाच्य इति गगनाभावे व्यभिचारतादवस्थं, अतस्तत्संबन्धावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतायाः तत्संबन्धावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविरोधित्वनियमो वाच्यः । तत्र च गगनत्वावच्छिन्नोपाधिकरणत्वरूपव्याप्यत्वेनाप्रसिद्धा व्यभिचारवारणम् । दृश्यत्वावच्छिन्नाधिकरणतातुपगमेन दृश्यत्वावच्छिन्नाधिकरणस्थले व्यभिचारोदारसंभवत्वात्सि । परंतु तादात्म्यादिदृश्यनियामकसंबन्धावच्छिन्नाभावस्थलानुपगमेन तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविशिष्टतत्संबन्धस्य तदनुयोगिताया वा तत्संबन्धावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविरोधित्वनियमसंबन्धावच्छिन्नतया प्रकृते दृश्यत्वाधिकरणतायाः कुत्रविद्वन्भ्युपगमेऽपि दृश्यत्वावच्छिन्नस्य देशकालज्ञानैर्दृश्यनियामकसंबन्धस्योपगन्तव्यतया तादृशसंबन्धवति दृश्याभावोपगमे दृश्यसंबन्धादौ दृश्याभावविरोधित्वस्यासत्त्वेनोक्तनियमे व्यभिचारो दुर्वार इत्याशङ्क । परितुं दृश्यस्य देशादिसंबन्धमपलपति—किंत्विति । अतएव दृश्यस्य देशासंबन्धित्वादेव । दृश्यसंबन्धित्वस्य । तदनुयोगिताया वा इति शेषः । विरोधित्वेऽपि विरोधित्वनियमस्योक्तरीत्याऽऽवश्यकत्वेऽपि । न क्षतिरिति । दृश्यत्वावच्छिन्नोपाधिकरणत्वानुपगमेऽपि दृश्यसंबन्धे दृश्याभावविरोधित्वस्यासत्त्वेन व्यभिचारतादवस्थं नैलभः । एतेन—'किंत्विति' पदो देशकालासंबन्धिलमिच्छन्न देशकालावृत्तिलमिति युक्तं; पूर्वमधिकरणतातुपगमोक्तेः, दृश्यसंबन्धिलस्यैवादिनियमोपगमस्य प्रयोजनाभावश्च; तदुपगमेऽपि योक्ताधिकरणत्वानुपगमे सति का वा कथं वा क्षतिः प्रसक्तैति शङ्ककलङ्को—निरस्तः; उक्तरीत्या सर्वसामञ्जस्यात् । शङ्काभिमामं निरस्यति—न सर्वेति । अन्यथा उक्तसंबन्धिलानतीकारे । अलीकत्वापत्तेः दशविषयानवत् देशकालसंबन्धितया अप्रतीयमानतापत्तेः । नचैतदभ्युपगम्यते माध्यमिकानिर्भेदाद्विः सप्रपञ्चात्मसत्यत्वादिभिरिति भावः । ननु यत्त्वत्तयोरननुगमात् पटलादिरूपसमवायादिसंबन्धघटितोऽनुगत एव प्रतियोग्यभावयोर्विरोधनियमः । तथाच दृश्यत्वावच्छिन्नस्य तादात्म्यादिसंबन्धे तदभावविरोधित्वानुपगमात् तदधिकरणे देशकालादौ, तदभावस्वीकारे न कोऽपि नियमो भज्यते, न वा दृश्यस्वालीकलापतिरित्याशङ्कायां स्वसमानाधिकरणत्वावच्छिन्नतत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्संबन्धानुयोगिताकलक्षितपरिसामान्यकत्वव्याप्यसद्विलक्ष-

असद्विलक्षणस्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधायोगात् । नापि द्वितीयः; अवाध्यत्वरूपपारमार्थिकत्वस्य

सिद्धिव्याप्या ।

नास्ति, प्रपञ्चरूपं तु असद्विलक्षणं, अतस्तस्य किञ्चित्स्वरूपमस्त्येवेति भावः । श्रुत्यादिसिद्धौत्पत्तिकस्ये-
त्याद्याचविशेषणद्वयं वियदादेः, तृतीयचतुर्थे वियदादे रूपादेश्च । असद्विलक्षणस्वरूपेणेति । 'इत्थ

गोडप्रज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

दृश्यस्यालीकत्वापत्ते । तस्मादसद्विलक्षणदृश्यस्य दृश्यत्वादिरूपावच्छिन्नाभावविरोधरूपमर्दपरिहारेण पारमार्थिक-
त्वेन ब्रह्ममात्रनिष्ठेन रूपेणाभावस्य निषेध इति भावः । असद्विलक्षणस्वरूपेणेति । असद्विलक्षणस्य दृश्यस्य

लघुचन्द्रिकाया विदुलेशोपाध्यायी ।

गलमिति नियमः । कालादिसवन्धित्वं, खनिष्टव्याप्यतानिरूपितव्यापकतासवन्धेन स्वविशिष्टप्रतियोगिताकलव्याप्यमित्य-
र्थः । स्वस्य व्याप्यता, आधेयतासवन्धेन, प्रतियोगिताया व्यापकत्वतु, स्वावच्छेदकत्व—स्वसमानाधिकरणत्व—स्वनिरूपकभा-
वीयसामानाधिकरण्यसवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदनुयोगितानिर्हण्यस्वावच्छेदकत्वसवन्धप्रतियोगितावच्छेदकत्व—
एतन्नितयसवन्धेन । निरुक्तोभयसवन्धघटितसामानाधिकरण्यनिषेधे स्वतृप्तिद्वयत्वावच्छिन्नतदभावयोविरोधमुपगम्य स्वतृ-
प्तिघटत्वावच्छिन्नतदभावविरोधानुपगमेऽप्युक्तनियमाभङ्गात्तयोविरोधो न स्यात्, अतो व्यापकताविशेषः । तथाचोक्तविरोधा-
नुपगमे, आधेयतया घटवति घटत्वे उक्तनितयसवन्धेन प्रतियोगिताया दुर्घटत्वेन व्यापकतानुपपत्तिरत तदुपगम आव-
श्यकः । घटत्वावच्छिन्नस्य द्रव्यत्वावच्छिन्नाभावघटत्वावच्छिन्नपटाभावविरोधमुपगम्य घटत्वावच्छिन्नाभावविरोधानुपग-
मेऽप्युक्तव्यापकत्वोपपत्तिसमवायुक्तदोषात्प्रथमसवन्धद्वयनिषेधः । तस्य कस्याप्यभावस्य विरोधानुपगमेऽप्युक्तोपपत्तिरुक्तदोष-
इत्यतस्तृतीयसवन्धनिषेधः । एकसवन्धेन घटतदभावयोविरोधोपगमे सवन्धान्तरेण तदनुपगमेऽप्युक्तनियमाविधातात् सव-
न्धान्तरेणापि तयोविरोधसिद्धये स्वसमानाधिकरणत्वावच्छिन्नतद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदतृप्तिस्वावच्छिन्नतद्वर्माव-
च्छिन्ननिरूपिताधिकरणताकस्वप्रतियोगिकसवन्धसामान्यकत्वव्याप्यमसद्विलक्षणत्वमित्युक्तोऽपि नियमः स्वीकार्यः । व्याप-
कतासवन्धेन स्वविशिष्टप्रतियोगिताकत्व सामान्यकत्वान्तार्थं 'तत्र व्याप्यता, स्वप्रतियोगिकत्वसवन्धेन, व्यापकताक स्वा-
वच्छेदकत्व—स्वाधेयप्रतियोगिकत्व—स्वनिरूपकभाववद तृप्तिस्वावच्छेदकत्वमवच्छिन्नीयाधिकरणतावच्छेदकत्व—एतन्नितय-
सवन्धेनाप्रथमसवन्धानिषेधे, समवायेन घटत्वस्य सयोगसवन्धावच्छिन्नतदभावविरोधमुपगम्योक्तनियमाभङ्गात् समवाया-
वच्छिन्नतदभावेन सह तदुपगमो न स्यात्, अतस्तनिषेधः । समवायेन घटत्ववत्स्य घटत्वेन समवायेन गगनाभावविरोधोप-
गमेन नियमाभङ्गसमवायुक्तविरोधो न स्यात्, अतो द्वितीयतनिषेधः । नचैवमपि—तस्य घटत्वेन समवायेन पटाभावविरो-
धोपगमे निर्वाहसमवात् उक्तदोषतादवश्यमिति—वाच्यम्, घटाधिकरणतावच्छेदकस्य घटीयसमवायस्य पटाप्रतियोगि-
कतया द्वितीयसवन्धेन पटनिष्ठप्रतियोगितावत्त्वसमवात् । एवञ्च दृश्यत्वावच्छिन्नसवन्धिनि ब्रह्मादिदेशे काले वा
तदभावस्वीकारे दृश्यत्वे तदवच्छिन्नसवन्धे च निरुक्तनितयसवन्धेन प्रतियोगितावत्त्वस्य दुर्घटत्वात् देशकालसवन्धित्व-
रूपमसद्विलक्षणत्वरूपव्याप्यवति दृश्यत्वावच्छिन्ने निरुक्तसवन्धेन स्वविशिष्टप्रतियोगिताकत्वरूपव्यापकस्याभावापत्त्योक्तानु-
गतविरोधनियमद्वयमत्र स्यादिति, तदनुरोधेन तत्रोक्तव्यापकभाववति देशकालसवन्धित्वरूपव्याप्यस्यैवाभावापत्तिरु-
पालीकत्वापत्तिर्दुर्वारैति परिहार मनसि कृत्य पारमार्थिकत्वेनेति कल्पान्तरानुसरणबीजमसद्विलक्षणस्वरूपानुपमर्देति
मूलाक्षरैर्व्यंकीकृतवन्तः निगमयति—तस्मादिति । प्रतियोग्यभावयोविरोधनियमानुपगमादित्यर्थः । असद्विलक्षणस्य
असद्विलक्षणत्वरूपव्याप्यवत् — विरोधरूपेति । विरोधनिर्वाहोक्तव्यापकत्वरूपेत्यर्थः । उपमर्दपरिहारेण अभावापत्ति-
परिहारार्थम् । अध्ययनेन वसतीतिवत् काले हेतौ तृतीया । पारमार्थिकत्वेनेति । पारमार्थिकत्वेन दृश्याभावस्य दृश्याविरो-
धेऽपि नोक्तनियमभङ्गप्रसङ्गः, पारमाधिकत्वस्य दृश्यादृष्टितया तत्र व्याप्यस्यैवावच्छिन्नतावच्छेदकत्वै—तन्नितयसवन्धावच्छिन्नप्र-
तिभोगिताकप्रतियोगित्वसामान्याभाववत्स्वतृप्तिधर्मसामान्यकत्वव्याप्यमसद्विलक्षणत्वमिति, स्वावच्छेदकत्व—स्वसमानाधि-
करणत्व—स्वावच्छेदकत्वसवन्धावच्छिन्ननिरूपकभाववद्वृत्तितानवच्छेदकत्वै—तन्नितयसवन्धेन प्रतियोगितावत्त्ववृत्तिधर्मसा-
मान्यकत्वव्याप्यमसद्विलक्षणत्वमिति वा नियमः । नच—उक्तसामान्यकत्वरूपव्यापकस्य तुच्छसाधारणतया वेवलान्वदि-
त्वेन तदभावाप्रतिषेध्या तेनासद्विलक्षणत्वरूपव्याप्यहानिर्नाऽऽपादयितुं शक्यते इति—वाच्यम्, निर्धर्मके ब्रह्मणि सधर्म-
वत्त्वघटितनिरुक्तव्यापकभावप्रतिषेधे । नचैव—असद्विलक्षणे ब्रह्मणि व्यभिचार इति—वाच्यम्, कालसवन्धित्वपर्य-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

यत् स्वरूपं धर्मस्तेनेत्यर्थः । त्रैकालिकेति । वक्ष्यमाणरीत्या प्रतियोगिप्रसक्तव्यवच्छेदकावच्छिन्नस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यस्य घात्यन्ताभावस्योक्तानुमानश्रुतियोष्यतायां घाच्यायां प्रतियोगिमत्कालत्रयसंबन्धभावो (तादृशाभावः प्रतियोग्यधिकरणे इति पाठान्तरम् ।) वाच्यः, स च न संभवति; उक्तविरोधादिति भावः । ननु—दृश्यस्य देशकालासंबन्धित्वमेवास्तु, तथाच नासद्वैलक्षण्यम्; तथापि स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावघटितं मिथ्यात्वस्य लक्षणं

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

वसितस्य तस्यासङ्गे शुद्धे ब्रह्मण्यभावात् । एतेन—निरुक्तधर्मसामान्यकलस्यासद्विलक्षणत्वं प्रतीवास्तवं प्रलयि व्यापकतयोक्तव्यापकाभावेनासत्ताभावस्यापत्तिसंभवात् कथं अलीकत्वापत्तिरिति—परास्तम्; असत्स्यैह कालासंबन्धित्वरूपतया ब्रह्मसाधारण्येनोक्ताव्याप्यत्वात् । नच—निरुपायत्वादिरूपासत्त्वस्य ब्रह्मव्यावृत्ततया तदभावस्यापादनसंभव इति—वाच्यम्; तावतापि कालसंबन्धित्वाभावाभावापत्तेरभावेन कालसंबन्धित्वाभावापत्तेर्दुर्भारत्वात् । यद्वा—द्वितीयकल्पे तृतीयसंबन्धे संबन्धितावच्छेदकत्वं विशेषणं देयम् । नच—संबन्धितावच्छेदकीभूतस्यश्रुतिधर्मसामान्यकत्वस्यैवासद्विलक्षणत्वव्यापकतासंभवेन तदितरांशवैयर्थ्यम्, तथाच व्याप्यव्यापकयोरभेदे पर्यवसानमिति—वाच्यम्; व्यापके व्यर्थविशेषणत्वादीपात्तात् । व्यतिरेकेऽखण्डाभावघटकतया सार्थक्याच । तथाच दृग्गत्वावच्छिन्नवति तदभावस्वीकारे उक्तनियमद्वयान्तरनियमभङ्गप्रसङ्गः । दृश्यत्वावच्छिन्नस्य देशकालासंबन्धित्वरूपालीकत्वापत्तित्वंभिन्नायेणोक्तशङ्कां परिहरन्नाह—तस्मादिति—इत्याहुः । असद्विलक्षणस्वरूपानुपमद्वैलक्ष्येन पूर्वकल्पे सूचितदूषणेनैव तं कल्पं मूलकारोऽद्वयत्—नाद्यः श्रुतीत्यादिना— । तत्र वियदादेः स्वाश्रुतिना पारमार्थिकत्वेन तुच्छत्वेन वा निषेधसंभवात् असद्विलक्षणस्वरूपेणेत्युक्तं । तस्य असद्विलक्षणस्य स्वरूपं स्वाभावविरोधित्वं तेनेति नार्थः; तस्य शुद्धतया प्रतियोगितावच्छेदकत्वाप्रसक्तेः, वियदादेर्वियत्त्वादिरेषेण निषेधानिराकरणेन न्यूनतापत्तेर्भेद्यत्वे व्याचष्टे—असद्विलक्षणं । धर्मो वियत्त्वादिः । तृतीयायर्थः अवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम्, त्रैकालिकनिषेधान्यति । ननु त्रैकालिकनिषेधोऽत्यन्ताभावः; स च दृश्यवलापि ब्रह्मणि दृश्यावच्छेदककालावच्छेदेन दृश्यप्रतियोगिकः संभवत्येव, अन्याप्यश्रुतिप्रतियोग्यभावयोर्विरोधकदेशकालावच्छिन्नाधिकरणापत्तित्वेन तद्ब्रह्माप्रसक्तेः, तथाच कथं त्रैकालिकनिषेधायोगादित्युच्यते इत्यत आह—वक्ष्यमाणेति । मूले-येन रूपेणेत्यादि । —उक्तानुमानेति । सिद्धसाधनवारणायेत्यादिः । प्रतियोगिमत्कालत्रयसंबन्धमाद्य इति । प्रतियोगिमत्कालपटितकालत्रयसंबन्धभाव इत्यर्थः । तादृशाभाव इति पाठे, प्रतियोगिप्रसक्तव्यवच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकः, अवच्छिन्नवृत्तिकान्यो वाऽभाव इत्यर्थः । घाच्य इति । किंस्वरूपेणिति प्रश्नोत्तरेणेति शेषः । —उक्तविरोधादिति । नच—प्रतियोगिप्रसक्तव्यवच्छेदकावच्छिन्नस्याभावस्योपगमे एककालावच्छिन्नाधिकरणापत्तितोक्तविरोधभङ्गप्रसक्तावप्यवच्छिन्नवृत्तिकान्याभावोपगमे कथं तद्ब्रह्मः ? स्वावच्छेदककालावच्छिन्नसाधयश्रुतित्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याभावाधिकरणत्वोभावाभाववत्त्वैव व्याप्यवृत्त्यभापसाधारणानुत्पेन विरोधपदाथंत्वादिति—वाच्यम्; एवं सत्यप्रायवच्छिन्नकपिसंबन्धयोगादिति वृक्षादी तदभावस्य निरवच्छिन्नवृत्तेरुपगमेऽपि प्रतियोग्यभावयोर्विरोधनियमाभङ्गनिर्वाहे तस्य मूलाद्यवच्छिन्नवृत्त्युपगमस्य परेषां वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्मात् व्याप्याव्याप्यवृत्त्यभावस्यल्योर्नियमस्यैकत्वापेक्षायां अभावीयनिरवच्छिन्नाधिकरणापत्तित्वनियमः प्रतियोगिन इति, तन्निष्ठाभावाधिकरणतायां यादृशावच्छेदकानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावः तादृशावच्छेदकानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयाभाववती या तन्निष्ठाधिकरणात् तन्निष्ठाकलाभावनियमः प्रतियोगिन इति वा, घाच्यम् । तथाच किंचित्कालावच्छेदेन दृश्यवति निरवच्छिन्नतदभाववत्तोपगमेऽप्युक्तनियमभङ्ग इति भावः धीपण्डुरतो हृदये संबन्धिपुः प्रकाशताम् । येन मे संप्रसीदत ब्रह्मानन्दसरस्वती ॥ १ ॥

ननु असद्विलक्षणस्वरूपस्य धीकाले विद्यमानत्वविशेषणं व्यर्थं, नच धीपदं अभावधीपरं, तथाच दण्डवत्तुरूपवत्त्वपि दण्डानधिकरणकालावच्छेदेन दण्डविशिष्टपुरुषाभाव इव असद्विलक्षणस्वरूपस्य स्वाभयाभावधीकाले अस्तवे स्वाश्रयवत्त्वपि तत्कालावच्छेदेन विशिष्टाभावः (न) संभवेत्, अतः तत्सार्थक्यमिति वाच्यम्; स्वरूपपदस्यैव यावत्स्वाभयस्थितिकासाधारणधर्मपरत्वेन त्रैकालिकपदार्थभूतप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिप्रसक्तव्यवच्छेदकावच्छिन्नत्वावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वा-न्यत्त्वविशेषणकान्ताभावस्यैव मूले उक्तत्वेन तादृशविशेषणानाकान्तोक्तविशिष्टाभावासंभवस्याकिंचित्करत्वेणोक्तशङ्कानवतारादित्यतो वर्णितासद्विलक्षणस्वरूपानुपमद्वैलक्ष्ये विशेषणाभिप्रायस्फोरकतया तत्सार्थक्यविद्युमवतारयति—नन्विति । ननु दृश्यस्य देशकालासंबन्धित्वेऽसद्वैलक्षण्यं न स्यात्, तथाच स्वाधिकरणताघटितमिथ्यात्वलक्षणसंभव इत्यत आह—तथा

वाध्यत्वरूपमिथ्यात्वनिरूप्यत्वेन अन्योन्याश्रयात्, पारमार्थिकत्वस्यापि स्वरूपेण निषेधे प्रथम-

सिद्धिन्याय्या ।

भूतलक्षणे (पा० १-३-२।) इति तृतीया । श्रुत्यादिसिद्धोत्पत्तिकस्य धीकाले विद्यमानस्यासद्विलक्ष-
णस्वरूपस्य त्रैकालिकनिषेधो न संभवति; उत्पत्त्याद्यसंभवापातादित्यर्थः । त्रैकालिकेति । तथाचापसि-
द्धान्त इत्यर्थः । द्वितीयपक्षं दूषयति—अवाध्यत्वेति । अवाध्यत्वरूपपारमार्थिकत्वज्ञाने सति तद्वद्वित-
मिथ्यात्वज्ञानं, वाध्यत्वज्ञाने सति पारमार्थिकत्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयात्पारमार्थिकत्वसिद्धिः । अतो-
ऽवाध्यत्वरूपसिद्धिनिषेधाय बुद्धिपूर्वकारोपरूपा प्रसिद्धिर्वाच्य्या, आरोपश्चानिर्वचनीयपारमार्थिकत्वविषय
इति पारमार्थिकत्वस्यापि न स्वरूपेण निषेधः, किंतु पारमार्थिकत्वान्तरेण, तस्यापि उक्तविधया पारमा-
र्थिकत्वान्तरेणेत्यनवस्थानादित्यर्थः । आद्यफलमादाय समाधत्ते—मैवम् स्वरूपेणेति । तदङ्गीकारे-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

मास्तु, कथ्यमाणसन्मात्रवृष्यत्वन्ताभावप्रतियोगित्वं तु स्यात्—तत्राह—धीकाले विद्यमानेनेति । दृश्यधीकाल-
संयन्धिनेत्यर्थः । कालसंसृष्टतया प्रतीयमानदृश्ये विशेषणतया प्रतीयमानेनेति यावत् । तथाचोक्तासंबन्धित्वस्वीकारे
प्रतीतिविरोध इति भावः । उत्पत्तिविनाशवत्त्वादर्धक्रियासामर्थ्यात् परिणामत्वाच्च न दृश्यमसदित्याशयेनाह—श्रुत्या-
दीत्यादि । ‘इदं सर्वमनुजत’ ‘सत्यं चानृतं च सत्यमभव’दित्यादिश्रुत्या सावयवत्वादिलिङ्गकानुमानादिना च ब्रह्माधी-
नोत्पत्तिकरत्वेन रूपेण विद्यदादेः श्रुक्तिरूप्यादेश्च बोधनाद्यालीकतेति भावः । पञ्चन्तचतुष्टयं विद्यदादेः श्रुक्तिरूप्यादेश्च
विशेषणम् । अर्धक्रिया कार्यम्, तत्र समर्थस्य प्रयोजकस्य । श्रुक्तिरूप्यादेरपि प्रवृत्त्यादिजनकधीविषयत्वात् ताद-
ज्ञानकतावच्छेदकत्वेनोक्तप्रयोजकता । अविद्योपादानकस्य अविद्यापरिणामत्वेन ‘अजामेका’मित्यादि श्रुत्या बोधि-
तस्य । तत्त्वं अधिष्ठानम् । निरूप्यत्वेन घटितत्वेन । अन्योन्याश्रयादिति । ‘मिथ्यात्वज्ञानं विना न मिथ्यात्वव-

लघुचन्द्रिकाया चिद्वलेशोपाध्यायी ।

चेति । तथासतीत्यर्थः । यद्यपीति शेषः । मास्तु मासंभवतु । स्यात् संभवेत् । तात्पर्यार्थमाह—कालसंसृष्टत-
येति । उक्तासंबन्धित्वेति । कालासंबन्धित्वेत्यर्थः । दृश्यस्य विद्यदादेः । दृश्यत्वविषयत्वादिरूपेणेत्यादिः । प्रतीती-
ति । दृश्यस्य दृश्यत्वादिरूपेण कालादिसंबन्धिन्याः प्रतीतीविरोधः प्रमात्वाजुपपत्तिरित्यर्थः । अत्र इष्टापत्तिं श्रुत्यादीत्यादि-
विशेषणवैयर्थ्यं नार्शक्य, श्रुत्यादीत्यादिविशेषणचतुष्टयं दृश्यस्यासत्त्वाद्वावारकतया सफलयति । नाशास्तत्वज्ञाननाशस्येत्यनेन
बोधितः । ननु—“ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ” इत्यादिदृष्टिवाक्येभ्यो विद्यदादेर्ब्रह्मोपादानकत्वलाभेऽपि
श्रुक्तिरूप्यादेर्ब्रह्मोपादानकत्वलाभ इत्यत आह—इदं सर्वमिति । ब्रह्म कर्तृ पूर्वप्रकृतमिदं परिदृश्यमानं व्यावहारिकप्रा-
तिभासिकलक्षणं सर्वं जगत् अखजत इत्यर्थः । अत्र स्फुटतात्पर्यकं श्रुत्यन्तरमाह—सत्यं चेति । सत्यं ब्रह्म । सत्यं
व्यावहारिकं, विद्यदादि । अनृतं प्रातिभासिकं श्रुक्तिजतादि । अभवत् तद्रूपेण व्यावर्तत इत्यर्थः । रज्जुसर्पोऽभव-
दिति चत् सामानाधिकरण्यं । आदिपदार्थमाह—सावयवत्वादिति । उपचयापचयादिक आदिपदार्थः । ब्रह्माधीने-
ति । सावयवत्वादिलिङ्गकानुमानादिनोत्पत्तिस्त्रिद्वौ परिशेषानुमानेन ब्रह्माधीनोत्पत्तिकत्वसिद्धिः । यद्वा—सावयवत्वादि-
लिङ्गकानुमानेनैव एकस्य ब्रह्मणः सर्वकारणत्वे लाघवमिति श्रुत्यधीनलाघवज्ञानसहकृतेन ब्रह्माधीनोत्पत्तिकत्वसिद्धिरिति भावः ।
ननु विद्यदादिविशेषणेन पञ्चन्तेन श्रुक्तिरूप्यादेः कथं तत्त्वेन बोधनं, अत आह—पष्टयन्तेति । अर्थस्य परार्थस्य
क्रिया व्यापार इति नार्थः; अर्थासंप्रदायत्तेः, किंतु अर्थरूपा क्रिया कार्यमितीत्याह—अर्थेति । समर्थपदं न जनक-
परम्, श्रुक्तिरूप्यादेः कार्यजनकरत्वात्, अत आह—समर्थस्येति । तस्याजनकत्वे जनकजनकरत्वादिरूपाप्रयोजकतापि
कथं, तत्राह—श्रुक्तिरूप्यादेरपीति । अवच्छेदकत्वं विषयतया बोध्यम् । ननु ब्रह्मोपादानकस्य कथमविद्योपादान-
कत्वम्, अतो व्याचष्टे—अविद्योपादानकस्येति । परिणामत्वेनेति । ब्रह्मणस्तु श्रुत्यादेरेव विवर्तोपादानत्वमिति
भावः । परब्रह्मण्युपादानकत्ववादिनिरासाय श्रुत्यादिवोधितस्येति । श्रुतिश्च “अजामेकाम्” इत्यादिः । तत्र “सरु-
पाम्” इत्युक्तेः परिणामपरिणामिनोरेव सारूप्यात् । आदिना सृज्यनुमानादिः । तत्रपदस्य ब्रह्मान्यस्वरूपपरत्वे ह्य्यादे-
रित्यज्ञानन्यायापत्तिरत आह—तत्त्वमधिष्ठानमिति । अत्र अर्थवादादिश्रुतीनां स्वार्थप्रामाण्यस्यापि दर्शनात्, श्रुत्या-

गौडब्रह्मज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

दितस्य पारमार्थिकत्वस्य ज्ञानं, पारमार्थिकत्वज्ञानं विना पारमार्थिकत्वघटितमिथ्यात्वस्य न ज्ञानंमित्यन्योन्याध्रयादित्यर्थः । ननु—पारमार्थिकत्वं प्रकृते न बाध्यत्वाभावात्, किंतु ज्ञानानिवर्त्यमात्रविशेष्यकधीः, तथाच विशेष्यतासंयन्धेन तदवच्छिन्नस्य प्रतियोगित्वस्य निवेशे अन्योन्याध्रयानवकाशाः, पारमार्थिकत्वस्य तदद्वितमिथ्यात्वाघटितत्वात् । नच—उक्तधियस्त्यक्तित्वेन निवेशासंभवः, परार्थानुमाने तदादिसर्वनामशब्देन साध्यनिर्देशस्यासांप्रदायिकत्वात्, तद्व्यक्तित्वविशिष्टज्ञानापेक्षया लघोर्घटाद्यादेरेव विशेष्यतासंयन्धेन प्रपञ्चनिष्ठप्रतियोगितायामवच्छेदकत्वात्, नापि तादृशधीत्वेन, तस्य तद्व्यक्तित्वाद्यपेक्षया गुरुशरीरत्वेन तेन रूपेण धियः प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य निवेशयितुमशक्यत्वादिति—वाच्यम्; तादृशधीत्वोपलक्षितज्ञाननिष्ठावच्छेदकताया एव निवेशेन तादृशधीत्वस्य गुरुत्वेऽपि क्षतिविरहात् । नचैव—प्रपञ्चस्य तादृशपारमार्थिकत्ववत्त्वेऽपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टतादृशपारमार्थिकत्वरूपतत्तद्दीव्यकिरूपेण तत्तद्वटादेस्तदधिकरणे अभावसत्त्वेन सिद्धसाधनम्, 'एतत्क्षणे पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टतज्ज्ञानवासास्ती'ति प्रत्ययादिति—वाच्यम्; अनवच्छिन्नोक्तावच्छेदकतायाः निवेशात्, स्वरूपतत्तद्दीव्यक्तेरवच्छेदकत्वसंभवात् । नच—प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वसंशयकाले प्रकृतानुमानस्यावतारः, तथाच तत्काले तादृशधियः प्रपञ्चविशेष्यकत्वस्य संदिग्धतया प्रपञ्चवति तादृशधीरूपेण प्रपञ्चस्याभावो ज्ञातुमशक्य इति—वाच्यम्; उक्तधीरूपेण प्रपञ्चवरत्वं यत्र निर्णीतं तत्रैव तद्रूपेण प्रपञ्चाभावस्य ज्ञातुमशक्यत्वेन प्रपञ्चे तादृशधीसंशयप्रयुक्ते तादृशधीरूपेण प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि संशये सत्यपि तद्रूपेण तस्य तत्राभावज्ञाने बाधकामावात् । ब्रह्मसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वपक्षेऽपि प्रत्यक्षं प्रत्येव तस्वीकारादनुमित्यात्मकोक्ताभाव-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

दिसिद्धोत्पत्तिकमपि हृद्यमर्थक्रियाकारित्वरूपसहक्षणस्याभावे कथमसन्नेसादिशङ्कामुद्धरन् तद्व्यक्तित्वरूपमेव हेत्वन्तरं असद्वैलक्षण्यसाधकमाह—अर्थक्रियासमर्थस्येति । तत्त्वेन । नन्वेवं ब्रह्मवत्परमार्थसंशय तदस्तु, कृतस्त्वन्मित्येत्याशङ्कामुद्धरन्हेत्वन्तरमाह—अधिद्योपादानकस्येति ॥ तत्त्वे कथंतामुद्धरन् हेत्वन्तरमाह—तत्त्वज्ञाननादयस्येति । 'विद्वान्मरुपाद्भिमुक्तः " " ज्ञात्वा देवं गुच्यते, सर्वपापैः " " भिद्यते हृदयप्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः " इत्यादिश्रुतिप्रमितस्येत्सर्वं इत्युत्प्रेक्षन्ते । बाध्यत्वाभावस्य न बाध्यत्वरूपप्रतियोगिनिरूप्यत्वं, अभावत्वरूपानुयोगिताया एव तथात्वाद्यदोष्यावच्छे—निरूप्यत्वेनेति । बाध्यत्वाभावरूपपारमार्थिकत्वस्य निरूप्यत्वेनोत्पत्तौ तस्य ब्रह्मस्वरूपतया सत्यत्वेन मिथ्यात्वस्य च बाध्यत्वेन स्थितावपि अन्योन्याध्रयस्यासंभवात् ज्ञातौ तं व्युत्पादयति—मिथ्यात्वज्ञानं विनेति । द्वितीयं दूषणं सन्नमयितुं अन्योन्याध्रयोद्धारं शङ्कते—नन्विति । धीरिति । ज्ञानानिवर्त्यत्वस्य तुच्छेऽपि सत्त्वेन तत्र पारमार्थिकत्वव्यवहारापत्तिरिति तादृशधीपर्यन्तानुभावनम् । सा च "सर्वं सर्वं बाध्यमित्साकारिका सिद्धान्तमतं ब्रह्ममात्रविषया परेषां प्रातिभासिकातिरिक्तमात्रविषयिणीति, तदवच्छिन्नप्रतियोगितासाधने न सिद्धसाधनमिति पूर्वाक्रमसन्धेयम् । स्थायानुमाने साध्यनिर्देशस्यैवास्तत्वात् तद्विशेष्यतासांप्रदायिकत्वोक्तिरसन्नतेति—परार्थेति—घटोऽन्य इतर इत्यादिप्रतिज्ञायामन्यादिसर्वनाम्ना साध्यनिर्देशस्य सांप्रदायिकत्वात् । तदादीति । तनोतीति तत् इति व्युत्पत्तिरसिद्धविस्तारकर्त्र्यंकासर्धनाम्ना साध्यनिर्देशसंभवात् । सधेनामेति । निगमनादौ हेतुनिर्देशस्य तथात्वात् । साध्येति । अवच्छेदकत्वादिति । तद्व्यक्तित्वविशिष्टज्ञानावच्छिन्नप्रतियोगिताया अप्रसिद्धत्वादिति शेषः । तादृशधीत्वेन ज्ञानानिवर्त्यमात्रविशेष्यकधीत्वेन । अशक्यत्वादिति । अप्रसिद्धेरिति भावः । उपलक्षितेति । आधयीत्यर्थः । तादृशधीत्वसमानाधिकरणेति निष्ठान्तार्थः । तत्र तादृशधीत्ववत्ता च समवायेन तादात्म्येन, वेति सूचनाय ज्ञानपदम् । स्वरूपत इति । प्रतियोगितावच्छेदकानुगमेन एव प्रतियोगितावच्छेदकस्यानुगतसापेक्षा । नह्येकव्यक्तैः प्रतियोगितावच्छेदकत्वे साऽस्ति । आस्यतिरिक्तपदार्थत्वस्याकिञ्चित्कत्वात्, धर्मप्रकारेणैव भानमिति नियमे जातिपदेनेकव्यक्तिकं विवक्षितम्; अन्यथा तद्व्यक्तित्वादेरपि स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वस्य दुरुपपादत्वादिति भावः । अशक्य इति । प्रपञ्चे विशेष्यतासंयन्धेन तादृशधियः संशयेऽपि तादृशधीरूपेण प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि निर्णयान् । सामानाधिकरण्यसंयन्धेन किञ्चिद्विशेष्यविशिष्टे संशये विशेष्यतासंशयस्य विशिष्टतदभावसहचरित्वेन गृहीतविशेष्यगतदभावबद्धमिज्ञानानुद्धया कारणत्वेऽपि आधयतासंयन्धेन रक्तत्वादिविशिष्टदण्डादिकोटिकभूतलादिधर्मिकसंशये दण्डादिधर्मिकस्य विशिष्टदण्डव्यक्तिकरणरक्तत्वादिसंशयस्य कारणत्वे मानाभावादिति भावः ।—निर्णीतमिति । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनिर्णयस्याभावज्ञानप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । ननु—प्रकृते तादृशनिर्णयः कुतो नेत्यत आह—प्रपञ्चे तादृशधीसंशयप्रयुक्ते इति । रक्तत्वादिविशिष्टदण्डादिसंशये विभिन्नविषयकस्यापि दण्डादी रक्तत्वादिसंशयस्यान्यव्यतिरेकाभ्यां कारणतया दण्डादौ रक्तत्वादिसंशये,

पक्षोक्तदोषापत्तिः, अतस्तस्यापि पारमार्थिकत्वाकारेण निषेधे अनवस्था स्यात्—इति चेन्मैवं, स्वरूपेणैव प्रकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य प्रपञ्चे शुक्तिरूप्ये चाद्वीकारात् । तथाहि—शुक्तौ रजतप्रमानन्तरं अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारे रूप्यं नास्ति नासीन्नभविष्यतीति स्वरूपेणैव, 'नेह नाने' ति श्रुत्या च

सिद्धिव्याप्त्या ।

ऽनुभव एव प्रमाणमित्याह—तथाहीति । अत्रतथा पारमार्थिकत्वेन रूपेण रूप्यं नास्ति,

गोडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

ज्ञाने तदस्वीकारात्—अत आह—पारमार्थिकत्वस्यापीत्यादि । स्वरूपेण स्वनिष्ठधर्मेण । अनवस्थेति । 'ज्ञानं सर्वं स्वविषयकमिति' यादिने मते ज्ञानानिवर्त्यमात्रविशेष्यकधीरप्रसिद्धा, ज्ञानत्वविशिष्टतया स्वप्राहकत्वेन ज्ञानमात्रस्य स्वविशेष्यकत्वात्, तथा च तादृशवादिनं प्रति स्वभिन्नं यत् ज्ञाननिवर्त्यं तदविशेष्यकधीरूपपरमार्थिकत्वनिषेध्यम्, तस्य च विशेष्यतासम्बन्धेन स्वनिष्ठत्वात् तादृशधीरूपेण स्वस्वेतरसकलदृश्यनिषेधासम्भवात् तादृशधीतरसकलदृशयानामेव तादृशधीरूपेण निषेधप्रतियोगित्वम्, तादृशधिया तु 'एवस्या अन्यया तस्या अप्यन्यया तस्या अप्यन्ययेत्येवरीत्या निषेधप्रतियोगित्व'मित्यनवस्था । नच—तादृशधीरूपावच्छिन्नं यत् तादृशधीर्भिन्ननिष्ठप्रतियोगित्वं, यच्च तादृशधियां स्वेतरतादृशधीरूपावच्छिन्नं प्रतियोगित्वं, तदुभयस्य प्रत्येकरूपेण साध्यत्वे दृश्यत्वादिहेतुर्व्यभिचारिवममप्यस्तीति तदनुक्त्या न्यूनतेति—वाच्यम्, उक्तप्रतियोगित्वयोरन्यतरधत्वे साध्ये व्यभिचाराभावात् । वस्तु

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

रक्तत्वादौ दण्डादिनिष्ठभूतादिधर्मवृत्तित्वावच्छेदकत्वसशयात् भूतत्वादौ दण्डादिनिष्ठसृष्टित्वावच्छेदकीभूतरक्तत्वादिविशिष्टदण्डाद्यभावव्यापत्तैकधर्मत्वापि सशयेन तादृशशयावर्तैकधर्मनिषेधविषयकत्वात् प्रयोक्तृकतया प्रपञ्चे उक्तपारमार्थिकत्वसशयस्यापि ब्रह्मणि तद्विशिष्टप्रपञ्चसशयप्रयोजकत्वादिति भावः । ननु प्रतियोगिसशयस्याप्रतिबन्धकत्वे तदुत्तरमभावप्रत्यक्षनिर्णयापत्तिरत आह—ग्राह्यसंशयस्येति ।—तदस्वीकारादिति । अनुमितौ ग्राह्यसशयस्य पक्षतापदकतयाऽनुकूलतया प्रतिबन्धकत्वास्वीकारादित्यर्थः । अनुमितिग्रहणं शाब्दबोधसाप्सुपलक्षणम्, तत्रापि तस्य योग्यतासपादकतयानुकूलत्वेनाविरोधात् । एतेन नेहेत्यादिश्रुतिजन्यबोधोपि निष्पत्स्युहः । ननु—पारमार्थिकत्वज्ञानानिवर्त्यमात्रविशेष्यकधी । सा च विशेष्यतासम्बन्धेन ब्रह्ममात्रवृत्तिर्न ज्ञाननिवर्त्यतादृशधीरूपे पारमार्थिकत्वेऽस्तीति तेनैव ब्रह्मरूपेण पारमार्थिकत्वस्यापि निषेधे कथमनवस्था ? पारमार्थिकत्वस्य स्वेन रूपेण निषेधासम्भवे हि स्वभिनेन पारमार्थिकत्वेन तस्यापि स्वभिन्न इत्येवमनवस्था स्यादित्यत आह—ज्ञानं सर्वं स्वविषयकमिति । एतन्निर्वाहकं कार्यकारणभावमाह—ज्ञानत्वविशिष्टतयेति । विषयतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन ज्ञानत्वविशिष्टत्वेन कार्यसहभावेन कारणत्वेनेत्यर्थः । स्वविशेष्यकत्वात् ज्ञाननिवर्त्यस्वरूपस्वविशेष्यकत्वात् । ज्ञाननिवर्त्यविषयकत्वस्य मात्रार्थत्वादिति भावः । तथाच ज्ञानानिवर्त्यमात्रविशेष्यकधीरूपपरमार्थिकत्वस्याप्रसिद्धौ च । स्वभिन्नमिति । स्वविशेष्यकत्वाद्युपनिर्णयिणी धी । एवचेदृशपरमार्थिकत्वज्ञानानुपगमेनैवैकतद्वद्विदितानुगतानन्तसाध्यानुमितौ नाननवस्थया जगत्तो मिथ्यात्वनिश्चय चिरेणापि दुर्घटः । स्वभिन्नज्ञाननिवर्त्यविशेष्यकया वा बुद्धिं श्रुत्यादौ रजतादिविषयिणी, ब्रह्मणि प्रपञ्चविषयिणी च, तद्विज्ञानत्वविशिष्टधीत्वेन स्वविशेष्यत्वस्वभिन्नत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञाननिवर्त्यभावविशिष्टधीत्वेन वा सत्य सर्वं वाच्यमित्याकारा पारमार्थिकत्वपदाथभूता धिय उपगम्य तादृशधीत्वोपलक्षितावच्छिन्नप्रतिबोधोपनिष्ठाभावात्प्रतियोगित्वेनानुपद वस्तुतस्त्विद्वत्त्वादिबुद्ध्यामाणासीत् साध्यानुगमे तु तदनुमिलनवस्थाविरहेऽपि तदनुमितौ तादृशप्रतियोगित्वरूपसाध्याशे अवच्छेदकविधया भासमानानां तादृशधीरूपपरमार्थिकत्वज्ञानानिवर्त्यत्वस्यैव गुरुमतेऽप्रकाशाद्यदिज्ञाने प्रमाण्यविषयितानवस्थावोप । विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुतामते तु तादृशधीरूपपरमार्थिकत्वज्ञानानुपेक्षणात् तेषां चानवस्थितपरम्पराकृतया सामान्यलक्षणानुगमे चिरेणापि प्रातिसिद्धिरूपेण दुर्घटतया जगन्मिथ्यात्वानुमितिरूपो निश्चय दुर्घट इत्यपि दूषणं सुवचम् । स्वनिष्ठत्वादिति । तेन रूपेण स्वनिषेधासम्भवेनेति शेषः । स्वस्वेतरैति द्वन्द्वः । तदुभयस्य तादृशसशयद्वयघटकस्य । प्रत्येकरूपेण तादृशैकधीधरितानुगतरूपेण । व्यभिचारित्वमप्यस्तीति । दृश्यत्वहेतुमत्या तद्वैरूपावच्छिन्नप्रतियोगित्वरूपसाध्यस्य तद्विषय तद्विषयिणी रजितादिविषयात् प्रतियोगित्वरूपसाध्यस्य च तदन्यधियि अस्त्वादिति भावः । उक्तप्रतियोगित्वयोरिति । बहुत्वेऽपि राक्षिद्विविध्यात् द्विवचनम् । अन्यतरधत्वे अन्यतमत्वे । ननु—प्रातिसिद्धिरूपेण तत्तदीपदितान्यतमयत्वं दुर्घटमिति—आशङ्क्योक्तः

प्रपञ्चस्य स्वरूपेणैव निषेधप्रतीतिः । नच—तत्र लौकिकपरमार्थरजतमेव स्वरूपेण निषेधप्रतियोगी-
ति—वाच्यम् ; भ्रमयाधयोवैयधिकरण्यापत्तेः, अप्रसक्तप्रतिषेधापत्तेश्च । नच तद्वृत्तपत्त्याद्यसंभवः,

सिद्धिव्याख्या ।

परमार्थिकत्वेन नाना नास्तीति तन्निषेधोद्देशापत्तेरित्यर्थः । नच तत्रेति । शुक्तावित्यर्थः । लौकिकपर-
मार्थमेवेति । ननु लौकिकानिर्वचनीयमित्यर्थः । भ्रमेति । इदं रजतमिति सामानाधिकरण्यानुभवविप-
यमूतानिर्वचनीयरजतं विना लौकिकपरमार्थिकरजतस्य वाधविषयत्वे उभयोर्भिन्नविषयतया वैयधिक-
रण्यं स्यादित्यर्थः । अप्रसक्तेति । भ्रमप्रसक्तस्य चाप्रतिषेधात् निषिद्धस्याप्रसक्तेश्चेति भावः । नच तर्हीति ।

गौडरहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तस्तु—तादृशधियां श्वेतरतादृशधीरूपापच्छिन्नप्रतियोगित्वनादाय साध्यवत्पर्यवसानसंभवेन तादृशधीवोपलक्षि-
तावच्छिन्नप्रतियोगित्वरूपेकसप्याश्वेव दृश्यमात्रेऽनुमानसंभवाच्च व्यभिचारप्रसक्तिरिति भावः । लौकिकपरमा-
र्थेति । परमार्थतया लोकसिद्धेत्यर्थः । व्यावहारिकेति यावत् । वैयधिकरण्यं भिन्नाविषयकत्वम् । अप्रसक्तेति ।
शुक्नौ व्यावहारिकरूपस्य तादात्म्येन ज्ञातत्वरूपप्रसक्तेरभावेन तत्र तन्निषेधे अप्रसक्तनिषेधः, तथाचानुभवविरोधः,

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

रीत्या तादृशधिया अनुगममभिप्रेलाह—वस्तुतस्त्विति । तादृशधियामिति । तादृशधीमिदना । तादृशधी
रूपावच्छिन्नप्रतियोगित्वमादायेत्यादि । प्रतियोगित्वमादाय प्रतियोगित्वीयससर्गविषयया विषयीभूय ।
साध्यस्यवन्धनृकपर्यवसानक्रियासामानान्वृत्कत्वात् क्त्वाप्रसय । पर्यवसानं अनुमितिविषयीभवनम् । नेत्रे निमील्य
दृशतीतिवद् समानकालीनत्वे क्त्वाप्रसय । तादृशधियामिन्येतदथतादृशधीपक्षवत्त्वस्यानुमितावन्वय । —यद्वा—
प्रतियोगित्वमादाय प्रतियोगित्वीयससर्गानुवोगिविधया विषयीभूय । धियामिति कर्तृपक्षी । साध्यवत्पर्यवसानं
मिथ्यात्वानुमितौ साध्यस्यवन्धविषयतानिरूपितविषयताश्रयत्वम् । अस तादृशधियामिलनेनान्वय । प्रतियोगित्व-
रूपेकसाध्यस्य प्रतियोगित्वरूपैकधर्मावच्छिन्नसाध्यस्य ।

पाडुरगाव नम ॥ मूले—प्रतियोग्यभाववोविरोधात् कथमिदमित्यादाइनानुभवानुरोधत् इत्याह—तथाहीति ।
शुक्तो रजतभ्रमानन्तरमिति । ब्रह्मणि प्रथमभ्रमानन्तरं चेति शेषः । प्रतियोगिप्रसक्तस्यमिदमधिष्ठानत्व, शुक्नैर्नाल
शुक्लादिकं ब्रह्मणश्चाद्वितीयतत्सत्त्वादिक् तत्तादाकारश्च भ्रमसस्योत्तरं प्रत्यक्षमित्येव विशेषपदर्शनस्य हेतुत्वादपेक्षणीय ।
एवञ्च धातप्रथमाभावबोधे नैतदपेक्षेति अर्थधेयम् । अत्र रूप्यं नास्तीति स्वरूपेणैव निषेधप्रतीति इति योजनाया
शुक्तिरूप्यत्वेति शेषेण शुक्तिरूप्यस्य स्वरूपेण रूप्यं नास्तीत्याकारकनिषेधप्रतीतिरित्यर्थो वाच्यः । तथाचान् 'प्रथमस्यापि
स्वरूपेणैवेत्यत्र च स्वरूपेणैवेत्यस्य वैयर्थ्यं, एतच्चैवोभयान्वयसंभवात् । प्रतीत्यन्वितार्थकतृतीयान्तान्तरं विना शुक्त्वाचेति
चकारासद्गतित्येवत्यौ व्याचष्टे—इतिस्वरूपेणैति । नन्येवमनुभवेन प्रतीतेरित्यसन्नतम्, अतो व्याचष्टे—प्रतीतेरिति ।
'नेहानाना' इति श्रुतेरपि स्वरूपेणैव मिथ्यादिप्रसक्तनिषेधवत्त्वं प्रागुक्तम् । लौकिकरजतस्य परमाथत्वाभावाद्याचष्टे—लौ-
किकपरमार्थेति । परमार्थतया सत्यतया । ननु सत्यतया लोचप्रतीतिगोचरत्वं प्रातीतिकस्यापि सभयतीत्यत आह-
व्यावहारिकमिति । मूले—नास्ति नासीत् भवमिष्यतीति, निषेधस्य वैकालिकत्वप्रदर्शनाय । नचेति शङ्काया
रजतमेवेत्येवकारेण शुक्तिरूप्यव्यवच्छेदः । एवञ्च शुक्तिरूप्यवनि तदभावस्योक्तानुभवेनानवगतानान तस्य मिथ्यात्वलि-
द्विरिति शङ्कामिप्रायः । वयधिकरण्यप्रदस्य सामान्यतो विषयतान्यस्यवन्धविषेण वा तदधिकरण्यभिन्नाविषयकरणवत्त्वार्थ-
कत्वे बाध, अन्तःकरणवृत्त्यात्मकबोधैर्ब्रह्मभाषयोरन्तःकरणे वात्यादौ वा सामानाधिकरण्यात्, अतो विषयतास्यवन्धेन
तदधिकरण्यमिनाधिकरणसत्त्वात्कृतया व्याचष्टे—वैयधिकरण्यमिति । भिन्नत्रिपयकत्वमिति । तत्र नेष्ट, तयो
समानविषयकत्वमियमादिति भावः । एतन्नियमे मानं सूचयन् 'प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यते' इतिन्यायमूलकानुभववि-
रोधरूपवृत्तान्तगमाह मूले—अप्रसक्तप्रतिषेधापत्तेश्चेति । ननु—प्रतिकारपति, सा च शुक्नौ व्यावहारिकरूप्यस्य
समवत्येव, शुक्तिर्वैदिरजतसामग्रीबन्धा स्यात् तर्हि रजतं स्यादित्याकार, इत्याद्यन्यं व्याचष्टे—अप्रसक्तेतीति । क्षा-
वत्त्वेति । अनादायैवज्ञानविषयत्वेत्यथ । उक्तापत्तित्तु आपाद्यव्यतिरेकनिर्णयजन्यतयाहार्थेति भावः । —अनुभव-

नह्यनिषिद्धस्वरूपत्वमुत्पत्त्यादिमत्त्वे तन्नम्, परैरितिपेध्यरूपत्वेनाङ्गीकृतस्य वियदादेरुत्पत्त्याद्यनङ्गीकारात्, किंतु वस्तुस्वभावादिकमन्यदेव किञ्चित् प्रयोजकं वक्तव्यम् । तस्य मयापि कल्पितस्य स्वी-

६२।७

सिद्धिव्याख्या ।

निषेधस्वरूपत्वादिति भावः । नहीति । येन निषेध्यस्वरूपत्वादुत्पत्त्याद्यसंभवः स्यादिति भावः । परैरिति । तथाच परमतेऽनिषिद्धस्वरूपत्वं यथोत्पत्त्यादिमत्त्वे न तन्न, तथास्मन्मते निषेध्यस्वरूपमपि नोत्पत्त्याद्यसंभवे तन्नमिति ध्येयम् । वक्तव्यमिति । उत्पत्त्यनुत्पत्त्योरिति शेषः । तन्ममार्थं समानमित्याह—तस्येति । आशयानभिज्ञस्य चोद्यमनुवदति—नचेति । स्वरूपेणेत्यस्यापणस्य रूप्यमित्यनेना-

गौडब्रह्मणन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

भ्रमानन्तरमित्यादिनोक्तनिषेधस्य प्रसक्तनिषेधत्वानुभवस्योक्तत्वात् । तर्हि प्रपञ्चे शुक्तिरूप्यादो च स्वरूपेण निषेधप्रतियोगित्वे उक्तप्रमाणसिद्धे । तन्नं समव्यापकम् । उत्पत्त्याद्यसंभव इत्यत्रानिषिद्धस्वरूपत्वे उत्पत्त्यादिव्यापकत्वलाभात्, व्यापकाभावेन व्याप्याभावस्य तत्रापादितत्वात्, अत्रे व्यभिचारोक्त्या उत्पत्त्यादौ व्यापकत्वलाभात् । अनङ्गीकारादिति । नच—उत्पत्त्यादो व्याप्यताया अद्रूपणे न्यूनतेति—वाच्यम्, किंतु वस्तुस्वभावादिकमित्यादिग्रन्थेन तस्याः दूषितत्वेन व्यापकतामात्रस्यात्र द्रूपणात् । अन्यद्वस्तुस्वभावादिकम् । वस्तुस्वभावो 'जीव ईशो विशुद्धाचिद्धिभागश्च तयोर्द्वयो । अविद्या तचित्तोयौगण्यडस्माकमनाद्य' इति रीत्या अविद्याद्यनादिपङ्क्तिभ्रष्टदृश्यत्वम् । आदिपदात् 'यतोवेत्यादिश्रुत्यादिरूपस्य उत्पत्त्यादिप्राहकप्रमाणस्य लाभ । प्रयोजकं समनियतम् । अन्यदेवेत्येवकारेण उत्पत्त्या-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

विरोध इति । "प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यते" इतिन्यायमूलकानुभवविरोध इत्यर्थः ।—प्रसक्तनिषेधत्वानुभवस्येति । तादृशानुभवप्रदर्शनादित्यर्थः । यथाश्रुते—मूलकृता खानुभवविरोधोद्भावकता स्यात् । नहि भ्रमानन्तरमित्यादिनिषेधात्मकानुभवाकारघटक, अननुभवात् । तस्मात् शुक्तौ रूप्य नास्तीत्याद्यनुभवे शुक्तिरूप्यस्यैव स्वरूपेण निषेधो विषय इति पर्यवसित, तदनुरोधेन तर्हिपद व्याचष्टे—तर्हीति । निषेधेति । नकालिकनिषेधेत्यर्थः । उक्तप्रमाणं रूप्य नास्तीत्याद्यनुभव । तन्नपदस्य प्रयोजकाथकत्वे व्यापकार्थकत्वे वा परैरित्यादिद्रूपणस्य, प्रयोज्यव्याप्यान्यतराथकत्वे 'नचतर्हि' इति शङ्काया असङ्गतिरतो व्याचष्टे—तन्नमिति । समव्यापकार्थपरतानुसुपादयन् 'नच तर्हि' इति शङ्कापरैरित्यादिद्रूपणयोरभिप्राय ध्वनयति—उत्पत्त्याद्यसंभव इत्यत्रेति । अनिषिद्धस्वरूपत्वेन रूपेण तदधिकरणकनिषेधाप्रतियोगित्वे ।—उत्पत्त्यादीति । तेन रूपेण तदधिकरणकोत्पत्त्यादीत्यर्थः । नाश आदिपदार्थः ।—आपादितत्वादि-ति । सिद्धान्तिना शुक्त्यादौ प्रातिभासिकरजतादेरुत्पत्त्याद्यङ्गीकारात् नेष्टापत्तिसंभव इति भावः । अनङ्गीकारादिति । तत्रानिषिद्धस्वरूपत्वे उत्पत्त्यादिव्याप्यतामत्रात् न समनैयस्य परवैरुक्त शक्यमिति भावः । ननु—एवमपि तत्र तद्व्यापकताया बाधकाभावात् 'नच तर्हि' इति शङ्कानपगम इत्याशङ्कते—नचेति । व्यापकतामात्रस्येति । तद्वर्त्मसमनैयस्येत्येत्यर्थः, तस्यैव शङ्कावीजत्वेन दूषणीयत्वात् । अन्यदेवेत्येव अन्यदा, इव इति पदच्छेदभ्रम निराकुर्वन् विधेयप्रयोजकपदार्थं प्रति उद्देश्यतावच्छेदार्थकपद उद्देश्यपदात् पूर्व योजयति—अन्यद्वस्तुस्वभावेति । अन्यदित्यस्यानुक्तौ वस्तुस्वभावपेधेन पदार्थधर्मसामान्यार्थकनानिषिद्धस्वरूपत्वान्यधर्मालाभ, तुरीयेमादिक न घटकारण, किंतु किञ्चिद्भवमित्याद्यप्रयोगेण किंतुपदस्य स्वपूर्ववाक्यस्थननथनव्यपिपदायोन्यलाभकत्वात्, अतस्तत्राभावादिनिषिद्धस्वरूपत्वाभ्याथकमन्यदित्युक्तम् । अन्यत्किञ्चित्पदयो समभिव्याहारवशात् वस्तुस्वभावपदात् प्रतीयमानो यो धर्मसिरोप त वर्तयति—जीव इत्यादि । तयो जीवेशयो । विभाग. नेद । एकजीवानुयोगिपस्य जीवेश्वरप्रतियोगिकनेदस्य लाभाय द्वयोरेति । तच्चित्तो अविद्याचित्तो, योग तादात्म्यरूप सचन्ध । शशविपाणावालोक्ववाराणाय दृश्यत्वमिति । जीवादिवारणाय अनादिपङ्क्तिमिद्वत्त्वम् । यथपि विशुद्धिद्वारण दृश्यत्वेनैव संभवतीति तद्व्यानादिपङ्क्तिभ्रष्टसंभवे सम्यक्, तथापि उक्तपदसाधारणप्रागभावाप्रतियोगिभावत्वहानादित्वावच्छिन्नप्रतियोगितावैकनेदस्योक्तयोः कप्रतिपादितत्वहृपतादृशधर्मवच्छिन्ननेदस्य वा निवेशतात्पर्यात् न पद्वैकस्यासङ्गति । ध्वसत्पसवत् प्रागभावस्याङ्गीकारे तत्रप्रागभावोत्पत्त्योरन्यकारात् न तद्विभचार । नच—अनादिपदभ्रष्टदृश्यत्वस्योत्पत्त्यादिप्रयोनकत्वे कि मानमिति—वाच्यम्, यतो वेत्यादिश्रुत्या अनादिभ्रष्टदृश्यानेमोत्वत्त्यादिवोधनात् । तत्र भूतपदस्य दृश्याथकत्वात् इमानीलस्य

कारात् । नच—त्रैकालिकनिषेधं प्रति स्वरूपेणापणस्यं रूप्यं पारमार्थिकत्वाकारेण प्रातिभासिकं वा प्रतियोगीति मतहानिः स्यादिति—वाच्यम् ; अस्याचार्यवचसः पारमार्थिकलौकिकरजततादात्म्येन

सिद्धिव्याख्या ।

न्वयः । पारमार्थिकत्वाकारेणेत्यस्य प्रातिभासिकं वेत्यनेनान्वयः । तथाच स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रति-
योगित्वाभ्युपगमे एवंभूतमतहानिः स्यादित्यर्थः । आशयमाविष्कुर्वन्परिहरति—अस्येति । आपणस्यं
रूप्यमित्यस्य प्रातिभासिकमित्यनेनान्वयः । ‘ सर्वं वाक्यं साधधारणम् ’ इति न्यायेन प्रातिभासि-
कमित्यत्रैवकारणः । एवं सति पर्यवसितमर्थमाह—पारमार्थिकलौकिकरजततादात्म्येन प्रतीतं-

गौडब्रह्मनन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

द्विषापकत्वमपि अनिषिद्धस्वरूपत्वे नास्तीति ज्ञापितम् । उत्पत्त्यादिनतोप्यनुभवश्रुत्योर्निषेधविषयकत्वस्योक्तत्वात् तत्र
तद्व्यापकत्वमपि नेति भावः । मतहानिः पूर्वोक्तार्थोक्तिविरोधः । ‘ प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वमेव सिध्दात्तं तच्च
वापकज्ञाने रजतं प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगितयाऽवभासत ’ इति प्रत्यक्षमिति विवरणकारोक्तेः प्रातीतिकमेव रजतं

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

चाविद्यायनादिभिन्नार्थकत्वात् । तत् ध्वनयन् आदिपदार्थभूतं प्रयोजकान्तरमाह—आदिपदादिति । श्रुत्यादिरूप-
स्येति । ब्रह्मजन्यत्वेन स्वप्रतिपायलसंयन्धेन वियदादौ वर्तमानस्येति शेषः ।—प्रयोजकमिति । उत्पत्त्यादिनत्वे
इत्यनुपज्यते । यद्यपि तन्मभिलस्याप्यनुपन्नः संभवति; तथापि तन्मियमाभावात् क्लेशविशेषरूपत्वाच्च प्रयोजकपदमेवोपा-
तम् ।—समव्यापकमिति । समं तुल्यसंख्यदेशशक्तिकं सदेव, नलधिकसंख्यदेशशक्तिकं सत्, व्याप्यं सत् व्यापक-
मिति पर्यवर्तितार्थः । व्याप्यत्वात् गगनादेस्तपतिः, व्यापकत्वाच्च ब्रह्मतुच्छयोर्नोत्पत्तिः । किंत्वित्यादिग्रन्थेन तस्य दृश्य-
त्वादिति प्रतिज्ञातं स्फुटयति—अन्यदेष्टेत्यादि । ज्ञापिते युक्तिमाह—उत्पत्त्यादिमत इति । अनुभवः ‘ शुक्तौ रूप्यं
नास्तीत्याकारः, श्रुतिः ‘ नेह नानास्ति किञ्चन ’, तयोः उत्पत्त्यादिमतोपि यः स्वरूपेण निषेधः तद्विषयत्वस्योक्तत्वात् ।
अनवापयोर्वैयधिकरण्यापत्त्यादिना व्यवस्थापितत्वादित्यर्थः । तथाच उत्पत्त्यादिमत्त्वेन स्वामृच्छिजाप्रत्यक्ष्यादिप्रतिपादकश्रु-
त्यादिभिदे प्रातिभासिके शुक्तिरूप्यादौ व्यावहारिके च वियदादौ अनिषिद्धस्वरूपत्वाभाव इति भावः । तत्र अनिषिद्धस्व-
रूपत्वे । तद्व्यापकत्वं उत्पत्त्यादिव्यापकत्वं ।—अपिनेति । तथाच शुक्तिरूप्यादावनिषिद्धस्वरूपत्वाभावे सत्त्वपि
नोत्पत्त्याद्यभावापत्तिरिति भावः । अपिना परमते दृष्टितस्य व्याप्यत्वस्य समुच्चयः । स्वमते वियदादेरप्युत्पत्त्यादिसत्त्वेना-
निषिद्धस्वरूपत्वे उत्पत्त्यादिव्याप्यत्वसंभवेऽपि न क्षतिः ; तदभावेन शुक्तिरूप्यादेस्तपत्त्याद्यभावात्स आपादयितुमशक्यत्वा-
त्, व्याप्याभावस्य व्यापकभावानापादकत्वात् । यच्च स्वयं उत्पत्त्या समनियतत्वेनाभ्युपगतमनादिपदकभिन्नदृश्यत्वादिकं
तस्य शुक्तिरूप्यादौ सत्त्वात् तदभावरूपापादकभावेन नोत्पत्त्याद्यभावापत्तिरित्याह मूले—तस्य मयापि कल्पित-
स्याङ्गीकारादिति । तस्य वस्तुस्वभावादिरूपप्रयोजकान्तरस्य । कल्पितस्य कल्पिते शुक्तिरूप्यादौ । वस्तुस्वभावादेः
कल्पितत्वकथनस्यालन्तानुपयोगात् अधिकरणाप्याहारापत्तेश्च । नचेति । शुक्तौ रूप्यं नास्तीत्यादिनिषेधप्रतीतीं स्वरूपेण
शुक्तिरूप्यस्यैव प्रतियोगितया भानाद्रीकारे इत्यर्थैकत्वमिति शेषः ।—त्रैकालिकेति । शुक्तिवृत्तित्वेन प्रतीयमानेत्यादिः ।
आपणस्यं रूप्यं प्रतियोगीति संबन्धः । आपणस्यपदं व्यावहारिके योगरूढम् । तेन प्रातिभासिकेन सहविकल्पसन्नतिः ।
प्रातिभासिकरूप्यं वा त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगीत्यनुपपन्नोपान्वयः । मतहानिश्चात्तस्य मतिविषयत्वागार्थकत्वे इत्यन्तायंश्च मता-
वेकदेशेऽन्वयप्रसङ्गः, तादृशमतिविषयस्यापणस्यरूप्यादेः तत्प्रतियोगित्वादेर्वा विभागातुकृत्व्यापाररूपत्वागस्यप्रसङ्गेन
स्यादित्यस्यासन्नतिधेयतो व्याचष्टे—मतहानिरिति । विरोधः विरुद्धार्थकत्वम् । तद्व्याक्यस्येति शेषः । त्रैकालिक-
निषेधं प्रत्यापणस्यं रूप्यं प्रातिभासिकं, स्वरूपेण पारमार्थिकत्वाकारेण वा प्रतियोगि इति योजनया आचार्योक्तिविरोधं
परिहरति मूले—अस्येति । प्रातिभासिके आपणस्यरूप्यतादात्म्यवाधात् तत्पदं तत्तादात्म्येन प्रतीतपरतया व्याचष्टे—
पारमार्थिकलौकिकेति । पारमार्थिकत्वेन लौकिकित्वेत्यर्थः । नन्वेवं द्वैतरेण वाचार्योक्तिः किमनुसारेण व्याख्यायैवस्य
आह टीकायाम्—प्रतिपन्नोपाधाविति । तच्च प्रत्यक्षमित्यन्वयः । तत्र इत्यन्तं हेतुः वाचकज्ञाने शुक्तौ रूप्यं
नास्तीत्यादिज्ञाने । उक्तेः प्रतीयत इत्यनेनान्वयः । ननु विवरणकारोक्तां रजतपदेन प्रातीतिकरजतस्यैव ग्रहणं उक्तं,
तत्राह—प्रतिपन्नपदेनेति । प्रातीतिकस्यैव पुरोवर्तिनि प्रकारतया भ्रमे भानात् तदेव स्वपदेन ग्राह्यमिति भावः ।

प्रतीतं प्रातिभासिकमेव रजतं प्रतियोगीत्यर्थः । तच्च स्वरूपेण पारमार्थिकत्वेन वेत्यानास्थायां वा शब्दः । एतावदुक्तिश्च पुरोवर्तितादात्म्येनैव रजतं प्रतीयत इति मतनिरासार्थं लौकिकपरमार्थरजततादात्म्येनापि प्रतीयत इति प्रतिपादयितुं च । तदुक्तं तत्त्वदीपिकायां—'तस्माद्लौकिकपरमार्थरजतमेव नेदं रजतमिति निषेधप्रतियोगीति पूर्वाचार्याणां याचोयुक्तिरपि पुरोवर्तिनि रजतार्थिनः प्रवृ-

सिद्धिव्याख्या ।

प्रातिभासिकमेव रजतमिति । एवं सति वाशब्दानुपपत्तिमाशङ्क्याह—तत्रेति । एतावदुक्तेः फलं दर्शयति—एतावदिति । तथाच तदुभयं फलमिति ध्येयम् । उक्तार्थेऽभियुक्तवचनं प्रमाणयति—तदु-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

पुरोवर्तिनिष्ठाख्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन प्रतीयते, प्रतिपन्नपदेन स्वरूपारकधीविशेष्यत्वाभात्; तदनुसारेणोक्तपूर्वाचार्यां-
क्तव्याख्यायैत्याशयेनाह—अस्याचार्येत्यादि । तच्च प्रतियोगित्वं च । स्वरूपेणेत्यादि । तृतीयाध्यायवच्छिन्नत्वस्य
प्रतियोगित्वेऽन्वयः । अनास्थायामिति । एकैव पारमार्थिकत्वरूपोक्तधिया स्वैतरसर्वदृश्यानां तस्याश्रान्त्या
तादृशधिया निषेधप्रतियोगित्वसंभवाच्चोक्तानवस्था । वस्तुतस्तु, ज्ञानानिवर्त्यत्वरूपेण स्वस्वैतरसर्वदृश्यानां निषेधप्र-
तियोगित्वं संभवति, तस्याभावीयविशेषणतासंबन्धेन स्वस्विसन्नत्वात् स्वस्यापि ज्ञाननिवर्त्यत्वादिति स्वरूपतत्त्वा-
वच्छेदकत्वसंभवेन लाघवात्तदेव निषेधयत इति भावः । ननु—आपणस्थरूप्यशब्दस्य प्रातीतिकरजते ध्याव-
हारिकरजततादात्म्येन प्रतीतत्वबोधकत्वाचार्यवचसि किमर्थमुक्तिः—तत्राह—एतावदुक्तिरित्यादि । तस्मात्
वाधस्य भ्रमवैधायिकरण्यापत्त्यादिना प्रातीतिकस्यैव रजतस्य पुरोवर्तिनिष्ठाख्यन्ताभावप्रतियोगितया वाधकधी-
विषयत्वात् । लौकिकेत्यादि । पूर्वाचार्याणां लौकिकेत्यादिवाचोयुक्तिः 'इदं प्रातीतिकरजतं परमार्थरजतं
न भवती'ति भेदात्मकनिषेधप्रतियोगित्वमप्रीकृत्य नेयेत्यर्थः । ननु—प्रातीतिकरूप्ये ध्यावहारिकरूप्यस्य तादा-
त्म्येन प्रसक्त्यभावात् भ्रमवैधायिकरण्यापत्त्यादिना निषेधो न युक्तः—तत्राह—पुर इत्यादि । रजतार्थिनः

लघुचन्द्रिकाया चिद्वलेदोपाध्यायी ।

मूले—तत्रैतस्य प्रकान्तप्रधानरजतपरमार्थित्वे तदेकदेशेऽपि स्वरूपेणेत्यादितृतीयार्थान्वयासम्भवात् व्याचष्टे—तत्रेति ।
ननु कल्पद्वयस्य निर्दुष्टत्वे अन्यतरज्ञानग्रहहूपानास्था स्यात्, तदेव न, चरमेऽनवस्थाया उक्तत्वात्, अत आह—एकयै-
वेति । नन्वेवमप्यन्योन्याधयो दुर्वार इत्यत आह—वस्तुतस्त्विति । ज्ञानानिवर्त्यत्वरूपेणिति । यद्यपि नेदं
पारमार्थिकत्व, तुच्छदृष्टित्वात्, किंतु तस्मात्तत्र तादृशधीरेव, तथापि पारमार्थिकत्वपदस्य तद्वदकपरतया सन्नति । ननु
ज्ञानानिवर्त्यत्वमपि तादात्म्येन स्वमेत तस्यापि जन्यतया कालिकसंबन्धेन च स्वसंबन्धेनेवेति तेन रूपेण तस्य कथमुक्त-
प्रतियोगिमिति रूपान्तरान्वेषणेऽन्योन्याध्रयसंबन्धस्य इत्यत आह—तस्येति । अभावीयेति, कालिकविशेषणता-
व्यावृत्तये । ननु तादृशधिय स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वसंभवेन तन्निवेशे लाघवमत आह—स्वरूपत इति । तस्य ज्ञाना-
निवर्त्यत्वस्य एकव्यक्तिकत्वाविशेषादिति भावः । लाघवादिति । ज्ञानानिवर्त्यत्वस्य तादृशधीपरिचायकत्वपदकत्वादिति
भावः । केचित्तु—अभावविरहात्म्यत्व वेतिवत् पारमार्थिकत्वेन ज्ञानापि वाशब्दोऽनास्थायामिति मूलस्थो द्वितीयकर्त्त-
व्यस्यत्वादिप्रयुक्तास्वरससूचक इति अर्थं वदन्ति । किमर्थमुक्तिरिति । ता विनापि उदाहृतविवरणकारोक्तयविरोध-
स्योक्ताचार्यवचसि सम्भवादिति भावः । शुक्तौ हस्यं नास्तीत्यादिनिषेधे प्रातिभासित्वस्यैव प्रतियोगित्वे लौकिकपरमार्थरजत-
तादात्म्येन प्रतीतत्वे न समतिमाह मूले—तदुक्तं तत्त्वप्रदीपिकायामिति । न स्यादिति । पूर्वाचार्याणां याचो-
युक्तिरपीति तत्त्वप्रदीपिकापदानां योजना । एतत्सूचनार्थैवानुपद वक्ष्यति—लौकिकेत्यादि ।—याचोयोग इति ।
तादृशवाचोयोगे सन्नसिसूचकतया तस्मादिति व्याचष्टे—अमेति । व्यावहारिकरजतस्य पुरोवर्तिनि भ्रमाभावेन तद्वैधायि-
रण्यापत्त्यादिना 'लौकिकपरमार्थरजतमेव नेदं रजतमिति निषेधप्रतियोगि' इति वचनमसन्नतमिति भावः । अत्र नेदं रजत-
मिति प्रतीतां शुक्तिरूपे पुरोवर्तिनि व्यावहारिकरजताख्यन्ताभावो व्यावहारिकरजतभेदो वा विषयः, प्रत्यक्षज्ञाने शब्दाद्य-
रोधेनार्थकथनमग्याकुत्वात्, प्रतियोगिप्रसक्तेशानुपयोगित्वादिल्लभिमामूलकत्वमुचयाचोयोगस्योक्तारत्नविशेषज्ञानीयम् ।
तादृशाग्निमानमेव 'पयमभिप्राय' इत्यादिना मूलमृत्निराकरिष्यति । निषेधे प्रतियोगिप्रसक्तयेषां तु उक्तयेति शेषम् ।
मूले—पुरोवर्तिनि प्रातीतिकरजते । इदं, प्रतीतावप्यन्वेति । प्रतीतस्येति । लौकिकपरमार्थरजतस्येति शेषः ।

त्तिदर्शनात् लौकिकपरमार्थरजतत्वेनापरोक्षतया प्रतीतस्य कालत्रयेऽपि लौकिकपरमार्थरजतमिदं न

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

‘ सद्गजतप्राप्तिर्गम भवत्विति च्छावतः । लौकिकपरमार्थरजतत्वेन सद्गजतमिदमित्येवंरूपेण । तथा च प्रातीतिकरूप्ये व्यावहारिकरूप्यस्य सद्गजतत्वस्वरूपेण तादात्म्यं प्रसक्तमेव । अन्यथा प्रातीतिकरूप्ये व्यावहारिकरूप्यलिप्तोः प्रवृ-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्याय्य ।

रजतमिदं नेत्यत्र इदंपदमनुयोग्यर्थकं पूर्वं योजयन् रजतनभिदंपदानां व्यावहारिकरजततात्पर्यन्ताभावपुरोवर्त्यर्थकत्वेऽसक्तित्तादवस्थपरिहाराय व्याचष्टे—इदमिति । तत्र नजो भेदार्थकत्वेऽपि इदंपदस्य पुरोवर्त्यर्थकत्वं न संभवति, व्यावहारिकरजतस्य तत्राप्रारकेरेवेत्यत आह—प्रातीतिकं रजतमिति । तत्र तद्वेदवाधादाह—परमार्थरजतमिति । सद्गजतमित्यर्थः । लौकिकत्वसाभानात् त्यागः । एवमपि नजोऽत्यन्ताभावपरत्वं न संभवति, अत्र रजतमित्यप्रसक्तैरत आह—न भवतीति । भेदात्मकानिषेधेति । प्रतियोगिपदसमानविभक्तिकानुयोगिवाचकपदसमभिव्याहारस्यैव प्रायो भवतिपदसमभिव्याहारस्य ननुपदेन भेदबोधे, समभ्यन्तानुयोगिवाचकपदसमभिव्याहारस्यैव चास्तित्पदसमभिव्याहारस्य ननुपदेनात्यन्ताभावबोधे प्रयोजकत्वं ‘घटः पटो नास्ती’त्यस्यात्र घटो न भवतीत्यस्य च प्रायोऽप्रयोगात्, इत्यभिप्रेत्य मूले भवतीत्यप्याहृतमिति मनसिक्लान्न निषेधपदं भेदपरतया व्याख्यातम् । इतिभेदेत्यस्य इतिप्रत्ययविषयनेत्यर्थः । नेयेति । संगमनीयेत्यर्थः । वाच्युक्तिरपीति पूर्वेणान्वयः । एवंच शुक्तौ रूप्यं नास्तीत्यत्यन्ताभावप्रत्यये प्रातिभासिकरजतस्यैव प्रतियोगितया भानमिति तत्त्वप्रदांपिकासंमतमित्यायातम् । अन्यथा लौकिकेत्यादिवाचोयुक्तेर्नंदरजतमिति प्रतीतेः शुक्तौ व्यावहारिकरजताभावविषयकत्वेऽपि सक्तिसंभवेन तस्या प्रातिभासिकरजतव्यावहारिकरजतभेदविषयकत्वेन तत्सङ्गमनैवार्थप्रसक्तात् । इदानीं प्रातिभासिकरजतस्य लौकिकपरमार्थरजततादात्म्येन प्रतीतत्वे तत्सममित्यक्षरलक्षणां अघटारयति—नन्विति । पुर इत्यादीति । प्रतीतस्यैत्यन्तेनेति रजतम् । ‘पुरोवर्तिने’ इत्यस्य शुक्तिरजतरूपे पुरोवर्तिनीत्यर्थः । तत्र दर्शनादित्यन्तेन तादृशप्रतीतत्वे युक्तिरुक्ता । रजताथिन इत्यस्य रजतरूपायैव इत्यर्थकत्वे सिद्धविषयस्य पुंसः प्रवृत्त्यसंभवादसक्तित्ते, कर्मधारयान्मन्त्रार्थीयापत्तिश्चेत्यतो रजतमध्ययतेऽसौ रजताथिति कृद्वृत्तिमाश्रित्य व्याचष्टे—रजताथिन इति । रजतप्राप्तिरिति । सद्गजतप्राप्तिरित्यर्थः । व्यावहारिकलिप्तोरित्युक्तेः । ननु लौकिकपरमार्थरजतत्वेन प्रतीतिर्न संभवति, परमार्थत्वेन लोके सिद्धत्वपर्यन्तभानस्यानुभवात्, इदं रजतमित्येवाकारात्, रजते तत्प्रतीतिसंभवेऽपि प्रातिभासिके तत्तादात्म्यप्रसक्तित्त्वं लक्ष्येततः तथाचष्टे—लौकिकेति । सद्गजतमिदमित्येवं रूपेणेति । इदं प्रातिभासिकरूपं । पुरोवर्ति सद्गजतं । इत्येवंरूपा इत्याकारेत्यर्थः । सामान्ये ननुसकम् । तृतीयाथोऽभेदः । तथाचष्टे सद्गजतमित्याकारा या सद्गजतत्वाच्चिन्नप्रकारिका इदंत्वाच्चिन्नविशेषिका अपरोक्षा प्रतीतिः तद्विषयस्येति मूलायर्थः । लौकिकपरमार्थरजतस्येति शेषः । प्रतियोगितामित्यत्रान्वयः । अत्रेदंपदानां न शुक्तिरूप्यं, पुरोवर्तिरजतघटस्य शुक्तिरजतार्थकत्वे तत्र सत्वस्यासत्वेन तद्गानानुपपत्तेः, व्यावहारिकरजतार्थकत्वे प्रातिभासिकरजते इव शुक्तौ तस्यात्यन्तसादृश्याभावेन तत्र तद्गानानुभवात्, अत्र रजतं पर्यामीत्यनुभवापुरोधेन सविच्छेदरजतमानार्थं प्रातिभासिकरजतोत्पत्तिस्वीकारे शुक्तिगतदेवेनापि तस्यैव भासमानतया इदंत्वेन शुक्तिमानासंभवाच्च, किंतु प्रातिभासिकरजतभेदेदंपदानां । तत्र च सद्गजतशब्दोहितं सत्वविशिष्टं व्यावहारिकरजतं तादात्म्येन भासते; अन्यथा इदंरजतमित्याकारानुपपत्तेरित्यभिप्रेत्य लौकिकपरमार्थरजतत्वेनेति तृतीयान्तार्थलक्ष्यप्रातिभासिकव्यावहारिकतादात्म्यप्रसक्तिहेतुं स्पष्टयति—तथाचेति । इदं सद्गजतमित्याकारकप्रतीतिसत्त्वे चेत्त्यर्थः । प्रतीतेरिदं सद्गजतमित्याकारकत्वे इति यावत् । अत्र च ‘इदं रजतं’मित्याकारं प्रतीतिः, नलिदं सद्गजतमित्याकारकत्वसिद्धिमात्राद्वा तत्सिद्धये प्रवृत्तिदर्शनादिति हेतुं योजयति—अन्यथेति । इदं सद्गजतमित्याकारकप्रतीतेरसत्त्वे इत्यर्थः । परंतु—अनु इदं सद्गजतमित्याकारकप्रतीतिः; तथापि तद्विषयता शुक्तिरूपपुरोवर्त्येते प्रातिभासिकरजतसंभवात्, ननु प्रातिभासिके व्यावहारिकरजतत्वेत्यप्रयोजकत्वसादृश्यानासाय प्रवृत्तिदर्शनादिति मूलोक्तत्वेतुभ्रं प्रतययति—अन्यथेति । तादृशतादात्म्यप्रसक्त्यभावे इत्यर्थः—इति प्राहुः ।—व्यावहारिकलिप्तोरिति । इच्छाया असंभवेन तादृशेच्छाधीनप्रवृत्तेरनुभवसिद्धाया अनुपपत्तिः । नच—अनुभूयमाना प्रवृत्तिः प्रातिभासिकलिप्तोः शुक्तिरूपपुरोवर्तिविषयवेति—वाच्यम्; प्रातिभासिकेच्छायाः प्रवृत्तिकारणलक्ष्यनापत्त्या गौरवापत्तेः, व्यावहारिकेच्छायां तु तत्कारणत्वस्य ह्युत्पत्त्यादिति भावः । तथाच प्रातिभासिकरजतं सद्गजतत्वविशिष्टविषयकेच्छाधीनप्रवृत्तिविषयत्वात्सद्गजतमित्याकारकप्रतीतिविशेष्यम् । तस्मात्सत्वाचोक्तपिप्रकारकतादात्म्यसंसर्गकप्रतीतिविशेष्यमिति पर्यवसितम् । इदमेव प्रातिभासिकस्य व्यावहारिकतादात्म्येन प्रतीतत्वं पूर्वं मूले उक्तम् । एतावताच व्यावहारिक-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

रक्ष्यनुपपत्ते । नच—व्यावहारिकरूप्यनिष्ठत्वोपलक्षितस्य रजतत्वस्य प्रातीतिकरूप्येऽपि स्वीकारात् शुक्तिगतस्येदत्त्वा-
देहेव सत्वस्यापि तत्र प्रत्ययाच्च 'सद्रजतमिद'मिति प्रत्ययोपपत्तेर्व्यावहारिकरूप्यस्य प्रातीतिके तादात्म्यारोपस्वीकारो
व्यर्थे, त विनाप्युक्तप्रवृत्त्युपपत्तेरिति—वाच्यम्, व्यावहारिकनिष्ठरजतत्वादिक प्रातीतिके रजतादात्म्ये न स्वीक्रियते प्राती-
तिकादपि व्यावहारिकरजतादिकार्योपपत्ते । प्रथमपरिच्छेदान्ते मूले—'प्रातीतिकव्यावहारिकसाधारणमेक रजत-
त्वादिक व्यावहारिकमात्रेऽन्यत् प्रातीतिकमात्रेऽन्यत्'—इत्युक्तिस्तु, व्यावहारिकरजततादात्म्यस्य प्रातीतिकस्य प्राती-
तिके अनङ्गीकारपक्षे प्रौढिवादमात्रेण । एतस्यैव रजतत्वस्य व्यावहारिकस्य व्यावहारिकमात्रनिष्ठस्य स्वीकारेऽपि तदा-
श्रयतादात्म्यविशिष्टस्य उत्पत्तौ तादृशतादात्म्यस्याप्युत्पत्त्या 'इदं रजत'मित्यादिव्यवहारोपपत्ते । तथाच व्यावहा-
रिकेऽनुभूत यद्रजतत्वादि तद्विशिष्टविषयकेच्छावता प्रातीतिके प्रवृत्तेरुक्तविशिष्टस्य प्रातीतिके तादात्म्यारोप विनानु-
पपत्तेसाहस्यारोपावश्यकत्वम् । यदि तु "व्यावहारिकनिष्ठरजतत्वादे प्रातीतिके स्वीकारेऽपि ततो व्यावहारिकरजतता-
दिकार्यस्य नापत्ति, व्यावहारिकत्वविशिष्टस्यैव कारणस्य कार्यप्रयोजकत्वदर्शनेन तदन्तर्भावेनैव कारणकृतस्य फलोत्प-
त्तिव्याप्यतास्वीकारात्, अतएव प्रातीतिकं न कुत्रापि कारणं, किंतु तस्य ज्ञान चिद्रूपम्, अतएव यत्र व्यावहारिकविषय-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

जतस्य प्रातिभासिकरजतविषयकप्रवृत्तिप्रयोजकेच्छीयसद्रजतत्वावच्छिन्नविषयत्वात् सद्रजतमिदमित्याकारकप्रतीतिप्रकारत्वं
तस्मात्तत्वाच्च प्रातिभासिकविशेष्यकतादात्म्यसंसर्गकज्ञानीयसद्रजतत्वावच्छिन्नप्रकारत्वारूपं यत् प्रातिभासिके तादात्म्येन
प्रसक्तत्वं प्रातिभासिकनिष्ठभेदात्मकनिषेधप्रतियोगिताप्रयोजकं तद्वत्त्वं पर्यवस्यति । व्यर्थ इति । तथाच कथं व्यावहा-
रिकस्य प्रातिभासिकनिष्ठभेदप्रतियोगिताभानमुक्तमिति भावः ।—स्वीकारादिति । अतएव क्लृप्तशक्त्या तत्र रजतपद-
प्रयोगनिर्वाह इति भावः ।—प्रत्ययाच्चेति । एवञ्च सत्वस्यापि तत्र स्वीकार आवश्यक इति भावः ।—तंविनापीति ।
तादृशारोपस्वीकारविनापीत्यर्थः । अस्य प्रत्ययोपपत्तारित्यत्राप्यपकषेणान्वयः ।—प्रवृत्त्युपपत्तेरिति । प्रवृत्तौ हि वस्तुगत्या
यत् सद्रजतं व्यावहारिकं तद्विषयकेच्छा न कारणम्, किंतु व्यावहारिकरजतनिष्ठ यद्रजतत्वं यच्च सत्त्वं तदुभयविशिष्ट-
विषयकेच्छैव सा चाहाक्षतैवेति भावः । सत्त्वं सद्रूपब्रह्मतादात्म्यम्, तादात्म्येन सद्रूपविशिष्टब्रह्मैव वेति तस्य सत्त्वव्या-
वहारिकाद्यनुपपत्तत्वात् व्यावहारिकरजतं तत्र सत्त्वपठितप्रवृत्तिकारणतावच्छेदककोटौ शुक्तिगतसत्त्वस्यानिवेशात् कथं क्लृप्तका-
रणतया निर्वाह इति न शङ्कनीयम्, सत्वस्याप्युभयसाधारणस्य स्वीकारादिति ।—न स्वीक्रियते इति । नचैवमपि—तत्र
तद्ज्ञान स्वीक्रियते, एव च रजतत्वविशिष्टविषयकत्वस्य प्रवृत्तिकारणतावच्छेदकस्य रजतत्ववलाघटितस्य रजतत्वावच्छिन्न-
विषयकत्वरूपत्वोपगमात् न प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति—वाच्यम्, तत्र तद्ज्ञानस्वीकारे तत्स्वीकारस्यानिर्वचनीयस्यातिवादिना
दुर्धारात्वादिति भावः ।—कार्योपपत्तेरिति । प्रातीतिके व्यावहारिकतादात्म्यस्वीकारे तु नेयमापत्ति, व्यावहारिक-
रजतत्वविशिष्टस्य तत्कार्यं प्रति कारणत्वात् इति भावः । मूलविरोधमाशङ्क्य परिहरति—प्रथमेति । पक्ष इति ।
इदं रजतमित्यादिव्यवहारोपपादनायेति शेषः । तथाच तदन्त्येतरङ्गयोगोर्विभिन्नपदानिप्रायश्चित्वात् अविरोध इति भावः ।
प्रौढिवादमात्रेणिति । तृतीयार्थं उक्तार्थान्वयी अभेदः । मात्रपदेन युक्तिवादव्यवच्छेदः । ननु—तदङ्गीकारपक्षेऽपि
प्रातिभासिके व्यावहारिकरजतत्वानुपगमे तत्रैवरजतमिति व्यवहारः कथमुपपद्यत इत्यत आह—एव स्येवेति । ननु—
इदं रजतमिति व्यवहारो द्विविधः, शुक्तिरूपपुरोवर्तिविषयकं शुक्तिरूप्यात्मकपुरोवर्तिविषयकं । तत्र द्वितीयस्य शुक्तिरूप्ये
उक्त्युक्त्या व्यावहारिकरजतत्वोपगमासम्भवेऽपि व्यावहारिकरूप्यतादात्म्यतदारोपस्वीकारेणोपपत्तावपि शुक्तौ तादात्म्येन
भासमाने प्रातिभासिके व्यावहारिकरजतत्वमुपगच्छता सद्रजत इत्योत्पद्यमानस्य प्रथमस्य तदनुपगच्छता भयता कथमुपपत्ति
रत आह—तदाश्रयेति । शुक्तिरूपपुरोवर्तिनि श्लादि । विशिष्टस्येति । प्रातिभासिकस्येति शेषः । तादृशतादात्म्यस्य
व्यावहारिकरजतत्वाश्रयतादात्म्यस्य । प्रातिभासिके इति शेषः । उपसहरति—तथाचेति । प्रातिभासिके व्यावहारिकरज-
तत्वस्य व्यावहारिकरजतकार्योपपत्तिभयादुपगमासम्भवेत्येव । प्रवृत्तेरिति । अनुपपत्तेरित्यत्रान्वयः । प्रथमपरिच्छेदा-
न्तोक्तमूलग्रन्थ युक्तिवादतया तद्ग्रन्थे प्रातीतिके व्यावहारिकतादात्म्योपगमवैयर्थ्यं शङ्कते—यदित्येति । श्वल-
न्त्यत इत्यनेनान्वयः । कार्यस्य षटकारः । ननु—कारणतावच्छेदकरजतत्वविशिष्टप्रातिभासिकपठितसामग्रासत्त्वे कार्यं
इतो न जायत इत्यत आह—व्यावहारिकत्वविशिष्टस्येवेति । कार्यप्रयोजकत्वं कार्यापेक्षायत्तत्वं । तदन्तर्भा-
वेनैवेति । तत्कार्यकारणतावच्छेदका यावन्तो धर्मा प्रलेखं तद्विशिष्टव्यावहारिकपदाद्यं कृतं यदा तदाऽव्यवहितोत्तरक्षणे
तत्कार्योत्पत्तिरिति व्याप्तिरिति भावः । नन्वेवं—प्रातीतिकसमादेभ्यकम्पादिकार्योत्पत्तिव्याप्त्येतेति इतिनिष्ठपद्या
परिहरति—अतप्येति । व्यावहारिकस्यैव कार्यात्पत्तिप्रयोजकत्वादेवेत्यर्थः । कारणम् कथं तर्हि प्रातीतिकरूपपरिच्छेदे

गोडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

यकात् प्रातीतिकविषयकाञ्च ज्ञानादेकजातीय कार्यं तत्रैकेनैव रूपेण तयोर्हेतुत्वम्, नचैवं—व्याख्यादेर्ध्यमिचारिहेत्वादी सत्त्वापत्ति, वह्निसमानाधिकरणस्य प्रतियोगिव्यधिकरणाल्पताभावस्याप्रतियोगिप्रातीतिकधूमसामानाधिकरणस्य वह्नी सत्त्वाविति—वाच्यम्, व्यावहारिकमात्रवृत्तेरपि सयोगत्वादे स्वीकारेण तदाश्रयस्यैव सयोगादे सामानाधिकरणघटकाधिकरणादौ साध्यादिससर्गतया निवेदोऽन व्यावहारिकस्य प्रातीतिकसाध्यससर्गत्वाभावेन च प्रातीतिकधूममादाय व्याप्तिघटनाया असम्भवात् । एवञ्च व्यावहारिकप्रातीतिकोभयवृत्तिसयोगत्वादि च व्यावहारिकमात्रवृत्ति च तत् स्वीक्रियते, नतु प्रातीतिकमात्रवृत्ति, अतएव चाप्ये धूमत्वध्रमेण प्रातीतिकधूमत्वाश्रये चाप्ये वह्निव्यापकता गृहीत्वा वह्निव्यापकधूमसामानाधिकरणस्य यत्र गृह्यते वह्नी, तत्र न धूमव्याप्यतापत्ति, चाप्येत्वविशिष्टप्रतियोगिकस्य व्यावहारिकमात्रवृत्तिसयोगत्वाश्रयस्य प्रातीतिकधूमत्वोपरक्षितप्रतियोगिकत्वेऽप्युक्तधूमत्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वाभावात् । किञ्च विशिष्टसामानाधिकरणस्य व्यावहारिकमात्रवृत्तिविशेषणताऽश्रयसयन्धेनाश्रयत्वमेव व्याप्तिरिति स्वीकारात्, प्रातीतिकधूमत्वादिघटितस्य न व्याप्तिवत्म् । प्रातीतिकघटितधर्मावच्छिन्नस्य प्रातीतिकत्वेन व्यावहारिकस्य तत्प्रतियोगिन्त्वाभावादि"ति नव्यमतमालम्ब्यते, तदा प्रातीतिके नियमतो व्यावहारिकतादात्म्यारोपस्तन्निषेधक्षरोपेक्षणीय एव । कादाचित्कां तादात्म्यस्य प्राचीनोक्तिर्नया । नहि कदाचिदपि तौ न भव इति वक्तुं शक्यम् । यत्तु—प्रातीतिके

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

भवादिकमनुभूयते तत्राह—किंत्विति । प्रातिभासिकस्य यत् ज्ञानं तूलाविद्यावृत्तिरपि तदपि प्रातिभासिकं कार्यानुपयोग्येत्वेत्यत उक्तं चिद्रूपमिति । तच्च तादृशरूपमिदमपि तत्तादात्म्यापनेदमाकाररूपव्यवच्छिन्नत्वेन व्यावहारिकं कार्यानुपयोग्येव, अन्यथा प्रातीतिके व्यावहारिकरजतत्वानुपगमेऽप्यगतेरिति भावः । नन्वेवं—सामग्राव्याप्यतावच्छेदके व्यावहारिकस्य निवेदो गौरवम् ततो व्यावहारिकरजतस्य प्रातिभासिके नेत्येव लघु इत्यत आह—अतएवचेति । व्यावहारिकरजतत्वादे प्रातीतिकवृत्तित्वादेव चेत्यर्थः । अन्यथा तज्ज्ञानयोरैकरूपेण हेतुत्वात्सम्भवात् कार्यकारणभावद्वयं विना ताभ्यामेकजातीयकार्यानुपपत्तेरिति भावः । व्यावहारिकनिग्रहं तदादिहस्य प्रातीतिकवृत्तित्वे वाधकं शङ्कते—नचेति । अयोगोल्लादां व्यावहारिकधूमत्वव्यवच्छिन्नस्य प्रातीतिकधूमस्य सत्त्वेऽपि तदभावस्यापि वाधकाले स्यात् । प्रतियोगिव्यधिकरणस्येति । अप्रतियोगीति । प्रतियोगितानवच्छेदकीभूतव्यावहारिकधूमत्वव्यवच्छिन्नस्य । वह्नियेनानु यदधिकरणे व्यावहारिकसाध्यव्यभिचारनिरूपके नियमेन कदाचित् प्रातीतिकधूमप्रसिद्धिं स प्रपद्यते, तेन सकलवह्निमिति प्रातीतिकधूमनियमेऽपि नासङ्गति । व्यावहारिकमात्रवृत्तेरपीत्यपिना प्रातीतिकसाधारणस्य समुच्चयः । तत्प्रयोजनम् प्रातीतिकसयोगज्ञानात्कार्यानुपपत्ति, तत्सकृदयति—एवंचेति । तत् सयोगत्वादिकम् । नन्विति । नि प्रयोगत्वादिति भावः । —प्रातीतिकमात्रवृत्तीति । तत् स्वीक्रियत इत्यनुपपन्नं । ईदृशतत्त्वीकारे वाधकमप्याह—अतएवचेति । प्रातीतिकमात्रवृत्तिसयोगत्वादिस्वीकाराभावादेवेत्यर्थः । तत्स्वीकारे तदाश्रयस्य प्रातीतिकधूमत्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वाद्भेदेवमतिप्रसङ्ग इत्युपपन्नमसङ्गति । —अमेणेति । तृतीयार्थां जन्यत्वात् प्रातीतिकधूमत्वान्वयि । वह्निव्यापकतामिति । तेन रूपेणेत्यादि । गृहीत्वा विषयीकृत्य वह्नीवह्निव्यापकधूमसामानाधिकरणस्य यत्र गृह्यते वह्निं वह्निं व्यापकधूमसामानाधिकरण इति प्रश्नो यदा जायत इत्यर्थः । धूमव्याप्यतापत्तिरिति । नच—प्रातीतिकं धूमत्वं कथं वह्निव्यापकतावच्छेदकं यत्किञ्चिद्बहिर्मिति प्रातीतिकधूमनियमेऽपि तादृशधुमे चाप्युक्ते प्रातीतिकस्य धूमत्वस्यासत्त्वादिति—वाच्यम्, व्यावहारिकप्रातीतिकधूमत्वस्योत्पत्त्यस्योत्पत्त्यस्य वा धूमत्वत्वस्योपगमेन तेन रूपेण चाप्यनिग्रहप्रातीतिकधूमत्वस्य प्रातीतिकधूमनियतवह्निव्यापकतावच्छेदकत्वसम्भवात् । अत्रापि वह्नियस्य तादृशवह्निरत्वात् । यद्वा—यत्र गृह्यते वह्नी तत्रैतस्य, यद्बहिर्व्यवच्छिन्नं गृह्यते तद्यत्त्वाविषयः । सा न व्यक्तिः यदधिकरणवृत्तिवाप्यादीं नियमेन कदाचित् धूमत्वमत्र तादृशी प्राप्य । तादृशव्यक्तिव्यापकतावच्छेदकत्वस्य च प्रातीतिके धूमत्वे उत्पन्नत्वात् । धूमपदं च प्रातीतिकधूमत्वावच्छिन्नोपपत्तिं शक्यं, तद्व्यस्यपि अथ धूम इति व्यवहारात्, प्रातीतिकमात्रं चान्यदिति वदन्मानुगुणात् प्रातीतिकमात्रवृत्तिं सयोगत्वादिस्वीकारेऽपि नैवमापत्तिरित्याह—किञ्चेति । चिद्विशेषेति । हेतुव्यापकतावच्छेदकीभूतसाध्यतावच्छेदकव्यभिचारनिरूपितत्वविशिष्टत्वस्य । धूमत्वादीत्यादिना प्रातीतिकसंयोगपरिग्रहः । —असंयन्धत्वाविति । एवञ्च व्याप्तां सयोगादिहपनाच्यससर्गस्य प्रातीतिकसाधारणरूपेण निवेदोऽपि प्रातीतिकधूममादाय व्याप्तिघटनाया असम्भव इति ज्ञेयम् ।—अयलम्ब्यते इति । एवञ्च व्यावहारिकवृत्तिरजतत्वेनैव इदं सद्रजतमिति प्रत्ययप्रवृत्तिर्निर्वाह्यात् प्रातीतिके व्यावहारिकतादात्म्यारोपो व्यर्थ इति भावः । प्राचीनोक्तिः । 'लौकिकरजतमेव 'नेदं रजतमिति' निषेधप्रतियोगी"त्येव रूपा । वक्तुं शक्यमिति । विनिगमनाविरहादिति भावः । पुरोवृत्तातादात्म्येनैव रजतं प्रतीयत

भवतीति निषेधप्रतियोगितामङ्गीकृत्य नेतव्ये' ति ।—अयमाशयः—एकविभक्तयन्तपदोपस्थापिते ध-

सिद्धिद्वार्या ।

क्तमिति । तस्याभिप्राय विशदयति—अयमभिप्राय इत्यादिना । एव सत्यपसिद्धान्ताद्विदोष परिह-

गोडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तदधिष्ठानस्येव तादात्म्यारोपाद्यावहारिकरजतादे प्रातीतिके तादात्म्यारोपोक्ति न युक्ता—इति । तन्न । प्राती-
तिके तदुत्पत्तिफालोत्तरमुत्पत्तेन दूरत्वादिदोषेण सधिहितस्यानधिष्ठानस्यापि व्यावहारिकस्य तादात्म्यारोपदर्शनात् ।
व्यावहारिकरजतस्येन्द्रियासनिष्ठत्वेऽपि तददो स्मृतिरूपस्य अमस्य समवात् । ननु—'नेदं रजतमिति वाधोऽपि
रजतस्य मायामयत्वं सूचयतीति पञ्चपादिकावाक्ये 'प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वम्, तत्र वाधक
ज्ञाने रजत प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगिताया अवभासत इति प्रत्यक्षमिति विवरणवाक्य व्याख्यानम्, तथाच ताद
शवाधस्यात्यन्ताभावविषयकत्वेनेव विवरणे व्याख्यानात् कथं प्रातीतिकव्यावहारिकभेदविषयकत्वं भवद्भिह्यते ।
नच—समानविभक्तिनामद्वययुक्तनजा भेदस्यैव बोधनादुक्तवाधज्ञानस्य भेदविषयकत्वमेव युक्तमिति—वाच्यम्,
प्रत्यक्षज्ञाने शब्दस्वारस्येनार्थकथनस्यायुक्तत्वात् । अथ विवरणकाररेव पश्चादुक्तवाधज्ञानस्य भेदविषयकत्वमुक्तम्
तथाहि—'प्रतिपन्नोपाधौ स्वरूपेण रजतस्यात्यन्ताभावस्वीकारेऽपि कालभेदेनेव रजततदभावयोर्व्यवस्था स्यात्, अन्यथा
'रजतस्य शून्यत्वारूपमलीकत्व स्या' इत्याशङ्क्य लौकिकपरमार्थरजतस्य कालविशेषमनन्तर्भाव्येव निषेधात्तादृशनिषेध-
सामर्थ्याच्च 'प्रतिपन्न प्रातीतिकरजत मिध्ये'ति तैत्तत्त्वं । तथाच वाधकज्ञानस्योक्तभेदविषयकत्वं तेषा समतमित्युच्यते,
तथापि पूर्वोपरिवरणवाक्ययोरिरोध इत्याशङ्क्य उक्तविरोध परिजिहीर्षुराह—अयमाशय इत्यादि । पदेति ।

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

इति मतनिरासाधमिति मूलोक्तनिरासे युक्ति सिंहावलोकनन्यायेन वक्तुं तन्मतमनुवदति—यस्त्विति । तदुत्पत्तीति ।
प्रातीतिकोत्पत्तीत्यर्थः । ननु—प्रातीतिकरजतस्थाने सद्यं व्यावहारिकरजतसत्रिधानासमवात् दक्षितप्राचीनोक्ति
सामान्यविषया समगतवैल्यत आह—व्यावहारिकरजतस्येति । तदंशे स्मृतिरूपस्येति । प्रातातिकरजतायसे
प्रत्यक्षरूपस्येति शेषः । परोक्षलापरोक्षत्वयो समावेशोपगमादिति भावः । व्यक्तं च द वेदान्तपरिभाषायाम् । न वा
ग्रन्थविरोध इति । वक्ष्यमाणमूलेन अभिप्रायवर्णनपरिहार्यतया सूचितग्रन्थविरोध विशदयति—अयमभिप्राय-
इति । मूलमवतारयति—नन्यत्यादिना । उपन्यस्यमानविवरणवाक्यस्यैवाधकज्ञानपदस्य नेदं रजतमिति ज्ञानपरत्वं
स्फुटीकर्तुं तद्विभियमाणमूलवाक्यमाह—नेदमिति । नेदं रजतमिति । वाधोऽपि तादृशप्रत्यक्षवाधप्रहेऽपि,
रजतस्य प्रातीतिकरजतस्य, मायामयत्वं मिथ्यात्वं, सूचयति त्रिपयीकरोति, इति पञ्चपादिकावाक्यवाधः । तत्र च
तादृशवाधग्रहस्य रजतमिथ्यात्वानुपगमादित्वात् वाध इत्याशङ्क्याह—विवरणे प्रतिपन्नोपाधाविति । तत्र प्रत्यक्षमित्य-
न्वयः । अयभासत इति । प्रतिपन्नस्य स्वप्रकारकधीविशेष्यत्व, तदपि भासते, इदं पदस्य रजतत्वत्वेन भासमानपुरोवर्तिप
रत्वात् । प्रतिपन्नपदस्य स्वाभ्यपरत्वेऽपि तद्ज्ञानमग्रे उपपादयिष्यते । वाधज्ञानस्य पञ्चपादिकोक्तनेदं रजतमित्याकारक-
वाधज्ञानस्य । अत्यन्ताभावविषयकत्वेनेवेति । उक्तमिथ्यात्वशरीरेऽत्यन्ताभावस्यैव भेदमादाय विद्वत्साधनवारणाय
निषेधितत्वादिति भावः । व्याख्यानात् वर्णनात् । अयुक्तत्वादिति । अभिलष्यमानप्रतीतेः अभिलाषान्वयप्रतीतिनु
त्यलनियमस्तु न पदेतो वह्नियानिति वादयामिभिलष्यमाहविषेयवानुमिता व्यभिचारादित्यभिमानं । अथ यदि 'इत्युच्यते'
इत्यन्वयः । पश्चात् उत्तरग्रन्थे । तत्र तस्य स्पष्टमयुक्तत्वत्र तस्य तारक्यं द्योतयितुं तद्वन्मुपन्यसति—तथाहीत्यादि ।
रजतस्य प्रातीतिकरजतस्य । शून्यता सचदेशकालवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । तथाच एव तदुक्तं च । उनभेदेति ।
प्रातीतिकनिष्ठव्यावहारिकभेदेत्यर्थः ।—समतमिति । लौकिकपरमाधरजतस्य कालविशेषमनन्तर्भाव्येव निषेधात् एति हि
तदुक्तिः, सा च नास्त्यताभावविषयकत्वे सत्पच्छते, अत्र रजतमित्यत्रकत्वे, 'पुर्वा प्रातीतिकरजते वा व्यावहारिकरज-

१ इदंवादिभिर्मुगलैकप्रवृत्त्युपारेण भानयुक्तप्रकारेणदमि रननाध्यामस्तावदयं नेतात्याभिसादायोगेऽपि प्रातीतिकरजतज्ञानस्य
व्यावहारिकरजतज्ञानस्य च रक्तपणे निषयतश्च भद्रादरेणाभसाहीकारेऽपि वाधवाभावात् ।—एतेन प्रातीतिकस्याधिष्ठानत्वात्
तत्र गणनात्तादृशमप्यम सति वाधापि—पराहतात्, तादात्म्यारोपपदस्य रजत इदं तादात्म्याध्यामं प्रति इदंनविष्टमपि न वासित्वं
तद्विषयस्य वैशेषादात्ताविति यस्त्वितिवाया प्रतिपदितत्वेन तदनुपारण तत्र व्यावहारिकरजततादात्म्याध्यामस्याभ्युपगच्छति ।

मिणि प्रतियोगिनि च नञोऽन्योन्याभावयोधकत्वनियमस्य व्युत्पत्तिव्यलसिद्धत्वात् 'घटः पटो न भवती' ति वाक्यव 'दिदं रजतं न भवती' ति वाक्यस्य अन्योन्याभावयोधकत्वे स्थिते अभिला-

सिद्धिव्याख्या ।

रति—अत इति । अत्र वदन्ति—प्रातिभासिकस्य रजतस्य लौकिकपरमार्थरजततादात्म्येन त्वन्मते प्रतीतिर्न युक्ता; प्रातिभासिकस्य रूप्यस्य लौकिकपारमार्थिकरजतज्ञानाकार्थत्वात्, प्रातिभासिकस्य स्वोपादानाज्ञाननिवर्तकज्ञानविपर्येणैव तादात्म्यप्रतीतिश्च, नहि पुरोवर्तिशुक्तिज्ञानेऽपि लौकिकपरमार्थरजतत्वज्ञानमात्राप्रातिभासिकरजतनिवृत्तिरस्ति; शुक्लः पट इति शुक्लपटयोरैकज्ञाननाशयत्वात्, एकत्राध्यासाच्च । नचैवं घटपटयोरपि तादात्म्यप्रतीत्यापत्तिः; तादृशप्रतीतौ सत्यामेतस्य निमित्तत्वं कल्प्यते; 'आरोपे सति निमित्तानुसरणं, नतु निमित्तमस्तीत्यारोपः' इति न्यायाल्लौकिकपरमार्थसंनिकर्षादिरूपसामग्रीविरहाच्च । अतएव त्वयान्यथाख्यातिः प्रत्याख्याता । तस्माद्लौकिकपरमार्थरज-

गौडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

प्रातिपदिकेत्यर्थः; 'चैत्रो न पचती'त्यादावेकविभक्त्यन्तोपस्थाप्यन्योन्याभावायोधकत्वात् । अभिलापेति । नञयुक्तवाक्यरूपाभिलापेत्यर्थः; पर्वतादौ यद्वादिप्रकारकानुमितेः 'पर्वतो वह्निमा'नित्येन तादात्म्येन वह्निमादादिप्रकारकधीजनकवाक्येनाभिलम्बनत्वत्वात्, 'उक्तवाक्यस्यापि संयोगेन यद्वादिप्रकारकधीजनकत्व'मिति प्राचीनमते

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

तात्वन्ताभावसत्वेऽपि शुक्लां प्रतीतस्य रजतस्य सत्यत्वे धाधकाभावात्, व्यावहारिकरजतात्वन्ताभावविपर्ययप्रतीतेः प्रातीतिकरजतमिथ्यात्वाप्रयोजकतया 'तादृशनिषेधसामर्थ्याच्च'इत्युत्तरवाक्यासङ्गतेः । एवं शुक्तिरूपे पुरोवर्तिनि व्यावहारिकरजतभेदविपर्ययत्वेऽपि तत्र तादृशभेदस्य प्रातीतिकरजतमिथ्यात्वाप्रयोजकत्वात्, तादृशोक्तेः प्रातीतिके व्यावहारिकभेदविपर्ययत्वे तु तदुक्तिः सङ्गच्छते; पूर्वोक्तयुक्त्या प्रातीतिके व्यावहारिकस्य तादात्म्येन प्रसक्तिसत्त्वात् परमार्थसत्यब्रह्मभिन्नस्य लौकिकपरमार्थभिन्नस्य प्रतीयमानस्य मिथ्यात्वनियमेन तादृशभेदप्रतीतेः प्रातीतिकरजतमिथ्यात्वप्रयोजकतया तादृशोत्तरवाक्यं च सङ्गच्छते इति भावः । तथापि भवदुक्तेरुत्तरविवरणग्रन्थानुरोधित्वेऽपि । चिरोद्य इति । एवं च मूलशैथिल्याद्भवदुक्तिरप्यसंगतैवेति भावः । मूले—एकेति । सजातीयेत्यर्थः । उपस्थापिते उपस्थितस्य । नञ इति शेषेणान्वयः । तथाच धर्म्युपस्थापकपदसमानविभक्तिपदोपस्थापितप्रतियोग्युपस्थापनसमानकालीनोपस्थितिविपर्ययस्य तादृशपदसममिथ्याहृतस्य नञ इत्यर्थः । व्युत्पत्तिः कार्यकारणभावः । अत्र च समानविभक्तिकत्वं, नीलघटो नीलो घट इत्यादिसमासव्याससाधारण्यानुरोधेन विरुद्धविभक्तिराहिल्यरूपम् । तच्च विशेष्यवाचकपदोत्तरावृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मवद्विभक्तिराहिल्यम् । विभक्तिविभाजकधर्मश्च प्रथमात्वादिः । तथाच चैत्रो न पचतीत्यादौ चैत्रः पचतीत्यनयोः समानविभक्तिकत्वात् तत्सममिथ्याहृतनञ्छालन्ताभावबोधकस्य अन्योन्याभावायोधकत्वेन उक्तनियमे व्यभिचार इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—पदेतीति । यद्यपि निरुक्तविरुद्धविभक्तिराहित्यं नाकाङ्क्ष्यतस्तथा तज्ज्ञानकारणतावच्छेदकं, विभक्तिलादिकमजानतः शाब्दबोधोपानुपपत्तेः; तथापि उक्तनियमशरीरे तन्निषेधेऽपि न क्षतिः; नियमज्ञानस्य शाब्दबोधकारणत्वादिति भावः । यदि च निरुक्तविरुद्धविभक्तिराहित्ये विभक्तिविभाजकधर्मपदेन प्रथमपुरुषत्यादिकमपि गृह्यते, अथवा विरुद्धविभक्तिराहित्यं विशेष्यवाचकपदोत्तरावृत्तिविभाजकधर्मवद्विभक्तिराहिल्यरूपं निवेदयते, राहिल्यप्रतियोगिनी विभक्तिश्च सुप्तिङन्त्यतररूपा, तदा चैत्रः पचति इत्यनयोः विरुद्धविभक्तिराहिल्याभावेनोक्तनियमे चैत्रः न पचतीत्यादौ व्यभिचारभावेऽपि पदोपस्थापितेऽल्पत्र पदशब्दस्य प्रातिपदिकेति व्याख्यानमावश्यकम् । सुप्तिङन्तरूपपदपदार्थस्य एकविभक्तिप्रकृतित्वरूपकविभक्त्यन्तत्वस्य धाधेन यथाश्रुतासङ्गतेः । नञ—विभक्त्यन्तत्वं विभक्तिचरमावयवकत्वमिति—वाच्यम्; तद्वतो धर्मिप्रतियोग्युपस्थापकत्वेन 'उपस्थापिते धर्मिणीत्यादेः' असंगत्यापत्तेः । मूले—तुल्यत्वादित्यस्य समानविपर्ययत्वनियमादित्यर्थः । अत्र पर्वतो वह्निमान् इति यद्भवनुमितौ व्यभिचारोद्धारय व्याचष्टे—अभिलापेतीति । नञ्युक्तेति । ननु—एवमपि पर्वतो न वह्निमानित्याकारकवद्भवच्छत्रभेदविधेयकानुमितौ व्यभिचारो दुर्बल एवेत्यत आह—उक्तवाक्यस्यापीति । प्राचीनमते इति । अमेदसंसर्गनते तद्गोर्धोपयिकाकाङ्क्षानिर्वाहकप्रथमादिवत्, मनुष्य निरर्थक एव सन् भेदान्वययोर्धोपयिकान्

पजन्यप्रतीतितुल्यत्वाद्भिलप्यमानप्रतीतेः 'नेदं रजत' मिति वाक्याभिलप्यप्रतीतेरन्योन्याभाव-
विषयत्वमेव । तथाचेदंशब्दनिर्दिष्टे पुरोवर्तिप्रतीतिकरजते रजतशब्दनिर्दिष्टव्यावहारिकरजतान्यो-
न्याभावप्रतीतेरार्थिकं मिथ्यात्वम्, 'नात्र रजत' मिति वाक्याभिलप्या तु प्रतीतिरन्यन्ताभावविष-
या; भिन्नविभक्त्यन्तपदोपस्थापितयोरेव धर्मिप्रतियोगिनोर्नञः संसर्गाभावबोधकत्वनियमात् । सा

सिद्धिव्याख्या ।

तमेवेदंपदास्पदे स्वरूपेण निषिध्यत इत्येव त्वत्प्राचामाचार्याणां वाच्यार्थः । तत्र भ्रमवाधवैयधिकर-
ण्यादिदोषस्तु, दण्डापूपन्यायेन ममानुकूल एवेति । तस्माद्दुष्परिहारोऽपसिद्धान्तादिदोष—इति ॥ अत्रो-
च्यते । न प्रातिभासिकस्य रजतस्य लौकिकपरमार्थरजततादात्म्येन प्रतीतिर्न युक्ता; शुक्तिरूपस्य
शुक्त्ववच्छिन्नचैतन्यनिष्ठतूलाविद्याकार्यत्वपक्षे लौकिकपरमार्थरजतज्ञानाकार्यत्वेऽपि, मूलाविद्याकार्यत्व-
पक्षे उभयोरैकाज्ञानकार्यत्वात्; नापि प्रातिभासिकस्य स्वोपादानाज्ञाननिवर्तकज्ञानविषयेणैव तादान्यं;
न हि ब्रह्मतत्वाज्ञानेऽपि शुक्तिवज्ञानमात्रप्रातिभासिकरजतोपादानब्रह्माज्ञाननिवृत्तिरस्ति, तथात्वे तेनैव
मोक्षापातात् । अतएव—शुद्धः पट इति तादात्म्यप्रतीतिरूपपन्ना । शुद्धपटयोरैकाज्ञानकार्यत्वादेकप्रा-
ध्यासाच्चेत्यपि—साधु । न चैवं घटपटयोरपि तादात्म्यापत्तिः; तादृशप्रतीतौ सत्यामेतस्य निमित्तत्वं,
कल्प्यते, 'आरोपे सति निमित्तानुसरणं, न तु निमित्तमस्तीत्यारोपः' इति न्यायात् । यदुक्तं—
लौकिकपरमार्थरजतसन्निकर्पादिसामग्रीविरहात्तत्तादात्म्येन प्रतीतिरनुपपन्ना—इति । तत्र । भूतलादाव-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तु यथाश्रुतमेव साधु । आर्थिकमिति । तयाचोक्तपञ्चपादिकावाक्येन तादृशभेदप्रतीतिरूपमेव बाधकप्रत्यक्षमभिल-
पितम् । तदभिप्रायेणैव पञ्चाद्विवरणेऽपि तथोक्तम् । अतएव पञ्चपादां सूचयन्तीत्युक्तम् । तेन हि पञ्चपादिका-
कृता 'तस्य निरुपाख्यताबोधनपूर्वकं मिथ्यात्वं ज्ञापयति' 'नेदं रजतं मिथेवाभासिष्टे'ति च हेतुवाक्यं पश्चादुक्तम् ।
परमार्थान्तररूपनिरुपाख्यताबोधनद्वाराऽर्थोन्मिथ्यात्वं ज्ञापयतीति हेत्वर्थः । अर्थापत्तिकारो नेदमित्यादिनोक्तः ।

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

काङ्गानिर्वाहक इति मते इत्यर्थः । ननु—'नेदं रजतमिति' वाक्याभिलप्यप्रतीतेरन्योन्याभावविषयकत्वेऽपि पुरोवर्तिशु-
क्तिकार्या व्यावहारिकरजतान्योन्याभावविषयकत्वेऽप्रसक्तप्रतिषेधापत्तिरिति प्रातीतिकरजतान्योन्याभावरूपनिषेधविषय-
कत्वं स्वीकार्यं, तथा सति मिथ्यात्वस्य बाधकधीविषयत्वरूपकण्ठोक्तत्वसंभवे 'मायामयत्वं सूचयतीति' पञ्चपादिकाया-
क्येन 'उक्तनिषेधसामर्थ्यात्' प्रतिपन्नप्रातीतिरजतमिथोक्तिविवरणवाक्येन च मिथ्यात्वस्य बाधकधीमूलकार्यापत्तिविषय-
त्वरूपाधिकत्वोक्त्या च विरोधो दुर्वारः, वस्तुतस्तु अन्योन्याभावरूपनिषेधस्य मिथ्यात्वापटव्यतया मिथ्यात्वस्य बोधक-
ण्ठोक्तत्वसंभवः, नचोक्तबाधधीमूलकत्वं पञ्चपाद्युक्तिमिथ्यात्वाधार्थापत्तिकारणत्वेति, उक्तवाक्याभ्यां मिथ्यात्वस्य आधिक्यतो-
क्तिवितोषो दुर्वार इत्यत आह मूढे—तथाचेति । 'अयमाशय' इति ग्रन्थावतारिकोक्तपञ्चपादिकाग्रन्थविरोधपरिहारम्
'अयमाशय' इत्याद्यार्थिकं मिथ्यात्वमिलन्तग्रन्थलभ्यं स्फुटयति टीकार्या—तथाचेति । मिथ्यात्वसाधिव्यये चेत्तर्थाः ।
उक्तेति । नेदं रजतमिति बाधोऽपि 'रजतस्य मायामयत्वं सूचयति' इत्याकारणैल्यर्थः ।—तादृशभेदेति । प्रातीतिव-
रजतानुयोगिकव्यावहारिकरजतप्रतियोगिकभेदेत्यर्थः । मिथ्यात्वस्य कण्ठोक्तत्वे तु नेदं रजतमिति प्रतीतेः पुरोवर्तिशुक्त्वं-
नुयोगिकप्रातीतिकरजततादात्म्याभावविषयकत्वावधारकत्वात् तथाचेत्साधुपटव्यमत्तन्नतिः । तदभिप्रायेण नेदं रजतमिति
प्रतीतिरुक्तभेदविषयकत्वमभिप्रायेण । पश्चात् तथाहीत्यादिनोपन्यसोत्तरग्रन्थे । तथोक्तं तादृशनिषेधगामर्थ्यात् प्रतिपन्नं
प्रातीतिवरजतं मिथ्येत्युक्तम् । अन्यथा हि सामर्थ्यपदादात्तेरित्युपपत्त्यमत्तन्नतिः । अतएव तादृशप्रतीतेर्भेदविषयकत्वा-
देव । अन्यथा एकातीत्येवं यदेत् । सूचयतिपदस्य स एषार्थः किं स्यात्, तत्राह—तेनहीति । पञ्चपादिकाहीत्यर्थः ।
उक्तमित्यनेनान्ययः । तस्य प्रातीतिवरजतस्य । ज्ञापयतेनेदं रजतमाधः कर्ता । ज्ञापयतीत्यन्तहेतुवाक्यं व्याप्ये—पर-
मार्थान्तरत्येति । लौकिकपरमार्थरजतान्यत्वत्वर्थः । अर्थात् अगुपतिज्ञानरूपमहाराजित्वात् । ज्ञापयति अर्थापयति ।

च पुरोवर्तिप्रतीतरजतस्यैव व्यावहारिकमत्यन्ताभावं विपयीकरोतीति कण्ठेकमेव मिथ्यात्वम् । अतो

सिद्धिव्याख्या ।

भावस्यैव रजतादेरपि इन्द्रियसंयुक्तेदमंशविशेषणताया एव सन्निकर्षत्वसंभवात् । न च—भूतलेऽभाव-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

यतो नेदं परमार्थरजतम् अतो मिथ्यात्वेन प्रतिपन्नोपाधिनिष्ठान्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपेण इदमभासिष्टेति तदर्थः । एवं चार्थिकमुक्तमिथ्यात्वं बाधकोक्तमेदधीलभ्यमित्याशयेन 'तच्च बाधकज्ञाने रजतं प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगितयावभासत' इति व्याख्यानरूपं पूर्वं विवरणवाक्यमविरद्धम् । अतएवोक्तं निषेधसामर्थ्यात् 'प्रतिपन्नं रजतं मिथ्ये'ति तत्रोक्तमिति भावः । प्रतीतिः अमवाधकाले सर्वानुभवसिद्धधीः । प्रतीतरजतस्य भूतीतरजतसाधारणरजतमात्रस्य । रजतत्वेन पारमार्थिकत्वेन वेत्ति शेषः । ननु—रजतत्वं प्रतीतिकं निषेध्यतावच्छेदकं, व्यावहारिकं वा । आद्ये तादृशवा-

लघुचन्द्रिकाया चिह्नलेशोपाध्यायी ।

तथाच नेदंरजतमिति बाधः प्रातीतिकरजतमायामयत्नस्य सूचकः ज्ञानजनकः, तदर्थापत्तिप्रयोजनेन तेन विभानुपपद्यमानप्रातीतिकरजतधार्मिकपरमार्थरजतान्यलविषयकज्ञानत्वात् इति प्रतिज्ञाहेतुः पर्यवसितौ । यतइत्यादि । यदिदं रजतं अभासिष्ट प्रतीतं, तत्, मिथ्यात्वं विभानुपपद्यमानपरमार्थरजतमेदवत्त्वात्, मिथ्यात्वेन प्रतिपन्नोपाधिनिष्ठान्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपेण तादृशप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वविशिष्टमित्यर्थः । वैशिष्ट्ये तृतीया । प्रातीतिकरजतं मिथ्या, व्यावहारिकरजतमिदमत्वेन प्रतीयमानत्वात् इति निर्गलितार्थः । ब्रह्मणि व्यभिचारधारणाय प्रतीयमानत्वनिषेधः । तत्र प्रतीतिध्वस्त्यवच्छिन्नचित्तद्रूपेति न तद्गोपतादवस्थम् । एतेन—प्रतियोगित्वरूपेणैवमभासिष्टेत्यस्य तत्प्रकारकातीतभाविषय इत्यर्थकत्वात् प्रकृतार्थापत्तिपूर्वं तादृशमानस्यासत्त्वात् तादृशार्थापत्तिः बाधपराहता—इत्यपास्तम्; तादृशमानापत्तिस्य निरुक्तमिथ्यात्वस्यैवार्थापत्तिप्राज्ञत्वात् । नन्वेवं—नेदं रजतमिति ज्ञानस्य अत्यन्ताभावघटितमिथ्यात्वविषयकत्ववर्धनपरत्वेत्यादिपूर्वं विवरणग्रन्थविरोधो दुर्द्वर एवेत्यत आह—एवंचेति । आर्थिकं अर्थापत्तिप्राज्ञम् । बाधकज्ञानाविषयीभूतमिथ्यात्वार्थापत्तेर्बाधधीमूलनत्वाभावे बाधकज्ञाने तादृशप्रतियोगितया अवभासने इति विवरणासन्नतिरत उक्तं—बाधकोक्तधीलभ्यमिति । लभ्यं जन्यार्थापत्तिविषयः । तथाच बाधकज्ञाने इति सतिसप्तमी, तस्याथ 'क्रित्तिच' इति सूत्रे निमित्तत्वपर्यवसायिताया वैचार्येण स्वीकृतत्वात् उक्तविवरणवाक्ये तादृशप्रतियोगितया भावस्य बाधज्ञानाधीनत्वत्वाभात् तत्सन्नतिरिति भावः । उक्तविवरणवाक्यस्य ईदृशाथंपरत्वाख्यायं विवरणकारीयवाक्यान्तरसंवादमाह—अतएवेति । मिथ्यात्वस्य बाधकधीमूलनार्थापत्तिविषयत्वादेवेत्यर्थः । तत्र विवरणे । ननु—मिथ्यात्वस्यार्थिकत्वे बाधकज्ञाने रजतं प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगितया भासत इति प्रत्यक्षमिति विवरणवाक्ये तत् मिथ्यात्वं प्रत्यक्षमित्यन्यादसाद्वतिरिति—चेन्न; तदित्यस्य भासते इत्यत्रैवान्वयात्, इति प्रत्यक्षमित्यस्य इत्यनुभवसिद्धमित्यर्थकत्वात् । ननु—प्रातीतिकरजतमिथ्यात्वं किमार्थिकमेवेत्याशङ्क्य नेहाह मूले—नात्र रजतमिति । ननु—इदंरजतमिति अतोत्तरं नेदंरजतमित्येव प्रतीतिः, ननु नात्र रजतमित्याकारा इत्याशङ्क्या परिहृतं व्याचष्टे—प्रतीतिरिति । अमेति । अत्र रजतमित्यादिः । बाधकाले उत्तरकाले । सर्वानुभवसिद्धधीरिति । इदं रजतमिति अतोत्तरं नेदं रजतमिति बाधप्रतीतिः, 'अत्र रजतमिति अतोत्तरं नात्र रजतमिति बाधप्रतीतिः इति सर्वानुभवसिद्धमिति भावः । घटो न घट इति वाक्यस्य प्रामाण्यधारणाय मूले सिद्धविभक्त्यन्तेति । इदं न चैत्रस्य चैत्रो न पचति इत्यादिप्रसंग्याय सप्तमीप्रथमेति भूतले न घट इत्यादिसप्रहाय प्रथमापद्योतिदन्वतरति च नोक्तम् । नात्र रजतमिति प्रतीतिः, न पुरोवर्तिप्रतीतिरजते व्यावहारिकरजतमात्रस्यात्यन्ताभावं विपयीकरोति; तभेदंरजतमिति सामानाधिकरूपेण तदशरोपरस्यैवानुभवेन अत्र रजतमिति प्रतीतिरूपतत्प्रसक्त्यभावात्, नापि पुरोवर्तिशुक्तिवाक्ये, अन्यथाख्यात्यापत्तिभयेन तत्र तस्य कथमपि प्रसक्तेरुपपत्त्यात्, नापि पुरोवर्तिशुक्तिवाक्ये पुरोवर्तिप्रातीतिकरजतमात्रस्य, प्रातीतिकरजतस्वस्यानुपदं निरापत्तव्यवर्धनं रजतपदोक्तस्य तन्मात्रवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदस्य दुर्लभत्वात्, किंतु व्यावहारिकप्रातीतिकरजतसाधारणरजतत्वेन रूपेण प्रतियोगिविधया भासमानरजतसामान्यस्वैलम्भिप्रायेण व्याचष्टे—प्रतीतरजतस्येति । प्रतीतसाधारणेति । व्यावहारिकप्रातीतिरजतोभयद्वितरजतत्वविशिष्टत्वम् । मात्रस्य सामान्यस्य । स्वीकृतपक्षासुराणे प्रतियोगितावच्छेदकं पूरयति—रजतत्वेनेति । तुष्यतु दुर्जनन्यायेन पूर्यधोक्तदोषात् अभ्युपगम्याह—पारमार्थिकत्वेनेति ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

धोत्तरं व्यावहारिकरजतत्वमादायेह रजतमिति विशिष्टदुष्प्रापत्तिः, द्वितीये प्रातीतिकं तदादायोक्तापत्तिर्भवाधयोर्वै-
यधिकरण्यापत्तिश्च, नच द्वाभ्यां रजतत्वाभ्यां द्वे बाधबुद्धौ जायेते, अनुभवविरोधात्—इति चेन्न; व्यावहारिकरजत-
त्वरूपैर्नैव रजतस्य शुक्तौ भ्रमे भानात्, तेन रूपेण च निषेधे वैयधिकरण्याद्यभावात्, भ्रमे हि व्यावहारिकरजत-
त्वस्य व्यावहारिक-संसर्गः प्रातीतिकरजते भासते; बाधज्ञाने व्यावहारिकस्य मिथ्यात्वस्य व्यावहारिकसंबन्धभानवत् ।
नच—प्रातीतिकं रजतत्व प्रातीतिकमात्रवृत्ततादात्म्यत्वविशिष्टसंबन्धं चादाय विशिष्टदुष्प्रापत्तिरुक्तबाधसत्त्वेऽपीति-
वाच्यम्; तादृशरजतत्वाद्यौ तादृशतादात्म्यत्वे च मानाभावात्, व्यावहारिकवृत्तेर्भावहारिकस्यैव रजतत्वस्य प्रातीति-
करजते भानाद्व्यावहारिकतादात्म्यसाधारणव्यावहारिकतादात्म्यत्वस्य तत्संसर्गतावच्छेदकतया भानाच्च । अथ—भ्रम-
स्थले दोषजन्यतावच्छेदकतया प्रातीतिकं रजतत्वादिकं प्रातीतिकमात्रवृत्ततादात्म्यत्व च सिद्धति, व्यावहारिकसाधा-
रणं रजतत्वादिकं च न दोषजन्यतावच्छेदकम्, दोषं विनापि तद्वच्छिन्नस्य व्यावहारिकस्योत्पत्त्या व्यभिचारात्—इति-
चेन्न; व्यावहारिकसाधारणस्य दोषजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि प्रातीतिकतादात्म्यस्यैव उक्तजन्यतावच्छेदकसंबन्धत्वो-
क्तव्यभिचारानवकाशात्, व्यावहारिकसंबन्धेनैव व्यावहारिकस्योत्पत्तेः । नच—उक्तकार्यतावच्छेदकसंबन्धे प्रातीति-
कत्वं यत् प्रवेक्षितं, तस्य व्यवहारकालावच्छेदस्वरूपत्वे गौरवात् प्रातीतिकमात्रवृत्त्यखण्डधर्मरूपत्वं वाच्यमिति—
वाच्यम्; तथा सति दोषजन्यज्ञानात् व्यावहारिकसाधारणतादात्म्यत्वविशिष्टसंबन्धविषयकप्रवृत्त्यादिकार्योत्पत्त्यसंब-
वात् । अतएव चोक्तगौरवं प्रामाणिकम् । अतएव च रजतत्वादिकमपि न प्रातीतिकमात्रवृत्ति, प्राचीनोक्तिस्तु रजत-
त्वादिकं स्वरूपेण व्यावहारिकप्रातीतिकरजतसाधारणमपि प्रातीतिकरजतादिसंसृष्टरूपेण प्रातीतिकमेव, न व्यावहारि-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

ययापि पारमार्थिकत्वेन रजतात्यन्ताभावबुद्धिरिह रजतमित्याकारककेयलरजतत्वावच्छिन्नरजतविशिष्टबुद्धि न विरुण्धि,
तथापि इह सद्रजतमित्याकारकसत्त्वावच्छिन्नरजतप्रकारबुद्धिं विरुण्ण्येव । सत्त्व सत्त्वस्य पारमार्थिकत्वमिति
हि अनर्थान्तरमिति बोध्यम् ।—इहरजतमिति । पारमार्थिकत्वेनेति द्वितीयकार्येपीदृशविकल्पे इहसद्रजतमिति
दुष्प्रापत्तिर्बोध्यम् । वैयधिकरण्येति । भ्रमे प्रातीतिकरजतत्वरूपैर्नैव रजत प्रतीयत इत्यभिमान । नचेति ।
जायेते इत्यन्वय । अभिमान निराकृत्य समाधत्ते—नेति । भानवदिति । मिथ्यात्वादे प्रातीतिकत्वे रजतस्य
पारमार्थिकत्व स्यादिति भाव । संबन्धं रजतप्रतियोगिक । एवञ्चान्न रजतत्वस्यैवाधिक पाठ । तत्संसर्गो-
त्ति । रजतसंसर्गैर्लथं । रूपत्वं वाच्यमिति । तथाच प्रातीतिकमात्रवृत्ततादात्म्यत्वसिद्धिरिति तेनैव ह्येण
प्रातीतिकतादात्म्यस्य भ्रमे संसर्गतया भानसंभवेन व्यावहारिकतादात्म्यत्वस्य प्रातीतिकतादात्म्यसाधारण्ये माना-
भाव, बाधसत्त्वेऽपि उक्तविशिष्टदुष्प्रापत्तिरिति भाव । तथा सति प्रातीतिकमात्रवृत्ततादात्म्यत्वस्वीकारावश्यकत्वेन
व्यावहारिकतादात्म्यत्वस्य प्रातीतिकतादात्म्यावृत्तित्वे सति । प्रवृत्त्यादिकार्येति । तादृशप्रवृत्तिं प्रति तादृशसंबन्धज्ञा-
नस्यैव हेतुतया ह्यसत्त्वेन दोषजन्यज्ञानोत्तर तादृशप्रवृत्तेरनुभवसिद्धत्वेन तज्ज्ञानस्य तादृशसंबन्धविषयकत्वमावश्यकम्,
अन्यथा तादृशप्रवृत्तौ प्रातीतिकतादात्म्यत्वविशिष्टसंबन्धविषयकज्ञानलेनापि कारणतान्तरस्यावश्यकत्वव्यत्या गौरव
स्यात्, एतदपेक्षया आवश्यकदोषजन्यतावच्छेदककोटोत्पत्तेरव्यवहारकालावच्छेदकप्रातीतिकत्वप्रवेशे लाघवम्, इत्थं
चारण्यप्रातीतिकतादात्म्यत्वस्वीकारे मानाभाव इति भाव ।—अतएवेति । प्रातीतिकत्वसारण्यधर्मरूपत्वस्वीकारे
उक्तप्रवृत्तिरूपकार्योत्पत्तिर्वाहाय कारणतान्तरकल्पनारूपगौरवान्तरप्रसङ्गादिर्लथं । यदि चोक्तप्रवृत्तिरुपकार्योत्पत्तिर्वाहाय
व्यावहारिकतादात्म्यत्वस्य प्रातीतिकतादात्म्यसाधारण्यमङ्गीकृत्य दोषजन्यतावच्छेदकलाघवापुरोधादेव प्रातीतिकत्वमरा-
ण्यधर्मरूप स्वीक्रियते, तदापि अनिरिक्तप्रातीतिकतादात्म्यत्वरूपधर्मवत्पदानामन्तप्रातीतिकतादात्म्यत्वानन्ततत्त्वसंबन्धक-
ल्पनां चापेक्ष्य दोषजन्यतावच्छेदके व्यवहारकालावच्छेदकत्वनिवेशे स्यात्प्रमिति नातिरिक्तातादृशधर्मसिद्धिरिति बोध्यम् । उक्त-
व्यभिचारवारणपुरोधात् दोषजन्यतावच्छेदके प्रातीतिकत्व प्रवेश्यम्, तच्च तदवच्छेदकसंबन्धकोटौ धर्मकोटौ वेत्तव
विनिगमनाधिरहात् तादृशधर्मकोटोत्पत्तिरिति तन्निवेशे कर्तव्ये तस्य व्यवहारकालावच्छेदकत्वस्य गौरवादखण्डप्रातीतिकरजत-
त्वस्यापि सिद्धिरिति मतमुच्यते तथा दूयति—अतएवेति । दोषजन्यज्ञानात् व्यावहारिकसाधारणरजतस्य विशिष्टविषय-
कप्रवृत्त्यादिकार्योत्पत्तिर्वाहापुरोधादेवेत्यर्थः । अनुपदोषानिरिक्ततादात्म्यत्वनिरासतिरिहायानुत्पत्तेः । नन्वेवं—मन्वस्य-
प्रपन्नपरिच्छेदान्ते प्रातीतिकमात्रे चान्यद्वैततमित्यादिप्राचीनोक्तिं फिमिप्रापित्वेन त आह—प्राचीनोक्तिरिति ।
साधारणमिति । व्यावहारिकमिति शेष ।—प्रातीतिकमिति । प्रातिविक्रमप्रवृत्तिं चेति शेष । नन्वेवं—

गौडनखानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

कसाधारणमित्यभिप्रायिका । अतएव व्यावहारिकसंबन्धेन कपालादेर्घटादिहेतुत्वे न प्रातीतिककपालात् घटाद्युपस्थापतिः । किंच 'कपालादिरूपकारणकूटविशितं यत् यक्षणे भवति तत् तदुत्तरक्षणवच्छेदेन घटव'दिति व्याप्तिवलाहुक्तापत्तिः कार्या, उक्तव्याप्तिरव न संभवति; कपालादिकारणकूटनिष्पत्त्यासौ कपालादेर्घ्यावहारिकसंबन्धस्य प्रवेशात् । स्वव्यापकघटसमानाधिकरणवृत्तिकपालादिकारणकूटव्यवहारस्य व्यावहारिकसंबन्धावच्छिन्नस्य व्याप्तिस्वरूपत्वाद्वा । प्रातीतिककपालादिघटितस्य तादृशकूटस्य प्रातीतिकत्वेन व्यावहारिकसंबन्धेन तद्वत्त्वस्यालीकत्वात् । नच—तथापि बाधोत्तरं व्यावहारिकरजतत्वस्य प्रातीतिकसंसर्गमादाय 'इह रजत'मिति विशिष्टबुद्ध्यापत्तिरिति—वाच्यम्; रजतत्वीयप्रातीतिकसंसर्गस्यापि व्यावहारिकप्रातीतिकसाधारणेन तादात्म्यत्वरूपेणैव शुक्तिरजतोपरि भ्रमे बाधे च भानेन तादृशबाधे सति तादृशतादात्म्यत्वरूपेण प्रातीतिकतादात्म्यावगाहिन्या अप्युक्तविशिष्टबुद्धेरसंभवात् । व्यावहारिकमिति । तदन्यूनसत्ताकमित्यर्थः; स्वामभ्रमस्य स्वामभाधे प्रातीतिकाल्यन्ताभावविषयकत्वस्य पूर्वमुक्तत्वात् । अथवा मिथ्यात्वं व्यावहारिकाल्यन्ताभावघटितमेव, स्वामभाधस्तु प्रातीतिकमेवाभावं व्यावहारिकत्वेन भासमानमवगाहते; तथाच व्यावहारिकमित्यस्य व्यावहारिकत्वेन भासमानमित्यर्थः, व्यावहारिकत्वं च व्यवहारकालायाप्यत्वम्, तत्र प्रातीतिकत्वेनोक्तबाध्यत्वरूपेणागृह्यमाणे प्रातीतिकेऽपि बाधकज्ञानेन गृहीतुं शक्यत एवेति भावः । कण्ठोक्तं बाधकधीविषयः । ननु—स्वसमानाधिकरणस्वान्यूनसत्ताकाल्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वं बाधकज्ञानेन नियमतो गृह्यत इति वक्तुमशक्यम्; स्वाधिकरणत्वस्य भ्रमरूपोपस्थितेः बाधापूर्वं सत्त्वेऽप्यन्यूनसत्ताकत्वस्य पूर्वमनुपस्थितत्वात्, चक्षुरादिमानाधोपयत्वाद्नुमानाद्यनवतारैरपि बाधबुद्धदुदयाच्च इति—चेत्, अत्रोच्यते—न्यूनसत्ताकत्वेन

लघुचन्द्रिकाया विह्वलेशोपाध्यायी ।

व्यावहारिककपालत्वस्य तादृशतादात्म्यत्वस्य च प्रातीतिककपालतादात्म्यसाधारणतया प्रातीतिककपालात् घटोत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यत आह—अतएवेति । व्यावहारिकधर्मस्य प्रातीतिकसाधारणत्वादेवेत्यर्थः । व्यावहारिकत्वस्य कारणतावच्छेदकसंबन्धे प्रवेशे इदमुपलम्भकं बोध्यम् । संबन्धेन तादात्म्येन । व्यावहारिकत्वस्य तत्राप्रवेशेनापि उक्तापत्तिं परिहरति—किंचेति । यत् अधिकरणे, क्षणे क्षणावच्छेदेन । तत् अधिकरणं । व्याप्तौ तद्वदकव्याप्यवत्तायां । हेलाधिकरणभावादिवहुपदाधोनां प्रातीतिकानां व्याप्तिघटकतावारणाय बहुषु हेलादिसंबन्धेषु व्यावहारिकत्वनिवेशे गौरवात् व्याप्तिघटकचरमपदाधेसंबन्धे हेतौ व्यावहारिकसंबन्धो निवेश्यः । प्रातीतिकहेलादिघटितविशिष्टस्य प्रातीतिकत्वात् व्यावहारिकसंबन्धस्य प्रातीतिकप्रतियोगिकत्वानुपगमेन प्रातीतिकहेलादिघटितसकलविशिष्टानां व्याप्यव्यवहारविषयतावारणादित्याशयेनाह—स्वव्यापकेति । प्रातीतिकं प्रकारसंबन्धमादाय बाधोत्तरं विशिष्टबुद्धिरस्तावता चारिता, प्रातीतिकं प्रकारतावच्छेदकसंबन्धमादाय विशिष्टबुद्ध्यापत्तिं वारयितुं शक्यते—नचेति । इह रजतमिति पाठः । एवं रजतोपरि इति पाठः । असंभवादिति । समानविषयकत्वं न प्रतिबन्धकतायां तन्वं, अपि तु समानप्रकारकत्वमिति यथा, एवं समानसंसर्गकत्वं न तन्वं, किंतु समानसंसर्गतावच्छेदकत्वमेवेति भावः ।—यद्वा—एतावता बाधोत्तरं शुक्तौ रजतविशिष्टबुद्धिर्वाचिता, इदानीं शुक्तौ रजतत्वविशिष्टबुद्धिं वारयितुं शक्यते—नचेति । शङ्क्यामिहरजतत्वमिति पाठः । समाधाने च शुक्त्युपरि इत्येव पाठः । व्यावहारिकत्वस्य मिथ्यात्वावच्छेदत्वात् व्याचष्टे—व्याचहारिकमितीति । व्यावहारिकत्वस्य तद्वदकत्वे बाधकं सारयति—स्वाम्नेति । व्यावहारिकपदस्य सतिहृष्टलक्षणिकत्वायाह—अथवेति । व्यावहारिकाल्यन्ताभावेति । वस्तुतो व्यावहारिकत्वेन भासमानाल्यन्ताभावेत्यर्थः । तेन स्वाम्रगजादीनां स्वाम्रतदभावानां च प्रातीतिकत्वेऽपि न तद्वदितमिथ्यात्वाद्युपपत्तिः । व्यावहारिकत्वेन भासमानत्वं बहुसदेष मिथ्यात्वघटकं, नतु मिथ्यात्वज्ञाने तद्विषयकत्वमावश्यकमिति सूचयितुं वस्तुत इत्युक्तम् । तेन चाध्याने व्यावहारिकत्वेन प्रतीयमानाभावांशे तादृशप्रतीयमानत्वाभावेऽपि न क्षतिः । ननु—व्यावहारिकत्वप्रातीतिकत्वयोर्विरोधात् कथं स्वाम्रभाधस्य तदुभयरूपेणाभावविषयकत्वमत आह—व्यावहारिकत्वंचेति । अगृह्यमाणेति । तथाच तत्र विशेषणज्ञानवाधाभावाघटितसामग्रीवलाद् व्यावहारिकत्वेनैवाभावमानमिति भावः । कण्ठोक्तत्वं कण्ठाधीनशब्दजन्यज्ञानविषयत्वं । तस्य प्रात्यक्षिकवाप्यत्वस्येदसंभवादाह—कण्ठोक्तमिति । विशेषणज्ञाने सति बाधाभाववलात् बाधकज्ञानेन मिथ्यात्वग्रहेऽपि विशेषणज्ञानविरहस्थले तदनुपपत्तिं शक्यते—नन्यति । अन्यूनसत्ताकत्वस्येत्युपलक्षणम् । व्यावहारिकत्वस्यापि अनुपस्थितत्वे हेतुः ।—चक्षुरार्दाति । ननु—विनाशिदृश्यवति विनाशिदृश्याभावस्य धुतिप्रमितत्वेनैवाप्रातिभासिकत्वानुमितिरूपैव तदुपस्थितिर्भविष्यति इत्यत आह—अनुमानाद्यनवतारैरपीति । आदिशब्दस्य तद्वदकपदाधोपस्थितिमूलकविदि-

नापसिद्धान्तो नाप्यथाख्यास्यापत्तिर्न वा ग्रन्थविरोध इत्यनवद्यम् । ननु—एवमत्यन्तासत्त्वापातः,

सिद्धिव्याख्या ।

वच्छुक्तौ लौकिकपरमार्थरजतस्याभावात्कथं तेन संयुक्तविशेषणताप्रत्यासत्तिः ? इति—वाच्यम्; पञ्चीकरणप्रक्रियया लौकिकपरमार्थरजतस्यापि तत्र सत्त्वात् । न च तर्हि तस्यैव प्रतीत्यापत्तिः; इष्टत्वात् । तच्चादात्म्यापन्नप्रातिभासिकरजतप्रतीतेरेव तत्प्रतीतित्वात् । न चैवं तथैव प्रक्रियया घटादावपि रजतसत्त्वेन तदुपलम्भप्रसङ्गः; रजतत्वविरुद्धघटत्वरूपधर्मप्रकारकनिश्चयस्य रजतोपलब्धिप्रतिबन्धकत्वात् । न च—शुक्तौ रजतसत्त्वे सर्वोपलम्भप्रसङ्ग इति—वाच्यम्; सर्वस्य दोषाभावात् । न च—सत्यज्ञानस्य

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

रूपेण व्यवहारकाले यदज्ञातं तादृशाभावस्यैव मिथ्यात्वघटकतास्वीकारेण 'अज्ञातत्वेन सर्वं साक्षिभास्यमि'ति विवरणाद्युक्तेः; स्वसामानाधिकरण्यादेश्च बाधकवृत्तिज्ञानविषयत्वाद्युक्तमित्यात्वस्य बाधकवृत्तिज्ञानावच्छिन्नसाक्षिणा नियमेन ग्रहणम् । एवं व्यावहारिकाभावघटितमिथ्यारवपक्षेऽपि व्यवहारकालीनज्ञाननिवर्त्यत्वेनाज्ञाताभावस्य मिथ्यात्वघटकत्वं स्वीकृत्य निर्वहणीयमिति । नापसिद्धान्त इत्यादि । 'स्वरूपेण प्रातीतिकरूपस्य न निषेध' इति सिद्धान्तहानिर्न दोषः; तथा सिद्धान्तस्यैवास्मदाचार्यानिभिमत्त्वात् । अतएव व्यावहारिकरजतस्यैव स्वरूपेण निषेधस्वीकारे भ्रमवाधवैयधिकरण्यादिवारणाय तस्यैव भ्रमे भानस्य वाच्यत्वेऽन्यथाख्यात्यापत्तिरिति दोषोऽपि न । एवमुक्तपक्षपादिकाविवरणदिग्रन्थविरोधोऽपि नैत्यर्थः । अत्यन्तासत्त्वापात इति । अवच्छिन्नवृत्तिकान्यसर्वदेशदृष्टिकालान्ताभावस्य प्रतियोगित्वमत्यन्तासत्त्वम्, तदादाय प्रपञ्चेऽर्थान्तरापत्तिरुक्तानुमाने स्यादित्यर्थः । ननु—प्रतिपक्षोपाधिमात्रनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमुक्तानुमानासिद्धम्, ननुक्तात्यन्तासत्त्वम्; अतः कथमर्थान्तरं—तत्राह—प्रतीत्यादि ।

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

घटतदुपस्थितिपरिग्रहः । न्यूनैति । न्यूनसत्ताकक्षेत्रप्रकारव्यवहारकालिकाज्ञानविषय इत्यर्थः ।—अज्ञातत्वेनेति । अनुपस्थितेनापि इति शेषः । साक्षि अन्तःकरणोपहितं चैतन्यम् । ज्ञानधर्माणामिव अज्ञानधर्माणामपि तत्प्रकारकत्वादीनां तद्बाहकसाक्षिप्राहात्यं । स्वसामानाधिकरण्यादेश्चेति । पूर्वमुपस्थितिरिति भावः । वृत्तिज्ञानेति । निवृत्तिरूपज्ञानेत्यर्थः ।—निवर्त्यत्वेनाज्ञानेनेति । निवर्त्यत्वप्रकारकाज्ञानविषयेत्यर्थः ।—निर्वहणीयमिति । व्यावहारिकाभावघटितमिथ्यात्वस्येति शेषः । बाधकवृत्तिज्ञानावच्छिन्नसाक्षिणा नियमेन ग्रहणमित्युपपन्नः ।—स्वरूपेणेति । प्रातीतिकरूपवति धर्मिणि इत्यादि । अतएव 'इदं सिद्धान्तसास्मदाचार्यानिभिमत्त्वात् । तथाच प्रातीतिकरूपस्यैव स्वरूपेण निषेधसंभवेन भ्रमे तस्यैव भानसंभव इति भावः ।—विरोधोऽपि नेति । उक्तरीत्या परिहारादिति भावः । मूलः—अत्यन्तासत्त्वापात इत्यस्य अत्यन्तासत्त्वापत्तिरित्युपपत्त्यं प्रतीयते, तथा न घटते, प्रतिपक्षोपाधिः स्वप्रकारकधीविशेषीयधर्मो तत्रिष्टकैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वे सति तद्विग्रहनिष्ठकैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य दृष्टान्तोऽसंभवेन सर्वदेशीयत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपात्यन्तासत्त्यं प्रति व्याप्यत्वेन प्रहासंभवेनानापादकत्वात्, 'घटः कम्पुत्रीवादिमान् सन् ब्रह्म' इतिवत्, 'असत् दृष्टादृष्टमिति' प्रत्ययस्य विकल्परूपस्य संभवेनासत्तः स्वात्मकप्रतिपक्षोपाधिघटितमिथ्यात्वसंभवेन दृष्टान्तत्वसंभवेऽपि सदसत्तोरुपरगाभायात् तत्रोक्तापादापादकयोर्ग्रहसंभवात् । नच—असतो विकल्परूपमापादापादकयोस्त्यन्यादृशं ज्ञानमिति ज्ञानद्वयं उक्तधर्मधर्मिणोरसंसांगाप्रसहितं विशिष्टवृद्धिरूपराहचारप्रकार्यकारि इति शुक्रमतमाश्रित्य—शङ्कनीयम्, असति इच्छाप्रसृष्टयोरदर्शनं विश्वरूपतत्प्रत्ययस्याहार्येत्येव प्रायः क्वचिदपि कारणत्वानुपगमात्, शुक्तिरूप्यनुच्छयोः प्रसिद्धमेवोपादादकपाद्ययोः प्रसिद्धशब्दो व्यतिरेकव्याप्तिग्रहसंभवेऽपि व्यतिरेकव्याप्तेरनुमित्ताविधापत्तावप्यनङ्गत्वात् प्रपञ्चरूपधेः निरूप्यताव्यन्यनिरैकनिधयरूपकारणभावाद्येत्येत्यन्यथा तत् व्याचष्टे—अत्यन्तासत्त्वापात इतीति । संयोगाद्यव्याप्यवृत्तित्वात् इतिव्याप्तिसारण्यं अवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वं । घटत्वादीं तद्धारणाय सर्वेति । तुच्छे तुच्छमेदस्यासत्त्वेनासर्वत्रित्वेन तमादाय लक्षणसङ्गमयोगात् तदत्यन्ताभावमादाद्यैव लक्षणं सामनीयमिति सूचयितुमत्यन्तपदं । प्रतियोगित्वं व्यासज्यवृत्तिधर्मनशब्दार्थं प्रायम्, येन उभयाभावादाय नानिप्रसङ्गः ।—तदादायेति । तद्प्रासजिज्ञासितार्थविषयप्रपञ्चव्यतिरेकनिष्ठपदं प्रकृतानुमितिः स्यादित्यर्थः । प्रतीत्यादीति । पर्यन्तमित्यनेनेति शेषः । अन्यप्रासत्त्वस्य अन्यवृत्तित्वाभावरूपत्वे तदि-

प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं ह्यन्यत्रासत्त्वेन संप्रतिपन्नस्य घटादेः सधेयं त्रैकालिक-

सिद्धिव्याख्या ।

दोषानपेक्षेति—वाच्यम्; तादात्म्यापन्नप्रतिभासिकरजतज्ञानस्यापि तदपेक्षयाऽऽवश्यकत्वात् । अत एवान्यथाख्यातिरपि प्रत्याख्याता; लौकिकपरमार्थरजततादात्म्यापन्नप्रतिभासिकरजतस्य शुक्लबुत्पत्य-भ्युपगमात् । तस्मादलौकिकपरमार्थरजततादात्म्यापन्नप्रतिभासिकरजतमेवेदंपदास्यदे स्वरूपेण निषिध्यत इत्येवास्मत्प्राचाचार्याणां वचसामर्थः ॥ तत्र भ्रमवाधवैयधिकरण्यादिदोषस्तु वृथ्विकभयात्पलायमानस्याशीविपमुखनिपातवत्त्वं प्रतिक्कूलः । अतएवातिसुपरिहारोऽपसिद्धान्तादिदोष इत्यलम् ॥ नन्वेवमिति । रूप्यस्य वियदादेश्च स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वाङ्गीकारपक्ष इत्यर्थः । अत्यन्तासत्वोपपादनोपोद्घातत्वेनाह—प्रतिपन्नेति । अन्यथेति । मिथ्यात्वानुमानकाले पटादेस्तत्त्वन्वयासत्त्वास-

गौडब्रह्मणन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

त्रैकालिकनिषेधेति । अवच्छिन्नवृत्तिकान्याख्यन्ताभावस्यर्थः । अन्यत्रासत्त्वेन प्रतिपन्नोपाधिसिद्धनिष्ठान्च्छिन्नवृत्तिकान्याख्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन । प्रतिपन्नस्य प्रमितस्य । पर्यन्तं निश्चयप्रयोजकं, निश्चयकम् । तथाचोक्तानुमानान्यत्रासत्त्वनिश्चयसहकृतोक्तोक्तान्यत्तासत्त्वनिश्चयसम्भव इति भावः । ननु—तथापि सर्वत्रेत्युक्तम्, यकिंचि-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

थ्यस्य मिथ्यात्वनिश्चयसहकारित्वमत्यन्तासत्त्वनिश्चयं प्रति न संभवति, यावद्विशेषनिष्ठाभावप्रतियोगित्वनिश्चयकृतस्यैव सामान्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वनिश्चयकलादतो व्याचष्टे—अन्यत्रासत्त्वेनेति । संप्रतिपत्तिर्न आहारापरभ्युपगमरूपा, आपत्तिजनिकायास्तसाः अर्थान्तराद्युपयोगित्वात् अतो व्याचष्टे—संप्रतिपन्नस्येति । मूले—पर्यन्तमिति पाठापेक्षया पर्यवसितमिति पाठो युक्तः; पर्यवस्यतेः निश्चयसामान्यार्थकस्य निश्चयविशेषे लक्षणासंभवात्, पर्यन्तपदस्य तु तादृशार्थकत्वमदृष्टव्यमिति बोध्यम् । निश्चायकमिति । निश्चयविषयः । ननु—एतावता मिथ्यात्वानुमितेरत्यन्तासत्त्वनिश्चयरूपत्वं-नायात्, तथाच कथमर्थान्तरं अनभिमतार्थसिद्धिरूपप्रकृतानुमितेरैवाधन्तरपदार्थत्वात् अतआह—तथाचेति । अन्यत्रासत्त्वेन निश्चितार्थकमिथ्यात्वनिश्चयस्यात्यन्तासत्त्वनिश्चयप्रयोजकत्वे चेत्यर्थः । उक्तानुमानेनेति । निष्कामिथ्यात्वानुमितिरूपनिश्चयेनेत्यर्थः, ननु तादृशानुमितिजनकव्याप्तिज्ञानादिनेति । अन्यत्रासत्त्वनिश्चयसहकृतस्य तस्य विशेषान्तरनिष्ठाभावप्रतियोगित्वनिश्चयसहकृतैकविशेषनिष्ठाभावप्रतियोगित्वनिश्चयानुमानकत्वेन सामान्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपसत्त्वनिश्चयं प्रत्यहेतुत्वात् । नच—एकविशेषनिष्ठाभावप्रतियोगित्वनिश्चयसहकृतस्यापरविशेषनिष्ठाभावप्रतियोगित्वन्याप्यवसापरमार्गस्य सामान्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वानुमितिरहेतुता स्वीक्रियते इति—वाच्यम्; तथासति घटार्थिकमिथ्यात्वनिश्चयस्य तदभिकालख्यन्तासत्त्वेनिश्चयप्रयोजकत्वोक्तैरनुमानस्येनासहकृतेः । उक्तानुमितेस्तु तादृशनिश्चयात्मकत्वेन भवति तादृशनिश्चयं प्रति हेतुत्वम् । यद्वा—अन्यत्रासत्त्वनिश्चयसहकृतमिथ्यात्वानुमितिरूपनिश्चयात्, प्रतिपन्नोपाधिसिद्धनिष्ठान्ताभावप्रतियोगित्वसद्विन्ननिष्ठान्ताभावप्रतियोगित्वनिश्चयः, तादृशविशिष्टप्रतियोगित्वस्य निष्कालख्यन्तासत्त्वं प्रति ब्रह्मणि व्यतिरेकव्याप्तिप्रसहसहकृततादृशनिश्चयाद्युक्तान्तासत्त्वनिश्चयः । अतएव निश्चयप्रयोजकं निश्चायकमित्यत्र प्रयोजकपदं सन्नच्छते । उक्ताख्यन्तासत्त्वनिश्चयस्य अर्थान्तररूपस्यैव वाच्यतया ह्यसकार्यकारणभावेन निर्वाह्य भवति । एतावता अर्थान्तरं कथमिति चेत्, अनभिमतार्थसिद्धिरूपप्रकृतानुमितेरित्यभिमतार्थसिद्धिप्रयोजकप्रकृतानुमितेरपि अर्थान्तरपदार्थत्वादिति भावः । अन्यथेत्यस्य प्रतिपन्नोपाधिसिद्धनिष्ठत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेनासंप्रतिपत्तावित्युक्तत्वे 'न हि तेषां'मिति पंक्तिरनुपयोगप्रसन्नः; तस्मान्त्वुक्तेरिति पदघटितत्वेन अन्यत्र सत्त्वापत्तिरिष्टपक्षिद्यद्वाप्यारकतयोपयोगे तु तावत्तैवान्यत्रासत्त्वेनासत्त्वतिप्रतीतिनिर्वाकरणेनाप्येति पंक्तिरनुपयोगिनी स्यात् । मिथ्यात्वशरीरे प्रतिपन्नोपाधेः सर्वत्वेन निषेधसत्त्वान्तासत्त्वापत्तिप्रयोजकस्य प्रयोजनानुसारा न्यूनतापत्तिथेत्येतोऽन्यथेति पंक्तिं मिथ्यात्वे प्रतिपन्नोपाधौ सर्वत्वानिवेकसहकृत्याऽन्यतारयति—ननु तथापीति । पूर्वोक्तवपरीत्यार्थकान्यथापद्युक्तं मिथ्यात्वे सर्वप्रतिपन्नोपाधिसिद्धनिष्ठाभावार्थकत्वात् तादृशनिषेधस्य कष्टवत्त्वं पूर्ववत्काव्युक्तत्वेऽपि तस्मात्सर्वप्रयोजकं स्फुटमित्युं तादृशनिषेधसुपपन्नं सर्वत्वघटितान्तासत्त्वापत्तिं पूर्ववत्तुक्त्वां आक्षिपति—सर्वत्रेत्युक्तमिति । मिथ्यात्वे सर्वप्रतिपन्नोपाधिसिद्धे सति प्रतिपन्नोपाधिसिद्धनिष्ठत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वनिश्च-

निषेधप्रतियोगित्वं पर्यवसितम् ; अन्यथा तेषां अन्यत्र सत्त्वापातात्, नहि तेषामन्यत्र सत्ता संभव-
तीति त्वदुक्तेश्च; तथाच कथमसद्वैलक्ष्ण्यम्, नहि शशशृङ्गादेरितोऽन्यदसत्त्वम् । नच निरुपाख्यत्व-

सिद्धिव्याख्या ।

स्मतौ पटादेस्तनुभिन्नदेशे सत्त्वापत्त्यार्थान्तरता स्यादित्यर्थः । पटादेरन्यत्र सत्ता त्वयापि नाङ्गीकृते-
त्याह—नहीति । उपोद्धातेन यच्छुक्तिरूप्ये नियति च प्राप्तं तद्दर्शयति—तथाचेति । कथमिति ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

ध्रतिपन्नोपाधेरवोक्तमिध्यात्वे निवेशात्—तत्राह—अन्यथेति । उक्तमिध्यात्वे सर्वस्य प्रतिपन्नोपाधेरनिवेश इत्यर्थः ।
अन्यत्रेति । स्वानधिकरणे प्रतिपन्नोपाध्यन्तर इत्यर्थः । सत्त्वापातात् सत्त्वमादायार्थान्तरतापातात्, किञ्चित्प्रति-
पन्नोपाधिमात्रनिष्ठव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमादाय सिद्धसाधनतापातात् । ननु—प्रतिपन्नोपाधिभिन्नदेशे स-
त्त्वस्य संदिग्धत्वेन न प्रपञ्चस्यात्यन्तासत्त्वापत्तिः—तत्राह—न हीत्यादि । त्वदुक्तेः त्वदाचार्योक्तेः । तथाच त्रि-
श्रितमेव तद्विभक्ति भावः । इतः सर्वदेशनिष्ठव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् । असत्त्वं असत्त्वसद्बोधार्थः । निरु-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

यसहितस्य सर्वप्रतिपन्नोपाधिनिष्ठत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिलरूपमिध्यात्वनिश्चयस्य यावद्विशेषनिश्चयविधया सर्वत्र त्रैकालिक-
निषेधप्रतियोगिलरूपसामान्यात्मकालन्तासलनिश्चयं प्रति प्रयोजकत्वात् भवति तादृशनिश्चयापत्त्याऽर्थापत्तिः, ननु, मिध्यात्वे
यत्किञ्चित्प्रतिपन्नोपाधिनिवेशे, अन्यत्रासलनिश्चयसहितस्यापि यत्किञ्चित्प्रतिपन्नोपाधिनिष्ठत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिलनिश्च-
यस्य यावद्विशेषनिश्चयानात्मकत्वेनोक्तात्यन्तासलनिश्चयाप्रयोजकत्वादिति भावः । एवं च सर्वत्वघटितात्यन्तासत्त्वापत्तिप-
रपूर्वग्रन्थे मिध्यात्वे सर्वप्रतिपन्नोपाधिनिवेशामिप्रायस्य स्फुटत्वात् तदभावार्थकतया अन्यथापदं व्याचष्टे—उक्तमि-
ध्यात्वे इति । मूले—तेषामित्यस्य मिध्यात्वानुमानपक्षीभूतानां व्यावहारिकघटजतादीनामित्यर्थः । अत्र अन्यग्रन्थ-
दस्य प्रथमान्यत्रपदवत् प्रतिपन्नोपाधिसामान्यमिन्ने इत्यर्थकत्वं न संभवति, तत्रासत्त्वेन संप्रतिपत्तिस्वरूपावे तत्र सत्वमा-
दाय सिद्धसाधनापत्तेरसंभवात्, अतः अन्यथा तत् व्याचष्टे—अन्यत्रेतीति । प्रतिपन्नोपाध्यन्तरे इति । मिध्या-
त्वघटकशुक्तादिरूपयत्किञ्चित्प्रतिपन्नोपाधिभिन्ने व्यावहारिकरजतावयवादिरेपे प्रतिपन्नोपाध्यावित्यर्थः । सत्त्वापातादित्यस्य
सत्त्वापत्तेरित्यर्थकत्वं न संभवति; समानधर्मिकत्वस्य मिध्यात्वघटकधर्मिविषयकत्वेन समानधर्मिकाया अपि सत्त्वापत्ते-
र्मिध्यात्वानुमिततावतिरोधिलात्, विभिन्नधर्मिकायास्तु सुतराम्; व्याप्यापादकवत्साहानविरोधिन्यामविरोध्यापत्तेरापाय-
व्यापकापायाहार्यज्ञानविशेषरूपाया धर्मेविशिष्टबुद्ध्याविरोधिलात्, अतो व्याचष्टे—सत्त्वापातादिति । सत्त्वं सत्व-
त्वम् । आदाय स्वीकृत्य । तदविरोधेनेति शेषः । सिद्धेति । सिद्धस्य व्यावहारिकरजतरूपे धर्मिणि प्रतिपन्नोपाध्यन्तरे
सत्त्वाविरोधिनः शुक्तिरूपयत्किञ्चित्प्रतिपन्नोपाधिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य साधनसंभवे व्यावहारिकरजते तदवयवरूपध-
र्मिणि मिध्यात्वसिद्धेरुद्देशया असिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । यथाधुते स्वानधिकरणे इत्यपूरणेऽपि सिद्धसाधनस्य दुर्वातयो
अनुपद वक्ष्यमाणतात्पूरणप्रयोजनस्य दुर्बलतया तद्वैयर्थ्यापत्तिः । उक्तरीत्या व्याख्याने तु, मिध्यात्वानुमापकस्य सिद्ध-
न्तानोऽपि व्यावहारिकरजतरस्य तदवयवरूपप्रतिपन्नोपाधौ सत्वत्वमिदमेव, ननु मिध्यात्वमिति तस्माद्विनेदित्वेत्याशङ्का-
वारणाय स्वानधिकरणे इति प्रतिपन्नोपाध्यन्तरविशेषणं पुरितमावश्यकम् । स्वं व्यावहारिकरजतरम् । सिद्धान्ते वस्तुत-
स्तदनधिकरणे इत्यर्थः । तदारोपाधिघटने इति यावत् । नन्वेवं—मदुक्तिरस्ति चेत् उक्तापत्तिभिया सा लज्यते—
इत्यत आह—त्वदाचार्योक्तेरिति । नेहानानेतिशुल्का जगतो मिध्यात्वं वा, यतोयत्प्रादिशुल्का सत्यत्वं चेति शङ्काया
यतोयत्प्रादिशुल्के न स्रष्टां तात्पर्यं, किन्तु नेह्यादिशुक्तिभिः ब्रह्मणि प्रथमाभाये बोधितेऽपि प्रथमस्य ब्रह्मभिन्ने सत्ताया
स्यात्, तद्धारणाय ब्रह्मणः प्रथमोपादानत्वे तात्पर्यम्; तथाचोपादानादन्यत्र कार्यस्यारत्वनियमेन ब्रह्मरूपोपादानादन्यत्र
अगत्वेन निश्चितस्य प्रथमस्योपादाने ब्रह्मणि अभाये बोधिते मिध्यात्वं पर्यवस्यतीति सर्वैः प्राचीनैरुच्यते; यत् सत्यत इति
भावः । ननु—प्रथमस्यास्तां सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वनिश्चयः, न हि तेन शताविषाणायतद्रूपत्वनिश्चयार्थात्
संभवति; इदमप्यादिना तद्विभक्त्यनिश्चयादित्याशङ्कायाह मूले—तथाचेति । प्रथमस्य तादृशप्रतियोगितावत्ये वेत्यर्थः ।
कथमसद्वैलक्ष्ण्यमिति । असद्वैलक्ष्ण्यं नाम, न तद्वृत्तिपरमंभवत्वं; तत्तापारणान्यतरत्वादेः प्रथमेऽनुपपन्नं
तत्प्रत्ययत्वे कथंनानुदयात्, नापि तद्वृत्तिपरमंभवत्वं; तादृशइत्यत्वादेः तत्राश्रयत्वेन तत्रापि कथंनताया अभावात्;
नापि प्रातिस्तिवरूपेण तत्तद्विभक्तं; 'तत्सत्तासर्वज्ञस्यतया कथंनताया अनिष्टं', किन्तु शमन्नादानुगततात्पर्य-

मेव तदसत्त्वम्; निरुपाख्यत्वपदेनैव व्याख्यायमानत्वात् । नाख्यप्रतीयमानत्वमसत्त्वम्; असतोऽप्रती-

सिद्धिव्याख्या ।

न कथञ्चिदित्यर्थः । एतावता शशशृङ्गादीनामिवासत्त्वं, नेत्याशङ्क्याह—नहीति । किंत्वमेव, तत्रश्च शशशृङ्गादीनामिवासत्वमिति भावः । रूप्यादेरसद्वैलक्षण्यानिरासाय शशशृङ्गादीनामसत्त्वं शङ्कते—नचेति । निरुपाख्यत्वं पदशक्त्यविषयत्वं, किंवा प्रतीतिमात्रविषयत्वमिति विकल्प आद्यं दूषयति—निरुपाख्यत्वपदेनैवेति । तथाचासत्त्वेन संप्रतिपन्नस्यापि असत्त्वं न स्यादित्यर्थः । यद्यपि निरुपाख्येति 'शक्तं पदमिति' मते न पदम्, किन्तु वाक्यमेव; तथाच निरुपाख्यत्वं पदाशक्यत्वमित्युक्ते न कोऽपि दोषः; तथाप्यत्यन्तासच्छृङ्गादेरपि शृङ्गादिपदवाच्यत्वमस्त्येव; अन्यथा कस्य विशेषणमसदित्यादिकमवधेयम् । द्वितीयमनूद्य दूषयति—नापीति । असद्वैलक्षण्यज्ञानार्थमसतः प्रतियोगिनोऽवश्यं ज्ञेयत्वात्, असत्त्व-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

पाख्यत्वं शब्दवृत्त्यविषयत्वम् । ख्यायमानत्वात् वृत्तिसम्बन्धेन संबन्धमानत्वात् । निरुपाख्यादिपदानामली-केऽनुभावकत्वरूपताकिरिहेऽप्यननुभवरूपमलीकविषयकं विकल्पं प्रति योगेन लक्षणया संकेतविशेषेण वा अलीकोप-स्थितिद्वारा जनकत्वमावश्यकम्; तादृशविकल्पस्य साक्षिसिद्धत्वात्, 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प' इति

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

रूपधर्माभावपत्वं, तदवच्छिन्नभिन्नत्वं वा । तत्र च कथन्ता संभवति; सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्यैवास्तव-रूपतया तद्वत्तायाथ प्रथमे नियन्नेन तदभावस्य तदवच्छिन्नभेदस्य चासंभवात् वक्ष्यमाणरीत्या तादृशकथनानिश्चरिषि संभवतीति भावः । ननु—सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं नासत्त्वं, किन्तु निरुपाख्यत्वादिकं ततोऽप्यवधेयत्वाद्वा परिहरति—नहीति । इत इत्यत्र इदंशब्दस्य न सन्निकृष्टप्रधानभूतासद्वैलक्षण्यार्थकत्वं, तस्यासत्त्वपदार्थत्वाभावेनायो-ग्यत्वात् इत्यतो योग्यत्वबलात् व्यवहितप्रधानपरामर्शितां दर्शयति टीकायां—इत इति । असत्त्वपदस्य तादृशप्रति-योगित्वाधिकत्वे शशशृङ्गादिनिष्ठतादृशप्रतियोगित्वादन्यत् तादृशप्रतियोगित्वं नेत्यर्थः स्यात्, स च घटो घट इतिवत् घटादन्यत् न घट इतिवच्चायुक्तः; उदर्यतावच्छेदकविषेयोरैक्यात् । निरुपाख्यत्वाधिकत्वे तादृशप्रतियोगित्वादन्यत् निरुपाख्यत्वं नेत्यर्थः स्यात्, सोऽपि बाधप्रतियुक्तः; तादृशप्रतियोगित्वान्यत्वसामानाधिकरन्धेन विकल्पविषयत्वादां निरुपाख्यत्वभेदस्याबाधेऽपि तद्बोधस्यानुपयोगः, तादृशप्रतियोगितामात्रस्य असत्त्वपदार्थतायाः असद्वैलक्षण्यसंभवहेतु-भूताया अप्रतिपादनात्, अतो व्याचष्टे—असत्त्वमिति । असत्त्वशब्दार्थ इति । तथाच शशशृङ्गादिनिष्ठं तादृश-प्रतियोगित्वात् अन्यत् असत्त्वपदार्थो नेत्यर्थः । स च घटो घटपदार्थो घटान्यो न घटपदार्थ इतिवत् युक्त एव; उदर्यतावच्छेदकविषेययोः भेदात्, अबाधात् तादृशप्रतियोगित्वमेवासत्त्वपदार्थ इति पर्यवसानेनोपयोगश्चेति भावः । तत्र बाधमादाह निराचष्टे मूले—नचेति । असत्त्वं असत्त्वपदार्थः । एवमत्रेऽपि । संकेतितः शब्द आहत्या, लक्षणा-दिसाधारणवृत्तिमान्, सा उपाख्या निर्गता यस्मात् सन्निकृष्टभावप्रतियोगिनीति विग्रहः; उपाख्याविरहवान् समासार्थः । तत्र चामावप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धत्वं वृत्तेरेव वाच्यम्, तत्र न संभवति; वृत्त्यनियामकत्वात्, अतः उपाख्यापदं शब्दवृत्तिविषयताार्थकतया व्याचष्टे—शब्दवृत्त्यविषयत्वमिति । शब्दानुभवाविषयत्वं तु नार्थः, असत्त्वद्विषयत्वा-नुपगमेन निरुपाख्यपदेनेतिदूषणार्थमेतैः । मूले—तदसत्त्वं तस्य शशशृङ्गादेः असत्त्वपदार्थः । एतायामानत्वपदस्य शब्दानुभवविषयत्वाार्थकत्वं न संभवति, असत्त्वानुभवविषयत्वोक्तौ शब्दे वृत्तिविषयताया आपदयकत्वलाभेऽपि सत्वोच्छेदभवेन असदादिपदानामनुभावकत्वशंकेरनुपगमात्, अतो व्याचष्टे—ख्यायमानत्वादिति । वृत्तीति । निरुपाख्यपदनिहितवृत्तिरूपसंबन्धविषयत्वादिति समुदायार्थः । ननु—निरुपाख्यादिपदानामसत्त्वमज्ञातमया अनुभवाविषयत्वेनानुभावकत्वशंकेरनुपगमे स्मारकशक्त्यादिशक्तिरपि किमर्थं स्वीकृतव्या ? सृष्टिबीजकल्योरेनावादित्यत आह—निरुपाख्यादीति । अनुभावकशक्तिः शब्दानुभवकारणता । स्मारकशक्तिः सृष्टिप्रयोजकः संबन्धवि-शेषः ।—योगेनेति । अनुभवसिद्धे एव पदस्य हठिरिति भावः ।—आवश्यकमिति । विकल्पप्रत्यक्षानुरूपस्य सृष्टि-फलस्य संस्कारं प्रति सौमुद्रसत्सृष्टितृतिसाधारणजनान्त्येव हेतुताया वक्तव्यतया । विकल्पवृत्तेरपि संस्कारहेतुतया

तो असद्वैलक्षण्यज्ञानस्यास्तत्प्रतीतिनिरासस्यास्तत्प्रयोगस्य चायोगात् । नचापरोक्षतया अप्रतीत्य-
मानत्वं तत् ; नित्यातीन्द्रियेष्वतिव्याप्तेः—इति चेन्मैवम् ; सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं यद्यपि

सिद्धिव्याख्या ।

तीतिनिरासार्थमस्तत्प्रतीतेः प्रसक्तबोधेक्षया आवश्यकत्वात्, शब्दप्रयोगस्य शब्दार्थज्ञानपूर्वकत्वात्, अस्तत्प्र-
दप्रयोगार्थमसतो ज्ञानस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । नाप्यपरोक्षेति । तथाच न पूर्वोक्तदोष इति भावः । ज्ञान-
शुद्धौ सत्त्वेऽपि नित्यातीन्द्रियेष्वतिव्याप्तत्वात्त्रेदमसत्त्वमित्याह—तथापीति । तस्योभयसाधारणत्वे-

गौडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

पातञ्जलसूत्रेण तादृशविकल्पस्य सद्रूपवस्त्वविषयकस्य शब्दज्ञानजन्यत्वस्य उक्तत्वात् । अतएव 'वृत्तयः पञ्चतस्य-
प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः' इति वृत्तिज्ञानानां पञ्चधा विभागेन विपर्ययरूपात् सद्रूपाधिष्ठानविषयकात् भ्रमा-
पार्थक्येन विकल्पः पातञ्जलसूत्र एवोक्तः । निद्रा सौषुप्तवृत्तिः । नच—निर्धर्मकत्वादर्शके निरुपाख्यादिपदानां
योगादिवृत्त्यसंभव इति—वाच्यम्, तस्येतरधर्मशून्यत्वेऽपि अभावस्य विकल्पविषयत्वाद्देशे धर्मस्य तत्र स्वीकारेण
योगेन वाचकशब्दरूपात्पात्याविरहस्यालीके प्रसिद्धयोपस्थित्योक्तविरहाश्रयालीकोपस्थितिसम्भवेन लक्षणासम्भवात्,
'अनेन पदेनालीक बोध्य'मिति सङ्केतसम्भवाच्च । तथाच वृत्तिविषय एवालीकमिति भावः । अपरोक्षतया अप्रतीत्य-
मानत्वं प्रमाणजन्यप्रत्यक्षाविषयत्वम् । यथाश्रुते नित्यातीन्द्रियस्यापीशं प्रति अपरोक्षत्वाच्चित्त्याद्यसङ्गते । नास्त्ये-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाख्याय ।

तस्याश्चेतद्भवे पूर्वमेवे वा सम्भवेन तदधीनसंस्कारस्य स्मृतिबीजभूतस्य च सम्भवादिति भावः । विकल्पे प्रमाणमाह—
तादृशेति । ननु—साक्षि न प्रमाण, किञ्च निरुपाख्यादिपदानां विकल्पजनकत्व कृत इत्यत आह—शब्दज्ञानेति ।
शब्दज्ञानानुपाती शब्दज्ञानजन्यः । वस्तुशून्यः सदविषयकः । वृत्तिविशेषो विकल्प इति सूत्रार्थमाह—तादृ-
शेति । अननुभवरूपा अलीकविषयकेत्यर्थः । ननु—भ्रमस्यापि सदविषयकत्वात् विकल्पो भ्रमरूप ज्ञान, नत्वली-
कविषयवृत्त्यन्तरम् । उक्तसूत्रे वस्तुशून्य इति लक्षणोक्तिः । शब्दज्ञानानुपातीति सामग्रीकथनम् । विकल्पस्य भ्रमत्वे
प्रत्यक्षादिभ्रमसामग्र्या शब्दापठिताया अपि सर्वेन तादृशकथनस्यासङ्गति स्यादिति तु न शक्यम्, शब्दज्ञानजन्यो भ्रमो
विकल्प इति भ्रमविशेषलक्षणसम्भवादित्यत आह—अतएवेति । विकल्पस्य भ्रमान्यत्रातितादेवेत्यर्थः ।—पञ्चधा वि-
भागेनेति । विकल्पस्य भ्रमविशेषत्वे पञ्चधा इति विभागो न स्यात्, मिथो व्यावर्तकधर्माणामेव विभाजकत्वादिति
भावः । ननु—अत्र विपर्ययादेव पृथगुक्ति न भ्रमादित्यत आह—विपर्ययरूपादिति । ननु भ्रमस्यापि सदविषय-
कत्वाविशेषे कथं विकल्प पृथगित्यत आह—सद्रूपेति । इदं रजतमिति भ्रमेऽपि शुक्लवच्छिन्नचैतन्यरूप तदेवेदन्त्वेन
भासत इति भावः । पार्थक्येन व्यावृत्तरूपेण । पुरीतमिति मन संयोगरूपा मनसो विलीनावस्था वा निद्रा कथं वृत्तिज्ञान-
रूपा, तत्राह—निद्रेति । सुषुप्तिमनोविलयावस्था, तदभारणीभूताज्ञानरूपा, तत्कालीना सुखायाकारावृत्तिरित्यर्थः ।
विपर्ययविकल्पो व्याख्याती, प्रमाणस्मृती प्रसिद्धे—निर्धर्मिकत्वादिति । पदवृत्ते किञ्चिदर्थविशिष्टविषयकत्वनिमित्तमादिति
भावः ।—स्वीकारेणेति । बहुमीहेरूपभिरुपात्त्यपदस्य विकल्पविषयादिपदानां च योगसम्भवादिति शेषः । धर्मविशेष-
स्वीकारे योगस्य दुर्वात्वात् । योगेनेति । उपात्त्याया अभावो निरुपात्त्यमित्यर्थोभावसमाससहपदस्येति आदि ।
यहुमीहेरुपात्त्याविरहाश्रये शक्तिसमबन्धनिरुद्धलक्षणासम्भवेन लक्षणासम्बन्धनासङ्गते । यद्वा—निरुद्धलक्षणापरतयै-
वाय प्रत्य उक्तशेषादिपूरण विनैव व्याख्येयः । अस्मिन् पक्षे विकल्पे विषयत्वादिति दृष्टान्तार्थम् । यद्यप्येतावता अतत्
पदजन्यपदार्थस्मृतिविकल्परूपप्रतीतिविषयताया व्ययस्थापितत्वात् तावदेवाप्रतीत्यमानत्वमसत्त्वमिति शब्दाया अपि निरा-
सामभवः, तथापि पातञ्जलस्वीकृताया अपि उक्तप्रतीते स्मतेऽस्वीकारे वाचक उक्ताशब्दासामानान्यमाजिनाह मूले—
असत्तोऽप्रतीताविति । तत्प्रतीतिं तु अरादशे विकल्परूप, वैलक्षण्यशे प्रमाणरूप सम्भवतीति भावः । असत्प्र-
तीतिः अगद्यमिति । तत्प्रसक्तौ हि तन्निरास इति भावः ।—अस्तत्पदेनेति । निरुपात्त्यपदस्यापरापराइया स्यात् ।
अपरोक्षतयाप्रतीत्यमानत्वमिति । अपरोक्षतया परोक्षभिन्नतया । नृतीयाथो वैशिष्ट्यं सतीत्यन्यविषयुदात्तावरात्
परोक्षसदृश प्रमाणजन्यत्वमपि लभ्यते । तथाच परोक्षान्यप्रमाणजन्यप्रतीतिविषयत्वाभावः समुदाहार्यः । अत्र प्रतीते
प्रलक्षत्वेन मिथेने परोक्षान्यज्ञानतन्निवेदापेक्षया राषयमित्यभिप्रेत्याह—प्रमाणजन्यप्रत्यक्षाविषयत्वमिति । अत्र
प्रमाणपद मूलविधान्यत्वेन वृत्तिज्ञानोपादायोस्तत् परणतत्प्राप्तानयोपपन्नं, न तु चतुस्रादे, शुभार्दां प्रातिमादिपर-

तुच्छानिर्वाच्ययोः साधारणम् ; तथापि क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वं अत्यन्तासत्त्वम् , तच्च

सिद्धिव्याख्या ।

ऽपीत्यर्थः । क्वचिदिति । असन्नेति निषेधप्रतियोगितया प्रतीयमानेऽसत्यप्रसिद्धिवारणाय सत्त्वेनेति विशेषे-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

वेति । प्रकृतानुमानीयपक्षे ज्ञायमानमित्यादिः । तथाच सामान्यानुमाने सत्त्वेन प्रतीत्यर्हमित्यस्य पक्षविशेषणस्योक्तत्वेन तादृशविशेषणविशिष्टप्रपञ्चे प्रतिपक्षेत्यादिमिथ्यात्वसिद्धावपि नालीकत्वमादायार्थान्तरमिति भावः । ननु—शून्यथादिनो माध्यमिकस्य मते सर्वं मिथ्येति स्वीकारेऽपि घटः सन्नित्यादिधीः स्वीक्रियते, सर्वानुभवसिद्धायास्तस्या अपलापासंभवात् ; तत्रचावाध्यरूपसत्तादात्म्यं न भाति, किंत्वर्थक्रियाकारित्वमिति तैः स्वीक्रियते; तथाचान्यैरपि तथैवोप्यतां-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

जतादौ चातिव्याप्तेः— यथाश्रुते इति । प्रमाणजन्यलानन्तर्भावे इत्यर्थः । यथापि नित्यातीन्द्रियस्येश्वरीयनित्यप्रलक्ष-
विपयत्वेऽपि जन्यप्रलक्षणाविपयत्वेनातिव्याप्तिः सन्निति; तथापि “ईक्षतेनांशचन्द्रम्” इत्यधिकरणे ईशस्य ‘स ईक्षते’ति श्रुत्युक्ते-
क्षणकर्तृत्वोपपादनाय जगद्धिपयकतरीयेक्षणस्य तदुपाधिभूतमूलाविद्यापरिणामरूपस्य जन्यत्वोपगमात् जन्यप्रलक्षणाविपयत्वं
न गित्वातीन्द्रियस्येत्वंतः प्रमाणपदमुक्तार्थकमुपात्तम् । ननु नित्येत्वादिदुपपन्नपरिहारायैव प्रमाणजन्यत्वमपहाय प्रलक्षणाविप-
यत्वमसत्त्वमित्युच्यते इति—चेत्, सत्यं; प्रलक्षं नाम वृत्तिविशेषोपाभिव्यक्तं चैतन्यं, चैतन्यमेव वा, तद्विपयत्वं, तत्तादात्म्य-
रूपं, सत्त्वेनप्रतीत्यर्हत्वं च सद्रूपचित्तादात्म्यमिति पूर्वमुक्तम् । तथाच प्रलक्षणाविपयत्वं असत्त्वपदार्थत्वेन सिद्धान्तयिष्यमाण-
सत्त्वेनप्रतीत्यनर्हत्वेनेति तदन्यस्यासत्त्वपदार्थत्वशङ्काया असंभवात् । चित्तादात्म्यं तु अलीके प्रातीतिकमपि नास्ति, ब्रह्म-
णि तु चित्प्रतियोगिकत्वोपलक्षिततादात्म्यमस्ति; अतएव सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वंनिषेधेऽपि चिद्विभक्त्यस्य पक्षतावच्छेदके प्रवेशः ।
एवं चित्तादात्म्यं घटाभावे घटाभाववत् स्वस्मिन्नप्यस्तीति ग्रन्थकृतैवोक्तं सतत्त्वमिति नासंभवातिव्याप्ती शङ्कनीये । सूत्रे-
साधारणमिति । तथाचास्यासत्त्वपदार्थत्वे अनिर्वाच्ये असत्त्वव्यवहारप्रसङ्ग आद्येऽप्येतेति भावः—तथापि इति ।
तत्रासत्त्वपदार्थ इति शेषः । उक्तव्यवहारप्रसङ्गात् गौरवाच्चेति भावः ।—क्वचिदिति । किन्तित्यादिः । व्यावहारिकप्राति-
भासिकयोः परस्परविधानयोः सत्त्वेनाप्रतीतेरितिप्रसङ्गस्य वारण्याय क्वचिदप्युपाधाविति । सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वंसामान्या-
भावभावकं । पूर्वं ग्रन्थकारोक्तं च प्रयोजनमनुसन्धेयम् । तथाचान्यत्रासत्त्वनिश्चयसदृष्टस्य प्रतिपक्षोपाधौ त्रैकालिकनिषे-
धप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वनिश्चयस्य नेदृशासत्त्वपदार्थनिश्चयकत्वम् ; तादृशप्रतियोगित्वानां सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वाभावहाना-
फ्रान्तत्वेनासत्त्वपदार्थविशेषणत्वाभावेन तदीयविशेषणनिश्चयानात्मकत्वादिति भावः । नन्वेवमपि—सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्र-
तियोगित्वेन निश्चिते प्रपञ्चरूपे पक्षे निरुक्तासत्त्वपदार्थसंशयेऽपि तादृशप्रतियोगित्वस्य पक्षीभूतप्रपञ्चादप्यत्रालीके सत्त्वेन-
प्रतीत्यर्हत्वाभावरूपासत्त्वपदार्थव्याप्तिनिश्चयः संभवति; प्रपञ्चस्य क्वचिदुपाधौ सत्त्वेनप्रतीत्यर्हत्वे सर्वत्र त्रैकालिकनिषेध-
प्रतियोगित्वं भज्येतेति अनुकूलतर्कसत्त्वात् । तथाच सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्यासत्त्वपदार्थत्वाभावेऽपि निरुक्त-
मिथ्यात्वनिश्चयान्त उक्तीत्या प्रपञ्चे जातेन तन्निश्चयेन निरुक्तासत्त्वनिश्चयार्थान्तरं दुर्बलं इत्यत आह—तद्येति ।
सत्त्वेनप्रतीत्यर्हत्वं चेत्त्वर्थः । शुक्तिरूप्यादेः बाधोत्तरं सत्त्वेन प्रतीतेरभावात्प्रत्येवेत्त्वसत्त्वतमेत उक्तं, पाधात्पूर्वमिति । ननु-
तत्रास्त्येनेति सर्वं, तथापि उक्तीत्या तन्निश्चयार्थान्तरं दुर्बलं इत्यतः पूर्यति टीकायां—प्रकृतानुमानपक्षे ज्ञाय-
मानमित्यादिरिति । तथाच पक्षे तद्व्याप्तं तन्निश्चयः । नास्ति न संभवतीत्यर्थः । ननु—उक्तकारणसत्त्वे कुतः
न संभवति—इत्याशङ्क्य मिथ्यात्वानुमितिरूपधाधनिश्चयेन प्रतिबन्धादित्याह—तथाचेति । अलीकत्वं तन्निश्चयापत्ति
आदाय । तत्प्रयुक्तम् । न चैवं—प्रपञ्चस्य क्वचिदुपाधौ सत्त्वेनप्रतीत्यर्हत्वे उक्तीत्या निश्चितं सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रति-
योगित्वं भज्येतेति तर्कपरहस्तमिदमिति—वाच्यम् ; यदुपाधौ यस्य सत्त्वेनप्रतीतिस्तदुपाधिनिष्ठत्रैकालिकनिषेधप्रतियो-
गित्वस्यापि सिद्धान्ते तादृशप्रतीतेर्ग्रन्तया स्वरूपावच्छिन्नस्य पारमार्थिकत्वावच्छिन्नस्य धोपगमेनोक्तकर्तृप्रसारादित्यभि-
प्रायः । ननु—शुक्तिरूप्यादेः सत्त्वेनप्रतीतेः सर्वैरुपगमात् तदुपगमशङ्कावारकस्य न चेतिग्रन्थस्य निर्देवत्वमित्यतः
तदवतारयति—ननु शून्येति । तथैव अर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वभावेनैव । यद्यप्येवं प्रकृते न क्षतिः, तादृशसत्त्वेन-
प्रत्यवार्हत्वास्य पक्षविशेषणतया तदभावरूपासत्त्वस्य प्रपञ्चे तिष्ठसंभवात् ; तथापि यस्तुतमिदमुच्यते तत्रिरासत्त्वमिति
धोषम् । सत्त्वेनेत्यस्य अर्थक्रियाकारित्वेनेति नार्थः, तत्रप्रतीत्याभासोक्ततत्प्रतीतिगिराकरणानुपपत्तेरित्यत आह—
सत्त्वेनेति । सत्त्वं अवाप्यत्वं । रूपं । ब्रह्मधर्मत्वेन प्रपञ्चस्य प्रतीतेः । स्वरूपसंबन्धसंसर्गकत्वे भ्रमत्वं स्यात्, अतः

शुक्तिरूप्ये प्रपञ्चे च वाधात् पूर्वं नास्त्येवेति न तुच्छत्वापत्तिः । नच वाधात् पूर्वं शुक्तिरूप्यं प्रपञ्चो वा सत्त्वेन न प्रतीयते । एतदेव सदर्थकेनोपाधिपदेन सूचितम् । शून्यवादिभिः सदधिष्ठानभ्रमानङ्गी-

सिद्धिव्याख्या ।

पणम् । तच्चेति । निरुक्तसत्वमित्यर्थः । बाधोत्तरकालमस्त्येवेति सामान्यमेवेत्यभिप्रायेण बाधात्पूर्व-मित्युक्तम् । एतदेव दर्शयति—नचेति । ननु—जगति रूपादौ च एवंविधासद्वैलक्षण्यस्य शून्यवादेऽपि सत्त्वात्तैःसह साम्यापत्तिः इत्याशङ्क्याह—एतदेवेति । कचिदप्युपाधावित्येतदेव । प्रतिपन्नोपाधाविति मिथ्या-त्वंलक्षणघटकेनैतदर्थकेनोपाधिपदेन सूचितमित्यर्थः । ततश्च न शून्यवादिभिः साम्यमिति भावः । तत्र हेतुमाह—शून्यवादिभिरित्यादिना । इदमुपलक्षणं, वस्तुतो ब्रह्मभिन्ने शून्यवादिभिरस्माकं साम्य-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तत्राह—नच बाधादित्यादि । सत्त्वेन अबाध्यरूपसत्तादात्म्येन । माध्यमिकान्यैः सर्वैरपि वादिभिरिति शेषः । तथाच माध्यमिकभिन्नानामनुभवस्तादाह इति भावः । ननु—तथापि विशेषानुमानेपूकविशेषणस्य पक्षे अनुक्तत्वाद्-ध्यान्तरम्, उक्तमिथ्यात्वस्य मिथ्यालक्षणत्वासंभवशालीकेऽतिव्याप्तेः—तत्राह—एतदिति । प्रपञ्चस्य सत्तादात्म्येन प्रतीयमानत्वमेव । सदर्थकेन अबाध्यार्थकेन । प्रतिपन्नपदयुक्तेनेति शेषः । उपाधिपदस्य स्वसमीपवर्तिनि स्वधर्मसं-क्रामकार्यकत्वात्, स्वसमीपयुक्तिदृश्यत्वायच्छेदेन स्वगतसत्यादिधर्मभ्रमजनकरत्वस्य प्रकृते तात्पर्यविषयत्वात्, सर्वो-धिष्ठानमेव प्रकृते उपाधिपदार्थ इति भावः । लक्षणपक्षे तु उपाधिपदस्य सदर्थकत्वं विशेषानुमानपक्ष इवेति वक्ष्यते । सूचितमिति । प्रतिपन्नपदस्य स्वतादात्म्यधीविशेषार्थकतयोपाधिपदार्थं सति प्रपञ्चरूपस्वतादात्म्यधीवि-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

स्वाप्रयत्नादात्म्यसंसर्गकत्वं वक्तव्यम् । तथाच गौरवमत आह—अबाध्यरूपसत्तादात्म्येनेति । तादात्म्यस्यापि प्रतियोगितासंबन्धेन ब्रह्मधर्मत्वेन लप्रत्ययार्थत्वम् । तृतीयार्थः प्रतीत्यन्वयि संसर्गलम्; तथाच प्रपञ्चे तादात्म्येन ब्रह्मैव सद्व्यं प्रकार इति भावः । माध्यमिकैस्तथापुनगमात् सर्वैरपि इत्यसन्नतमतः पूर्यति—माध्यमिकान्यैरिति । तेषामपि तथा स्वीकारे किं प्रमाणमस्य आह—तथाचेति—नन्वेतदेवेत्यादिनोपाधिपदस्य सदर्थकत्वकथनं ध्यर्थः; उक्तरीत्या उक्तपक्षविशेषणैर्नैव निर्वाहादतः तत्सार्थकयितुं अवतारयति—ननु तथापीति । ननु—विशेषानुमानेऽपि उक्तपक्ष-विशेषणं पूर्यते, अतो नार्थान्तरमत आह—उक्तमिथ्यात्वस्येति । प्रतिपन्नं स्वप्रकारकर्धीविशेष्यो य उपाधिपरिफरणं तमिष्टैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वस्येत्यर्थः । अलीके इति । इव्यं घट इतिवत्, असन्तृष्टमिति विकल्प-रूपश्रुत्युपगमेन स्वमेवालीकस्य रूपान्तरेण प्रतिपन्नोपाधिस्वनिष्ठात्यन्ताभावयोगित्वस्य तत्र सत्तादिति भावः । पूर्ववाक्ये प्रपञ्चः सत्त्वेन न प्रतीयत इति न, किन्तु प्रतीयत एवेत्यर्थात् सत्त्वेन प्रतीयमानत्वविशिष्टप्रपञ्चस्य प्रपञ्चविषयकप्रतीतिर्था प्राधान्येन प्रकान्तत्वेऽपि तात्पर्यवशादत्र सत्त्वेन प्रतीयमानत्वरूपविशेषणपरामर्शक एव एतच्छब्दो नमुत्तकलिङ्गतादित्याह—प्रपञ्चस्येति । “सत्ताधो धीरशस्तयोः” इति कौशात् सत्पदस्य नानार्थकत्वात् सर्वाधिष्ठानत्वलाभकोपाधिपदस्य सदर्थ-कत्वसंभवाय च व्याचष्टे—सदर्थकत्वेनेति । धृतरथ्यकासधातोः सदिति शत्रुर्गतं, तत्र शत्रुर्धर्वतमानसाविवश्या यत्सर्वदा वर्तमानमित्यक्षरार्थः, कालत्रयेऽप्यबाध्यमिति यावत् इत्याशयेनाह—अबाध्यार्थकेनेति । तात्पर्यं हि, अबाध्य-त्वेनैव ब्रह्मणो बोधकम् । “असन्नेव समवति । असत् ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्तित्वेति चेद्वेद । सन्तमेन ततो विदुः” इति श्रुतेः । तावन्मात्रेणोक्तार्थलाभादाह—प्रतिपन्नैति । उपाधिपदस्य कथं सदर्थकत्वमत आह—उपाधिपदस्येति । उप समीपवर्तिनि स्वधर्ममादाधाति संक्रामयति इति व्युत्पत्तेरिति भावः । संक्रामो न गमनं, किन्तु ज्ञानं; गत्यर्थानां शानार्थत्वात्; तथान्यस्मिन् स्वधर्मोदगाहिलात् भ्रमरूपमित्याशयेनोपाधिसामान्यार्थकोपाधिपदेन कथं ब्रह्मण एव लाभ इति शङ्कानिरासाय फलितार्थमाह—स्वसमीपवर्तिदृश्यत्वायच्छेदेनेति । जगत्तुपाधीनां स्फटिकादिकाधिकिचिद्वस्तुनि धर्मसंक्रामकारणां व्यापृतेषु अवच्छेदेनेति । ईदृशभ्रमजनकरत्वं यत्र तथस्य दृश्यरूपधर्मिनोऽप्यात्सत्त्वदेवेत्याह—सर्वा-धिष्ठानमिति । तस्य सत्पदार्थकालत्रयाकार्यरूपं ब्रह्मैव, चाप्यस्य स्वात्मकदृश्यानिष्ठानत्वेन शोभाधिष्ठानताभावाति भावः । एतदभिप्रायेणैव सदर्थकेति मूले उक्तं, न तु ब्रह्मार्थकेति; टीकायां चाबाध्यार्थेनेति विदुः । तादात्म्येन प्रतीयमान-त्वस्य प्रतिपन्नोपाधिपदार्थान्त्वमप्रतीतेः सूचितमित्युक्तम् । अर्पणो लम्भितमिति तदर्थः । तदुपपादयति—प्रतिपन्नपद-

गौडप्रधानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

शेष्यत्वस्य शब्दतो लाभेन प्रपञ्चे सत्तादात्म्येन प्रतीयमानत्वस्यार्थतो लाभ इति भावः । नच—अथाप्यत्वापेक्षया कालसंबन्धित्वमेव लघु, तस्य कालिकविशेषणतारूपविलक्षणसंबन्धप्रतियोगित्वरूपत्वात् ; तथाचोक्तप्रतियोगित्वे सति कालसंबन्धित्वमेव साध्यतामिति—याच्यम् ; पृत्तस्येव तस्यापि साध्यत्वसंभवात् । लक्षणत्वपक्षेऽपि यथासंश्लेषेणैवैवमर्थान्भावात्, प्रतिपक्षोत्पादिविपरणायुक्तौ उपाधिपदसाधेयंयाय तस्यावाप्याध्यंकरत्वस्योक्त्याद्य । ननु—सदर्थको-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

स्येति । सति अवाच्ये । सत्तादात्म्येन अवाध्यतादात्म्येन । तथाच स्वतादात्म्यधीविशेष्यभूतसन्निष्ठैकात्मिकनि-
पेधप्रतियोगित्वरूपमिध्यात्वलक्षणस्य शब्दलभ्यस्य नालीकेऽतिव्याप्तिः । सति असत्तादात्म्यधीविशेष्यत्वानुपगमेन स्वप-
देनासतो दुर्धरत्वात् ; एवं विषयलाघवच्छिन्ने पक्षे उक्तमिध्यात्वनिर्दिष्टं सत्तादात्म्येन प्रतीयमानत्वसाध्यतः विदेदुर्वार-
तया तथा प्रतिबन्धान्न तदभावरूपासलस्य सिष्यापतिरुपाध्यान्तरम् । यद्वा—स्वतन्त्रविशेषेऽनुपगमात् सत्तादात्म्येन प्रतीय-
मानत्वे सति, यावत्सदधिकरणकालान्ताभावप्रतियोगित्वमेव लक्षणं साध्यं चेति तत्सिद्धैव नोक्त्यान्तरातिव्याप्ती इति भावः ।
अत्र प्रथमकल्पे उक्तदोषोर्वारणाय मिध्यात्वशरीरे प्रतिपन्नपदार्थेऽवाप्यत्वरूपं सत्त्वं प्रविष्टं, तच्च निपेधप्रतियोगित्वेन
प्रतीयमानत्वरूपसाध्यलाभारूपं, तत्र च गौरवमित्याशङ्कते—नचावाध्यत्वापेक्षयेति । यथाश्रुतमेव सम्यक् । द्विती-
यकल्पे तु प्रतीयमानत्वस्वानतिप्रयोजनत्वात् अनुयोगितया सत्प्रतियोगिकतादात्म्यवत्त्वमेव सत्यन्तार्थः । तदभावोऽसत्त्वं,
तत्रापि गौरवमित्याशङ्कते—नचेति । अवाध्यत्वेति । अवाध्यतादात्म्येस्यार्थः । सत्त्वेन अवाध्यरूपसत्तादात्म्येनेतिवत् ।
ननु—कालानुयोगिकसंबन्धप्रतियोगित्वरूपकालसंबन्धित्वं; अलीकेऽपि स्वस्वरूपसंबन्धरूपविशेषणताप्रतियोगित्वसंभवात्
कालानुयोगिकत्वनिवेशः । तच्च सत्प्रतियोगिकतादात्म्यानुयोगित्वापेक्षया न लघु, अत आह—तस्येति । कालिकत्वं
न कालानुयोगिकत्वं, किन्तु अपरपदमेव धर्मान्तरमतो न तौत्यतादवस्थमित्याह—विलक्षणमिति । तथाचोक्तविलक्षण-
निवेशादेव नालीकेऽति प्रसङ्गः । भवदुक्तसत्यन्तार्थं तु तादात्म्यानुयोगित्वस्मात्सत्तादात्म्यानुयोगित्वमादायालीकेऽति-
व्याप्तेर्वारणाय सत्प्रतियोगिकत्वनिवेशस्वावश्यकत्वात् न तौत्यमिति हृदयम् । यदितु असत्तादात्म्यव्यापृत्तं सत्तादात्म्येऽपि
वैलक्षण्यं स्वीक्रियते, तदा तु तुल्यत्वात्त्रेयं द्वितीयकल्पे शङ्केति बोध्यम् । ननु—कालसंबन्धित्वे सति सत्तादात्म्यधी-
विशेष्यत्वावर्द्धमितिर्नैकात्मिकनिपेधप्रतियोगित्वस्य यावत्सदधिकरणकोक्तनिपेधप्रतियोगित्वस्य वा मिध्यात्वलक्षणत्वे
असत्यतिव्याप्तिपरिहारेऽपि तस्य साध्यत्वे विशेषानुमाने उक्तरीत्याऽर्थान्तरं दुर्वारम् ; उक्तविशिष्टरूपमिध्यात्वविधयस्य
सत्तादात्म्याद्यभावरूपासत्त्वनिधयं प्रति विरोध्यविषयकत्वेनाप्रतिबन्धकत्वात्, सत्तादात्म्याद्यभावापेक्षया कालसंबन्ध-
रथाभावस्यैवासत्त्वरूपत्वेऽप्युक्तमिध्यात्वनिधये कालसंबन्धित्वस्य सामानाधिकरण्यासंबन्धेनोक्तप्रतियोगित्वे भासमानतया
मिध्यात्वनिधयस्य विषयलाघवच्छिन्ने पक्षे तदवगाहितेनोक्तासलनिधयेऽप्यविरोधितादित्याशङ्क्य तस्य तद्विरोधित्वाय
साध्यभूतमिध्यात्वे कालसंबन्धित्वं विशेष्यविधया निवेशयति—तथाचेति । यद्यपि कालसंबन्धित्वविशिष्टोक्त-
प्रतियोगित्वस्य साध्यत्वेऽपि तत्रिधयादर्शितं उक्तप्रतियोगित्वविशिष्टकालसंबन्धित्वनिधयसंबन्धेन कालसंबन्धित्वला-
भारूपा सत्त्वनिधयवारणसंभवः; तथापि अविच्छिन्ने मिध्यात्वानुमित्तैवोक्तनिधयापत्तिरुपाध्यान्तरवारणाय विशेषण-
विशेष्यभावव्यत्यास आदतः । पृत्तस्येव कालसंबन्धित्वघटितस्येव । तस्यापि अवाध्यत्वेनाधिकरणघटितस्य,
स्वातन्त्र्येणावाध्यतादात्म्यवत्त्वघटितस्य धापि । साध्यत्वसंभवादिति । व्यापके व्यर्थविशेषणताया अद्वयणतया
लघुसाध्यघटितस्यापि गुरोः साध्यता संभवति । प्रकृते तु गुरो लघोरघटकत्वेन तस्य मुत्तारं तत्संभवः । कालिक-
विशेषणतायामिव साध्यतादात्म्ये वैलक्षण्यागमे द्वितीये तयोः समशरीरत्वाच्चेति भावः । अत्र लाभेन कालसंबन्धित्वस्य
सत्त्वपदार्थत्वे तद्विरोधिसत्तादात्म्यघटितस्य कथं साध्यता ? विलक्षणतादात्म्योपगमे तदभावस्यापि समत्वेन असत्त्व-
पदार्थत्वेन तद्विरोधिककालसंबन्धित्वघटितस्य कथं साध्यता ? अर्थान्तरानिराकरणादिति न शङ्कनीयम् ; कालसंबन्धित्व-
सत्तादात्म्ययोः समनियतत्वेनैकतरस्य मिध्यात्वघटकतया सिद्धं अपरस्यापि सिद्धिसंभवेनोभयविधासत्त्वनिधयरूपान्त-
रापत्तिवारणसंभवादित्वावधेयम् । लक्षणत्वपक्षेऽपीति । व्यवहारस्य लक्षणप्रयोजनत्वे लघोः संभवे गुरोः मिध्यापदार्थ-
तावच्छेदकत्वासंभवेऽपि व्यावृत्तेर्लक्षणप्रयोजनत्वे लघ्यघटितगुरोः व्यावर्तकत्वसंभवादिति भावः । ननु—तथापि लघु-
संभवे गुर्वेव मूले कस्मै प्रयोजनाय उक्तमत आह—प्रतिपक्षेत्यादीति । प्राचीनोक्तानामेव परद्वयणनिरासायात्र समर्थ-
नीयत्वादिति भावः । ननु—उपाधिपदेन प्रपञ्चस्य सत्त्वेन प्रतीयमानत्वसूचने हेतुतया श्रुत्यवादिनां सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वा-
स्वीकारकथनं मूलकृतोऽसन्नतं, तेषां तत्त्वोकारस्य तद्विषयकत्वादित्याशङ्क्य तत्कलयान्तरानिरासहेतुतया तत्तद्व्यतिरु-

सिद्धिव्याख्या ।

मिष्टमित्यपि ध्येयम् । यत्तु — त्वयाऽप्यसत्त्वेन प्रतीयेत्येति वदतोक्ताप्रतीतिं प्रति प्रयोजकत्वेनान्यदेवास्तत्वं वक्तव्यम्, अन्यथा क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेनाप्रतीयमानं चेदप्रतीयमानं स्यादित्यापाद्यापादकयोरभेदः स्यात्—इति । तन्न; क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीयन्तर्हं चेन्न प्रतीयेत्यापाद्यापादकभेदस्य स्फुटत्वात् । क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेनाप्रतीयमानत्वमसत्त्वमिति लक्षणेऽपि, सत्त्वेनाप्रतीतेरपरोक्षत्वेनाप्रतीतौ प्रयोजकत्वेनापाद्यापादकभेदस्य स्फुटत्वेनाभेदायोगाच्च । यच्च—ब्रह्मण्यङ्गीकृतं यत्प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेध-प्रतियोगित्वरूपवाध्यत्वाभावात्मकं सत्त्वं तद्विरुद्धस्वैवासद्रूपत्वं वाच्यम्, अन्यथा ब्रह्मण्यपि सत्त्वेन प्रती-त्यर्हत्वं तथाप्रतीयमानत्वं वा सत्त्वं स्यात्—इति । तदपि न; ब्रह्मनिष्ठसत्त्वाविरुद्धसत्त्वस्य निर्वक्तुम-शक्यत्वात् । तथाहि—ब्रह्मनिष्ठसत्त्वाविरोधित्वं तद्विरुद्धव्याप्यत्वं वा, किंवा तद्विरुद्धरूपत्वम् । नाद्यः; तस्यासत्त्वसत्त्वात्, व्याप्यत्वस्य सामानाधिकरण्यगर्भत्वात्, असतो निरधिकरणत्वात् । न द्वितीयः; तस्य प्रपञ्चसाधारणत्वेनासत्त्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगात्, असतः प्रतिपन्नोपाध्यभावेन तथोक्तलक्षणासं-भवाच्च । अतएव—तद्विरुद्धरूपत्वमेव ब्रह्मनिष्ठसत्त्वाविरोधित्वेन विवक्षितं, नच तस्य प्रपञ्चसाधारणत्वे-नासत्त्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगः, प्रपञ्चः प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगि न वेति, विप्रतिपत्ति-दशायां ब्रह्मनिष्ठसत्त्वाविरुद्धस्य तत्रासिद्धत्वेन प्रपञ्चसाधारणासिद्धेरिति—निरस्तम्; उक्ताध्याप्यत्वरूप-सत्त्वविरहात्मकत्वाङ्गीकारादसत्त्वस्य । अतएव च—प्रतिपन्नोपाधौ संसृष्टत्वेन प्रतीतत्वमात्रं तन्न; लाघवात्, न तु तत्प्रमाणप्रतिपन्नत्वं; गौरवात्, एवंचासन्नशृङ्गादेरपि विशेषादर्शनदशायां भृगुकर्ण

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

पाधिपदेनापि प्रपञ्चस्यालीकत्वमादायार्थान्तरं दुर्धारम्, उक्तालीकत्ववादिना माध्यमिकेन प्रपञ्चे क्षणिकत्वादिभा-वनातिवर्त्यैश्वरत्वादेरिवाबाध्यत्वस्यापि शून्यत्वभावनानिवर्त्यस्य व्यावहारिकस्य स्वीकारेणाबाध्यत्वोपहितप्रपञ्चे प्रपञ्च-तादात्म्यधीविशेष्यत्वस्वीकारात्—तत्राह—शून्येत्यादि । शून्यत्वादिभिः माध्यमिकमत्तानुयायिभिः । अबाध्य-त्वोपहितास्वीकारादिति शेषः । सद्धिपट्टानकेति । अबाध्यत्वोपहितविशेष्यकेत्यर्थः । अवश्यकृतेनार्थक्रियाकारित्वे-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

मवतारयति—ननु सद्धिकेति । उक्तालीकत्ववादिनेति । सन्नह्यप्रपञ्चालीकत्ववादिनेत्यर्थः ।—माध्यमिकेनेति । स्वीकारद्वयान्वयि । ननु एतन्मते प्रपञ्चस्यालीकतया चाध्यत्वात् कथं तस्याबाध्यत्वोपहितत्वम्, तत्राह—प्रपञ्चे इति । क्षणिकत्वं स्वाधिकरणक्षणासत्त्वाधिकरणक्षणावृत्तित्वम् । भावना निदिध्यासनाधीनो दृढतरसंस्कारः । निवृत्तिः । कारणीभूताज्ञानेन सह नाशः । स्थिरतरत्वं तादृशक्षणावृत्तित्वम् । अबाध्यत्वस्य बाधकज्ञानाविषयत्वस्य । शून्यत्वं बाधधी-विषयत्वम् ।—स्वीकारेणेति । अन्यथा क्षणिकत्वभावनाया इव शून्यत्वभावनायाः तदीयशास्त्रविहिताया वैयर्थ्य-स्यादिति भावः । स्वीकारादिति । तथांचाबाध्यतादात्म्येन प्रतीयमानत्वस्यापि तन्मतेऽलीकप्रपञ्चसाधारणतया तदभावो नासत्त्वप्रदार्थः, न वा तन्निषेधः आपायेत; प्रतियोगिनिषेधेन प्रतिबन्धात्, किंतु शशशृङ्गाद्यनुगतोऽप्य एव कथित-सत्त्वप्रपञ्चेऽसत्त्वो वा धर्मोऽसत्त्वप्रदार्थः । अन्यत्रासत्त्वेन संप्रतिपन्ने प्रपञ्चे प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वनिष-याहितसर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपत्वव्याप्यधर्मनिषेधेन, तन्निषेधयापत्तिरुपाधौन्तरं च दुर्धारम्, उपाधिपदाधीनता-त्तादात्म्येन प्रतीयमानत्वनिषेधस्य विरोध्यविषयकत्वेन तदप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । ननु शून्यमिति शब्दं यदिति इति व्युत्पत्त्या सर्वेऽपि शून्यत्वादिन एवेत्यत आह—शून्यत्वादिभिरिति । (अत्र पातः)

१ शून्यत्वादिभिरपि शून्यत्वभावनानिवर्त्यानामपि नियदादीना यावत्सत्त्ववासन सत्त्वत्वाङ्गीकारेण व्यावहारिकस्वरूपाया उपपादान्तरम् । विद्यारण्यपातमितिभावत्वमनेव शून्यमन्तरम् । नः शून्यं नाम निमित्तत्वं तेनोपपन्नम् । अतएव तस्यैव शून्यनिर्दि-
२ शयानङ्गीकारात्प्रपञ्चानं विना सर्वत्रापासंभवेन सर्वनिषेधात्कालिद्विरिति तन्मा दुर्धनं भावतीत्यपरत्वात्तदानीं भित्तरेण ॥

सिद्धिब्याप्त्या ।

प्रविश्य गजो गर्जति इत्यादिशब्दाभासेन गजस्य भृगकर्णसंसृष्टत्वेनेव, 'हिमालये नृशृङ्गादिकमस्ति' इत्यादिशब्दाभासेन नृशृङ्गादेर्हिमालयादिसंसृष्टत्वेन प्रतीतिसद्भावात्प्रतिपन्नोपाधिकत्वमङ्गीकर्तव्यमिति—निरस्तम् ; तथा प्रतीतस्य नृशृङ्गादेरनिर्वचनीयत्वं नासत्त्वरूपत्वम् । न च—शब्दाभासेनाभासरूपानिर्वचनीयनृशृङ्गाद्यन्यासन्नृशृङ्गादेः प्रतीत्यभावे ब्रह्मजगतोस्तद्वैलक्षण्यासिद्धिप्रसङ्गः, वैलक्षण्यसिद्धेः प्रतियोगिज्ञानहेतुकत्वादिति—वाच्यम् ; भगवद्भिमताभासासन्नृशृङ्गादेरेवास्माभिरनाभासानिर्वचनीयनृशृङ्गादिरूपत्वेनाङ्गीकारेण तदतिरिक्तस्यानाभासनृशृङ्गादेरभावेनानिर्वचनीयविशेषरूपस्यैव शब्देन प्रतीतौ प्रतियोगिज्ञानस्यापि वृत्तत्वेन ब्रह्मजगतोस्तद्वैलक्षण्यसिद्धेः । न च—आभासासन्नृशृङ्गादेः प्रतीत्यभावे शब्दाभासेनाभासानिर्वचनीयमेव प्रतीयते, नत्वनाभासासन्नृशृङ्गादिकमिति भवदीयव्यवहार एवानुपपन्न इति—वाच्यम् ; अनाभासासन्नृशृङ्गादिकमिति भवदभिलाषमात्रेण तस्य प्रतीतावस्मदीयस्य तथाव्यवहारस्योपपत्तेः । न च—परोक्षस्थले भवताऽनिर्वचनीयार्थोत्पत्त्यस्वीकारात् अपसिद्धान्त इति—वाच्यम् ; तस्य पुरुषदोषत्वेन वस्तुदोषत्वाभावात् । न च—नवीनैस्तत्रान्यथाऽप्यतिरेव स्वीकृतेति—वाच्यम् ; परोक्षस्थल एवान्यथाख्यातिस्वीकारेण परोक्षस्थलमात्रे तैरपि तदनङ्गीकारात्, तथाऽनङ्गीकारे जगतोऽत्यन्तासत्त्वापत्तिरुपवाधकस्यैव मूलत्वात् । तथाचासत्यकुलक्षणस्यासंभवात् न जगतोऽत्यन्तासत्त्वापत्तिः । यदपि—ब्रह्मण्यपि सत्त्वेन प्रतीत्यहर्त्वं, तथा प्रतीयमानत्वं वा, सत्त्वं स्यात्—इति । तदपि न ; तयोः परस्परविरुद्धरूपत्वाभावात् । एतेन—येन पुंसां शशशृङ्गाभावो न निश्चितः तस्य गोशृङ्गमस्तीति वाक्यादिव शशशृङ्गमस्तीति वाक्यादपि ज्ञानोत्पत्तेरनुभवसिद्धत्वेन शशशृङ्गादावप्यसत्त्वं न स्यात्, न च—'घटधर्म्' इत्यादिनिरर्थकेष्विव पदार्थधीरेव वा, कुण्डमजीजनमित्याद्यपार्थकेष्विवान्वयधीर्वा नास्तीति—वाच्यम् ; विपरीतबोधकेषु योग्यताया अभावेऽपि अयोग्यताज्ञानाभावस्य योग्यताभ्रमस्य वा आकाङ्क्षादिसामग्रीसध्नीचीनस्य सत्त्वात्, अन्यथा प्रवृत्त्याद्यभावप्रसङ्गात् इति निरस्तम् ; योग्यताया अपि शब्दज्ञानसहकारित्वेन तदभावेऽस्माद्वाङ्मन्याच्छब्दबोधेऽनुपपत्तेः । न च—अयोग्यताज्ञानाभावस्य योग्यताभ्रमस्य वा आकाङ्क्षादिसामग्रीसध्नीचीनस्य सत्त्वाच्छब्दज्ञानोत्पत्तिः, अन्यथा प्रवृत्त्याद्यभावप्रसङ्ग इति—वाच्यम् ; तर्हि इदं रजतमित्यादिप्रात्यक्षिकभ्रमवदस्याप्यनिर्वाच्यविषयत्वोपपत्तेः । न च—अस्याप्यनिर्वचनीयत्वे शुक्तिरूप्याद्भेदो न स्यादिति—वाच्यम् ; को हि अनिर्वाच्यार्थनिर्वाच्यं भेदमुपध्वंसितः । यत्सत्वमेवमाक्षिपति, किन्तु निःस्वरूपात् । यथा च सत्त्वेन न निःस्वरूपविषयत्वं, तथोक्तं प्राग् । शशशृङ्गमस्तीति वाक्याभासाच्च अनिर्वचनीयजगत्शृङ्गविषयको भ्रम उत्पद्यत इत्यत्र परोक्षवाधकानां उद्भूतत्वाच्च । अत एव—“तथैक आहुः असदेवेदमप्र आसीत्” इति श्रुत्यापि असतः सत्वप्रतीतेस्तत्राव्याप्तिः । नचैतच्छ्रुतिगतासत्पदस्यापि आभासभूतानिर्वचनीयासत्परत्वं परेणाभ्युपगन्तुं शक्यम् ; तच्छ्रुतेर्वाह्यमतनिराकरणार्थं प्रवृत्ततया तत्रत्यासत्पदस्य बाह्यभिमतासत्परताया एव स्वीकार्यत्वात्, अन्यथा 'कथमसतः सज्जायेत' इत्युत्तरवाक्ये तन्निराकरणानुपपत्तेः—इति परास्तम् ; 'सदेवेदमप्र आसीत्' इत्यस्यार्थस्याभाव एव नत्वा प्रतिपाद्यते, नत्वसतः सत्त्वं विरोधादित्यत्र तत्राव्याह्यनवकाशात् । तस्मात्कचिदप्युपाधौ सत्त्वेनाप्रतीयमानत्वमसत्वमित्युक्तेऽपि न कोऽपि दोषः । ततश्चासच्छशशृङ्गादाविव प्रपञ्चे नात्यन्तासत्वमिति । यद्वा—सदनिर्वाच्यार्थान्वयत्वं, शशशृङ्गादीनामसत्त्वं न च—अनिर्वाच्यत्वस्य सद्बिलक्षणत्वे सत्यसद्बिलक्षणस्वरूपस्यासत्पदघटितमूर्तिस्वरूपतया असत्वनिरूप्यतयाऽन्योन्याश्रय इति—वाच्यम् ;

सिद्धिञ्चाख्या ।

अस्मिन्पक्षे वाध्यत्वस्यैवानिर्वाच्यत्वेन सदसद्वैलक्षण्यमात्रस्य वा सदसत्त्वानधिकरणगर्भस्य वा तत्त्वानङ्गी-
कारेणानिर्वाच्यत्वस्यासत्त्वाघटितमूर्तितयाऽन्योन्याश्रयानवकाशात् । नच—अनिर्वाच्यत्वे वाधान्यथानु-
पपत्तिं प्रमाणत्वेन वदताऽऽचार्येण ततोऽन्यस्यैवानिर्वाच्यत्वं वक्तव्यमिति—वाच्यम् ; वाध्यत्वस्यानिर्वा-
च्यत्वेऽपि 'यदि वाधयोग्यं न स्यात्, तर्हि वाधो न स्यादिति' वाधान्यथानुपपत्तेरनिर्वाच्यत्वे प्रमाणत्वेन
वक्तुं शक्यत्वात् । एतेन—सार्वत्रिकत्रैकालिकनिषेधाप्रतियोगिरूपसदन्यत्वस्यैवासत्त्वरूपत्वे लाघवादनि-
र्वाच्यमिन्नत्वं न निवेशनीयम् ; गौरवात्, ननु—व्यवहारानुरोधेन तदालम्बनतया अनतिप्रसक्तप्रवृत्ति-
निमित्तकल्पनं, न तु तत्त्वेन स्वाङ्गीकृतलघुशरीरकधर्मानुरोधेन व्यवहारनियमनं युज्यते; अन्यथा गौर-
वेण कारणव्यवहारालम्बनत्वेनानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वं न, स्वीक्रियेत, किंतु पूर्ववृत्तित्वमेव तथा
स्वीक्रियेत—इति चेन्न; लोकवेदयोरनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वादिकमादाय कारणादिव्यवहारस्या-
विगानसिद्धत्ववत्, सदनिर्वाच्याभ्यामन्यत्वमादाय नृशृङ्गादावसद्व्यवहारस्याविगीतत्वासिद्धेर्द्वैपम्यात् ।
तथाच लाघवेन सार्वत्रिकत्रैकालिकनिषेधाप्रतियोगित्वरूपसदन्यत्वमेवासव्यवहारालम्बनतया स्वीकर्तुमु-
चितं, न तु उक्तरूपसदनिर्वाच्याभ्यामन्यत्वं; गौरवादिति साधूक्तं—इति निरस्तम् ; सार्वत्रिकत्रैकालि-
कनिषेधाप्रतियोगित्वरूपसदन्यत्वस्य तुच्छानिर्वाच्यसाधारणत्वेनेष्टापत्तेः । नच—अनिर्वाच्यस्यापि स्वरू-
पेण त्रैकालिकनिषेधेऽसतोऽनिर्वाच्यात् अन्यत्वासिद्धिरिति—वाच्यम् ; सर्वत्र स्वरूपेण त्रैकालिकनि-
षेधप्रतियोगित्वस्य तुच्छानिर्वाच्यसाधारण्येऽपि क्वचिद्व्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वरूपात्यन्तासत्वस्य
प्रपञ्चे शुक्तिरूप्ये च वाधात्पूर्वमसत्त्वेनासतोऽनिर्वाच्यात् अन्यत्वसिद्धेः, अनिर्वाच्यत्वस्य सर्वत्र प्रति-
पन्नोपाधौ स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपत्वेऽप्यसतः प्रतिपन्नोपाध्यभावेन प्रतिपन्नोपाधिस्थतादृश-
निषेधप्रतियोगित्वस्यानिर्वाच्यशुक्तिरूप्यादौ सत्त्वेन नृशृङ्गादावनिर्वाच्यादन्यत्वसिद्धेश्च । नच—तद्गृहे
गोशृङ्गमस्तीति वाक्यात् गोशृङ्गस्यैव विशेषादर्शनदशायां हिमालये देवदत्तगृहे नृशृङ्गादिकमस्तीति वाक्यात्
नृशृङ्गादेरपि प्रतिपन्नोपाधिमतस्य दुर्वारत्वेन तस्यापि असदनिर्वाच्योभयसाधारणत्वेनासतो व्यावृत्तत्वाभा-
वेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति—वाच्यम् ; दत्तोत्तरत्वादिति । यद्वा—अर्थक्रियासामर्थ्याभावादिकं
वा शशशृङ्गादीनामसत्त्वं, न च—शुक्तिरूप्यादौ शुद्धे ब्रह्मणि चातिव्याप्तिः, शुक्तिरूप्यशुद्धब्रह्मणोरत्यन्तास-
त्वस्य स्वयानङ्गीकारादिति—वाच्यम् ; वाधानन्तरं प्रतियोगित्वेनान्ततः स्वनिवृत्तिं प्रत्येय जनकत्वेन शुक्तिरू-
प्यादावर्थक्रियाभावस्यासिद्धत्वात्, कटककुण्डलाद्यर्थक्रियाभावस्तूपन्नविनष्टरूप्यादौ विनश्यद्व्यवस्थागतकर्म-
करादौ चास्तीति तत्साधारणं नासत्त्वापादकम् । न च—वाधानन्तरं 'मम शुक्तिज्ञानं नष्टं' 'ममरूप्यभ्रमो
नष्टः' इतिवच्छुक्तिरूप्यमुत्पन्नं नष्टमिति' कदाप्यननुभवेन तदुत्पत्तिविनाशयोरैव प्रमाणाभाव इति—
वाच्यं; भ्रान्तिसमये पूर्वोत्पन्नाविनष्टशुक्त्वभिन्नतया ग्रहस्यैव प्रतिबन्धकस्य सत्त्वेन विरोधिज्ञानानुदयेन
रूप्यस्वाविनाशेन च शुक्तिरूप्यमुत्पन्नं नष्टमित्यनुभवाभावेऽप्यविवोपादानकत्वेनोत्पत्तेस्तत्त्वज्ञानानाशयत्वेन
च स्वनिवृत्तिजनकत्वस्य चापलपितुमशक्यत्वात् । न च—धापसमयेऽपि तथानुभवाभावात्तदुक्तिरूप्यो-
त्पत्तिविनाशौ अप्रामाणिकाविति—वाच्यम् ; तदात्यन्ताभावग्रहस्यैव प्रतियोगिग्रह इव तदुत्पादविनाशम-
हेऽपि प्रतिबन्धकत्वान् । तस्मात् अचनुभवस्यान्यप्रयुक्तत्वान्न ततः शुक्तिरूप्योत्पत्तिविनाशापलाप इति
उक्तार्थक्रियाजनके तत्र नातिव्याप्तिः । नापि ब्रह्मणि शुद्धेऽतिव्याप्तिः; तत्र दृढदण्डत्ववत् शुद्धदशायां
जनकतावच्छेदकविरहात्, सहकारिविरहाद्वाऽर्थक्रियाऽजनकत्वेऽपि तदृश्यायां तदविरोधान् । नच—अमङ्ग-

सिद्धिव्याख्या ।

कस्वभावतया ध्रुवधारितस्य विशुद्धचैतन्यस्वावच्छेदकीभूतधर्मवत्वसहकारिसङ्गे स्वभावव्याकोपापत्तिरिति—वाच्यम्; औपाधिकतत्सङ्गस्वीकारेऽपि तस्य स्वाभाविकासङ्गैकरूपित्वेन सहाविरोधात् । नच—असङ्गैकस्वभावतया ध्रुतस्याऽनागविद्यासङ्गस्यौपाधिकत्वं न संभवति, लोकेदयोरागन्तुकोपाधिप्रागभावप्रयुक्तप्रागभावप्रतियोगिन्यौपाधिकत्वदर्शनादन्यत्र तददर्शनाच्चेति—वाच्यम्; उपाध्यधीनस्थितिकत्वस्यौपाधिकत्वेन तस्य प्रकृतेऽपि संभवात्, तन्निवृत्तिप्रयुक्तनिवृत्तिप्रतियोगित्वेनौपाधिकत्वसंभवात् । नच—द्वितीयनिर्वचनं पारिभाषिकमिति—वाच्यम्; सर्वौपाधिकसङ्गहकत्वेनास्य सर्वसिद्धत्वात्, प्रत्युताविद्यासंबन्धासङ्गहकत्वेन भवदुक्तस्यैव पारिभाषिकत्वात् । अत एवापेक्षानुद्धिनित्वृत्तिप्रयुक्तनिवृत्तिप्रतियोगित्वादावपि तदुपाधिकत्वव्यवहारोऽङ्गीकर्तव्य एवेत्यलम् ॥ अथवा निःस्वरूपत्वमसत्त्वं, मिथ्याभूतन्तु न निःस्वरूपमिति न तस्यासत्त्वापत्तिः, नच—मिथ्याभूतस्यापि स्वरूपेणैव त्रैकालिकनिषेध इति पक्षे निःस्वरूपत्वं दुर्वारं, तस्य सस्वरूपत्वे स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यायोगादिति—वाच्यम्; मिथ्याभूतस्वरूपस्य सस्वरूपत्वेऽपि मिथ्यात्वादेव स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधसामानाधिकरण्ययोगित्वं; निस्वरूपस्य तु निःस्वरूपत्वादेव तदयोगितेति विशेषात् । ननु—प्रतिषेधस्य सदा प्रतियोगिस्वरूपप्रतिषेधकस्वभावत्वमस्ति, उत न; आद्ये प्रतियोगिस्वरूपेण सह सामानाधिकरण्यविरोधः, अन्त्ये स्वदेशे स्वकाले च प्रतियोगिस्वरूपसहिष्णोस्तत्प्रतिषेधस्य पारिभाषिकत्वापत्तौ तादृशाभावप्रतियोगित्वेऽपि स्वरूपेणाभावप्रतियोगित्वं न सिद्धेदित्यतस्तत्सिद्धयर्थं तत्र रजतादिस्वरूपं न सिद्धयतीति वाच्यम्; एवंचासत्त्वापत्तिर्दुर्वारा—इति चेन्न; स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्योभयसाधारणत्वेऽपि शुक्तिरजतादेरत्यन्तासत्त्वस्य परिहृतत्वात् । नच—निषेधाधिकरणे प्रतियोगिनोऽसत्त्वे सामानाधिकरण्यविरोधः, सत्त्वे वा तन्तुष्विवातन्तुष्वपि अभावस्य पटस्वरूपसहिष्णुत्वेन पटसत्त्वापत्तिरिति—वाच्यम्; किं तत्र पटस्वरूपमात्रमापाद्यते ? किंवाऽर्थक्रियासमर्थव्यावहारिकपटसत्त्वापातः ? आद्ये इष्टापत्तिः; तत्र प्रातिभासिकपटसत्त्वात् । द्वितीयेऽभावस्य व्यावहारिकपटस्वरूपसहिष्णुता न तत्स्वरूपसत्तापादिका, किंतु तत्सामग्री, सा च तन्तुष्वेवास्ति, नातन्तुष्वपि; कार्यव्यवस्थादर्शनेन तत्सामग्र्यास्तत्रैव कल्पनात् । नच—तन्तुषु व्यावहारिकपटसत्त्वकाले तत्र विद्यमानोऽपि तत्पटात्यन्ताभावो यथा तत्र पटसत्त्वाविरोधि, तथा तन्तुषु व्यावहारिकपटसत्त्वकाले तत्र विद्यमानोऽपि तत्पटात्यन्ताभावो यथा तत्र पटसत्त्वाविरोधि, तथा तत्रैव तन्तुषु पटसामग्रीशरीरप्रविष्टः तत्प्रागभावः स्वयमेव स्वनाशरूपं तमेव पटं न विरुन्ध्यात्; उत्पन्नो वा पटस्तत्रैव तन्तुषु विद्यमानं स्वकाले स्वाभावरूपं प्रागभावं न विरुन्ध्यात्, एवं स एव पटस्तत्रैव तन्तुषु स्वकालेऽपि स्वनाशसहिष्णुश्च नाशो वा स्वकाले तत्र प्रतियोगिभूतपटसहिष्णुश्च स्यात्, क्लृप्तविरोधत्वागस्य दोषत्वेन त्वयाऽनङ्गीकारादिति—वाच्यं, मित्रसत्ताकयोः पटात्यन्ताभावपटयोः तन्तुषु अविरोधेन तस्य पटसहिष्णुत्वेऽपि प्रतियोगिसमसत्ताकयोः प्रागभावध्वंसयोः प्रतियोगिना सह विरोधावश्यंभावेन पटसहिष्णुत्वेन विरोधावश्यकत्वात्, ध्वंसप्रागभावयोर्निराकरिष्यमाणत्वात् । यत्तु—यथा अपरोक्षप्रतीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या प्रातिभासिकस्य घटादिवत्सस्वरूपत्वं तथापरोक्षप्रतीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या धर्माधर्मादिवत्सतोऽपि सत्स्वरूपत्वं स्यात्—इति । तन्न; शब्दादिना धर्मोदः परोक्षतया प्रतीयमानत्वेन तत्प्रतीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या सत्स्वरूपत्वेऽपि, असन्नशृङ्गादेः शब्दादिनाऽप्रतीयमानत्वेन तदन्यथाऽनुपपत्त्यभावात् । नच—अस्मादेव वाक्यात्तत्प्रतीतिः, अन्यथाऽसद्वैलक्षण्यज्ञानं न स्यात्, तज्ज्ञानस्य प्रतिबोधिज्ञानाधीनत्वात्, असत्प्रतीतिश्च न स्यात्; विषयनिरूप्यप्रतीतिनिरासस्य विषयप्रतीतिं विनाऽयोगात्,

सिद्धिव्याख्या ।

असतः प्रतीतिमात्राविषयत्वे, असत्पदस्याबोधकत्वापत्त्या तत्समभिव्याहृतवाक्यस्याप्यबोधकत्वं च स्यात्; असतोऽसत्त्वेनाप्रतीतौ असत्त्वव्यवहारो न स्यात्; असत्त्वप्रकारकप्रतीतेरेव व्यवहारहेतुत्वात्, तदुक्तम्— 'असद्विलक्षणत्वाद्यैर्ज्ञातव्यमसदेव हि । तस्मादसत्प्रतीतिश्च कथं तेन निवार्यते ॥' इति—वाच्यम्; प्रतीत्यभावेऽप्यसतोऽसन्नृशृङ्गमिति विकल्पमात्रेणैव सर्वोपपत्तेः । तदुक्तम्— 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प' इति । शब्दज्ञानानुपातित्वं च, शब्दश्रवणोत्पत्तिकत्वम् । ननु—विकल्पः इच्छादिवद्ज्ञानानुपपत्तिर्वा ? ज्ञानविशेषो वा ? आद्ये जानामीत्यनुभवविरोधः, प्रवृत्त्याद्ययोगश्च । द्वितीये त्वसतः प्रतीतिरागतैव— इति चेन्न; आद्यपक्षे बाधकाभावात् । नचानुभवविरोधः; शशविषयं जानामीति वा अनुभवामीति वा— अनुभवाभावात्, विकल्पमात्रादेव प्रवृत्त्याद्युपपत्तेश्च । नच—शशशृङ्गस्यासत्त्वाज्ञानदशायां तदस्तित्वज्ञानस्य शोशृङ्गास्तित्वज्ञानवत् मात्रयाऽपि विशेषो नानुभूयत इति तस्यापि ज्ञानत्वं न स्यादिति—वाच्यम्; वाक्याभासानामासजन्यत्वाभ्यां विशेषस्य स्फुटत्वेन तस्य ज्ञानत्वसंभवात् । नचैवं—शुक्तिरूप्यादेरपि विकल्पमात्रं न तु प्रतीतिरिति स्यादिति—वाच्यम्; शब्दज्ञानानुपातीति विशेषणेन शब्दस्थल एव तदङ्गीकारेण शुक्तिरूप्यादेः शब्दत्वाभावेन वैपम्यात् । विकल्पस्य ज्ञानत्वे तु तदन्यज्ञानाविषयत्वमसत्त्वं, शुक्तिरूप्यादेरसत्त्वे तु प्रतीतिविषयत्वं, विकल्पान्यप्रतीतिविषयत्वं चानुपपन्नमिति ततो वैलक्षण्यात्सस्वरूपत्वं, नृशृङ्गादेश्चोक्तरीत्या निःस्वरूपत्वम् । एतेन—वस्तुशून्य इत्यत्रापि किमपि नोद्विखतीति वा ? असदेवोद्विखतीति वा ? आद्येऽनुभवविरोधः, व्यवहाराद्यनुपपत्तिश्च । नह्ययं घटादिवत्किमपि अनुद्विखन्ननुभूयते, द्वितीये तु इष्टापत्तिः—इति निरस्तम्; सोपाख्यधर्मानुद्वेखित्वस्य वस्तुशून्यरूपत्वादिति । वस्तुवस्तु—शशशृङ्गशब्दो निश्चितानन्वयित्वात् अपार्थको वा, सङ्गतिग्रहणाभावात् अवोधको वा । ननु—अपार्थकशब्देनाप्रत्याख्यकोक्तौ अनन्वयानिश्चयदशायां प्रवृत्तिपर्यन्तप्रतीत्यनुभवविरोधः, असत्प्रत्याख्यकोक्तौचेष्टापत्तिः—इति चेन्न; शशविषयं जानामीति अनुभवाभावात्, प्रवृत्त्युपपत्तेरुक्तत्वाच्च । नच—शौगिकशब्दानामवयवसङ्गतिव्यतिरेकेण पृथक्सङ्गत्यनपेक्षतया सतो वाऽसतो वाऽर्थस्य धोषनं संभवतीति—शङ्क्यम्; तावता सतोऽसतो वा अवयवार्थस्यैव बोधनसंभवेऽपि समुदायार्थस्य बोधनासंभवात् । समुदायस्य शशे शृङ्गाभार्वार्थकत्वात् । नच—तत्र तस्याः शक्तिरिति—वाच्यम्; नास्तीति पदसहितस्य तस्य तत्र शक्तेःसंभवादिति द्रष्टव्यम् । यत्तु—सर्वस्मिन् प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमित्यस्यात्यन्तासच्छब्देन तुल्यार्थकत्वात् अत्यन्तासत्त्वं दुर्वारं, तुल्यार्थकत्वं च तत्र तदानीमसदित्यनेन तदा निषेधप्रतियोगित्वस्यैव अत्यन्तासदित्यनेनापि सर्वत्र निषेधप्रतियोगित्वस्यैव प्रतीतेर्द्रष्टव्यम् । नच मिथ्याभूतस्यापि स्वरूपेणैव प्रतिषेध इति पक्षे तदभावःसप्रतियोगिकः, तुच्छाभावो निष्प्रतियोगिक इति वा, मिथ्याभूतस्य सदा सर्वत्र सदैलक्षण्यमात्रं, तुच्छस्य स्वरूपेणैव प्रतिषेध इति वा, वैपम्यं वस्तु शक्यम्; मिथ्याभूतस्य स्वरूपेणैव निषेध इति पक्षे स्वरूपस्यैवाभावेन तदभावस्यापि निष्प्रतियोगितया सप्रतियोगिकत्वाभावात्, स्वरूपेणैव प्रतिषेधे सदा सर्वत्र सदैलक्षण्ययोगाच्च—इति । तन्न; शब्दार्थसाम्येऽपि फचिदप्युपाधावित्यादिनाऽत्यन्तासत्त्वाभावस्य प्रपञ्चे उक्तत्वात्, असतः असत्त्वादेवात्यन्तिकनिषेधायोगेन मिथ्याभूतस्य तत्त्वोत्पत्तेरुक्तस्य मिथ्याभूतेऽसदैलक्षण्यस्य सिद्धेश्च । नच—असत्, नात्यन्ताभावप्रतियोगि, असत्त्वादित्यत्र हेतुहेतुमसत्त्वं अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमित्युक्तसाध्यविरोधीति—वाच्यम्; हेतुहेतुतासंस्वरूपस्य सदा निर्वाच्यमिन्नत्वादिरूपत्वे विरोधाभावात् । एतेन—जमत्त्वं प्रमाणमवग्याविषयत्वं

सिद्धिव्याख्या ।

विवक्षितं, तथाच तेन तादृशनिषेधाप्रतियोगित्वाभावसाधने विरोधशङ्कैव नेति कैश्चिदुक्तं—निरस्तम्; असत्, स्वरूपेण न सार्वत्रिकत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगि, प्रमाणसंबन्धाविषयत्वादिति साधने तस्यैवानुमान-प्रमाणत्वेन तत्संबन्धावश्यंभावेनासति प्रमाणसंबन्धाविषयत्वरूपहेतोः स्वरूपासिद्ध्यापत्त्या तस्य हेतूक-तुमशक्यत्वात् । एतेन—हेत्वन्तरानुपलब्ध्या पारिशेष्यादसत्त्वस्यैव हेतूकर्तव्यतया विरोधतादवश्यम्—इति निरस्तम्; असत्तुच्छादिपदजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वादिरूपहेत्वन्तरोपलब्धेश्च ॥ नच—तस्य प्रपञ्चेऽपि सत्त्वेन व्यभिचारः, नह्यसत्पदादिना प्रपञ्चो लक्षणयापि न प्रतिपाद्यते इत्यस्तीति—वाच्यं; शक्त्या तुच्छादिपदजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वेन हेतुत्वे व्यभिचाराभावात् । नच—येनापराधेनासति प्रतियोगित्वं नेत्यभ्युपगम्यते, तेनैवापराधेनासतस्तुच्छादिपदाशक्यत्वमभ्युपगम्यतामिति—वाच्यम्; तुच्छादिपदानामसति शक्तिग्राहकशक्तिविरोधप्रसङ्गेन तदशक्यत्वस्याभ्युपगन्तुमशक्यत्वात् । नच—संज्ञारूपेण तुच्छादिपदस्य शक्त्या देवदत्तादिप्रतिपादकत्वसंबन्धेन तत्पदजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वस्य तत्र व्यभिचार इति—वाच्यम्; संज्ञारूपेण तुच्छादिपदजन्यप्रतीतिविशेष्यमिन्नत्वस्यापि विशेषणेन तत्राव्यभिचारात् । तस्मादसत्त्वस्य सदसदनिर्वाच्यमिन्नतादिरूपत्वे न विरोध इति तत्त्वम् । यदपि—असति निरुच्यमानप्रतियोगित्वाभावपरोक्षज्ञानव्यवहारप्रतीत्यविषयत्वादिद्वैलक्षण्यनिषेधप्रतियोगित्वमभ्युपगम्यत—इति । नच—धर्मिसत्तानपेक्षाणां धर्माणां धर्मिणं विना व्यवस्थानसंबन्धेऽपि अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं न तथा तिष्ठतीति—वाच्यम्; प्रागभावादिदृशायां असत् एव घटादेर्विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्य धर्मिसत्त्वनिरपेक्षस्य दर्शनेनाभावप्रतियोगित्वाविशेषात्, विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्य धर्मिसत्तानपेक्षसत्त्ववदत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यापि धर्मिसत्तानपेक्षसत्त्वसंबन्धात् । विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वं; न धर्मिसत्तानपेक्षम्, धर्मिणो घटादेः प्रागभावादूर्ध्वं प्रथ्वंसात्प्राक् सत्त्वादित्यपि—नच वाच्यम्; यस्मिन् काले विद्यमानप्रागभावादिप्रतियोगित्वं धर्मो वर्तते, तस्मिन् काले धर्मा नास्ति; अन्यदा तु सत्यपि धर्मिणि विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वादिरूपधर्म एव नास्ति; अतस्तादृशधर्मस्य धर्मिणं विनैवावस्थानम्—इति ॥ तत्रासतो नाभावप्रतियोगित्वं, तत्प्रतियोगित्वेऽसद्वैलक्षण्यस्य प्रयोजकत्वात् । नच—तथासति लाघवायासत्त्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वापत्त्या अनिर्वचनीयस्य सद्वैलक्षण्यस्याभावप्रतियोगित्वं न स्यादिति—वाच्यम्; अस्मन्मतेऽसतोऽपि भावरूपत्वे लाघवानवतारेण तद्वैलक्षण्यस्यैव प्रयोजकत्वावश्यंभावात् । यदुक्तं—घटादेरविद्यमानतादृशायां विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपधर्म प्रत्यायतनत्वं—इति । तदपि न; प्रागभावादौ घटादिप्रतियोगिकत्वमेव, नतु घटे प्रागभावप्रतियोगित्वम् । नच—घटादेः प्रागभावप्रतियोगित्वाभावे प्रागभावादिष्वपि तत्प्रतियोगिकत्वं न स्यादिति—वाच्यम्; धर्मिणो घटस्यानावेन धर्मस्याभावेऽपि घटप्रतियोगिकस्य धर्मिणः सत्त्वेन तद्धर्मस्य तत्प्रतियोगिकत्वस्य संबन्धात् । नच—प्रागभावादेर्घटप्रतियोगिकत्वे घटादेः प्रागभावप्रतियोगित्वमधर्जनीयमेवेति—शङ्क्यम्; इष्टापत्तेः । धर्मिसत्त्वासत्त्वचोरेव विरोधात् । एवं सद्वैलक्षण्यमपि नासति, किंतु सत्येवासद्वैलक्षण्यम् । प्रतियोगित्वाभावोऽपि नासति, किन्तु प्रतियोगित्वाभावेऽसदाश्रयत्वं । एवं ज्ञानव्यवहारयोरेवासद्विषयकत्वं, नतु असतो ज्ञानव्यवहारविषयत्वम् । एवमसद्वैलक्षण्य एवासत्प्रतियोगिकत्वं, नत्वसद्वैलक्षण्यं प्रत्यसत्तः प्रतियोगित्वमिति न कोऽपि दोषः । केचित्तु—असत्त्वं सत्त्वाभावः, स एव सद्वैलक्षण्यरूपः, स च वस्तुगत्या निरधिकरणोऽप्यधिकरणत्वेन प्रतीतिमात्रेण निरुच्यते, नतु तस्य वास्तवसत्ताधिकरणवत्ताऽस्ति; एवं अतीताभावाधि-

सिद्धिब्याख्या ।

करणस्येव मयोच्यमानप्रतियोगित्वाभावेऽप्यधिकरणसत्त्वनिरपेक्षतेति तस्यापि असज्ज्ञानमात्रनिरूप्यत्वात् । एवं ज्ञानव्यवहारं प्रति विषयत्वमपि । नहि अतीतानागतवस्तुनो ज्ञानव्यवहारविषयत्वं स्वकाले तद्वस्तु-स्वरूपसत्त्वनिवन्धनमिति शक्यमभ्युपगन्तुम् । एवमसद्वैलक्षण्यमप्यसन्निघ्रात्यन्ताभावप्रतियोगिधर्मत्व-स्वरूपमसज्ज्ञानमात्रनिरूप्यम् । एवंचोक्तेदाहरणेषु न काप्यसत्त्वादीनामधिकरणस्वरूपसत्त्वापेक्षत्वं, प्रति-योगित्वं त्वधिकरणस्वरूपसापेक्षमिति असत्त्वादितो वैपम्यात् न तद्वृष्टान्तेन निषेधप्रतियोगित्वस्योपपत्तिः—
इत्याहुः । तन्न; प्रतियोगित्वस्यापि अभावज्ञानजनकज्ञानविषयत्वरूपस्यासत्त्वादिवदेव धर्मिस्वरूपनिरपेक्ष-त्वोपगमात् । शशविषाणत्वादिप्रकारेण शशविषाणज्ञाने शशविषाणं नास्तीति असद्वैलक्षण्यादेस्तत् प्रतीत्य-धीनसिद्धिकत्वात् । असतोऽप्रसक्तत्वापराधेन यदि निषेधप्रतियोगित्वं न स्यात्, तदा ब्रह्मजगतोः तत्प्रति-योगिकभेदवत्त्वरूपासद्वैलक्षण्यं न सिद्धेत् । निषेधप्रतियोगित्वसिद्धौ प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गज्ञानरूपप्र-सक्तेरिव भेदप्रतियोगित्वसिद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणसंसर्गज्ञानरूपप्रसक्तेः कारणत्वेन तदभावे निषेधप्रतियोगित्वस्येव तदभावेऽपि भेदप्रतियोगित्वस्य कारणाभावेन सिद्धसंभवात् । किंचासतः प्रस-क्तिरवश्यं स्वीकार्या, अन्यथा 'नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं तम आसीत्' इति श्रुत्या निषेधबोधनाभाव-प्रसङ्गात्, प्रत्यक्षेण प्रतियोगिप्रसक्तिं विना निषेधबोधसंभवेऽपि शब्देन प्रसक्तिं विना निषेधबोधनासं-भवः; तदभावज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वात् । एवं शशविषाणगोविषाणे इति समूहालम्बनादिकमादाय शशवि-षाणं नास्तीति निषेधज्ञानविशेष्यत्वस्य सति गोविषाणे सत्त्वेन तत्र नातिव्याप्तिः; शशविषाणं नास्तीति ज्ञाने शशविषाणत्ववैशिष्ट्यविषयकत्वेनैवोक्तसमूहालम्बनस्य जनकत्वात् । किंच प्रपञ्चे ब्रह्मणि चासद्वै-लक्षण्यमसन्निघ्रात्यन्ताभावप्रतियोगिधर्मत्वस्वरूपं न परेणापि शङ्क्यम्; असन्निघ्रत्वस्य तदधिकरणकत्व-रूपत्वेनाधिकरणस्वरूपत्वप्रसङ्गात् । तस्मादसद्वैलक्षण्यधर्मविशेषवत्प्रतियोगिकत्वादिधर्मविशेषोऽपि धर्मिस्व-रूपसत्त्वनिरपेक्ष एवेति परेणापि स्वीकर्तव्यमिति नायं पन्थाः । अतएव—“ तदेव निषेधप्रतियोगि भवति, यत्प्रसक्तमिद्ववति, असन्न न प्रसक्तिमत्, अतो न निषेधप्रतियोगि, नच ज्ञानमात्रं प्रसक्तिः; तथासत्यप्रसक्तप्रतिषेधत्वस्य कापि दोषत्वाभावप्रसङ्गात्, किंतु प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गज्ञानम्, नह्यसतः क्वचिदप्यधिकरणे संसर्गज्ञानं संभवति; सामग्रीविरहात्, अतोऽसति निषेधप्रतियोगित्वं नाङ्गीकाराह”-इति मकरन्दोक्तमपि—साधु । यत्तु दूषणं—असतोऽप्रसक्तौ ब्रह्मजगतोरसद्वैलक्षण्यस्य 'नासदासीत्' इति श्रौतनिषेधस्य चासिद्धशापातेन, तथाऽसतिच सद्वैलक्षण्यस्य चासिद्धशापातेन चासतो ज्ञानमवश्यं स्वीकार्यम्; असद्वैलक्षण्यादेस्तत्प्रतीत्यधीनसिद्धिकत्वात्, असतोऽप्रसक्तत्वापराधेन यदि निषेधप्रतियोगित्वं न स्यात्तदा ब्रह्मजगतोरसत्प्रतियोगिकभेदवत्त्वरूपमसद्वैलक्षण्यं न सिद्धेत् । निषेधप्रतियोगित्वे सिद्धे प्रति-योग्यधिकरणसंसर्गज्ञानरूपप्रसक्तेरिव भेदप्रतियोगित्वसिद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणसंसर्गज्ञानरूपप्र-सक्तेः कारणत्वेन तदभावे निषेधप्रतियोगित्वस्येव तदभावेऽपि भेदप्रतियोगित्वस्य कारणाभावेन सिद्ध-संभवात् । किंचासतोऽपि प्रसक्तिरवश्यं स्वीकार्या; अन्यथा 'नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं तम आसीत्' इत्यादिश्रुत्या निषेधबोधनासंभवात्, प्रत्यक्षेण प्रतियोगिप्रसक्तिं विना निषेधबोधसंभवेऽपि शब्देन प्रसक्तिं विना निषेधबोधनासंभवात्, शब्दस्य पदार्थत्वेन प्रसक्तिं विना प्रयुक्तेरेवायोगात् । नच—असतो ज्ञान-मात्रमपि दुर्लभं, प्रसक्तिरूपज्ञानविशेषस्तु मुतरामिति—वाच्यम्; तथासत्यमति मद्वैलक्षण्यस्य त्वयो-च्यमाननिषेधप्रतियोगित्वान्निघ्नशापनेः, तस्मान्प्रतीत्यधीनसिद्धिकत्वात् । अधिरूपज्ञानं विना तत्रा-

सिद्धिव्याख्या ।

भावज्ञानायोगात्—इति । तन्न; ब्रह्मजगतोरसति च शब्दाभासादिना बुद्धिपूर्वकारोपेण वा प्रसक्तिः, परप्रवृत्तिनिवृत्तिपरेण शब्देनाप्रसक्ता निषेधेऽपि शब्दाभासादिमूलके प्रतियोगिसम्युदादिके सति प्रत्यक्षेणाप्रसक्तस्यैव वा निषेधोपपत्तिः । शब्दाभासादिना प्रसक्तिर्वा, अप्रसक्तस्यैव प्रत्यक्षेण निषेध इत्यनङ्गीकारेऽङ्गुल्यग्रे हस्तिशताभावो न सिद्धेत् । नच—यथानुभवसिद्ध्या अङ्गुल्यग्रे हस्तिशतं नास्तीति प्रतीतेर्दुरपह्वत्वात् तदुपपादकं शब्दाभासादिप्रसक्तादिकं कल्प्यते, तथा शशशृङ्गं नास्तीति प्रतीतेर्दुरपह्वत्वात्तदुपपादकमपि कल्पनीयम्; तथाच शब्दाभासादिना प्रसक्तौ सत्यां अप्रसक्तस्यैव वा शशशृङ्गादेर्निषेधप्रतियोगित्वं भविष्यतीति निषेधप्रतियोगित्वतदभाववतोरपि नानिर्वचनीयसतोर्भेदसिद्धिरिति—वाच्यम्; तर्हि ज्ञानमात्रं न प्रसक्तिः, तन्मात्रस्य सर्वत्र सुलभत्वेनाप्रसक्तप्रतिषेधस्य काप्यदोषत्वापत्तेः; किन्तु कलञ्जभक्षणोदेरिव रागरूपा वाऽधिकरणप्रतियोगिताऽवच्छेदकारोपरूपा वा वाच्या । तत्रासतः कलञ्जभक्षणादेरिवेष्टसाधनत्वाभावेन रागरूपप्रसक्तिरसंभाविनीति द्वितीयैव वाच्या; साच शब्दाभासकृता वा बुद्धिपूर्वकारोपरूपा वा स्यात् । तथाचासत्वेनाभिमतस्य तादृशारोपविषयत्वेनास्मद्भिमतमनिर्वाच्यत्वमेव स्यात्, नतु त्वदभिमतमत्यन्तासत्वं; अङ्गुल्यग्रे हस्तिशताभावे बुद्धिपूर्वकारोपरूपप्रसक्तिसंभवादविरोधः । नह्येवं अत्यन्तासति नृशृङ्गादौ बुद्धिपूर्वकारोपः संभवति; संभवे वाऽसंभवे वा तस्यानिर्वाच्यत्वमेव स्यात्, नत्वत्यन्तासत्वमित्युक्तम् । एवमाभासस्य प्रसक्त्याऽनाभासस्य निषेध इति पक्षे । प्रसक्तस्यैवाभासस्य निषेध इति पक्षेऽपि चासदन्यस्यैव नृशृङ्गस्य निषेधप्रतियोगित्वं सिध्यति; तस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकनृशृङ्गत्वावच्छिन्नत्वान्, असच्छृङ्गस्यातथात्वात् । किञ्च शशशृङ्गं नास्तीति प्रतीतेः शशाधिकरणकशृङ्गाभावविषयकत्वेनान्यथासिद्धतया नासच्छृङ्गनिषेधप्रतियोगित्वसाधकत्वमिति । यत्रत्र दूषणं—विशेषादर्शनदशायां गोविषाणशब्दाद्विशिष्टं गोविषाणं बुध्वा अथे गोविषाणं नास्तीति प्रतीत्या गोविषाणस्यैव शशविषाणशब्दाद्विशिष्टं शशविषाणं बुध्वा गवि शशविषाणं नास्तीति प्रतीत्या शशविषाणस्य तादृशस्यैव निषेधप्रतियोगित्वमनुभूयत इत्यविवादम्, अन्यथाऽनुभवफलहे प्रवृत्तस्योन्मत्तवदुपेक्षणीयत्वापत्तेः—इति । तन्न; तस्याप्रसक्तत्वेन निषेधानुपपत्तेः । नच—गोविषाणशब्दात् विषाणस्यैव शशविषाणशब्दात् वाक्यार्थविधयोपस्थितस्य पुनः शशविषाणशब्दप्रतिपाद्यं किंचिदिति शब्देन रूपान्तरेणोपस्थितस्यानात्मन्यात्मन इव संसृष्टतया कुसुलादौ शशविषाणस्य बुद्धिपूर्वकमारोपरूपप्रसक्तिः संभवतीति—वाच्यम्; एवं तस्य तत्र बुद्धिपूर्वकारोपविषयत्वेऽनिर्वचनीयत्वमेव स्यात् नत्वसत्वमित्युक्तत्वात् । नन्वेवम्—अनात्मन्यारोपितस्यात्मनोऽनिर्वाच्यतापत्तिः; तत्संसर्गस्यैवानिर्वचनीयत्वं नत्वात्मन इत्यङ्गीकारे चात्रापि न शशविषाणस्येति सुवचत्वात्, अन्यथा प्रपञ्चेऽनाभासासद्वैलक्षण्यासिद्धिप्रसङ्गात्, तत्र तस्यानपेक्षितत्वे आभासासद्वैलक्षण्यस्यापि तत्रानपेक्षितत्वप्रसङ्गात्, आत्मशशविषाणयोर्बुद्धिपूर्वकारोपविषयत्वस्याविशेषेऽप्यात्मनो नानिर्वचनीयत्वं, किन्तु तत्संसर्गस्यैवेत्यङ्गीकारे शशविषाणस्य नानिर्वचनीयत्वं किन्तु तत्संसर्गस्यैवेत्यपि सुवचत्वात्, आत्मसत्त्वावेदकश्रुतेरपि शशविषाणं नास्तीत्यबाधितप्रतीतेरनिर्वचनीयशृङ्गाभावविषयत्ववदारोपितमिध्यात्मसत्वविषयत्वस्यापि संभवात् तद्वास्तवसत्त्वत्यागेऽत्राधकाच्च—इति चेन्न; श्रुतेरारोपितमिध्यात्मसत्वविषयत्वे जगदान्ध्यापत्त्याऽऽत्मसत्त्वावेदकश्रुतेरनारोपितात्मसत्वविषयत्वस्य वक्तव्यत्वेन तस्यास्मद्वास्तवसत्त्वत्यागे वाधकत्वसंभवात् । यत्तु—बुद्धिपूर्वकारोपरूपप्रसक्त्याङ्गीकारे तत्प्रसक्तिविषयस्य शृङ्गस्यानिर्वचनीयत्वमेव स्यात्, नात्यन्ता-

कारेण क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वरूपसासद्वैलक्षण्यस्य (क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्व-
रूपस्य) शुक्तिरूप्ये प्रपञ्चे चानङ्गीकारात् । नन्वेवं सति—यावत्सदधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं
पर्यवसितम् । तथाच केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगिषु अवृत्तिषु गगनादिषु तार्किकार्णां सिद्ध-
साधनम् ; यदधिकरणं यत्सत् तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तस्य मिथ्यात्वमिति विवक्षायां, अधि-
करणपदेनावृत्तिनिराकरणेऽपि संयोगसंबन्धेन समवायसंबन्धेन वा यत् घटाधिकरणं समवायसं-
बन्धेन संयोगसंबन्धेन वा घटस्य तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितया सर्वेषु वृत्तिमत्सु दुरुद्धरं सिद्ध-
साधनम् , येन संबन्धेन यद्यस्याधिकरणं तेन संबन्धेन तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमिति विवक्षा-

सिद्धिव्याख्या ।

सत्त्वमित्यत्र परेण बुद्धिपूर्वकारोपस्थलेऽधिष्ठानयाथात्म्यदर्शनस्यावश्यकत्वेन तेन तत्र तदज्ञाननिवृत्त्यवश्यं-
भावेन तत्रानिर्वचनीयार्थोत्पत्तेरयोग इति दूषणं—उक्तम् । तन्न; तत्राधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारेणाज्ञान-
गतावरणशक्तिमात्रानिवृत्तावप्यज्ञानस्यानिवृत्तत्वेन विक्षेपशक्तिमदज्ञानेन विद्यमानेनानिर्वचनीयार्थोत्पत्ति-
संभवात् । नच—चरमवृत्त्येवाधिष्ठानतत्त्वज्ञानेनापि सर्वज्ञाज्ञाननिवृत्तिरवश्यं स्वीकार्या, अन्यथा चर-
मवृत्त्याऽप्यावरणशक्तिमात्रं निवर्तते, न मूलाज्ञानमित्यापत्तिरिति—वाच्यम् ; चरमवृत्त्युत्तरकाले विक्षे-
पादर्शनेन विक्षेपशक्तिमदज्ञानकल्पनाभावेनाज्ञाननिवृत्तेस्तत्रवश्यकत्वादिति । अत एव—एवमङ्गी-
कारेऽज्ञाननिवृत्त्यनुभवविरोध इति—निरस्तम् ; विक्षेपानुसारेण तस्य भ्रान्तित्वात् । नच—यत्र बुद्धि-
पूर्वकमारोपितं तत्कालमेवानिर्वचनीयं तत्रोत्पद्यत इत्यङ्गीकारे तत्र व्यावहारिकघटादिप्रतियोगिकाभावः
क्वापि न सिद्ध्यैत् , 'इह भूतले घटो न' 'इह चत्वरे घटो न' तस्याप्यनुभवस्य प्रातिभासिकबुद्धिपूर्व-
कारोपप्रसक्तघटाद्यभावविषयत्वावश्यकत्वात्तद्व्यावहारिकघटादेरप्रसक्ततया तदभावविषयत्वानुपपत्तेरिति—
वाच्यम् ; तस्यापि घटत्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकक्रान्ततया तेन रूपेण तदभावोऽवश्यं भासते इत्य-
भ्युपगमात् । नच—प्रातिभासिकव्यावहारिकघटादिसाधारणतयैकघटत्वादिरङ्गीकारानर्हः, अन्यथा
उत्पन्नविनष्टरजतादिवदर्थक्रियाभावस्योपपादयितुं शक्यत्वेन प्रातिभासिकस्यापि व्यावहारिकत्वप्रसङ्ग
इति—वाच्यम् ; अथापि प्रतीतिमात्रनियतसत्ताकत्वलक्षणप्रातिभासिकत्वस्यानपायादिति दिक् ॥ नन्वे-
वंसतीति । उपाधिपदस्य सदर्थकत्वे सतीत्यर्थः । सिद्धसाधनमिति । तेष्वतिव्यातेश्चेति ध्येयम् ।
अवृत्तिनिवारणेऽपीत्यत्र अतिव्याप्तिनिवारणेऽपि तदाद्याय सिद्धसाधनवारणाय चेत्यर्थः । संयोगसंबन्धेन
घटाधिकरणं भूतलादि, समवायसंबन्धेन घटाधिकरणं कपालादि, ततश्च संयोगसंबन्धेन कपालादि-
निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात्समवायसंबन्धेन भूतलनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाद्घटादेः सर्वेषु वृत्तिमत्सु
दुरुद्धरं सिद्धसाधनमित्यर्थः । येन संबन्धेनेति । ततश्च समवायसंबन्धेन घटाधिकरणे कपालादौ तेनैव

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

नालीकव्यावृत्तेन 'सन् घट' इत्यादिप्रत्ययोपपत्तेरकथाध्यत्यं माध्यमिकेन न स्वीक्रियते । नच—याथापूर्वमवाऽप्यव
प्रपञ्चेऽस्येयं तन्मतेऽपीति वाच्यम् ; त्रिकालाद्याध्यत्वस्यैवास्मानिर्निवेशात् । तद्य कालानवच्छिन्नं पापकृतानविय-
यात्वरूपम् , तद्य प्रहाणि मन्मतेऽस्ति, तन्मते तु न बुधापीति भावः । नन्वेवं—तन्मते दूष्यत्वमायना व्यर्थेति—वाच्यम् ;
तस्याः परमकाष्ठाप्रवैराग्यहेतुत्वेन प्रपञ्चस्वरूपवाचकत्वेन चामहानिरूपभोक्षसम्पादकत्वेन तन्मते स्वीकारात् ।
अनङ्गीकारादिति । अवाच्यविशेष्यकप्रपञ्चभ्रमस्य स्वीकारे प्रपञ्चेऽप्यवाच्यतादात्म्यभ्रमोऽवश्यं स्वीकार्यः ; परस्पर-
भाषासानुसारेण, अन्यथा तु सद्य मानाभाव इति भावः । मद्धिष्ठानकल्पमानङ्गीकारमात्रं विशेषानुमानोपपन्नम् ।
अनङ्गीकारादित्यन्तं मामान्यानुमानोपपुक्तम् । एवं सति मिथ्यात्वस्य सर्वप्रतिपक्षोपाधिघटितत्ये मति । पर्यवसित-
मिति । मिथ्यात्वमिति शेषः । प्रतिपक्षेत्यस्य तु प्रयोजनाभावादनियेदा इति भावः । यदधिकरणं यस्याविरणम् ।

यां अव्याप्यवृत्तिषु संयोगादिषु सिद्धसाधनं—इति चेन्न । येन रूपेण यदधिकरणतया यत् प्रतिपन्नं तेन रूपेण तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य प्रतिपन्नपदेन सूचितत्वात् । तच्च रूपं संबन्धविशेषोऽवच्छेदकविशेषश्च । नहि संबन्धविशेषमन्तरेण भूतले घटाधिकरणता प्रतीयते । अवच्छेदकविशेषमन्तरेण चा वृक्षे कपिसंयोगाधिकरणता । तथाच येन संबन्धविशेषेण येन चावच्छेदकविशेषेण यदधिकरणताप्रतीतिर्यत्र भवितुमर्हति, तेनैव संबन्धविशेषेण तेनैव चावच्छेदकविशेषेण तदधिकरणत्वात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तस्य मिथ्यात्वमिति पर्यवसिते षः सिद्धसाधनम् । यदि पुनः ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वमिवात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमाकाशादौ न स्यात् ; साधकमानाभावस्य तुल्यत्वात् ,

। सिद्धिव्याख्या ।

संबन्धेन तत्प्रतियोगिकाल्यन्ताभावस्याभावान्न घटादिकमादाय सिद्धसाधनमित्यर्थः । अव्याप्यवृत्तिष्विति । स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणेष्वित्यर्थः । सिद्धसाधनमिति । समवायसंबन्धेन वृक्षवृत्तिसंयोगस्य गुणस्य तेनैव संबन्धेन तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात्तस्मिन् सिद्धसाधनमित्यर्थः । सिद्धसाधनमिति । सर्वेषु वृत्तिमत्सु अव्याप्यवृत्तिषु संयोगादिषु च सिद्धसाधनमित्यर्थः । यदि पुनरिति । अस्य व्यवहितेन तदेत्यनेनान्वयः । ननु—आकाशो भविष्यति, आकाशो ध्वस्तः इति प्रतीत्यभावात् मास्तु ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वं, अत्यन्ताभावसाधकप्रतियोगित्वं तु स्यात् इत्याशङ्क्याह—साधकंति । तुल्यत्वमेव

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

संयोगेत्यादि । संयोगेन घटस्य यदधिकरणं तन्निष्ठात्यन्ताभावस्य समवायेन प्रतियोगितया समवायेन यत् घटस्याधिकरणं तन्निष्ठात्यन्ताभावस्य संयोगेन प्रतियोगितया च सिद्धसाधनमित्यर्थः । सूचितत्वादिति । तथाच प्रतिपन्नपदमुक्तार्थलाभायैवेति भावः । अन्तरेण विनैव । संबन्धावच्छेदकौ निवेद्याधिकरणता न प्रतीयत इति नेत्यर्थः । एषकारान्तर्भावेन तादृशार्थलाभात् । तादृशप्रत्ययाभावस्य नहीत्यनेन निषेधः । यथाश्रुतं त्वसङ्गतम्—संबन्धावच्छेदकौ विनापि अधिकरणताधीसत्त्वात् । ननु—गगनाधिकरणत्वाप्रसिद्धा तस्य मिथ्यात्वानुपपत्तिः, अत आह—तथाचेति । अर्हतीति, प्रतीतिनिवेशे थावत्त्वमधिकरणं देयम् । अन्ययोक्ताधिकरणतायास्तच्छब्देऽपि प्रतीतिसंभवेन सिद्धसाधनतापत्तेः । तथाच लाघवाद्येन संबन्धेन यदवच्छेदेन यस्य संबन्धि यत् तन्निष्ठेत्याद्येन निवेद्यम् ; प्रतिपन्नपदेन तादृशसंबन्धित्वेन प्रमायोग्यत्वस्य तादृशसंबन्धित्वरूपस्य लाभात्, संबन्धित्वं भूतलादौ गगनादेरपीति न तत्राव्याप्तिरिति भावः । तेनैव संबन्धविशेषेणेति । प्रतियोगित्वमित्यत्रान्वेति । संयोगसमवायाद्युभयसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वमादाय सिद्धसाधनात् तदन्वयसंबन्धानवच्छिन्नप्रतियोगित्वलाभाय एवकारः । तेनैवावच्छेदकविशेषेणेति । तदन्वयवच्छेदकानवच्छिन्नत्वमित्यर्थः । तस्य तदधिकरणकत्वेऽन्वयः । सिद्धान्ते अत्यन्ताभावमात्रस्य सर्वदेशकालवृत्तित्वेनावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वात्तदवच्छिन्नेत्यनुक्त्वा तदन्वयवच्छिन्नेत्युक्तम् । वस्तुतस्तु—अवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वमेव तदधिकरणकाल्यन्ताभावे देयम् ; अन्यथा व्याप्यवृत्तिसाधारणपक्षकानुमाने व्याप्यवृत्त्यंशे यथोक्तसाध्यासंभवाविति ध्येयम् । ननु—नोक्तसिद्धसाधनस्यावकाशाः ; प्रकृतानुमानावतारारूप्यमेव अवृत्तिगगनादायत्यन्ताभावप्रतियोगित्वे वृत्तिमत्सु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे च वक्ष्यमाणरीत्या मानाभावात्—तत्राह—यदि पुनरित्यादि । न स्यात् नास्ति । मिथ्यात्वानुमानावतारात् पूर्वमिति शेषः । ननु—गगनादेरप्रत्यक्षत्वमते तदभावस्य प्रत्यक्षत्वासंभवेऽपि गगनादिकं, भूतलादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि, भूतलादिनिष्ठस्य वृत्तित्वेनामकसंबन्धस्याप्रतियोगित्वात्, नित्यरूपादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि, नित्य-

२ विशेषानुमानगृह्यन्ते रजतत्वेन पद्ये नास्तीति प्रमितिसिद्धान्तभावप्रतियोगिति पद्ये व्यधिकरणपूर्वावच्छिन्नाभावे संबन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताभावेन साध्यवैकल्यमिति न्यायभास्करोक्तमप्येतेन पराहत्तम् । व्यधिकरणपूर्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि सदन्यविशेषावच्छिन्नत्वद्वीकाराचेति । २ ननु—रजतत्वेन घटाभासप्रतियोगितामादायाश्चान्तरावतारार्थं प्रकारतावच्छेदकताधर्मपूर्वासावच्छेदकताकत्वस्य प्रतियोगितायां निवेशनावश्यकत्वात् तादृशस्य इष्टान्वयत्वात्सिद्धिरिति—चेन्न, रजतत्वेन घटाभासीयप्रतियोगिताभ्यन्तरे स्तीति पक्षविशेषेणैवोक्तदोषवारणेन गौरवमस्तस्योक्तविशेषणस्यादानेन इष्टान्वयसिद्धिसंभवात् । परमार्थिकत्वेनेति पक्षे तु तद्रूपसामानाधिकरण्यानिवेशसंभवात्प्रोक्ततावच्छेदकनिवेश इत्यादिकं पक्षतावच्छेदकविचारैर्निष्ठेदीने प्रतिपादितमित्युक्तोपापदानपरा न्यायभास्करोक्तयः पराहता इति मन्तव्यम्—इति ।

इहाकाशो नास्तीति प्रत्यक्षप्रतीत्यसंभवात्, अनुमाने चानुकूलतर्काभावात्, सामान्यतो दृष्टमात्रेण ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात्, तथातिरेकेण कस्यचित् कार्यस्यानुपपत्तेरभावाच्च, एवं संयोगसंबन्धेन घटयति भूतले समवायसंबन्धेन घटाभावसस्ये मानाभावाद्वाच्येन घटात्यन्ताभाव-
त्येनैव घटसामानाधिकारण्यविरोधित्वकल्पनात् संबन्धविशेषप्रवेक्षे च गौरवात् घटसमवायमात्रवि-
पयतया प्रतीतिरूपपत्तेराधाराधेयभावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन घटस्यावृत्तित्वप्रदानुदयादुक्तयुक्तेश्च न

गौरप्रमाणन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

रूपादिनिष्ठसंबन्धप्रतियोगित्वात्प्रमलादिष्वदिस्यापनुमानं मानमस्य—तत्राह—अनुमाने चेति । तर्काभावा-
दिति । अप्रत्यक्षस्यापि गुरुत्वादेस्तेजभादापत्यन्ताभावोऽनुमीयते, तत्र तदमत्वे गुरुत्वाद्यापत्या पतनाद्युपपत्त्याद्याप-
तिरूपतर्कसत्त्वात्, प्रकृते तु न तर्कं इति भावः । अन्यथेति दोषः । सामान्यतो दृष्टमात्रेण तर्कहीनेन भन्वप-
द्यतिरेकिणा गगनतमालान्यतरादिरेगुना । नन्वेवं—आकाशादौ घटादिभेदोऽपि न स्यात्, भयोगाधिकरणे भेद-
स्याप्रत्यक्षत्वात्, अनुमानस्याप्रयोजन्यत्वाच्च—तत्राह—तद्यतिरेकेणेति । आकाशे घटाभेदे घटत्वस्यातिप्रसक्त्या तद-
वेण कपालादिकार्यताप्रत्यक्षरूपकार्यस्य ध्यातिरेकः स्यात्; नित्यसाधारणरूपस्य कार्यतानवच्छेदकरत्वादिति भावः ।
आकाशात्यन्ताभावस्य स्वस्थीकारे न तथेत्यर्थः । एवमिति । न घटादेरत्यन्ताभावसामानाधिकरण्यमित्यभिमेण-
न्येति । एवं दान्द्र्यां प्रत्यक्षानुमानाद्यभावस्वरूपं हेतुं प्रवदयति—संयोगेत्यादि । ननु—प्रतियोग्यत्वस्याभावयोर्विरो-
धित्वं संबन्धविशेषमन्तर्भाव्यं फरणीयम् । तथाहि—विरोधित्वं महानवस्थानम् । तदपि द्विविधम् । साक्षात् ज्ञान-
द्वारकं च । तत्राद्यं तद्देशताकालावच्छेदेन तेन संबन्धेन तदप्यदिशिष्टप्रतियोगिनोऽधिकरणे तद्देशकालावच्छेदेन वर्तमा-
नत्वस्याभावः तत्संबन्धतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावनिष्ठः, द्वितीयं तु तादृशाधिकरणनिश्चयक्षणे तदुत्तरक्षणे
च तादृशाभावस्य तादृशवर्तमानत्वज्ञानाभावः । तथायुक्तविरोधितयोरन्यथापुपत्तिरेव संयोगादिना घटाधिकरणे
समवायादिना तदभावसाधिका, तत्राह—लाघवेनेत्यादि । लाघवेन अभावप्रतियोगितामात्रस्य संबन्धावच्छि-
न्नत्वाकरूपनया, संबन्धविषयत्वघटितरूपेणाभायबुद्धेः प्रतिबन्धकरत्वाकरूपनया च लाघवसंबन्धेन । घटात्यन्ताभाव-
त्वेन घटाद्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावत्वेन । घटसामानाधिकारण्यविरोधित्वेति । सामानाधिकरण्यप-
टितस्य साक्षाद्विरोधित्वस्य ज्ञानद्वारकविरोधित्वस्य चेत्यर्थः । देशकालावच्छेदं संबन्धं तदवच्छिन्नत्वं चानन्तर्भावैवो-
क्तविरोधिते वाच्ये; उक्तलाघवसंभवादिति भावः । गौरवात् संयोगादिनानामंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकानन्ता-
भावानां कल्पनागौरवात्, संबन्धघटितरूपेणाभावबुद्धेः प्रतिबन्धकरत्वकल्पने संयोगादिसंबन्धावच्छिन्नत्वघटत्वाद्यव-
च्छिन्नत्वयोः प्रतियोगितादेशे विशेषणविधया नियेयतया प्रतियोगिताविषयतयामेकविषयतानिरूपितत्वविशिष्टस्यापर-
विषयतानिरूपितत्वस्य विशेषणत्वे वाच्ये विनिगमकाभावेन अवच्छेदकभेदात् प्रतिबन्धकताभेदं गौरवाच्च । ननु—
घटसंयुक्ते समवायेन घटो नास्तीति प्रतीत्यन्याथानुपपत्त्याभाप्यस्य संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं सिद्ध्यतु, किंचाभा-
वबुद्धेः संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वविषयकत्वमनन्तर्भावैव प्रतिबन्धकरत्वे संयोगेनात्र घटो नाम्नीति बुद्धेरपि समवाये-
नात्र घट इति धीप्रतिबन्धकत्वापत्तिः, अथ—संबन्धावच्छिन्नप्रतिशोगित्वविषयिका धीः न प्रतिबन्धिका—इति चेत्
तर्हि समवायेन नात्र घट इति बुद्धेरप्युक्तप्रतिबन्धकत्वं न स्यात्, तत्राह—घटसमवायाद्यभावमात्रविषयक-
तयेति । घटसमवायात्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितभूतलादिविशेष्यताकत्वेनेत्यर्थः ।
प्रतीत्युपपत्तेः 'समवायेनात्र घटो नाम्नी' ति प्रतीतेर्विषयोपपत्तेः, 'समवायेनात्र घट' इति धीप्रतिबन्धकत्वोपपत्तेश्च ।
मात्रेत्यनेन संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता न विषयो नवा तद्वदितरूपेण प्रतिबन्धकत्वेत्यर्थः । 'शिखी चित्रो नष्ट' इत्यादौ
चैतीयशिखादेर्नाशप्रतियोगित्वमिच समवायेन घटो नास्तीत्यादौ समवायविशिष्टघटत्वादिरूपेण घटादेर्भौतेऽपि त्रितीय-
समवायादेरत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं भातीति समवायेनात्र घट इति ज्ञानं प्रति घटसमवायोऽयं नास्तीति निश्चय-
परंपरि प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, परंतु स्वरूपसंबन्धावच्छिन्ना या घटसमवायात्वावच्छिन्ना प्रतियोगिता तन्निष्पत्तिकाभा-
वविषयकत्वेन । तथाच लाघवाद्युक्तसंबन्धावच्छिन्नत्वमनन्तर्भावैव तदुच्यताम् । नच—घटसंयुक्तादिदेशे केनचित्सं-
बन्धेन घटसमवायात् सत्त्वात् तद्भावोऽपि तत्र न संबवतीत्युक्तधीप्रमात्वोपपत्तये समवायेन घटाभाव एव
तद्विषय इति—वाच्यम् । स्वरूपसंबन्धेन हि पर्येदसमवायस्याभावो यः स्वीक्रियते स एवास्माभिर्घटसमवायाभाव
उच्यते; तस्यैव घटसमवायीयदेशिकसाक्षात्संबन्धविरोधात् । अतएव—केनचित्संबन्धेन घटादेः सर्वत्र जन्मे मूर्ते च
सत्त्वात्तत्र घटसामान्याभावधीप्रमात्वोपपत्तये संबन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताऽवश्यं वाच्येति—परास्तम् ; घटी-
यदेशिकसाक्षात्संबन्धसामान्याभावस्यैव घटसामान्याभावत्वात् । तादृशश्च घटस्य संबन्धः संयोगः समवायश्च, ननु

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

कालिकी दिङ्निष्ठा वा विशेषणता; न वा स्वाश्रयसंयोगादिः । अतएव तद्वत्त्वमि 'घटो नास्ती' ति धीः प्रमात्वेन सर्वसिद्धा । ननु—संयोगेन रूपं नास्तीत्यादौ रूपीयसंयोगादेरप्रतिष्ठा तदभावो न विषयः, नच—संयोगाद्यंशो रूपी-
यत्वादेर्भ्रमत्वं तत्रेति—वाच्यम्; तादृशप्रतीतेः सर्वांशो प्रमात्त्वस्य सर्वजनसिद्धत्वात् इति—चेत्सत्यम्; रूपीयत्वादिना
संयोगाद्यभावस्यैव तत्र विषयत्वात्, व्यधिकरणधर्मावाच्छिन्नाभावस्वीकारात्, परैरपि तत्र व्यधिकरणसंबन्धस्य प्रति-
योगितायच्छेदकत्वस्वीकारात्, प्रतियोग्यंशो विशेषणतानापक्षस्यैव व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितांशो अवच्छेदकतया
विशेषणत्वेन भ्रमत्वाभावात् । प्रतियोग्यंशो विशेषणस्यैव उक्तविशेषणत्वमिति नियमोऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-
धीमात्रस्य प्रतियोग्यंशो तादृशधर्मभ्रमत्वस्वीकारेण प्रकृतेऽपि भ्रमत्वे धाघकाभावात्तत्र दोषः । नच—घटो न पट इत्या-
दिनिश्चयकालेऽपि पटत्वेनात्र घटो नास्तीति ज्ञानोत्पत्तेर्घटादौ पटत्वादिर्वैशिष्ट्याभाव एवोक्तज्ञाने विषयः, वैशिष्ट्यस्य
साहित्यरूपस्य नृतीयावर्धत्वेन तदत्यन्तभावव्योपने घटपदोत्तरं न ससम्बन्धेति—वाच्यम्; उक्तनिश्चयकाले घटत्वादि-
विशिष्टे पटत्वादिभानासंबन्धेऽपि एकत्र द्वयमिति रीत्या शुद्धघटादौ घटत्वपटत्वाद्यभयं विशेषणीकृत्योक्तज्ञानोत्पत्तिसं-
भवात्, उक्तज्ञाने घटादौ पटत्वादिर्वैशिष्ट्याद्यभावमाने अत्र घटः पटत्वेनास्तीत्याकारकस्यैकत्र द्वयमिति रीत्या घटत्व-
पटत्वाद्युभवविशिष्टविषयकस्य सत्त्वेऽप्युक्तज्ञानोत्पत्त्यापत्तेरित्याशयः । ननु—'समवायेन घटो नास्ती' त्यादिज्ञाने प्र-
तियोगितांशो संबन्धावच्छिन्नत्वामाने घटसमवायव्यवच्छिन्नत्वमपि न भातीति कृतो नोच्यते ? तादृशावच्छिन्न-
त्वेन पराम्युपगतप्रतियोगिताव्यक्तिसंबन्धेन घटसमवायविशिष्टस्याभावस्य घटसमवायाविरोधित्वं उक्तसंबन्धेन घटस-
मवायत्वमात्रेण चावच्छिन्नाया अभावांशो प्रकारताया एव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमित्यस्य वक्तुं शक्यत्वात् । यदिच
प्रतियोगिताया धर्मावच्छिन्नत्वं सर्वानुभाविकमित्युच्यते, तदा संबन्धावच्छिन्नत्वमपि तथेति वक्तुं शक्यते—इति
चेत्, अत्रोच्यते । जले वह्निर्नास्तीतिवजले द्रव्यं नास्तीत्यस्यापि प्रमात्वं स्यात्, यद्यत्प्रतियोगिताव्यक्तित्वे विशेषसम्ब-
न्धेन वह्निविशिष्टो योऽभावमस्य तेन संबन्धेन द्रव्यात्मकवह्निविशिष्टत्वात् । अथ—वह्नित्वावच्छिन्नं प्रत्येव संबन्धस्त-
द्यत्प्रतियोगिता, ननु द्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति इति—चेत्, तर्हि तत्प्रतियोगिता वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका, ननु द्रव्य-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकेत्येवोक्तवाक्यार्थः । तथाच वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्वमपेक्ष्य वह्नित्वावच्छिन्नत्वमेव
लघु सत्यत्प्रतियोगितायां कल्प्यताम् । किंच विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति शैत्या ज्ञानस्य विशेष्ये विशेषणं तत्रापि विशेषणा-
न्तरमिति रीत्या ज्ञानाद्वैलक्षण्यसिद्धये विशिष्टस्येत्यादिज्ञाने विशेषणतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्वरूपेण विशेष-
णसंबन्धो भातीति स्वीक्रियते । तथाचाभावप्रत्यक्षस्य विशिष्टस्येत्यादिज्ञानत्वमित्यमात् घटोऽत्र नास्तीत्यादिप्रत्य-
क्षस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्वरूपेणानुयोगिताविशेषरूपोऽभावो घटादेः संबन्धो भाति, घटवदित्यादौ संयोगादेर्घ-
टत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्वरूपेण भातवत् । नचैवं—कम्बुप्रीवादिविशिष्टवदित्यस्यैव कम्बुप्रीवादिविनिष्टमत्र नास्तीत्य-
स्यापि विशिष्टस्यैव विज्ञानस्य प्रमात्वापत्तिः, गुरुधर्मस्याभावनिष्ठानुयोगितासंबन्धप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे संयोगादि-
संबन्धप्रतियोगितायाम्प्यनवच्छेदकत्वेन द्वयोरप्युक्तज्ञानयोरप्रमात्वं स्यादिति—वाच्यम्; गुरुत्वज्ञाने सत्यप्युक्तज्ञानयो-
रप्रत्या प्रमात्वंलक्ष्यत्वात् । गौरस्य कारणतावच्छेदकत्वादि विरोधित्वेऽपि संबन्धप्रतियोगितावच्छेदकत्वाविरोधित्वात् ।
अथया निश्चितस्येत्यादिज्ञाने विशेषणतावच्छेदकं विशेषणान्तरमिति विशेष्ये विशेषणतया भाति, यद्ये हि स्ववि-
शेष्यविशेष्ये विशेषणं तत् विशेषणम्, तद्वन्त्युत् प्रकाशभूतमप्युपलक्षणमुपाधिर्वा । तथाच घटः प्रमेयः दण्डमद्विदमि-
त्यादौ विशेषणविशेषणतावच्छेदकयोरेकजातीयेन तादात्म्यादिसंबन्धेन प्रमेयादौ विशेषणेऽपि संयोगादिसाक्षात्सं-
बन्धेन दण्डादेरिदमादौ धाघकाले स्वाश्रयसंयोगादिपरम्परासंबन्धेनापीदमादौ विशिष्टस्यैवादिद्रूपोक्तज्ञाने-
दण्डादेर्भातवत् घटोऽत्र नास्तीत्यादौ घटाद्यभावे स्वप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितासंबन्धेन घटादेः प्रकारत्वेऽपि घट-
त्वादेर्भ्रमत्वं संबन्धेन तत्र धाघात् स्वाश्रयप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितासंबन्धेन तत्प्रकारत्वे जले द्रव्यं नास्तीत्यस्यापि
प्रमात्वापत्तिः । अन्यस्य चैकजातीयसंबन्धस्य घटाभावे घटत्वादेर्घटमशक्यत्वात् स्वावच्छिन्नत्वप्रतियोगिताकानुयोगितैव
तस्य तत्र संबन्ध उच्यते; दण्डमद्विदमित्यादावपि स्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितासंबन्धेन इदमादौ
दण्डादेर्भातमिदम् । कदाचित्संयोगादेरिव तस्याप्यवधात्, तस्य दण्डावच्छिन्नप्रतियोगिताकाधिकरणतात्वात्, सामाना-
धिकरण्येन संख्याविशिष्टं परिमाणमत्र नास्तीत्यादौ न स्वप्रतियोगिकत्वसंबन्धेनैकस्मिन्नभावे संख्यापरिमाणयोर्भातम्;
तस्य संबन्धस्य तत्रावधात् । ननु—'विशिष्टं केवलदन्व' इति मते विशिष्टस्येत्यादिज्ञाने विशिष्टस्य विशेषणत्वम्, विशेष्ये
विशेषणमित्यादिज्ञाने नु न तस्य विशेषणत्वम्, किंतु भूतत्वात् शुद्धघटादेः तत्र घटत्वादेरित्यस्य वक्तुं शक्यत्वाच्चोक्त-
युक्तीनामवकाश इति—चेत्, सत्यम्; तथापि संयोगसंबन्धेनेत्यादिमूले नानुपपत्तिः । घटात्यन्ताभावत्वेनेत्यस्य घटत्व-

घटादेरत्यन्ताभावसामानाधिकरण्यम्; एवं संयोगतदभावयोर्नैकाधिकरण्यम्; अत्रे वृक्षः कपिसंयोगी मूले नै' ति प्रतीतेरग्रमूलयोरेव संयोगतदभाववत्तयोपपत्तेः, तदा सन्मात्रनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वं मन्तव्यम् । नचैवं सति—भावाभावयोरविरोधात्तज्ज्ञानयोर्वाप्ययाधकभावो न स्यादिति—वाच्यम् ; भिन्नसत्ताकयोरविरोधेऽपि समसत्ताकयोर्विरोधात् । यत्र भूतले यस्य घट-

सिद्धिव्याख्या ।

दर्शयति—इहेति । इहाकाशं भविष्यतीति प्रत्यक्षप्रतीत्यसंभवविद्वाकाशं नास्तीति प्रत्यक्षप्रतीतेरप्यसंभवादित्यर्थः । आनुमानिकप्रतीतिमाशङ्क्याह—अनुमानेचेति । तदा सन्मात्रेति । उक्तदोषाणामसंभवादिति भावः ॥ नचैवंसतीत्यादि स्पष्टम् ॥ इति ॥

अद्वैतसिद्धिव्याख्याने द्वितीयमिध्यात्वं समाप्तम् ॥

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

विशिष्टप्रतियोगिताकाभावत्वेनेत्यर्थकत्वात्, घटसमवायाद्यभावत्वस्यापि घटसमवायत्वादिनिष्ठाप्रतियोगिताकाभावत्वर्थकत्वात्, घटत्वादेः प्रतियोगितातवच्छेदकत्वेऽपि तद्विशिष्टस्य स्वाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेन मिथ्यात्वसंभवेनोक्तावच्छेदकत्वोक्तौ मूलकारणोदासीन्यात् । जले वक्षित्वविशिष्टस्याभावसत्त्वेऽपि द्रव्यत्वविशिष्टस्याभावात्तत्वात् 'जले द्रव्यं नास्ती' ति बुद्धेर्नापत्तिः । ननु घटात्यन्ताभावत्वेनैव घटविरोधित्वस्वीकारेऽपि भूतलादौ घटात्यन्ताभावोऽस्तु, घटस्यावृत्तित्वस्वीकारिणोक्तविरोधित्वोपपत्तेः, तत्राह—आधाराधेयभावस्येति । भूतलघटाद्योरित्यादिः । ननु—घटसंयोगी, घटात्यन्ताभावयान्, घटसमवायाभावात्तत्त्वरूपवदित्यनुमेयं, तत्राह—उक्तयुक्तेरिति । तर्कभावात् । भूतलं, घटध्वंसयत्, कपालभूतलान्यतरत्वात्, कपालवदित्यनुमानापत्तेः, तत्राह—उक्तयुक्तेरिति । ननु घटोत्पादानन्तरं पुनर्वदोत्पादवारणाय समवायेन घटं प्रति घटः प्रतिबन्धकः, तत्संबन्धावच्छिन्नतदभावः कारणम् । तथाच घटसंयुक्तकपालेषु घटोत्पत्तिर्न स्यात् ; उक्तप्रतिबन्धकाभावघटितसामग्र्यभावान्, तत आह—उक्तेति । एकसंबन्धं प्रत्यपरसंबन्धस्यैव प्रतिबन्धकतासंभवेन तद्व्यवस्थयं प्रतिबन्धकाभावविषया प्रयोजकत्वादित्यादियुक्तेरित्यर्थः । अग्रमूलयोरिति । औपाधिकभेदवतोन्मद्बुद्धिब्रह्मयोर्धेति शेषः । अत्रावच्छिन्नब्रह्मात् मूलावच्छिन्नब्रह्मे भेदस्वीकारेण तयोरेव संयोगतदभार्या भासेते इति न कुत्राप्यव्याप्यवृत्तित्वमिति भावः । उपपत्तेरिति । इत्यालोच्यत इति शेषः । सन्मात्रनिष्ठेति । सत्त्वव्यापकत्वर्थः । अधिकरणमेवाभाव इति पक्षेऽपि केवलस्य सद्रूपस्याभावत्वविशिष्टेन सक्षेपेण तादात्म्यसंबन्धसत्त्वात्तत्रापकत्वोपपत्तिः । नच—उक्तपक्षे 'नेह नामे' स्यादिच्छ्रुत्यनुपपत्तिः, तथा ब्रह्मणि प्रपञ्चाभावाधारत्वबोधनादिति—वाच्यम् ; उक्तपक्षे घटाद्यभावस्य भूतलाद्यै तादात्म्यसंबन्धस्यैव स्वीकारेण ब्रह्मणि प्रपञ्चाभावतादात्म्यस्यैवोक्तश्रुत्या बोधनान् । उक्तं हि न्यायकुसुमाख्यौ अभावीयसंबन्धविचारप्रसङ्गे—' परस्य तादात्म्यमस्तीतिचे' दिति । परस्याधिकरणरूपभावाद्यदिनो भटादेर्मत इति तत्र टीकाकारः । अधिकरणतिरिक्ताभावपक्षेऽपि चैत्रे गोशून्यता नास्तीत्यादौ गवादिरूपाभावस्याधारत्वेन चैत्रादिप्रत्ययाभावात् स्वामित्वसंबन्धस्य वृत्तियामकत्वाद्याभावधर्मात्रस्याभावाधारत्वविषयकत्वानिश्चयान्, घटाभावे न घट इत्यादौ अभेदेऽप्याधाराधेयत्वस्य सर्वैरपि स्वीकार्यत्वेन उक्तयुत्वादिजन्यज्ञानस्य ग्रहणादावभावाधारत्वविषयकत्वस्योक्तपक्षद्वयेऽपि संबन्धात् । अत्र यद्गर्भापच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावत्वं सत्त्वव्यापकत्वावच्छेदकं नद्वैतस्यैव मिथ्यात्वम् । तेन मेयत्वादिरूपेण व्यापकतामादाय न सिद्धसाधनम् । नच—यस्या अभावव्यक्तैः सद्बुद्धिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमवच्छिन्नं नास्ति तत्राधिकप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमित्येव ध्वंशं शक्यम् ; घटादिमिति पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य घटाद्यभावस्याश्रयात् भेदो वेदाभित्तमेतेऽप्यस्तीत्यतोऽनवच्छिन्नप्रमित्युक्तम् । एवंच घटसंयुक्तादौ समवायादिना घटाद्यभावनिराकरणं ध्वंशम्, तदभावव्यक्तैरतथाद्येन सद्बुद्धिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तामादाय सिद्धसाधनाभावादिति—वाच्यम् ; विशेषणतादिव्यधिकरणसंबन्धेन घटाद्यभावव्यक्तैः श्रेयलान्वयिष्येन तामादाय सिद्धसाधनात् । एवं उक्तानुमादस्योक्तमिथ्यात्वसाधकत्वे । वाप्ययाधकभाव इति । भावाभावयोः सामानाधिकरण्यज्ञाने सति तयोरेकज्ञानमपरज्ञानस्य न याधकमत उक्तज्ञानाभावाविशिष्टं भावाभावयोर्विरोधविषयकं वा तयोरेकस्य ज्ञानमपरस्य ज्ञाने वाधकं वाच्यम्, तादृशज्ञानं च न मिथ्यात्वज्ञानवतां सम्भवतीति भावः । वाच्यमिति । अधिकसत्ताकाभावेन अन्यतसत्ताका-

स्यात्यन्ताभावो व्यावहारिकः तत्र स घटो न व्यावहारिक इति नियमात् । नचैवं सति—'शुक्तिरियं न रजत' मिति ज्ञानविषयीभूताभावस्य व्यावहारिकत्वेन पुरोचतिप्रतीतरजतस्य व्यावहारिकत्वापहारेऽपि प्रातीतिकसत्त्वानपहारात् बाधोत्तरफालेऽपि 'इदं रजत'मिति प्रतीतिः स्यादिति—वाच्यम्; तत्र 'इयं शुक्ति' रित्यपरोक्षप्रमया प्रातीतिकरजतोपादानाज्ञाननिवृत्तौ प्रातीतिकसत्त्वस्याप्यपहारात्, शुक्त्यज्ञानस्य प्रातीतिकरजतोपादानत्वेन तदसत्त्वे प्रातीतिकरजतासत्त्वस्यावश्यकत्वात् । अतएव यत्र परोक्षयाधिष्ठानप्रमया न भ्रमोपादानाज्ञाननिवृत्तिः, तत्र व्यावहारिकत्वापहारेऽपि प्रातीतिकत्वानपहारात् 'तिको गुट' इत्यादिप्रतीतिरनुवर्तत एव । पथमखण्डग्रहणसाक्षात्कारात्पूर्वं परोक्षयोधेन प्रपञ्चस्य व्यावहारिकत्वापहारेऽपि प्रतीतिरनुवर्तत एव, अधिष्ठानाज्ञाननिवृत्तौ तु नानुवर्तिष्यते ।

गौडब्रह्मणान्दी (लघुचन्द्रिका) ।

भावेन वा घटितं मिथ्यात्वमिति पक्षयोरपक्षे इति शेषः । इदं शिन्नसत्ताकेत्युत्तरप्रत्यान्ययि । न व्यावहारिक इति । किंतु प्रातीतिक इति शेषः । रजतस्य व्यावहारिकत्वेति । रजते कल्पितस्य व्यावहारिकत्वस्य । अपहारे उच्छेदे । प्रातीतिकसत्त्वेति । प्रातिभासिकस्वरूपत्वर्थः । पुरोवृत्तिप्रतीतरजतस्त्वेत्यनुपपद्यते । बाधोत्तरेति । उक्तज्ञानोत्तरेत्यर्थः । स्यादिति । तथाच समानसत्तामनन्तर्भाव्य प्रातीतिकान्वाभावस्यैव भावविरोधित्वं स्वीकृत्य तज्ज्ञानस्य भावबाधकत्वं वाच्यम् । अतः स्वाधिकसत्ताकाल्यन्ताभावस्यापि भावविरोधित्वात् तद्वदिति-मिथ्यात्वमनुपपन्नमिति भावः । समानसत्ताकयोर्भावाभावयोर्विरोधेऽपि न तादृशयोरेव बाध्यबाधकधीविषयत्वमुच्यते, येन प्रातीतिकत्वविशिष्टरजतस्य व्यावहारिकाभावधीर्वाधिका न स्यात्, किं त्वन्यादयोः । तथाहि—अभावज्ञानस्य भावज्ञानं प्रति बाधकत्वं भावोपादानाज्ञाननिवृत्तिप्रयोजकान्तर्गतत्वं वा, भावभ्रमे भ्रमत्वज्ञापकत्वं वा, अधिष्ठानधीविधया भावज्ञानोच्छेदकत्व वा । आद्ये 'अधिकसत्ताकरजतात्यन्ताभावव्याप्यं शुक्ति' मित्याकारकेण निश्चयेनोद्बुद्धसंस्कारेण वा विशिष्टस्य 'इयं शुक्ति' रित्याकारकसाक्षात्कारस्य प्रातिभासिकरजतोपादानाज्ञाननिवर्तकत्वेन व्यावहारिकाभावज्ञानस्य प्रातिभासिकरजताधिधीर्बाधकत्वं नानुपपन्नम् । द्वितीयेऽनुपपत्त्यभावस्त्वर्थेव स्वीकृतः; व्यावहारिकाभावज्ञाने रजतव्यावहारिकत्वापहारकत्वस्योक्तत्वात् । व्यावहारिकत्वं हि विश्वमिथ्यात्वनिश्चयपूर्ववर्तिनो मिथ्यात्वनिश्चयस्याविशेष्यत्वम् । तदपहारक्षोक्तनिश्चयविशेष्यत्वादेव । तथा च मिथ्याविषयकत्वरूपभ्रमत्वं रजतज्ञाने उक्ताभावज्ञानेन ज्ञापितमिति स्वीकृतमेवेत्याशयेनाह—तत्रेयमिति । प्रमेयेति । शुक्तित्वे रजतीयव्यावहारिकाल्यन्ताभावव्याप्यताविषयकेन निश्चयेनोद्बुद्धसंस्कारेण वा सहितयेति शेषः । सत्त्वस्वापीत्यपिना व्यावहारिकत्वस्य समुच्चयादुक्तमित्या रजतज्ञाने व्यावहारिकाभावज्ञानस्य भ्रमत्वज्ञापकत्वमुक्तम् । तदसत्त्व इति । असत्त्वमुच्छेदः । आवश्यकत्वादिति । परिणामिन उच्छेदे परिणामस्याप्युच्छेदस्त्वयोसादात्म्यादिति भावः । अतएव अज्ञानतत्त्वयुक्तोच्छेदयोरपिप्रकर्षादेव । व्यावहारिकसत्त्वापहारे मिथ्यात्वनिश्चये । अधिष्ठानाज्ञानेति । व्यावहारिकेण तित्त्वत्वाभावेन विदितस्य गुडस्य जीववर्णकत्वस्य चाज्ञानेत्यर्थः । प्रतिबन्धकदोषोत्साराधीनादधिष्ठानसाक्षात्कारादित्यादिः। एतेन—तृतीयेऽपि बाधकत्वे नाभावस्य भावविरोधित्वापेक्षेति—सूचितम् । निवृत्तौ उच्छेदे। जीवन्मुक्तस्य तु नाज्ञानमुच्छिन्नम्; संस्कारात्मना सत्त्वात् । अथवा प्रारब्धभोगोपयोगिदेहादिकमज्ञानाच्छेदोच्यते । तथाच 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति'रिति श्रुत्या विश्वमायानिवृत्तुत्तरं भूयोऽपि देहादिनिवृत्तुकुः 'प्रारब्धनाशात् प्रतिभासनात्' इति स्मृतेश्च देहाद्युच्छेद एव प्रपञ्चप्रतीतिप्रयोजक इति भावः। अत्रेदमवधेयम्—यत्क्षणे यस्याज्ञानस्य उच्छेदसाक्षणे तत्प्रयुक्तस्यावश्यमुच्छेद इति न नियमः; जीवन्मुक्तावज्ञानसंस्कारस्वीकारपक्षे, व्यभिचारात्, भापि यदज्ञानप्रयुक्तोच्छेदप्रतिबन्धकशून्ये यत्क्षण इत्यादिनियमः; विदेहत्वप्रयोजकब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्तिक्षणे 'ब्रह्म साक्षात्करोमी' त्यनुभवेनाज्ञानासत्त्वेऽपि तत्प्रयुक्तमनःपरिणामरूपब्रह्मसाक्षात्कारादिसत्त्वेन व्यभिचारात्, एतादृशोत्पत्तिक्षणे हि नोक्तप्रतिबन्धकमग्निः; सद्द्वितीयक्षणे विदेहत्वसंपत्त्या सर्वदृशोच्छेदात्, किंतु यत्क्षणे या प्रमा तत्क्षणे अवश्यं तस्मान्नाविषयकाज्ञानोच्छेदः; उक्तप्रतिबन्धकशून्ये यत्क्षणे यस्याज्ञानस्योच्छेदः तदव्यवहितोत्तरक्षणे अवश्यं तत्प्रयुक्तस्योच्छेदः । या प्रमा यदज्ञानसमानविषयिका सा तदज्ञानाधिकरणास्तीति । यो यस्मान्मावानुक्तप्रतिबन्धकशून्यक्षणः सः तदज्ञानप्रयुक्तदृश्याधिकरणकालपूर्ववृत्तिभिर्न इति यावत् । तथाचाज्ञानसमानविषयकमनोवृत्त्युत्पत्तिक्षणे मनोवृत्त्यादिसत्त्वेऽपि न क्षतिः । अज्ञानस्यावरणविषयरूपपक्षकद्वयस्वीकारपक्षे तु आवरणपक्षेरेव सविषयकत्वात् आधिनियमे अज्ञानत्वमे अज्ञानीत्यवरणदात्तिर्वाच्या । यस्या आवरणपक्षः समानविषया या प्रमा सा तस्या

एतेन—उपाधिशब्देनाधिकरणमात्रविवक्षायामर्थान्तरम्, चाप्यधिकरणकाल्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि रूपस्यामिथ्यात्वात्, अधिष्ठानविवक्षायां तु भ्रमोपादानादानविषयस्याधिष्ठानत्वेनान्योन्याप्रयत्वं, ज्ञानस्य भ्रमत्वे विषयस्य मिथ्यात्वं, विषयस्य मिथ्यात्वे च ज्ञानस्य भ्रमत्वमितीति—परास्तम् ; उक्तरीत्या अधिकरणविवक्षायां दोषाभावात् । नच—‘स एवाधस्ता’ दिति श्रुत्या प्रतिपन्ने देशकालाद्युपाधौ परमार्थतो ब्रह्मणोऽभावात्त्रातिव्याप्तिरिति—वाच्यम् ; निर्धर्मके तस्मिन्नभावप्रतियोगित्वरूपधर्माभावात् । नचैवं—सत्यत्वमपि तत्र न स्यात्, तथाच ‘सत्यं ज्ञानमनन्त’ मित्यादिश्रुतिया कोप इति—वाच्यम् ; अधिकरणातिरिक्ताभावानभ्युपगमेनोक्तमिथ्यात्वाभावरूपसत्यत्वस्य ब्रह्मस्वरूपाविरोधात् । एतेन—स्वप्रकाशत्वाद्यपि—व्याख्यातम् ; परप्रकाशत्वभावो हि स्वप्रकाशत्वम्, कालपरिच्छेदाभावो नित्यत्वम्, देशपरिच्छेदाभावो विभुत्वम्, घस्तुपरिच्छेदाभावः पूर्णत्वमित्यादि । तथा

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अधिकरणक्षणावृत्तिः । तेन विक्षेपशक्तेस्तदज्ञानस्य च जीवन्मुक्तिकाले सर्वेऽपि न क्षतिः । द्वितीयनियमे तु तदज्ञान-प्रयुक्तस्थाने तदज्ञानतदीयविक्षेपशक्तितत्प्रयुक्तेति त्रितयं वाच्यम् । एतेन प्रतिपन्नोपाधावित्यादेरुक्तव्याख्यानेन । प्रतिपन्ने ब्रह्मसंबन्धितया ज्ञाते । परमार्थतः पारमार्थिकत्वेन । स्वरूपेण चेति दोषः । अभावादिति । भावः प्राप्तिः । ‘भूमासा’ वित्यनुशासनादिति । तदभावादित्यर्थः । तथा च प्रतिपन्नोपाधौ कालादौ ब्रह्मसंबन्धाभावस्य सर्वसंमतत्वात् संबन्धसामान्याभावस्यैव संबन्धिसामान्याभावत्वात् तादृशाभावप्रतियोगित्वस्य ब्रह्मणि सत्त्वादिति व्याप्तिरिति भावः । निर्धर्मके अभावप्रतियोगित्वप्रयोजकधर्मवद्भिरे । येन रूपेण यस्याभावः प्रत्यक्षः येन वा हेतुना यन्नाभावप्रतियोगित्वमनुमीयते तदप्रयुक्तप्रयोजकम्, ब्रह्मणि तु तन्नास्त्येव; केनापि रूपेण ब्रह्मणोऽभावप्रत्यक्षाभावात् । शुद्धब्रह्मणस्तु नाभावः प्रत्यक्षः संबन्धितः; प्रतियोगितानुयोगितावच्छेदकरूपाभ्यामेवाभावः प्रत्यक्ष इति नियमात् । उपहितब्रह्मतादात्म्यादेः ब्रह्मणि सत्त्वेऽपि न तस्याभावप्रतियोगितानुमापकत्वम्, अप्रयोजकत्वादिति भावः । तत्र तत्स्वरूपे । श्रुतीति स्वरूपात्मकसत्यत्वादियोधकश्रुतीत्यर्थः । उक्तं हि पञ्चपाद्याम्—‘आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति ब्रह्मणो धर्मोः अप्रयुक्तत्वेऽपि चैतन्यात् पृथगिवावभासन्ते’ इति । चकारात् सत्यत्वादिंसंग्रहः । पृथगिवेति । निरुपाधीष्टत्वादिविशिष्टरूपेण कल्पितेन केवलचिद्रूपात् भिन्ना इत्येत्यर्थः । केवलचिदेव हि उक्तविशिष्टरूपतादात्म्योपलक्षिता सती आनन्दरूपा । शुद्धाद्यानपि चित्ति निर्विकल्पकवृत्तितत्त्वात्तदज्ञानयोर्विषयत्वत्वेव विशिष्टचित्तादात्म्यत्वात् सत्त्वात्, विशिष्टकेवलतोस्तादात्म्यत्वावश्यकत्वात्, धर्मान्तरस्य शुद्धचित्तस्वीकारेऽपि विशिष्टतादात्म्यादिस्वीकारात् । यस्तु—केवलचिदेव निरुपाधीष्टत्वाकारवृत्त्या भासमाना आनन्दरूपा । आवरणविरोधिविशिष्टत्वाकारवृत्त्या ज्ञानरूपा । एवं मिथ्यात्वाभावविशिष्टत्वाकारवृत्तिभिः सत्यत्वादिरूपा । तादृशत्वादीनां शुद्धब्रह्मण्यसत्त्वेऽपि तादृशेष्टचित्तादात्म्यसत्त्वात् तदाकारवृत्तिर्निषेध्या । यदि चोक्ततादात्म्यं तदुपहितचित्तत्वेव स्वीक्रियते, नतु शुद्धचित्तीति पक्षः स्वीक्रियते, तदा उक्ततादात्म्याकारवृत्तिद्वारकशुद्धब्रह्माकारवृत्तिर्निषेध्या । अतएव पृथगिवेत्यस्यान्तःकरणश्रुत्युपाधौ भिन्ना इत्येति विवरणकारव्याख्यानम्—इति । तद्यः; तद्रूपोपलक्षितचित्तियुक्ततादिरूपत्वसम्भवे तत्तदाकारवृत्त्युपलक्षितस्य तद्रूपत्वकल्पने गौरवात् । विवरणे वृत्तिनिषेधस्तु निरुपाधीष्टत्वादां प्रमाणवृत्तानयेत्याद्येनाचार्य आह—मिथ्यात्वाभावारूपसत्यत्वस्येत्यादि । घस्तुतस्तु—निरुपाधीष्टत्वादिनोपलक्षितत्वं तत्प्रकारकमनोवृत्त्युत्तरं निर्विकल्पकमनोवृत्त्या निरपेक्षत्वं; अन्यथा शुद्धस्यैव तद्रूपोपलक्षितत्वेन सत्यत्वानन्दत्वादिधर्मभेदानुपपत्तेः । तत्तदर्थप्रकारकज्ञानोत्तरमतव्यावृत्तिधीविषयत्वस्यापि तत्रैव पर्यवसानम् । आनन्दादीनां विशिष्टरूपत्वे तु स्वरूपात्मकता न स्यात् । तस्मात् मिथ्यात्वेत्यादिशूलमपि विवरणवाक्यानुसारेण व्याख्येयम् । परप्रकाशत्वेति । अन्याधीनव्यवहारकत्वस्यैव; घटादेरिव घितोऽपि व्यवहारो हि चिदधीनः, न चिदन्याधीनः; व्यवहारविषयतामात्रे चित्तादात्म्यस्य प्रयोजकत्वात् । न च चित्ति तत्तादात्म्यासंभवः; व्यवहारपूर्वकलोपहितचित्ति केवलचित्तादात्म्यसत्त्वात्, कार्यपूर्वकलोपहिते कारणसंश्लेषस्य कार्यपु प्रयोजकत्वात् । कालपरिच्छेदो नाप्रतियोगित्वम् । देशपरिच्छेदोऽत्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । घस्तुपरिच्छेदो भेदप्रतियोगित्वम् । ननु—ब्रह्मणो मिथ्यात्वाभावादिस्वरूपस्य सत्यतादिरूपत्वमनुपपन्नम् ; उक्ताभावत्वादिविशिष्टस्य मिथ्यात्वात्, अतएव नोक्ताभावत्वादिविशिष्टतादात्म्योपलक्षितत्वम् सत्यतादिरूपत्वम् ; तादात्म्यस्यापि स्वोपहितं गृह्य सत्त्वेन तद्रूपलक्षितत्वस्य शुद्धब्रह्मण्यसत्त्वात्, शुद्धे तस्वीकारेऽपि प्रपञ्चेऽनित्याप्तिः; मिथ्यात्वादिरपि मिथ्यात्वेन प्रपञ्चेऽपि तदभावात्

च भावभूतधर्मानाश्रयत्वेऽपि ब्रह्मणः सर्वधर्माभावरूपतया न काप्यनुपपत्तिरिति सर्वमयदातम् ॥
इति सदसद्विलक्षणस्वरूपद्वितीयमिध्यात्वविचारः ॥

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

प्रपञ्चस्वरूपस्य सत्त्वेन तत्तादात्म्योपलक्षितस्वरूपत्वानपायात्; नहि यदधिष्ठानरूपमधिकरणं तदेवाभावस्वरूपं
नान्यदधिकरणमित्यत्र मानमस्ति । अथ—मिध्यात्वादिविशिष्टात् भेदः सत्यत्वादिर्कं वाच्यम्; तथापि मिध्यात्वा-
दिधर्मस्य ब्रह्मण्येव कश्चित्त्वात् कथं तत्रोक्तभेदः—तत्राह—तथाचेत्यादि । तथा च सत्यत्वादेरभावरूपत्वे च ।
भावरूपधर्मानाश्रयत्वेऽपि मिध्यात्वादिधर्मोन्नति सम्बन्धविशेषोपानाश्रयत्वेऽपि । सर्वधर्माभाव रूपतया
स्वाधिष्ठानकसंबंधधर्माभावत्वविशिष्टतादात्म्योपलक्षितस्वरूपत्वेन । तथाचाध्यासिकतादात्म्येन ब्रह्मणः प्रतियोगित्वादि-
रूपमिध्यात्वादिधर्मवत्त्वेऽपि विशेषणताविशेषोपलक्षितस्वरूपत्वेन तद्विशिष्टाद्भेदसम्भवेन तत्समानाधिकरणो यो मिध्यात्वा-
त्यन्ताभावस्तद्गतादात्म्योपलक्षितस्वरूपमुक्तभेदवत्तादात्म्योपलक्षितस्वरूपं वा सत्यत्वादीति भावः । एतेन—मिध्या-
त्वाद्यभावतादात्म्यवति ब्रह्मणि भावानाश्रयत्वोक्तिर्न युक्ता—इत्यपास्तम् ॥

इति लघुचन्द्रिकायां द्वितीयमिध्यात्वनिरुक्तिः ॥

प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वम्

द्वितीयमिध्यात्वम्.

तदयं संग्रहः—

न्यायामृतकाराः—

प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमेव मिध्यात्वम् । तच्च स्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापकीभूतकालानयच्छि-
न्नाभावप्रतियोगित्वरूपम् । स्वपदस्य रजतत्वविशिष्टपरत्वात्स्वप्रकारकधीनिरूपितश्रुतिनिष्ठविशेष्यतासमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगित्वस्य तत्र सिद्धत्वात्सिद्धसाधनम्, अतो ध्यापकत्वनिवेशः । एवं पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टषट्ठाभावस्य केवलान्व-
यितया सिद्धसाधनवारणार्थं कालानयच्छिन्नेत्यभावंविशेषणमिति न कोऽपि दोष इति यद्वैतिनोऽभिप्रयन्ति, तत्र
सङ्गतम्; त्रैकालिकनिषेधस्य तात्विकत्वेऽद्वैतहानेः, प्रातिभासिकत्वे सिद्धसाधनत्वात्, व्यावहारिकत्वे तस्य तात्विकसत्त्वावि-
रोधितयाऽर्थान्तरात्, बाधात्, अद्वैतश्रुतेरतात्विकनिषेधबोधकत्वेनाऽतत्त्वावेदकत्वापातात्, तत्प्रतियोगिनोऽप्रातिभासिकस्य
प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वापत्तेश्च । किञ्च निषेधप्रतियोगित्वं किं स्वरूपेण, उत पारमार्थिकत्वेनासद्विलक्षणस्वरूपानुपगमनं ।
आद्ये श्रुत्यादिसिद्धोत्पत्तिकस्याऽर्थक्रियासामर्थस्याऽविधोपादानकस्य ज्ञानानन्दस्य च वियदादेः श्रुक्तिरूप्यादेश्च निषेधायोगः,
“त्रैकालिकनिषेधं प्रति स्वरूपेणाऽपणस्यरूप्यं पारमार्थिकत्वाकारेण प्रातिभासिकरूप्यं वा निषेधप्रतियोगी”ति त्वन्मत्तहानिः,
अत्यन्ताऽसत्त्वापत्तिश्च । शशःश्रद्धादीनामप्येतादृशासत्त्वसाक्षीकार्यत्वात् । असतोऽपि प्रतीतिविपर्यवादीकारावदयकत्वाच्च न
निहपात्यत्वं, नित्यादीन्द्रियसाधारण्यत्वात् नापरोक्षतोऽप्रतीयमानत्वम्, अवाप्यत्वाभावस्यैवावस्वरूपत्वात् क्वचिदप्युपाधौ
सत्त्वेनाप्रतीयमानत्वं वा शशःश्रद्धादेरन्यादृशमसत्त्वम् । एतेन—अर्थक्रियासामर्थ्याभाव एवासत्त्वमित्यादिशङ्का अपि—
प्रत्युक्ताः; ब्रह्मणोऽप्यसत्त्वापत्तेः ॥ द्वितीयेऽपि अवाप्यत्वरूपपारमार्थिकत्वस्य बाध्यत्वरूपमिध्यात्वनिरूप्यत्वेनान्यो-
न्याश्रयः, हत्यादीनां नास्ति नासीन्न भविष्यतीति स्वरूपेणैव निषेधप्रत्ययानुपपत्तिः, रूप्यपारमार्थिकत्वस्य पारमार्थिक-
त्वेन निषेधे अनवस्था, ब्रह्मणोऽपि “स एवाधस्ता” इति श्रुतिप्रतिपन्नोपाधौ निर्धर्मकत्वेन पारमार्थिकत्वेन निषेधप्रतियो-
गित्वेनातिव्याप्तिः, अथ्यस्ताधिष्ठानस्योपाधिपदेन विचक्षणे आत्माश्रयः, ब्रह्मवत्पारमार्थिकत्वाभावेपि सत्यत्वापत्तिश्च
एवंच—

‘स्वरूपेण त्रिकालस्य निषेधो नास्ति ते मते । रूप्यादेस्तात्विकत्वेन निषेधस्तत्वात्मनोऽपि च ॥’ इति द्वितीयमपि सिध्यात्वं न संभवदुक्तिकमिति—वर्णयन्ति ॥

(२) अद्वैतसिद्धिकारास्तु—

त्रैकालिकनिषेधस्य प्रातिभासिकत्वातिरिक्तत्वं स्वरूपत्वं, प्रतियोगित्वस्य स्वरूपावच्छिन्नत्वपारमार्थिकत्वावच्छिन्नत्व-
रूपक्षद्वयं च सर्वमपि क्षोदक्षममेवेति द्वितीयसिध्यात्वमपि संभवदुक्तिकमेव—इति वर्णयन्ति ॥

तेषामयमाशयः—

निषेधाधिकरणभूतब्रह्माभिन्नत्वाभिषेधस्य तात्विकत्वेऽपि नाद्वैतहानिः; ब्रह्मभिन्नस्य वस्तुनोऽनभ्युपगमात् । व्यावहारिकत्वेऽपि निषेध्यापेक्षया न्यूनसत्ताकत्वस्यैव तात्विकसत्त्वाविरोधित्वमिति स्वाप्ननिषेधवाधितस्वप्नाप्रार्थदृष्टान्तेनाभ्युपगमनीयतया निषेधवाध्यत्वस्य तात्विकसत्ता, विरोधित्वाभावेनोक्ताध्यान्तरवाधयोरनवकाशः, एवं यत्रहि निषेधस्य निषेधेन प्रतियोगिसत्त्वं व्यवस्थायत्ये तत्रैव निषेधस्य निषेधे प्रतियोगिनोऽधिकसत्ताकत्वमिति ऋक्ते प्रथमनिषेधनिषेधेनानुमानेन श्रुत्या वा प्रथमस्यापि निषेधान्न प्रथमाधिकसत्त्वापत्तिः, एवं अतात्विकं प्रथमतयात्विकत्वेन बोधयन्त्याः श्रुतेर्न प्रामाण्यानुपपत्तिः ॥

स्वरूपावच्छिन्ननिषेधप्रतियोगित्वाङ्गीकारेऽपि न दोषः; श्रुक्तौ रजतभ्रमानन्तरमधिष्ठानतत्त्वसाधात्कारे रूप्यं नास्ति-
नास्तीन्न भविष्यतीति स्वरूपेणैव निषेधप्रतियोगित्ववत्, प्रथमे “नेह नानास्ति किञ्चन” इति श्रुत्या स्वरूपेणैव निषेध-
प्रतीत्या समानसत्ताकयोरपि भावाभावयोरविरोधात्, भ्रमवाधयोर्वैयधिकरणस्यापराधादिना लौकिकरजतस्यैव भ्रमे भ्रममि-
त्यङ्गीकारासंभवात् “त्रैकालिकनिषेधप्रति स्वरूपेण्यपणस्थरूप्यं प्रातिभासिकं वा पारमार्थिकत्वाकारेण निषेधप्रतियोगी”
स्याचार्यवचनस्यापि स्वरूपेण पारमार्थिकत्वाकारेण वाऽऽपणस्थरूप्यतादात्म्यापन्नप्रातिभासिकरूप्यनिषेधबोधन एव तात्प-
र्येण मतहान्यभावात्, सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य तुच्छानिर्वाच्यसाधारण्येऽपि क्वचिदप्युपायो सत्त्वेन प्रतीत्यन-
हत्—तदभावरूपसत्तादात्म्याभ्यां तयोर्वैषम्यसत्त्वेनात्र सत्तादात्म्यसमानाधिकरणोक्तत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वसाधने-
नात्यन्तासत्तापत्त्यसंभवाच्च ॥

द्वितीयपक्षेऽपि न दोषः; वाध्यत्वरूपसिध्यात्मानिरूप्यतयैव पारमार्थिकत्वनिर्वचनसंभवेनान्योन्याध्यानवकाशात्,
स्वरूपेणैव पारमार्थिकतया शुकिरूप्यं नास्तीत्यादिरूपेणापि प्रतीतेरानुभविकत्वेन श्रुतेरपि तादृशाभिप्रायकल्पनसंभवेन
चादोपात्, अनवस्थां त्रिनैव पारमार्थिकत्वेन पारमार्थिकनिषेधस्यापि ब्रह्मानन्दसरस्वत्युक्तीरलोपपादनसंभवात्,
उपाधिपदेनाधिकरणस्यैव विवक्षणेन अध्यस्ताधिष्ठानविवक्षणनिबन्धनान्योन्याध्रयस्याभ्यनवसरात्, निर्धर्मकैः ब्रह्मणि
पारमार्थिकत्वस्यैव तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वस्याप्यभावेनातिव्याप्त्यनवसराच्च—इति ॥

तदेतत्तरङ्गिणीकारा न क्षमन्ते—

तथाहि—नहि त्रैकालिकनिषेधस्य तात्विकत्वपक्षेः क्षोदक्षमः; शुकिरूप्ये व्यावहारिकमित्यलस्यैवाङ्गीकृतत्वेन तत्र
साध्यवैकल्यात् । तस्यापि तात्विकत्वे तु अलक्ष्यादेरपि तत्त्वावेदकत्वरूपप्रामाण्यापत्तिः । निषेधाधिकरणब्रह्ममात्रत्वं निषेध-
स्येति तु न संभवति; प्रपञ्चभ्रमार्थमधिष्ठानब्रह्मस्फुरणस्वावश्यकतया ब्रह्माभिन्नप्रपञ्चनिषेधस्यापि प्रकाशे प्रपञ्चभ्रमासंभ-
वात् । निषेधत्वेनाप्रकाशात्तादृशाभ्रमासंभव इति तु न भवति; निषेधत्वादेरपि निर्विशेषत्वोपपत्त्यर्थं भवन्मते ब्रह्ममात्रत्वात् ।
एवं तद्व्यावहारिकत्वपक्षोऽपि न संभवति; स्वाप्ननिषेधस्य जाग्रत्साधनेन व्यावहारिकत्वात्, स्वप्नदृष्टममात्रेण वाध्यत्वे
आत्मादेरपि तदापत्तेः स्वाप्निकतात्विकत्वाप्रसङ्गेन निषेध्यापेक्षया न्यूनसत्ताकत्वस्यैव तात्विकसत्त्वाविरोधित्वमिति कल्पनाया
अयोगेन, योगेऽपि निषेधस्य निषेधे प्रतियोग्यधिकसत्ताकत्वस्य रजतादौ दर्शनेन यत्र प्रतियोगिनः सत्त्वं विना निषेधनिषेधो-
नुपपन्नस्य प्रतियोगिसत्त्वस्याङ्गीकर्णीयत्वेन प्रपञ्चतदभावयोस्तुल्यसत्ताकत्वाभावेन प्रपञ्चपारमार्थिकत्वस्यावर्जनीयत्वात् ।
अत्यन्ताभावनिषेधस्यैव प्रतियोगिसत्त्वप्रयोजकत्वं विवक्षितमिति ध्वंसनिषेधेन प्राग्भावनिषेधेन वा प्रतियोगित्वेऽपि न
दोषः । एतेन—“यथा ध्वंसप्राग्भावयो” रिति तदृष्टान्तेन नियमविशेषपरिकल्पनं—पराहृतम् । एवं तद्व्यावहारिकत्वे-
ऽतात्विकप्रतियोगितदभावयोरैकत्र बोधनस्य विद्वद्भासात्त्वार्थसत्तान्तिविधयकलरूपश्रुतिसामान्यमपि भ्रमं स्यात् ।

एवं स्वरूपेण निषेधप्रतियोगिलपक्षोऽपि नोपपन्नः; युग्मदाचार्यैः स्वरूपेणापणस्थरूप्यस्या—निषेध इति प्रतिपादनेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात् । नच—अस्मदाचार्यवचसामापणस्थरूप्यतादात्म्यापन्नप्रातिभासिकरूप्यस्य स्वरूपतो निषेधबोधन एव तात्पर्यमिति— वाच्यम्; प्रातिभासिकरूप्यस्यापणस्थरूप्यज्ञानेन निवृत्त्यदर्शनेन तदज्ञानाकार्यस्य तत्तादात्म्याभावात्, अलौकिकसंनिकर्षानङ्गीकारेण तत्संनिकर्षाभावात् । एवंच परस्परविरुद्धार्थबोधकान्भवदाचार्यानिगुच्छत्यान्यगोलाङ्गलभ्यायेन प्रवृत्तानां भवतामपि यचनमनुपादेयमेव । असत्त्वेन प्रतीयेतेति वदतां भवतां प्रतीत्यनुपाधिकमेयासत्वं निर्वचनीयमिति पूर्वमेवोक्तत्वाद्दलन्तासत्त्वापत्तिरपि सुदृढैवेति द्वितीयमिध्यालमपि न संभवदुक्तिर्कं—इति ॥

तदेतद्धान्तविजृम्भितं चन्द्रिकाकाराः प्रतियोगिपन्ति—

तथाहि—निषेधतात्विकलपक्षे हि न निषेधत्वविशिष्टस्य तदुपलक्षितस्य वा मिथ्यात्वरूपत्वं ब्रह्मरूपत्वं वात्रीकियते; येन शुक्तिरूप्ये साध्यवैकल्यं तद्विषयकत्वाप्रत्यक्षस्य तात्विकप्रामाण्यं च समापतेत्, किंतु निषेधत्वोपलक्षिततादात्म्यापन्न-निषेधस्वरूपस्य, तादृशस्वरूपस्य शुक्तिरजताभावो न नेदं रजतमिलादिप्रत्यक्षविषयः, किंतु व्यावहारिकनिषेधत्वोपलक्षितत-दभाव एव ताद्विषय इति तस्यातात्विकत्वात् प्रत्यक्षतात्विकप्रामाण्यापत्तिः । उपलक्षितविषयकस्य प्रत्यक्षस्यैव तद्विषयकत्वं तु शुद्धब्रह्मणो वृत्त्यविषयत्वेऽपि तत्तादात्म्यापन्नोपहितज्ञानस्येवात्रीकर्तुं शक्यत इति न घाघज्ञानत्वव्यवहारानुपपत्तिः । एतेन—प्रपञ्चभ्रमानापत्तिरपि प्रत्याख्याता; प्रपञ्चभ्रमार्थनपेक्षितब्रह्मरूपेण निषेधत्वोपलक्षिततादात्म्यापन्नस्वरूपज्ञान-स्थानपेक्षात् । विवरणमतेऽपि उपलक्षितशुद्धयोस्तादात्म्येन शुद्धविषयकज्ञाननिष्ठवाघज्ञानत्वस्यैवोपलक्षितविषयकज्ञाननि-ष्ठत्वेनाप्युपचारात्सस्य बाधज्ञानत्वव्यपदेश इति निषेधतात्विकलपक्षे न कोऽपि दोषः । शुक्तिरूप्येऽपि तात्विकाभावप्रति-योगित्वेन न दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमित्यत्र विस्तरः । एतेन—व्यावहारिकलपक्षोऽप्युपपन्न इति— सूचितम्; स्वप्रकाश-चैतन्यरूपस्यात्मनोऽनिर्वचनीयत्वकल्पनांविना स्वाप्रदर्शनोपपत्तिसंभवेऽपि गजाभावादीनामनिर्वचनीयानामुत्पत्तिकल्पनां विना तत्र तदज्ञानसंभवेन स्वाप्रनिषेधबाधितस्वाप्रतियोगिनि व्यभिचाराभिषेधबाध्यत्वस्य तात्विकसत्त्वाविरोधित्वाभावेन निषेध्यापेक्षया न्यूनसत्ताकत्वस्यैव तदविरोधित्वे तन्नत्वात्, ध्वंससमये इदं कपालं घटघ्न वेति संशयारोपविषययो-र्घटतदभावयोर्दभयोरप्यस्वाप्रिकत्वेऽपि 'इह घटस्तदलन्ताभावश्च न'त्युभयनिषेधेऽपि प्रतियोगितदाभावयोस्तुल्यसत्ताकत्व-दर्शनेनालन्ताभावनिषेधे प्रतियोगिनोऽसत्त्वपरत्वेनैव 'यथा ध्वंससमये प्रागभावप्रतिषेध' इति वाक्यस्य योजनीयत्वात् तस्याप्युपपत्तेश्च न तद्भावहारिकत्वपक्षे प्रतियोगितात्विकसत्त्वाविरोधित्वप्रपञ्चतदभावविषयसत्ताकत्वादिप्रसर इति न कोऽपि दोषः । स्वायंसत्तानिधायकत्वस्य श्रुतेरावश्यकत्वेऽपि यजेतेत्यादाविव व्यावहारिकप्रामाण्येनैव श्रुतेरुपपत्तिसंभवात् मिथ्यापदार्थं मिथ्यात्वेन बोधयन्त्याः श्रुतेरपि प्रामाण्यसंभवः । तात्विकप्रामाण्यं तु तत्त्वमसीति वाक्यस्यैवेति मन्तव्यम् । एवं स्वरूपेण निषेधप्रतियोगिलपक्षोऽपि नानुपपन्नः; आपणस्थरूप्यतादात्म्यं विनापि रजतस्य व्यावहारिकप्रातिभासिक-साधारण्याङ्गीकारेणैवोपपत्तिसंभवेन केवलरजतस्यैव निषेध इति पक्षे सत्यपि प्रातिभासिकादपि व्यावहारिककार्यापत्तिवार-णार्थं-तुप्यतु दुर्जनन्यायेनादृत्तस्यापणस्थरूप्यतादात्म्येनैव रूप्यस्य भानमित्यस्यदाचार्यीयपक्षान्तरमायुपपन्नमेव; दोष-सहितशुद्धत्वबिच्छन्नचैतन्याप्रितान्नस्यैव प्रातिभासिके व्यावहारिकतादात्म्यं प्रत्यपि प्रयोजकत्वाङ्गीकारेऽपि तन्नाम्या-ख्यात्यादेरसंभवेनादोषात् । उपपादितं चैतद्विद्वलेशोभे । इत्थंचाचार्यवचनविरोधस्यापसिद्धान्तस्य वाप्राप्रसङ्गात् स्वरूपेण निषेधप्रतियोगिलपक्षोऽप्युपपन्न एव । स्वरूपेण निषेधप्रतियोगित्वेपि यथा प्रपञ्चस्य न निःस्वरूपत्वम्, असत्त्वेन प्रतीयेते-त्युक्त्वावपि यथा प्रतीत्यनुपाधिकस्यासत्त्वस्य निर्वचनसंभवः, तथा पूर्वमेव निरूपितम् । घस्तुतस्तु असत्त्वेन प्रतीयेतेति वचनस्यापि स्वतोऽपरोक्षसत्तादात्म्यवत्त्वेन न प्रतीयेतैत्यत्रैव तात्पर्यात् तादृशवाक्यविरोधोऽपीति सर्वमनवयम् । यथाचो-पाधिपदेनाधिकरणविषयस्य संबन्धनिवेशादिकं, तथा विस्मरेण प्रतिपादितं सिद्धं । भावाभाययोरेव विरोधेन संबन्धवि-शेषादिनिवेशनयोगेऽपि सम्मात्रनिष्ठेलेव विशेषणमित्यपि च तत्रैवोक्तम् । तत्र प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावोऽपि विषयस-त्ताकत्वादिनोपपद्यते । सत्ताभेदस्य मिथ्यात्वसिद्धधीनत्वेऽपि नान्योन्याध्यायदोषः । प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावज्ञानानधी-त्वाग्निमिथ्यात्वस्य—इति ॥

अथ तृतीयमिथ्यात्वविचारः ।

ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा मिथ्यात्वम् । ननु—उत्तरज्ञाननिवर्त्यं पूर्वज्ञाने अतिव्याप्तिः, मुद्गरपातादिनिवर्त्यं च घटादावव्याप्तिः, ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वविवक्षायामप्ययं दोषः, अधिष्ठानसाक्षात्कारत्वेन निवर्त्यं शुक्तिरजतादौ च ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात् साध्यविकलता, ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण ज्ञाननिवर्त्यत्वविवक्षायाम् ज्ञानत्वव्याप्येन स्मृतित्वेन ज्ञाननिवर्त्यं संस्कारे अतिव्याप्तिः—इति चेन्न; ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वं हि ज्ञाननिवर्त्यत्वम् । अवस्थितिश्च द्वेषा; स्वरूपेण कारणा-

सिद्धिव्याख्या ।

अथ तृतीयमिथ्यात्वविचारः ।

ज्ञानेति । किं ज्ञाननिवर्त्यत्वमात्रम्? उत ज्ञानत्वेन तन्निवर्त्यत्वम्? अथवा ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण तन्निवर्त्यत्वमित्यभिप्रायेण शङ्कते—नन्विति । आद्ये दोषमाह—उत्तरेति । तस्य साध्यनिर्वचनरूपत्वे तदंशे सिद्धसाधनञ्चैत्यपि बोध्यम् । दोषान्तरमाह—मुद्गरेति । तस्य साध्य निर्वचनरूपत्वे तदंशे वाधोऽपि बोध्यः । इदमुपलक्षणम् । शुक्तिज्ञानेन रूप्यं नष्टमिति कदाप्यननुभवेन तत्राव्याप्तिः । साध्यनिर्वचनरूपत्वे तद्विकल्पो दृष्टान्तविकल इत्यपि बोध्यम् । द्वितीयं पक्षमाशङ्क्य तत्र दोषमाह—ज्ञानत्वेति । अयमिति । एतावन्तं कालं शुक्त्यज्ञानमासीत् 'भ्रम आसीत्' इत्यनुभवेन शुक्तिवत्सत्वेऽज्ञानभ्रमादौ शुक्तिज्ञानेन तदज्ञानं नष्टमित्यनुभवेन ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य सत्त्वेन तत्रातिव्याप्याख्यो दोष इत्यर्थः । यदि च साध्यनिर्वचनरूपत्वान्नायं दोषः, तदाऽर्थान्तरं; ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य भ्रमाज्ञानादाविव सत्यत्वेऽपि प्रपञ्चे संभवादिति ध्येयम् । दोषान्तरमाह—अधिष्ठानेति । इदमुपलक्षणम् । एवं सति लक्षणस्यासंभवोऽपि द्रष्टव्यः। तृतीयमाशङ्क्य निराकरोति—ज्ञानत्वव्याप्येति । विवक्षायामित्यनन्तरमपरोक्षत्वेन ज्ञाननिवर्त्येऽपि उक्तमिथ्यात्वस्य सत्त्वेऽपीति शेषः । संस्कारे इति । नच—संस्कारादेर्न स्मृतित्वेन स्मृतिनिवर्त्यता, किंतु योग्योत्तरात्मविशेषगुणत्वेन, अन्यथा इच्छादेः संस्काराद्यनिवर्तकत्वापत्तेरिति—वाच्यम्; एवमपीच्छाद्यनिवर्त्येऽस्मृतिमात्रनिवर्त्ये संस्कारेऽतिव्याप्यवारणात्, इच्छानिवर्त्ये संस्कारस्थले संस्कारस्यैव तन्निवर्त्ये संस्कारस्थलेऽपि तस्य सत्त्वावश्यंभावेन तत्रातिव्याप्तितादवस्थ्याच्च । नच—अनुभवत्वव्याप्यधर्मेण तन्निवर्त्यत्वं विवक्षितं, स्मृतौ

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अथ तृतीयमिथ्यात्वविचारः ।

'विद्वाद्भारुपाद्दिमुक्त' इत्यादिश्रुत्यर्थं विपदमानं प्रति साध्यान्तरमाह—ज्ञाननिवर्त्यत्वं वेति । अतिव्याप्तिः सिद्धसाधनम् । ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वेति । ज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावन्नाशप्रतियोगित्वेत्यर्थः । अयं उक्तव्याप्तिरूपः । प्रपञ्चनाशं प्रति ब्रह्मज्ञानस्य न कारणता; चरमतत्त्वज्ञानजन्यनाशस्थानानाशपर्याया 'विद्वाद्भारुपाद्दिमुक्त' इत्यादिश्रुतिविरोधापत्तेः, तस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वात् तत्सत्यत्वापत्तेः 'अतोऽन्वदातै' मित्यादि श्रुतिवाधाच्च । तथाच शुक्तिरूप्यादावप्युक्तज्ञाननाशत्वे मानाभावात् साक्षात्प्रसिद्धिरित्यपि योज्यम् । ज्ञानप्रयुक्तेत्यादि । ज्ञानप्रयुक्तोऽधिष्ठानतत्त्वज्ञानव्यापको यः अवस्थितिसामान्यस्य स्वस्वीयसंस्कारान्यतरस्याभावः तत्प्रतियोगित्वमित्यर्थः । यो या अग्रमाप्यज्ञानादिशून्यसाक्षात्कारप्रमासा समानविषयकाज्ञानक्षणावृत्तिः । या या न्यजन्यपदुतम-

१ अज्ञानतत्त्वकारणतत्त्वज्ञानादिनकल इदयनादासत्त्वमपि तत्त्वज्ञानभ्येति न्यायरत्वावस्थादृष्टपश्चात् पश्चान्तरनिर्णयः । एतदभिप्रायेण च व्याप्तिभेदः । तत्त्वज्ञाननाशयोः प्रयोग्यप्रशोधनकामवन्म व्याप्यव्यापकभावं विनाऽनभवात् मामानापिरव्याप्तिभेदेन व्यापकत्वनिवेशः । येन तत्त्वज्ञाननाशस्य दृश्याधिरूपपूर्वत्वाभावेऽनुत्पन्नत्वोपि गृह्यते इत्यादिवापत्तात्प्राप्तियुक्तित्वात् ।

त्मना च, सत्कार्यवादाभ्युपगमात् । तथाच मुद्ररपातेन घटस्य स्वरूपेणावस्थितिरहेऽपि कारणा-

सिद्धिव्याप्त्या ।

पानुभवत्वव्याप्यधर्मस्याभावान् न तन्निर्त्यसस्कारातिव्याप्तिरिति—वाच्यम्, यत्र प्रमोत्तरमुत्पन्नस्य भ्रमस्य प्रमाजन्त्यस्मृतिपर्यन्त वाधो न जातः प्रथमप्रमाजनितस्मृतिविषयनाधश्च दृश्यते तत्राव्याप्तेः । नच—भ्रमोत्तरप्रमानिवर्त्यत्व विवक्षित, प्रमात्वच यथार्थज्ञानत्वमेव, नत्वनधिगतत्वगर्भं, येन यथार्थ-स्मृतिविषयेऽव्याप्तितादवस्थ्य स्यादिति—वाच्यम्, तत्त्वज्ञानसम्कारनिवर्त्याज्ञानसंस्कारेऽव्याप्तेः । न च—अज्ञानसंस्कारस्यापि तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वमेव स्वीक्रियतेऽतो न तत्राव्याप्तिरिति—वाच्यम्, अज्ञानस्येवाज्ञानसंस्कारस्याज्ञानत्वाभावेन ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तेः, ज्ञानाज्ञानयोरेव निवर्त्यनिवर्तकभावात् । न च—अज्ञानसंस्कारस्याप्यज्ञानोपादानतया तत्त्वज्ञानेन स्वोपादानाज्ञाननिवृत्तौ स्वस्यापि तद्वारा तन्निर्त्यत्वमविकलमिति—वाच्यम्, अज्ञानसंस्कारनिवृत्तौ फलव्यायामज्ञाननिवृत्तेस्तत्त्वज्ञानत्वे मानाभावात् । न च—स्वोपादानाज्ञाननिवर्तकज्ञाननिवर्त्यत्व विवक्षितम्, अतो न संस्कारादावव्याप्तिरिति—वाच्यम्, अज्ञानादेरनादेर्योऽध्यासस्तत्र चोपादानासभवेनाव्याप्ते, लघवेनाज्ञानोपादानत्वत्वे तस्यैव लक्षणत्वापाताच्चेति भावः । प्रथमपक्षमादाय तत्रोक्तदोषोद्धार प्रतिजानीते—नेति । ज्ञाननिवर्त्यत्वं निर्वक्ति—ज्ञानेति । अवस्थिति—द्वैविध्यकथनेन फलित दर्शयति—तथाचेति । तस्य साध्यनि-

गोडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

संस्कारसहितोक्तप्रमा सोपाज्ञानतत्संस्कारक्षणावृत्ति । सहितान्तोपादानादुक्तसहितान्यशुभत्यादिप्रमाया उक्तसंस्कार-क्षणवृत्तिर्वेऽपि न व्यभिचार । अतएव जीवन्मुक्तिप्रश्नप्रमाऽपि तादृशक्षणवृत्ति । यत्र योक्तप्रमा सा स्वप्रमान-विषयकाज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कारवत् कालपूर्वभिसा । तथाच तादात्म्येनोक्तप्रमा प्रति स्वाधिकरणक्षणवृत्तित्वसम्बन्धेनो-पाज्ञानतत्त्वस्कारान्यतरस्याभाव उक्तज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कारान्यतरस्य स्वाधिकरणकालपूर्वत्वसम्बन्धेनाभावश्च व्याप-क । तादृशाभावप्रतियोगित्वस्याज्ञानतत्प्रयुक्ततत्संस्कारेषु सत्त्वाङ्क्षणसमन्वय । तादात्म्येन तादृशप्रमा प्रति स्वप्रमानविषयकत्वं कालिकत्वं चेति सन्न्यधद्वयेनाज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कारान्यतरस्याभावश्च व्यापक इति तु निर्वर्ण्य । नानाज्ञानपक्षे तत्पुरुषीयत्वमपि प्रमाऽज्ञानयोनिवेश्यम् । अवस्थितिरिति । प्रकृतस्यावस्थितिपदस्यार्थ । स्वरूपेण कारणात्मना चेति । अज्ञानतत्प्रयुक्तस्वरूपेण स्थूलावस्थाकारणीभूतसंस्काररूपेण च । इति तति अज्ञान-संस्कारस्य स्थूलावस्थोपधायकत्वं जीवन्मुक्तिदशायामस्त्येव, तद्वधमेव तत्स्वीकारात् । ननु—संस्काररूपे मानाभाव, तत्राह—सत्कार्यवादेति । कार्याणां तदधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारपेन्त किञ्चिद्रूपमवश्य व्याप्यम्, प्रलपकाले अदृष्टादिजन्याया कार्यावस्थया तत्कालसाधकश्रुत्यादिभिर्द्वत्वात्, 'तदेदं तर्ह्यव्याहृतमासी'दित्यादिश्रुत्या तत्काले कार्यज्ञानभित्तकत्वेण स्थितिवोधनात्, दृष्टादिपातेन घटो नष्ट इत्यादिप्रस्येन दृष्टपातादिजन्यनाशावगाहनात् । नहि ताकिंकादिमतेऽपि कार्यस्य नासोऽपलप्यते, परतत्तश्रुत्या घटो नाशत्वमापद्य पूर्वोक्तस्योत्तरावस्था जातेत्याद्य-नुभवेन च सिद्ध नान्नास्य पूर्वोक्तस्यातादात्म्यापक्षोत्तरावस्थारपत्वम् । नच—पूर्वोत्तरावस्थयोन्मादात्म्यमनुपपन्नमिति—वाच्यम्, भिन्नकालीनयो प्रतियोग्यनुयोगिभावसन्नधस्येव तादात्म्यस्यापि अनुभववलेन सभवात् । अन्यथा घटादि-कालावृत्तिज्ञानादे घटादेः विषयतादिसन्नधस्यापलापापत्ते । तथाच सर्वदा व्यबहारकाले कार्यस्य तादात्म्यापद्य किञ्चिदकार्यरूपमस्ति, तत्त्वदर्शनं मिना तदुच्छेदासम्भवादिनि सकार्यवादा सांस्थानामिवासाकमपि, पर तस्याक-

१ वायव्यावस्था तु स्वप्रयोजनाज्ञानात्कालवशाच्चैतजानात्कालवत्त्वमज्ञानोच्छेदवत् स्वप्रयोजनापदेन स्वकालवतमानत्वत्वे-
निरक्षणम् जीवन्मदादावपि साध्यमभाव इति प्रतिपादितमित्युक्तिरन्वयस्यापि तत्रैव ता पर्याय न वायव्यात्कालोक्त-
राणां प्रसक्तिरिति ॥ २ तथाचोत्तरात्कार्यं—असद्वरणादुपादानमृणात्सर्वसंभवाभावात् । शक्यस्य शक्यवर्णाला-
पनारावत् सत्त्व इति ।
अ. वि २१

त्मनावस्थितिविरहाभावात् ब्रह्मज्ञानप्रयुक्त एव स इति नातीतघटादावव्याप्तिः । अतएवोत्तरज्ञाननि-

सिद्धिव्याख्या ।

र्वचनरूपत्वे वाधोऽपि नेति ध्येयम् । ननु—कारणात्मनाऽवस्थितिविरहाभावेऽङ्गीक्रियमाणे स्वरूपेणावस्थितिविरहाभावस्याप्यभ्युपगमापत्तिः । नच—मुद्गरपातादिना घटो निवृत्त इत्यवाधितानुभववलात्स्वरूपेणावस्थितिविरह एवाभ्युपगम्यत इति—वाच्यम् ; तथासति तत एव कारणात्मनाऽवस्थितिविरहस्याभ्युपगम्यतयाऽव्याप्तितादवस्थ्यमेव इति—चेन्न ; स्वरूपेणावस्थितिविरहमात्रमादायान्यथासिद्धस्य तस्यानुभवस्य कारणात्मनाऽवस्थितिविरहाविषयकत्वात्, इतरथा मुद्गरपातानन्तरं घटः स्वरूपेण निवृत्त इत्यनुभवधत्कारणात्मना निवृत्त इत्यनुभवापत्तेः । ततश्च नातीतघटादावव्याप्तिरिति भावः । यदुक्तं—उत्तरज्ञानेन पूर्वज्ञानं निवृत्तमित्यवाधितानुभवासिद्धज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगिनि पूर्वज्ञानेऽतिव्याप्तिः, साध्यनिर्वचनत्वरूपत्वे सिद्धसाधनम्—इति । तदपि नेत्याह—अतएवेति । अतश्शब्दार्थमाह—उत्तरेति ।

गौडब्रह्मनन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तद्वर्षं मिष्येति विदोषः । ननु—ज्ञानजन्यनाशप्रतियोगित्वमेव ज्ञानतिषर्लत्वमस्तु, मुद्गरादिना तु घटादेनांशो न जन्यते; मुद्गरादितः पूर्वसिद्धस्य घटाद्युपादानस्य कपालादेरेव तत्तत्कालावच्छिन्नस्य घटादिनाशात्वाद् । नचैवं—तत्त्वज्ञानेनापि कपालादिरूपस्य नाशस्याजननात् घटादावव्याप्तिरिति—वाच्यम् ; श्रुतिप्रामाण्यात् ज्ञानकालीनकपालादिरूपाणां घटादिनाशानां ज्ञानाजन्यत्वेऽपि ज्ञानोत्तरकालोत्पन्नस्वेतरसर्वप्रतियोगिकनाशस्य ज्ञानजन्यत्वे सिद्धे कपालादिनाशापि घटादिनाशत्वेन घटादिनाशस्य ज्ञानजन्यत्वानपायात्, तत्राह—तथाचेति । ज्ञानप्रयुक्तस्यादिलक्षणे कृते चेत्यर्थः । ब्रह्मेत्यादि । एवकारः स इत्यस्योत्तरं योजनीयः । तथाच स एव उक्तसंबन्धेनाज्ञानप्रयुक्तसंस्कारान्यतराभावरूपोक्तावस्थितिसामान्याभाव एव, ज्ञानप्रयुक्तः ज्ञानाधीनः, नतु घटादिनाशो ज्ञानकालीनकपालादिनाशरूपः ; तस्य ज्ञानजन्यत्वे पश्चान्नाशकाभावेन स्वनाशत्वस्वीकारे ज्ञानानाशत्वेन च सत्यत्वापत्तेः । नच—उक्तावस्थितिसामान्याभावस्येव कपालादिप्रपञ्चनाशस्यापि ज्ञानोत्पत्तिक्षणे द्वितीयक्षणे वा ज्ञानस्याक्षणिकत्वपक्षे उत्पन्नत्वेन प्रपञ्चसमानकालीनत्वं स्वीकृत्य ज्ञानप्रयुक्तत्वमुच्यतामिति—वाच्यम् ; नाशस्य प्रतियोगिक्षणावृत्तित्वनियमात्, प्रतियोगिक्षणवृत्तिनाशे मानाभावात्, चरमक्षणस्य स्वेतरसकलदृश्यनाशत्वसंबन्धेऽपि स्वनाशत्वासंबन्धेन तस्य ज्ञानजन्यनाशप्रतियोगित्वोपपादनासंबन्धात्, उक्तावस्थित्यभावविषयकतया 'ज्ञानात् इदं सर्वं नष्ट' इति प्रत्ययोपपत्तेः, तत्त्वज्ञानजन्यनाशे मानाभावाच्च । तस्मात् स एव ज्ञानाधीनः ; ज्ञानादुक्ताभाव इति प्रत्ययेन ज्ञानकालीनेऽप्युक्ताभावे ज्ञानाधीनत्वसंबन्धात् ज्ञाननाशकालीनस्य उक्ताभावस्य स्वीकारे तस्य नाशकाभावेन सत्यत्वापत्तेः ; नतु कपालादिनाशः ; मानाभावादिति या अतीतघटादौ ज्ञानानाशत्वलक्षणस्याव्याप्तिः सा ज्ञानप्रयुक्त्यादिकरणश्लेषार्थः । ननु—उक्तावस्थित्यभावोऽपि न ब्रह्मज्ञानप्रयुक्तः, प्रलयादौ ब्रह्मज्ञानं विनापि तत्सत्त्वेन तस्य ब्रह्मज्ञानाधीनत्वात्—इत्यत उक्तम्—मुद्गरपातेनेति । उपलक्षणमिदम् । ब्रह्मज्ञानान्येनाहृष्टादिनेत्यर्थः । प्रयुक्तत्वं तृतीयार्थः । तस्य च विरहपदार्थद्वयेऽन्वयः । तथाच घटादिस्वरूपप्रतियोगिकविरहस्य ब्रह्मज्ञानान्यप्रयुक्तत्वेऽपि घटादिसंस्कारप्रतियोगिकस्य उक्तावस्थितिसामान्याभावस्य ब्रह्मज्ञानान्याप्रयुक्तत्वेन ब्रह्मज्ञानप्रयुक्तत्वं तस्याक्षतमिति भावः । यद्दि च चरमक्षणे स्वेतरस्यैव स्वस्यापि ध्वंसत्वं स्वीक्रियते; एकत्रापि तत्र रूपभेदेन ध्वंसत्वं प्रति प्रतियोगित्वानुपयोगित्वयोः संबन्धात्, सकलदृश्यत्वेन हि तत्र प्रतियोगित्वम्, चरमतत्त्वज्ञानाध्यतत्क्षणव्यक्तित्वेनानुपयोगित्वम् ; 'घटाभावे स नान्दी' इत्यादिप्रत्ययत्वेनाध्यतत्क्षणव्यक्तित्वेनानुपयोगित्वस्यान्ताभावस्येव 'ज्ञानात् सर्वदृश्यं नष्टमि' इत्यादिप्रत्ययत्वेन सर्वदृश्यप्रतियोगिकस्य चरमक्षणानुपयोगिकस्य ध्वंसत्वस्य संबन्धात्, तदा ज्ञानप्रयुक्तावस्थित्यतीत्यादेशानाधीनो यः स्वस्वीयसंस्कारोभयस्य नाशस्तत्प्रतियोगित्वमर्थः । उत्तरज्ञानानाशत्वात्मादाय पूर्वज्ञाने सिद्धसाधनात् संस्कारनिवेशः । सृष्टिनाशस्य संस्कारत्वमादायानुभवे सिद्धसाधनात् स्वेत्यस्य निवेशः । संस्कारस्य सृष्ट्यनाशस्ये ह न तन्नियेदयम् । अवस्थितिविषयत्वादि । ध्येयनिषेधार्थः । उभयरूप इत्यर्थः । ननु मुद्गरपातादिनापि घटतरसंस्कारयोर्नाशसंबन्धेन नोक्तनाशो ज्ञानप्रयुक्तः, तत्राह—तथाचेत्यादि । विरहपदे नाशपरं । विरहाभावात् । तपाचोक्तयुत्थादिसिद्धो दृग्दायनाशो घटादिसंस्कारः प्रलयादिनिष्ठ भावदयक इति भावः । सः स्वरूपमंत्रा-

वत्ये पूर्वज्ञाने न सिद्धसाधनम्; नवा त्रियदादौ ब्रह्मज्ञाननाशयत्येऽपि तद्वदेव मिथ्यात्वासिद्ध्यार्थान्तरम्; उत्तरज्ञानेन लीनस्य पूर्वज्ञानस्य स्वकारणात्मनावस्थानादचस्थितिसामान्यविरहानुपपत्तेः । शाश्वि-

सिद्धिव्याख्या ।

अनुपपत्तेरिति । ततश्च न पूर्वज्ञानेऽतिव्याप्तिः । न वा तदादाय सिद्धसाधनमिति द्वेयम् । नन्वेवं— पूर्वज्ञानस्य स्वकारणात्मनाऽवस्थाने स्वरूपेणाप्यवस्थानापत्तिः; विनिगमकाभावात्, न च—उत्तरज्ञानेन पूर्वज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवात्तत्सिद्धिरिति—वाच्यम्; तर्हि तत एव तस्यापि सिद्धाऽतिव्याप्तिसिद्धसाधने स्याताम्—इति चेन्न; पूर्वज्ञानप्रतियोगिकस्वरूपेणावस्थितिविरहमात्रविषयकतयाऽन्यथासिद्धस्योत्तरज्ञानेन पूर्वज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवस्य कारणात्मनाऽवस्थितिविरहाविषयकत्वात् । अन्यथा उत्तरज्ञानेन पूर्वज्ञानं स्वरूपेण नष्टमित्यनुभववत्कारणात्मना नष्टमित्यनुभवापत्तेः । नच—उत्तरज्ञानेन पूर्वज्ञानं न स्वरूपेण निवृत्तमित्यनुभवस्य पूर्वज्ञाने लीनमात्रविषयकत्वे विश्वमायानिवृत्तिरिति श्रुतमायानिवृत्तेरपि विलयमात्ररूपतापत्तिरिति—वाच्यम्; मायाया अनादित्वेन स्वकारणाभावेन कारणात्मनाऽवस्थित्यनुपपत्त्या तन्निवृत्तेरवस्थितिसामान्यविरहरूपत्वोपपत्तेरिति भावः । ज्ञानपदव्यावर्त्यमाह—शश्विपाणादाविति । यदुक्तं—श्रुक्तिज्ञानेन रूप्यं नष्टमित्यनुभवेन तत्राप्यव्याप्तिः । साध्यनिर्वचनरूपत्वे साध्यवि-

गौडब्रह्मज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

रोभयनाशः । ज्ञानप्रयुक्त एवेति । स्वरूपनाशात्मकसंस्कारप्रतियोगिकस्य नाशस्यापि स्वरूपनाशत्वेनोभयप्रतियोगिकनाशो ज्ञानप्रयुक्त एवेति नातीतवदाद्यव्याप्तिरिति भावः । अथवा ज्ञानप्रयुक्तावस्थितौत्सादेरयमर्थः । अज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कारान्यतरस्य पूर्वोक्तसंबन्धद्वयेन योऽत्यन्ताभावो ज्ञानाधीनत्वप्रतियोगित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वमिति । पूर्वमते नाशस्वेव एतन्मतेऽत्यन्ताभावस्य ज्ञानसमाकलीनस्यापि ज्ञानाधीनत्वम्; 'त्वज्ञानादज्ञानप्रयुक्तमुच्छिद्यते सर्वदृश्यमुच्छिद्यते' इति प्रत्ययात् । ननु—उक्तात्यन्ताभावस्याविषयकत्वेन तस्याप्युक्तात्यन्ताभावो ज्ञानाधीनो वाच्यः, एवं तस्यापीत्यनवस्था—इति—चेन्न; पूर्वमते एकस्यैव स्वस्वेतरनाशत्ववदेतन्मतेऽप्येकस्यैव स्वस्वेतरोक्तात्यन्ताभावत्वस्य संभवात् । ननु—प्रत्यादाद्युक्तात्यन्ताभावस्य ब्रह्मज्ञानं विनाऽपि सत्त्वेन न स तत्प्रयुक्तः, तत्राह—तथाचेत्यादि । मुद्गरपतेनेन ब्रह्मज्ञानान्येन । ज्ञानप्रयुक्तः ज्ञानाधीनः । अथवा—ज्ञानप्रयुक्तो ज्ञानाधीनः योऽवस्थितिसामान्यस्य स्वात्मकसामान्यत्वाभावः तत्प्रतियोगित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वम् । स्वात्मकं च, स्वसमसत्ताकं ब्राह्मम्, तच्च स्वस्वीयसंस्काररूपस्वीयरिणामादिरूपमेव, ननु ब्रह्म । ज्ञानेन हि अज्ञानतत्परिणामसामान्यत्वात्यन्ताभावः स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणावच्छिन्नः साध्यते, साध्यता च तत्र क्षेमसाधारणी । स चाभावः स्वान्यसर्वदृश्यविरोधी क्षणिक इति—व्याख्या । तदेतद्व्याप्यार्षेणुष्यं दर्शितम् । अतएव यथाश्रुतस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वसाध्यत्वादेव । तद्वदेव पूर्वज्ञानस्योत्तरज्ञाननाशत्व इव । ननु उक्तसंबन्धद्वयेन कस्यचिद्योऽत्यन्ताभावः तत्प्रतियोगित्वमेवास्तु, किं उक्तात्यन्ताभावस्याज्ञानप्रयुक्तत्वस्य वा निवेदेन ? द्वितीयपक्षे च किमुक्तनाशत्वस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वस्य च निवेदेन ? तत्राह—शदोत्पत्त्यादि । अवस्थितिसामान्यस्य विरहः उक्तसंबन्धद्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । चतुर्थपक्षे तु तथा चेत्यादि नातिव्याप्तिरित्यन्तो ग्रन्थः सन्नच्छतेतमाम् । ननु—तत्पक्षे दृश्यसामान्यस्याध्यासिकतादात्म्यसंबन्धेनात्यन्ताभावो ज्ञानाधीनः संबन्धान्तरेण वा सः । आद्ये तादात्म्यस्य भेदप्रतियोगितायामेवावच्छेदकत्वादसङ्गतिः, द्वितीये अर्थात्मसर्वसंबन्धैरत्यन्ताभावस्य ज्ञानप्रयुक्ततया प्रतीतिविरूपेणैत इति—चेन्न; आध्यासिकतादात्म्यस्य विषयतायाः समवायस्य च स्थानापन्नत्वेनात्यन्ताभावप्रतियोगितायामेवावच्छेदकत्वात्, भेदप्रतियोगितायाः संबन्धावच्छिन्नत्वे मानाभावात् । नच—उक्ता-

(१) ज्ञानप्रयुक्तत्वेन प्रयुक्तत्व निमधीनत्वं ? उत व्यापकत्वम् । आद्येऽपि किमवस्थितौ सामान्य विशेष्यत्वे ? विरहो वा, तत्रापि विरहपदार्थः निमल्यन्ताभावः ? उत नाश ? इति मित्रस्यमभिप्रेत्यावस्थित्याविरहविशेषणत्वपक्षवत् सर्वं पक्षोपपत्तिः, समवतीति यद्वदार्थं व्याख्याचतुष्टयं दर्शितम् । तत्प्रयुक्तत्वसाधीनत्वरूपत्वे निरहपदस्य नाशपरत्वेच द्वितीयव्याख्यानं, तत्रैव विरहपदस्यात्यन्ताभावपदत्वे पृथीय व्याख्यानं, तत्रैवाभ्यन्तिसामान्यविशेषणत्वे चतुर्थे व्याख्यानम् । प्रयुक्तत्वस्य व्यापकत्वरूपत्वेवमभिल्ला सामान्यविशेषणत्वे निरहपदेनात्यन्ताभावनिवर्त्तनं प्रथमं व्याख्यानमिति विवेकः ।

पाणादाववस्थितिसामान्यविरहेऽपि तस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वाभावात्तदव्याप्तिः । शुक्तिरजतादेश्चापरोक्ष-
प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या प्रतिभासकाले अवस्थित्यङ्गीकाराद्वाधकज्ञानं विना तद्विरह इति न साध्यवि-
कलता । अतएवोक्तं विवरणाचार्यैः—अज्ञानस्य स्वकार्येण प्रविलीनेन वर्तमानेन वा सह ज्ञानेन निवृ-

सिद्धिव्याख्या ।

कलो दृष्टान्त—इति, तद्वृत्त्यति—शुक्तिरजतादेश्चेति । उक्तार्थेऽभिप्रेतवचनं प्रमाणयति—अतएव-
त्यादिना । ननु—ज्ञानप्रयुक्तत्ववस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वमित्यत्र—किमवस्थित्या
सामान्यं विशेष्यते, विरहो वा । आद्येऽवस्थितिसामान्यं कारणात्मनाऽवस्थितिः कारणमिति यावत्, ज्ञान-
प्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगिकारणकत्वमित्यर्थः । तत्रोत्तरज्ञानप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगिपूर्वज्ञानजन्यसंस्कारादौ
सिद्धसाधनम्, अनाद्यविद्यादौ च बाधः । कारणशब्देनानाद्यविद्योक्तौ चाविद्याकारणत्वमेवास्तु शेष-
वैयर्थ्यात्; अनाद्यविद्यादौ बाधश्च । न द्वितीयः; घटाद्यवस्थितिसामान्यविरहे ज्ञानयुक्तत्वं न संभवति;
विनष्टघटाद्यवस्थितिविशेषद्वयविरहस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वाभावात्, स्वरूपेणावस्थितिविरहस्य ज्ञानाप्रयुक्तत्वात्,
विशेषाभावातिरिक्तसामान्याभावस्य त्वयैवाविद्यावादे निरसिष्यमाणत्वात्, ज्ञानप्रयुक्तविरहप्रतियोग्यव-
स्थयाऽवस्थात्वस्यातिप्रसङ्गेन प्रतियोगितानवच्छेदकत्वाच्च । शुक्तिरजतादेश्चवस्थित्यस्वीकारे स्वरूपेण निये-
धोक्तव्ययोगश्च । रूप्यादेः स्वरूपेणैव निषेध इति त्वद्भ्युपगमपक्षे रूप्योदेरत्यन्तास्तवस्यापादितत्वेन

गौडप्रज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

भावस्य कैवल्येऽप्यनुवृत्त्यापातात् ' विद्वांसामरूपाद्भिमुक्त ' इत्यादिश्रुतिविरोध इति—यान्यम्; क्षणिकत्वस्योक्तं वात् ।
ननु शुक्तिरजतादेश्च शशविषाणवदलीकत्वेनाज्ञानप्रयुक्तत्वं संस्कारान्यतराभावाप्रतियोगित्वात्साध्यवैकल्यम्, तत्राह
शुक्तीत्यादि । तद्विरह इति । अतएव तस्याज्ञानप्रयुक्तत्वमिति शेषः । अतएव उक्तात्यन्ताभावस्य ज्ञानव्यापक-
त्वात्, ज्ञानाधीनत्वाद्वा, उक्तनाशस्य ज्ञानाधीनत्वाद्वा । स्वकार्येण स्वप्रयुक्तेन । विलीनेन संस्कारेण । घृतमानेन
स्थूलेन । सह सहितस्य । ज्ञानेन ज्ञानव्यापिका, ज्ञानाधीना वा । निवृत्तिः उक्तात्यन्ताभावः, उक्तनाशो वा ।

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपसाध्यस्य पक्षे विद्यदादौ दृष्टान्ते शुक्तिरजतादौ च वैकल्यमित्याशंक्य तन्निराकरणपरतामपि विवरणप्र-
न्यस्य सूचयितुं उपपदभक्तं व्याचष्टे टीकायां—अतएवेति । उक्तात्यन्ताभावस्य अज्ञानप्रयुक्तत्वं संस्कारान्यतराभावस्य,
स्वात्मकसामान्यात्यन्ताभावस्य वा ज्ञानव्यापकत्वादिति प्रथमे व्याख्याने, ज्ञानाधीनत्वादिति तृतीये चतुर्थे च, उक्त-
नादास्य स्वसंस्कारोभयनाशस्याज्ञानाधीनत्वादिति द्वितीये । अज्ञानप्रयुक्तरजताद्यभावस्य साक्षात् ज्ञानप्रयुक्तत्व-
लाभकं व्याचष्टे—स्वकार्येणेति । अज्ञानसंबन्धसाधारण्यादाह—प्रयुक्तेनेति । प्रविलीनेनेत्यस्य गृहेनेत्यर्थोपगमेभाव-
दशाया न लाभ इत्यतस्त्वत्संप्रहाय व्याचष्टे—संस्कारेणेति । प्रागभावत्वं तोभयदशासाधारणेन सूक्ष्मरूपेणेत्यर्थः । सू-
क्ष्मतादशायामपि वर्तमानत्वात्तद् व्याचष्टे—स्थूलेनेति । सहायस्य ज्ञानेऽन्वयशङ्को व्युदस्यति—सहसहितस्य । निशि-
ष्टस्येत्यर्थः । तेन विशेषणनिवृत्तेरपि लाभः । विशेषणे तृतीया, वशिष्ठं संबन्धः । स च व्यापकत्वं, प्रयुक्तत्वं वा । हेतो
मा तृतीया । स्वघटितसामग्रीजन्यनिष्ठव्यापकत्वप्रयुक्तत्वान्यतरलाक्षणकीत्याह—ज्ञानव्यापिकाज्ञानाधीनावेति ।
जन्यत्वस्य तृतीयार्थत्वेऽत्यन्ताभावासंप्रहादाह—ज्ञानेनेति । यद्वा—समभिव्याहृतनिवृत्तिपदार्थोभावादिवालः सहस्य-
शब्दार्थः, तद्वदकाभावादौ प्रतियोगितया कार्यान्वयः । तादृशकालविशिष्टसाज्ञानस्य निवृत्तावन्वये स्वकार्यनिवृत्तिवालावच्छि-
न्नसस्याज्ञाननिवृत्तौ लाभेन तत्र भासमानं ज्ञानप्रयुक्तत्वं तद्विशेषणवोटिप्रविष्टाज्ञानकार्यनिवृत्तौ हन्यते इति योग्यम् । निवृ-
त्तिर्न विषयत्वविशेषः, अज्ञानस्याचेतनत्वेनान्यथात्; नापि निश्चयेन संशयनिवृत्तिरित्यप्रसंशयान्तरानुपादयत् अज्ञान-
नकार्यान्तरानुपादयोऽर्थः; उत्पन्नकार्यनिवृत्तेरलाभप्रसङ्गात्, अतो व्याचष्टे—निवृत्तिः उक्तात्यन्ताभाव उक्तनाशो वा
इति । अत्रज्ञानप्रयुक्तो यः अज्ञानस्वरूपप्रयुक्तत्वं संस्काराभावः तस्मात्कीनो योऽज्ञानत्वं संस्काराभावो ज्ञानप्रयुक्तः, स वाप

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अत्रेदं बोध्यम् । निवृत्तेर्ज्ञानाधीनत्वपक्षे ज्ञानोत्पत्तिकालीनेऽप्यज्ञानतत्संबन्धयोर्निवृत्तित्वरूपे अखण्डधर्मरूपं ज्ञानाधीनत्वमविरद्धम् घटादिस्वरूपे तत्प्रागभावनिवृत्तित्वविशिष्टे घटाद्यधीनत्ववत्; घटात्तत्प्रागभावो निवृत्त इति धीवत् ' तरति शोकमात्मवित् ' सोऽविद्याप्रन्थ विकिरती' त्यादिरतीते, ज्ञानोत्पत्तिकाल एवाविद्यानिवृत्त्यनुभवाच्च । यदिव स्वोत्पत्तिक्षणवाचिन्त्रायां निवृत्तो ज्ञानाधीनत्व न स्वीक्रियत इत्याग्रह', तथापि घटादिजनकसामान्या एव घटादिप्रागभावनिवृत्तिजनकः स्वीकाराद्दयवहितपूर्वत्वसंबन्धेन घटविशिष्टत्वेनैव तस्य वाच्यत्वात्तज्जनकतावच्छेदकस्यापि कार्ये

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

इति पर्यवसिताथ । तत्राभावोऽन्यतराजन्ताभाव उभयनाशो या बोध्य । प्रयुक्तत्वं च व्यापकत्व स्वरूपधन्धविशेषरूपो वेति बोध्यम् । ननु—अनन्तरोपन्यस्ववार्तिके सम्यक्धीजन्ममात्रत इत्युक्ते समानविषयकज्ञानाज्ञानयोर्विरोधाच्च ज्ञानोत्पत्तिराले एवाज्ञानतत्संबन्धयोर्ज्ञानात् निवृत्तिरिति प्रतीयते, तच्च न सम्भवति, स्वोत्पत्तिकालीने स्वस्मिन्निवृत्तिसिद्धिस्वप्रयुक्तत्वासम्भवात्, तस्य स्वेतरमात्रकालीनत्वनिवृत्तत्वात्—इत्याराद्धा परिहरति—अत्रेदं बोध्यमिति । निवृत्तेरत्यन्ताभावनासान्यतररूपाया ज्ञानोत्पत्तिकालीनाया अपि ज्ञानव्यापकत्वे बाधकाभावात् ज्ञानाधीनत्वपक्ष इत्युक्तम् ।—निवृत्तित्वरूप इति । ज्ञानाधिपत्तिरभावमिन्नस्वरूपे निवृत्तिपदाथं इति शेष । अज्ञाननिवृत्तित्वविशिष्टब्रह्मस्वरूपे इति चार्थ । अखण्डधर्मरूपं स्वरूपसंबन्धविशेषरूपम् । अविरद्धमिति । स्वीयसंबन्धविषयत्वरूपप्रयुक्तत्वस्य स्वोत्पत्तिकालीनत्वनिवृत्तत्वे मानाभावादिति भाव । व्यभिचारमपि दर्शयति—घटादिस्वरूप इति । घटादिरिक्तस्य घटोत्तरत्वसम्भवात् घटस्वरूप इति । अत्यन्ताभेदे स्वप्रयोज्यप्रयोजकभावासम्भवात् भेदप्रयोजकरूपभेदमाह—तत्प्रागभावनिवृत्तित्वविशिष्टे इति । स्वोत्पत्तिकालोत्पत्तिकेऽपीति शेष । ननु—अत्र घटात्तत्प्रागभावो निवर्तते इति प्रतीतियत्वात् तथाभ्युपगम्यते, प्रकृते तथाभ्युपगमे किंप्रमाण—अतस्तदधिक श्रुतिप्रमाणमाह—तरतिशोकमात्मवित् इति । अत्र शोकः तन्निदानमज्ञानतत्संबन्धा, तयोत्तरण, प्रवच गति, तथा सहचरिताभावो लक्ष्यते, "घातुसंबन्धे प्रत्यया" इत्यनुशासनात् । अज्ञानाभावरूपधार्थसमानकालीनत्वेन भासमानात्मज्ञानरूपोद्देश्यतावच्छेदकप्रयोज्यत्व तादृशपालय विधेये भासते । किञ्च 'तरति' इति लटो वर्तमानकालोऽर्थ, सचेह न प्रकृतशब्दप्रयोगाधिकरणकाल, यत स यदि ईश्वरस्य शब्दप्रयोगाधिकरणोभूत सर्गपूर्वावधिफल, तदा जीवानामज्ञानमात्रोपाधीना न देहेन्द्रियाणि, नापि तत्त्वज्ञानम्, कुतोभोक्ष ? यद्यथापकाना, तदा सर्वदा एकैकजीवस्य तत्त्वज्ञानमोक्षो आवश्यको, अन्यथा यद्वाङ्मोचरणकाले न तौ, तदा तद्वाङ्मोचार्थबाध स्यात्, न चैव सम्भवति, "यततामपि सिद्धाना कजिन्मा वेति तत्तत् " "यद्वा जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मा प्रपद्यते" इत्यादिवाङ्मोक्षस्य दुर्लभत्वेनारावदिनत्वात् । किञ्च तद्वाङ्मोच्यस्य यत्काले उच्चारण, तत्पूर्वात्तरकालीनतत्त्वज्ञानमोक्षयो प्रयोज्यप्रयोजकभावबोधनेनोक्तश्रुतेर्लक्षणानि ज्ञाननिवृत्तिपरलव्यापात स्यात्, किन्तुद्देश्यतावच्छेदकीभूतात्मज्ञानोत्पत्तेर्वर्तमानकाल एवैह लडर्थ इति तत्कालीनत्व शोकनिवृत्तौ भासते, तन्मात्रबोधे प्रयोजनाभावाद्बुद्देश्यविधेयभावमहिम्ना ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधाच्च तत्प्रयोज्यत्वमपि तत्र लभ्यत इति भाव । उक्तश्रुतौ शोकपदस्य अविद्यातत्संबन्धपरत्वेन तृधातोर्निवृत्तिपरत्वेन चोक्तार्थकत्वे श्रुत्यन्तरसवादाह—सोऽविद्याप्रन्थ विकिरतीति । स ब्रह्मात्मसाक्षात्कारवान् । अविद्यासहितप्रन्थि, प्रन्थिवत् दृढ तत्संबन्ध विकिरति बराहो वलीमिथोन्मूलयतीत्यर्थः । तत्र लोकाऽनुभवमप्याह । ज्ञानोत्पत्तिकालोत्पत्ति । इदरजतमिति प्रमोत्तर नीलशुद्धत्वादिविशेषदर्शनेन दूरत्वादिदोषापागमेन च शुक्तिवत्प्रकारकसाक्षात्कारक्षणे एव रजतप्रमोषादानाज्ञाननिवृत्ते सर्वानुभवसिद्धत्वात्, ब्रह्मात्मसाक्षात्कारक्षणैव प्रपद्यप्रमोषादानमूलविद्यानिवृत्ते पीवन्मुक्तानुभवसिद्धत्वावेत्यर्थ । ननु—अस्तु ज्ञानोत्पत्तिकाल एवाज्ञाननिवृत्ति, किन्तु तस्या स्वोत्तरमात्रवृत्तित्वनिवृत्त ज्ञानप्रयुक्तत्वं न सम्भवति । न च—उक्तव्याप्तां मानाभाव, स्वोत्पत्तिकालोत्पत्तिके स्वप्रयुक्तत्वस्यान्त्रादृष्टस्य स्वीकारे मानस्य भवतैव वक्तव्यत्वात्, भूय सहचारदर्शनस्य तद्भासित्वाहकत्वाच्च । न च—घटप्रागभावनिवृत्तौ घटस्थाया घटप्रयुक्तत्वा व्यभिचारज्ञानसम्भवात् व्याप्तिग्रहसम्भव, घटजनकसामग्रीप्रयुक्तत्वस्यैव तत्रोपगमात्—इत्याशङ्कते—यदिचेति । स्वं ज्ञानं, निवृत्तो ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिर्ब्रह्मात् स्वप्रागभावनिवृत्तिरेत्यादिब्यवहाराणा विवरणकाराद्यभिप्रयुक्ततीना गौणत्वेनोपपन्न-स्वान्यायत्वात्, यदिचेति आग्रह इत्युक्त । अभ्युपगम्य प्रागभावनिवृत्तिप्रतिबन्ध समाधानमुपक्रमते—तथापीति—स्वीकारादिति । तथा प्रकृतोऽपि ज्ञानजनकसामान्या एवाज्ञाननिवृत्तिप्रयोजकत्व स्वीकार्यमिति भाव । कथं नहि घटात्तत्प्रागभावनिवृत्तिरिति प्रलय, तत्राह—अव्यवहितपूर्वत्वसंबन्धेनेति । घटविशिष्टत्वेनेवेति । अन्यथा

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

प्रयोजकत्वात् घटात्तत्प्रागभावनिवृत्तिरिति प्रत्यये घटप्रयोज्यत्वं निवृत्तौ भाति । यदि चोक्तनिवृत्तिर्घट एव न तदन्या, तत्र च कपालत्वादिनैव हेतुत्वं, नतु घटत्वत्वेनेति न घटस्य स्वस्मिन् प्रयोजकत्वमुच्यते, तदा घटात्तत्प्रागभावो निवृत्त इति व्यवहारो न मुख्यः, किंतु घटजनकात् घटप्रागभावनिवृत्तिरित्येव मुख्यो व्यवहारः । 'तरति शोक' मित्यादौ शोको नाविद्यादिकम्, किंतु दृश्यमात्रम् । आत्मचित् आत्मज्ञानसाधनवानिति दिक् ॥ इतरदृश्यनिवृत्तौ तु ज्ञानसाध्यतापि संभवति; ज्ञानोत्पद्युत्तरकालीनत्वात् । उक्तसाध्यतापि ज्ञानाधीनाभिमतसमयसंबन्धरूपा तादृशदृश्यविरोधित्वविशिष्टे पुंवास्तन्ताभावे स्वीक्रियते; ज्ञानपूर्वकालीनत्वविशिष्टे तादृशास्तन्ताभावे ज्ञानसाध्यत्वस्याप्रतीतेः । तादृशविरोधित्वं च तस्य नानुपपन्नम्; तत्त्वज्ञानस्योक्तास्तन्ताभावेतरदृश्याश्रयकालपूर्वत्वविशिष्टान्यत्वनियमात् । तादृशास्तन्ताभावस्यापि क्षणिकत्वम्; दृश्याश्रयकालपूर्वत्वविशिष्टान्यत्वनियममदिति । एवमज्ञानप्रयुक्तसाहित्यस्वाज्ञाने कथनात् अज्ञान-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

घटस्यावच्छिन्नजनकतावच्छेदकानि यावन्ति, तावदवच्छिन्नप्रसमुदायत्वेन तत्प्रयोज्यत्वं अपरावच्छिन्नविशिष्टकावच्छिन्नत्वेन वा जनकत्वेऽवच्छेदकगौरवं विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्येन च गौरवं स्यादिति भावः । तस्य घटप्रागभावनिवृत्तिजनकत्वस्य ।—जनकतावच्छेदकस्यापि इति । जनकविधया प्रयोजकत्वस्यैव पूर्ववृत्तिवर्णनियतत्वात्, घटस्य प्रागभावनिवृत्तिसमानकालीनत्वेऽपि जनकतावच्छेदकविधया प्रयोजकत्वं संभवतीति यथा तथा प्रकृतेऽपि अव्यवहितपूर्वत्वसंबन्धेन ज्ञानविशिष्टत्वेनैव लाघवेन तत्साम्य्या अज्ञाननिवृत्तौ जनकत्वात्, ज्ञानस्य तदवच्छेदकत्वात् समानकालीनत्वेऽपि प्रयोजकत्वमव्याहृतमिति भावः । ननु—जनकतावच्छेदकविधया प्रयोजकत्वमपि पूर्ववृत्तिवर्णनियतमेव—इत्यत आह—यदिचेति । उक्तनिवृत्तिः घटप्रागभावनिवृत्तिव्यतिरिक्तरूपा । तत्र पटरूपाया । कपालत्वेनैवेति । लाघवात् घटत्वं जन्यतावच्छेदकीकृत्येति शेषः । प्रकृते, अज्ञाननिवृत्तिः ज्ञानरूपा, ता प्रति ज्ञानत्वं जन्यतावच्छेदकीकृत्य आत्मत्वादिना लाघवात् हेतुत्वं न ज्ञानत्वत्वेनेति भावः ।—न मुख्य इति । किंतु घटपदस्य घटजनकार्यकतया गौणः । पद्यम्याः प्रयोजकत्वावच्छेदकत्वाधेकत्वे लाघवेऽपि गौणत्वं दुर्वारमिति भावः । प्रकृतेऽपि गौण्या श्रौतव्यवहारसुपपादयति—तरतीति । अविद्यादिकमिति । आदिना तत्संबन्धः । दृश्यमात्रं अविद्या तत्संबन्धान्यदृश्यमात्रं, अविद्यादिदृश्यसामान्यं वा । अज्ञानादिमात्रनिवृत्तिसु ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधात् ज्ञानोत्पत्तिकालत्वेन लोकसिद्धेवेति न श्रुत्या प्रतिपाद्यत इति भावः । अत्र विधेयकोटौ लक्षणया अन्याप्यत्वात् कर्तृपान्तरं उद्देश्यकोटौ लक्षणयाह—आत्मचिदिति । अस्मिन् पक्षे अज्ञाननिवृत्तेर्ज्ञानप्रयुक्तत्वेन लोकैरभिमतमज्ञाना ज्ञानसाध्यत्वेन तत्प्रयुक्तनिवृत्तेस्तदुत्तरकाले साऽर्थसिद्धेति ध्येयम्—दिगिति । शोकोऽविद्यादिकमेव, तत्र चरमज्ञानरपोद्देश्यतावच्छेदकस्य प्रयोजकतावच्छेदकत्वं समानकालीनत्वमुभयं वा संसर्गमर्यादाया भासते इति न कस्यापि गौणत्वमिति दिग्धं । अस्मिन् पक्षे विवरणमात्रे ज्ञानोत्पत्तिरज्ञानपदं ज्ञानतत्तनकान्यतरप्रयोजकपर इति बोध्यम् ।—इतरदृश्यनिवृत्ताविति । अविद्यादीतरदृश्यमात्रनिवृत्तावित्यर्थः । अविद्यादीतरसाधारणदृश्यसामान्यनिवृत्तावित्यर्थो वा । ज्ञानसाध्यतापीति । अपिना अविद्यादिनिवृत्तिनिवृत्तज्ञानसाध्यत्वस्योक्तस्य समुच्चयः । ननु—नाशरूपनिवृत्तिपदाद्यं ज्ञानजन्यत्वरूपज्ञानसाध्यतासम्भवेऽपि निलेऽस्तन्ताभावे यथं ता संभवति—इत्यत आह—उक्तसाध्यतापीति । ज्ञानार्थनिवृत्तिः । ज्ञानाभ्यवहितोत्तरक्षणसंबन्धसाद्रूपत्वर्थः । ननु—दृश्यास्तन्ताभावे ज्ञानोत्तरक्षणसंबन्धः कथं ज्ञानार्थो न ? पदार्थान्तरनिवृत्त्यर्थं दृश्यास्तन्ताभावाविशिष्टस्य ज्ञानपूर्वक्षणसंबन्धस्य विरोधित्वात्, एतदज्ञोत्तरं बाधकमाह—ज्ञानपूर्वकालीनत्वविशिष्टे इति । ज्ञानसाध्यत्वस्याप्रतीतेरिति । तयाच तत्प्रत्ययापत्तिरेव तत्र बाधनेति भावः । दृश्यवालीनस्य कथं दृश्यविरोधित्वं ? कथं वा तद्विशिष्टनिवृत्त्यं ज्ञानोत्तरक्षणसंबन्धस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वं ? तत्राह—तादृशविरोधित्वं चेति । दृश्यविरोधित्वं न दृश्यान्तरक्षणशक्तिवत्; दृश्यान्तरक्षणस्य दृश्यास्तन्ताभावत्वे दृश्यभेदरूपत्वे वा तत्राज्ञानार्थोत्पत्त्यन्ताया अक्षतत्वात्, किंतु दृश्यान्तरक्षणशक्तिवत्, तद्विशिष्टे दृश्यास्तन्ताभावाद्यं ज्ञानोत्तरक्षणसंबन्धः तद्विशिष्टावच्छिन्ना या तादृशक्षणशक्तिता तदाभावत्वं, दृश्याभावाविपरक्षणशावच्छिन्नज्ञानोत्तरक्षणावच्छिन्नप्रदेशिकविरोधतावच्छिन्नज्ञानाश्रयनिवृत्तिपरक्षणशक्तिवत् वा । तत्र ज्ञानप्रयुक्तसिद्धिर्वाद्यनियममाह—तरत्यज्ञानस्येति । तथार्थतन्मियमभेदेन ज्ञानोत्तरक्षणस्य दृश्याश्रयतासिद्धत्वात् दृश्याभावात् दृश्यान्तरक्षणशक्तिवत्पदनेन तदभावव्यतिरिक्तनिवृत्तौ तदवच्छिन्नज्ञानोत्तरक्षणशक्तिवत्त्वार्थोऽस्ति भावः । तत्ताज्ञानोत्पत्त्यं उक्तास्तन्ताभावस्यव्यवहारनिर्वादाय उक्तास्तन्ताभावत्वेनेति । तादृशास्तन्ताभावतद्विशिष्टपरदृश्यस्य मोक्षदत्तायामनुवृत्तकारणमाह—तादृशाभावाप्यपि क्षणिकत्वमिति । अत्र दृश्याश्रयविशिष्टनिवृत्तदृश्यास्तन्ताभावत्वेनैव क्षणिकत्वं, अत एव ज्ञानपूर्वक्षणविरोधित्वे तादृशास्तन्ताभावे दृश्येन न विरोधः, उक्तास्तन्ताभावात्तु प्रत्यक्षतया नित्य इति भावः । एतन्निर्वा-

गोडब्रह्मज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

स्य निवृत्तिक्रियाया प्राधान्यलाभात् प्रथममज्ञानस्य पश्चाद्ज्ञानप्रयुक्तस्य निवृत्तिरिति सूचितम् । तत्रापि स्वसहितस्य स्वप्रयोजकाज्ञानस्य ज्ञानप्रयुक्ता निवृत्तिरज्ञानप्रयुक्तस्य बाध इति बोध्यम् । अज्ञानप्रयुक्तस्यैव वाध्यत्वव्यवहारात् स्व-प्रयोजकाज्ञाने निवृत्तेऽपि जीवन्मुक्ते देहादिवाधाव्यवहारात् स्वसहितस्येति । प्रलयादौ घटादेर्निवृत्तिरपि जीवन्मुक्त-स्य नानाशरीरप्रापकप्रारम्भकर्मणाऽग्रिमकरूपे ससरिव्यत इन्द्रादेश्चाज्ञाननिवृत्तिसहितेति तस्मात् प्रति घटादिवाधत्वा-भावात् ज्ञानप्रयुक्तेति । उक्तविवरणवाक्ये निवृत्तिपदमलन्ताभावपरमपि चकतु ऋचयते । यक्ष्यमाणवातिकवाक्येन नास्तीदित्यादिना अविद्यातत्त्वयुक्तालन्ताभावस्य बोधनात् । अतएवोक्तं चासिद्धादौ 'दृश्य नास्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनम् । संपन्न चेत्तदोत्पन्ना परा निर्वाणनिवृत्ति' रिति । ननु—मनस इत्यस्य बोधेऽन्वयो मार्जने वा । आद्यं तत्त्वज्ञानसाध्यस्य दृश्यसामान्याभावस्य स्वेतरसर्वदृश्यविरोधित्वस्य पूर्वोक्तस्य भङ्ग, तादृशप्रतिरोधित्वे सति तादृशाभा-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

एक नियममाह—दृश्याभ्येति । तादृशाभावत्वविनिष्ठस्येत्यादि । उक्तविवरणवाक्येनाज्ञानस्य भावरूपत्व, तमिदृशित तत्प्रयुक्तनिवृत्त्यो ज्ञानप्रयुक्तत्व यथा बोध्यते, तथा अज्ञाननिवृत्ति पूर्व, तदुत्तर तत्प्रयुक्तनिवृत्तिरित्यपि बोध्यत इत्याह—एवमिति—प्राधान्यलाभादिति । 'सहयुक्तेऽप्रधान' इत्यनुशासनात् पुत्रेण सारागत पिता, पित्रा सहागत, पुत्र, इति प्रयोगयोरसाक्यार्थेति भाव ।—प्रथममिति । प्रकृताभिप्रायम्, क्वचित्पाण्डित्यं क्वचिदामन्त्रणादिप्राधान्य-प्रयोजक । तेन अग्रमेण पुत्रेण सह पठित आहूत पिता आगत इति प्रयोगनिर्वाह इति वाच्यम् । उक्तविवरणवाक्येऽज्ञान-स्य निवृत्तिरज्ञानस्य बाध इति प्रतीयते, तत्र न युक्तम्, अज्ञाने वाच्यत्वव्यवहाराभावात्, किन्तु निवृत्तिपदोत्तरं स्वका-र्येति पूर्णात् निरुक्ताज्ञाननिवृत्तिरज्ञानप्रयुक्तस्य बाध इत्यर्थे इत्याह—तत्रापिति । स्वसहितस्येति । स्वं अज्ञानप्र-युक्तं शुक्तिरजतादि । तथाच ज्ञानप्रयुक्तस्यनिवृत्तिपूर्वकालीनस्य प्रयोजकाज्ञाननिवृत्तिवत्त्व, ज्ञानप्रयुक्तस्यप्रयोजकाज्ञाननिवृ-त्त्युत्तरकालीननिवृत्तिप्रतियोगित्वं वा वाध्यत्वमित्यर्थ । उक्तव्याख्याप्रयोजनं स्वयं दर्शयति—अज्ञानप्रयुक्तस्येति । एवकारेणाज्ञानव्यवच्छेद । खनिवृत्तिपूर्वकालीनत्वहृत्पससाहित्यनिवेशे प्रयोजनमाह—स्व (प्र) योजकाज्ञानेति । स्वं देहादि । तन्निवेशे तु प्रारम्भकर्मदिरूपप्रतिबन्धकव्यवधेन देहादेरनात्वात् न तद्वाधव्यवहार इति भाव । खनिवृत्तौ ज्ञानप्रयु-क्तत्वप्रयोजनमाह—प्रलयादौ घटादेर्निवृत्तिरपिति ।—जीवन्मुक्तस्याज्ञाननिवृत्तिसहितेति । नानेलादिविशो-पणाकान्तस्येन्द्रादेश्चाज्ञाननिवृत्तिरहितेति चान्वय । उत्तरकात्रनेति सहितपदार्थे । एकाज्ञानपक्षे तत्त्वल्पितघटादौ जीवन्मु-क्तेन्द्राद्यज्ञानस्य प्रयोक्तृत्वात्, नानाज्ञानपक्षे तत्त्वत्तदुत्तरपीयप्रतीयमानप्रातिभाभिकरजतादेस्तत्तदज्ञानं ह्यल्पितत्वत्, व्याव-हारिकस्य नियतादिप्रपञ्चस्यापि तत्तदज्ञानरहितत्वात्, जीवन्मुक्तस्याज्ञानयो घटादिप्रयोजकत्वात्, स्वप्रयोजकत्वपटि-तोक्तवाधत्वापत्तिरिति । तस्याः प्रलयावच्छिन्नाया घटादिनिवृत्ते । तं प्रति जीवन्मुक्तेन्द्रादिकं च प्रति । घटादि-याधत्वाभावादिति । तदापत्ति, अत इति शेष ।—ज्ञानप्रयुक्तेतीति । उक्तनिवृत्तिश्च न ज्ञानप्रयुक्तेति नोक्ता-पत्तिरिति भाव । विवरणवाक्ये निवृत्तिपदस्यैलान्ताभावपरत्वप्रादकृतया वातत्त्वोपन्यास सफटयितुमाह—उक्तविवरण-वाक्ये इति । अपिना नाशपर, ज्ञानेनेति जन्यलाधकश्रुतीयास्वारस्मात् ।—नास्तीदित्यादिनेति । अत्र आत्मावि-द्यादिरूपो नास्तीदिति भेदाधकत्व तु न, तरतीत्यादिश्रुत्येकवाक्यतयात्मनि अविद्यादिनास्तीलन्ताभावमात्रवाधकत्वात्, नापि ध्वसप्रागभावाधकत्व, नास्ति इत्यस्याविद्यादिकालीनस्य प्रलयस्य तद्विपुत्रत्वलासम्भवात् । अलन्ताभावविषयकत्व तु सम्भवतीति पूजाच न विस्तर्तव्यमिति भाव । प्रसङ्गात् एतत्समानार्थक योगवाशिष्ठवाक्य व्याख्यात् एतदुपग्रहम्भक्तयो-पन्यस्यति—अत एवोक्तमिति—दृश्यं नास्तीति । आत्मनि इत्यादि । मार्जने मरणापरम्प, क्वचिद् दृश्यरूपमल-बोधनदृश्यपदसम्भिधानादपान्तरणमात्र, तत्राभावावयवत्वसंपादन, तदपि सपनपदसमभिध्याहारादभाववत्त्वमात्रम् । अभावे दृश्यान्वितप्रतियोगित्वरूपकमलस्य पृष्ठपर्थस्यान्वय । घट नाशयति, अपाकारोति इत्यादौ अभावप्रतियोगिताया अपि कर्म-प्रत्ययार्थत्वात् । परा निरतिशया व्यापिकेति यावत् । निर्गतं दान गतिर्नाशो यस्या सा, निर्वाणा निवृत्ति सुख, उत्पन्ना आत्मस्वरूपतया नित्यापि अविद्यमानेव विद्यायाऽविद्यानिवृत्तौ उत्पन्नेव स्वतः प्रकाशते, उत्पन्नेति सिद्धनिर्देश, कारणान्तरानपेक्षामुचनानयेति बोध्यम् । अत्र मन पदेन तत्तादात्म्यापन चैतन्य जीवात्मपदार्थरूप विवदितु, तस्यैव तत्त्वज्ञान दृश्यमार्जनमोक्षाव्यययोग्यत्वात् ।—आद्ये इति । मनसि खनिव्ययकृतिरूपस्य स्वैतरदृश्यस्य स्वीकारे इति शेष । मनस उपायुपलक्षणस्याम्ना दृश्याभावे मनोनिष्ठश्रुतिरूपस्वैतरदृश्यविपन्नत्वस्वीकारे इत्यर्थ । तत्त्वज्ञानं उक्तदृश्याभाव-बोधरहस्युत्तरकालीननिर्विकल्पकतामज्ञानं च तत्साध्यत्वस्यैव । विरोधित्वस्यैलान्वय । भङ्गः अभावापत्ति । ननु—

त्तिबंध' इति । वार्तिकद्विश्चोक्तम्—'तत्त्वमस्यादिवाचनयोः त्वसम्यग्धीजन्ममात्रतः । अविद्या सह का-
र्येण नासीदस्ति भविष्यति ॥' इति । 'सह कार्येण नासी' इति लीनेन कार्येण सह निवृत्त्यभिप्रा-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

चस्य तत्कालीनमनोनिष्ठवृत्तिरूपबोधविषयत्वासम्भवात् । अतएव न द्वितीयः, उक्तात्यन्ताभावरूपस्य मार्जनस्य मनो-
निष्ठत्वासम्भवात् । अथ दृश्ये तदन्वय, तथापि तादृशबोधस्य वृत्तिरूपस्य दृश्यत्वेनोक्तद्रोपानपाय—इति चेन्न, उक्ता-
त्यन्ताभावस्य स्वस्वविषयकवृत्तिभिन्नसर्वदृश्यविरोधित्वस्यैव स्वीकारात् साक्षिभास्यत्वस्वीकाराद्वा—इत्याशयेनाह—
वार्तिकेत्यादि । लीनेन ज्ञानकालीनसंस्काररूपप्रत्ययोगिता । तथाचाज्ञानस्य वर्तमानत्वेऽप्यतीतकार्यसहितरू-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

दृश्याभावस्योक्तवृत्तिविषयत्वे सत्यप्युक्तनिरोधिलमप्यस्तु—इत्यप्रयोजकत्वयाद्वा विषयलरूपापादकभङ्गापत्त्या निराकरोति-
तादृशविरोधित्वे सति इति । मनसि उक्तवृत्तिरूपस्येतरदृश्यत्वासम्भवेनेति शेष । अतएव मनसो बोधेऽन्वयानुप-
गमेऽपि तदा स्वीकृतबोधस्थान्यनिष्ठत्वासम्भवेन मनस्येवोक्तबोधरूपदृश्यस्य स्वीकारादेवैतर्थात् । उक्तात्यन्ताभावरूपस्य
स्वेतरसर्वदृश्यविरोधित्वविशिष्टदृश्यालताभावरूपस्यैतर्थात् ।—तादृशबोधस्य मनस्तादात्म्यापनात्मनिष्ठस्य दृश्याभाव-
बोधस्य । चैतन्यरूपस्य दृश्यत्वाभावाद्द्वित्वरूपस्येत्युक्तम् ।—उक्तद्रोपः उक्तबोधविषयस्य जीवात्मनि दृश्यविरोधिदृश्याल-
न्ताभावस्यासम्भव ।—तस्यानपायात् दुर्बलत्वादित्यर्थ ।—स्वस्वेति । स्वः उक्तात्यन्ताभाव । स्वभिन्ने इति स्ववि-
षयकवृत्तिभिन्नाणि यानि सर्वदृश्यानि तद्विरोधित्वस्यैव स्वीकारादित्यर्थैवकारेण पूर्वोक्तविरोधित्वव्यवच्छेद । एव च
मनस इत्यस्य बोधेऽन्वयेऽपि दृश्याभावे तद्विरोधित्वस्यानुपगमात्, तद्विषयीभूतस्यापि दृश्याभावस्य तदितरत्वघटितोक्तविरो-
धित्वस्य न भङ्ग, एव मार्जनेन्वयपक्षेऽपि । दृश्य नास्तीति बोधे तादृशबोधान्यदृश्याभावरूपस्यैव भावेन तस्य मनोनिष्ठत्वसम्भवात् ।
एव च दृश्येऽन्वयपक्षेऽपि समीचीन एवेति भाव । उक्तविरोधित्वे स्वविषयकवृत्तिभिन्नत्वानिचेषे तूक्तदृश्याभावबोधो न
वृत्तिरूप, किन्तु अन्तःकरणोपलक्षितचेतन्यात्मकसाक्षिरूप, स च न दृश्य, ब्रह्मरूपत्वात्, इत्याशयेनाह—साक्षिभा-
स्यत्वस्वीकाराद्वेति । मूले, तत्त्वमस्यादीति । आदिना अहं ब्रह्मास्मीत्याखण्डार्थवाक्याना परिग्रह । सम्यक्
प्रमाहृपा अनधिगतावाधिताध्रह्मात्मरूपधर्मिमात्रविषयिणी नेहेत्यादिवाक्यजन्यप्रपञ्चवाधनिधयपूर्विका निर्विकल्पका ।
धी श्रवणमनननिदिध्यासनादिसाधनपरिपाकोत्तरजाता चरमा प्रत्यक्षा तत्त्वज्ञानार्थरूपा मनोवृत्ति । तज्ज्ञानं तदुत्पत्ति ।
तन्मात्रतः तृतीयान्तात्सि । तत्प्रयोज्यत्व तदर्थ । मालपदेन स्वोत्तरभाविप्रयोजकान्तरव्यवच्छेद । तन्नेत्रेण तज्ज्ञानेति
बहुमीहेतुदुपनिबन्धात् । सप्तम्यन्तात्सौ तत्कालीनत्वमपि तदर्थ । तदुभयस्यापि सत्यन्ताभावरूपतन्निवृत्ता ननर्थाऽन्व-
य । ननोऽस्तिभविष्यति इत्युभान्यामपि सवन्ध । कार्यसाहित्य अविद्याया कार्यविशिष्टत्वं । तथाच कार्यविशिष्टाविद्याया
तत्त्वज्ञानप्रयुक्त भूता वर्तमाना भविष्यन्ती च या सत्ता आत्मानुयोगिक सवन्धस्तदभाव भूतादिबालावाऽन्यत्र चात्मह-
पतया, आत्मनि तदभावत्वत्, तत्सवन्धावच्छिन्नत्वरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतदभाववत्त्वपर्यवसित बोध्यते । यद्वा—सत्ता
पारमाधिक्यत्वं तदभाववत्त्वं पारमाधिक्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतदभाववत्त्वपर्यवसित बोध्यते । ननु—सत्कार्येणैति
निर्मर्थ उपादानकारणाधिद्याया विद्योत्पत्तिकालेऽभावे बोधिते तदुपादानानीतकार्याभावस्यापि तदुत्तरकाले लाभसम्भवात्—
इत्याशय सहकार्येणेत्यनुपादाने अविद्या नासीदिति 'अविद्याकर्तृकातीतसत्ताप्रतियोगिकविरहबोधन न सम्भूति, अवि-
द्याया वर्तमानत्वेन तत्सत्ताया अपि वर्तमानत्वेन वर्तमानकालवृत्तिष्वसप्रतियोगित्वरूपातीतत्वासम्भवात्, अविद्यापूर्-
वातीतसत्ताहपप्रतियोग्यप्रसिद्धे । न च—अविद्याया पटारिकर्तृकातीतसत्ताहपस्य प्रतिद्वयस्य प्रतियोगिनोऽभावो बोध्यते
इति—वाच्यम्, विद्यमानानामविद्याया अतीतत्वस्याप्रसक्तैस्त्रिरहबोधनस्यासम्भवादिति शङ्कानिरासन्तया सहकार्येणै-
तत्त्वाधिक्येति—सहकार्येणेत्यादिना । अविप्रायमिलान्तेन । तत्र लीनदृश्या नातीतदृश्यत्व, बाधात्, वक्ष्यमाणभिप्रा-
याननुपगतत्वात्, किन्तु अतीतनाशप्रतियोगिणः, अतीतत्व च ज्ञान नासीदित्यापवादक यत् वर्तमानज्ञान तदधिकरणत्वात्-
तिष्वसप्रतियोग्युत्पत्तिकत्व उक्तज्ञानकालीनत्वपर्यवसित, नाशश्च संस्कारहृ इत्याशयेन व्याचष्टे—लीनेनेति । ननु—
एवमपि वर्तमानाज्ञानसत्ताया कथमतीतत्व, तत्राह—तथाचेति । अतीत यत्कार्यं तद्विशिष्टरूपेणैतर्थात् । कार्यपदस्यातीत-
कार्यपरत्वात्, । 'पुत्रेण सहान्गत पिते' त्यादी हि पित्राद्यन्वयिपुत्रादिवैशिष्ट्यमेव सहशब्दार्थ । तस्य स्वागमनादिरालीनत्व,
पित्राद्यन्वय्यागमनादी पुत्रादे ससंगतया भासते, तद्वत् प्रश्नेऽपि अतीतकार्येणैतद्विशेषणैव शब्दार्थ । अदानेनेति । तस्य
स्वसत्ताभावत्वत्वात्तदवच्छिन्नत्व नपार्थ संगतया भागते इति वाच्यम् । एव च विशिष्टद्रव्यो द्रव्यतत्त्वताभ्या भेदेनाती
तकार्येणैतदज्ञानतत्त्वतयोरतीतत्वमिति भाव । जागीदित्यस्त्वैत्यादि । अतीतकार्येणैतदज्ञाननृत्तव्यापकत्वार्थेणैतस्य
तादात्म्यरूपमव्यवन्धम्य मिथ्याभूतस्यानादिभ्रमविषयत्वेन प्राप्तस्य नासीदिति तत्र स्वरूपेण पारमाधिक्यत्वेन वा तत्त्वज्ञान-

यम् । 'सह कार्येण न भविष्यती' ति तु भाविकार्यनिवृत्त्यभिप्रायमित्यन्यदेतत् । रूप्योपादानमद्धानं स्वकार्येण धर्तमानेन लीनेन वा सहाधिष्ठानसाक्षात्काराच्चिर्तते । तत्तद्रूप्योपादानानां अज्ञानानां भेदाभ्युपगमादिति न दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम्; मुद्गरपातानन्तरं घटो नास्तीति प्रतीतिवदधिष्ठानज्ञान-

गोडब्रह्मज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

पेणातीतत्वादासीदित्यस्य प्रसक्त्या नासीदिति निषेधसम्भव इति भाव । भाविकार्येत्यादि । कार्यजनकस्यादृष्टादेरत्यन्ताभावात्कार्यस्यात्यन्ताभावरूपा या निवृत्तिलक्ष्यसहिताज्ञाननिवृत्त्यभिप्रायकमित्यर्थ । तथाचादृष्टादिकारणसत्त्वाद्भेदाभाविता यज्जातीयस्य कार्यस्य प्रसक्ता, तज्जातीयस्यादृष्टाद्यभावात् ज्ञानप्रयुक्ताद्भावो न भविष्यतीत्यनेन बोध्यत इति । अन्यदिति । कारणभावप्रयुक्तस्य कार्यभावस्य ज्ञान विनाऽपि सत्त्वेन न बाधरूपत्वमिति स प्रकृतानुपयुक्त इत्यर्थ । ननु एकज्ञानपक्षे शुक्तिरूप्यादेर्नैवज्ञान विना निवृत्त्यभावेन तत्र ज्ञाननिवर्त्यत्वसोक्तानुमानपूर्वमग्रहेण व्याप्तिप्रहास-

लघुचन्द्रिकाया चिद्वलेशोपाध्यायी ।

प्रयुक्तस्याभावस्य बोधनसम्भव इत्यर्थ । एव ज्ञानेनाज्ञान नास्तीति बोधिते तदुपादानकभाविकार्यनिवृत्तिलभेऽपि तद्व्यवस्थित्याविद्या न भविष्यतीत्यन्वयेन वर्तमानमालम्बसाधिकाकरणकालत्रुतिरूपभविष्यत्यप्रसक्तिसूचकतया सार्थन्यमाह—मूले—सह कार्येणेत्यादिनाभिप्रायमित्यन्तेन ॥

॥ श्रीपाण्डुरङ्गाय नमः ॥

तद्व्याख्यातुं शक्यति—भाविकार्येत्यादीति—कार्येण सहाविद्या न भविष्यतीत्यतः कार्यपद भाविकार्यपर, तद्विशिष्ट्य तृतीयार्थं, तस्य अविद्यायामाश्रयतासम्बन्धेन, तस्याश्च स्वकर्तृकसत्ताप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेन नभयत्यन्ताभावेनैव । तथाच कार्यविशिष्टाविद्याकर्तृकभविष्यत्सत्तात्यन्ताभाव इति बोध । तत्र भाविकार्यजनकादृष्टादे सत्त्वे कथं तदत्यन्ताभाव इत्यत आह—कार्यजनकस्येति । तदिति । उक्तनिवृत्तिसहिता या अज्ञाननिवृत्ति तदभिप्रायमित्यर्थ । यत्र यद्विशिष्ट्य सहपदेन बोध्यते, तदन्वयिणि समभिव्याहृततत्पदार्थं तदन्वितसमभिव्याहृततत्पदार्थस्य साहस्य समानकालीनत्वादिरूप धर्मिपारतन्वयेन बोध्यत इति नियमादिति भाव । अत्राविद्याया वर्तमानत्वेऽपि भावितरकार्यविशिष्टत्वेन तस्या तत्सत्तायाश्च भविष्यत्प्रसक्तौ सत्या तन्निषेधबोधो वाच्य, स च न सम्भवति, तत्त्वज्ञानेन अविद्यानिवृत्तौ तत्परिणामविशेषरूपभाविकार्यस्यादृष्टमालेण जननासम्भवेनाप्रसिद्धेरित्यत आह—तथाचेति । अदृष्टादिकारणसत्त्वे इति । यज्जातीयेत्यादि । प्रसक्त्येति । तद्विशिष्टत्वेन चाविद्यायास्तत्सत्तायाश्च भाविता प्रसज्यते इति शेष । ननु—अविद्यादिपरिणाम्युपादानसहकारितया तत्तत्कारणान्तररूपसहकारिपरिहेण चादृष्टस्याविद्यापरिणामत्वाभावात् तदभावस्य तत्त्वज्ञानप्रयुक्तत्वासम्भवात् अदृष्टेनाविद्यान्योपादानसहकारित्वेन भावि किञ्चित्कार्यं स्यादेव इति कथं तन्निवृत्ति ? तत्राह—तज्जातीयस्येति । कार्यस्येति शेष । अभाव इत्यलान्वय —अदृष्टाद्यभावादिति । तज्जातीयेत्यादि । आदिना तस्य परिणाम्युपादानपरिग्रह । ज्ञानप्रयुक्तादिति । ब्रह्मचर्यादिपद्व्याख्यादृष्टादिसकलस्याविद्यापरिणामत्वादिति भाव । नभविष्यतीत्यनेन बोध्यत इति । एतद्व्योच्यो यो भावित्वेन प्रसन्नतज्जातीयकार्यविशिष्टाविद्याकर्तृकभविष्यत्सत्तात्यन्ताभाव तदन्वयितया सहशब्दबलेन बोध्यते इत्यथ । ननु—अन्यदेतदित्यनेन उन्नातार्थस्याप्रकृतत्व बोध्यते, तत्किमनेत्यत आह—कारणाभावेति । कारणाभावः । अदृष्टविशेषाभाव, तत्प्रयुक्त कार्याभाव, भावित्वेन प्रसक्तविजातीयकार्याभाव । तत्त्वज्ञानं विनापि इति । अविद्यापरिणामादेरेव ज्ञाननिवर्त्यत्वात्, भावित्वेन प्रसन्नतस्य नाविद्यापरिणामत्व, तस्यालीकत्वात्, तदभावश्च तत्त्वज्ञानात्पूर्वमपीदानीमस्ति, सोऽपि भावित्वेन प्रसन्नतत्त्वित्वेन प्रसन्नतसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक इति नाप्रसिद्धमानप्रतियोगिकत्व, तथात्वेऽपि वा न क्षति, शशविपाणादेरप्यभावाज्ञाकारात् इति भाव । सत्त्वेनेति । तत्त्वज्ञानप्रयुक्तत्वादिसम्भवादिति शेष । ज्ञानप्रयुक्तत्वघटितवाधरूपत्वेनेत्यर्थ । स. अदृष्टविशेषाभावप्रयोज्यो भावित्वेन प्रसन्नतकार्याभावः । प्रकृतानुपयुक्त इति । अविद्याप्रयुक्तवाधलक्षणपरिचरणपङ्क्तिसमानार्थकत्वेन वार्तिककृद्भिर्बोधकमित्यादिनोपन्यस्तश्लोकस्य बाधलक्षणपरत्वावश्यकत्वात् श्लोके कार्येण सहस्येतदशास्य कार्यबाधलक्षणनिर्णयविशेषोपादानाच्च बाधलक्षणाघटकतादृष्टानावकथनस्य प्रकृतानुपयोग इति भाव । पूर्वं मूले शुक्तिरजतस्यालीकत्वे तदभावस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वासम्भवात् दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमाहात्म्य, तस्य प्रतिभासिकत्वमाश्लेष्य तदभावस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वोपपादानेन परिहृतम्, इदानीं भ्रमभेदेन तदुपादानाज्ञानभेदमाश्लेष्य परिहारदर्शनादेकाज्ञानपक्षे प्रकारान्तरेण दृष्टान्ते साध्यवैकल्यशङ्कया रूप्योपादानेति मूलग्रन्थमवतारयति—नन्द्येकाज्ञानपक्षे इति । एकमेवाज्ञान सर्वभ्रमोपादानमिति पक्षे इत्यर्थ —निवृत्त्यभावेनेति । शुक्त्यादिज्ञानेन तन्निवृत्तौ इदानीमेव सुचितप्रसङ्गादिति भाव । —पूर्वमिति । असत्त्वेनेति शेष । उत्तरंतु तत्र तत्सत्त्वेऽपि अ ति १०

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

म्भव, तत्राह—रूपेत्यादि । वैकल्पं अग्रह । तथाच नानाज्ञानपक्ष एवेदं बोध्यम् । वस्तुतस्तु एकाज्ञानपक्षेऽपि दोषजन्यधीविषयत्वेन श्रुतिरूप्यादेशाननिवर्त्यत्वमुत्तमाया व्याप्तिग्रहसम्भव । ननु पूर्वं ह्रवोत्तरोऽप्यवधिदृश्यान्धेनां-स्येव । तदुक्तं प्रलयस्याप्यस्वीकर्तृभिर्मांसकै,—‘न कदाचिदनीदृश जगदि’ति । आस्ता हि तत्त्वज्ञानमालम्बित-कदु खनाशस्य नित्यसुखसाक्षात्कारस्य वा मोक्षस्य हेतु, शोकं तु खम् । आनन्दं आनन्द । ब्रह्मण्यं बृहत् जीव सेति यावत् । रूपं नित्यधर्म । मोक्षे मोक्षहेतुजने अनुप्रतिष्ठितं अविच्छिन्नमानससाक्षात्कारविषय इत्यर्थिकाया ‘तरति शोकमात्मविव’, ‘आनन्द ब्रह्मणो रूप’ तत्र मोक्षे प्रतिष्ठित’ मित्यादिश्रुते, उक्तनिवृत्तिप्रयोजक तु कुतस्तत्राह—**मुद्गरेत्यादि । पातानन्तरं पातोत्पत्तिरूपव्यवधायकशून्यकाले । पातोत्पत्तिक्षण इति यावत् । घटो नास्तीति । स्वाश्रयकालपूर्वत्वसंबन्धेन घटो नास्तीत्यर्थ । एवं ज्ञानानन्तरमित्यादि दृष्टान्तेपीत्यर्थ । रूप्य चेति चकारात्कार-णाज्ञानसंबन्धग्रहणम् । ज्ञानसाध्यनिवृत्तिपक्षे तु अनन्तरपदयोरल्पव्यवहितोत्तरक्षणोऽर्थ । नास्तीति शब्दसाध्यस्य**

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

नानुमानापक्षेति भाव । श्रुतिरूपस्यापि ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वोपगमात् न साध्यसात्त्वरूपवैकल्यमतो व्याचष्टे—वैक-ल्यमग्रह इति । अग्रह—प्रत्यक्षाभाव । नानाज्ञानपक्षे श्रुत्यज्ञानस्य तत्कार्यरजतादेश्च ज्ञानप्रयोज्याभाव मूलोक्त-प्रत्यक्षसिद्ध । इदं ज्ञाननिवर्त्यत्व । एकाज्ञानपक्षे तु पूर्वसुक्तानि साध्यानि । तत्पक्षेऽपि प्रकृतानुमाननिर्वाहमाह—**वस्तु तस्त्विति । अनुमायेति ।** श्रुतिसिद्धब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वमूलज्ञानविषयदादिदृष्टान्तेनेति भाव इति केचित् । तत्र श्रुत्यर्थं विवद-मान प्रत्येवानुमानप्रयोगेण पक्षस्य तदुद्घातपक्षकानुमाने दृष्टान्तत्वेऽन्योन्याश्रय । **वस्तुतस्तु** विषयदादिपक्षकेऽनुमाने श्रुतिरूप्य, तत्पक्षके रजजुसर्प, तत्पक्षे स्वाप्रगजादिकं दृष्टान्त, पूर्वपूर्वानुमानाना विरलानामपक्षेणेऽपि नानवस्था दोष वीनाकुरवत् । **मूले**—रूप्योपादानमित्यादिनिवर्तते इत्यन्तार्थं दृष्टान्तसाध्यावैकल्यहेतुतयोक्ते तत्तद्रूप्येत्वादिपक्षमन्यन्तार्थो न हेतु, एकाज्ञानपक्षे रूप्योपादानज्ञानरूपत्वेन श्रुतिसाक्षात्कारेण जगदुपादानाज्ञाननिवृत्तिप्रसङ्ग इत्याद्यङ्गापरिहारायान्त-पक्षमन्यन्तेनाज्ञानाना भेदस्य कथनात्, किन्तु मुद्गरपातानन्तरनित्यादिसर्वसमत्वादित्यन्तार्थं, स च व्यर्थं, ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ ज्ञानज्ञानयोविराधस्यैव हेतुत्वेन, प्रसिद्धे हेलाकाद्वाविरहादित्याशङ्क्य उक्तविरोधमेत्यानुपगच्छतो मीमांसकादेरासाङ्गाविशेषेणोक्तहेतुत्ववतारयति—**ननु पूर्वं इति । पूर्वोऽधि.** आदि प्रागभाव । **उत्तरोऽधि.** अन्तो नाशाल्यन्ताभावोभयं तद-योमयलायाच्चेरित्युक्तम् ।—**नास्त्येवेति ।** सत्यस्य दृश्यस्य ज्ञानानुच्छेदत्वात्, दृश्योपादानभूतसाज्ञानस्यापि ज्ञानोच्छेद-स्यानुपगमात्, सत्याना परमाण्यादीनामेव जगदुपादानत्वात् । **ननु**—प्रत्ये इदमाभाव सर्वसिद्ध, इत्यत आह—**तदु-फ्तमिति । नन्वेवं**—सर्वदृश्योच्छेदघटितमोक्षसासभवे कीदृशो मोक्ष तत्त्वज्ञानसाध्य, तत्राह—**आस्तांहीति । आत्य-न्तिकेति ।** स्वसमानाधिकरणदु खप्रागभावासमानकालीनस्य दु खनाशस्यैत्यर्थ । नित्य यत्सुख तत्साक्षात्कारस्यैत्यर्थ । आद्ये प्रमाणभूता श्रुतिं व्याचष्टे—**शोकं तु खमिति । शोकजनकत्वात् तु खमिति ।** शोकजनकत्वात् तु रास्य । तरति अत्यन्त नाशयतीत्यर्थ । **द्वितीये** आनन्दमिति लिङ्गव्यत्यासेनेत्याह—**आनन्द इति ।** परमते ब्रह्मण ईश्वरस्य न सुरा, जीवै-श्वरयोध भेदोऽतो व्याचष्टे—**बृहतो व्यापकस्वरूपस्य परमते नित्यधर्मत्वात् गोण्या रूपं नित्यधर्म इति** विवक्षित-मित्याह—**रूपमिति ।** यद्यपि मोक्षदशायामिति व्याख्यायामपि प्रतिष्ठितपदार्थान्यसम्भव, तथापि तत्कारणलाभाय व्या-चष्टे—**मोक्षहेतुतत्त्वज्ञाने इति ।** सति इति शेष । नित्यसुखास्य तदविषयत्वात् प्रतिष्ठितपदस्य नित्यस्थित्याप्रमाणकत्वे वैय-र्थ्यं, रूपवदेनैव तद्ग्राह्यत्वं, अतोऽविच्छिन्नसाक्षात्कारविषयार्थकतया व्याचष्टे—**अविच्छिन्नस्येति । अविच्छेद.** प्रवाह, स च स्वसमानाधिकरणस्वसमानविषयकसाक्षात्कारकसाक्षात्कारसामान्यकत्व । मानसेति स्वरूपकीर्तन, सुखस्य मनोमात्र-प्राप्तत्वात् । आदिना नैयायिकादि । तेपासुनतार्थकत्वेन समपूर्ववृत्तित्वसमानविषयत्वात् । एतन्मते तत्त्वज्ञान, आत्मनि देहेन्द्रियादिरूपेतरभिन्नलप्रकारक साक्षात्कार इति बोध्यम् ।—**उफ्तनिवृत्तीति । उफ्तनिवृत्तिः** दृश्यसामान्यस्य स्वाभयपूर्वत्तत्त्वप्रयोजकज्ञानसमानविषयकलोभयसम्बन्धावच्छिन्नाभावरूप उच्छेद, तत्प्रयोक्त कुत इत्यर्थ । पातानन्त-रमित्यस्य पाताव्यवहितोत्तरक्षणार्थकत्वे पातोत्पत्तिक्षणस्य घटवत्कालपूर्वत्वाभावावधनेन न्यूनता, ता परिहेतुं व्याचष्टे—**पातानन्तरमिति । पातोत्पत्तिरूपेति ।** पातोत्पत्ति रूप धर्मो यस्य स पातोत्पत्तिरूपो यो म्यवधायकदृष्टान्तराज्य-काल तत्रैत्यर्थ । तत्राह—**रूपोत्पत्तिक्षणे इति ।** यापदिति । धी ॥ घटः तद्वद । मुद्गरपातस्योत्पत्तिक्षणे तद्वदस्य पातार्थकत्वेन सत्त्वात् स्वाश्रयपूर्वत्वेनेति । दृष्टान्तेऽपीति । ज्ञानोत्पत्तिक्षणे इति शेष । दृष्टान्त इत्यस्य मिथ्याताउ-मानदृष्टात्तत्प्रायक प्रत्ययाभिलाषके मुद्गरपातेत्यादिकावयवदृष्टात्कदाशंभितकवायवे इत्यर्थ । संबन्ध श्रुत्यवच्छिन्नप्रति-ष्ठि ।—**पदे इति ।** तत्साध्यत्वात् तदुत्तरागान्नाप्रवृत्तितानिनित्यतत्पक्षे चैत्यपि बोध्यम् । अत्रस्य दृष्टात्पदधर्म ।—

नानन्तरं शुक्त्यज्ञानं तद्रतरूप्यं च नास्तीति प्रतीतेः सर्वसंमततवात् । ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण ज्ञाननियत्यं
त्वमित्यपि साधु । उत्तरज्ञानस्य पूर्वज्ञाननिवर्तकत्वं च न ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण ? किंत्विच्छादिसाधारणे-

सिद्धिव्याप्या ।

रूप्याद्यभावोऽपि शशविपाणाद्यभाव इव ज्ञानप्रयुक्त इति दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमेव, पक्षे वाधश्च—
इति—चेन्मैवम्; पूर्वज्ञानस्य ज्ञानत्वेन ज्ञानप्रयुक्तव्यतिरेकिप्रतियोगित्वाभावेन तादृशकारणकत्वस्य
तत्राभावात् । न च—अनाद्यविद्यायां वाध इति—शङ्क्यम्; कारणशब्देनाविद्यास्वरूपकारणस्यैवोक्तिः । न
च—तर्हि अविद्याकारणकत्वमेवास्तु शेषवैयर्थ्यादिति—वाच्यम्; शेषस्याविद्याकारणस्वरूपकथनपरत्वेन
यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे वैयर्थ्याभावात् । न च—अनाद्यविद्यायै वाध इति—वाच्यम्, निरुक्त-
कारणकारणकत्वान्यतरस्य विवक्षितत्वात् । नापि मिथ्याज्ञाने वाधः; तत्रापि ज्ञानत्वेन ज्ञानप्रयुक्तव्य-
तिरेकप्रतियोग्यविद्याकारणकत्वस्य सत्वेनोक्तसाध्यानपाथादिति । ज्ञानत्वव्याप्येति । न च—भयन्मते
मननत्वादिज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण मनननिवर्त्येऽर्थगतसंशयविशेषेऽतिव्याप्तिः तादृशसंशयनिवर्तकत्वेनैव
मननस्य सप्रयोजनत्वोक्तेरिति—वाच्यम्, संशयमात्रस्य लक्ष्यत्वेन तत्रातिव्याप्तेरभावात् । न च—
संशयस्य कोटिद्वयावलाम्बित एककोट्यंशे लक्ष्यत्वेऽप्यपरकोट्यंशे यथार्थतयाऽलक्ष्यत्वात्तत्राति-
व्याप्तिरिति—वाच्यम्; तर्हि ज्ञानत्वसाक्षाद्वाप्यधर्मेण ज्ञाननिवर्त्यत्वं लक्षणेन विवक्षितं, साक्षाद्वाप्य-
त्वं च, ज्ञानत्वव्याप्याप्यत्वत्वे सति ज्ञानत्वव्याप्यत्वं, मननत्वं तु न तथेति बोध्यम् । ज्ञानस्येति । ज्ञान-

गौडप्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

मुद्गरपातप्रयुक्ता द्वितीयस्य ज्ञानप्रयुक्ता निवृत्तिरस्तीत्यर्थः, नचो निवृत्त्यर्थत्वादिति भावः । अनन्तरमिति च साव-
धारणम् । तथाद्यास्तीत्यस्य वर्तमानत्वाथर्कत्वेनेदानीमेव मुद्गरपातप्रयुक्ता निवृत्तिर्न तु क्षणान्तर इति धीवत् एतत्क्षण
एव ज्ञानप्रयुक्ता सर्वदृश्यनिवृत्तिर्न तु क्षणान्तर इति सार्वलौकिकधीयलादुक्तनिवृत्तिप्रयोजकत्वं ज्ञानस्य युक्तम्, तद-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्याय्या ।

मुद्गरपातप्रयुक्तेति । उत्तरज्ञानविषयोऽप्येव । द्वितीयस्य दार्ष्टान्तिकवदत्वस्य । अज्ञानप्रयुक्तेति पूर्ववत् । निवृत्तिः तद्वद
समवायावच्छिन्नकालिकसबन्धावच्छिन्नतद्वदाभाव । शुक्लस्याज्ञानादे शुक्लवच्छिन्नकालिकसबन्धावच्छिन्नाभावश्च
यथायथ बोध्य । ननु—कपालासबन्धेदेन मुद्गरपातोत्तरक्षणनिष्ठा तदवच्छेदेन कपालनिष्ठा वा, घटाद्यभाववतारूपनि-
वृत्तिलादृशवासुयोगाद्यधिकरणतावत् काकतालीयन्यायसिद्धा, न तु मुद्गरपातादिप्रयोज्यत्वात्तत्र प्रयोज्यप्रयोजकभावप्र-
ह्वक व्यतिरेकाव्यभिचार दर्शयितुमेवकारमप्याहरति—अनन्तरमिति । सावधारणमिति । मुद्गरपातानन्तरमेव-
तत्कपाले तद्वदो नास्तीत्यनन्तरपदमव्यवहितोत्तरकालार्थक, तत् “कालाव्यनोरखन्तसयोमे” इति द्वितीया, अधिकरण-
ताया अनव्यवहितमुद्गरपातपरलाद । तथाच प्रयोजकान्तरसमवहितमुद्गरपातानन्तरक्षणत्वव्यापिका मुद्गरपातानधिकरणस-
कक्षणनिष्ठाभावप्रतियोगिनी मुद्गरपातानन्तरक्षणनिष्ठा या तत्कपालावच्छिन्ना स्वाधिकरणता, तन्निरूपिता या वर्तमान-
कालावच्छिन्नापेयता तदाश्रय कालिकसबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक तद्वदाभाव इति बोध, इत्यभिप्रायेणाह—तथाचेति ।
निवृत्तिर्यत् इदानीं मुद्गरपातानन्तरक्षण एव, न तु क्षणान्तरे मुद्गरपातानधिकरणक्षणोत्तरक्षणे, अनो मुद्गरपातप्रयोज्यत्व-
र्थो दृष्टान्ते एव दार्ष्टान्तिकेऽपि बोध्यम् । वर्तमानार्थकत्वेनेति । प्रयुक्तेति । एतेन, प्रत्यक्षयोग्यता व्यज्यते, कार्य-
कारणभाष्येव प्रयोज्यप्रयोजकभावस्यापि अनव्यव्यतिरेकग्रहसहकृतप्रत्यक्षग्रहात्वात् । सार्वलौकिकत्वं दुरपहवलाय ।
अत एव ज्ञानज्ञानयोर्विरोधोऽपि सर्वसिद्ध । उक्तमिति । उक्तमीमांसकादिमत लघुयुक्तम्, आख्यन्तिकवदु राध्वसस्य
नित्यमुखसाक्षात्कारस्य वा मुक्तित्वे तस्य जन्यत्वेन “ नास्त्यकृत कृतेन ” इति श्रुतिविरोधापत्ते, प्रह्वानिभ्रस्य तस्यातोऽ-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

नुस्य पूर्वोक्तव्याप्तीना कल्पनमपीति भाव । ननु—उक्तव्याप्तीना प्राहक कलकं—इति चेत्, 'दण्डपातोत्पत्तिक्षणो यो यस्त घटसमवायित्तत्तद्देशावच्छेदेन घटवत्कालपूर्वो ने' ति व्याप्ती ' स यदि तथा न स्यात् तदोक्तपूर्वत्वेन प्रमी-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

न्यदार्तश्रुत्या विनाशित्वेन स्वर्गोदिवदस्य पुरुषार्थत्वानुपपत्तेश्च । न च—धारानित्येति—वाच्यम्, धारिणा प्रत्येकमनिलत्वे तदनतिरिक्तसन्ततिरूपधाराया नित्यलासभवात्, आत्मभिनत्स्य सुप्तस्य तद्भिनत्तत्साक्षात्कारस्य तद्धारयाश्च स्वीकारे गौरवाच्च, तु सध्वसस्य मोक्षत्वे मुक्तस्य पापाणतुत्यलापत्तेश्चेति भाव ।

अत्रेवं संग्रहः ।

अथ नेयायिकाद्वैतवेदान्तमतयोर्विशेषाविशेषां विविच्येते । द्वैतमते देहेन्द्रियादिप्रपञ्च सत्य, अद्वैतमते तु मिथ्या । मतद्वयेऽपि आत्मन तद्भिनत्त्वेन ध्रुवणमनननिदिध्यासनजन्य तत्साक्षात्काररूप यत् ज्ञान तत् मुक्तिसाधनम् । तत्र द्वैते सत्यादपि प्रपञ्चात् सत्येऽप्यात्मनि शब्दादिज्ञानत्वात् ज्ञानादिमलाच्च भेदधी, अद्वैतमते तु मिथ्याभूतात्प्रपञ्चात्सत्यस्यात्मनोऽभेदधी । द्वैतमते प्रपञ्चसत्यत्वं सुनिश्चयम्, अद्वैतमते प्रपञ्चमिथ्यात्वं दुनिश्चयम् । तन्निर्णये तु मिथ्यात्वज्ञानत्वात् सत्यात्वाच्चोक्तभेदधीरिति न फलतो विशेष । द्वैतमते जीवेश्वरयो भेद सत्य, अद्वैतमते तु कल्पितो मिथ्या । आत्मनि ईश्वराभेदज्ञान निरतिशयानुरागरूपभक्तिद्वारा मुक्तिकारणमिति मतद्वयेऽपि नुत्यम् । तत्तु एकस्य अत्र, अपरस्य प्रमेत्यन्यदेतत् । मतद्वयेऽपि एकविंशतिषु सध्वसविशिष्टशुद्धसाक्षात्कारो मोक्ष । तच्च सुखमेकमते नित्य आत्मनोभिनत्तमं, तत्साक्षात्कारश्च तत्सदृशो जन्योऽप्यविनाशी भविच्छिन्नधारावाही वा सधि कल्पक, अन्यमते तु सुयमात्मस्वरूप नित्य तत्साक्षात्कारोऽप्यात्मस्वरूपो नित्यो निविकल्पक इति विशेषोऽस्तु । तथापि मतद्वये मुक्तिसाधना देहेन्द्रियादिप्रपञ्चस्य नष्टस्य विषय मानस्य वैश्वराकाशादिप्रपञ्चस्य भेदाभेदयोर्भवयोरपि भाग नास्तीति समानम् । एवचाद्वैतमतमेव किमर्थमादरणीयमिति पूर्वः पक्षः । अत्रेदमवधेयम्—परमरूपया मन्दाधिकारिजीवोद्धारणार्थं सुप्रसव्य शास्त्र गीतमादिमुनिभिः प्रणीतम् । तदिदमुक्तं—जगदेतद्दुःखपंकिलमुद्दिधीर्षुः अष्टादशविद्यास्थानेष्वभ्यर्हिततमामान्दीक्षिकीं विद्यां परमकारुणिको मुनिः प्रणिनायेति । उत्तमाधिकार्युद्धारार्थं तु श्रीयादरायणशास्त्रमेव । तदिदमुक्तं "तद्वत् तु वादरायणा" इति । तत्रेदमाकृतम्—देहेन्द्रियादिप्रपञ्चमिथ्यात्वव्यवस्थापन न केवल आत्मनि तद्वेदसिद्ध्यर्थं, किंतु ज्ञानसाधनध्रुवणादौ प्रपञ्चवैराग्यरूपाधिकारिसिध्यर्थम् । नहि मिथ्यात्वेन निश्चिते शुक्तिरजतादौ प्रेक्षावता प्रवृत्तिसिदान्तभूतो राग । नच—अनित्यत्वनिश्चय एव वैराग्यकारणमिति—वाच्यम्, स्वप्नदृष्टरजतादौ तन्निश्चयेऽपि रागोदयात्, मन परमाश्रवादी नित्यत्वस्यैव परंपरगमाच्च । गद्येव निविचिक्त्वात्सामिथ्यात्वनिश्चये रागोदयव्यभिचार । देहादीं तु शब्दादिप्रमाणेन मिथ्यात्वनिश्चयो जायमानोऽप्यनादितुर्वासनया निविचिक्त्वात्मको भवति । स च चिराभ्यस्तमिथ्यात्वभावनया ईश्वरप्रणिधानप्रसादसदृशतया निविचिक्त्वात्सामच्च शुक्तिरजतादाविव जायमानो वैराग्य जनयति । सचितप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं "न तत्रथा " " सदेव सौम्येद " "नेह नाना" इत्यादिप्रमाणैः सिद्ध तत्त्वच्च वारणीय? एव जीवपरमात्मानेदोऽपि तत्त्वमस्यादिश्रुतिसिद्धो न वारयितुं क्षम्य । एव सति प्रकृतात्मकमेव तदभेदज्ञान निरतिशयानुरागरूपभक्तिद्वारा मुक्तिकारण संपद्यते, अन्यथा देहेन्द्रियादाविकारमतादात्म्यप्रमाहितोऽपि ईश्वरानुरागो जघन्य कथं मुक्तिसाधन स्यात्? सत्याभिन्नधर्मस्यैव मोक्षध्रुवणात् । किञ्च जीवप्रवृत्त्याभेदज्ञान साक्षादेव मुक्तिकारण, ईश्वरभक्तिस्तु ध्रुवणादे सहकारिणी "यस्य देवे पराभक्ति" इति श्रुते । एव मोक्षपदायांऽपि अद्वैतमते एव रामीचीन, आत्मान्यसुप्तस्य तत्साक्षात्कारस्य च स्वीकारे गौरवाच्च, आत्मस्वरूपस्यैव तस्य स्वीकृतं युक्तत्वात् । एवच निविकल्पकत्वमित्यलसत्यत्वान्यधिसिद्धान्तीति सिद्धान्तः । तत्त्वज्ञानस्योक्तदृश्यनिर्गुणप्रयोजकत्वमनुसृत्य निर्वोहाय उक्तव्याप्तीनां ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वं हि ज्ञाननिवर्त्यत्व"इति मूलपत्तिव्याख्यानावसारोक्तव्याप्तीनाम् । कल्पनमपीति । शुक्रमित्यनुपपन्न्यते । तत्र दृष्टान्तभूता ध्यातिमुच्यते प्राया स्पष्टयित्वा तद्ग्राहक तर्कमाह—दण्डपातोत्पत्तिक्षण इति । यद्यद्देशावच्छेदेन घट इत्यादि । तच्चद्देशावच्छेदेनेति । घटवत्त्वान्यविदेशत्वाच्च कपालादिरवयव । अत्राह—देशान्यनियेशादेव घटे दण्डपातानन्तरक्षणस्य इतरवत्त्वेन प्रसक्तव्यभिचारस्य घटव्यनियेजेन कारणेऽपि, यच्च यदवयवनाशोऽपि 'याचरप्रत्यभिन्नं नावययिनाश' इति न्यायविरोधेन नावययिविनाश, यावदवयवनाश जाययित्तं तत्रावयवने गौरवादिनि मते कपालावच्छेदेन तद्वदे दण्डपातानन्तरक्षणस्य तदन्यवपालावच्छेदे तद्वदवयवेषु नि न व्यभिचार । यदि च यच्चिदवयवनाशो तावदवयवधारणावयवविनो नासादवयवन्तरसुप्तद्यते, प्रत्यभिज्ञाया सादरपथियवयवत्वे गोपतेरिति मन्वये, तदा पदंन्यनियेशोनायुक्तदोषकारण सभयतीति बोध्यम् । परंतु—देशान्यनियेशात् एकघटे दण्डपातान-

गौडमहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

येते' ति तर्क इव 'तत्त्वप्रमा या या सा स्वसमानविषयकाज्ञानप्रयुक्तवत्कालपूर्वा ने' त्यादिच्यासौ 'सा यदि तथा न स्यात्, तदोक्तपूर्वत्वेन प्रतीयेते' त्यादितर्को ग्राहक । यदि चैव न स्वीक्रियते, तदा दु.रानाशस्य तावज्ञानसाध्वेऽपि तदधिकरणक्षणे दु खं कुतो नोपलभ्यते ? कुतो वा नानुवर्तते ? नाशस्य प्रतियोग्यसमानकालीनत्वनियमादिति चेन्न, उक्तनियम एव हेतोः पृष्टत्वात् । अथ—नाशजनकदण्डपातादिसमूहाश्रयक्षणस्य घटाद्याश्रयकालपूर्वत्वाभावनियमादिति—चेत्—तर्हि दण्डपातादेरकविशेषणं विनाप्युक्तनियमस्य त्वया स्वीकारात्, प्राभाकरादिमते नाशस्य तत्तदधिकरणरूपस्य दण्डपाताद्यजन्यत्वेन तादृशनियमस्यैव स्वीकाराच्च । तवज्ञानस्थलेऽपि तवज्ञानादिसमूहाश्रयक्षणस्य दु.रा अधिकरणकालपूर्वत्वाभावव्याप्ति प्राभाकरादिभिस्त्वयापि स्वीक्रियते । तथाच तद्वदेव मन्मते प्रमायामुक्तपूर्वत्वाभावनियमे न कोऽपि दोष । यदि चोक्तविशेषणविशिष्टदण्डपातादेरेव तथा नियमः, प्राभाकरादिमतेऽपि घटादिचरमक्षण

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

न्तरक्षणस्य घटान्तरवत्वेऽपि न व्यभिचार, यद्यपि घटैऽन्यनिवेशेनाप्येतदोपवारणसम्भव, नच—तद्वदे एव नपालावच्छेदेन दण्डपातानन्तरक्षणस्य कपालान्तरावच्छेदेन तद्वदवत्वेन व्यभिचारो दुर्वार इति—वाच्यम्, यदा यत्कपालावच्छेदेन यद्वदे दण्डपात तदनन्तरक्षणे तत्कपालसहितकपालान्तरावच्छेदस्य नाश एव, तदुत्तरक्षणे कपालान्तरावच्छेदघटान्तरमेवोत्पद्यते, प्रत्यभिज्ञाया सादृश्यनिबन्धनत्वादिति मताश्रयणात्, तथाच किं देशैऽन्यनिवेशेन, तथापि यत्किंचिदवयवाविनाशेऽपि यावत्प्रत्यभिज्ञं नावयविनाश, यावदवयवनाश अवयव्यन्तराणा तत्प्रागभावतद्भाशतदत्यन्ताभावादीना च कल्पने प्रत्यभिज्ञाया सादृश्यविषयकत्वकल्पने च गौरवात् इति मते घटैऽन्यनिवेशेऽप्युक्तव्यभिचारप्रसक्तद्वारणाय देशैऽन्यनिवेशे तस्यावश्यकत्वमिति भाव इति—प्राहुः । सः उक्तक्षण । तथा उक्तपूर्वत्वाभाववान्, न स्यात् उक्तपूर्वत्वाभावाभावरूपोक्तपूर्वत्ववान् स्यादित्यर्थ । प्रतीतेऽप्रमरूपाया इत्यत्वात् प्रमीयतेत्युक्त—तत्त्वप्रमेति । अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितस्वजन्यपट्टतमसंस्कारविशिष्टाधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्काररूपा प्रमेत्यर्थ । ननु—अस्तूक्तव्याप्ति, तथापि सा उक्तज्ञानस्याज्ञानप्रयुक्तनाशजनकत्वेऽप्युपपद्यते एव, यदि शुक्त्वादिसप्रमाया रजतादिनाशो न जन्यते, तदा तदुत्तरं रजत ग मतेऽन्यापहतकथ च तदत्यन्ताभावनिवृत्ती इत्यनावश्यं शुक्त्वादिसप्रमाया रजतादिनाशकत्व स्वीकरणीयम् । नित्यसुखसाक्षात्कारस्य सुकित्त्वक्षेपि आत्यन्तिकदुःखनाशविशिष्टस्यैवोक्तसाक्षात्कारस्य सुकित्त्वेन तत्त्वज्ञानस्य दुःखनाशजनकत्वमावश्यकत्वम्, न चूक्तनिवृत्तिप्रयोजकत्वमत आह—यदिचेयं न स्वीक्रियत इति । तदधिकरणेति । दुःखनाशाधिकरणेत्यर्थ । ननु—दुःखं स्वस्वात्मकविषयभावात् नोपलभ्यते, तत्राह—कुतोयेति । नानुवर्तते इत्यनुपपन्नान्वय । उक्तनियमे नाशस्य प्रतियोग्यसमानकालीनत्वनियमे । हेतोः अव्याहततर्कस्य । पृष्टत्वादित्यादि । प्रथमात्पर्यविषयत्वात् । नाशजनकेति । घटादिनाशजनकेत्यर्थ । आदिना दुःखनाशजनकतत्त्वज्ञानादिसमूहाश्रयक्षणस्य दुःखाश्रयकालपूर्वत्वाभावनियमादिति लभ्यते । दुःखं नोपलभ्यते नानुवर्तते इत्यनुपपन्नान्वय । उक्ततर्कैः गृहीतादिति शेष । उक्तविशेषणं घटादिनाशजनकत्वविशेषणमैवाधिकेनापि । स्वीकारादिति । उक्तकार्यवशेनेति भाव । एव च दण्डपातादेर्घटादिनाशजनकत्वमस्वीकृत्यापि तदधदितिव्याप्तिवलात् दण्डपाताद्युत्तरक्षणे घटाद्यभाववत्त्व सिध्यतीति भाव । ननु—नियमे दण्डपातादिनाशजनकत्वरूपविशेषणमनुपादाय नियमस्वीकारेऽपि वस्तुगत्या तस्य नाशजनकत्वोपगमे तदुत्तरक्षणे नाश एव प्रतियोग्यमनुवृत्तो प्रयोजन, नाशस्य प्रतियोग्यसमानकालीनत्वनियमात्, घटादिनाशो यदि प्रतियोग्यमानकालीन स्यात्, तर्हि तथा प्रमीयेतिति तर्कस्य तद्ग्राहकस्य सत्त्वात्, इत्यत आह—प्राभाकरादिमते इति । तदधिकरणेति । प्रतियोग्यसमवायीत्यर्थ । न च—कपालादेर्घटादिनाशत्वेन दण्डपातादिजन्यत्वसम्भव इति—वाच्यम्, उक्तनियमस्यैव दण्डपाताद्युत्तरक्षणे घटाद्यत्यन्ताभाववत्त्वनिर्वाहे कपालादेर्घटादिनाशस्य गौरवेणाकल्पनादिति भाव । नैयायिक प्रत्याह—तत्त्वज्ञानस्थलेऽपि इति । तत्त्वज्ञानादीत्यादिना प्रारब्धकर्मरूपप्रतिबन्धकाभावपरिग्रह । व्याप्तिरिति । नक्षेतया विना दुःखनाशमत्रनिर्वाह्यतत्त्वज्ञानेन तदन्येन वा, पूर्वदुःखनाशेऽपि । दुःखान्तोत्पत्तिप्रतिबन्ध विना तदनिर्वाहादिति भावः । स्वीक्रियते उक्तक्षणस्य दुःखान्ताभाववत्त्वनिर्वाहायेति भाव । तथाच तत्त्वज्ञानस्थले दुःखनाशनिर्वाहाव्याप्तिस्वीकारे । तद्वत् तत्त्वज्ञानघटितोक्तनियमवत् । प्रमायां प्रमासामान्ये । उक्तेति । स्वमानविषयकाज्ञानप्रयुक्तवत्त्वात्त्यर्थ । नन्वेवं—दण्डपातेन घटो नश्यतीति ध्व्यहारो न निर्वहति, इत्यत आह—यदिचेति । उक्तविशेषणं घटादिनाशनिर्वाहित उपधाकरत्वरूप जनकत्वम् । दण्डपातादेरेवेत्येवकारेण समूहव्यवच्छेद । दण्डपातात्पत्तिक्षणस्य

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

रूपो नाशो दण्डपातादिजन्यः, तदुत्तरक्षणरूपस्य तत्क्षणनाशास्यापि घटादिनाशात्वाद्भेदेऽपि तन्नाशाव्यवहार इत्युच्यते, तदा तत्त्वज्ञानस्थलेऽपि तथा दर्शितमेव । ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणस्य तु उत्तरक्षणाप्रसिद्धे न तन्नाशास्याभेदोऽनुवृत्तिरिति स एव दृश्याब्धेस्तीररूपा मर्यादा ब्रह्मज्ञान वा । सर्वथापि ब्रह्मज्ञानं स्थिराया निवृत्तेः न जनकमिति सिद्धम् ।

लघुचन्द्रिकाया विह्वलेशोपाध्यायी ।

तदुत्पत्तेर्वैलथं । ननु—प्राभाकरमते कपालाद्यधिकरणरूपस्य घटादिनाशस्य कथं दण्डपातादिजन्यत्वम्, अत आह—
प्राभाकरादिमते इति । घटादिवृत्तरमक्षणरूपो नाशः यथाकथञ्चिद्भावस्वरूपाभावाभ्युपगमे निबन्धनेषा, नन्वाधिकरणमात्रस्वरूपत्वाभ्युपगमे । तदुक्ते—“ज्ञानविशेषकालविशेषस्वरूपत्वमभावस्येति” । स्वीक्रियत इति शेष ।
धस्तुतस्तु—घटचरमक्षणोऽपि घटनाशस्य कालिकसंबन्धेनाधिकरणमेवेति तद्रूपत्वेऽप्यभावस्याधिकरणस्वरूपमतस्य न हानि । किञ्च आश्रयनाशजन्यगुणनाशस्य स्वाश्रयकालस्वरूपत्वं नैयायिकेनाप्यभ्युपगम्यते । तथाच सर्वत्रैव तत्स्वरूपत्वं नाशस्य युक्तम्, ऐक्यरूपलाघवात् । यथापि क्षणे नातिरिक्त, किंतु क्रियाशब्दादिरूप, तस्य च न दण्डपातजन्यत्वं स्वरूपत, नापि अन्यक्षणवच्छिन्नस्य क्षणत्वे तेन रूपेण, वैरप्यनभ्युपगमात्, नापि घटनाशत्वेन, तस्य सति जन्यत्वे नाशत्व, सति नाशत्वे जन्यत्वमित्यन्योन्याश्रयात्, तथापि घटचरमक्षणोत्पत्तिक्रियादेः स्वत एव दण्डपातादिजन्यत्व, कारणान्तरजन्यघटनाशव्यभिचारवारणार्थं दण्डपातोत्तरलावच्छिन्न प्रति दण्डपातस्य कारणत्वादिति भाव । ननु—
 घटचरमक्षणरूपस्य घटनाशास्यापि तदुत्तरक्षणे तद्रूपनाशजननात्, तदा घटनाशाव्यवहारानुपपत्तिरत आह—**तदुत्तरक्षणरूपस्येति । घटवत्त्वक्षणस्येदर्थ । अत्रेऽपि घटनाशानाशक्षणेऽपि । घटप्रागभावनाशरूपघटनाशस्य घटप्रागभावनाशत्वेन घटनाशादशाया घटप्रागभावनाशव्यवहारवदिति भाव । इत्युच्यते इति ।** तथाच तत्त्वज्ञानस्य आत्यन्तिक-
 दु राध्वंसजनकत्वमस्तु, न तु आकाशात्यन्ताभावरूपनिवृत्तिप्रयोजकत्वमिति शक्तिरुभिराश्रय । दु राध्वंसवत्, सकलदृश्यध्वंसजनकत्वमङ्गीकृत इष्टापत्त्या परिहरति—**तत्त्वज्ञानस्थलेऽपीति । तथा दर्शितमिति ।** तत्त्वज्ञानद्वितीयक्षणे तत्क्षणरूपतत्त्वज्ञानतद्वितीयक्षणघटितसकलदृश्यनाशो जायते, स एव सर्वदृश्यनिवृत्ति सर्वदृश्योच्छेदपदार्थ । तदुपलक्षितः पूर्णानन्दरूप आत्मा मोक्ष इति दर्शितमित्यर्थं । ननु—तत्त्वज्ञानद्वितीयक्षणरूप सकलदृश्यनाशोऽपि दृश्यमेव, ब्रह्मान्यत्वात्, तथाच युञ्जी कथं सर्वदृश्योच्छेदरूपो दृश्याब्धे स्तीररूपा मर्यादा, तत्राह—**ब्रह्मज्ञानोत्पत्तीति । उत्तरक्षणाप्रसिद्धेरिति ।** सकलक्षणोपाधीना नाशादिति शेष । न तन्नाशस्य तत्त्वज्ञानद्वितीयक्षणरूपस्य सर्वदृश्यस्य । अत्रे उत्तरकाळे ।
अनुवृत्तिः सत्व नैत्यर्थं । उत्तरकालस्यैवाभावादिति भाव । स एव उत्तरक्षणरूपो दृश्यसामान्यध्वंस एव । ध्वंसप्रागभावाद्योर्विरोधाभिप्रायेणैवकार । अविरोधे तु तद्वधापक तदत्यन्ताभावोऽपीति बोध्यम् । स्तीररूपा परपारस्या, श्रुत शेष भे-
 भगवद्बुद्धेभ्यः । तरतिशोकमात्मवदिति 'सोऽह भगव शोचामि त मा भगवान् शोकस्य परपारं तारयतु' इति श्रुते । तरति निवृत्त्यनुकूलव्यापाराश्रय । निवृत्ती शोकमिति द्वितीयार्थप्रतियोगित्वान्वय । व्यापारे च आत्मज्ञानरूपोद्देश्यतावच्छेदकस्याभेदेनान्वय । मा शोकस्य परंपारं तारयतु भगवान्, मतिष्ठो ज्ञानरूपो व्यापारस्त्वदनुकूलो य आत्मस्वरूपोपदेशरूपो व्यापार आत्मप्रार्थनाविषय, तद्वान् भगवानित्यर्थं । निवृत्ती परपारस्याभेदेनान्वय, क्रियाविशेषणत्वात्, निवृत्ते, परपाररूपकेण शोकस्याधिभूतकत्वव्यञ्जयम् । शोकस्येति कर्मणि शेषपथी । यद्वा—शोभस्य, या परपारपदेन निर्गीर्णो आत्यन्तकीनिवृत्तिस्ता मा तारयतु प्रापयतु । प्राप्तिः संबन्ध, आध्याश्रयिभाव, तदनुकूलो ज्ञानरूपो व्यापार, प्रापेरर्थं । मतिष्ठतदनुकूलो भगवन्निष्ठो व्यापारो गिजधं इत्यभिप्रायेणैवम् । धस्तुतस्तु—प्रथमेर्धं ज्ञानरूपव्यापारो एव परपारस्याभेदान्वय । द्वितीये च परपारपदेन आत्यन्तिकशोकनिवृत्त्यनुकूल ज्ञानमेव निर्गीर्यते, तत्रात्यनुकूलो यो मतिष्ठ-
 श्रवणादिरूपो व्यापार, तदनुकूलोपदेशरूपव्यापारश्च गिजन्तार्थ । अत एव तस्मै रूढितकपायाय मे तमस पारं दशयति आमेत्युपसहत्तम् । तमसः आविद्यकस्यासन्नबुद्धु र्वात्मकप्रपञ्चस्य पारं वस्तुतस्तु तदनाक ब्रह्मात्मस्वरूपमानन्दं दशयति स्म तद्विषयकसाक्षात्कारानुकूलोपदेशरूपव्यापारवानित्यर्थं । तस्मै इति साक्षात्कारान्वयाध्याश्रयिभावरूपकर्म-
 साधिका । स्थलयेन वतुर्थी । स्वयोगे भूते लट् । तदभिप्रायेणाह—**ब्रह्मज्ञानंचेति ।** दृश्याब्धेस्तीररूपा मर्यादेल्लगुपत् । तत्काल एव दृश्यस्यात्पराणात्, रिमर्थं तदि दृश्यनिवृत्तिरूपरीत्या द्विविधा स्वीभियते ? इति चेत् श्रुतिज्ञानतदज्ञानसद-
 जतस्यहीन्यानुभवत्वात्, व्याप्तिवत्त्वात्, “ विद्वान् नामरूपाद्विमुक्त ” “ हात्वा देव मुच्यते सर्वपापं ” इत्यादिपुनि-
 बलाधेयि श्रुतान् । उक्तद्विविधनिवृत्तयोर्भेदे एकतरनिवृत्तिपक्षे नाग्रह, किन्तु ब्रह्मज्ञानस्य रिभरनिवृत्तिजननवत्ये इत्याह—
सधेयापीति । उक्तद्विविधपक्षप्रसिद्धेऽपीत्यर्थं । ननु—अत्यन्ताभावस्वरूपनिवृत्तिपक्षे अत्यन्ताभावस्य ब्रह्मपरतम

गौडब्रह्मज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

ज्ञानव्यापकतावच्छेदकं यदज्ञानतत्संस्कारान्यतराभावत्वाज्ञानप्रयुक्तसंस्कारान्यतराभावत्वयोरन्यतरत् तदाश्रयप्र-
तियोगित्वमज्ञानतत्प्रयुक्तसंस्कारसाधारण ज्ञाननिवर्त्यत्वं, ज्ञानाधीनतावच्छेदकं यदुक्तान्यतरत् तदाश्रयप्रतियो-
गित्वं वा, ज्ञानसाध्यतावच्छेदकं यदज्ञाननाशत्वमज्ञानप्रयुक्तनाशत्वं च तयोरन्यतरत्वत्वं वा, तादृश यदज्ञानाभावत्व-
मज्ञानप्रयुक्ताभावत्वं च तयोरन्यतरत्वत्वं वा ज्ञानप्रयुक्तनिवृत्तित्वं, तदाश्रयप्रतियोगित्वं वा ज्ञाननिवर्त्यत्वमिति
पूर्वांक्तरीत्या निष्कर्षो बोध्यः । पदुत्तरसंस्कारादिविशिष्टज्ञानस्य कालिकसंबन्धेन या व्याप्यता तद्विरूपितविशेषणता-
संबन्धावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकं यत् कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाज्ञानतत्संस्कारान्यतराभावत्वं, कालिक-

लघुचन्द्रिकाया चिद्वलेशोपाध्यायी ।

स्थिरत्वेपि ब्रह्मज्ञानद्वितीयक्षणरूपाया सर्वेदयतात्मकनिवृत्तेरुत्तरकालाप्रतिष्ठया तद्वृत्तित्वरूपाणुत्तरत्वभावस्याणुपदो-
क्त्वात्, कथमुत्तरकालवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वरूपरिश्चरत् ? न च—नाशाप्रतियोगित्वरूपं तस्या तदस्तीति—वाच्यं,
स्वात्मकनाशप्रतियोगित्वसाक्षीकारात्—इति चेन्न, स्वान्यनाशाप्रतियोगित्वरूपरिश्चरत्वस्य द्विविधनिवृत्तयो सत्त्वात् । सृष्टेः
सत्त्वारनिवर्तकत्वपक्षे संस्कारातिव्याप्त्या निरस्त ज्ञानत्वव्याप्यधर्मण ज्ञाननिवर्त्यत्वकल्प तत्पक्षदोषत्वैकोकातिव्याप्तिमु-
द्धरिष्यन् सिद्धान्तत्वेन समुच्चिनोति मूले—ज्ञानत्वव्याप्यधर्मणेति । सुद्धरनाशपदार्थतित्व्याप्तिमुद्धृतं पूर्वं निरुक्तज्ञाननि-
वर्त्यत्वपदार्थघटकप्रयुक्तव व्यापकत्वरूप निवेद्य पूर्वांक्तरीत्या परिष्करोति टीकायां—ज्ञानव्यापकतावच्छेदकमिति ।
तत्संस्कारेण प्रथम तपद अज्ञानपरं, द्वितीयमज्ञानप्रयुक्तपरं, तृतीयं तदुभयपरम् । स्वरूपसंबन्धरूप प्रयुक्तव निवेद्याह-
ज्ञानाधीनतावच्छेदकमिति । ज्ञाननिवर्त्यपदस्य यागिकत्वाय ज्ञाननिवृत्तिसाध्यत्वपटित ज्ञाननिवर्त्यत्वमाह—ज्ञानसा-
ध्यतावच्छेदकमिति । साध्यता चात्र जन्मता । ज्ञानादज्ञानादेर्नाशरूपनिवृत्तिर्जायते इति क्लृप्ताभिप्रायेण यदज्ञान-
नाशत्वमिति । अत्यन्ताभावरूपा निवृत्तिर्भवेतीति क्लृप्ताभिप्रायेण तादृशमिति । ज्ञानसाध्यतावच्छेदकमित्यर्थं । साध्यत्वं
चात्र प्रयोज्यता । अज्ञानतत्प्रयुक्तसंस्कारयोरज्ञानप्रयुक्तत्वेन तत्समहात् तदनिवेशेपि न क्षतिरिति भावः । केवलज्ञानस्या-
ज्ञानाद्यभावव्याप्यत्वासम्भवात् व्याप्यतावच्छेदकविशेषण निवेद्य प्रथमकल्प परिष्करोति—यदुत्तरसंस्कारादिति ।
अदिना अप्रामाण्यज्ञानभावपरिग्रहं, वैशिष्टय एकक्षणावच्छिन्नैकधर्मिणित्वसंबन्धेन । ज्ञानस्य साक्षात्कारस्य । अत्र
विशिष्टसाक्षात्कारत्वमेव ज्ञानत्वव्याप्यधर्मं अज्ञानाद्यभावव्याप्यतावच्छेदकं । यद्यपि अज्ञानाभावव्याप्यतावच्छेदक-
बौद्धे अप्रामाण्यज्ञानज्ञानत्वमात्रं व्यभिचारवारकतया निवेशमर्हति, न तु संस्कारवैशिष्टय, ज्ञानोत्पत्तिक्षेपे वाज्ञानाभा-
वसत्त्वेन व्यभिचारावारकत्वात्, तथापि तत्क्षणे दृश्यसामान्याभावाभावैकोक्तसंस्कारवैशिष्टयस्य दृश्यसामान्याभावव्याप्यता-
वच्छेदकबौद्धे निवेशनस्यावश्यकत्वात् उक्तज्ञान प्रतीत्यनेन संस्कारवैशिष्टयलभावात् तदुक्तिः । स्वसमानाधिकरणेत्यादि-
नियमस्याप्रयोजकत्वे व्यभिचारावारकविशेषणपटितस्यापि स्वरूपसंबन्धरूपव्याप्यतावच्छेदकत्वसम्भवात्, अनतिरि-
क्तवृत्तित्वरूपतदवच्छेदकत्वे निविवादाशेति भावः । विपयितासंबन्धेन तत्त्वज्ञानस्य तत्पूर्वकालीनतत्त्वज्ञानसातन्मूलेष्ट-
साधनताज्ञानयो संबन्धत्वात्, अज्ञानस्य च कालिकसंबन्धेन सत्त्वात्संबन्धावच्छिन्नताज्ञानाभावप्रति तत्त्वज्ञानस्य संबन्ध-
सामान्येन व्याप्यत्वासम्भवात्—कालिकसंबन्धेन या व्याप्यतेत्युक्तम् । न च—ज्ञानकालेऽपि अज्ञानाधिकरण-
देशकालावच्छेदेन कालिकसंबन्धावच्छिन्नतदभावोऽस्त्येवेति—वाच्यम्, तत्त्वज्ञानपूर्वकालावृत्ते अज्ञानव्यधिकरणसै-
वज्ञानाभावस्य बोधपदार्थघटकस्य स्वरूपसंबन्धरूपतत्त्वज्ञानप्रयोज्यत्वाश्रयस्यैव विवक्षितत्वात् । न च—
तत्त्वज्ञानवति स्थले काले अज्ञानस्य कालिकसंबन्धेन सत्त्वात्तदधिकरणे तदभावत्वं दुर्लभं इति—वाच्यम्, तत्त्वज्ञा-
नोत्पत्त्यधिकरणक्षणव्यापकत्वस्यैवामिप्रेतत्वात्, तत्त्वज्ञानक्षणेऽज्ञानाभावस्य सयोगविपयितादिसंबन्धेनाभावसत्त्वात्
व्यापकत्वसम्भवं इत्यतो—विशेषणतासंबन्धावच्छिन्नव्यापकतेत्युक्तम् । संबन्धान्तरावच्छिन्नाज्ञानाभावस्य तत्त्व-
ज्ञानपूर्वक्षणसाधारणत्वात्—कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावैत्युक्तम् । यद्यपि शुक्तित्वज्ञानक्षणे रज्यज्ञानस्य,
रज्जुत्वज्ञानक्षणे शुक्त्यज्ञानस्य च कालिकसंबन्धेन सत्त्वात् कथं तत्त्वज्ञानसामान्यं प्रति तत्तदज्ञानाभावस्य अज्ञानसामान्या-
भावस्य या व्यापकत्वसम्भवं, तथापि तत्तद्विपयतत्त्वज्ञानानि तत्तद्व्यक्तित्वेनोपादाय तत्तद्विपयकाज्ञानव्यक्त्यभावेपु
व्यापकत्व विवक्षणीयम् । ज्ञानत्वव्याप्यधर्मो यो इत्यनेन तद्व्यक्तित्वस्याप्युपादानात् । यद्वा—कालिकसंबन्धेन तत्त्व-
ज्ञानसामान्यं प्रति, स्वसमानविपयकज्ञानवत्त्वकालिभयसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितात्वज्ञानसामान्याभावस्य विशेषणता-
संबन्धावच्छिन्नव्यापकत्व विवक्षणीयम्, उक्त्यादितत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षेपे रज्जावज्ञाने प्रथमसंबन्धाभावात्, शुक्त्यावज्ञानस्य
द्वितीयसंबन्धाभावात्, उक्तोभयसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य अज्ञानसामान्याभावस्य व्यापकत्व सम्भवेनीयम् । न च—

नोदीच्यात्मविशेषगुणत्वेन उदीच्यत्वेन वेति न सिद्धसाधनादि । नापीच्छाद्यनिवर्त्यं स्मृतित्वेन

सिद्धिव्याख्या ।

त्वव्याप्यधर्मेण ज्ञानत्वसाक्षाद्याप्यधर्मेणेत्यर्थः । उदीच्यात्मविशेषगुणत्वेनेति । अत्र गुणत्वेन निवर्तकत्वे सद्ग्यादेरपि निवर्तकत्वप्रसङ्गः, अतो विशेषगुणत्वेनेति । तावत्युक्ते शब्दादेरपि निवर्तकत्वापत्तिरत आत्मेति । तावत्युक्ते स्वस्य निवर्तकत्वाभावादसंभवः, अत उदीच्येति । नचैवं—धर्माधर्मादावतिप्र-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

संबन्धेनोक्तज्ञानं प्रति विशेषणतासंबन्धावच्छिन्नव्यापकतायामवच्छेदकं यत् स्वाश्रयकालपूर्वत्वसंबन्धावच्छिन्नदृश्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावर्यं च तयोरन्यतराश्रयप्रतियोगित्वमिति दिक् । उदीच्यात्मविशेषगुणत्वेन विभुविशेषगुणत्वेन । सामानाधिकरण्यस्य पूर्वत्वोभयसंबन्धेन नाशकत्वमिति नातिप्रसङ्गः । यथाश्रुते समानाधिकरणयोर्म्यविभुविशेषगुणत्वेन नाशकत्वाच्छब्दं प्रति नाशकत्वासंभवात् । अथवा सामानाधिकरण्यस्य निवेशे प्रयोजनाभावात् आत्मगुणत्वेनैव नाशकत्वम् साधवादाह—उदीच्यत्वेनेति । उदीच्यत्वव्यापिका योग्यविभुविशेषगुणनाशकते-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

प्रथमसंबन्धनिवेशेनैव निर्वाह, शुक्तिवत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षणे तदज्ञानस्य प्रथमसंबन्धसत्त्वेऽपि तदज्ञानस्यासत्त्वात् तत्संबन्धावच्छिन्नतदभावस्य सुलभत्वादिति—घाच्यम्, एतत्स्फुटीकारायैव द्वितीयसंबन्धोपादानात् । अतएव पूर्वं तादात्म्येन प्रमा प्रति स्वसमानविषयकत्वमालोक्योभयसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाज्ञानाभावस्य व्यापकत्वं पूर्वोक्तं सद्गच्छते । उक्तज्ञानं प्रति तत्तत्त्वसाक्षात्कारं प्रति ।—इत्यत्यावच्छिन्नेति । तत्तत्समानविषयकाज्ञानप्रयुक्ततत्तद्दृश्यत्वावच्छिन्नेत्यर्थः । तेन शुक्त्यादिसाक्षात्कारोत्पत्तिक्षणेतरक्षणे रज्ज्वाद्यज्ञानप्रयुक्तदृश्यसत्त्वेऽपि न क्षति । यथाश्रुते तु स्वप्रयोजकज्ञानसमानविषयकज्ञानवत् प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धकोटौ विभावनीयम् । अथवा अत्र ज्ञानपदेन ब्रह्मात्मसाक्षात्कारयोरैव ग्रहणेन तत्क्षणे कस्याप्यज्ञानस्य तदुत्तरक्षणे च कस्यापि दृश्यस्यानुपगमेन नोक्तव्यापकत्वयोरनुपपत्तिः । ज्ञानवद्व्याप्यधर्मेणेत्यनेन पटुत्तरसंस्कारविशिष्टब्रह्मात्मसाक्षात्कारत्वोपादानात् । लक्षणे तु ज्ञानपदं सधाश्रुतम् । तेन ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेणेत्यस्य पूर्वज्ञाननिष्ठाया उदीच्यात्मविशेषगुणत्वेन ब्रह्मसाक्षात्कारनिवर्त्यतायामित्यव्याप्तिवारकतया सिद्धसाधनवारकतया सार्थैक्यसम्भवेऽपि स्मृते संस्कारनाशकत्वानुपगमेन संस्कारातिव्याप्तिनिरासस्य शक्यमाणस्य नासद्द्वैतिः ; न वा शुक्तिरूप्यादिदृष्टान्तासिद्धिः, पूर्वज्ञानं प्रयुत्तरज्ञानस्य सयुत्तरज्ञानत्वेन निवर्तकता, तदा तदतिव्याप्तिस्त्वदवस्थैवेत्याशङ्क्योत्तरज्ञानत्वे पूर्वज्ञाननिवर्तकतावच्छेदकत्वं निराकरोति मूले—उत्तरज्ञानस्येति । धर्मेणेति । उत्तरेच्छया पूर्वज्ञानं प्रति निवर्तकतान्तरप्रसङ्गादिति शेष —किंतु इति । उक्तप्रसङ्गपरिहारार्थमिति शेष । उदीच्यत्व, अध्यवहितोत्तरकारोत्पन्नत्वम् । तस्य ससंगत्वे सम्भवति प्रकारत्वे गौरवात् तत्परित्यज्य, आत्मपदस्य जीवमानपदत्वे पूर्वशब्दनाश प्रति उत्तरशब्दस्य नाशकतान्तरप्रसङ्गात् योगेन विभुपरतया तत्पद व्याचष्टे टीकाया—विभुविशेषगुणत्वेनेति । ननु—आत्मत्वयोगेन विभुनिवेशे, पूर्वशब्द प्रति उत्तरज्ञानादेः नाशकत्वे बाधकाभावेऽपि भूताकाशादिनिष्ठद्वित्वादिस्वरयाप्युत्तरस्ययोगविभागादेरुत्तरोत्पन्नज्ञानद्वितीयक्षणे नाशप्रसङ्गः, एवमुदीच्यत्वसांगे पूर्वज्ञानादेश्चत्तरज्ञाननाशकत्वापत्त्या उत्तरज्ञानादेरपि क्षणिकत्वापत्तिरत आह—सामानाधिकरण्यस्याव्यवहितपूर्वत्वोभयसंबन्धेनेति । ज्ञानादिव प्रति उत्तरोत्पन्नसंस्काराद्ययोग्यस्यापि नाशकत्वाद्योग्यत्वं तदवच्छेदके न निवेशितं । ननु—पूर्वशब्दस्य शब्दत्वेनेतरशब्दनाशकत्वे आत्मपदस्य विभुपरत्वं व्यर्थमत आह—यथाश्रुत इति । आत्मपदे इति शेष । अयोग्यसंस्कारादेरुत्तरज्ञानानाशकत्वात्प्राप्ततावच्छेदके योग्यत्वप्रवेशः । तद्व्यतिरिक्तस्य तदनाशकत्वात्—सामानाधिकरणेति । उक्तसंबन्धद्वयपदकसामानाधिकरण्यलाभाय । नाशकत्वेन पूर्वज्ञानशब्दयोरुत्तरज्ञानशब्दाभ्यां नाशकत्वाभावेऽपि नाशकत्वोपगमेन । शब्दं प्रतितीति । उत्तरोत्पन्नशब्दात्तादेरिति शेष । अत्र योग्यविभुविशेषगुणत्वेन नाशकत्व, भूताकाशादिसामान्यगुणद्वित्वादीनामुत्तरोत्पन्नशब्दनाशकत्वावधारणाय सामानाधिकरण्यनिवेशेऽप्यावश्यकं, तावत्पूर्वद्वित्वादीनां व्यतिरिक्तज्ञानादिनाशकत्ववारणे । सामानाधिकरण्यनिवेशत्वं व्यर्थं, शब्दज्ञानादीनां व्यतिरिक्तोत्तरज्ञानादिनाशकत्वोपगमे क्षतिविरहादित्याह—अथदेति । आत्मगुणत्वेनेनेति । एवकारेण विशेषप्राप्त्यवच्छेदः । उत्तरोत्पन्नसंस्कारादेरपि नाशकत्वे बाधकभावात् उदीच्यत्व पूर्वत्वसंबन्धपर्यवसायित्वात्तौ । ननु—अपेक्षावद्वितीयक्षणे सामानाधिकरण्यविशेषगुणोत्पादानुपगमेऽपि व्यतिरिक्ततायुगंयोगादेरुत्पादनंयत्ततो न शक्यं-

ज्ञाननिवर्त्ये संस्कारे अतिव्याप्तिः; स्मृतित्वेन स्मृतेः संस्कारनिवर्तकत्वे मानाभावात् । स्मृतौ हि जा-
तायां संस्कारो दृढो भवतीत्यनुभवसिद्धम् । तेषां दृढं तत्त्वं च समानविषयकसंस्कारानेकत्वादित्यदोषः ।

सिद्धिव्याप्या ।

सङ्ग इति—वाच्यम्; योग्योत्तरात्मविशेषगुणत्वेनेति विवक्षितत्वात् । यत्तु—विवक्षितलक्षणस्यापि
संस्कारेऽतिव्याख्यापादनं, तन्निराकरोति—नापीति । मानाभावादिति । तथाच संस्कारे उक्त-
लक्षणस्यैवाभावात्तातिव्याप्तिरिति भावः । ननु—स्मृतिः संस्कारनिवर्तिका, तत्कार्यत्वात्, धर्माधर्मनि-
वर्तकसुषुप्तदुःसादिवत्, इत्याशङ्क्याह—स्मृतौहीति । तथाच सुप्ते दुःखे च जाते धर्माधर्मौ दृढौ
भजतः इत्यनुभवाभावाद्युक्तं तयोस्ताभ्यां निवृत्तिरिति, प्रकृते तु संस्कारो दृढो भवतीत्यनुभवान्न तस्य
स्मृत्या निवृत्तिः, अनुमाने चा दृढत्वमुपाधिरिति भावः । ननु—अनुभवसिद्धदृढसंस्कार, स्मृतिजन्योऽन्य
एव, इत्याशङ्क्याह—दृढत्वञ्चेति । ततश्च स्मृतिविषयकसंस्कारानेकत्वस्य स्मृतिजन्यसंस्कार एवेति

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

स्यर्थः । तथाच ज्ञानत्वच्छात्वादिप्रत्येकरूपेण जातिविशेषेण वा सेति भावः । साधनादीत्यादिनोक्तार्थान्तरम् ।
अनुभवसिद्धं विलक्षणस्मृतिरूपकार्यानुमेयम् । ननु—विलक्षणस्मृत्या विलक्षण एव संस्कारोऽनुमीयते, तथाच
स्मृत्या पूर्वसंस्कारो नश्यत्येव—तत्राह—दृढत्वं चेति । समेत्यादि । तथाच समानविषयकत्वसामानाधिकर-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्याय्या ।

क्षणे तत्रासौ दुर्वार इति—चेन्न; तत्र द्वितीयलक्षणादे प्रतिबन्धकत्वोपगमात्, विशिष्टशुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुत्वानुपगमे नि
विकल्पकानुपगमेन तद्वितीयलक्षणे त्रिशिष्टप्रकारकप्रत्यक्षसम्भवेन तस्या धनत्रयवस्थाने प्रयोजनाभावाच्च । अत्र व्यधिकरण-
स्यापि नाशकत्वे आत्मगुणत्वमपि व्यर्थं, वस्यान्पुदीच्यस्य योग्यविभुविशेषगुणनाशकत्वे वाधकाभावात्, इत्यभिप्रेत्याह—
लाघवादिहोदीच्यत्वेनेति इति । उदीच्यत्वे च न नाशकताया स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्ववत्, स्वत्वस्यानिवेशे
स्वसाधारण्यात्, निवेशोऽननुगमात्, किन्तु स्वाभ्यवहितपूर्वत्वस्य सम्बन्धविधया अवच्छेदकत्वस्फोरक, इत्याशयेनाह—उदी-
च्यत्वव्यापिकेति । आभ्यवतावच्छेदकत्वं तद्वेत्त्याह—योग्यविभुविशेषगुणेति । धर्मविधया नाशकतावच्छेद-
कमाह—तथाचेति । ज्ञानत्वच्छात्वादिप्रत्येकरूपेण तथास्त्वे कारणतावाहुस्तस्य व्यभिचारत्वेनाह—जातिविशेषेण
चेति । उक्तकारणतावच्छेदकतया सिद्धज्ञानेच्छादिसाधारणेत्यादि, प्रमेयत्वादिना नाशकत्वे वाच्यत्वादिना विनिगमना-
धिगहादिति भाव इति । उत्तरज्ञाननिष्ठया पूर्वेज्ञाननिवर्तकताया ज्ञानत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वाभावात् अयं सिद्धसाध
नाभावे हेतु । नोक्तार्थान्तरमिति । ज्ञानत्वव्याप्यधर्मणेत्युक्तावपि विषयदादौ ब्रह्मज्ञानान्तरत्वपरमिभ्यास्वसिद्धावपि
उत्तरज्ञानान्तरपूर्वज्ञानवत् सत्त्वाविरोधात् अर्थान्तरं नैत्यर्थं, ब्रह्मसाक्षात्कारप्रयोज्यस्वस्वसंस्कारान्तराभावप्रतियो
गित्वरूपमिव्यात्वसाध्यस्य सत्यत्वविरोधित्वात् इति भावः । मूले—स्मृतिः स्वत्व निवर्तकतावच्छेदकत्वाय इच्छाचगिबल
युक्तम् । अतिव्याप्तिः सिद्धसाधनम् । मानाभावादिति । न च—अनुभवजन्य स्मृतिजनक संस्कार, स्वफलस्मृतिना-
श्य, व्यापारत्वात्, अपूर्वत्व, इत्यनुमान मानमस्तीति—वाच्यम्, इन्द्रियार्थसन्निकर्षादौ प्रत्यक्षान्तर्ये व्यभिचारात् ।
अतएव धारावाहिकप्रत्यक्षोपपत्ति । अत्र कालान्तरभाविनार्थव्यापारत्वस्य हेतुत्वे उक्तव्यभिचारवारणसम्भवात् याव-
त्स्मृतिसंस्कारकल्पने गौरवसोभनमते मत्वात् अन्यत् वाधकमाह—स्मृतौहीति । संस्कारस्यातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षानु-
भवसिद्धत्वं न सम्भवतीत्यतो व्याचष्टे—विलक्षणस्मृतिरूपकार्यानुमानमिति । विलक्षणं चिन्तायनवेक्षणं प्राट्टि-
ति ज्ञायमानत्व । दृढत्वं च यद्यपि संस्कारस्य नाविनाश्यत्वं, जन्यभावत्वेन चरमस्मृतिरोगविशेषीर्षकालादिनाशयत्नानो-
चारात्, तथापि प्रथमादिस्मृत्यविनाशयत्वेनैवाद्युक्तं दृढत्व मूले निवेशे—दृढत्वंचेति । समानेति । तथात्व संस्कारस्य
दृढत्व नाम, स्वसमानविषयकस्यैकगालावच्छिन्नसत्तामानाधिकरण्यसम्भित्तैवतन्नयसम्बन्धेन संस्कारविशिष्टत्वम् संस्कार-
द्वयन्यादिशेषित्यथ चाध्याह । अपेक्षात्मकज्ञानत्वेनैवानुभवस्य संस्कारद्वारा समानविषयकस्मृतिकारणता, नत्वनुभवत्वेनेति
स्मृते सत्त्वारजनकत्वोपपत्ति । न च—उक्तत्रितयसम्बन्धेन स्मृतिविशिष्टत्वमेव संस्कारस्य दृढत्वमस्तु, कि स्मृतिजन्यसंस्का-
रकल्पनगौरवेणेति—वाच्यम्, “ जायते च पुन पुनः स्मरणात् दृढतर. संस्कारः ” इत्यभिगुकोक्तिविरोधात् ।

वस्तुतस्तु, साक्षात्कारत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वं विवक्षितम्; अतो न पूर्वोक्तदोषः । नापि निश्चयत्वेन ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण ज्ञाननिवर्त्यं संशये अतिव्याप्तिरिति सर्वमवदानम् ॥

॥ इति तृतीयमिध्यात्वविचारः ॥

नियन्तुमशक्यत्वेन जनकसंस्कारमादायाप्युपपत्तौ न जनकीभूतसंस्कारस्य स्मृत्या निवृत्तिरिति ध्येयम् ॥

इति अद्वैतसिद्धिख्याख्याने तृतीयमिध्यात्वनिरूपणं समाप्तम् ॥

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

पयोभयसंबन्धेन संस्कारविशिष्टसंस्कारत्वेन तत्समनियतजातिविशेषेण वा विलक्षणस्मृतिहेतुत्वे स्वीकृतेऽपि स्मृत्यैः संस्कारं प्रति नाज्ञकता न कल्प्यते; गौरवादिति भावः । नच स्मृतिधारापत्तिः; उद्वेगकविच्छेदात् । संशये विपरीतज्ञाने । ननु—विपरीतज्ञानस्यानादिसर्गाभाव एव निश्चयरूपप्रतिबन्धकप्रयुक्तः, नतु नाशः, अतः कथं विपरीतज्ञानेऽतिव्याप्तिः ? ज्ञानजन्यनाशस्यैव हि प्रकृतलक्षणे निवेशः, अन्यथा उत्तरज्ञाननाशत्वमादाय सिद्धसाधनस्वीकृत्य-संभवात्—इति चेत्सत्यम् । यदि ज्ञानप्रयुक्तत्वन्ताभावप्रतियोगित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वं स्वीकृत्य तत्राशक्यत्वापि तदल-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

अभियुक्ताश्च महर्ष्यनुसारिणः । महर्षयश्च स्वतन्त्राः । स्मृत्यैः संस्कारनाशकत्वस्य तावताप्यप्रसक्तैवेति संस्कारनाशकत्वे वाधफोद्गावकयथाश्रुतमूलार्थः । टीकाकृतानु स्मृतौ हीति प्रन्धस्य प्रथमादिस्मृतौ तस्यां तज्जनकीभूतः संस्कारः स्मृति-प्रयोज्यो विलक्षणस्मृतिप्रयोजको यो दृढत्वनामाऽऽध्यायिनाशनिर्वाहो धर्मः तद्वान् भवतीत्यर्थमभिप्रेत्य तत्र सधर्मो न जातिरूपः, स्मृतिप्रयोज्यत्वेनाभिसत्वात्, अतो वैजात्यविशिष्टसंस्कारान्तरमेव स्मृतिजन्यं विलक्षणस्मृतिजनकं स्वीकार्यम्, पूर्वसंस्कारानु स्मृत्या नश्यत्येवेत्याशंक्य दृढतरत्वनिवर्चनमवतारयति—ननु विलक्षणस्मृत्येति । तेषां दृढतरत्वं चेति मूलपाठः । दृढत्वस्य जातिरूपत्वे, दृढतरत्वादिकमपि जातिरूपं वाच्यम्; तच्च न संभवति; जातालुक्कार्पाकर्पणभ्युपगमात्, अतः समानविषयकानेकसंस्कारविशिष्टत्वं संस्कारस्य दृढतरत्वं वाच्यम् । तथाच समानविषयकसंस्कार-विशिष्टत्वमेव दृढत्वं युक्तम्, नतु पूर्वसंस्कारविलक्षणसंस्कारत्वम्; गौरवात् । तथाच विलक्षणस्मृतिजनकतावच्छेदकीभूतदृढत्वादिरूपत्वं संस्काराणां प्रथमादिस्मृतिप्रयोज्यत्वं, अल्पत्वभूयस्त्वादिरूपोत्कर्षाकर्षरूपत्वं च युज्यत इत्याशयेन मूलाशयमाह—तथाचेति । उभयेति । विशिष्टद्विसामान्ये भेदस्य विषयताव्यवस्थापनात् तद्वेदस्मृतीयः संबन्धः प्रथमसंस्कारमात्रदशार्थां दृढत्ववारणायवश्यनिवेश्योऽपीह पृथक् नोक्तः, अन्यविषयत्वादेरन्यासंबन्धत्वादिति शाशेनोक्तः । लाघवादाह—तत्समनियतजातिविशेषोवेति । तथाचोक्तदृढत्वादिं उक्तजातिविशेषस्य परिचारकं, तस्य तदुत्कर्षाकर्षादिकमेव जातिविशेषो उपचर्यते इति भावः । यद्यपि उक्तरूपाभ्यां विलक्षणस्मृतिहेतुत्वे स्मृत्यैः संस्कारनाशकत्वं न प्रसज्यते, प्रथमस्याप्रतिस्थापनात्; तथापि जन्यजनकतावच्छेदकतया सिद्धज्ञानान्तरवदस्यापि जातिविशेषस्य ज्ञानसंभवात्, प्रसक्तां स्मृत्यैः संस्कारनाशकलाशङ्कां निराकरोति—स्वीकृतेऽपि स्मृतेरिति । नचेति । स्मृत्या पूर्वसंस्काराविनाशादिति भावः—विच्छेदादिति । तस्य फलबलकल्प्यत्वादिति भावः ॥

श्रीगुरुपरमात्मने पाण्डुरङ्गाय नमः ।

ननु—विजातीयस्मृतिं प्रति विजातीयसंस्काररूपदृढत्वेनैव हेतुता; लाघवात्, तथाच सर्वसंस्कारसद्भावे प्रमाणप्रयो-जनयोगभावात् विलक्षणापरस्मृतिहेतुत्वं पूर्वसंस्कारनाशकता स्वीकार्या; धन्यया तस्य नियन्तापत्तेरित्याशयेनाह मूले—वस्तुतस्त्विति । पूर्वोक्तदोषः । उत्तरज्ञाननिवर्त्यत्वं पूर्वज्ञानस्मृतिनिवर्त्यं संस्कारानिध्याप्तिगिदसाधनरूपो दोषः । गुह्यप्रदा-ध्याप्तिस्तु पूर्ववदेव वारणीयेति भावः । कल्पान्तरानुसरणमीजं पूर्वकल्पेतिप्याप्त्याऽऽन्तरमाह—नापीति । संशयवत् विपरीतनिधयस्यापि निश्चयप्रतिबन्धत्वात्पुले न्यूनतेति संशयपदं व्याचष्टे—संशयेइति । विपरीतज्ञाने प्रतिबन्धकभिय-यप्रभाराभावप्रकारकलोपिकतत्त्विकशब्दजन्ये ज्ञाने । अनादिसंसर्गाभावः प्रागभावः—नत्येति । तस्मोत्तरज्ञानप्रदो-ज्यत्वादिति भावः । पूर्वज्ञानस्योत्तरज्ञाननाशत्वमादाय विद्वसाधनं सद्गतयति—तत्रादाकस्थापीति । तद्व्यत्यागा-

गौडप्रज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

न्ताभावप्रयोजकत्वं स्वीक्रियते, 'उत्तरज्ञानात् पूर्वज्ञानाल्यन्ताभाव' इति धीश्च स्वीक्रियते, तदापि साक्षात्कारत्वेन प्रयोजकतानिवेशेन विपरीतज्ञानातिव्याप्तिवारयितुं शक्यत इति भावः । ज्ञानप्रयुक्ताभावप्रतियोगित्वरूपं लक्षण स्वीकृत्य वा पूर्वोपरग्रन्थसङ्गतम् । नच—तथापि प्रवृत्तिप्रागभावेऽतिव्याप्तिः, उपादानप्रत्यक्षस्य साक्षात्कारत्वेन प्रवृत्तिरूपतन्नाशं प्रति प्रयोजकत्वादिति—वाच्यम् ; प्रागभावात्प्रागङ्गीकारात्, नाशत्वेनात्यन्ताभावत्वेन वा प्रयोज्यतानिवेशाद्वा । ननु—स्पर्शनादिरूपे शुक्त्यादिसाक्षात्कारे सत्यपि चाक्षुषादिरूपस्य रजतादिभ्रमस्योत्पत्त्या तदिन्द्रियप्रयोज्यरजतादिभ्रमहेत्वज्ञाने तदिन्द्रियप्रयोज्यशुक्त्यादिधीत्वेन निवर्तकत्वमावश्यकम्, तथाच साक्षात्कारत्वेन न तत्—इति चेत्, तथासति बह्वायदेः स्पर्शनाद्युत्तरं तत्र तदन्वयव्याख्याप्राधान्यात्, समानेन्द्रियत्वान्तर्भावेण निवर्तकत्वस्वीकारेऽपि 'यद्विशेषयो' रिति न्यायेन साक्षात्कारत्वेनापि निवर्तकत्वस्वीकाराच्च । नच सेतुदर्शनादयथापेऽतिव्याप्तिः, 'सेतुं

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

वेति । तनाशं विना तदधिकरणासम्बन्धेलादि । प्रत्ययातिप्रसङ्गमिष्टापत्त्या परिहरति—उत्तरज्ञानादिति । विपरीतज्ञानेति । प्रागभावद्वारा निधयप्रयुक्ताल्यन्ताभावप्रतियोगि इत्यादि—शक्यतेइति । ज्ञानत्वव्याप्यत्वानिवेशेन लक्षणं चेल्पि बोधं इति भावः । इत उत्तरं ज्ञानप्रयुक्ताभावप्रतियोगित्वरूपं लक्षणं स्वीकृत्य वा पूर्वोपरग्रन्थसङ्गतमिति पाठः । स च ननुतनाशसदधिकरणं तदत्यन्ताभावसम्बन्धे एव प्रयोजकं, न तु तदत्यन्ताभावे, तस्य निष्कलात्, ज्ञानप्रयुक्तसम्बन्धप्रतियोगित्वन्ताभावप्रतियोगित्वनिवेशे तु गौरवमित्याशङ्क्यावतरणीयम् । पूर्वोपरिति । नाशमादाय पूर्वस्य, प्रागभावमादाय उत्तरस्य ग्रन्थस्य सङ्गतमित्यर्थः—तन्नाशमिति । अभावमिति शेषः । तेन नाशलाघटितलक्षणद्वयेऽपि शङ्कासङ्गतिः । एव च नाशलायन्ताभावस्यलाघटितलक्षणत्रयेऽपि नैयं शङ्केति भावः । प्रागभावस्यानङ्गीकारादिति । प्रतिबन्धकनिधयस्य प्रतिबन्धज्ञानाल्यन्ताभावसम्बन्धे साक्षादेव प्रयोजकत्वमिति भावः । तदङ्गीकारेऽप्याह—नाशत्वेनेति । अत्यन्ताभावत्वेनेति । अभावत्वेनेत्यपि बोध्यम् । प्रवृत्तौ तु प्रवृत्तिर्वैभोपादानप्रत्यक्षप्रयोज्यता, लघवादिनि भावः—धीत्वेनेति । ननु—साक्षात्कारत्व जातिविशेषो वा, इन्द्रियाथं सन्निकर्षोत्पन्नज्ञानत्वं वा, उभयथापि तदिन्द्रियप्रयोज्यसाक्षात्कारत्वेनोकाज्ञाननिवर्तकत्वसम्भवाद नैयं शक्या समगच्छत इति—चेन्न, साक्षात्कारत्व विपर्यिताविशेष, ज्ञानाकरणकज्ञानत्व वा, तथाच तदिन्द्रियप्रयोज्यतद्रूपप्रापेक्षया तदिन्द्रियप्रयोज्यधीत्वेन निवर्तकत्वे लघवमित्यभिप्रायात् । वस्तुतस्तु—रजतादिलौकिकिन्चाक्षुषभ्रमहेत्वज्ञान प्रति शुभत्यादिलौकिकिन्चाक्षुषत्वेनैव निवर्तकत्वेत्येतावतैवात्यन्तं प्रन्थस्य तात्पर्यमिति शङ्कासङ्गतिः । न तत् नोक्तान्ननिवर्तकत्वम् । तथासति चाक्षुषादिभ्रमहेत्वज्ञान प्रति अधिष्ठानचाक्षुषत्वादिना निवर्तकत्वे सति । तदन्यत्वेति । बह्वायदिभिनत्वशुभापन्नरामकनत्रादिगोचरेत्यर्थः—अनुभवविरोधादिति । अधिष्ठानसाक्षात्कारत्वेनैवाज्ञाननिवर्तकत्वावश्यकत्वादिति शेषः । कथं तर्हि शुक्तिस्पर्शानोत्तरं रजतचाक्षुषभ्रमोत्पत्तिः ? तत्राह—कचिदिति । तत्र भिन्नेन्द्रियजन्ये । अप्रामाण्यज्ञानादिति । तदनास्थादितस्यैव निवर्तकत्वमिति भावः । ननु—सर्वत्रोक्तत्वेऽप्याप्रामाण्यज्ञानोत्पत्तिकल्पने मानाभावः, तदुत्पत्तिक्षणे उक्तभ्रमापत्तिश्चेत्त आह—समानेन्द्रियजन्यत्वान्तर्भावेनेति । चाक्षुषत्वान्तर्भावेनेत्यर्थः । न्यायेनेति । स्वधाधकाभावविशिष्टा यत्र यदसर्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिता यदसर्वावच्छिन्नकारणता तत्रतदसंन्यव्यापकधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपिता तदसंन्यव्यापकधर्मावच्छिन्नकारणता, यथा घटत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकपालत्वावच्छिन्नकारणताके कपाले पृथिवीत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितपृथिवीत्वावच्छिन्नकारणता । स्वं सामान्यकारणता । तत्रैव द्रव्यत्वावच्छिन्ननिरूपितकारणताया पृथिवीत्वावच्छिन्ने जलादीं व्यतिरेकव्यभिचारेणासत्त्वात्, पृथिवीत्वावच्छिन्ननिरूपितकारणताया द्रव्यत्वावच्छिन्ने जलादान्वयव्यभिचारेणासत्त्वात् व्यभिचार इत्यतः, स्वधाधकाभावविशिष्टेति । एवच रजतचाक्षुषभ्रमहेत्वज्ञाननिवर्तके शुक्तिचाक्षुषे साक्षात्कारत्वावच्छिन्ने रजतसाक्षात्कारभ्रमहेत्वज्ञाननिवर्तकत्वसिद्धिः । न च—शुक्तिस्पर्शाने रजतचाक्षुषभ्रमोपधायकाज्ञानानिवर्तके अन्यव्यव्यभिचार एव बाधक इति—वाच्यम्, विशेषकारणविशिष्टसामान्यकारणस्यैव फलोपधायकत्वेनान्यव्यव्यभिचाररूपबाधकाभावादिति भावः ॥ श्री ॥ नचसेतुदर्शनेनेति । तत्रापि यद्विशेषयोरिति न्यायेन सेतुसाक्षात्कारत्वेन यावद्विशेषनाशकत्वादिति भावः ।—स्मृत्येति । अन्यव्यव्यतिरेकस्यलाघटितसामग्रीसाक्षात्काराया विशेषकारणताया एव सामान्यकारणत्वव्याप्यत्वम्, न तु शब्दप्र-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहती' त्यादिस्मृत्या सेतुचाक्षुपरत्वेनेव तत्र निवर्तकत्वयोधनादिति भावः ॥ इति लघुचन्द्रिकायां ज्ञाननिवर्त्यत्वनिरूपणम् ॥

इति तृतीयमिध्यात्वम् ।

लघुचन्द्रिकाया चिह्नलेशोपाध्यायी ।

भाषादिब्राह्मणाया इति नाम सेतुसाक्षात्कारत्वेनोक्तनाशकत्वमिति भावः । तदाह—सेतुचाक्षुपत्वेनेवेति । ननु—अन्धस्य सेतुसमीपे समुद्रस्नातस्यापि पापविशेषनाशो न स्यात्, सेतुचाक्षुपाभावात्, नचष्टापति, “चातुर्विधोपपन्नस्य विधिवद्ब्रह्मपातने । समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ सेतुवन्द्यपथे भिक्षा चातुर्वर्ण्योत्समाहरेत् । वर्जयित्वा विकर्मस्थानं च्छत्रोपानद्विवर्जितं ॥ अहं दुष्कृतकर्मा वै महापातककारकः । गृहद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थं ब्रह्मघातकः ॥ गोकुलेषु च गोष्ठेषु ग्रामेषु नगरेषु च । तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रक्षवणेषु च ॥ एतेषु व्यापनेन पुण्यं गत्वा तु सागरम् । ब्रह्महो मुच्यते तस्मात् ज्ञात्वा तस्मिन् महोदधौ ॥ ततः पूतो गृहं प्राप्य कृत्वा ब्राह्मणभोजनम् । दत्त्वा चर्खं पवित्राणि पूतात्मा प्रविशेत् गृहम् ॥ गवा वापि शतं दत्त्वा चातुर्विधाय दक्षिणाम् । एव शुद्धिमवाप्नोति चातुर्विद्यानुमोदितः ॥ इति मिताक्षरायां पराशरस्मृतौ च सेतुचाक्षुपस्य पापविशेषनाशकत्वानुक्ते, व्रतविशिष्टसमुद्रसेतुगमनसेतुसनिहितसमुद्रज्ञानयोरेव तत्राशकलोचैश्च, सेतुसमुद्रज्ञानविनापि सेतुचाक्षुपमात्रेणोक्तपापनिवृत्तिसम्भवेन तत एव पापिना स्वदेशगमनापत्तेश्च । नचैवमाचार इति—चेन्न, उक्तस्मृतिद्वयैकवाक्यतया समुद्रसेतुदेशगमनप्रायश्चित्तेन्दुशेखरोक्तविन्ध्योत्तरदेशत उक्तनियमकलापविशिष्टचाक्षुपजनकचक्षु सन्निकर्षयोग्यदेशावच्छिन्नसमुद्रज्ञानयो समुद्रितयो पापविशेषनाशकत्वस्वीकारे उक्तसकलदोषपरिहारेण सामञ्जस्यात् । तत्त्वदीपने तु द्वारदेशगमनादियुतस्य सेतुदेशप्राप्त्या कर्मपापनिवृत्तित्युक्तम् । तत्र प्राप्तिपदेन ज्ञानमुपलक्षणीयम् । टीकाया चाक्षुपत्वेन पापनिवर्तकत्वोक्तिस्तु, विरोध्यभ्युपगमवादात्, सतानचाक्षुपयोग्यत्वेनेत्यर्थवा वेति बोध्यम् ॥

इति तृतीयमिध्यात्वम्

ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपमिध्यात्वविचारः

तृतीयमिध्यात्वम्

तदयं निर्गलितार्थः

न्यायामृतकाराः—

ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वविषयाया मुद्गरपातादिनिवर्त्ये पटादावव्याप्ति, दृष्टान्ते साध्यवैक्य, शुक्तिज्ञानेन रूपं नष्टमिति कदाप्यननुभवात् । 'एतावन्तं कालं शुक्तयज्ञानमागीत्' 'भ्रम आसीत्' इत्यनुभवेन शुक्तिपतयस्यो ज्ञानाभ्रमयो 'शुक्तयज्ञानेन तद्ज्ञानं नष्टं भ्रमश्च नष्ट' इत्यनुभवेन ज्ञाननिवर्त्यत्वसत्त्वे तत्रातिव्याप्तिश्च । यथाहि 'इत्यनास्ति नासीप भविष्यती' ति प्रलये, नैव शुक्तयज्ञानं भ्रमश्च नासीदिति प्रलये विद्यत इति तयोरेत्स्फावात् । राशिगव्यत्वेऽपि तद्भास्यदु रादिमिध्यात्ववत् भ्रमसत्त्वेऽपि तद्भास्यरूप्यमात्रमिध्यात्वस्यापि संभवात् । अपरोक्षभ्रमस्य परोक्षभ्रमया निवृत्त्यसम्भवेन परोक्षपरोक्षधारणज्ञानत्वस्य निवर्तकतावच्छेदकत्वमोक्षात् । ज्ञानाभ्रमस्य स्मृतिवत्त्वेन ज्ञाननिवर्त्ये चैतरेऽपि मिध्यात्वव्यवहारपत्तेर्न ज्ञानव्यवस्थाप्यभेदेन ज्ञाननिवर्त्यत्वमपि ता । अगुभवत्

व्याप्यभर्मेण तन्नित्यत्वविवक्षाया यथार्थस्मृतिनिवर्त्ये अथार्थस्मृतावव्याप्ति । तत्त्वज्ञानसंस्कारनिवर्त्यजीवन्मुच्यो-
याज्ञानसंस्कारेऽव्याप्तेन भ्रमोत्तरयथार्थज्ञाननिवर्त्यत्वं तत् । एतेन—स्वोपादानाज्ञाननिवर्तकज्ञाननिवर्त्यत्वमिति पक्षोऽपि
पराहत् ; अनाद्यप्यासेऽव्याप्ते, लापयानाज्ञानोपादानकत्वस्यैव लक्षणलापाताचेति—

विज्ञाननादयता मिथ्या रूपादौ नानुभूयते । किं त्वधिष्ठानवत्सत्ये तदज्ञानेऽनुभूयते ॥ इति

एवं च ज्ञाननिवर्त्यत्वं मिथ्यात्वमिति पक्षोऽपि न सभवतीति—वर्णयन्ति ।

सिद्धिकारास्तूक्तरूपमपि मिथ्यात्वं निर्दुष्टमेवेति साधयन्ति ।—

तथाहि—ज्ञाननिवर्त्यत्वं हि ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वम्, एवं च कार्यात्मना कारणतात्मना च
द्विविधाऽवस्थितिलावच्छिन्नविरहस्य ज्ञानप्रयुक्तस्यैवान् विवक्षाणात्, 'अविद्या सहकार्येण नास्ति नासीद्भविव्यती' ति
बाधसाधिव्यायामपि सत्त्वेन तत्परिणामभूतभ्रमस्यापि तथात्वेन शुक्तज्ञानरूपविभ्रमयोरपि मिथ्यात्वस्येष्टत्वेनाल-
क्ष्यत्वाभावेनातिव्याप्त्यनवसरात्, शुक्तिज्ञाने रूप्यं नास्ति नासीन् भविव्यतीति प्रतीतेरानुभाविक्त्वेन रूप्यस्यापि
मिथ्यात्वात् साध्यैकर्याभावात्, उत्तरज्ञानेन पूर्वज्ञानस्य स्वात्मनावस्थितिविरहस्य प्रयुक्तत्वेऽपि कारणतात्मनावस्थि-
तिविरहस्य तत्त्वाभावादर्थान्तरस्यापि नावकाशात्, परोक्षपरोक्षसाधारणस्यापि ज्ञानत्वस्य स्वरूपसवन्धरूपनिवर्तक-
तावच्छेदकलाङ्गीकारेणोपपत्तिसंभवाच्च ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वपक्षे न दोषः । एवं ज्ञानत्वव्याप्यभर्मेण निव-
र्तकतापक्षोऽप्यदुष्ट एव, स्मृतिवत्त्वेन स्मृते सस्कारनिवर्तकताया अनङ्गीकारात्, स्मृतौ सर्वां संस्कारो दृढो भवतीत्येवानुभ-
वात् । स्मृतिसामान्यस्यायथार्थत्वमेव न यथार्थस्मृतिरपि समस्ति इति विन्दुटीकोदाहृतपक्षानुसरणेन अनुभवत्वव्याप्य-
भर्मेण ज्ञाननिवर्त्यत्वपक्षोऽपि न दोषाय । एवं भ्रमोत्तरसाक्षात्कारत्वेन तन्नित्यत्वमिथ्यात्वपक्षोऽपि
समीचीन एव, जीवन्मुच्योयाज्ञानसंस्कारस्य चरमसाक्षात्कारेणैव निर्गुणित्वात् ज्ञानसंस्कारेणैवलाङ्गीकारेण तत्रापि दोषाभा-
वात् । अनाद्यप्याप्तानामप्यविविधोपादानकत्वस्य तत्समकालिकत्वेन न्यायरत्नावल्यामुपपादितत्वेन स्वोपादाननिवर्तकज्ञान-
निवर्त्यत्वपक्षस्याप्यदुष्टत्वादिति—तृतीयमपि मिथ्यात्वं सूपादमेव—इति ॥

तदेतत्तरङ्गिणीकारा नानुमन्यन्ते—

तथाहि—न तावज्ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वम्; तत्रावस्थित्या सामान्यं विशेषे-
ष्यते वा, विरहो वा, आद्येऽवस्थितिसामान्य कारणतात्मनावस्थान कारणमिति यावत्, एवंच ज्ञानप्रयुक्तविरहप्रति-
योगित्वाकारणकत्वं मिथ्यात्वमिति पयंवसितम् । एवचोत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञानजन्यसंस्कारे सिद्धसाधनम्, अनाद्यवि-
द्यादौ बाधश्च । कारणशब्देनाविद्योक्तो चाविद्याकारणकत्वमेवास्तु, शेषवैयर्थ्यात् । अनाद्यविद्यादौ बाधश्च । द्वितीये कार-
णात्मना विरहस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वेऽपि स्वरूपेण विरहस्य ज्ञानाप्रयुक्तत्वाद्वैदादावव्याप्ति । ह्य्यादेरवस्थित्यलाङ्गीकारे
स्वरूपेण निषेधायोगेन स्वरूपेण निषेध वदता भवता मतेऽत्यन्तासलस्यापादितत्वेन दशशब्दावभावस्यैव ह्य्याभाव-
स्यापि ज्ञानाप्रयुक्तत्वाद्दृष्टान्ते सायवैजत्यम्, पक्षे बाधश्च । ज्ञानत्वव्याप्यभर्मेणेति पक्षोऽपि न युक्त, मननत्वा-
दिना ज्ञाननिवर्त्ये सहायविशेषेऽतिव्याप्ति । एतेन—साक्षात्कारत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वपक्षोऽपि—परास्तः; शुभ-
न्मते प्रत्यक्षस्य शब्दवाच्यत्वेन नाय सर्प इत्याप्तोपदेशनिवर्त्यरज्जुसर्पादावव्याप्ति—इति ॥

लघुचन्द्रिकाकारास्तु—

मैतशुक्तम्, ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वमित्यनाद्यवस्थितपदार्थस्य सामान्यपदार्थ-
द्वारा विरहपदार्थानन्वयपक्षे बाधकामावात्, तत्र विरहपदस्यालन्ताभावपरत्वे ज्ञानप्रयुक्तस्वैर्योत्कारान्यतरा-
भावकत्वस्य नाशापरत्वे ज्ञानजन्यत्वस्वसंस्कारोभयनाशकत्वस्य विवक्षणसंभवात्, कारणनाशस्यैव कार्यनाशरूपत्वेन
घटादिनाशरूपकपालनाशस्यापि घटादिनाशरूपत्वेन ज्ञानजन्यनाशप्रतियोगित्वस्य घटादावपि सत्त्वेनाप्याप्त्यभावात् ।
तावन्मानवविवक्षणे उत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञाने सिद्धसाधनम्, अत स्वसंस्कारनिवेशः तावन्मानवविवक्षणे च स्मृतिसाध्य-
संस्कारके पूर्वज्ञाने सिद्धसाधनताददस्थ्यादुभयनिवेशः । घस्तुतस्तु स्मृते संस्कारनाशकत्वस्यानङ्गीकारात् ज्ञानजन्य-

नाशप्रतियोगिसंस्कारकत्वमेवान् विवक्षितम्, अनाद्यविद्यादीनामपि ज्ञानजन्यनाशप्रतियोगिसंस्कारकत्वात् मिथ्यात्वोपपत्तिः । अविद्यासंस्कारेऽपि तादात्म्यसंबन्धेन संस्कारस्य विद्यमानत्वाग्निमिथ्यात्वोपपत्तिः । एवंचावस्थित्या सामान्यविशेषणोऽपि न दोष इति सूचितम् । यथाच स्वरूपेण नियमप्रतियोगिनामपि रूप्यादीनामत्यन्तासत्त्वानापातः, तथा पूर्वमेव निरूपितमिति शुक्तिरूप्यादीनामपि प्रातिभासिन्स्वरूपावस्थित्याद्यदीकारेण तद्विरहस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वात् तत्र साध्यवैकल्यम् । यन्तु स्मृतिस्मरणस्यापि संस्कारस्य स्मृतिनाशयत्वं मुख्यकारणस्यापि धर्मस्य मुख्यादिनाशयत्वं विशेषपथते इति, तदपि न सगतम्, समानविषयकत्वसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन संस्कारविशिष्टसंस्कारत्वेन विलक्षणस्मृतिहेतुत्वेनोपपत्तौ स्मृते संस्कारनाशकतादिकल्पने गौरवादित्यनुभवत्वव्याप्यधर्मज्ञाननिवर्त्यतापक्षोऽपि समीचीन एव । मन्तव्य इति तद्व्यप्रत्ययेन मननस्य क्रियारूपस्यैवाङ्गीकारार्थत्वेन ज्ञानरूपत्वाभावेन मननजन्यज्ञानविशेषस्यैव सशयनिवर्तकत्वेन मननत्वेन मननस्य सशयविशेषनिवर्तकत्वानङ्गीकारात् । एतेन—साक्षात्कारत्वेन तन्निवर्त्यतापक्षोऽपि साधुरेवेति—सूचितम्, नाथ सर्वं इत्याप्तोपदेशस्य प्रत्यक्षेऽप्रामाण्यशङ्कासपादकत्वेऽप्यपरोक्षभ्रमस्यापरोक्षसाक्षात्कारेणैव निवृत्तेरभ्युपगममगनीयतया ततो निवृत्त्यसम्भवेनाध्याप्यनवसरादिति सर्वमनवयम्—इति निरूपयन्ति ॥

इति तृतीयमिथ्यात्वम् ॥

अथ चतुर्थमिथ्यात्वविचारः ।

स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं वा मिथ्यात्वम् । तच्च स्वात्यन्ताभावाधिकरण एव प्रतीयमा-

सिद्धिव्याख्या ।

अथ चतुर्थमिथ्यात्वविचारः ।

स्वाश्रयेति । नच—सयोगाद्गौ सिद्धसाधनमिति—वाच्यम्, सयोगतदत्यन्ताभावयोरवच्छेदकभेदेन भिन्नाश्रितत्वस्यैवानुभवत्वेन सत्वपक्षे सामानाधिकरण्यायोगात् । नापि शुक्तिरूप्यादौ साध्यवैकल्य, तस्यापि

गोडप्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अथ चतुर्थमिथ्यात्वम् ।

अधिकरण पदेति । एवकार अशेषार्थक । अशेषत्व च व्यापकत्वम् । तथाच वाच्य एव सेवत्वमित्यादौ

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

श्रीरस्तु

॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥

चतुर्थमिथ्यात्वनिरुक्तिप्रारंभः

मूले—स्वाश्रयनिष्ठेति । स्वाश्रयत्वेन प्रतीयमानवाच्येति । अत एव इदं प्रतिपत्तेलाद्युक्तावपीनरूपस्याय विशेष्य विशेषणभावव्यत्यासेन स्वयं व्याचष्टे—सत्तेति । अत्र स्वात्यन्ताभावाधिकरणान्यस्मिन्नप्रतीयमानत्व नैवकारार्थं, स्वात्यन्ताभावस्यैवैकत्वान्वयित्वेन तद्वदन्याप्रसिद्धेरित्यतः, तर्कमाह टीकाया—एवकारोऽशेषार्थक इति । तस्य प्रतीती अप्य ।

नत्वम् । अतः पूर्ववैलक्षण्यम् । दूषणपरिहारः पूर्ववत् । नच—संयोगिनि समवायिनि वा देशे-तदत्य-

सिद्धिव्याख्या ।

पारमार्थिकत्वाकारेण स्वसमानाधिकरणालयन्ताभावप्रतियोगित्वादिति भावः । ननु आश्रयशब्देन स्वाश्रय-
त्वेन प्रतीतिमात्रोक्तौ चान्यथाख्यातिपक्षे रजतत्वादेः स्वाधिकरणत्वेन प्रतीतशुक्त्यादावत्यन्ताभावस्य
सत्वात्सिद्धसाधनम्—इत्याशङ्क्याह—ततश्चेति । तत्पक्षे च रजतत्वादिकं स्वात्यन्ताभावानधिकरणे-
रजतेऽपि भातीति न सिद्धसाधनम् । न च—एवकारव्यावृत्त्यस्वात्यन्ताभावानधिकरणाप्रसिद्धिरिति—वा-
च्यम्; स्वाश्रयत्वेन प्रतीयमानयावन्निष्ठप्रतीतिविषयसंबन्धावच्छिन्नात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य विवक्षित-
त्वादिति भावः । एतेन—प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमित्यनेन पूर्वोक्तिः । पुन-
रुक्तिः—परिहृतेत्याह—अतइति । उपाध्योर्भेदादिति भावः । ननु—त्रैकालिकनिषेधपक्षे उक्तानि दूष-
णान्यत्रापि प्रसरन्ति इत्याशङ्क्य तत्रोक्तपरिहारा अत्राप्यावर्तनीया इत्याह—दूषणेति । नचेति । अत्र नचेत्यन-

गौडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

वाच्यत्वे मेयत्वस्यैव प्रकृते स्वात्यन्ताभावे स्वप्रकारकधीविशेष्यत्वस्य व्यापकतालाभात् उक्तव्यापकत्वाश्रयात्यन्ताभा-
वप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम् । पूर्ववैलक्षण्यं स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपात् प्रतिपक्षेत्यादिनोक्तरूपा-
द्वैलक्षण्यम् । दूषणेति । कपालादौ संयोगादिसंबन्धेन घटाद्यभावमादाय सिद्धसाधनादीत्यर्थः । पूर्ववदिति । येन
संबन्धेन यद्गत्या प्रतीतं यद्यत्, तन्निष्ठाभावीयं तत्संबन्धावच्छिन्नं प्रतियोगित्वमित्यादिविवक्षेत्यर्थः । संयो-
गिनि देशे तदुत्पत्तिकाले प्रलयादौ वा प्रतियोगिसंयोगावच्छेदेनात्यन्ताभावसत्त्वे विरोधाभावादाह—समवायि-
नीति । समवायेन नित्ययुक्त इत्यर्थः । तथाच घटादौ पाकेन रूपादेर्नाशकाले तदुत्पत्तिपूर्वकाले वा तदत्यन्ताभा-
वस्य दर्शनेन तयोर्विरोधेऽपि घटत्वादेर्घटादौ समवायस्य घटाद्याधारे सर्वकाले सत्त्वेन तत्र घटत्वाद्यत्यन्ताभावस्य

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

तथाचशेषा सर्वा स्वप्रकारकप्रतीतिः स्वात्यन्ताभावाधिकरणविशेष्यिका, उक्तप्रतीतित्वं उक्तविशेष्यकत्वव्याप्यं स्वप्रकारकप्रती-
तिविशेष्यत्वं, स्वात्यन्ताभाववत्त्वव्याप्यमिति यावत् । तद्वास्तुश्च न तद्बदन्याश्रुतित्वं; अग्रसिद्धेः, किंतु स्वव्यापकत्वमित्याशय-
माह—अज्ञेपत्वंचेति । अज्ञेपत्वाद्यर्थोन्वयलभ्यं चेत्यर्थः । अज्ञेपत्वाद्यर्थोन्वयव्यन्तयिनि अन्वययोग्यमिति शेषः । एवकार-
रसमभिव्याहारे तादृशव्युत्पत्तिस्वीकारे प्रयोजनं दर्शयितुमाह—तथाचेति । वाच्य एव मेयत्वमिति । अन्वयाद्भव्य
एव मेयत्वमिति व्यवहारानुपपत्तेरिति भावः । स्वाधिकरणनिष्ठेति । खनिष्ठत्वेन प्रतीयमानयावच्छिन्नत्वार्थः । यद्यपि
इदानीमुभयत्र विशेष्यविशेषणभावसाम्यं; तथापि पूर्वत्र यावत्प्रदेन प्रातिस्विकरूपेण तत्तद्व्यक्तयो विवक्षिताः । अत्र
तु व्यापकत्वमिति न पानंरुक्त्वं, साष्टा चेयं रीतिः साकल्यलक्षणे गादाधर्याम् । स्वप्रकारकप्रतीतिनिवेशोनाश्रुतिगगनाविषु
सिद्धसाधनरूपपूर्णाभावात् दूषणपदं व्याचष्टे—दूषणेति इति । आदिना अव्याप्यश्रुतिकपिसंयोगादिषु सिद्धसाधनं ।
पूर्वत्र प्रतिपन्नपदस्य प्रतीतार्थकत्वात् व्याचष्टे—प्रतीतमिति । यावदिति शेषः । इत्यादिविवक्षेत्यादिना, स्वाभावयो-
र्देशकालरूपावच्छेदकैक्यविवक्षा प्राह्या; एवं संबन्धादिविवक्षायामपि उक्तानुमाने बाधमाशङ्कते मूले—नचेति ।
घटादेरिति शेषः—तदत्यन्ताभावेति । संयोगेन समवायेन वेत्यादिः । अस्तंभवः प्रतियोग्यभावयोर्विरोधे । अविरोधे
तु संभयो बोध्यः । तत्संयोगिनि संयोगेन तदत्यन्ताभावसंभवमाशङ्क्य समवायिनीत्येतदवतारयति टीकायां—संयोगि-
नीति देश इति । चक्रवेमार्दी जन्ये नित्ये वा परमाणादौ । तदुत्पत्तिकाले घटाद्युत्पत्तिकालावच्छेदेन । एतत्संयोगा-
नुत्पत्त्येति शेषः—प्रलयकालादौ इति । सन्धेत्यादिः । आदिना घटादिप्रतियोगिनाशकालः, प्रतियोगिनि कियोत्पत्तिवृत्ती-
यक्षणश्च । अवच्छिन्ने सप्तमी—प्रतीति । प्रतियोगितत्संयोगोर्नाशेनेत्यस्य परमाणादौ नित्ये गगनादौ महाकाले
संयोगानाशेनेत्यर्थः । अत्यन्ताभावसत्त्वे संयोगसंबन्धावच्छिन्नतदत्यन्ताभावसत्त्वेऽपि । विरोधाभावात् प्रतियोग्य-
भावयोर्कावच्छेदेनैकधर्म्यं श्रुतित्वरूपविरोधनियमभङ्गाभावात् । नित्ययुक्तेति । प्रतियोगित्वादिः । नित्ययोगे मलर्था-
येनिष्ठीकारे फलं स्पष्टयति—तथाचेति । घटादौ घटत्वादेस्तत्समायास्य च घटाद्यधिकरणभूतसर्वकालावच्छेदेन सत्त्वे-
नेत्यर्थः । तत्र घटे घटत्वात्यन्ताभावस्य निष्यंसंभवेनेत्यर्थः । विरोधेन प्रतियोग्यभावयोर्विरोधनियमेन । ननु—

न्ताभावासम्भवः, संभवे त्पादानत्वाद्यनुपपत्तिरिति—वाच्यम्; काले सहसंभववद्देशेऽपि सहसं

सिद्धिर्वाच्या ।

न्तरं स्वाश्रयशब्दे तात्विकाश्रयोक्तावित्यध्याहर्तव्यम् । संभवेत्विति । अत्यन्ताभावाधिकरणस्योपादानादर्शनं त्वादिति भावः । किं सहासंभवमात्रं विरुद्धमुत स्वाश्रयस्योपादानत्वम्, नाद्य इत्याह—कालेति । न चैवं सति—भावाभावयोर्विरोध एव उच्छिन्नकथः स्यादिति व्यावहारिकत्वेऽपि व्यवस्था न स्यात्, द्वैताद्वैत-धोरविरोधापातेनाद्वैतज्ञानस्य द्वैतज्ञानतिवर्तकत्वंच नस्यादिति—वाच्यम्, भावाभावयोर्विरोधे समान-सत्ताकभावाभावविषयतयाऽवकाशसत्त्वे तया व्यावहारिक्या व्यवस्थायाः सिद्ध्युपपत्तेः । प्रकृते चाश्रय-निष्ठाभावतत्प्रतियोगिनोर्भिन्नसत्ताकतयाऽविरोधात् । द्वैताद्वैतयोरविरोधेऽप्यद्वैतस्य पारमार्थिकसत्ताकस्य श्रुतिबोधयतया तस्य प्रावत्येन तज्जनितज्ञानस्य द्वैतप्रत्यक्षवाधकत्वोपपत्तेश्चेति भावः । द्वितीयं द्रूपयति—

गोडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

विरोधेनासंभवः । अत्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोगिविरोधग्राहकमानस्य मिथ्यात्वग्राहकमानेन नाभिभव इत्यभिमान । ननु—कालभेदेन कपालादौ घटादितदत्यन्ताभावयोः सभवयदेककालेऽपि घटत्वादितदभावयोः संभवोऽस्तु, त-प्राह—संभवे इति । प्रतियोगितदत्यन्ताभावयोरैकदेशे युगपत्संभवे इत्यर्थः । उपादानत्वाद्यनुपपत्तिरिति । सदा घटश्च स्यापि घटोपादानत्वे तन्वादेरपि तस्यादिति भावः । आदिपदात् घटादिप्रत्यक्षकाले घटाभावादे. क-पालादावप्रत्यक्षतानुपपत्तिः । कपालादिकं सदा घटाद्यभाववदित्यादिज्ञानेष्वप्रमावव्यवहारानुपपत्तिश्च । अत्यन्ताभा-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

मिथ्यात्वानुमानबलेन तत्र तत्सिद्धिः स्यात् अत आह—अत्यन्ताभावस्येति । मानस्य अनुमानस्य घटत्वादिसखल-प्रत्यक्षानुग्रहीतस्य । ग्राहकमानेन अनुमानेन । अभिमान इति । मिथ्यात्वानुमाने तद्बोधकश्रुत्यनुग्रहीतत्वेन सखलानु-मानासभवात् तदनुसन्धानेन तत्परिहार इति भावः । संभववदिति । विरोधस्य एतावच्छेदघटनया सकोचमङ्गीकृत्येति शेषः । एककालेऽपीति । सकृन्वितमविरोधमनङ्गीकृत्येति शेषः । घटादौ घटत्वादितदभावयोः स्वीकारेऽपि घटादां-नित्यघटत्वादे समवायिकारणत्वरूपोपादानत्वस्य परैरनङ्गीकारेण तदनुपपत्त्युद्भावनासंभवेन व्याचष्टे—संभवेत्विति । प्रतियोगिनि सकलेश्यादि । सर्वत्र विरोधानुपगमेनेति भावः । ननु—अस्तु उपादानत्वमपि, तत्राह—सदेति । तस्या-दिति । तथाच सदा घटश्च न्ये तन्वादाँ घटोपादानत्वाभावदर्शनेन सदा घटश्च न्यत्वे घटोपादानत्वाभावव्याप्तिनिश्चयेन च काले सदाघटश्च न्यत्वापादिका घटोपादानत्वाभावापत्तिः सदा घटश्च न्यत्सिद्धिः प्रतिक्रमाति इति भावः । घटादौ घट-त्वाभावादिसंभवे वाधकाभावादाह—आदिपदादिति । ननु—अभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिप्रत्यक्ष प्रतिबन्धकमतो नोक्तदोष इत्यत आह—कपालादिकमिति । घटप्रत्यक्षकाले इत्यनुपपद्यते । कालान्तरे उक्तव्यवहारस्येष्टत्वात् । मूले—काले-सह संभववदिति । प्रतियोग्यभावयोरित्यादि । अत्र घटदशिकसवन्धावच्छिन्नतदभावयोः काले कालिकसवन्धेन एक-देशावच्छेदेन सर्वं दृष्टान्तं, तस्येव निविदादेत्वात् इति न संभवति, तयोः स्वाधिकरणविभिन्नदेशावच्छेदेन च कालेऽपीका-रेणैकदेशावच्छिन्नत्वरूपसहपदार्थानन्वयात् । न च—कपालमेव विभिन्नकालावच्छिन्न तयोरधिकरण कालतृती अवच्छे-दकमिति—वाच्यम्, तत्रापि विभिन्नकालावच्छिन्नत्वावच्छेदकतयोर्भावात्, घटत्वसमवायावच्छिन्नानुपपत्तितया घटत्वान्-न्ताभावीयविशेषणतयोः काले सह संभवे दृष्टान्तं, समवायस्यैक्येऽपि घटत्वसमवायानुपपत्तितया नानात्वेन खरूपसं-बन्धरूपायास्तस्या समवायीयकालनिष्ठकालरूपकालिकविशेषणतानतिरिक्त्या काले समवायित्यपि न संभवति, विशेष्यता-सवन्धेन घटे इव अथ घट इति प्रमाया कालेऽसत्त्वेन तन्नियामिकाया घटत्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टत्वमवायीयविलक्षणानुयो-गताया कालेऽभ्युपगमासभवात् । नापि कालिकसवन्धेन घटत्वतत्सवन्धावच्छिन्नतदभावीयकालिकविशेषणतयोः काले (हसंभवे) दृष्टान्तं) काले हि घटत्व स्वाधिकरणीभूतघटावच्छेदेन कालिकसवन्धेनास्ति, तत्सवन्धावच्छिन्नतदभावस्य विशेषणतासवन्धावच्छिन्ननित्यवृत्तिर्निर्वाच्येच्छेदेन, घटत्वानधिकरणपटावच्छेदेन नु विशेषणतासवन्धेनापि, सर्वथा यो न कालप्रतिरेकत्वावच्छेद्यता, परन्तु आत्मत्वादिक स्वाधिकरणीभूतात्मावच्छेदेन काले वाञ्छितसवन्धेनास्ति, तस्य-

भवाविरोधात्, प्रागभायसत्त्वेनोपादानत्याविरोधाच्च । नच—अत्यन्ताभावाधिकरणे प्रागभायस्याप्यनुपपत्तिरिति—वाच्यम्; काले व्यभिचारात् । नच—काले प्रागभावात्यन्ताभावयोः सामानाधिक-

सिद्धिव्याख्या ।

प्रागभाव इति । नचात्यन्तेति । ततश्च न प्रागभावसत्वमादायोपादानत्वोपपत्तिरिति भावः । कालेइति । तथाच कालरूपाधिकरण इव देशरूपाधिकरणेऽप्युभयोः सत्वमुपपन्नमिति भावः । नच कालेइति । तथाच

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

वाधिकरणे सदा घटादिशून्ये कपालादौ अनुपपत्तिरिति अत्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोगिनेव तत्प्रागभावध्वंसाभ्यामपि विरोधादिति शेष । व्यभिचारादिति । यदा यत्र यस्यात्यन्ताभावस्तदा तत्र न तस्य प्रागभाव इति व्याप्ती व्यभिचारात् । इदानीं कालिकसवन्धेनैतत्कालवृत्ति । सामानाधिकरण्ये देशिकविशेषणतयैकाधिकरण्ये । प्रमाण-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

न्धावच्छिन्नतद्भावोऽपि साधिकरणीभूतात्मावच्छेदेनैवास्ति, इति तयो काले सहस्रभावात् दृष्टान्तं समवेत्, एव नित्यत्व-
तद्भावयो । अयमपि प्रकृतानुपपुष्क, दार्शनिके अभावनिष्ठदेशिकविशेषणतासवन्धावच्छिन्नदेशवृत्तेरेव विवक्षित-
त्वेन दृष्टान्तेऽपि तादस्या एव कालवृत्ते विवक्षितत्वात्, अतः कालिकसवन्धेन घटलादिमिति काले कालिकसवन्धावच्छि-
न्नघटत्वाभावस्य या विशेषणतासवन्धावच्छिन्ना वृत्ति, तस्या प्रतियोगिना एकदेशावच्छिन्नत्व देशविशेषणत्ववच्छिन्नत्व
वा प्रसाध्य दृष्टान्तत्वेनोपन्यास कृत इत्यग्रे टीकाया किंचेलादिना स्फुटीकारिष्यते । एवं व्याप्यवृत्ते सर्वदेशकालाव-
च्छिन्नत्वे । सहस्रपदयोरेकदेशावच्छिन्नत्व अर्थ । देशकालानवच्छिन्नत्वे त्वनवच्छिन्नत्व इति बोध्यम् । संभवो वृत्ति ।
नन्वेवं—कपाल यदि सदा घटशून्यं स्यात्, तर्हि घटोपादानं न स्यात्, तन्नुवदिति तर्को हुर्कारस्तत्राह—प्रापिति ।
उपादानत्वाविरोधादिति । केवलसदाघटशून्यत्वस्य घटोपादानत्वाभावाव्याप्यत्वादित्यर्थ । अयंभावाः—
घटादेरुपादानमात्रवृत्ते प्रागभावस्याभ्युपगमेन तन्वादादौ तद्विरहस्य घटाद्युपादानत्वाभावाव्याप्यत्वत्वेन कपाले सदा-
घटशून्यत्वरूपापादकाव्यापकत्वेन चोक्तापायापादकव्याप्तिभङ्गकोपाधिरनेन घटप्रागभावाभावविशिष्टस्यैव सदाघटशून्य-
त्वस्य घटोपादानत्वाभावाव्याप्यत्वोपपत्तेरुपादानकाले विरहेण वा केवलघटशून्यत्वोपपत्तेः घटोपादानत्वा-
भावापत्तिरूपाधिकाभावादित्यर्थ—इति । बाधकान्तरोद्धारोऽपि टीकायामनुपपत्तेर्वै स्फुटीकारिष्यते । कदाचिदत्यन्ताभावाधि-
करणे कदाचित् प्रागभावोऽपि स्यात्, अतो व्याचष्टे—सदेति । विरोधादिति । तथाच केवलसदाघटशून्यत्वोपपत्तेः
घटप्रागभावाभावाव्याप्यता घटोपादानत्वाव्याप्यतासवन्धावच्छिन्नत्वोपपत्तिरतत्सोपपन्नत्वमिति भाव । हेतु पूरयति—अत्यन्तेति । तन्वादा-
विवेकादि । ननु—समवायावच्छिन्नतदत्यन्ताभावत्व, तत्प्रागभावतदुत्पत्तिरवच्छिन्नत्वव्याप्यमिति व्याप्ते काले
व्यभिचारोक्तिं सन्नच्छते, उक्तान्यतरवत्तया तद्वृत्तितयाश्च देशिकविशेषणतासवन्धावच्छिन्नाया विवक्षणात्, काले
तयोरिदानीमिति प्रत्ययनियामककालिकसवन्धेनैव सामानाधिकरण्यस्य प्रदर्शनं व्याप्तिभङ्गाभावात्, अतो व्याचष्टे—यदे-
ति । यत्कालावच्छेदेन यद्देशे यस्य समवायावच्छिन्नत्वात्यन्ताभावो विशेषणतासवन्धेनास्ति, तत्कालावच्छेदेन तद्देशे विशेष-
णतासवन्धावच्छिन्नतत्प्रागभावाभावो विशेषणतासवन्धेनास्तीति, यत्काले यद्देशावच्छेदेन समवायावच्छिन्नतदत्यन्ताभाव-
कालिकसवन्धेनास्ति, तत्काले तद्देशावच्छेदेन कालिकसवन्धावच्छिन्नतत्प्रागभावाभावो विशेषणतासवन्धेनास्ति इति वा व्याप्ती
व्यभिचारात्, घटोपपत्तिपूर्वकाले घटात्यन्ताभावघटप्रागभावयोः कालिकसवन्धेन सत्वादित्यर्थ । अत्र प्रथमव्याप्ती घटो-
पपत्तिपूर्वकालान्यकालावच्छिन्नतदत्यन्ताभावो घटोपपत्तिपूर्वकालावच्छिन्न कपालादि पक्ष । द्वितीयव्याप्ती तन्वादाव-
च्छिन्नो घटोपपत्तिपूर्वकालान्यकालो दृष्टान्त, कपालावच्छिन्न घटोपपत्तिपूर्वकाल पक्ष । उभयत्र घटात्यन्ताभावो हेतु,
घटप्रागभावाभाव साध्य । तत्र प्रथमे दृष्टान्ते व्याप्यवृत्तितया कालावच्छिन्नत्वेनासिद्धि, द्वितीये घटकाले आपादका-
पाद्यो मिद्धावपि आपाद्यस्य व्याप्यवृत्तितया देशानवच्छिन्नत्वेनासिद्धिरित्यतः प्रकरान्तरेण व्याप्तिमाह—यदेति ।
पूर्वकालावच्छिन्नो निरवच्छिन्नो वा यद्देशे यस्यात्यन्ताभाव, तद्देशे तत्प्रागभावाभाव, यथा तन्तौ घटात्यन्ताभावघटप्राग-
भावाभावो इति व्याप्ती इत्यर्थ । सर्वकालावच्छिन्ने निरवच्छिन्ने वा कपाले पक्षे घटमिथ्यालपत्कृतयाऽभ्युपगमेन घटा-
त्यन्ताभावेनापादकेन घटप्रागभावाभावोऽप्यापिपादयिष्यति इति पर्यवसित । तत्रापि व्यभिचार, घटोपपत्तिपूर्वकाले

१ घटप्रागभावाभावविशिष्टसदाघटशून्यत्वस्यैव घटोपादानत्वाभावव्याप्यत्वात् इति ।

रण्यमिदानीं घटात्यन्ताभाव इदानीं घटप्रागभाव इति प्रतीतिवलादङ्गीकृतम्, देशे तु तदुभय-
सामानाधिकरण्ये न किञ्चिदपि प्रमाणमिति—चाच्यम्; मिथ्यात्वानुमिते, श्रुत्यादेश्च प्रमाणत्वात् ।

सिद्धिख्यात्या ।

द्वयान्तवाट्टान्तिकयोर्वैषम्यमिति ध्येयम् । मिथ्यात्वेति । ततश्च न वैषम्यमिति ध्येयम् । विरोधेनानु-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

त्वादिति । एतेन—घटादावधिष्ठानगतस्य सत्त्वस्यारोपोऽनादिदृढत्वामनासहितो दोषविधया तत्र मिथ्यात्वग्रहे

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेदापाध्यायी ।

घटप्रागभावप्रत्ययेन कपाले घटप्रागभावस्याव्याप्यरूपात्त्वेन सर्वकालावच्छिन्नत्वनिवच्छिन्नत्वयोरभावात् । अत्र पक्षान्त-
र्भावेनापि व्यभिचारे निश्चितत्वात् दूषण बाधस्त्वत्र दोषो नोक्त, आपत्तां तस्यानुद्वलत्वात् । इदानीमित्यस्य एत-
त्कालावच्छेदेन देशरूपात्त्वात् अनेनैव देशे सामानाधिकरण्यसिद्धौ देशोत्पत्त्यनेन तत्र प्रमाणाभावोक्तैरनुपपत्तिरित्यतो
व्याचष्टे—इदानीमिति । इदानीं घटप्रागभाव इति । घटो भविष्यतीति शब्दान्तराभिलाष्येय प्रत्यक्षप्रतीतिर्युक्ताले
तत्काल एवेदानीं घटात्यन्ताभाव इति प्रत्यक्षप्रतीतिरित्यनुभव इति भाव । कालिकसवन्धावच्छिन्नसामानाधिकरण्ये पुनरु-
क्तानुपपत्तिरतो व्याचष्टे—देशिकेति । मूले—नकिञ्चिदिति । अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगितद्वेषसप्रागभावविरोधविषय-
स्याद्याप्यनिराकरणात् कपाले घटोपादानलान्यथानुपपत्तिसिद्धप्रागभावविषयिकाया 'अस्मिन् कपाले घटो नास्ति' 'घटालं-
न्ताभावोऽस्ति' इति प्रत्यक्षप्रतीतिरिति भाव । एव चैतावता घटेष्वसप्रागभावान्यतरावच्छिन्ने कपाले त्रैका-
लिकघटात्यन्ताभावे प्रमाणशङ्काया कृताया तत्परिहारमाह—मिथ्यात्वानुमितेरिति । एतेन—घटात्यन्ताभावाव-
च्छिन्नकपाले घटप्रागभावे प्रमाणाकाक्षाया मिथ्यात्वानुमितेरित्युक्तिर्प्रान्ति, तथा तस्याविषयो ररणात्—इत्यपास्तम् ।
ननु—कपाले घटादिप्रत्यक्षेण तद्विषयकघटादिलिङ्गकेन घटादिविद्वत्तदत्यन्ताभावाभावग्राहकानुमानेन च प्रतिबन्धात्क
घटात्यन्ताभावग्राहकमिथ्यात्वानुमितेरित्येव इत्यत आह—श्रुत्यादेश्चेति । नेहानेत्यादिप्रपञ्चमिथ्यात्वग्राहकश्रुतेर्धैर्यं ।
तस्या खत प्रमाणाया सर्वतो बलवत्त्वात् तदनुग्रहीतमिथ्यात्वानुमानस्याप्युक्तप्रत्यक्षानुमानान्त्या बलवत्त्वमिति भाव ।
एतावता मिथ्यात्वानुमानेन कपालादौ सदा घटादिशून्यत्वसिद्धौ कपालाद्येदंघटाद्युपादानत्वानुपपत्ते परिहारोऽप्यादिपदसू-
चित । उक्तानुपपत्त्योरपरिहारेण न्यूनता परिहर्तुं अस्य मूलस्य तत्परिहारसूचकतामाह—एतेनेति । घटादिमिथ्यात्वानुमिते
श्रुत्यनुग्रहीतत्वेन प्रामाण्यबलवत्त्वकथनेनेत्यर्थ । अनेन—घट सन् इत्यादिप्रत्यक्षस्यारोपत्वं, उक्तानुमित्युत्पत्तौ अनुत्पाद-
रूप उपमर्दं, तदुत्पत्ते प्रागुत्पादक लभ्यते, इत्याशयेनाह—घटादाविति । आरोपान्वदिविशेष्यकत्व सप्तम्यर्थ ।
—अधिष्ठानगतस्येति । तादात्म्येन घटाद्यारोपविशेष्यसद्रूपब्रह्मधर्मावाध्यात्वहृपसत्त्वस्येत्यर्थ । परसराध्यासाभ्युप-
गमात् सद्रूपब्रह्मणोऽपि घटादौ तादात्म्येनारोपात् तद्वदसत्त्वस्याबाध्यत्वस्यारोप इति भाव । यद्वा—उक्तसद्रूपब्रह्मप्र-
तियोगिकतादात्म्यरूपसत्त्वस्येत्यर्थ । तेन ब्रह्मणो गान्धर्वस्तत्त्वसिद्धान्तासङ्गति । तन्मतेऽधिष्ठानससर्गाध्यास एव परसरा-
ध्यासघटक इति भाव । घटप्रत्यक्षस्य घटाभावप्रत्यक्षे प्रतिबन्धकता न सम्भवति, घटे बाधितत्वशङ्कया सज्ज्ञाने बाधित-
विषयकत्वरूपप्रामाण्यसशयात्कन्दितत्वात्, अतो घटादावबाध्यत्वस्य तत्तादात्म्यस्य वा भावमुक्त । जीवन्मुक्तौयघटाद्य-
भावप्रत्यक्षरूपे घटादिमिथ्यात्वग्रहे तदीयघटादिप्रत्यक्षस्य प्रतिबन्धकताप्रमत्तादाह—अनादिदृढवासनासहित इति ।
आनादित्व दृढत्वे हेतु, दृढत्व च, परीक्षप्रथमादिनातमिथ्याप्रहातुच्छेद्यत्वम् । वास्तना चैव आरोपसमानविषयिणी ।
जीवन्मुक्तस्य शु श्रुत्यनुमानजन्ये मिथ्यात्वनिश्चये मननेनाप्रामाण्यशङ्कानिरासात्, निदिध्यासनपरिपाकसहकारेणोक्तमिथ्यात्व-
निश्चयेनोक्तवासनोच्छेदात् तदीयघटसत्त्वारोपस्य तदीयघटाद्यभावप्रत्यक्षे ऐन्द्रजालिभवात् न प्रतिबन्धकतेति भाव । प्रति-
योगिविधया निर्णयस्य मिथ्यात्वग्रहप्रतिबन्धकताया अनादिदृढवासनाया अनन्तत्वात्, दोषविधयेत्युक्तम् । तदभावा-
भावत्वानवच्छिन्नतत्वावच्छिन्नतद्गताग्रहस्य स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकतासूचनाय वा तदुक्तम् । लौकिकसन्निकर्षाजन्म्यतद्-
भावज्ञाने तद्वत्तानिश्चयत्वेन, तदिन्द्रियजन्यतद्भाववत्तान्ज्ञाने तदिन्द्रियजन्यतद्गतागान्तत्वेन च प्रतिबन्धकत्वात् तदभाव-

१ अपौरुषेयत्वेनासमाधितरुपदोपपत्त्या 'यो होता सोऽथुरियुपदेशशास्त्रसातिदशशास्त्रापश्येवानुमानादित्वात् प्रवक्तव्यमिति
भाव । २ स्वयनुपलया अवि समारथाया लिङ्गरूपप्रबलप्रमाणाश्रिताया प्रवरणबाधकत्वस्य पूषानुपपन्नमप्रतिबन्धकत्व-
दृढत्वादिति भाव ॥

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

प्रतिबन्धक इति घटादिप्रत्यक्षकाले चक्षुरादिना घटाभावादेन प्रत्यक्षम्, अतपुत्रोक्ताप्रमात्वव्यवहारोऽपि; मिथ्यात्व-
प्राहकश्रुत्यादिनोक्तारोपस्योपमर्दे तु तस्य प्रत्यक्षमिति—सूचितम् । किञ्च कालदेशारोप्यन्ताभावस्य वृत्तिसुल्यवेत्यने-
नेदं सूचितम् । मन्मते कस्यापि केवलान्वयित्वं न स्वीक्रियत इत्यस्य वक्ष्यमाणत्वेन व्यतिरेकियत्तुमात्रस्य परेणापि
कालेऽत्यन्ताभावस्वीकारेण च सर्वदृश्यानां व्यतिरेकिरत्वेन कालेऽत्यन्ताभावस्तावदवश्यं वाच्यः । तस्य च किञ्चिदेषाव-

लघुचन्द्रिकाया विट्ठलेशोपाध्यायी ।

प्रत्यक्षत्वाच्चिन्नं प्रति तद्वत्ताप्रत्यक्षत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्य पार्थक्यसूचनाय वा तदुक्तम् । तदुक्तं सिद्धान्तलक्षणे दीधि-
तिकृता—“वृक्षत्वावच्छेदेन रक्षे संयोगसामान्यास्वीकर्तुमते परितः प्रतियोग्युपलब्धेः दोषाद्वा वृक्षे न संयोग इति
नाच्यक्षमिति” । तत्र घटादौ मिथ्यात्वस्य ग्रहे प्रत्यक्षरूपे बाधेन शाब्दबोधस्योत्पत्तिर्न प्रतिबन्ध्यते, किन्तुपत्रे तत्र अप्रामाण्यं
गृह्यते इति दीधितिकारोकेः उक्तघटादिप्रत्यक्षसत्त्वेऽपि श्रुत्या घटादौ मिथ्यात्वनिश्चयो जायते । श्रुतिरूपप्रत्यक्षप्रमाणजन्य-
त्वाच्च तत्प्रामाण्याप्रहो न जायते । चन्द्रप्रादेशिकत्वप्रत्यक्षे सत्यपि ज्योतिरागमेन पश्योजनपरिच्छिन्नत्वबोधवत् श्रुत्युपो-
द्धितानुमानादपि तथैव मिथ्यात्वनिश्चयो जायत इति ॥ ग्रहपदं प्रत्यक्षपरं । मिथ्याज्ञानं त्वनाहार्यं; तद्व्यक्तप्रतियोगि-
मत्वस्य वैज्ञानिकत्वात् । घटादिप्रत्यक्षेति । भिन्नेन्द्रियजन्ययोरपि विरोधित्वे त्वगादिनेत्यादिः । समानेन्द्रियजन्ययोरैव
तथात्वे तु अभिमचक्षुरादिनेत्यस्यात्रापकथं । नन्वेवमपि कपालादौ घटादिप्रत्यक्षदृश्यकाले बाधकाभावाद्दुपत्रे घटा-
यभावप्रत्यक्षेऽप्रमाणत्वव्यवहारः घटादिप्रत्यक्षकालीनः, ‘पूर्वमुन्पन्नमुत्तरमुत्पत्त्यमानं वा कपालं सदाघटाभाववदिति ज्ञानं
अग्रमे’लाकारकोऽनुभूयमानः सिद्धान्ते न स्यात्; घटादेर्मिथ्यात्वोपगमेन कपालादौ सदाघटाभावाभ्युपगमात्, घटादेस्तु
कदाप्यनुपगमात् इत्यत आह—अतएवेति । कपालादौ घटादिप्रत्यक्षकाले प्रातिभासिकघटादेरुपगमात् तन्मिथ्या-
त्वस्य चाग्रहादेवेत्यर्थः । तथाचोक्तघटाद्यभावज्ञाने घटादिप्रत्यक्षकाले घटादिमति घटाद्यभावप्रकारकत्वप्राप्तप्रमाणत्वग्रहसं-
भवेनोक्तव्यवहारोपपत्तिरिति भावः । नन्वेवं—कपालादौ घटाद्यभावप्रत्यक्षं तत्प्रमाणत्वव्यवहारार्थं कदापि न स्यात्, घटा-
दिविषयकानादिदृढवासनावशेन घटादिसमानविषयस्य साक्षिप्रत्यक्षस्य तत्प्रतिबन्धकस्य तदप्रमाणप्राहकस्य सर्वदा संभ-
वात्, एवं जीवन्मुक्तस्य निष्प्रपञ्चज्ञासाक्षात्कारो न स्यात्; तस्य चक्षुरादिनापि प्रपञ्चसाक्षात्कारसंभवात्, इत्यत
आह—मिथ्यात्वप्राहकश्रुत्यादिनेति । साधनचतुष्टयसंपन्नस्य ध्रुवमनननिदिध्यासनपरिपाकसहकृतस्य मिथ्यात्वप्रा-
हकश्रुत्या प्रपञ्चमिथ्यात्वनिश्चयेनेत्यर्थः । उक्तविषयैतत्प्रपञ्चमिथ्यात्वनिश्चयं प्रति उक्तप्रपञ्चप्रत्यक्षस्य सवासनस्याप्यप्रतिब-
न्धकत्वस्य तदप्रामाण्याग्रहकत्वस्य चानुपपदमुक्तत्वादिति भावः । उक्तारोपस्य कपालादौ घटादिसत्त्वप्रत्यक्षरूपारोपस्य ।
उपमर्दं इति । प्रथमं भ्रमत्वग्रहरूप उपमर्दं । तत् प्रपञ्चमिथ्यात्वप्रत्यक्षान्वासेन तद्वासनादाढ्यमिति तद्विपरीतप्र-
पञ्चसत्त्ववासनानिर्गृहीत्य, तादर्थ्यर्थं कदापिचिदुक्तारोपोत्पत्तिः । परन्तु तत्र भ्रमत्वग्रहात् तेन प्रतिबन्धनाभावात्
कदाचित् घटाद्यभावप्रत्यक्षमपि । परन्तु विपरीतवासनावशेन तत्रापि भ्रमत्वग्रहः । उक्तीत्या प्रपञ्चमिथ्यात्वदृढ-
वासनावशेन तत्सत्त्ववासनानिर्गृह्यतुत्तर तु, प्रपञ्चप्रत्यक्षारोपस्यानुपादरूप एवोपमर्दं इति क्व तदधीनस्त्वभावज्ञान-
धर्मिको भ्रमत्वग्रह इति बोध्यम् । तस्य घटादिरूपप्रपञ्चभावस्य । प्रत्यक्षमिति भ्रमत्वज्ञानानास्फुटितं प्रत्यक्षमि-
त्यर्थः । एवं जीवन्मुक्ताना निष्प्रपञ्चज्ञासाक्षात्कारोऽपि निर्विचिन्त्रितो निर्बाध इति भावः । ननु—एता-
वता समवायादिना घटादिमति कपालादौ तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः तदभावः साधितः, स च प्रतियोगि-
विरोधमनुपगृह्य ध्वंसप्रागभावविरोधमात्रमुपगृह्य ध्वंसप्रागभावकालावच्छेदेन कपालादौ कालिकाव्याप्यवृत्तिरस्तु,
नच—काले कालिकसंबन्धेन घटादिप्रतियोगितदभावयोः सहसंबन्धवद्देशे दैशिकसंबन्धेन तयोः सहसंबन्धोऽस्तु,
इत्युक्तं मूले एवेति—वाच्यम्; काले तयोर्विभिन्नदेशावच्छेदेनवाभ्युपगमसंभवेन दृष्टान्तासंप्रतिपत्त्या तदुक्ता विचा-
दादिति सिद्धसाधनाशङ्कां तन्मुखाभिप्रायवर्णनेन परिहरति—किञ्चेति । कालदेशयोरिति । काले सहसंबन्धवद्देशोऽपि
सहसंबन्धावितोषादिति मूलोक्तेनेत्यादिः । सर्वदृश्याना व्यतिरेकित्वं न संभवति; प्रमेयत्वादीना केवलान्वयित्वात् त उक्तं—
मन्मते कस्यापीति । निर्धर्मके ब्रह्मणि प्रमेयत्वादीनां जभावाद्भीकारादिति भावः । सर्वदृश्याना दैशिकव्यतिरेकित्वे-
ऽपि तद्वृत्तिकाले तदत्यन्ताभावः केन स्वीक्रियते ? इत्यत अह—इत्यतिरेकियत्तुमात्रस्येति । परेण नैयायिकेन ।
काले इति । कालिकसंबन्धेन प्रतियोगिमत्त्वेऽपि प्रतियोग्यनिश्चयपरणदेशावच्छेदेनेति शेषः । सर्वदृश्यानां
घटप्रमेयत्वादीनां । मिथ्यात्वसिद्धये । सर्वेति । काले तत्तदृश्यत्वस्य । वाच्यः । परेण । तदुष्टान्तेन दैशिकसम्बन्धेन

गौडप्रह्लादनन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

च्छेदेन काले किंचित्कालावच्छेदेन देशे घृतिरिति स्वीकारे देशकालनिष्ठानामनन्तावच्छेदकत्वव्यक्तीनां करपने महागौरवात् घटादेरत्यन्ताभावः सर्वत्रैव स्वीक्रियते । अतएव—संयन्धो न तत्प्रतियोगितावच्छेदक—इत्युक्तम् । नच—‘एतत्काले गृहे घटो नास्ती’ ति धी कालादिनिष्ठमवच्छेदकत्व गाह्य इति—वाच्यम्, गृहादिनिष्ठया घटाघधिकरणताया अवच्छेदकत्वस्याभाव हि सा तत्कालादाववगाहते, ननु घटाद्यभावाधिकरणतायां गृहादिनिष्ठायामवच्छेदकत्व तत्कालादां । अतएव ‘युक्ते मूले न सयोग’ इत्यादिधीरिति युक्षादिनिष्ठसयोगाद्यवच्छेदकत्वाभाव मूलादौ गाहते । नन्वेवं—कार्याव्यवहितप्राक्कालावच्छेदेन कार्यवद्देशे वर्तमानस्याभावस्याप्रतियोगित्वे सत्यनन्यथासिद्धत्व कारणत्वमित्यादिव्यवहारो नोपपद्यते—इति चेशोपपद्यताम्, तथापि यत्क्षणावच्छेदेनोत्पद्यमानस्य कार्यस्य वद्देशे

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

घटादिप्रतियोगिमति देशे तदत्यन्ताभावस्तु इदानीं मया साध्यत इति शेष । तस्य घटादिदद्यात्यन्ताभावस्य । किंचिद्देशेति दृष्टान्ते । प्रतियोग्यनधिकरणदेशे इत्यर्थः । किंचित्कालेति दार्ष्टान्तिके । प्रतियोग्यनधिकरणकाले इत्यर्थः—अत्यन्ताभाव इति । स च काले कालिन्सवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको, देशे दैशिकसवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकाया विशेषणतासवन्धेन वेति बोध्यम् ।—सर्वत्रैवेति । सर्वदेशावच्छेदेन काले, सर्वकालावच्छेदेन देशे इत्यर्थः । केपाचित् प्रतियोग्यवच्छेदकत्व, केपाचिद्भाववच्छेदकत्व चापेक्ष्य सर्वपामभावावच्छेदकत्वे लाघवादिनि भावः । वस्तुतस्तु—व्याप्यवृत्तेरेवावच्छेदकत्वानुपगमात् सर्वत्रैवेत्यस्य निरवच्छिन्न इत्यर्थः । एवञ्च लाघव सम्युपपद्यते नन्वेवं घटादेरत्यन्ताभावत्वेनैव विरोध इति वच्यम्, तत्राह—अतएवेति । तत्सवन्धाना तद्भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वकरणे तद्भावभेदकत्वपने च गौरवादित्यर्थः । एवञ्च घटादेरत्यन्ताभाव सर्वदेशकालेषु सर्वकालदेशावच्छिन्नवृत्तिको निरवच्छिन्नवृत्तिको वा मिथ्यात्वघटकतया विध्यन् घटमुन्मूलयतीति भावः । कालिकाव्याप्यवृत्तित्वप्रसय अन्यथोपपादयितुं शक्यते—नचैतत्काले इति । नच—इयं धी एतद्गृहनिष्ठघटस्य कालिकसवन्धावच्छिन्ना भावमेतत्कालेऽवगाहते इति, एतत्कालावच्छिन्ने गृहे गृहकालावच्छिन्नगृहादिने घटाभावावगाहिनी चैय धीरिति पूर्वोक्तप्रकारद्वय-शक्यम्, प्रकारान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ।—अवच्छेदकत्वमिति । गृहनिष्ठया घटाधिकरणताया इति शेषः । अवच्छेदकत्वस्याभावः अवच्छेदकतासवन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावाभावः । तेन नाप्रसिद्धिरिति केचित् । तत्र, सवन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकताया इदानीमेव निराकृतत्वात् । नचाप्रसिद्धि, इदानीं गृहे घट इत्यारोपविषयतया आध्यात्मिकस्य प्रसिद्धे, अन्यथा सप्तम्यन्तोल्लेख्यवच्छेदकत्वरूपसवन्धाप्रसिद्धौ तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावास्य दुर्वचत्वात् । तथाच यथाश्रुतमेव सम्यक् । परमते एतत्काले प्रसिद्धस्य घटाधिकरणतावच्छेदकत्वस्य कालान्तरेऽभावः, सिद्धान्तमते तु तत्कालेऽपि घटादि येन येन सवन्धेन यत्न यत्न प्रतिभासते, घटादिप्रतियोगिकतत्तत्सवन्धमिथ्यात्वसिन्ध्या घटादिमिथ्यात्वसिन्ध्या च तत्र तत्र तत्तत्सवन्धं घटवत्ताविरोधी । परेया तत्तत्सवन्धावच्छिन्नघटाभावकूटसवन्धसामान्यावच्छिन्नघटाभावस्थानीय सवन्धानवच्छिन्नप्रतियोगिताको घटसामान्याभावो विपरीक्रियमाण तत्र तत्र तत्तत्सवन्धेन घटवत्तामुपमर्दयति, यथा तुच्छाभावः, इयास्तु विशेषः, घटादि सत्त्वेन प्रतीयते, न तुच्छमिति भावः । दैशिककाव्याप्यवृत्तित्वप्रसय मूले पूर्वमन्यथोपपादितमपीदानीं प्रकारान्तराणान्यथोपपादयति—अतएवेति । अभावस्य निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वादेवेत्यर्थः ॥

एवं कालदेशयो देशकालनिष्ठाभाववताया अवच्छेदकत्वानुपगमे । घटादिमति कालान्तरावच्छेदेन दृष्टादेरभावसत्त्वात् घटादिवारणत्वव्यवहारानुपपत्तिरतः कार्याव्यवहितप्राक्कालावच्छेदेनेत्युक्तम् । नोपपद्यते इति । उक्ताभावे उक्तकालावच्छिन्नलासम्भवादिति भावः । इद्यपत्या परिहरति—नेति । तर्हि कारणलव्यवहारस्य को विषय इत्यत आह—तथापीति । स्वसामानाधिकरण्येलादि उपपद्यते एवेत्यनेनान्वयः । तस्य अनन्यथासिद्धत्वसहितेलादि । तेन रासमे तद्दृष्टकारणलव्यवहारो नेति बोध्यम् । स्व दृष्टत्वावच्छिन्न । घटदृष्टपदे घटवदृष्टत्वावच्छिन्नपरः । ईदृश पदत्वावच्छिन्नकारणत्व रासभत्वावच्छिन्नसाधारण, आधेयतासामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकताया अतिप्रसक्तसाधारणत्वात्, यदि स्वविशिष्टान्यावृत्तित्वविशिष्टत्व स्वसामानाधिकरण्ये विशेषण, तदा घटेष्वपि दृष्टवदन्यवृत्तित्वसत्त्वेन तद्भावविशिष्टसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य घटत्वेऽसम्भवेन दृष्टत्वावच्छिन्नेऽपि निरुक्तपदत्वत्वस्यासत्त्वेनोक्तव्यवहारानुपपत्तिरित्यत आह—कार्यानिष्ठमिति । घटादिनिष्ठ यत् दृष्टादिसामानाधिकरण्यं, तदवच्छेदकपदत्वादीत्यर्थः । अवच्छेदकत्व चेद् अनतिप्रसक्तत्वमित्यत स्वपरसव-विशेषरूप, दीधितिकारोक्त पारिभाषिक वा, तेन रासभत्वावच्छिन्ने नोक्तव्यवहारापत्तिरिति भावः । ननु—एवमपि घटादौ स्वसयोगतासामानाधिकरण्यनियमात् निरुक्ततदवच्छेदकताभ्य-

विपमसत्ताकभावाभावयोरविरोधः पूर्वमुपपादितः । नच असत्त्वतिव्याप्तिः; स्वात्यन्ताभावाधिकरण

सिद्धिव्याप्या ।

मितश्रुलोरेव धलत्वं स्वरूपत इत्याशङ्क्याह—विपमेति । नच—लाघवेनात्यन्ताभावमात्रस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरोधितेति—वाच्यम्; एकदैकत्र रजतप्रत्यक्षतद्भावप्रत्यक्षप्रमाभ्यां गौरवस्य प्रामाणिकत्वेन समानसत्ताकाल्यन्ताभावस्यैव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरोधिताया वक्तव्यत्वादिति भावः । नचासतीति । असतः शशशृङ्गादेः स्वात्यन्ताभावाधिकरण एव शशशृङ्गादेः प्रतीयमानत्वादिति भावः । स्वात्यन्तेति । सत्त्वेन प्रतीयमानत्वस्य तत्राभावान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । सत्त्वेन प्रतीतिरप्यस्तीत्य-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

संबन्ध तत्क्षणव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कारणस्य तद्देशे संबन्ध इति यत् कार्यनिष्ठ कारणस्य सामानाधिकरण्यं तदवच्छेदकघटत्वादिस्वरूपस्य दण्डादिव्याप्यत्वस्य घटादिकार्यं सत्त्वेन साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकधर्मस्यापि ध्याप्तिः तथा सर्वं स्वीकृतत्वेन तद्घटकस्यावच्छेदकत्वस्य स्वरूपसंबन्धविशेषाद्घटितत्वात्पण्डस्य पक्षधरपर्यन्तप्राचीनतार्किकैः स्वीकृतत्वेनाभावावच्छेदकत्वाद्यदितत्वात् स्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकघटत्वकत्वरूपस्य घटकारणत्वस्य दण्डादौ व्यवहार उपपद्यत एवेति दिक् । समानसत्ताकयोर्भावाभावयोर्विरोधे स्वीकृतेऽपि न क्षतिः, मिथ्यात्वघटकाभावस्याधिष्ठानस्वरूपत्वेन प्रतियोगिभिन्नसत्ताकत्वादिति पूर्वोक्तं स्मारयति । विपमेत्यादि । सत्त्वेनेति सत्त्वावच्छिन्नस्वप्र-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

घटत्वसत्त्वात् स्वसंयोगकारणत्वव्यवहारापत्तिः, इत्यत आह—यत्क्षणव्यवच्छेदेनेति । उत्पद्यमानस्यैति विशेषणत्वं यत्क्षणः कार्योत्पत्तिक्षणः । तदवच्छिन्नकार्यस्य, कार्यतावच्छेदकघटत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकश्चकारिहृषयैः सानुयोगिकः कार्यतावच्छेदकसंबन्धः, तत्क्षणव्यवहितपूर्वक्षणावच्छिन्न कारणतावच्छेदकदण्डत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकश्चकारितैः सानुयोगिक कारणतावच्छेदकसंबन्ध इति व्यवहारविषयीभूतं यदित्यर्थः । कारणतावच्छेदकदण्डत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकघटाद्युत्पत्तिपूर्वक्षणावच्छिन्नसंयोगादिसंबन्धवचकादिविशिष्टानुयोगिक स्वोत्पत्तिक्षणवच्छिन्न संयोगादिसंबन्धः, घटादिनिष्ठं तत्प्रतियोगित्वमिति यावत् । अभावस्यैव देशकालावच्छिन्नानुपपन्नम्, भावस्य तु तदुपपन्नत्वमेव । अन्यथा अग्रे बृहत्त्वपिसंयोगी इति प्रतीतिरेव, मूले ब्रह्मे न कपिसंयोगीति प्रतीतिरपि प्रमा स्यात् इति हृदयम् । संयोगेन दण्डादिव्याप्य, दण्डादिपूर्वभूतत्वादिसंबन्ध च दण्डायवयव प्रति दण्डादेः कारणतापत्तिरतः—कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छिन्नत्वत् कारणसंबन्धे निवेशितम् । घटोत्पत्तिद्वितीयक्षणावच्छेदेन घटादिमति समुज्यमान घटादिव्याप्य च घटादिक प्रति घटादेः कारणतापत्तिरतः—कार्योत्पत्तिक्षणवच्छिन्नत्वं कार्यसंबन्धे निवेशितम् । केचित्—स्वरूपेण कारणनिवेशे दण्डत्वविशिष्टसामानाधिकरण्यावच्छेदकघटत्वकालात्मीलनविशिष्टदण्डे घटकारणताव्यवहारापत्तिरतः—कारणतावच्छेदकनिवेशः । तथाच नीलविशिष्टदण्डसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य निरुक्तस्य घटवेऽसत्त्वान नीलदण्डे घटकारणत्वापत्तिः । पृथिवीव्यविशिष्टसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य घटत्वे सत्त्वेऽपि दण्डत्वव्यापकप्रतीतिवैतनेन दण्डस्यान्यथासिद्धत्वात् न पृथिवीव्यविशिष्टे घटकारणत्वापत्तिः । केनचिद्रूपेण कार्यनिवेशे दण्डत्वविशिष्टसामानाधिकरण्यावच्छेदकघटत्वकत्वात् दण्डत्वविशिष्टे द्रव्यत्वावच्छिन्नकारणतापत्तिरतः—कार्यतावच्छेदकनिवेशः । तथाच द्रव्यत्वे दण्डसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाभावात् नोक्तापत्तिः । एव संयोगघटितसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य घटत्वेऽभावात् नोक्तापत्तिः, संयोगेन समवायेन च दण्डवृत्ति भूतत्वादेः दण्डावयवे च घटस्य समवायेन संयोगेन च नियमेनासत्त्वात् । अत्र वाहशक्तिप्रसन्न कारणताशरीरे नियमनिवेशनेन वारयितुं शक्यते, स तर्ध्व वारणीयः । अन्यादृशास्तु अन्याथासिद्धत्वेन । अन्यथासिद्धिरनुगतत्वादिति सप्रदाय ॥

प्रपञ्चे मिथ्यात्वबोधकरकृतानुमानेन श्रुत्यनुग्रहीतेन समानसत्ताकभावाभावयोर्विरोधमुपपन्नैव मिथ्यात्वस्य साधयितुं शक्यत्वात् नमूले विपमसत्ताकभावाभावयोर्विरोधस्मारणमात्रं व्यर्थमित्याशङ्क्य श्रुत्यनुग्रहमन्तरापि समानसत्ताकभावाभावयोर्विरोधमन्युपपन्न्यापि मिथ्यात्वसिद्धिसम्भव इत्यभिप्रायेणोक्तस्मारणं सार्थं नयति—समानसत्ताकयोरिति । स्वात्यन्ताभावाधिकरण एव प्रतीयमानत्वमिति रक्षणं प्रतीतिपदं यदि विकल्पारण्यतृप्तिताभारणरूपेण ज्ञानारण्यतृप्तिमानपरं, ननु तदवच्छिन्नचैतन्यपरं, न चा विरूपव्यावृत्तरूपेण ज्ञानपरं तदा शशनिपाणदित्त्वेऽतिव्याप्तिः शङ्कते मूले—नचासत्त्व-

एव सत्त्वेन प्रतीयमानत्वस्य चिदक्षितत्वात् । नच—‘तद्वैक आहुःसदेवेदमग्र आसीत्’ इति श्रुत्या असतः सत्त्वप्रतीतेस्तनातिव्याप्तिर्दुष्परिहरेति—वाच्यम्, ‘सदेवेदमग्र आसीत्’ इत्यस्यार्थस्याभाव

सिद्धिव्याख्या ।

तिव्याप्तितादवस्थं शङ्कते—नच तद्वैक इति । परिहरति—सदेवेति । नच—सदेवेदमिति श्रुत्यर्थाभाव-

गौडप्रह्लानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

कारतानिरूपितधीविशेष्यताव्यापकात्यन्ताभावकत्व वाच्यमित्यर्थ—सदेवेत्यादि । ‘सदेवेत्यादि’ श्रुत्या यत्र अग्र-कारकबोधो जन्यते, तत्र सदभावप्रकारकधीरसदेवेत्यादिना बोध्यते । उक्तं हि छान्दोग्यभाष्ये—‘असत् पदानभिधे-यत्वेऽपि नन्युक्तवाक्यस्य तदयुक्तवाक्यार्थविरोधिधीजनकत्वमानुभाविक’ मिति । तत्रायं भावः—‘सदेवे’ त्यादि-वाक्य बौद्धानां तार्किकादीनां च मतनिरासार्थम् । बौद्धमते हि सुपुत्राविव प्रलये सतोऽभावात् कारण विनैव सुपु-प्युत्तरजगत्प्रत्यक्षेण इव सृष्ट्यारम्भकाले आद्यकार्योत्पत्ति । यद्यत् अर्थक्रियाकारित्वरूपस्य सत्त्वस्याश्रय तस्य सर्वस्य

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

तिव्याप्तिरिति । उक्तप्रकारेण तु व्यावृत्ते पूर्वमभिधानात्प्रकारान्तरेण परिहरति—स्वेति । अत्र स्वात्यन्ताभावाधि-करणे एव सत्त्वेन प्रतीयमानत्वे, तादृशाधिकरणमात्रवृत्तिलप्रकारकप्रतीतिविशेष्यत्वं तादृशाधिकरणमात्रविशेष्यकप्रतीतिप्र-कारत्व वार्थमाधिल्य परिहारो न सम्भवति, सदसतोऽपरागाभावेन त्रिविधसति असत्प्रतीतिव्याप्तिरेऽपि तुच्छविशेष्यकतुच्छ-प्रकारकशशविषाण रापुष्पमिति शब्दजन्यविकल्पमादायातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । एव स्वप्रकारकप्रतीतिविशेष्यताव्यापकीभू-ताभावप्रतियोगित्वमिति निष्कर्षऽपीत्यतो व्याचष्टे—सत्त्वेनेतीति । सत्त्वं सत्तादात्म्य, तादात्म्येन भासमानसदेव वा । व्यापकात्यन्ताभावयत्वं व्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । तेन घटवति घटाभावमादाय न सिद्धसाधनम् । ‘सदेव सौम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयं तद्वैक आहुःसदेवेदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयं तस्मादसत् सञ्जायते कुतस्तु खलु सौम्येव तस्मादितिहोवाच कथमसत् सञ्जायेतेति सत्त्वेव सौम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयं तदक्षतं धनुस्या प्रजायेयेति ततोऽऽजत” इति छान्दोग्ये सृष्टिश्रुति । तत्र मतान्तरनिरासपूर्वकं सतो जगत्कारणत्व प्रतिपादयितुं सम्मा-नस्य प्रलयकालसत्त्व सदेवेति प्रथमवाक्येनोक्तम् । तदुत्तरं ‘तद्वैक’ इति द्वितीयवाक्येनासम्मानस्य प्रलयकालसत्त्व प्रतिपाद्य, तस्मादिति तृतीयवाक्येनासतो जगत्कारणत्व एकीयमतत्वेनोक्तं । ‘कुतस्तु’ इति चतुर्थेन तन्मत निरस्य पञ्चमेन सत्त्वे-त्यादिना सम्मानस्यैवाप्तसत्त्वपुंसहृल्य जगत्कारणत्व प्रतिपाद्यत इत्याशयेन मूले सत्त्वप्रकारकत्वनिर्देशोऽप्युक्तातिव्याप्तिताद-वस्थं शङ्कते—नचेति । ‘तद्वैक’ इति ‘तस्मादिति’ वाक्यद्वयेनासतो जगत्कारणत्वमेकीयमतत्वेन नोपन्यस्यते, किंतु सत् अग्रसत्त्व निषिध्य जगत्कारणत्वाभावमाशङ्क्यते इत्यभिप्रायेण समाधत्त—सदेवेति । मूले—‘सदेव सौम्येदमग्र आसीत्’ इत्यस्येत्यस्य एतद्वाक्यप्रतिपाद्यस्यार्थस्येत्यर्थ । स चार्थाऽप्रकालसत्त्वविशिष्ट अद्वितीय, सत्तादात्म्यापन्न जगद् तत्कर्तृकमप्रकालसत्त्व वा तदभावस्य ‘तद्वैक आहुः’ इत्यादिवाक्येन बोधनेनोक्तातिव्याप्तिपरिहारेऽप्यभावस्य जगत्कारणता प्राप्तेति ॥ तस्मादसतो जगद्भावात् सदजायतेत्युत्तरवाक्यार्थात्, स च बौद्धानामप्यनिष्ठ, व्यावहारिकोक्त-नगद्भावस्य व्यावहारिकत्वात्, जगतो निरुपाख्योपादानताया एव तदभिमतत्वात्, इत्यतो व्याचष्टे—सदेवेत्या-दीति । यत्र इदपदार्थं जगति, अग्रप्रकारकसत्त्वप्रकारक, अद्वितीयसत्त्वप्रकारकत्व, बोधो जन्यते, तत्र जगति, तदभाव-प्रकारिकाऽप्रसत्त्वभावप्रकारिका, अद्वितीयसदभावप्रकारिका च, धीरसदेवेत्यादिवाक्येन जन्यते इत्यर्थं । करणविनैव अपु-चमेव जगदुत्पद्यते इति तदभिप्राय । एवञ्च असदिति वाक्येन असति सत्त्वप्रकारकप्रतीतेरजननात् नासत्यतिव्याप्तिरिति भाव । नन्वेवं—रक्षणतिव्याप्तिपरिहारानुरोधेन ‘तद्वैक’ इति श्रुतेरसत्त्वप्रकारणत्वमन्तरनिरासार्थं तदनुवादित्वं खरसत्त्व प्रतीयमानं परिलज्य, कथमुक्ताश्रयत्वं स्वीक्रियते—इत्याशङ्क्य श्रीभाष्यकारादृष्टोक्तश्रुतित्वात्सादेवेत्याह—उक्तं हि छान्दोग्यभाष्ये इति । असत्. पदानभिधेयत्वेऽपीति । अनेन असतोऽलीकस्य जगत्कारणत्वमतानुवाद, तन्निराकरणद्वयमप्यलीकमेवेति—दर्शितम् । नन्युक्तवाक्यस्येति । तदयुक्तवाक्यस्य समानानुपूर्वीकस्य घटोऽग्रे नासीदिति त्यादि वान्यस्येत्यर्थं । तदयुक्तवाक्येति । घटोऽग्र आसीदिति वाक्येत्यर्थं । आनुभाविकमिति । एवञ्च लोकसिद्ध-मेवासदेवेति वाक्यस्य ‘सदेवेति’ वाक्यार्थाभावबोधकत्वमिति । ‘आसीदिति कालसंबन्ध, एनमिति सत्त्वासंबन्ध, अ-द्वितीयमिति द्वितीयाभावसंबन्ध । एतेषां असत्त्वसम्भवेऽपीत्यपि बोध्यम् । ननु तर्हि—असत्त्वप्रकारणत्वादिनो बौद्धा इति प्रवादो विलम्ब्येत इत्यत आह—अयं भाव इति । ननु—कालनयावाध्य नल्पदाय, तस्य प्रलये कथमभाव ?

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

क्षणिकत्वेन सृष्टारम्भक्षण उत्पत्तिः कारणं विनैव वाच्या, तत्पूर्वं क्षणिकस्वार्थक्रियाकारिणोऽभावात् । तथाच सृष्टारम्भकाल एव जागराद्यक्षण इव विनापि कारणं कार्यमुत्पद्यत इति स्वीक्रियते । तदुक्तं पञ्चपाद्याम्— 'अकस्मादेव जागरादावहमिति धीदर्शना' दिति । विचरणेऽप्युक्तम्—'सुप्तौ विज्ञानलेशस्याप्यभावा' दिति । तार्किकादिमते तु प्रलये सदात्मकमपि जगत्कारणं यदासीत् तदाद्वितीयम्, गुणादिरूपद्वितीयविशिष्टस्वभावत्वात् । तयोर्मतयोर्निरासाय 'सदेवेत्यादि' श्रुतिः । इदं जगत् । अग्रे प्रलये । अव्याकृतावस्थमद्वितीयसद्रूपकारणात्मकमासीदिति बोधयति । 'असदेवे' त्यादि वाक्यं तु इदं जगत् प्रलये नासीत्, न वा सदात्मकम्, किंत्विदानीमेवार्थक्रियाकारित्वेन सदिति बोधयति । ननु—असदिति समासान्तगतं नञ्पूर्वसद्भिन्नस्यैव बोधकम्, नत्वग्रे सत्त्वादेरभावबोधकं—इति चेन्न; 'अमानोनाः प्रतिषेधवाचका' इत्यनुशासनात् अकारस्य प्रकृते नञ्विकारत्वाभावेनासदित्यस्यासमासत्वात् । अतएव मूले नग्रेत्यकारणेत्यर्थः । ननु—'कथं नु एतु सोम्यैवं स्यात् कथमसतः सञ्जायते' त्युत्तरवाक्येनासतः कारणात् सतः कार्यस्य बौद्धस्वीकृतोत्पत्तिरकारणादसदेवेत्यादिपूर्ववाक्येनासत्कारणात्मकतया प्रलये जगतः सत्प्रमुच्यते, कार्याणां हि ध्वंसरूपा सूक्ष्मावस्था प्रलयकालव्यापकत्वाद्दक्षिणकत्वेनान्ति । सृष्टारम्भसमये स्थूलकार्यरूपेण परिणमते । तेनासदात्मकत्वं जगतोः नानुपपन्नम् । मित्रकालीनयोरपि तयोस्तादात्म्यम् युक्त्याप्युक्तमेव । अतएव 'तस्मादसतः सञ्जायत' इत्युत्तरवाक्यं तथैव बोधयति—तत्राह—

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

इत्याशङ्क्य तन्मतं सत्यदार्थकथनेनोक्तं विदुषोति—यद्यदिति । क्षणिकत्वेनेति । तत्पूर्वमित्यादिपक्षम्यन्तार्थो हेतुः, स च कारणं विनैवेत्यन । वाच्येति । प्रलये विद्यमानात् असत कारणात् सर्गाद्यकार्यात्यतिरिक्त्युक्तौ, कारणत्वाभिमत्स कालरुत्तित्वेनार्थक्रियाकारित्वेन च सत्त्वापत्त्या तन्मतसिद्धसत्वमेव भज्यते इति भावः ।—स्वीक्रियत इति । एतावतीवासन्नजगत्कारणवादित्वप्रवादः सद्गच्छते, आद्यजगत्कारण असत् अलीक नास्तीति प्रवादार्थमिति भावः । सुप्तुत्तरक्षणे कारणं विनैव कार्यात्यतिरूपे दृष्टान्ते समतिमाह—तदुक्तं पञ्चपाद्यामिति । सुप्तौ सतोऽभाव इत्यन आह—विचरणेऽप्युक्तमिति । तार्किकादिमते तु प्रलय इत्यादि । अयमेव तन्मते तदैकश्रुतिवाक्यार्थः । जगत्कारणमिति । इदमदायोऽयं । स्वभावत्वादिति । नाद्वितीयं कार्याभिन्न न । कार्यकारणयोर्भेदाभ्युपगमादित्यपि तन्मते तदर्थं इति बोध्यम् । तस्मात् सतः अद्वितीयात् सतः, जगत् नाजायत किंतु सद्वितीयादेव सतो जगदजायत इत्युत्तरश्रुतेस्त्वन्मतेऽर्थः । इदं परिदृश्यमाननामहात्माकाव्याहृतावस्थ नामहात्मानानभिव्यक्तं ।—नासीदिति । कारणात्मना हि तदा जगता भवितव्यं, जगत् प्रलयरुत्तिमूलकारणशून्यमतो नासीदित्यर्थः । ननु—सदेव तत्कारण तद्रूपतया स्यात्, अत आह—नवासदात्मकमिति । प्रलये इत्यनुपन्नं । सतस्तत्कारणत्वानुपगमात्, अकारणकसर्गाद्यकार्यात्यत्तेरुपगमादिति भावः । ननु—अत्रेदमपे नासीत्, इदं न सत्, इति वाक्यभेदे नामेदमपदात्तिप्रसक्तं, अद्वितीयकसदात्मकजगदपे नासीदित्येकमेव वाक्यं चेत्, विशिष्टे कालरुत्तित्वाभावबोधनेऽपि विशिष्टे जगति तदवाधेन विशेषणीभूतसद्भेदस्यात्माभापत्तिः, नचान् अत्रकाले विशिष्टाभावस्य विशिष्टेऽप्रकालरुत्तित्वाभावनिर्वाहकत्वं, विशिष्टे तदवाधात्, न वा विशेष्याभाववति विशिष्टाभावो विशेषणाभावपर्यवसायीति—चेत्, सत्त्वं, अगत्या आद्यपक्षस्योपगमात् । इदानीमेवेति । जगदिति शेषः । यद्वा—अग्रे इदं सत्त्वं नासीत्, किन्तु इदानीमेव तदुभयभिन्नमस्ति, इत्यर्थः । यत् एव तस्मात् असतः कारणात् कारणं विनैव, जगदजायतेति सत कारणात् जगत् नाजायत, किंतु कारणं विनैवेति बौत्तश्रुतिवाक्यार्थः ।—सद्भिन्नस्यैवेति । अन्यथाऽतन्मर्थ्यं समासानुपपत्तेरिति भावः ।—प्रकृतेऽइति । समासप्रकृतिभूते इत्यर्थः । नञ्विकारः, 'नलोपो नञ्' इत्यनेन । ननु—'नसतसत् सत्व'मिति पुनरुक्त इत्याशंश्य उत्तरवाधपर्यालोचनया 'असदेवेति' वाक्यस्यासति सत्वबोधकत्वमेव सम्भवतीत्याशङ्क्या तदवतारयति—ननु कथमिति । उत्तरवाक्यनिराक्रियमाणबौद्धमतानुवादवत्त्वेनेति शेषः । सतो जगतोऽसद्रूपल कथमत आह—कार्याणामिति । पूर्वसृष्टिकार्याणमित्यर्थः । भावरूपत्वेऽसत्त्वं न स्यादतो—ध्वंसरूपेति । सूक्ष्मावस्थेति । परिणमते इत्यनेनान्वयः । तर्हि—अर्थक्रियाकारित्वरूपं सत्वमेव स्यात्कथं असत्त्वं ? तत्राह—प्रलयकालेति । ब्रह्मणो रात्र्यादिहृषेयादि । अक्षिणकत्वादिति । क्षणिकत्वरूपव्यापकाभावात् अर्थक्रियाकारित्वाद्देश्याप्यभावत्वादिहृषेयसत्ताभावात् । अस्तीति । अभावहृषेयसत्त्वाद्यर्थरूप इत्यर्थः । तेन जगत उकासत्पदार्थपरिणामरूपत्वेन । तयोः सदसतोर्निरादि । आसीदित्यादिना तादात्म्यम् । तयोः कार्यकारणयोः । उक्तं उक्तप्राम्यमिति । श्रुत्यापीत्यपिना मित्रकालीनयोस्तादात्म्यबोधक'तदैकआहु' श्रुतिसमुच्चय इति

एव नञा प्रतिपाद्यते, न त्वसतः सत्त्वम्; विरोधात् । अतो नातिव्याप्तिः । सर्वं चान्यत् पूर्वोक्त-
मेवानुसन्धेयमित्युपरम्यते ॥

इति चतुर्थमिध्यात्वविचारः ॥

सिद्धिः सव्याख्या ।

बोधकत्वेऽप्यसद्बोधकत्वं दुर्वारं, सदेवेत्यस्य ब्रह्मसत्त्वार्थकत्वेन तद्भावस्यात्यन्तासत्वानतिरेकात्, नहि ब्रह्म-
सत्त्वाभावः कचिद्देशे काले वाऽस्तीति—वाच्यम्; सदेवेत्यस्य ब्रह्मस्वरूपसत्त्वार्थकत्वेऽपि तद्भावस्यानि-
र्वचनीयस्वरूपत्वेनात्यन्तासत्त्वानतिरेकात्तस्य च कचिद्देशे काले वाऽस्तीतिसंभवादितिभावः ॥

इति अद्वैतसिद्धिव्याख्याने चतुर्थमिध्यात्वनिरूपणं समाप्तम् ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

नत्वसतः सर्वं विरोधादिति । अद्यो घट इति बोधस्येवासदासीदिति बोधस्याहार्यत्वेन द्वादधीत्वा-
नुपपत्ते नोक्तवाक्यादुक्तबोध । द्वितीयोऽर्थ उच्यते । सर्वं नासत्कारणप्रयुक्तम् । सर्वविशिष्टे कार्ये असत्
कारणत्वं नेति यावत् । विरोधात् असतोऽर्थक्रियारूपकार्यकारणत्वे स्वीकृते असत्त्वव्याघातात् । तथाच ' तस्मादस-
त्त. सजायत' इत्यस्य यस्मादिदमग्रे नासीन्नवाग्रे सदात्मकं तस्मात् प्रलये विद्यमानात् सत आद्यकार्यरूपं सन्न जायत
इत्यर्थं । अग्रे इत्यस्यानुपपन्ने प्रलये विद्यमानादिति लब्धम् । तेनेदानीं सत सतुल्यत्वायपि न बाध । कथमसत्
इत्यादेरपि सत सन्न जायत इति कथं सद्रूपत्वेकस्य सर्वैकार्यात्मकतया प्रलयेन ततस्तज्जायत एवेत्यर्थं । ननु—'अभावस्य

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

व्याप्तयेय । अत एव 'तद्वैक' इति पूर्ववाक्यस्यासतो जगत्कारणत्वबोधकत्वादेव । तस्मात् प्रलयश्चते । जायते
अजायत । बोधयतीति । तथाच 'तद्वैक आहु'रिति श्रुतिजन्म असति सत्प्रकारकबोधमादायोक्तमिध्यात्वलक्षणस्यास-
त्यतिव्याप्तिर्दुर्वारैति भावः । ननु—उक्तरीत्या विरोधपरिहारात् को विरोधः ?—अत आह—अघट इति । अयं
भावः—यदि पूर्वकार्यैवसत्त्वरूपा कार्यसूक्ष्मावस्था उत्तरकार्यपरिणामिणी भावमिन्नत्वादसत्पदार्थरूपा प्रलयकाले स्वीक्रि-
यते, तदा व्यावहारिकस्यैव जगत्कारणत्व सिद्धं, नालीकस्य, न वा अकारणकच्छिपक्षस्य, इति न बौद्धमतानुवाद ।
नापि तत्र मिध्यात्वलक्षणातिव्याप्तिः, 'कथमसत्' इति श्रुतिरपि अभावस्य भावकारणत्वनिराकरणपरतया सङ्गच्छते ।
किञ्च असत्पदस्यान्यत्परतया प्रधानकारणवादिशास्त्रमतानुवादित्वेन 'तद्वैक' इति श्रुतिरस्तु, तै पूर्वोत्तरकार्ययो
उत्तरपूर्वावस्थारूपस्य प्रधानस्य स्वीकारात्, कार्योत्पत्तौ चेतनापेक्षाया अनङ्गीकारादेवकारसङ्गति । अतएव 'कथं तु
सौम्ये' त्यनेन तन्निराकरणमपि सङ्गच्छते । तस्मात् 'तद्वैक' इति वाच्यस्य बौद्धमतानुवादित्वेऽसत्पदेन सद्भिप्रत्वेन अलीक-
मनस्य तत्र प्रलयकालश्रुतिलजगत्कारणत्वलक्षणत्वबोधस्येव । यदि धर्मितावच्छेदकीभूतमसत्त्वं नोक्तविधेयसत्त्वाभाव-
रूपं, किंतु अत्रायत्तरूपं सत्त्वत्त्वाभावरूपं, तदापि अलीकस्य कालश्रुतिलार्थक्रियारूपस्वीकारेऽलीकत्वव्याघातात्प्रालीक-
जगत्कारणत्वानुवाद, न वा अकारणकच्छिपक्षानुवादकत्वमेवोक्तवाक्ये स्वीकार्यमिति नासति मिध्यात्वलक्षणातिव्याप्तिः ।
अत्र नत्वसत. सत्वमिति मूले प्रतिपाद्यते इत्यनुपपन्नान्वयः । तदभावेऽप्याह—द्वितीयोऽर्थ इति । नत्वसत ग-
त्वमिति मूलस्येति श्लेषः । सत्त्वम्य कार्यतावच्छेदकत्वोपगमे चास प्रयुक्तत्वप्रसक्तलक्षणियेधपरतामाह—सत्वचिदोपेति ।
ननु—सत्त्वं नासत्कार्यतायामवच्छेदकं, आद्यसत् एवासत्त्वार्थत्वोपगमेनेदानींतासाजन्वेयमिति ध्यमिचारात्, इति सत्तासा-
सत्प्रयुक्तत्व मयापि न स्वीक्रियत इति को विरोधः ?—तत्राह—असतोऽर्थक्रियारूपे इति । कार्ये आद्यकार्यं ।
तथाच असदेवेति वाक्यस्य इदं जगत् प्रलये नासीत् न वा सदात्मकं इत्यभेदत्वेन । जायते किंतु कारण विनयेति
श्लेषः । एतन्मतनिराकरणमपि व्याचष्टे—कथमसत् इत्यादेरपीति । प्रलयेन 'तदेव सौम्येदमत्र आसीत्' "इदं
सर्वं यदयमात्मा" "सर्वं गत्वैव प्रदे"त्यादिप्रतिनेन घट सन्नित्यादित्रैभिरेन च प्रत्ययेन । उक्तरीत्योक्तयुतेर्बौद्धमततत्पेनासा-
रणव्यष्टयुवादित्वेऽसत्तत्पराणत्व तन्मतत्वेनायं दूषणपरताकार्यमन्वयविरोधः शङ्कते—नन्विति । अत्रायस्य अपात्तिः-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

निरुपाख्यत्वादपि न जगत्कारणत्व' मिति पञ्चपादिकावाच्यं विवरणे व्याख्यातम्—'न च निरुपाख्योपादानता जगतः, सदन्वया' दिति; तत्त्वदीपने च तद्वन्तारितम्—'निरुपाख्यकारणतावादिनं प्रति निरुपाख्यत्वादिति हेत्वसङ्गतेराह—न च निरुपाख्यतेत्यादी' ति; तथाच निरुपाख्यकारणवादी बौद्ध इति तत्त्वदीपने स्पष्ट—इति चेन्न; उक्ततत्त्वदीपन-वाक्यस्य यदि निरुपाख्यकारणं बौद्धो वदेत्, तदा तं प्रति निरुपाख्यत्वहेत्वसंभवादाहेत्यर्थकत्वात्; अन्यथा असतः कारणत्वेऽर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वापत्त्या विरोधः । अतएव 'नासतोऽष्टत्वा' दिति सूत्रे भामतीकल्पतर्वांबौद्धमते असन्न कारणमिति स्पष्टमिति भावः । ननु—तथापि सत्त्वेन असत्त्वादिनं प्रति किं मिथ्यात्वं वाच्यम्? तत्राह—अतो नातिव्याप्तिरिति । यतोऽसतः सत्त्वेन न धीः, अतः प्रातीतिकस्यापि सत्तादात्म्यरूपसत्त्वस्यासत्त्वभावेन व्यावहारिकस्य तस्य सुतरामभावेन च स्वनिष्ठसत्त्वावच्छिन्नप्रकारतानिवेशासंभवाद्वातिव्याप्तिरित्यर्थः । यद्वा अतः स्वनिष्ठसत्त्वात् । ह्यन्वलोपे पञ्चमीयम् । तथाच स्वनिष्ठसत्त्वं पुरस्कृत्यातिव्याप्यभावेऽस्तीत्यर्थः ।

इति लघुचन्द्रिकायां चतुर्थमिथ्यात्वनिरूपणम् ॥

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

भावः सत्, तद्विप्रसगासतः । निरुपाख्यत्वात् पदार्थस्वरूपत्वाभावात् । जगत्कारणत्वं न संभवतीति पञ्चपादिकार्थः । निरुपाख्यं अपदार्थस्वरूपं तुच्छं उपादानं यस्य तद्विरुपाख्योपादानं तत्त्वं, जगतो न; सदन्वयात्, इति तद्वाह्यान-विवरणार्थं इति शङ्कामिप्रायः । ननु—असतो निरुपाख्यत्वात् जगत्कारणत्वं न संभवतीत्यतः कारणं विनैव जगदुत्प-यत इति लया वाच्यम्, तत्र न संभवति; सर्वदा सृष्टिप्रसङ्गेन प्रलयानुपपत्तेरिति गूढहेतुकः पञ्चपादिकार्थः । तद्वाह्यान-विवरणस्यापि जगति सदन्वयात् सदुपादानता न संभवति, नाप्यकारणकत्वं; सदन्वयादिवेत्यर्थः—इत्याशङ्क्य विवरण-व्याह्यानतत्त्वदीपनविरोधाच्चायमर्थ इत्याह—तत्त्वदीपनेचेति । निरुपाख्यं कारणं वदतीति, निरुपाख्यकारणवादी, न तु कारणभावावादी । तथासति अकारणवादिनं प्रतीत्येव ब्रूयात्, प्रसिद्धकार्यकारणभावस्य सोपाख्यत्वेन निरुपा-ख्यत्वरूपहेत्वसङ्गतेस्तत्रापि संभवात्, तं प्रति निरुपाख्यत्वहेतोः कारणे तेनाभ्युपगतत्वेनाकारणत्वाविरोधित्वेनासद्गतेः । सदन्वयात् कार्यं सत्त्वप्रत्ययात्, कारणे सत्त्वस्यावश्यकत्वेन सदुपादानस्यैव वाच्यत्वादिति हेत्वन्तरमाहेति तत्त्वदीपनार्थः । न च—उत्पन्नत्वमेव सत्त्वमिति—शङ्काम्; आद्यक्षणसंबन्धरूपस्य द्वितीयसृष्टादावभावेन तस्य कारणसत्त्वरूपताऽसतः कारणत्वेऽसत्त्वव्याघातेन सत्कारणस्यावश्यकत्वेन तद्गतसत्त्वस्यैव कार्यं उपगन्तव्यत्वादिति भावः । भवतु मूलविवरणयोरन्यन्तरं, तत्त्वदीपनस्य त्वयान्तरासंभवात् तद्विरोधो दुर्वार इत्याह—तथाचेति । तत्त्वदीप-नेऽप्यन्यन्तरमाश्रित्य तद्विरोधमपि परिहरति—उक्ततत्त्वदीपनवाक्यस्येति । यदीति । जगतः अकार-णकत्वरूपं स्वपक्षं स्वस्वापीति शेषः । अन्यथा तत्त्वदीपनस्यापि असतो जगत्कारणत्वं बौद्धमतमित्यर्थकत्वे । विरोधः असत्त्वव्याघातः । उक्ताचार्यग्रन्थविरोधशङ्काया अयं परिहारोऽपि 'नत्वसतः सत्त्वं विरोधादिति' मूलार्थे इति भावः । उक्ताचार्यग्रन्थानामुक्तव्याह्याने आचार्यानन्तप्रत्यसंबन्धवादमाह—अतएवेति । असतः सत्त्वकारणत्वासंभवादेवेत्यर्थः । ननु—'अतो नातिव्याप्तिरिति' पूर्वेण गतार्थत्वात्, व्यर्थं इत्याशङ्क्य, घटान्तरानिरासक-तया तत्सार्थक्यति—नन्विति । तथापि असतः कारणत्वरूपसत्त्वसत्त्वसंभवेन बौद्धस्यान्यस्य वा तन्नतासंभवेऽपि असतः पदानभिधेयत्वेन सृष्टिसत्त्वावच्छिन्ने सत्त्वबोधसाहचर्यत्वेन 'असदेव' वाक्येन जननासंभवेऽपि च सत्त्वेनासत्त्वादाह्यमा-नसत्त्वा स्यादिति वादिनं प्रति इत्यर्थः । किं वाच्यं । सत्त्वप्रकारकत्वनिवेशेऽप्यसत्यतिव्याप्तितादवस्थादिति भावः ।—न धीरिति । आहार्यं मानसरूपापीति शेषः । पारमार्थिकसत्त्वस्य तद्विषयत्वाद्योग्यत्वादिति भावः । प्रातीतिकमेव तद्विष-योऽस्तु, तत्राह—प्रातीतिकस्यापीति । आहार्यं हि बाधदशायां जायते, नहि तदा अज्ञानमस्ति, यत्परिणामः प्रातीतिकं तद्ब्रह्म स्यात् । किञ्च अज्ञानस्य सदेव विषयो नास्ति इति कथमसति सत्त्वप्रम आहार्यमिति स्यादिति भावः ।—व्यावहारिकस्य सुतरामिति । तस्य ब्रह्मानामविषयकमूलज्ञानजन्यत्वादिति भावः । ननु—अनुभूयमानरोपो नाज्ञान-मूलकः, किन्तु स्वयंमणारोप एव; अतएवाधिष्ठाननिष्ठपारमार्थिकत्वस्य रजतादौ भानसंभवेन तत्र प्रातिभासिकरजत-त्वत्पत्तेरनङ्गीकारेण पारमार्थिकत्वेन रजताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वस्य प्रातिभासिकरजत उपपत्तिः । स्पष्टं चेदं वेदा-न्तपरिभाषादिग्रन्थेषु । एवंच ब्रह्मनिष्ठवाच्यत्वरूपस्य प्रपञ्चनिष्ठसत्तादात्म्यरूपस्य वा सत्त्वस्यानुभूयमानस्यासति

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

आहार्यभ्रमो दुर्वार इत्यत आह—स्वनिष्ठसत्त्वेति । केचिच्चु—न धीरिति । ननु—उक्तधीनिराकरणे स्वनिष्ठत्वं व्यर्थं, तद्विवेके चोक्तधीनिराकरणानुपयोग—इति चेन्न; शङ्ककस्यान्यथाह्यातिसत्त्वेऽपि सिद्धान्तिनस्तदभावेन तन्मते खनि-
वैचनीयख्यातिरूपतादृशप्रतीतिं निराकृत्य स्वनिष्ठत्वनिवेशेऽप्यतिव्याप्त्युद्धारपत्तेः । तथाचोभयमते तदुद्धारयोभयमाव-
श्यकं—इत्याहुः । सत्त्वेनासद्वियोऽभावस्यातः पदार्थत्वे पुनरुक्तिर्दुर्वारैर्यतः, स्वनिष्ठत्वनिवेशेऽस्यातःपदार्थतामाह—
यद्वा अत इति—॥

॥ इति चतुर्थमिथ्यात्वविचारः ॥

चतुर्थमिथ्यात्वम्

(१) न्यायामृतकाराः—

खालन्ताभाव एव प्रतीयमानत्वमपि न मिथ्यात्वम्; अलन्ताभावस्य तात्विकत्वप्रातिभासिकत्वव्यावहारिकत्वविकल्पैः
प्रतियोगित्वं स्वरूपेण पारमार्थिकत्वेन वेति विकल्पैश्च दूषणानां पूर्वमेवोक्तत्वात् । संयोगिनि समवायिनि वा देशे
तदलन्ताभावासंभवात्, संभवे चोपादानत्वानुपपत्तेः । स्वरूपेण निषेधप्रतियोगित्वपक्षे पूर्वमेवोक्तपरिहारेण तु नाप्रेष्ठ-
सिद्धिरित्यलन्तासत्त्वापत्तिदोषोऽपरिहार्य एव । पूर्वत्रैव सदधिकरणत्वादिविवक्षणस्य प्रतिपन्नोपाधिपदाभावेनासंभवात्,
पारमार्थिकत्वपक्षे ब्रह्मवत्पारमार्थिकत्वापत्तिश्चेति—घर्णयन्ति ॥

(२) तत्राद्वैतसिद्धिकाराः—

न तावन्निषेधतात्विकत्वादिविकल्पैः स्वरूपेण निषेधेन वेति विकल्पैश्च प्रतिपादितानां दूषणानामत्र प्रसर इति तु
पूर्वमेव निरूपितम् । काल इव देशेऽपि प्रतियोगितदभावयोः सहभावात्, एवमपि प्रागभासत्त्वेनोपादानत्वोपपत्तेः ।
एतेन मिथ्यात्वानुमितेः श्रुतेश्च प्रामाण्यमपि निरपोहं सिद्धं भवति । प्रतिपन्नोपाधिपदाभावेऽपि सत्त्वेन प्रतीयमानत्वस्यात्र
विवक्षणाभ्रास्यन्तासत्त्वापत्तिः । असतोऽपि सत्त्वेन प्रतीयमानत्वं 'असदेवेदमत्र आसीदिति श्रुत्या सिद्धमिति तु न वर्णनी-
यम्, तत्र सदेवेदमिति श्रुत्वर्थाभाव एव बोध्यते, नत्वसतः सत्वम्, विरोधादित्येवाहोकरणीयतया दोषाभावात् ।
ब्रह्मवच्छ्रुतिप्रमितत्वाभावेन तु न पारमार्थिकत्वसिद्धिरिति प्रथममिथ्यात्वप्रकरण एव निरूपितमिति न कोऽपि दोषः—
इति प्रतिपादयन्ति ॥

(३) तरन्निपीकारास्तु नैतदनुमोदन्ते—

तथाहि—भावाभावयोर्विरोधकथाया एवोच्छेदापत्त्या घटादिप्रत्यक्षताकाले घटाभावादेरप्रत्यक्षतागुणपर्याया कपा-
टादिकं सदा घटाभाववदिति ज्ञानस्याप्रमात्वव्यवहारानुपपत्त्या द्वैताद्वैतयोरविरोधापत्तिप्रयुक्तद्वैतज्ञाननिष्ठैतज्ञाननिवर्त-
कत्वानुपपत्त्या च प्रत्यक्षविच्छेदार्थं श्रुत्वानुमानमोलात्पर्यकल्पनानुयोगेन काल इव देशेऽपि प्रतियोग्यभावयोः सामानाधि-
करण्यान्नीकारस्यायुक्तत्वात्, भावाभावमात्रयोः परस्परविरोधेन विषयसत्ताकत्वादिनाऽपि विरोधकल्पनस्यायुक्तत्वात्, सदे-
वेति वाक्यावगतस्य ब्रह्मसत्ताभावस्याऽलन्तासत्त्वात्पस्य बोधनेऽप्यसतः सत्त्वेन प्रतीतिविषयत्वस्यानिवारणादलन्तासत्त्वा-
पत्तेश्च अलन्ताभावाधिकरण एव प्रतीयमानत्वरूपमिथ्यात्वोपपादनासंभव इति—

(४) लघुचन्द्रिकाकारास्तु नैतत्सहन्ते—

तथाहि—अनादिदृढवासनासहिताभिधानगतसत्त्वोपे दोषविषया मिथ्यात्वग्रहे प्रतिषन्धक इति घटादिप्रत्यक्षताकाले
तदभावाप्रत्यक्षतागुणपर्यायात् एव कपाटं सदा घटाभाववदिति ज्ञानीपारमार्थिकव्यवहारोपपत्त्या ब्रह्मरूपमासाकारस्यैव
द्वैतानिर्गन्तकरवेनाद्वैतज्ञानस्य द्वैतानिवर्तकत्वस्येवापत्तिपरदाततया च प्रत्यक्षविच्छेदार्थं श्रुतितदनुपाप्यनुमानयोः प्रमा-
ण्यसंगमेन काल इव देशेऽपि प्रतियोगितदभावयोः सामानाधिपरण्यान्नीकारस्य युक्तत्वात्, भावाभावयोर्विरोधपक्षेऽपि

अभावतात्त्विकत्वपक्षेण विषमसत्ताकयोर्भावाभावयोश्चपदानस्यावश्यकत्वात्, सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुतेः प्रलयेऽसदात्मकप्रपञ्चवादिबौद्धतार्किकमतयोर्निराकरणार्थं प्रवृत्तायाः अग्रे प्रलये सत्कारणकत्वेन सद्द्रूपमेवेदं प्रपञ्चजातमित्येवार्थः, ननु तद्ब्रह्मसत्त्वम्, येन तदाभावस्यास्यन्तासत्त्वेनासदेवेति श्रुत्योक्तश्रुत्यर्थाभावबोधनेऽप्यसतः सत्त्वेन प्रतीतेरनिवारणं भवतीति सत्कारणकत्वाभावस्य बौद्धपरिकल्पितस्य प्रातिभासिकस्य विद्यमानत्वात् सदेवेति श्रुत्या असदेवेति श्रुत्यर्थाभावबोधिकाया असतः सत्त्वेन प्रतीतौ प्रमाणत्वाभावात् सत्त्वेन प्रतीयमानत्वविक्षणैर्वात्यन्तासत्त्वापत्तिनिवारणाच्च सर्वमनवयमिति—

इति चतुर्थमिथ्यात्वविचारः ।

अथ पञ्चममिथ्यात्वम् ।

सद्विविक्तत्वं वा मिथ्यात्वम् । सत्त्वं च प्रमाणसिद्धत्वम् । प्रमाणत्वं च दोषासहकृतज्ञानकरण-

सिद्धिव्याख्या ।

अथ पञ्चममिथ्यात्वविचारः ।

सद्विविक्तत्वं वेति । ननु सतः सत्ताजातिमत्त्वादिरूपत्वे, वक्ष्यमाणदोषापत्तिः इत्यत आह—सत्त्वं चेति । ननु सत्ताजातिमत्त्वादिरूपत्वं, येन वक्ष्यमाणदोषापत्तिः स्यादित्यर्थः । प्रमा-

गौडब्रह्मणन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अथ पञ्चममिथ्यात्वम् ।

दोषासहकृतेत्यादि । दोषविधया ज्ञाने निमित्तकारणमविद्या, तादृशकारणतानिरूपकं तत्त्वमस्यादिवेदान्तवाक्याजन्मज्ञानं, तस्य बोधस्य भ्रमत्वात्, नत्त्वावयवजन्मज्ञानम्; प्रमात्वात् । ननु—शुद्धब्रह्मणो नृपयविषयत्वपक्षे

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

अथ पञ्चममिथ्यात्वविचारः ।

भूले—सद्विविक्तत्वं, सद्भिन्नत्वम् । अत्र प्रतियोगितावच्छेदकीभूतसत्त्वस्य सत्ताजालादिरूपत्वे दोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् स्वयं तन्निर्विक—सत्त्वं चेति । प्रमाणत्वं च तत्र यदि व्यवहारकालावाध्यविषयकत्वं कालत्रयाभाध्यविषयकत्वं वा, तदा सन् घट इत्यादिज्ञानानामपि घटादौ सद्देशे वा प्रमात्वात् घटादीनामपि प्रमाणसिद्धत्वात् तद्भिन्नस्वरूपमिथ्यात्वानुपपत्तितो व्याकटे—प्रमाणत्वं चेति । तत्सहकृतं तत्सहकारेण कार्यजनकम् तज्जन्यकार्यजनकं, तद्वजन्यकार्यजनकं तदसहकृतम् । एवं च ज्ञानकरणे दोषासहकृतत्वस्य दोषाजन्यकार्यजनकत्वरूपस्य विवक्षणे दोषाजन्यकार्यान्तरजनकस्य भ्रमकारणस्याव्यावृत्तिसिद्धितोऽसहकृतत्वघटककार्येऽसहकृतत्वानुयोगिकरणजन्यवृत्तिरूपज्ञानभेदो विवक्षणीयः । तथाच दोषाजन्यं यत् सकरणकतत्तज्ज्ञानकरणत्वमर्थः स्यात्; तस्य च ज्ञानकरणत्वघटकज्ञाने प्रमात्वावष्टिततया यागिकप्रमाणपदार्थत्वानुपपत्तिगौरवं शैलतो लाघवात् ज्ञानकरणत्वघटकज्ञाने दोषासहकृतत्वपदेन दोषाजन्यत्वरूपं प्रमात्वं निवेद्य व्याख्यातुं मूलप्रतीकमाददाति—दोषासहकृतेत्यादि इति । अत्र दोषजन्यज्ञानकरणजन्यधीविषयान्यत्वं सद्विविक्तत्वं मिथ्यात्वं इत्यर्थपर्यवसाने घटादिविषयकवृत्तिरूपज्ञानस्य शुक्तिरजतादिज्ञानस्यैवाविद्यान्यदोषजन्यत्वासंभवात् अविद्यारूपपरिणामत्वेन दोषजन्यत्वं स्वीकृत्य घटादियु मिथ्यालोपरदाने तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यब्रह्मात्माकाराराण्यवृत्तेरप्यविद्यातादात्म्यपदान्तःकरणपरिणामत्वेनावि-
शारूपदोषजन्यत्वात् दोषाजन्यज्ञानाप्रसिद्धिरित्याद्यद्दोषपदेनाविद्योपादानात् दोषविधया तस्याः कारणत्वं विवक्षणीयं, ननु परिणाम्युपादानविधया इत्याशयेन दोषाजन्यज्ञानप्रसिद्धिमाह टीकायां—दोषविधयेति । भ्रमत्वावच्छिन्नकारणत्वादिदोषपदार्थत्वव्याप्यरूपेणैतर्थात् तच्च प्रकृतेऽविद्यात्वमेव । ज्ञाने घटादिज्ञाने । निमित्तकारणमचिद्येति । तत्र

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तस्य ज्ञानस्य स्वविषयत्वोपहितब्रह्मविषयकत्वादुक्तब्रह्मणश्च मिथ्यात्वात् कथं तस्य प्रमात्वं ?—इति चेदुच्यते । अवाधितस्य वृत्तिविषयत्वोपहितं रूपं यस्य ज्ञानस्य विषयः तत्त्वं प्रमात्वम् । घटादिकं वृत्तिविषयत्वानुपहितमपि वृत्तिविषयः; तथापि 'सर्वस्य ज्ञानस्य स्वविषयत्वोपहितमपि विषयः घटाद्याकारवृत्तिश्च मिथ्ये' ति भ्रमकाले

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

तस्याः परिणाम्युपादानविधया कारणतासत्वेऽपि सा नेह घटिका, किंतु दोषविधया; तस्य नेहानेसादिवाक्यजन्यज्ञान-वाधितघटादिविषयकत्वेन भ्रमत्वात्, भ्रमे च ज्ञानसामान्योपादानकारणतावृत्तिरिक्तदोषत्वव्याप्तरूपावच्छिन्नकारणताति-रूपकत्वस्वावश्यकत्वात्, शुक्तिरजतादिभ्रमेऽप्यविद्याया दोषविधया कारणत्वसंभवात् घटादिभ्रमेऽप्यविद्याया एव दोषवि-धया कारणत्वं स्वीकार्यम्, ननु महावाक्यजनज्ञाने; तस्यावाधितब्रह्मत्वविषयकत्वेन प्रमात्वात् । तत्र च दोषकारणत्वा-दिति भावः । तस्यापि भ्रमत्वं शङ्कते—नन्विति । तस्य तत्त्वमस्मादिवाक्यजन्यस्य । स्वं ज्ञानं उक्तब्रह्मणः उक्तवृत्ति-विषयत्वोपहितब्रह्मणः, कर्णशष्कुल्याद्युपहिताकाशस्यैव परिच्छिन्नत्वेन स्वाधिततद्व्युत्पाधिकत्वाच्च, मिथ्यात्वात् वाधित-त्वात् तस्य वाधितविषयकोक्तज्ञानस्यावाधितविषयकत्वरूपं प्रमात्वं नेत्यर्थः । अवाधितविषयः स्वाधिततादात्म्यसंबन्धेन विषयतावान् यस्य, तत्त्वं प्रमात्वं । तच्च तत्त्वज्ञानस्यैत्याशयेन समाधातुमुपक्रमते—उच्यते इति ।—अवाधितस्येति । तादात्म्येन संबन्धित्वं पञ्चम्यां वृत्त्युपहिते रूपेऽन्वेति; शुद्धेऽप्युपहिततादात्म्यातीकारस्यानुपदे-वक्ष्यमाणत्वात् । अन्यथा वृत्त्युपहितमध्यस्तं प्रति शुद्धसाधिष्ठानत्वानुपपत्तेः, अन्यस्य तदसंभवात् । वृत्तिविषयत्वोपहितं रूपं यस्य ज्ञानस्य विषय इति । अनवच्छिन्नाकाशात् कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशमिव, वृत्त्यविषयाद्युपहितादाधितात् शुद्धात् ब्रह्मणो वृत्तिविषयत्वोपहितं ब्रह्माभिन्नमतस्तत्संबन्धिवेदान्तजवृत्तिविषयश्च भवति । यद्वा—तादात्म्यस्य स्वभेदा-भेदोभयरूपत्वात् अनुपहिताद्युपहितमभिन्नं; तथापि वृत्तिविषयत्वावच्छेदेन वृत्तिविषयः, 'शुद्धस्य ब्रह्मणो वृत्त्यविषयत्व-मित्यस्य निरवच्छिन्नं वृत्तिविषयत्वं नास्तीत्यर्थः । तद्वृत्तिविषयत्वं तद्वृत्तिविषयोऽपि तद्वृत्तिविषयतावच्छेदकं भवति; तज्ज्ञानाविषयत्वेऽपि एकनिष्ठतज्ज्ञानीयविशेष्यताप्रकारतयोरवच्छेदावच्छेदकभावयत् । नच—श्रोत्रलादेराध्रयस्यापि कर्णशष्कुल्यादेः श्रोत्रलायवच्छेदकत्वे स्वाध्रयतावच्छेदकत्वे वात्माध्रय इति—वाच्यम्; अगत्या तस्यादोषरवातीकारात् । यद्वा—विषयतासंबन्धेन तद्वृत्तिः तद्वृत्तिविषयतायामवच्छेदिका । अत एव 'बहौ पृतं जुहोति' इत्यत्र अग्निंसंयोगानु-कूलक्रियानुकूलन्यापारस्य जुहोत्यर्थत्वेऽपि आधेयतासंबन्धेन वह्निविशिष्टे संयोगे वह्निवृत्तित्वान्वयं स्वीकृत्योद्देश्यविधे-यभेदो व्युत्पत्तिवादे दर्शितः । अथ—अज्ञानस्य शुद्धं स्वोपहितं वा ब्रह्म विषयो भवतु, उभयथापि तत्त्वज्ञानस्य स्वोपहि-तविषयकस्य तत्समानविषयकत्वाभावेन-तन्निरवर्तकत्वानुपपत्तिः, तदज्ञानासमानविषयकस्य ज्ञानस्य तन्निरवर्तकत्वे घटादिज्ञानस्य घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यविषयकस्य मूलाज्ञाननिरवर्तकतापत्तिः—इति चेन्न; स्वान्यान्युपहितविषयकत्वेन स्वान्योपाधेयनवच्छिन्नविषयकत्वेन वा मूलाज्ञानतत्त्वज्ञानयोरपि समानविषयत्वस्य सुवचत्वात् । स्वं अज्ञानं ज्ञानं च, यथायत्वं बोध्यम् । यत्तु—वृत्तिः स्वविषयविशेषितवृत्तिविषयतायामिव स्वविषयविषयतामप्यवच्छेदिका—इति । तन्न; वृत्तेः स्वविषयविशेषितायाः स्वविषयत्वेऽपि स्वविषयान्शेषविषयत्वेन स्वविषयनिष्ठस्वविषयतायामवच्छेदकत्वासं-भवात् । ननु—घटादाववाच्यत्वरूपसत्त्वग्रहदृश्यां घटाद्याकाररूपावधितविषयकत्वरूपं यथाश्रुतं प्रमात्वं गृह्यते व्यवहियते च, नच—घटादौ ब्रह्मवदवाधितत्वग्रहे वृत्तिविषयता न सादिति—वाच्यम्; चिद्रूपत्वेन ब्रह्मण एव वृत्तिविषयतानुपगमात् । नच—घटादौ चिद्रूपत्वग्रहदृश्यायामुक्ताशङ्का दुर्गारिति—वाच्यम्; वस्तुतः चिद्रूपत्वस्य वृत्तिविषयत्वविरोधित्वेऽपि तन्नहस्य तद्विरोधित्वानुपगमात् । तन्नहविरहदृश्यां घटादौ वृत्तिविषयताग्रहसंभवाच्चोक्तवृत्तानु-प्रमालग्रहसंभवात् । एवंवावाच्यत्वेन गृह्यमाणे घटादौ वृत्तिविषयत्वानुपहिते एव वृत्तिविषयत्वसंबन्धे वृत्तिविषयत्वोपहिते वृत्तिविषयत्वस्वीकारे प्रयोजकभावेनावधितवृत्तिविषयत्वोपहितरूपविषयकत्वरूपनिरुक्तप्रमालस्य घटादौ दुर्ग्रहत्वेन तथ्यहारा न स्यात्—इति शङ्कते—घटादिकमिति । यद्यपीत्यादि । अनुपहितमपीत्यपिरेवायं । उपहितसमुच्चयार्थं च शङ्कानुत्थितैः । स्वविषयकवृत्तिकालीने घटादौ वृत्तिविषयता स्वोपहिते एवाज्ञाकार्या, अयं पद इत्यादिरुतः स्वोपहितं विषय इत्युक्तौ विद्यमानपदस्य वृत्तिविषयत्वप्रतीतेः स्वसमानकालीनस्य सममित्याहृतपदार्थान्वयोपाधिवात्, तदनुपहितेऽसं-भवत एव तदनुपहितवृत्तिलमिति नियमध्याप्रयोजक इत्याशयेन समाधत्ते—तथापीति । सर्वस्य ज्ञानस्येति । स्वविषयसमा-नकालीनस्येति शेषः । अपिषेदेन स्वविषयसामानकालीनज्ञानस्यानुपहितविषयकत्वं समुचीयते । अवाधितस्य वृत्तिविष-यत्वोपहितं रूपमित्यादिप्रमालनिरुक्तौ वृत्तिपदेन तद्विभूतार्थेन तदुपादानासंबन्धः एव च घटाद्याकाररूपावधित घटा-दिवत्सत्त्वग्रहप्रमे प्रमालग्रहासंबन्ध इत्याशङ्क्य आह—घटाद्याकारवृत्तिश्चेति । मिथ्येति । वाधितेत्यर्थः । तयायत-

त्वम् । तेन स्वप्नादिवत्प्रमाणसिद्धभिन्नत्वेन मिथ्यात्वं सिद्ध्यति । प्रमाणसिद्धत्वं चावाध्यत्वव्याप्य-

सिद्धिव्याप्त्या ।

पत्वं कीदृशमित्याशङ्क्याह—प्रमाणत्वंचेति । तत्र च फलितमाह—तेनेति । दोषासहकृतज्ञानकरण-
सिद्धभिन्नत्वेनेत्यर्थः । प्रमाणसिद्धभिन्नत्वेनेति । उक्तकरणसिद्धभिन्नत्वेनेत्यर्थः । ननु एतादृशप्रमा-
णसिद्धभिन्नत्वस्य भवन्मते घटादावभावादव्याप्तिः इत्याशङ्क्याह—प्रमाणसिद्धत्वंचेति । तत्र च
घटादेर्वाध्यत्वे तत्रावाध्यत्वाभावाद्यापकनिवृत्त्या तद्व्याप्यप्रमाणसिद्धत्वस्यापि निवृत्त्या प्रमाणसिद्धभि-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

घटादेः सत्यत्वं जानतां क्वचित् घटाद्याकारवृत्तेः प्रमात्वव्यवहारो जायत एव । तथा चोक्तविद्यादोषनिष्ठोक्तकारणतानि-
रूपकान्यधीपियो यस्तदन्यत्वं मिथ्यात्वम् । ज्ञानकारणादिनिवेशो प्रयोजनाभावात् । इदं तु बोध्यम्—एतस्य लक्ष-
णत्वे वृत्त्युपहितब्रह्मभिन्नं ब्रह्मालीकभिन्नं लक्ष्यम् ; अन्यथा वृत्त्युपहितब्रह्मण्यव्याप्त्यापत्तेः । एवमनुमाने एतस्य साध्यत्वे
तादृशब्रह्मालीकाविषयकवृत्तिविषयत्वादिरूपमेव दृश्यत्वं हेतु, अन्यथा व्यभिचारापत्तेः । ननु घटाद्याकारवृत्ताव-
विद्याया दोषविधया निमित्तकारणत्वे मानाभावः, तत्राह—तेनेत्यादि । स्वप्नादिवदिति । घटादेरिति शेषः ।

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

त्प्रतिबन्धकवशात् न तत्र सत्यत्वग्रह इति भावः । भ्रमपद परमतेन ; स्वमते ज्ञानमानार्थकम् । यदि घटादिउत्तिष्ठ मिथ्येति
भ्रमशून्यकाले इति पाठः घटादिसत्यत्वज्ञानोपयोगितया कल्प्यते, मिथ्येत्यस्य भ्रम इत्यर्थ इत्युच्यते, तदापि भ्रमपदसौकर्य-
वति । क्वचित्तु प्रमात्वव्यवहारो जायत इति । एतेनावधितसंख्यादिप्रमालनिरुक्तौ प्रयोजनान्तरमपि सूचितमिति
बोध्यम् । दोषपदेनाविद्यामानविषयक्षणे दोषविधया कारणत्वलाभ, तन्मानविषयक्षणे तदाध्यालाभ इत्युभयं विवक्षित्वा नि-
ष्कृष्टार्थमाह—तथाचेति । अविद्यारूपदोषनिष्ठोक्तेति । अविद्यानिष्ठदोषत्वव्याप्यरूपावच्छिन्नत्वार्थः । दोषत्वं च प्रमा-
साधारणकारणत्वम् । प्रयोजनाभावादिति । निरुक्तकारणताकान्यज्ञानकरणजन्यसिद्धौ उक्तज्ञानाभेदस्याविषयक्षणे घटादि-
सिद्धे प्रतियोगिकोटौ पातात्तद्विषयान्यत्वाप्रसिद्धि, विषयक्षणे तु गौरव, शिरोवेष्टनेन नास्पर्शतुल्यत्वाद्द्वैतार्थं चेति भावः ।
नन्वेवं—तत्त्वज्ञानस्य स्वोपहितब्रह्मविषयस्य निरुक्तप्रमात्वे तदुपहितब्रह्मण घटाद्युपहितब्रह्मण इव मिथ्याभूतस्याविद्यानिष्ठ-
दोषत्वावच्छिन्नजनकताकान्यधीपियस्य तदन्यत्वरूपमिथ्यात्वाभावात् वृत्त्युपहिते ब्रह्मणि प्रकृतमिथ्यात्वलक्षणस्याव्याप्ति,
अनुमाने च व्यभिचार इति दोषद्वयं परिहर्तुमाह—इदं तु बोध्यमिति । वृत्त्युपहितब्रह्मभिन्नं लक्ष्यमिति ।
तथाच वृत्त्युपहितब्रह्मणोऽलक्ष्यत्वान्वाव्याप्तिरिति भावः । वृत्त्युपहितब्रह्ममिनयो शुद्धब्रह्मालीकयोर्लक्ष्यत्वे मूले तद्वारकवि-
शेषणोपादानविरोध इत्यत उक्तं—ब्रह्मालीकभिन्नमिति । शुद्धब्रह्ममिन अलीकमिन चेत्यर्थः । तत्राभावेव तदुक्तिः ।
अन्यथाहि वृत्त्युपहितब्रह्म न लक्ष्यमित्येव वदेत् । अन्यथा वृत्त्युपहितब्रह्ममिनत्व लक्ष्यतावच्छेदकेऽनिवेश्य तस्य लक्ष्य-
त्वोपगमे । अनुमाने व्यभिचारसुद्धं हेतु परिष्करोति—तादृशेति । वृत्त्युपहितेत्यर्थः । एतन्मते दृश्यत्व वृत्तिविषयत्व-
मानम् । तदभावादेव शुद्धब्रह्मणि व्यभिचारवारणे प्रतिप्रतिनिम्बितद्विषयतापर्यन्तनिवेशे प्रयोजनाभावात् । एवं च
वृत्त्युपहितस्य वृत्तिविषयतामात्रेणाज्ञाननिवृत्त्या स्वप्रकाशब्रह्मसाक्षात्कारसमये जडघटादेरिव वृत्तिप्रतिनिम्बितद्विषयत्वे
प्रयोजनाभावाद्ब्रह्मवृत्तिव्यभिचारप्रसक्तिरत तद्विषयवृत्तिनिवेशसङ्गति । विकल्पव्यवृत्तिसाधारणरूपेण वृत्तेर्निवेशे-
ऽलीक्येऽपि व्यभिचारप्रसक्तब्रह्मालीकाविषयकत्वस्यापि निवेशसङ्गति । यदि विषयकान्तेन चित्प्रतिबिम्बवैशिष्ट्यमेव विवक्ष्यते,
तदापि व्यभिचारवारणं सम्भवतीति बोध्यम् । अन्यथा केवलवृत्तिविषयकत्वस्य दृश्यत्वस्य हेतुरूपत्वे । मूले—तेनेत्यस्या-
वाध्यविषयकत्व प्रमात्वं विहाय दोषाजन्यत्वरूपप्रमात्वं निवेश्य तद्वद्विप्रमाणत्वनिवेशेनेत्यर्थं प्रतीयते, स च न
सङ्गच्छते, 'तत्र घट इत्यादिप्रत्यक्षादिज्ञानानां शुक्तिरजतज्ञानादीनामिवाविद्यान्यदोषजन्यत्वाभावात् । नचाविद्यैव दोषः परि-
णाम्युपादानविधयान्त ऋणद्वारा तज्जन्यत्वस्य वेदान्तजन्यत्वज्ञानेऽपि सत्त्वादिसत्, तेनेत्यस्य दोषविधया अविद्यारूप-
दोषाजन्यत्वप्रमाताप्रयत्नरक्षणनिवेशेनेत्यर्थो वाच्यः । स चाविद्याया दोषविधया तत्त्वज्ञानान्यघटादिद्वान् प्रति निमि-
त्तकारणत्वे एव सङ्गच्छते इत्यतस्तत्र प्रमाणपरतया स्वप्नादिसिद्धिप्रमाणं व्याख्यातुं तत्र प्रमाणाभावशङ्कैव तदवतारयति—
ननु घटाद्याकारवृत्ताविति । मूले स्वप्नादिवदिति । स्वप्नं स्नाप्रिकम् । आदिना जागरिकम् । वक्ष्यस्य मिथ्यात्वेनैव
मिथ्यात्वस्य प्रातिभासित्वं प्रतीयेत, मिथ्यात्वसिद्धिप्रमाणलाभश्चेत्यतो वक्ष्यार्थान्वयिन पर्यति—घटादेरिति शेष इति ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

प्रमाणसिद्धेति । दोषनिष्कारणतानिरूपकान्यधीविषयेत्यर्थः । तथाच स्वाम्रपटादेरिव व्यावहारिकप्रपञ्चस्य 'विद्वा-
न्नामरूपाद्दिशुत्' इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मज्ञानवाध्यत्वबोधनेन तदाकारवृत्तेर्भ्रमत्वात् तत्राविद्यायाः कामकर्मणोश्च दोष-
विषया निमित्तकारणत्वमावश्यकम् ; विशेषशक्त्यर्थेन विपरीतकार्यहेतुत्वेन भायरणशक्त्यर्थेन घास्त्ररूपे 'अनि-
भाती'ति धीप्रतिवन्धकत्वेन चाविद्यायाः पित्तादिदोषवर्धितकारणत्वौचित्यात् । 'यद्विशेषयो' रिति न्यायेन
पित्तादिदोषरूपेण परिणताविद्यायाः पित्तत्वादिदोषरूपेणैवाविद्यात्वरूपसामान्यरूपेण भ्रमत्वावच्छिन्न प्रति हेतु-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेदोषाध्यायी ।

घटादेरवियान्यदोषाजन्यज्ञानप्रमाविषयत्वात् कथं प्रमाणनिम्नप्रत्ययमतो व्याचष्टे—प्रमाणसिद्धेति । दोषनिष्ठोकेति ।
अविद्यानिष्ठदोषत्वव्याप्यरूपावच्छिन्नत्वार्थं । ननु—स्वप्नजागरप्रतिभासिकस्य जागराधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारेण वाधातत-
द्विषयज्ञानस्य भ्रमत्वात्तत्र दोषस्य निद्राचाकचन्यरूपस्य कारणत्वमस्ति, व्यावहारिकविषयादिप्रपञ्चस्य वाधाभावात्तद्भ्रान्तस्य
भ्रमत्वे मानाभावात् तत्राविद्यायाः परिणाम्युपादानविषया धारणीभूताया अपि दोषविषया निमित्तकारणत्वे मानाभाव
इत्यत आह—तथाचेति । स्वाम्रपटादेरित्यस्य यथाश्रुतस्य ब्रह्माज्ञानवाध्यत्वबोधने नान्वय, ब्रह्मज्ञानात्पूर्वमेव तस्य
वाधात्, किन्तु स्वप्नादेः प्रतीयमानस्य जागरे वाध्यत्वेनानुभूतस्य घटादेरित्यर्थः । अदिना स्वप्नपटादि जागरिकप्रतिभा-
सिकश्रुतिरजतादिषु प्रायः । तथाच स्वाम्रपटादेर्यथा जागरिकाधिष्ठानसाक्षात्कारेण वाध्यत्वं अनुभवसिद्ध, यथाच तदा-
कारवृत्तेर्भ्रमत्वं, तत्र दोषस्य निद्राचाकचनयादेर्निमित्तकारणत्वं तथेत्यर्थः । अस्य वाध्यत्वबोधनादिषु यथावयमन्वय ।
तदाकारवृत्तेरिति । वाधितविषयवत्त्वेनेति शेषः । तत्र व्यावहारिकप्रपञ्चभ्रमे । अविद्यायाः कामकर्मणोश्चेति
पाठः । कर्मणोर्वैल्लपपाठः । " ज्ञानेन्द्रियाणि पश्येत् पञ्च वमन्दिन्द्रियाणि च । मनो बुद्धिरहकारश्चित्तं चेति चतुष्टयम् ॥ प्राणो
ऽपानस्तथा व्यान उदानश्च समानक । पश्येत् वायुतृप्तय ॥ स्वप्नान्वय-
पृथितयो भूतसूक्ष्माणि पञ्च च । अविद्याकामकर्मणि लिङ्गं तत्त्वाष्टकं विदुः ॥" इति चार्तिकं सप्तदशावयवकं लिङ्गशरीरस्य-
क्त्वालिङ्गाशपटकतयैव सप्तदशावयवलिङ्गकारणीभूतानि सूक्ष्मभूतान्यनुभूता तत्कारणीभूतानामविद्याकामकर्मणीति तुल्य-
तया द्वन्द्वेनोपादानात् । अत्रहि अनादिजीवानां कामो राग, कर्म अष्ट, ईश्वरेच्छाप्रयत्नौ वा । तयो सूक्ष्मभूतद्वारा व्याव-
हारिकप्रपञ्चं प्रति निमित्तकारणत्वात् तत्साहचर्यादविद्याया अपि निमित्तकारणत्वमपि, एव सति रजतादिभ्रमेण साहस्यदू-
त्वादिदोषाणां कारणत्वदर्शनात् व्यावहारिकप्रपञ्चभ्रमेऽपि दोषाणां कारणत्वमावश्यकमिति अविद्याकामकर्मणा क्लृप्तनिमित्त-
कारणताकानामेव दोषत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नकारणत्वमाह्वयेय, तत्र तदन्यदोषाणामसम्भवात् । रजतादिभ्रमेण तु अविद्याया
दोषविषया कारणत्वसत्वेऽपि शुक्लविषयैव रजतस्यैव भ्रमो, न घटावविषया नापि कनकत्वेति नियमार्थं साहस्यदि-
दोषाणामपि कारणत्वं स्वीकार्यम् । एव व्यावहारिकघटादिभ्रमेष्वप्युक्तकामकर्मणी दण्डचक्रादीनि घटादिकारणानि च
वैचित्र्यप्रयोजकानीति भावः । ननु—व्यावहारिकप्रपञ्चे कामकर्मणी निमित्तकारण, अविद्या तु परिणाम्युपादानविषयैव,
साहचर्यस्य सर्वत्रानियामकत्वात्, एवच उक्तत्रयस्यापि दोषविषया न कारणत्व, एतज्जातीयानां दोषत्वादर्थनैतयो दोष-
त्वाङ्गुपगमात् इत्यतोऽनुमानेनाविद्यायां दोषत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वयोग्यनिमित्तकारणत्व साधयति—विशेषशक्त्यर्थे
इति । अविद्या व्यावहारिकान्त करणादिप्रपञ्चभ्रमे निमित्तकारण, अधिष्ठानाश्च तदसाधारणधर्मविद्वद्धर्मधीरुपकार्यजनक-
त्वावच्छेदकारणशक्तिमत्त्वेसति तदसाधारणधर्मधीप्रतिवन्धशक्तित्वात्, पित्तदोषो यथा मधुरत्वविरुद्धतिफरसधीप्रयोजको
मधुरत्वधीप्रतिवन्धप्रयोजकशक्तिमान् तिक्तत्वभ्रमे निमित्तकारणम् । नहि स पित्तदोषपरिणाम, निमित्तकारणत्व न समवा-
य्यसमवायिकारणान्यकारणत्व, अविद्यायां घटादिदृष्टौ अन्त करणद्वारोपादानत्वात्, किन्तु समवाय्यसमवायिकारण-
साधारण कारणत्वमानम् । एकदेशादिज्ञानप्रतिवन्धकदूरत्वदोषसहकृताविद्याया व्यभिचारकारणत्वं सत्यन्त, वश
'उरग' इति धीजनकमण्डूकसञ्जनसहकृताविद्याया तद्धारणाय विशेष्ये, तत्रोक्तदोषयोरेव उक्तकार्यप्रतिवन्धकत्वोक्तकार्य-
जनकत्वयो स्वीकारे तु उक्तहेतुद्वय बोध्यम् । 'अस्ति' 'भाति' इति प्रकृताभिप्राय सत् चित्त सुप्तमित्यर्थः । विपरीतकार्य-
त्वद्विच्छेदण मिथ्याजडस्वरूपाकाशादिप्रपञ्चतद्भ्रमरूप कार्य । एतदनुमानसिद्धे निमित्तकारणत्वे दोषत्वव्याप्याविद्यात्वरूपधर्मा-
वच्छिन्नत्वसाधिका व्याप्तिमाह—यद्विशेषयोरिति । अनेन कारणत्वपर्यन्तसिद्धावपि उपादानविषया कारणत्ववैलक्ष-
ण्यसिद्धये पूर्वानुमानापेक्षा । यदि च पित्तत्वरूपविशेषधर्मावच्छिन्नकारणताया निमित्तकारणतारूपत्वादाविद्यात्वरूपसा-
मन्यधर्मावच्छिन्नकारणतापि निमित्तकारणतैव सेत्स्यत्कारणतैव निमित्तकारणतासिद्धिः । ततो औचित्यादित्यन्तेन निमित्तकारणतासिद्धिः । ततो यद्विशेषयो-
पेक्षा । प्रथममावश्यकमित्यन्तेन निमित्तत्वसिद्धिः । तत औचित्यादित्यन्तेन निमित्तकारणतासिद्धिः । ततो यद्विशेषयो-
रित्यनेन तत्र दोषत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वसिद्धिरिति भावः । पित्तादिदोषरूपेणैति । शुद्धे तिकरत्तत्रम प्रति इत्यादि ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

ह्यस्यानुमापकम्, ननु घस्तुगत्या यो भ्रमजनकमज्ञान्यवयम् । नच—इन्द्रियसन्निकर्षादिजन्यत्वानामनन्ताना प्रातिस्विक-
रूपेण निवेशे दुर्ज्ञेयता स्यादिति—वाच्यम्, भ्रमाजनकजन्यधीविषयान्यत्व मिथ्यात्वमिति सुज्ञेयताप्रकारस्य सत्त्वात् ।
भ्रमत्वस्यापि जातिविशेषरूपत्वेन भ्रमविषयघटितत्वनिय-धनदुर्विज्ञेयत्वस्वाभावाच्च । ननु दोषासहकृतेत्यादिरूपं
प्रमाणसिद्धत्वं द्रुतो निवेशितम्, अवाध्यविषयकधीविषयत्वरूपस्यापि तस्य सम्भवात्, तत्राह—प्रमाणसिद्ध-
त्वमिति । उक्तप्रमाणसिद्धत्वमित्यर्थं । अवाध्यत्वव्याप्यं अवाध्यस्य शुद्धब्रह्मणो यद्वृत्त्युपहितरूप तत्रस्य
व्याप्यम्, इति हेतो, अन्यत्वाध्यत्वघटितादन्यत् । तथाच वाध्यत्वघटितस्य निवेशे वाध्यत्वेतराक्षयानतिप्र-
योजनकतया वाध्यत्वाघटितस्यैव निवेशो युक्त इति भावः । असतीति । अलीक न वृत्तविषय, वृत्ते सत्त्वेन

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

सा चापत्तिरिष्टापत्तिशङ्कया नोत्पायत इति भावः । भ्रमजनकत्व्यरूपदोषत्वेनेति । इदमेवानुगत दोषत्वमिति भावः ।
तज्जन्यत्वमेवेति । यत्र भ्रमजनकत्वनिश्चयस्तज्जन्यत्ववति भ्रमत्वानङ्गीकारे तत्र भ्रमजनकत्वभङ्गापत्तिरुक्तकणा-
प्रयोजकत्वशङ्कोच्छेदसम्भवात् इति भावः । नत्विति । उक्ताप्रयोजकत्वशङ्कानिवर्तकतर्काभावादिति भावः । प्राति-
स्विकरूपेणेति । भ्रमत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतात्वरूपस्यानुगमकरूपस्याभावादिति भावः । निवेशे
मिथ्यात्वे निवेशे । दुर्ज्ञेयतास्यादिति । नच—भ्रमजनकत्वरूपानुगतदोषत्वेन दोषान् अनुगम्य भ्रमजनकजन्यतासा-
मान्याभायनिवेशेऽस्ति सुज्ञेयतेति—वाच्यम्, अन्त करणादे भ्रमसाधारणकारणतया तज्जन्यत्वज्ञानस्यापि सप्रहापातादिति
भावः । भ्रमाजनकजन्येति । भ्रमजनकजन्येत्यर्थः । ननु—भ्रमत्व यदि बाधितविषयकत्व, तर्हि तत्त्वज्ञानस्यापि
स्वोपहितब्रह्मरूपबाधितविषयकत्वेन भ्रमत्वात् तत्सप्रहायुपपत्तिरतत्सदभाववति तत्प्रकारकत्वमेव भ्रमत्व वाच्यं, तत्र
निर्विकल्पकत्वज्ञानव्यावृत्त तदितरसकलज्ञानसाधारण, तत्र घटादिरूपविषयघटितत्वादननुगत, तत्सम्भवावच्छिन्नस्वा-
भावान्निष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वतत्सम्भवावच्छिन्नस्वनिष्ठत्वोभयसम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टप्रकारताकत्व सम्बन्धभेदेन स्वावच्छिन्न-
तनिष्ठप्रतियोगिताकाभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वस्वावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन सम्बन्धविशिष्टप्रकारताकत्व च प्रकार-
भेदेनाननुगतमेव, तद्वद्वक्त्रपरपराणा सघन्धत्वे मानाभावात् अप्रामाणिकं च इत्यत आह—भ्रमत्वस्येति । जाति-
विशेष्यरूपत्वेनेति । तत्त्वज्ञानान्यसकलज्ञानवृत्तिजानिरूपत्वेनेत्यर्थः । वृत्त्युपहितब्रह्मशुद्धब्रह्मालीकभेदरूपकारणनिरूपित-
विषयतासम्भवावच्छिन्नकार्यतावच्छेदकतया तादृशजातिसिद्धिरिति भावः । ननु—मूले प्रमाणसिद्धत्वं चावाध्यत्व
व्याप्यमित्यन्यदिति भ्रमेनोक्तसिद्धत्वमोक्तव्याप्यत्वकथनस्यान्यदित्यनेन तस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वकथनस्य चानुपयोग
इत्याशङ्क्य तस्य प्रकृतोपयोगिता घटयितुं तद्वन्मन्वतरायति—नत्विति । अवाध्यविषयकेति । अवाध्यस्य वृत्त्यु-
पहित यद्रूप तद्विषयकेत्यर्थः । तेन नाप्रसिद्धिः । नैयायिकादिमतसिद्धप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वमवाध्यत्वस्येऽपि घटादौ
विद्यमानं कथं तद्व्याप्यमतो व्याचष्टे—उक्तप्रमाणसिद्धत्वमिति । ननु—दोषजन्यतत्त्वमस्यादिमहावाक्यजन्यप्रमा-
रूपधीविषयत्वस्य वृत्त्युपहिते ब्रह्मणि सत्त्वात्, अवाध्यत्वस्य च तत्रासत्त्वात् कथं व्याप्यत्व ? तत्राह—अवाध्यस्येति ।
अवाध्यविषयकत्वरूपप्रमात्वनिवेशाकारणकीजकथनयोक्तव्याप्यत्वकथनात्, इत्यन्यदित्यनेन तस्य प्रकृतानुपयोगित्वकथ-
नासङ्गति, अत आह—हेतोरिति । तद्व्याप्यत्व तद्वदघटितमित्यभिप्रायेणेदम् । यद्वा—अवाध्यत्व व्याप्य अवाध्यत्व-
व्याप्य भिन्नमेव, नत्वभिन्नमिति हेतोरित्यर्थः । अन्यदित्यस्य प्रतियोग्याकाङ्क्षायामवाप्यत्वादिति वाच्यम् । तावता अवाध्यवि-
षयकत्वरूपप्रमात्वनिवेशाधीनस्यास्फुटत्वात् तत्स्फुटत्वायाह—वाध्यत्वेति । वाध्यत्वघटितादवाप्यत्वादान्यदित्यर्थः । तदेव
स्फुटयति—तथाचेति । वाध्यत्वघटितस्येति । अवाध्यविषयकत्वरूपप्रमात्वाध्यायीविषयान्यत्वरूपमिथ्यात्वनिर्घन्ने
तद्वद्वक्त्रवाच्यत्वस्यैव मिथ्यात्वरूपत्वसम्भवादितराशस्य यथानिवेशे वैयर्थ्यम्, वैयर्थ्येऽपि अव्याघ्रादिद्वारणरूपप्रयोजनाभावा
दित्यर्थः । वाध्यत्वाघटितस्येति । भ्रमजनकजन्यधीविषयान्यत्वरूपमिथ्यात्वनिर्घन्नेन युक्तमित्यर्थः । अत्र वाध्यत्व-
स्यापदकत्वात् न वैयर्थ्याशङ्का, भ्रमत्वस्य जातिविशेषरूपस्य वृत्त्युपहितरूपव्यावृत्तस्य निवेशतया वाध्यविषयकत्वरूपभ्रम-
त्वानिवेशात् इति बोध्यम् । ननु—अवाध्यस्य वृत्त्युपहितरूपविषयकधीविषयान्यत्वरूपमिथ्यात्वस्य वृत्त्युपहिते ब्रह्मणि
अभावात् एतद्व्यवधानस्यैव तत्र वाध्यत्वरूपघटितासत्त्वादिन्यासितरत्त्वच्छङ्कासाधैव इति—चेन्न, लक्षणान्तरस्य-
त्वेनालक्ष्यत्वस्योक्तलक्षणेऽगोप्यमेवोपेऽपि उक्तातिन्यास सिद्धान्तेऽसम्भवादित्याह । विकृताय वृत्तेर्भ्रमानान्तकत्वे
दोषाजन्यतया तद्विषयेऽस्ति तद्वन्धीविषयकत्वरूपलक्षणातिव्याप्तिर्मूलोक्तान्न सङ्गच्छते, अतस्ता सद्गमयति—अलीकं न

गौडब्रह्मनन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

सदसतो. संसर्गासंभवात् । अलीकाविषयकेणापि विकल्पेन शशविषयाणादिपदोक्तिरूपव्यवहारोत्पत्तिंसंभवात् । तस्य तद्विषयत्वेऽपि स न भ्रम, प्रमाणवाध्यविषयकस्यैव भ्रमत्वात् । अतएव 'प्रमाणविषयविकल्पनिद्रास्मृतय' इति वृत्तिविभाजक पातञ्जलसूत्रम् । तथाच तस्याः दोषाजन्मत्वेपि 'हीर्षीर्षीरिथेतत्सर्वं मन एषे' ति श्रुत्या मनोवृत्तेरेव धीत्वोक्या विषययादिरूपाविद्यावृत्तीनां धीत्वाभावाद्दोषाजन्मधीविषयान्यत्वमलीकेऽतिव्याप्तम्, प्रह्व तु स्वप्रकाशात्वाद्दुपहिततादात्म्यान्यभावरूपधर्मानाधारत्वाच्च न वृत्तिविषयः, अतन्त्रापि तद्विध्यासमिति भावः ।

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

वृत्तेर्विषय इति । अलीकासबद्धस्य विकल्पस्य कथं तद्व्यवहारनियामकत्वमत आह—अलीकाविषयकेणापीति । अतएव—“ शब्दज्ञानानुपाती तु वस्तुशून्यो विकल्प” इत्युक्तं । वस्तुशून्यो निर्विषयक इत्यर्थः । कालिकप्रत्यासत्त्या आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या वा विकल्पासद्भावहारयो कार्यकारणभाव इति भावः । ननु—शशविषयाण्युपपादिविचित्रपदव्यवहारानुरोधेन तन्मूलवृत्तीनां विषयकृतमेव वैचिष्यं वाच्यं, वृत्त्यन्तरेषु प्रायस्तत्कृतचेजालस्यैव दर्शनात्, 'वस्तुशून्य' इत्यस्य सदविषयक इत्यर्थसंभवात्, असमानकालीनयोरिव सदसतोरपि वृत्तितद्विषययोरवयव संबन्धाद्गोकारात् इत्यत आह—तस्य तद्विषयत्वेऽपीति । स विकल्पात्वा वृत्तिः न भ्रमइति । नच—तस्या भ्रमत्वेऽपि दोषजन्मत्वात् तदजन्मवृत्त्यन्तरविषयत्वात् असत्यतिव्याप्तिरसद्भवे भ्रमलाभावकथनं धीपदस्य विलक्षणवृत्तिपरत्वेन सत्सङ्गमन च व्यर्थमिति—वाच्यम्, तस्य तद्विषयत्वे यद्यपि न भ्रम इत्यपेयैयपीत्यर्थं तस्या भिन्नकमेण व्याख्येयत्वात् । प्रमाणवाध्यविषयकस्यैवेति । 'शशविषया नास्ती'ति बाधज्ञानस्य प्रमाणनिरपेक्षत्वादिति भावः । ननु वाध्यविषयकत्वमेव भ्रमत्व, बाधे प्रमाणसापेक्षत्वं कुतो निवेश्यम्—तत्राह अतएवेति । प्रमाणं प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्म्या, विषययो दोषजन्म्या, विकल्पो शशविषयाणादिपदमूल, निद्रा स्वाप, स्मृतिः स्मरण पच वृत्तय इति सूत्रशेषः । अत्र विकल्पस्य विषयैयात् श्यक्पपरिगणनादेवोक्तप्रमले प्रमाणाधीनत्वस्य बाधे निवेश इति भावः । तथाच विकल्पस्य प्रामान्यत्वेच । तस्या दोषाजन्मत्वेऽपीति । असतो दोषाजन्मविकल्पाख्यवृत्तिविषयत्वेऽपीत्यर्थः । विषययारीत्सादिपदेन विकल्पनिन्दे । दोषाजन्मधीविषयान्यत्वमिति । ननु—अत्र दोषाजन्मत्व व्यर्थं, शुक्तिरजतादिप्रातिभासिकतदाकारविकल्पाख्यवृत्त्योस्तूलाविषयापरिणामत्वेन विषयादिव्यावहारिकतदाकारविषययाप्यवृत्तोरपि तन्मूलकतत्त्वृत्तेषु मूलाविषयापरिणामत्वेन धीत्वाभावादेव धीविषयवृत्त्युपहितब्रह्मभिरत्वेन प्रातिभासिकव्यावहारिकेषु लक्षणसङ्गतिसंभवात्—इति चेत्, अत्रेदं वक्ष्यम्—दोषाजन्मधीविषयान्यत्व मिथ्यात्वमित्यत्र तत्त्वज्ञानस्य दोषाजन्मत्व निविवादम्, तस्य प्रमात्वात्, इदं रजतमिति प्रातिभासिकज्ञानस्य दोषजन्मत्व निविवादम्, तस्य भ्रमत्वात्, घटादिज्ञानस्य तु परमते प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्मत्वात् अबाधितविषयकत्वाच्च प्रमात्वादोषजन्मत्वात् नारितं, ज्ञानत्व चारितं, सिद्धान्तितना तु "विद्वानिति" " मेहे"त्यादिश्रुत्या घटादीनां बाधता तज्ज्ञानाना च भ्रमत्व प्रसाध्य तेन दोषजन्मत्व प्रसाध्यते । तेन चाविद्यावृत्तित्वसिद्ध्या मनोवृत्तिविशेषरूपधीत्वाभावः सिध्यति । तदेव दोषाजन्मज्ञानपदेन घटादिइति विहाय वेदान्तजन्मत्वज्ञानमानसोपादानाद्घटादीनां साध्यज्ञाननिर्वाहः । दोषाजन्मत्वानिवेशे तु चेवलज्ञानपदेन घटादिद्वैतोरप्युपादानसंभवात् तत्र साध्यज्ञाननिर्वाहो भवतीत्येवमर्थं दोषाजन्मलोपादानं कृतम् । अतएव धीविषयत्वपर्यवश्यत्वेतोरतत्साध्यस्य न विरोधः । अन्यथा हि धीविषयान्यत्वधीविषयत्वयोर्विरोधः स्पष्ट एव । शुद्धे ब्रह्मणि विवरणमते दोषाजन्मत्वज्ञानविषयत्वात्तदन्यत्वरूपलक्षणवृत्तिव्याप्त्यसङ्गतेस्ता वाचरपतिमते सङ्गमयति—प्रसृत्यिति । शुद्धं ब्रह्मस्यैव । स्वप्रकाशात्त्वादिति । अज्ञानविषयताया अपि स्वोपहिते एवाङ्गीकारेण तत्रितृत्तये महावाक्यजन्मवृत्तिविषयताया अपि तत्रैवावश्यकत्वेन शुद्धे प्रयोजनाभावेन, वृत्त्यपेक्षप्रकाशत्वे स्वप्रकाशत्वभावापत्त्या च वृत्तिविषयत्वात्तुपगमात् । ननु—वृत्तिरूपोपाधेरुपधेयेन ब्रह्मणा ध्वन्धाभावे कथं ब्रह्म वृत्त्युपहितं स्यादिति तयो संबन्ध आवश्यकः, स च विषयतारूप एवास्तु, एवमज्ञानस्यापीति तत्रितृत्तिरपि प्रयोजनं । नचैव स्वप्रकाशत्वमज्ञं, वृत्तिप्रतिनिम्बितचैतन्यान्यनेपक्षणेन तदुपपत्ते इत्यत आह—उपहिततादात्म्यान्येति । उपहिततादात्म्यान्यङ्गीकारे उपहितरूपाध्यायासिष्ठानत्व शुद्धस्य न स्यात्, 'वृत्त्युपहितं ब्रह्म' इतिविषय इति ब्रह्मणि उपहितसामानाधिकारण्यप्रत्ययश्च न स्यात्, इति तदङ्गीकारस्यावश्यकत्वात् तदन्यत्वेत्युक्तं । भाव्यरूपधर्मानाश्रयत्वादिति । "नेह नानास्ति किञ्चन" इति श्रुत्या ब्रह्मणि भावमात्र निषिध्यते, अभावस्तु तथैव बोध्यते । स च ब्रह्मस्वरूप इति नाद्वैतहानि । अतएव निरुक्तविषयान्यत्वपरलक्षणातिव्याप्तिरिति भावः । नच—उपहिते वृत्तिविषयलोपगमे उपहिततादात्म्यापने शुद्धेऽपि वृत्तिविषयत्व दुर्बारमिति—वाच्यम्, उपहितस्यैव तदभेदात्साध्यस्तस्याङ्गीकारे बाधकाभावात्, पारमार्थिकत्वेनैव निषेधात् । अतएव सर्वेश्वरजगत्कारणत्वाद्यो धर्मास्तद-
अ. ति. २६

मित्यन्यत् । अत्राप्यसति निर्धर्मके ब्रह्मणि चातिव्याप्तिवारणाय सत्त्वेन प्रतीयमानत्वं विशेषणं देयम्; तयोः सत्त्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वाभावात् । अतएव—‘सद्भिधिकृत्य’ मित्यत्र सत्त्वं सत्ताजात्यधिकरणत्वं वा, अवाध्यत्वं वा, ब्रह्मरूपत्वं वा । आद्ये घटादावाविद्यकजातेस्त्वयाभ्युपगमेनासम्भवः; द्वितीये वाध्यत्वरूपमिथ्यात्वपर्यवसानम्; तृतीये सिद्धसाधनमिति-निरस्तम्; अनभ्युपगमादेव ।

सिद्धिव्याख्या ।

त्रत्वस्य संभवान्नाव्याप्तिरित्यर्थः । ननु प्रमाणसिद्धत्वमवाध्यत्वव्याप्यमित्युक्तं; प्रमाणासिद्धस्यापि ब्रह्मणोऽवाध्यत्वात्, प्रमाणासिद्धस्यापि घटादेर्वाध्यत्वाच्च, तत आह—अन्यदिति । अवाध्यत्वव्याप्यप्रमाणासिद्धत्वमन्यभिचरितमन्यदित्यर्थः । अतएवोक्तं—दोपासहकृतेत्यादिना । ननु तर्हि निर्धर्मके ब्रह्मण्यसति चातिव्याप्तिः; तयोर्निर्धर्मकत्वेनावध्यत्वरूपधर्माभावे पूर्ववत्तद्व्याप्यप्रमाणासिद्धत्वस्यापि निवृत्तौ प्रमाणसिद्धमिन्नत्वस्य तयोरपि संभवात् इत्याशङ्क्याह—अत्रापीति । विशेषणदानेऽप्यतिव्याप्तिः कथं परिहृतेत्याशङ्क्याह—तयोरिति । असद्ब्रह्मणोरित्यर्थः । अभावादिति । ततश्च प्रमाणासिद्धमिन्नत्वस्य सत्त्वेऽयुक्तविशेषणाभावे तद्विशिष्टलक्षणाभावान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः । अतएवेति । अस्य निरस्तमित्यनेन संबन्धः । असंभव इति । ब्रह्मण्यतिव्याप्तिश्चेति बोध्या । पर्यवसानमिति । तत्र

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

सत्त्वमुक्तधीविषयत्वेनेव, ननु सत्ताजात्यादिमत्त्वमित्यत्र नियामकं दूषणान्तरमाह—अतप्वेत्यादि । आविद्यकैति । अविद्यारूपेत्यर्थः । ‘पडस्याकमनादय’ इत्यादिसिद्धान्तादनादिजातेरविद्यान्यत्वासम्भवात्, चिद्रूपत्वपक्षस्येवाविद्यारूपत्वपक्षस्यापि सिद्धान्ते स्वीकारात् । उपपादयिष्यते चेदम् । उक्तेति । गुणादिकमित्यादिग्रन्थोक्तैत्यर्थः ।

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

भाववत्त्वं चेति द्वयं उपपद्यत इति विभावनीयम् । मूले—तयोः असतः शुद्धब्रह्मणश्चेत्यर्थः । नच—यद्यप्यसतः सत्त्वेन प्रतीतिर्नास्तीति पूर्वमुपपादितं, तथापि सतः ‘सदेव सौम्ये’ति वाक्येन सत्त्वप्रकारकप्रतीतिरूपगतैवेति—वाच्यम्; तत्रेदं पदार्थसूक्ष्मावस्थाविद्यातादात्म्यापन्नसत एवाग्रसत्त्वेन बोधनेऽपि शुद्धस्य सतो ब्रह्मणः सत्त्वेन प्रतीतेरनर्त्तो कारात् इति भावः । ननु—‘अतप्वेति’ग्रन्थस्य सद्भिधिकृत्ये सत्त्वस्य प्रमाणसिद्धत्वरूपस्यैव निवेशाभ्युपगमात् सत्ताजात्यादिरूपस्य निवेशानभ्युपगमात् तदभ्युपगमपक्षे परोक्तदोषाणां निरास इत्यर्थः प्रतीयते; स वायुक्तः; सत्त्वस्य प्रमाणसिद्धत्वरूपत्वपक्षे सत्ताजात्यादिरूपत्वपक्षोक्तदोषाणामप्रसक्तेः—इत्याशङ्क्या तद्वन्वयस्य सत्त्वस्य सत्ताजात्यादिरूपत्वपक्षदूषणपरत्वमाह—सत्त्वमुक्तधीविषयत्वमेवेति । अतएव अतप्वेत्यस्यानभ्युपगमादेवैति व्याख्यानं कृतं मूले । जातेरविद्याजन्यत्वरूपमाविद्यकरवं न संभवति, तस्या अविद्यावज्ज्ञाननिवर्तकत्वेऽपि आकाशादिवदुत्पत्तेरध्रवणेनानादित्वादित्यतो व्याचष्टे—अविद्यारूपेत्यर्थ इति । ननु जीवादिवदविद्यान्येव जातिरनादिरस्तु इत्यत आह—पडस्याकमिति । ननु—जातेर्नित्यत्वात् ब्रह्मचैतन्यस्वरूपत्वमेवाकप्रसिद्धं, तत्राह—चिद्रूपत्वपक्षस्येवेति । ननु एकाविद्या कथं घटत्वादिनाजातिरूपा इत्यत आह—उपपादयिष्यते चेदमिति । अविद्या-चिद्वा, घटाद्युपहित्वा घटत्वादिर्जातिः, द्रव्याद्युपहित्वा द्रव्यत्वादिः, द्रव्यादित्त्रयोपहिता सत्तेतिरीत्या एकस्या अपि उपधिमेदाद्भेद इति भावः । मूले—वाध्यत्वरूपेति । तथाच तदितरांशवैयर्थ्यमिति भावः । ननु—सदसद्विलक्षणत्वपक्षे सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहरूपत्वेन व्याघाताशङ्कान्तपरिहारौ उक्तौ, अत्रापि यदि सत्त्वे सति सद्भेदे मिथ्यात्वमुच्येत, तदा भेदप्रतियोगितावच्छेदकयोर्घटत्वघटभेदयोरिव परस्परस्याभावरूपत्वादिविरोधाभावात्तदशङ्का स्यात्, सा च विशेषणीभूतं सत्त्वं देशकालश्रुतित्वरूपं, प्रतियोगितावच्छेदकीभूतं च निरूपकप्रमाणसिद्धत्वमित्तीत्या परिहाणोपि स्यात्; तथा तु नोच्यते, किन्तु ‘सत्त्वेन प्रतीयमानत्वसति, तद्विन्नत्वं मिथ्यात्वमुच्यते; तत्र चोक्तविशेषणोक्तभेदयोः घटत्वेन प्रतीयमानत्वघटभेदयोरिव परस्परस्याभावरूपत्वविरोधयोर्भावात् व्याघाताशङ्काया एवाभावात् तच्छङ्कापरिहारानुसन्धानं नावश्यकमतीत्याचष्टे—गुणादिकमित्यादिग्रन्थोक्तैत्यर्थ इति । घटादिप्रपञ्चे

सदसद्विलक्षणत्वपक्षोक्तयुक्तयश्चात्रानुसन्धेयाः । अवशिष्टं च दृष्टान्तसिद्धौ वक्ष्यामः ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ पंचममिथ्यात्वनिरुक्तिः ॥

सिद्धिव्याख्या ।

पूर्वपक्षे दूषणमिति भावः । सिद्धसाधनमिति । प्रपञ्चे ब्रह्मभेदस्य मयाप्यङ्गीकृतत्वादित्यर्थः । अत-
दशब्दार्थमाह—अनभ्युपगमादिति ।

इति अद्वैतसिद्धिव्याख्याने पञ्चममिथ्यात्वनिरुक्तिव्याख्यानं समाप्तम् ॥

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अत्र भ्रमविषयत्वे अविनाश्यवृत्तिधर्मवत्त्वे वा तात्पर्यम्, लाघवात् । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तस्य साध्यत्वात् सिद्ध-
साधनमिति बोध्यम् ।

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

सत्त्वेन प्रतीयमानत्वस्य सिद्धत्वेऽपि सद्भेदस्यासिद्धत्वात् न सिद्धसाधनम्, सद्भिन्ने तुच्छे दृश्यत्वादर्शनेन सत्त्वे-
न प्रतीयमानत्वमित्यस्यैव सद्भेदस्य दृश्यत्वप्रयोजकतया मिलितसिद्धिरुद्देश्या, शुक्तिरजतादौ मिलितप्रतिबिरिति
युक्तयोऽनुसन्धेया इत्यर्थ इति भावः । ननु—सत्त्वस्यातिमतेऽसत्त्वस्यातिमते वा इदंरजतमिल्वादिभ्रमेण आपणस्याना-
मलीकानां वा रजतादीनामेव भानोपगमेन घटादावेतदनुमानात् पूर्वं नारोप्यरजतादौ निरुक्तमित्यसिद्धिः
संभवति इत्यत आह मूले—अवशिष्टं च दृष्टान्तसिद्धौ वक्ष्याम इति । अनिर्वचनीयव्यतिरेक 'रजतं पर्यामि'
इत्यनुभवात्तुरोधादित्युक्त्वा व्यवस्थापिष्यत इति भावः । ननु—एतल्लक्षणे सत्त्वेन प्रतीयमानत्वरूपविशेषणो-
पादाने सदसद्विलक्षणत्वरूपलक्षणोदेतल्लक्षणस्य नालम्बनं भेदः, क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीयमानत्वस्य तत्रासद्विलक्षण-
त्वरूपत्वात्; यदि तत्रेदं विशेष्यं अत्र च विशेषणं, एवं तत्र सत्त्वं त्रिकालावाभ्यत्वं अत्र तु निरुक्तं प्रमाणसिद्धत्वं
इति भेद इत्युच्यते, तदापि तल्लक्षणप्रसङ्गत्वात् पर्यवस्यति, नैतावता लक्षणान्तरत्वेनोपन्यासाहता । एवमेतल्लक्षणस्य
पूर्वलक्षणस्यैव वृत्त्युपहितब्रह्मण्यसत्त्वादेव्याप्तेरलक्ष्यतया परिहारोऽनुमाने व्यभिचारवारणाय हेतुपरिष्कारश्चायुक्त
इत्याशङ्क्य एतदुभेयलक्षणान्तरे तात्पर्यमाह—अत्रेति । केवलस्य निरुक्तसद्विविक्तत्वस्य तुच्छे भ्रमविषयत्वादिरूपल-
क्षणान्तरव्यभिचारित्वेषुक्तविशेषणसहितस्य तद्व्याप्यत्वात्तदुच्यते । भ्रमविषयत्वं च वृत्त्युपहितस्यापि बाधितत्वा-
दिति न तत्राव्याप्तिः । नापि शुद्धब्रह्मणि तुच्छे च्यतिव्याप्तिः; तयोर्धर्मविषयत्वाभावात् । भ्रमत्वं बाधितविषयकत्वं जाति-
विशेषरूपं येति भावः । नन्वेवं उक्तविशेषणविसिद्धिसद्विविक्तत्वस्य रूपान्तराणां लक्षणलालाभादत्र तात्पर्यमयुक्तं अत-
स्तत्ताधारणरूपावच्छिन्नेऽस्य तात्पर्यमाह—अविनाश्यवृत्तिधर्मवत्त्वेवेति । केवलस्य दोषान्वयविषयान्यलस्या-
भावरूपधर्मस्यापिनाशिनि शुद्धे ब्रह्मण्यसति च वृत्तित्वेऽपि, सत्त्वेन प्रतीयमानत्वविशिष्टस्य तदधिकरणत्वस्य वा तद-
वृत्तित्वात् तद्वत्त्वमादाय घटादौ साध्यनिर्वाहः । ननु घटादीनां परमतेऽपि विनाशित्वात् तत्र घटव्यादिकमादाय
सिद्धसाधनं अत आह—पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनेति । तथाचाकाशपरमाण्यादीनां परमतेऽपिनाशित्वात् तद-

(१) तद्व्यापिकमित्यादिशाने शुद्धब्रह्मण एव विषयत्वाङ्गीकारेऽपि स्थविषयकज्ञानत्वव्यापकभ्रमत्वकत्वस्यैव भ्रमविषयत्वपदेन
विवक्षितत्वात् दोषः; प्रपञ्चो मिथ्येति जीवन्मुक्तीयज्ञानस्याप्यसन्मते भ्रमरूपत्वमेवाङ्गीकृतं, संस्कारारमना जीवन्मुक्तेयज्ञानानुवृत्ते-
रङ्गीकारात् । एतेन—उक्तपरिष्कारादरेणेपि न निस्तारः । प्रपञ्चो मिथ्येति जीवन्मुक्तीयज्ञानस्य भवन्मते भ्रमत्वाभावादिति
न्यायभास्करोक्तं—पराहृतम् ॥ २ वाचस्पतिमते शुद्धस्य वृत्तिविषयत्वाभावेन ब्रह्मक्षणिकमित्यादिज्ञानेऽपि तस्याविषयत्वात्
भ्रमविषयत्वस्य न शुद्धब्रह्मसाधारण्यम् । निवर्णमतेऽपि यदशे भ्रमत्वं तदंशनिष्ठविषयत्वस्यैवात्र विवक्षणाजोक्ताधारव्यमिति
भ्रमविषयत्वस्य सर्वस्यापि क्षणिकत्वादिना भ्रमविषयत्वेनालक्षणत्वमित्यादिन्यायभास्करोक्तः पराहताः ॥

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

केचित्तु—स्वाश्रयावृत्तिः सन् खानधिकरणवृत्तिर्यस्तदन्वो योऽन्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वं साध्यम्, संयोगादिदृष्टान्त । अत्र साध्यप्रसिद्धयर्थमव्युत्पन्नम् । व्याप्यवृत्तिघटत्वादिकं पक्षः । स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य पक्षविशेषणत्वादव्याप्यवृत्त्यन्यन्ताभावप्रतियोगित्वमादाय न पक्षे साध्यपर्यवसानम् । अव्याप्यवृत्त्यन्यन्ताभावाप्रति-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेदोपाध्यायी ।

वृत्तिधर्मवत्त्वमसिद्धमिति न सिद्धसाधनं, तद्विनाशित्वस्याप्यनेन फोडीकारात् । शुद्धब्रह्मावृत्तिलोकौ तदन्यत्वे पर्यवसानात् सिद्धसाधनं तुच्छसाधारण्यं चेत्यविनाशयवृत्तित्वमुक्तम् । एवं भ्रमविपर्यवसादायापि साध्यनिर्वाहो बोध्यः । नच—आकाशादौ विनाशित्वमात्रस्वीकारे आकाशत्वमादायाप्युक्तसाध्यनिर्वाहसम्भवं, सामान्यरूपेणापि वीक्ष्यमित्यात्वसिद्धिरित्यभिप्रायात्, अविनाशयवृत्तित्ववृत्तिपूर्वदर्भमयत्वं मिथ्यात्वमित्युक्तवुक्तमित्यात्वानामपि सिद्धिसम्भवात् । अत्र यावत्स्वानुक्तौ विशिष्टसद्विधिवत्प्रभ्रमविपर्यवयोरसिद्धिः । स्ववृत्तित्वानुक्तौ घटपटयो पटत्वघटत्वयोरस्त्वादसम्भवं । अविनाशयवृत्तित्वानुक्तावाकाशात्वादिकं सत्त्वेन प्रतीयमानत्वं चादायाकाशादौ सिद्धसाधनं स्यादतस्तदुपादानम् । परन्तु वृत्तुपहिते ब्रह्मणि निरुक्तसद्विधिवत्त्वस्यासत्त्वात्तादाय साध्यपर्यवसानसम्भवात् अत्र भ्रमविपर्यवसायत्वे तात्पर्यकथनम् । पूर्वोक्तं सदसद्विलक्षणत्वमादायापि तत्र साध्यपर्यवसानं सम्भवतीति बोध्यम् ।

श्रीः—प्रतिपन्नोपाधीत्यादे स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमित्यर्थः । प्रतिपन्नत्वं यद्यपि साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वं; तथापि अनिर्वचनीयव्याप्यतिपक्षे तत्प्रातिभासिकव्यावहारिकरूपस्वाश्रयत्वानियतमेव । किञ्च स्वाधिकरणत्वस्यैव प्रवेशोऽपि धर्मिणि तद्गृहीत्वा स्वसिन् तद्वदिति मिथ्यात्वं ब्रह्ममिति स्वाधिकरणत्वस्यैव प्रतिपन्नपदार्थत्वेऽपि न विशेषः । तत्र च समानसत्ताकभावाभावयोर्विरोधात् व्यावहारिकप्रपञ्चाभावस्य प्रातिभासिकत्वे सिद्धसाधनात् उक्तमित्यात्वघटकाभाव तात्विको वाच्यः, स चातिरिक्तत्वेऽद्वैतहानिप्रसङ्गात् स्वाधिकरणीभूतब्रह्मस्वरूप एवाभ्युपेयः । तथाच तस्य प्रपञ्चत्वं ब्रह्मवृत्तित्वाभावात् प्रपञ्चस्य तद्वदिति मिथ्यात्वं न सम्भवतीत्यतः केचित् प्रकारान्तरेण मिथ्यात्व परिष्कुर्यन्ति ॥ तन्मतमुपन्यस्यति—केचित्चित्ति—यथाश्रुते यदि ब्रह्मस्वरूपस्यापि प्रपञ्चाभावस्य तत्त्वेन प्रपञ्चत्वं ब्रह्मवृत्तित्वमित्युच्यते, तदा संयोगादेरिव्याप्यवृत्तित्वोपगमेनार्थान्तरप्रसङ्गात् स्वसमानाधिकरणपदविवक्षितार्थमाह—स्वेत्यादिना । अन्यइत्यन्तेन—योऽभाव स्वसमानाधिकरण एव, न स्वसमानाधिकरण इत्येवकारार्थान्तर्भावेन स्वाश्रयावृत्तिस्वरूपस्य, य स्वाधिकरण एव वर्तते, न खानधिकरणे इत्येवकारार्थान्तर्भावेन खानधिकरणवृत्तित्वरूपस्य च प्रतियोगिविशेषणस्य लाभः । एतद्विशेषणद्वयवदन्यत्वं च स्वाश्रयवृत्त्यभावे सम्भवति अत्रुत्थावे चेति । अत्र शुक्तिरूप्यं न दृष्टान्तः, शुक्तौ रजततदभावाद्यो मतद्वयसिद्धत्वं विना रजताभावस्य रजताश्रयवृत्तित्वाभावात्, प्रसाध्याप्तत्वे प्रयासगौरवात्, शुक्ति-तद्वच्छिन्नचैतन्यनिष्ठस्य तत्स्वरूपस्याप्यभावस्यावृत्तिशुद्धब्रह्मस्वरूपत्वाभाववत्त्वेत् आह—संयोगादिः दृष्टान्त इति । संयोगाभावे संयोगाश्रयवृत्तिवस्य मतद्वयसिद्धत्वादिति भावः । अत्र संयोगे दृष्टान्ते । अव्युत्पन्नमिति । संयोगाभावस्य संयोगानधिकरणगुणादिवृत्तितया तद्वदन्यत्वाभावात् संयोगाश्रयवृत्तितया तच्छून्यान्यत्वावेति भावः । घटादे समवायादिनाऽव्याप्यवृत्तित्वेन संयोगवृत्त्यत्वात् वक्ष्यमाणपक्षविशेषणासम्भवाच्च पक्षत्वासम्भवादाह—व्याप्यवृत्तिघटत्वादिकं पक्ष इति । तत्र स्वाश्रयवृत्त्यभावप्रतियोगित्वमादाय निरुक्तसाध्यपर्यवसानेऽव्याप्यवृत्तित्वेनार्थान्तरादाह—स्वसमानाधिकरणेति । पक्षविशेषणत्वादिति । स्वाश्रयवृत्त्यभावमादाय साध्यपर्यवसानसम्भवादिति शेषः । अव्याप्यवृत्त्यन्यन्ताभावेति । स्वाधिकरणीभूत घटत्वाधिकरण घटस्वरवच्छिन्नं ब्रह्म वा, तद्रूपतया तदवृत्त्यभावो घटत्वाभावः । अस्याभावस्य घटादिरूपस्वाश्रयावृत्तित्वेन तद्विनत्वाभावात् खानधिकरणवृत्तित्वस्य प्रतियोगिनि प्रवेशः । तथासति घटतद्वच्छिन्नचैतन्यानिष्ठस्य तद्रूपस्य घटत्वाश्रयावृत्तित्वेन घटत्वानधिकरणपटादिवृत्तित्वाभावेऽपि पटादिनिष्ठविपर्यवसायीना घटत्वादीना वा घटत्वाश्रयावृत्तित्वे सति घटत्वानधिकरणवृत्तित्वेन तद्विनत्पटादिनिष्ठपटस्वरूपावृत्त्यभावप्रतियोगित्वं घटत्वादौ सिध्यतीति भावः । नन्वेवमपि घटत्वाश्रयावृत्तिघटत्वानधिकरणपटादिनिष्ठतद्रूपावृत्त्यभावमादाय साध्यपर्यवसानसम्भवात् घटादिनिष्ठतद्रूपताहाभावप्रतियोगित्वपर्यवसानासम्भवेन मिथ्यात्वासिद्धिः । अथाधिष्ठानतत्त्वज्ञानप्रयोज्याभाव एवाधिष्ठानस्वरूपं नत्वभावमात्रस्य अधिकरणस्वरूपमिति पटादिनिष्ठो घटत्वाभावो घटत्वाश्रयावृत्ति-घटत्वानधिकरणवृत्तिश्चेति तद्विन्नत्वं घटपटाद्यवच्छिन्नचैतन्यरूपाधिष्ठानस्वरूपस्यावृत्तेर्यद्वत्त्वाभावस्येति घटत्वस्य तदप्र-

१ एतेन—विनाशित्वमात्रस्य प्रवेशसम्भवेन शिरोवेशनेन नासिक्तारपथं, घटादीनामिव विनाशित्वेऽप्यमित्यालोपर्यायाकारं वेत्यादि-यावभास्कोक्तदोषानवकाश इति—सूचितम् ॥

गौडब्रह्मणन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

योगित्वेन विशेषिते पक्षे स्वसमानाधिकरणाल्यन्ताभावप्रतियोगित्व वा साध्यम् व्याप्यवृत्तिस्वसमानाधिकरणाल्यन्ताभावप्रतियोगित्वमादाय पर्यवसति—इत्याहुः, तत् प्रथरान्तरमात्रम्, नतु प्रतिपक्षेत्यादिमूलोक्तरीत्यसभयप्रयुक्तम्; स्वरूपेणावृत्तेरभ्यधिष्ठानस्वरूपस्य घटाद्यभावत्वविशिष्टरूपेण घटाद्यधिकरणप्रक्षयवृत्तित्वसभवेन मूलोक्तरीतावदोपात्त, नच—शुक्तिरूप्यादेर्माध्वमतेऽलीकत्वस्वीकारेण स्वसमानाधिकरणेत्यादिमूलोक्तसाध्ये माध्व प्रति शुक्तिरूप्यादेर्दृष्टान्तत्वासंभव इति—वाच्यम्, माध्वं प्रति शुक्तिरूप्यादेरपरोक्षत्वादिना अलीकान्यत्व प्रसाध्योक्तानुमानसभवात्,

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

तियोगित्वरूपमिध्यात्वसिद्धि, अतएव सयोगाभावस्य सयोगाश्रयवृत्तितया सयोगे साध्यप्रसिद्धिरित्युच्यते, तदा ज्ञानप्रयोज्याधिष्ठानरूपाभावसापि तत्तदभावत्वेन घटलाभयवृत्तितया तमादाय साध्यपर्यवसानासभवे कथमवृत्त्यभावमादाय साध्यपर्यवसान । यदि तादृशाभावसिद्धैव मिथ्यात्वसिद्धि, तदा पक्षविशेषणसाध्ययोवधोऽव्याप्यवृत्तित्वेनार्थान्तरं वा । यदि ज्ञानप्रयोज्याधिष्ठानरूपाभावस्य केनापि रूपेण नाधिष्ठानवृत्तित्वमित्युच्यते, तदाप्येतस्य स्वसमानाधिकरणपदाथत्वे उदक्षरत्व गौरव च इत्यत आह—अव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वेनेति । देशकालावच्छिन्नवृत्तितत्संबन्धावच्छिन्नाभावाप्रतियोगित्वेनेत्यथ । एव विशेषाभावनिश्चयसहितसामान्यधर्मसिद्धिसामान्या अपरविशेषसिद्धिजनकत्वात् व्याप्याव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगित्वरूपसिद्धिविधिसमानाधिकरणभावप्रतियोगित्वयोर्मध्ये व्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगित्वरूपापरविशेषसिद्धयेऽव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगित्वरूपैकविशेषाभाववत्त्वं पक्षविशेषण कर्तव्यमिति भाव । पक्षे घटत्वादौ । स्येति । तत्संबन्धेन स्वाधिकरणनिरूपितविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नाधेयताधर्मीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थ । साध्यमिति । सयोगादिदृष्टान्तेनेत्यादि । व्याप्यवृत्तीति । देशकालावच्छिन्नवृत्तिकाव्यानेत्यर्थ । स्वाधिकरणनिष्ठनिरवच्छिन्नाधिकरणताकेति वा समानाधिकरणान्तार्थ । पर्यवस्यतीति । देशकालावच्छिन्नवृत्तिकाभावप्रतियोगित्वमादाय तदभावविशिष्टे पर्यवसानासभवादिति भाव ।

प्रकारान्तरमात्रं प्रकारान्तरमेव । एवकारव्यवच्छेद्यमाह—नत्विति । मूलोक्तरीतो मूलोक्त स्वसमानाधिकरणाल्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमिध्यात्वलक्षणे ब्रह्मरूपस्य प्रपञ्चाभावस्य केनापि रूपेण प्रपञ्चब्रह्मवृत्तित्वाभावेनासंभवरूपदोषप्रयुक्त प्रकारान्तर नेत्यथ । असंभव परिहरति—स्वरूपेणेति । अधिष्ठानब्रह्मस्वरूपस्य घटाद्यभावस्य स्वरूपेण अधिष्ठानब्रह्माभेदेन भेदनियताधाराधेयभावस्यासंभवादित्यर्थ । घटाद्यभावत्वविशिष्टरूपेण घटाद्यभावत्वविशिष्टस्य रूप घटाद्यभाववत्त्वं, तेनेत्यर्थ । धामणो ब्रह्मण सकाशात् आधाराधेयभाववत्त्वं भेदस्य लामाय धर्मस्य विशिष्टलोकि । एकविशेषणविशिष्टस्य शुद्धात् विशेषणान्तरविशिष्टाव भेदादाधारात्तावच्छेदकरूपमाह—घटाद्यधिकरणब्रह्मेति । घटत्वेन प्रतीयमानत्व त्वाधारात्तावच्छेदक, अधिकरणत्वाप्रवेशात्, आधाराधेयभावेन तदुभयभेदस्य तदुभयत्वावच्छेदकस्य वा भेदो नियामक इति हृदयम् । अदोपात्त लक्षणे असंभवरूपदोषविरहात् । अतएव भवदुक्तद्वितीयप्रकारे नासंभव । नच—अव्याप्यवृत्तित्वेनार्थान्तरवारणायोक्तपक्षविशेषणोपदानावश्यकत्वात् द्वितीयप्रकार आवश्यक स्यादिति—वाच्यम्, मूलोक्तमिध्यात्वे स्वाधिकरणवृत्त्यभावेत्त्राधिकरणतात्वेनैवाभावाधिकरणतावित्येसात् । स्वत्वस्य प्राचा मतेऽनुगतत्वात् सयोगादिदृष्टान्तेऽव्याप्यवृत्त्यधिकरणताघटितसाध्यस्य प्रसिद्धि । घटत्वादियक्षे घटसंबन्धाना देशकालाना घटत्वावच्छेदकतया तदवच्छेदकदेशकालावच्छिन्नत्वबाधप्रहवसात् घटनिष्ठघटत्वाभावीव्याप्यवृत्त्यधिकरणताघटितसाध्यसिद्धिरित्युक्तपक्षविशेषणोपादाने प्रयोगेनविरहात् । नच—उक्तबाधप्रह एवोक्तपक्षविशेषणेन बोध्यत इति—वाच्यम्, वादान्तिरुक्तबाधप्रहदालीनानामित्यर्थोक्तरीत्या मिध्यात्वसिद्धिसंभवे वाप्यवृत्त्यवृत्त्यलम्बनोक्तविशेषणवैर्भ्यात्, मूलोक्तमिध्यात्वे स्वाधिकरणनिरवच्छिन्नाधिकरणतात्वेनाधिकरणताया प्रवेशे उक्तबाधप्रहसाध्यन्यावश्यकत्वात् । ननु—सयोगस्य दृष्टान्तत्वासंभव इति—चेन्न शुक्तिरूप्यस्यैव मूले दृष्टान्तत्वेनोपन्यासात् । केचित्तु—‘तत्प्रकारान्तरमात्रं’ मित्यनेन प्रथमप्रकार एव विवक्षित । द्वितीयप्रकारस्तु मूलोक्त । मूले—प्रतिपक्षेत्यादिप्रपञ्चके स्वाध्यत्वायानुपूर्वी कवाक्यान्तराभावात्, उत्तरप्रह्नौ स्वसमानाधिकरणेत्यादिमूलोक्तस्यैव प्रतिपक्षेत्यादिवाक्यान्तर्भवस्य इदानीमुपन्यस्तद्वितीयप्रकारेऽनुवादात्—इतिव्याचक्षते । मूलोक्तलक्षणे असंभवदोषाभावेऽपि अनुमाने मूलोक्तदृष्टान्तसिद्धि शक्यते—नचेति । अलीकत्वस्वीकारेणेति । स्वपदार्थत्वाभावादिति शेष । इत्यादीति । खनिष्ठनिरवच्छिन्नाधिकरणताकाभावप्रतियोगित्व, खनिष्ठावच्छिन्नवृत्तिकाव्याभावप्रतियोगित्व वाध । दृष्टान्तत्वासंभवइति । अतएव सयोगदृष्टान्तकोक्तप्रकारान्तरसाध्यकानुमानमसाभिरनुद्यतमिति भाव । अपरोक्षत्वादित्यादिना तत्त्वेन प्रतीयमानत्व प्राप्तम् ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अन्यथा संयोगादेर्मिथ्यात्वसाधने शुक्तिरूप्यादेर्दृष्टान्तत्वासंभवात् । नच—घटत्वादिक्रमेण तत्र दृष्टान्त इति—। वाच्यम्; संयोगादिदृष्टान्तेन यत् घटत्वादी साधितं तस्यैव संयोगादी साधने सिद्धसाधनात्, संयोगादावव्याप्यवृ-
ध्यत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वविशिष्टे तस्य साधने तु पक्षविशेषणासिद्धिः । किञ्च संयोगादी मिथ्यात्वानुमितेः पूर्वं
शुक्तिरूप्यस्यैव घटत्वादेरपि मिथ्यात्वस्य प्रसाध्यत्वेन तयोर्दृष्टान्तत्वे न विशेषः; अवश्यं चास्माभिः सर्वदृश्यमिथ्यात्व-
वादिभिः शुक्तिरूप्यादेर्मिथ्यात्वं साधनीयमेवेत्याशयेनाह—अधिकं चेत्यादि । 'आद्यं स्यात् पञ्चपाद्युक्तं
ततो विवरणोदिते । चित्सुखीयं चतुर्थं स्यादन्त्यमानन्दबोधजम् । इति पञ्चविधं प्रोक्तं मिथ्यात्वं
ध्वान्तनाशकम् ॥'

॥ इति लघुचन्द्रिकायां पञ्चममिथ्यात्वनिरुक्तिः ॥

लघुचन्द्रिकाया विद्वल्लोपोध्यायी ।

व्यतिरेकेऽलीकं अन्ये ब्रह्म दृष्टान्तः । उक्तेति । मूलोक्तैरर्थः । अन्यथा प्रसाध्यदृष्टान्तकानुमानानङ्गीकारे ।
मिथ्यात्वसाधने । नच—संयोगादिपक्षे उक्तप्रकारद्वयसाध्यकानुमाने उक्तपक्षविशेषणोपादाने संयोगादिपक्षे तद्वैशिष्ट्य-
वाधात् पक्षाप्रसिद्धिः; तदनुपादाने अव्याप्यवृत्तित्वेन निद्वसाधनमिति—वाच्यं; उक्तघटकाभावाधिकरणताया अन-
वच्छिन्नत्वेऽभावस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वे वा लाघवमिति लाघवज्ञानसहकारेणोद्देश्यसिद्धेः पक्षविशेषणोपादाने प्रयोजना-
भावात् । नच—घटत्वादिपक्षकानुमानेऽप्येवमेवास्तिविति—वाच्यम्; उपायसोपायान्तरादुपकृतात् । शुक्तिरूप्यादे-
रिति । अलीकत्ववादिनं प्रति इति शेषः । घटत्वादिपक्षमिति । अनलीकत्वात् स्वप्नेनोपादानार्हत्वादिति भावः ।
तत्र संयोगपक्षकानुमाने । यत् तद्वर्मावच्छिन्नम् । तस्य तद्वर्मावच्छिन्नस्य । संयोगघटत्वयोरेकसाध्यव्यक्तेरभावात् ।
संयोगे हि स्वाध्यवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं, घटत्वे तृक्तविशेषणवलादव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगित्वमिति साध्यव्यक्तिमेदात् ।
सिद्धसाधनादिति । घटत्वपक्षकानुमानात्पूर्वमेव संयोगादी स्वाध्यवृत्त्यभावप्रतियोगित्वरूपसाध्यस्य सिद्धत्वात् । ननु—
पक्षविशेषणोपादानेनात्रापि व्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगित्वमसिद्धमेव सेत्स्यति इत्यत आह—संयोगादाविति । तस्य
व्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगित्वरूपस्य तद्वर्मावच्छिन्नस्य । ननु—विनैव पक्षविशेषणं अभावस्यानवच्छिन्नवृत्तित्वे लाघवज्ञाना-
देवोक्तसाध्यव्यक्तिसिद्धिसंभवान्न सिद्धसाधनम्, न वा पक्षविशेषणासिद्धिः इत्यत आह—किञ्चेति । नविशेषयति ।
तस्मात् प्रसाध्यदृष्टान्तकानुमानस्य प्रकारान्तरसाध्यानुसरणेऽप्यावश्यकतया मूलोक्तसाध्येऽपि शुक्तिरूप्यादेर्दृष्टान्तत्वं-
संभवात् प्रकारान्तरानुसरणं न मूलोक्तारीतिशेषप्रयोज्यमिति भावः । इदं च मूलकारेणापि ध्वनितमित्याह—अवश्यं-
चेति । एकविधमिथ्यात्वनिर्वचनेनैव प्रकृतनिर्वाहे बहुविधमिथ्यात्वनिर्वचनं विश्वमिथ्यात्वे स्मृतस्य सर्वाचार्यसंमतिप्रद-
शीलयेत्याह—आद्यं स्यादिति । आद्यं सदसत्त्वावधिकरणत्वम् । द्वितीयं प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकविषयप्रतियोगित्वं,
तृतीयं ज्ञाननिवर्तयत्वं इमे विवरणोक्ते । चतुर्थं साध्यनिर्घ्रात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । पञ्चमं सद्भिविक्तत्वम् । ध्वान्तः
विप्रतिपन्नविश्वमिथ्यात्वज्ञानसदधीनविश्वसत्यत्वज्ञानम् । तन्नाशानं तन्नित्यवर्तकमित्यर्थः । तथाचोक्तरीत्या द्वैतप्रपञ्चमिथ्या-
त्वसिद्धौ अद्वैतसिद्धिः ॥

इति पञ्चममिथ्यात्वनिरुक्तिटीका ।

संपूर्णं मिथ्यात्वनिरुक्तिटीका विद्वल्लोपोध्यायकृता ।

अथ पञ्चममिथ्यात्वविचारः ।

(१) न्यायामृतकाराः—

सद्भिविक्तत्वमित्यत्र किं सत्त्वेन सत्ताजातिमद्विवक्षितं, उत अवाच्यं, उताहो ब्रह्म । आद्ये घटादीं सत्ताजातिमपि
तद्वैतवाधादसंभवः ब्रह्मण्यतिव्याप्तिश्च । द्वितीये वाच्यत्वाभावस्यान्वाथ्यत्वरूपतया वाच्यत्वेतरांशवैषम्यम् । तृतीयेतु
ब्रह्ममित्यस्य प्रथम उभयमतसिद्धत्वात्सिद्धसाधनम्, सद्भूतत्वाभावविवक्षणे च निर्धर्मके ब्रह्मणि सत्त्वरूपधर्मरहिते सद्भू-
त्वस्याभावादतिव्याप्तिः, सत्त्वस्यापि सत्सदिति प्रतीत्या सत्त्वाधितत्वस्याभिधेयत्वेऽभिधेयत्वस्वेवाङ्गीकारान्न व्यभिचारः, एवं
सद्भूतत्वाभावस्य द्वाभ्यह्नसाधारण्यात्तत्रातिव्याप्तिः, तस्यैवासत्त्वापत्तेरिति नोक्तरूपमपि मिथ्यात्वम्—इति वर्णयन्ति ॥

(२) सिद्धिकारास्तु—

सद्विचित्रत्वमित्यत्र सत्पदेन प्रमाणसिद्धत्वं विवक्षितम् । प्रमाणत्वं च दोषासहकृतज्ञानकरणत्वम् । तेन स्वप्नादिवत्प्रमाण-
सिद्धमिन्नत्वेन मिथ्यात्वं सिद्ध्यति । प्रमाणसिद्धत्वं चावाध्यत्वव्याप्यमित्यन्यदेतत् । ब्रह्मणि दशशब्दादौ चातिव्याप्तिवार-
णार्थं सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वं विशेष्यते । यथाच सत्त्वरूपधर्माभावेऽपि ब्रह्मणः सद्रूपत्वसिद्धिस्तथा प्रथममिथ्यात्वनिरूपणावसरे
स्पष्टमेव प्रतिपादितम् । विकल्पत्रयमपि नास्माभिरज्ञीकृतमिति नोक्तदूषणानामत्रावकाशः । अत्यन्तासत्पत्तिरपि
परिहृतप्रायैवेति—**घर्णयन्ति ॥**

(३) तरङ्गिणीकाराः पुनः—

प्रमाणसिद्धत्वस्यावाध्यत्वव्याप्यत्वमिति यदुक्तं तत्र संगतम् ; प्रमाणासिद्धस्यापि ब्रह्मणोऽवाध्यत्वात्, प्रमाणासिद्धस्यापि
प्रपञ्चस्य वाध्यत्वात् । एवंच प्रमाणसिद्धत्वे अवाध्यत्वव्याप्यत्वाभावात् अवाध्यत्वव्याप्यत्वविशिष्टत्वस्य निरूपयितुमश-
क्यत्वात्, केवलप्रमाणसिद्धमिन्नत्वस्य विलक्षणे ब्रह्मणि व्यभिचारात्, प्रमाणासिद्धे उपहितब्रह्मणि तद्विन्नत्वाभावाद्-
व्याप्तेर्भागासिद्धापत्तेः, अवियारूपदोषकरणतानिरूपकान्यधीविषयान्यत्वस्य शशशब्देऽभावेनैव तत्रातिव्याप्तिवारणसंभवे
असति दोषवारणार्थं सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वनिवेश इति ग्रन्थस्याप्ययुक्तत्वान्नोक्तरूपमपि मिथ्यात्वमिति—**निरूपयन्ति ॥**

(४) ब्रह्मानन्दसरस्वस्तु—

प्रमाणसिद्धत्वं चावाध्यत्वव्याप्यमित्यन्यदेतदित्यस्य वाक्यस्य अवाध्यशुद्धब्रह्मीयोपहितरूपव्याप्यमिति हेतुना अवाध्य-
त्वरूपस्य सत्यस्य नात्र विवक्षेत्वेतत्परतयैव व्याख्यानं युक्तमिति भवदुक्तदोषाणामप्रसारात्, उपहितस्य प्रमाणासिद्धत्वेऽपि
तस्यालक्ष्यत्वेनाव्याख्यानवकाशादलक्ष्यस्यालीकस्य विकल्पाख्यवृत्तिविषयत्वेऽपि विकल्पव्यावृत्तेरेवात्र धीशब्देन ब्रह्मणेन
तादृशधीविषयान्यत्वस्य तत्र विद्यमानत्वेन प्रसक्तातिव्याप्तिवारणार्थत्वेनैव सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वमितिग्रन्थस्य प्रवृत्तत्वाच्चोक्त-
रूपमपि मिथ्यात्वं निर्दुष्टमेवेति—**विवेचयन्ति ॥**

इति पञ्चममिथ्यात्वनिरूपणम् ॥

अथ मिथ्यात्वसामान्योपपत्तिः ।

ननु—उक्तमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे प्रपञ्चसत्यत्वापातः, एकस्मिन् धर्मिणि प्रसक्तयोः विरुद्धधर्मयो
एकमिथ्यात्वे अपरसत्यत्वनियमात्, मिथ्यात्वसत्यत्वे च तद्वदेव प्रपञ्चसत्यत्वापत्तेः, उभयथाप्यद्वैत

सिद्धिव्याख्या ।

अथ मिथ्यात्वमिथ्यात्वविचारः ॥

ननूक्तमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वमात्रेण न प्रपञ्चस्य सत्यत्वं स्यात्, तत्र मानाभावादित्यादृश्य, तत्रानुमानमभिप्रेत्य तन्मूलभूतां व्याप्तिं दर्शयति—**एकस्मिन्निति । एकस्मिन्नत्वमिति प्रसक्तयो-**

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अथ मिथ्यात्वमिथ्यात्वनिरुक्तिः ।

प्रसक्तयोः ज्ञातयोः । एकमिथ्यात्वे एकतरमिथ्यात्वे । अपरसत्यत्वनियमात् अन्यतरस्याधिकसत्तानिय-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

श्रीगुरुभ्यो नमः

मिथ्यात्वमिथ्यात्वम् ।

मूलोक्तमिथ्यात्वस्य । ननु—प्रपञ्चमिथ्यात्वं यदि मिथ्या स्यात् तर्हि प्रपञ्चः सत्यः स्यात् इत्यापत्तिपरत्वमेतत्प-
क्षेर्धर्म्यम् ; तच्च न संभवति, मिथ्यात्वस्य सत्यत्वाव्याप्यत्वात्, आभावापादकयोः पक्षमेदाच्च इत्यत आह—**एकस्मि-**
न्निति । प्रसक्तानांपत्तिरनुमित्तिर्वा, विरुद्धयोरेकस्मिन् धर्मिणि एकदा तयोरसंभवात्, अतो व्याचष्टे—प्रसक्तयोरिति ।

सिद्धिव्याख्या ।

मिथ्यात्वसत्यत्वयोर्मिथ्यात्वमिथ्यात्वे सत्यत्वसत्यत्वस्य नियमेन दृष्टत्वादित्यर्थः । तथाच जगत्सत्य मिथ्या-
भूतमिथ्यात्वकत्वादात्मवदित्यनुमानात्सत्यत्वसिद्धिः । नच—आत्मनि सत्येव साध्यव्यापकत्वात्पक्ष एव
साधनान्व्यापकत्वादात्मत्वमुपाधिरिति—वाच्यम् ; अत्रात्मत्वस्योपाधित्वं न साधने साध्यव्यभिचारोन्ना-
यकतया, मिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वस्य सत्यत्वाव्यभिचारित्वात्, सत्यत्वव्यापकात्मत्वाव्यभिचारित्वेन सा-
ध्यव्यभिचारानुमापकस्य हेतावुपाधित्वव्यभिचारित्वरूपहेतोरसिद्धत्वाच्च, किंतु सत्प्रतिपक्षोन्नायकतयेति
वक्तव्यं, तदपि नोपपद्यते, प्रपञ्चसत्यत्वविषयकस्थापकानुमाने मिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वस्य हेतोः सत्यत्व-
रूपसाध्येन व्याप्तिग्राहकस्य व्याघातरूपतर्कस्य सद्भाववदात्मत्वस्योपाधेर्व्यतिरेकेणानात्मत्वेन क्रियमाणे
स्थापनानुमानीयसाध्यस्य सत्यत्वस्य व्यतिरेकानुमानेऽनुकूलतर्काद्यभावेनोपाधेरप्रयोजकत्वात् । ननु—
रूप्यगतमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वेन मिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वरूपहेतुमति रूप्ये साध्यम् सत्यत्वं नास्तीति तत्र
हेतोर्व्यभिचारः, नच—यदि रूप्ये मिथ्यात्व मिथ्या, तर्हि मिथ्यात्वविरुद्धं सत्यत्वं सत्यं स्यात्, तथाच
रूप्य, मिथ्याभूतमिथ्यात्वाधिकरणं न भवति, सत्यभूततद्विरुद्धसत्यत्वानधिकरणत्वात्, यत्सत्यभूत-
यद्विरुद्धाधिकरणं न भवति तन्मिथ्याभूततद्विरुद्धाधिकरणं न भवति, यथा सत्यभूतगोत्वविरुद्धगोत्वा-
भावानधिकरणं गौः गोत्वाभावविरुद्धमिथ्याभूतगोत्वाधिकरणं न भवतीति, तथाच रूप्यमिथ्यात्वस्य
सत्यत्वेन रूप्ये हेतोरेवाभावाच्च व्यभिचार इति—वाच्यम्, सत्यभूतसत्यत्वस्यानधिकरणमपि रूप्यं सत्य-
भूतमिथ्यात्वस्याधिकरणं न भवति, किंतु मिथ्यात्वस्यापि मिथ्याभूतस्यैवाधिकरणं, धर्मिणो रूप्यस्य
मिथ्यात्वात् । तथाच प्रयोगः—रूप्यगतत्वेनोच्यमाने सत्यमिथ्यात्वे, मिथ्या, मिथ्यात्वोपेतधर्मिक-
त्वात्, स्वप्रतीतगजरूपवत् । तथाच जगत्सत्यं स्यादित्युक्तानुमानस्य रूप्ये व्यभिचारतादवश्यम् ।
नच—रूप्यमिथ्यात्वे मिथ्यात्वसाधकस्य मिथ्यात्वोपेतधर्मिकत्वस्य हेतो रूप्यमिथ्यात्वे मिथ्यात्वाभावसा-
धकेन सामान्यव्याप्तिमूलकानुमानेन सत्प्रतिपक्षितस्य न रूप्यमिथ्यात्वमिथ्यात्वरूपसाध्यज्ञानजनकत्वम्,
अतो रूप्ये मिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वस्य हेतोरज्ञानान्नोक्तानुमानस्य रूप्ये व्यभिचार इति—वाच्यम् ; पर-
स्परविरहयोरैकाभावेऽन्यस्य सत्वनियमरूपायाः सामान्यव्याप्तेर्धर्मिसत्तास्थलविषयतया गवादावमिथ्या-
त्वरूपोपाधिप्रस्तत्वेन तन्मूलकानुमानस्य हीनघलत्वेन तेनास्य सत्प्रतिपक्षितत्वभावेन रूप्ये हेतुज्ञानसम्-
वेन व्यभिचारतादवस्थ्यात् । यत्सत्यभूततद्विरुद्धाधिकरणं न भवति तन्मिथ्याभूततदधिकरणं न भव-
तीति सामान्यव्याप्तौ वन्ध्यासुते व्यभिचारश्च । नहि सत्यभूतस्य गौरत्वविरुद्धस्य श्यामत्वादेरनधिकरणे
वन्ध्यासुते तद्विरुद्धं गौरत्व मिथ्याभूतं नास्ति, किंतु गौरत्वं तद्विरुद्धं श्यामत्वं चेत्युभयमपि वन्ध्या-
सुते मिथ्यैव, धर्मिण एव मिथ्यात्वात् । तथाचोक्तव्याप्तेस्तत्र व्यभिचारं सुदृढ एव । यदि चोक्तसा-
मान्यव्याप्तौ विरुद्धत्वं न सहानवस्थित्यादिसाधारणम्, किंतु परस्परविरहरूपत्वं, नच गौरत्वश्यामत्वे
परस्परविरहरूपे, अतो नोक्तव्यभिचार इत्युच्येत, तदापि यत्र स्वप्नावस्थायां दृष्टे कचिदधिकरणे सत्य-
भूतस्य गजाभावविरहरूपस्य गजस्यानधिकरणत्वं वर्तते, गजविरहरूपस्य गजाभावस्य मिथ्याभूतस्य
चाधिकरणत्वं, ननु सत्यभूतस्यैव गजाभावस्याधिकरणत्वमिति चास्ति । तत्र गजो गजाभावश्चेत्युभयमपि
मिथ्यैवेति परस्परविरहरूपविरुद्धत्वगर्भाया अप्युक्तव्याप्तेर्व्यभिचारस्तदवस्थ इति—चेन्मैवम् । यदुक्तं—
रूप्यस्य धर्मिणो मिथ्यात्वात्तत्र सत्यत्वमिथ्यात्वे परस्परविरहरूपे अपि मिथ्यैव—इति, तत्र, प्रतिपन्नोपाधौ
विषयप्रतियोगित्वं वा मिथ्यात्व, नच प्रतियोगित्वं धर्मान्तरवद्धर्मिसत्त्वापेक्षम्, कित्वनपेक्षं, धर्मिसत्त्वा-

सिद्धिव्याख्या ।

नपेक्षधर्मस्य सत्यत्वंतु धर्मिमिथ्यात्वेऽपि युक्तमेव । तथाच त्वदुक्तहेतोरप्रयोजकत्वादस्मदुक्तहेतोर्न रूप्ये ध्य-
भिचार इति । नच—प्रतियोगित्वमपि धर्मो विना धर्मिणं नावतिष्ठते, वन्ध्यासुतादावपि नात्यन्ताभावप्र-
तियोगित्वं, किंत्वत्यन्ताभाव एव वन्ध्यासुतप्रतियोगिकत्वमिति—वाच्यम्; अत्यन्ताभावस्य वन्ध्यासुत-
प्रतियोगिकत्वे वन्ध्यासुतस्यापि तत्प्रतियोगित्वस्यावर्जनीयत्वात्, भवदुक्तमिथ्यात्वोपेतधार्मिकत्वहेतोर्धर्म्य-
सत्वप्रयुक्तसत्त्वाभावरूपोपाधिप्रसत्त्वेन सोपाधिकत्वाच्च । नच—ब्रह्मण्यारोपितमिथ्यात्वादौ साध्याव्याप्ति-
रिति—वाच्यम्; अस्य साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधित्वात्, ननुद्वयान्तर्भावान्न न वन्ध्यासुतइयाम-
त्वादौ च साध्याव्याप्तिः शङ्क्येति । नच पक्षे साध्यव्याप्तिः शङ्क्या; मिथ्यात्वस्य धर्मिसत्यत्वविरहरूपत्वेन
धर्मिसत्यत्वानपेक्षत्वेन प्रत्युत धर्मिसत्यत्वप्रतिक्षेपकतया तत्प्रतिकूलत्वात्, अन्यथा सत्यत्वविरहरूपातिरि-
क्तस्य ब्रह्मभिन्नत्वादिरूपस्य पारिभाषिकमिथ्यात्वस्य सत्यत्वपक्षेऽप्यविरोधेन सिद्धसाधनतापातात् । किंच
प्रतिपन्नोपाधावनिषिद्धं प्रत्युत वाधकज्ञानेन विहितमपि रूप्यमिथ्यात्वं यदि प्रातिभासिकरूप्यसंबन्धमा-
त्रेण प्रातिभासिकं, तर्हि सति ब्रह्मणि निषिद्धा अपि धर्माः सन्तः स्युः; सद्ब्रह्मसंबन्धान्, रूप्याधि-
ष्ठानं शुक्तिरपि प्रातिभासिका स्यात्; प्रातिभासिकरूप्यसंबन्धान्, रूप्ये प्रपञ्चेच सद्ब्रह्मक्षण्यं सत्संब-
न्धात्सत्स्यात्; तसिन्नेवासद्ब्रह्मक्षण्यमसत्स्यात्; असत्संबन्धान्, असति सद्ब्रह्मक्षण्यमसत्स्यात्; अधि-
करणत्वेनासता संबन्धान्, रूप्यतन्मिमिथ्यात्वयोर्मिथ्यात्वे भ्रान्तिवाधव्यवस्था च न स्यात् । अनिर्वचनीय-
रजतादिज्ञानस्य समानाधिकरणप्रकारकतयाऽभ्रान्तत्वापरत्या मिथ्याभूतार्थविषयकतया भ्रान्तित्वं वक्त-
व्यम्, अमिथ्याविषयकतया च वाधत्वमिति वक्तव्यम्, उभयोरपि मिथ्याविषयकत्वे भ्रान्तिवाधव्य-
वस्थानुपपत्तेः स्पष्टत्वात् । किंच त्वदुक्तेन मिथ्यात्वोपेतधार्मिकत्वेन हेतुना साध्यस्य मिथ्यात्वमिथ्यात्व-
स्यापि प्रातिभासिकरूप्यसंबन्धात्प्रातिभासिकत्वापरत्या हेतोः प्रातिभासिकविषयकतया रूप्यज्ञानस्यैव
व्यवहारदशायामप्रामाण्यं च स्यात् । अपिच रूप्यमिथ्यात्वे मिथ्यात्वसाधनाय हेतुकृतस्य मिथ्यात्वोपे-
तधार्मिकत्वस्य मिथ्यात्वे घटरूपादिधर्मिणि घटादौ मिथ्याभूतत्वस्याभावेन मिथ्याभूतमिथ्यात्वोपेतध-
र्मिकत्वस्य हेतोर्घटरूपादौ सत्वान्मिथ्यात्वरूपसाध्यस्याभावाद्वाभिचारापरत्या सत्यभूतेतिविशेषणावश्यं-
भावाद्बिरोधश्च स्यात् । रूप्यगतमिथ्यात्वे पक्षीकृते सत्यभूतमिथ्यात्वोपेतधार्मिकत्वहेतुसिद्धार्थं सत्य-
त्वेनाङ्गीकृते रूप्यमिथ्यात्वे यदि मिथ्यात्वं साध्यते, तदा पक्षे न हेतुः स्यात् । तथाच हेतुसाध्ययोः
पक्षे सहावस्थानविरोध इति स्पष्ट एव । यत्तु—परस्परविरहरूपविरुद्धत्वगर्भायामप्युक्तव्याप्तौ स्वप्राव-
स्थायां दृष्टे कचिदधिकरणे व्यभिचार—इति, तन्न; विरहशब्देनात्रात्यन्ताभावविवक्षायां स्वप्रतीतयो-
र्गजतद्भ्रंसयोः परस्परात्यन्ताभावरूपत्वाभावेनोभयोरपि मिथ्यात्वेऽपि स्वप्रतीतगजतन्मिथ्यात्वयोरुभयो-
रप्यमिथ्यात्वेन गजस्यैव मिथ्यात्वेन गजे मिथ्यात्वस्य गजात्यन्ताभावगर्भतया सत्यत्वात् । तस्मान्मिथ्या-
त्वस्य मिथ्यात्वे प्रपञ्चसत्यत्वापात इति सुदृक्तमिति ध्येयम् । मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वेचेति । तद्देव ।
मिथ्यात्ववदेवेत्यर्थः । उभयथाऽपीति । सत्यत्वमिथ्यात्वलक्षणप्रकारद्वयेनापीत्यर्थः । नच—मिथ्यात्वस्य
सत्यत्वपक्षे नाद्वैतव्याघातस्तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वादिति—वाच्यम्; प्रपञ्चोपाधिकस्य रूप्यार्थप्रवृत्त्यनुपपत्त्या
भ्रमकालानिश्चितस्य च मिथ्यात्वस्य निरुपाधिकभ्रमकालानिश्चिताधिष्ठानब्रह्मात्रत्वायोगात्, भ्रमकाले
ब्रह्मणोनिश्चितत्वाभावेऽधिष्ठानानेश्रयायोगेन भ्रमस्यैवासंभवापत्तेः, तथाभूतब्रह्मणो मिथ्यात्वरूपत्वे जग-
न्मिथ्येति प्रतिज्ञाया जगद्ब्रह्मसंबन्धार्थकतया तस्यार्थस्य मां प्रत्यपि सिद्धत्वेन सिद्धसाधनाय । किंच वाध्य-

व्याघात—इतिचेन्न; मिथ्यात्वमिथ्यात्वेऽपि प्रपञ्चसत्यत्वानुपपत्तेः । तत्र हि विरुद्धयोर्धर्मयोरेकमि-

सिद्धिव्याख्या ।

त्वेन स्वीकृतं मिथ्यात्वं दृश्यं वा नवा, आद्ये दृश्यत्वादेर्मिथ्यात्व एव व्यभिचारः । ब्रह्मस्वरूपेऽव्याध्येऽपि मिथ्यात्वे दृश्यत्वस्य सत्त्वात् । न द्वितीयः; मिथ्यात्वस्यादृश्यत्वेऽनुमितिं प्रत्यविषयत्वेन विषयान्तरस्य चाभावेनानुमानवैयर्थ्यापत्तेः । ननु—मिथ्यात्वं ब्रह्मानतिरिक्तमेव, तत्र द्वितीयाभावोपलक्षितब्रह्मस्वरूपं, नतु निरुपाधिकं; नवा भ्रमकाले निश्चितमिति न पूर्वोक्तब्रह्मभेदायोगः नवा सिद्धसाधनमिति—चेन्न; उपलक्षणीभूतद्वितीयाभावस्य वाध्यत्वे जगन्मिथ्येत्युक्तेः वाध्यद्वितीयाभावोपलक्षितब्रह्मसंबन्धर्थः स्यात् । तथाच सिद्धसाधनम् । अवाध्यत्वेऽपि ब्रह्मानतिरिक्तत्वे उपलक्षणत्वायोगः, अतिरिक्तत्वे चाद्वैतज्ञानिः । किंचाप्रसिद्धस्योपलक्ष्यस्य प्रसिद्धमुपलक्षणं भवति, द्वितीयाभावरूपोपलक्षणं प्रत्युपलक्ष्यस्य शुद्धब्रह्मणो नित्यसिद्धत्वे न तत्प्रति तस्योपलक्षणत्वम् । नच—काकेन गृहगतसंस्थानविशेष इव प्रकाशमानब्रह्मगतधर्मान्तरमेव द्वितीयाभावेनोपलक्ष्यत इति—वाच्यम्; उपलक्षणकाले द्वितीयमात्राभावेन वैषम्यात् । अपिच ज्ञातस्यैवोपलक्षणत्वेन द्वितीयाभावस्याभावरूपोपलक्षणस्य ज्ञानार्थं तदधिकरणीभूतशुद्धब्रह्मज्ञानमावश्यकम् । तथाचोपलक्षणज्ञानात्प्रागेव ज्ञातं शुद्धं ब्रह्म प्रति न द्वितीयाभावस्योपलक्षणत्वं संभवति । सर्वदा प्रतीयमानत्वेनाङ्गीकृताविद्यायाः प्रतीतेस्तदधिकरणशुद्धब्रह्मस्फुरणं विनाऽसंभवेन तदर्थं शुद्धब्रह्मज्ञानस्यावश्यकत्वेन तद्वदेव उपलक्षणद्वैताभावज्ञानार्थमपि शुद्धब्रह्मस्फुरणस्यावश्यकत्वात् । तस्माद्बहुदोषप्रसक्तत्वान्मिथ्यात्वस्य सत्यत्वमपि न संभवतीति ध्येयम् । नच—मिथ्यात्वस्य सत्यत्वमिथ्यात्वाभ्यां दूषणं नित्यसमा जातिरिति—वाच्यम्; स्वव्याघातकोत्तरजातित्वेन तद्व्यवसायभावे जातित्वायोगात्, प्रत्युतास्माकमनुगुणत्वाच्च । तदुक्तम्—‘मिथ्यात्वस्य च मिथ्यात्वे मिथ्यात्वं वाधितं भवेत् । सत्यत्वस्य च सत्यत्वे सत्यत्वं स्थापितं भवेत् ॥’ इति । नच—विशेषोपलक्षणस्य सत्त्वे स्वव्याघातकत्वोत्तरत्वरूपसामान्यलक्षणासत्त्वमदोषः; तत्साधारणसामान्यलक्षणान्तरस्यापि संभवात्, ‘धर्मस्य तदतद्रूपविकल्पाणुपपत्तितः । धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वभङ्गो नित्यसमा भवे’दिति विशेषोपलक्षणपर्यालोचनया मिथ्यात्वं वाध्यमवाप्यं वेति विकल्प्य दूषणामिधानं नित्यसमाजातिरेव; मिथ्यात्वस्य वाध्यत्वे प्रपञ्चस्य मिथ्यात्ववैशिष्ट्यभङ्गात् अवाध्यत्वेऽपि प्रपञ्चान्तःप्रविष्टमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वासिद्ध्या सर्वप्रपञ्चमिथ्यात्वासिद्धेरिति पक्षद्वयेऽपि मिथ्यात्ववैशिष्ट्यभङ्गस्यावशिष्टत्वादिति—वाच्यम्; मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे प्रपञ्चमिथ्यात्ववैशिष्ट्यभङ्गदोषसत्त्वेऽपि मिथ्यात्वस्य सत्यत्वपक्षे तमनुक्त्वा मिथ्यात्वविशिष्टत्वमेवाङ्गीकृत्याद्वैतहानेरेयोक्तौ विशेषोपलक्षणस्याप्यभावादित्यभिप्रेत्योक्तम्—अद्वैतव्याघात इति । यदि चाद्वैत-

गौडब्रह्महान्दी (लघुचन्द्रिका) ।

मात् । तद्वदेवेति । यथा मिथ्यात्वसाधकमानं मिथ्यात्वे न प्रवर्तते, तथा प्रपञ्चेऽपीत्यर्थः । तत्रेदं बोध्यम्—

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेदोपाध्यायी ।

ज्ञातयोरिति । ज्ञानं तु संशयरूपं संभवतीति भावः । तद्विमृशितित्वेन ज्ञायमाननिष्ठं तद्विमृशितं मिथ्यात्वं स्वाध्यायविरुद्धत्वसंबन्धेन धर्मिणित्वेन ज्ञायमाननिष्ठस्य तद्विमृशितस्य सत्यत्वस्य स्वाधिकसत्ताकत्वस्य व्याप्यमिति नियमादित्यर्थः । यौद्धकल्पितप्रतिभासिकाभावप्रतियोगिनि ब्रह्मणि सत्यत्वस्य सर्वैरास्तिरेकपगमात् । एवंच ब्रह्मणि प्रतीयमानप्रपञ्चमिथ्यात्वस्य ब्रह्मणि प्रपञ्चभावपर्यवसितस्य मिथ्यात्वोपगमे स्वाध्यायविरुद्धत्वसंबन्धेन प्रपञ्चे मिथ्यालोपगमपर्यवसानात् तद्यथा-कसत्यत्वापत्तिरिति नापायापादकयोर्विरोधः पक्षभेदधेति भावः । अस्मिन् पक्षे—एकस्मिन् ब्रह्मणि प्रसक्तयोः प्रपञ्चतदभावयोरेकस्य प्रपञ्चभावस्य मिथ्यात्वे प्रपञ्चस्य सत्यत्वापत्तिरित्यखरबोध्यार्थः—इति केचित् । टीकाकारमते—

सिद्धिव्याख्या ।

हान्युद्भावनस्य बाधिततया विपर्ययपर्यवसानस्यावश्यकत्वेन मिथ्यात्ववैशिष्ट्यभङ्ग एव पर्यवसानाज्जा-
तित्वं दुर्वारम्, तदा तदुद्भावनस्यापसिद्धान्त एव तात्पर्यं, न मिथ्यात्ववैशिष्ट्यभङ्ग इति न जातित्वमि-
त्यपि द्रष्टव्यम् । प्रथमपक्षमादाय तत्रोक्तदोषोद्धारं प्रतिजानीते—नेति । मिथ्यात्वमिथ्यात्वेऽपीति ।
यदुक्तं—विरुद्धयोरैकस्मिन्धर्मिणि प्रसक्तयोर्धर्मयोरैकमिथ्यात्वेऽपरसत्यत्वं—इति, तद्दूयति—तत्र
हीति । एकनिषेध्यतावच्छेदकावच्छिन्नयोरेकस्यापरप्रतिष्ठापकतास्थलं दर्शयति—यथा परस्परेति ।

गौडब्रह्महानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

ययोर्विरुद्धयोरैकं मिथ्या तयोरैकापेक्षया अपरमधिकसत्ताकमित्येव नियमः, नतु विरुद्धयोः यन्मिथ्या तदपेक्षया

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

तु प्रथममिथ्यात्वमिथ्यात्वोपगमे स्वाश्रयविरुद्धत्वसंबन्धेन प्रथमनिष्ठत्वेन ज्ञाते मिथ्या मिथ्यात्वोपगमपर्यवसानात् तथाप-
कस्याधिकसत्ताकत्वस्य सत्यत्वे आपत्तिरिति—भाचः । अस्मिन् पक्षे—प्रथमरूपैकधर्मिणि प्रसक्तयोः व्यावहारिकयो-
र्मिथ्यात्वसत्यत्वयोर्मध्ये एकस्य मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे सत्यत्वस्य तात्त्विकलापतिरित्यक्षरार्थः । एकस्मिन् धर्मिणि ज्ञातयोर्द्व-
योर्मध्ये यस्य एकस्य मिथ्यात्वं ततोऽपरस्य सत्यत्वं अधिकसत्ताकत्वं वेति नार्थः; शुक्तिनिष्ठयोरजततदभावयोर्मध्ये रजतस्य-
कस्य मिथ्यात्वेऽपि ततोऽपरस्य तदभावस्य सिद्धान्ते सत्यत्वानुपगमेन प्रथमव्याप्तौ व्यभिचारात्, सिद्धान्ते रजताभावस्य
व्यावहारिकत्वेन पटादिवन्मिथ्यात्वेऽपि रजतस्याधिकसत्ताकलाभावेन द्वितीयव्याप्तावपि व्यभिचारात्, इत्यत एकपदमे-
कतरार्थकतया व्याचष्टे—एकतरमिथ्यात्व इति । अपरपदं चान्यतरार्थकतया व्याचष्टे—अन्यतरस्येति । शुक्तौ
रजततदभावयोः कस्यापि सत्यत्वानुपगमात् व्यभिचारोऽतः सत्यत्वपदमधिकसत्तापरतया व्याचष्टे—अधिकसत्तेति ।
उक्तरीत्या मिथ्यात्वमिथ्यात्वस्य सत्यत्वव्याप्तेरनुपगमे आपादकत्वासंबन्धाद्—नियमादिति । मिथ्यात्वसाधकशुक्ल-
नुमाने जाग्रति कथं मिथ्यात्वे सत्यत्वोपगमः? कथं वा प्रथमसत्यत्वापत्तिः? अतो व्याचष्टे—तद्द्वेवेतीति । यथा
प्रथममिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे प्रथमसत्यत्वापत्तिरूपतर्कणं प्रथममिथ्यात्वे मिथ्यात्वभावः सिद्ध इति बाधादेव मिथ्यात्वसा-
धकमानं न प्रवर्तते, तथा तत्रैव दृश्यत्वादिति हेतोः व्यभिचारेण प्रपञ्चे मिथ्यात्वसाधकमानं न प्रवर्तते इत्यर्थः ।
एवं मिथ्यात्वज्ञान्यं प्रथममिथ्यात्वं, सत्यत्वमिथ्यात्वान्यतरवत्, उपहितचित्तादात्म्यवत्वात्, शुक्तिरजतवत्, ब्रह्मव-
चेत्यनुमानेन प्रथममिथ्यात्वे सत्यत्वोपगमसंबन्धेनोक्तव्याप्तिवलात् प्रथमसत्यत्वापत्तिरिति भावः । मौलिकापरपदयोश्चक-
व्याख्यानबीजं स्फुटयितुमुक्तनियमं परिष्करोति—तत्रेदं बोध्यमित्यादिना । ययोरिति । मिथ्यात्वसमानाधिक-
रणं तद्धर्मिणि ज्ञातपरस्परविरुद्धोभयत्वं, तद्धर्मिणि स्वाश्रयैकापेक्षाधिकसत्ताकलाश्रयापरकं; यथा शुक्तौ रजतनिष्ठ-
मिथ्यात्वसमानाधिकरणं रजततदभावोभयत्वं स्वाश्रयरजताधिकसत्ताकलाश्रयरजताभावकमिति वा, परस्परविरुद्धोभयै-
कनिष्ठं मिथ्यात्वं, स्वसमानाधिकरणैकधर्मिज्ञातपरस्परविरुद्धोभयलाश्रयैकापेक्षाधिकसत्ताकलाश्रयापरकनिष्ठं, यथा
रजतमिति वा, यमिष्टमिथ्यात्वं, तद्धर्मिज्ञातपरस्परविरुद्धयदुभयैकद्विति, तत्तद्धर्मिणि तदुभयलाश्रयैकापेक्षाधिकसत्ताक-
तदुभयलाश्रयापरमिति वा, सामान्यव्याप्तिरित्यर्थः । एवंच केपाचिन्मते ब्रह्मणि प्रथमाभावरूपप्रथममिथ्यात्वनिष्ठमि-
थ्यात्वे प्रथमतदभावोभयलाश्रयप्रथमाभावाधिकसत्ताकप्रपञ्चकत्वं विपयीकुर्वाणा आपत्तिर्व्यावहारिकप्रथमाभावा-
धिकसत्तां प्रपञ्चस्य विपयीकरोति । नच—निरुक्तोभयलाश्रयव्यावहारिकप्रथमाधिकसत्तापरथमाभावे कुतो न विपय
इति—चाख्यम्; तत्रमिथ्यात्वस्योपगमे तद्विरुद्धपरमार्थिकत्वस्य विपयलासंबन्धात् । टीकाकारमतेन प्रथममि-
थ्यात्वनिष्ठमिथ्यात्वे प्रथममिथ्यात्वसत्यत्वोभयत्वाश्रयप्रथममिथ्यात्वाधिकसत्ताकप्रपञ्चसत्यत्वं विपयीकुर्वती आपत्तिः
प्रपञ्चसत्यत्वे पारमार्थिकत्वं विपयीकरोति, नतु तादृशोभयलाश्रयप्रथमनिष्ठव्यावहारिकसत्यत्वाधिकसत्तां पारमार्थिकत्व-
रूपं प्रथममिथ्यात्वे तत्र पारमार्थिकत्वस्योपगतमिथ्यात्वविरुद्धत्वात् इति भावः । यथाश्रुतनियमं दूयति—नत्विति ।
विरुद्धयोरिति । मिथ्यात्वं स्वाश्रयाधिकसत्ताकलाश्रयविरुद्धत्वात् इति भावः । यथाश्रुतनियमं दूयति—नत्विति । शुक्ति-
रूप्यमिथ्यात्वस्य व्यावहारिकत्वेन मिथ्यात्वेऽपि शुक्तिरूप्यनिष्ठप्रातिभासिकसत्यत्वस्य पारमार्थिकत्वाभावेन व्यभिचारा-
दित्यर्थः । शुक्तिरूप्यभावरूपस्य शुक्तिरूप्यमिथ्यात्वस्य व्यावहारिकत्वेन मिथ्यात्वेऽपि तदाश्रयविरुद्धे शुक्तिरूप्ये स्वाश्रये

ध्यात्वे अपरसत्त्वम्, यत्र मिथ्यात्वावच्छेदकमुभयवृत्ति न भवेत्; यथा परस्परविरहरूपयो रजतत्व-

सिद्धिमध्यास्या ।

आद्योदाहरणे 'शुक्ता रजतं नास्ती'ति निषेधे निषेध्यतावच्छेदकं रजतत्वं, तत्रैव 'रजतत्वाभात्रो नास्तीति' निषेधे रजतत्वाभावत्वं निषेध्यतावच्छेदकमिति निषेध्यतावच्छेदकभेदात्तदवच्छिन्नयोरन्यतरनिषेधेऽन्यतरसत्त्वमावश्यकम् । द्वितीयोदाहरणेऽपि यत्र रजतमिन्नत्वं, तत्र रजतत्वाभावः, यत्र रजतत्वं, तत्र रजतमिन्नत्वाभाव इति व्याप्तेः सत्त्वात् परस्परविरहव्यापकयोरपि रजतमिन्नत्वरजतत्वयोः शुक्तावेकस्य निषे-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अपरमधिकसत्ताकमिति नियमः, शुक्तिरूप्ये व्यावहारिकमिथ्यात्वयुक्ते तात्त्विकसत्त्वत्वापत्ते —इति । ननु परस्पर

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

शुक्तिरूप्याभावाधिकसत्त्वस्य विरहेण व्यभिचारादिति वार्थं । अत्रेदं बोध्यमित्यादिना निष्कयं तु, रजतनिष्ठमिथ्यात्वस्य रजततदभावेभयैकवृत्ते तदुभयैकरजताधिकसत्ताकतदुभयापररजताभावकत्वात् न व्यभिचार इति बोध्यं । प्रथमसत्त्वत्वापत्तौ इष्टापत्ति परिहरति मूले—उभयथाप्यद्वैतव्याघात इति । तथाच "सदेव सौम्येदमत्र शासीदेकमेव त्रान् द्वितीय"मिति, "नेह नानास्ति विचने"ति श्रुतिविरोध इति भावः । उक्तश्रुतिरूपप्रबलप्रमाणेन बाधादेव प्रथममिथ्यात्वे मिथ्यात्वापादकसत्त्वापाद्यकतकलापि मिथ्यात्वाभावो न सिद्ध्यति । एवञ्च मिथ्यात्वशून्यत्वरूपपक्षविशेषणयाधात् उक्तश्रुतिविरोधाच्च प्रथममिथ्यात्वपक्षकसत्त्वमिमिथ्यात्वान्यतरसाध्यकोपहिततादात्म्यहेतुकागुमानेनापि प्रथममिथ्यात्वे सत्त्वलोपगमासभवेन प्रत्युत उक्तश्रुतिसहकारेणोकागुमानेन प्रथममिथ्यात्वे मिथ्यात्वस्यैवोपगमसम्भवं इत्याशयेन समाधत्ते—न मिथ्यात्वमिमिथ्यात्वेऽपीति । प्रथमसत्त्वत्वानुपपत्तेरिति । प्रथमसत्त्वत्वापत्त्यसम्भवादिष्यं । यद्यपि प्रथममिथ्यात्वे उक्तीत्या मिथ्यात्वोपगमे तत्र दृश्यत्वहेतो व्यभिचाराभावेन प्रथममिथ्यात्वे इव प्रथमेऽपि मिथ्यात्वप्रादुर्भावकमुमानमुक्तश्रुतिश्च प्रवर्तते, तथापि तदुभय प्रथमसत्त्वत्वापत्तौ आपाद्यन्यतिरेकनिश्चयविधयातुकूलमेवेति । मिथ्यात्वमिथ्यात्वरूपापादके सत्त्वत्वरूपापाद्यव्यभिचारवारणयापादकविशेषणोपादाने प्रथममिथ्यात्वे पक्षे आपादकसिद्धिमाह—तद्वहीत्यादिना । तद्वदित्यन्तेन । गोत्वनिष्ठमिथ्यात्वे गजरूपधर्मिज्ञात गोत्वाश्वत्वरूपपरस्परविरहोभयैकवृत्तौ, तदुभयत्वाधययो गोत्वाश्वत्वयोर्द्वयोरपि गजरूपैकधर्मिणि प्रातीतिकतया, एकापेक्षयापरस्याधिकसत्ताकत्वाभावेन वा, गजरूपधर्मिणि गोत्वाश्वत्वोभयत्वाधयैकापेक्षाधिकसत्ताकापरकत्वाभावेन वाऽऽपादकप्रविष्टे व्यभिचार इति तद्धारणाय परस्परविरहोभयस्मिन् स्वावृत्तितद्धर्मिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतगोत्वत्वाश्वत्वत्वयोरसत्त्वेऽपि सत्सामान्यान्तर्गतगजत्वाभावव्याप्यत्वस्य सत्त्वेन तदवृत्तित्वाभावात् न व्यभिचार । रजततदभावेभयस्मिन्नु कस्यापि शुक्तिरूपधर्मिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्यासत्त्वात् तदवृत्तितत्सामान्यकत्वमस्तीति दृष्टान्तसिद्धिः । तादृशरजतत्वशुक्तित्वाभावव्याप्यत्वादीना रजताभावेऽसत्त्वेनोभयावृत्तित्वात् । यदपि—यदि तद्धर्मिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतरजतत्वस्य तदुभयैकदेशरजते सत्त्वेन रजताभावेऽपि तदुभयत्वावच्छेदेन तच्छून्यत्वाभावात् दृष्टान्तसिद्धिः, यदि तु तदुभयत्वसामान्याधिकरण्येन निरुक्तशून्यत्व निवेश्यते, तदा तदुभयत्वाधयरजताभावे तत्त्वत्वात् दृष्टान्तसिद्धिः । गोत्वाश्वत्वयोर्द्वयोरपि गोत्वत्वाश्वत्वत्वयोर्गजत्वाभावव्याप्यत्वस्य च सत्त्वेन तदुभयैकस्मिन् तच्छून्यत्वाभावात् न व्यभिचार—इति, तदपि प्रवरान्तरमस्तु, परन्तु 'यत्र मिथ्यात्वावच्छेदकमुभयवृत्ति न भवेदिति' मूलाक्षरस्वारस्याननुगुण, 'यथा गोत्वाश्वत्वयो'रित्यादिपङ्क्तयननुगुण चेति वक्ष्यते । पूर्वोक्ततु तदनुगुणमिति विशेषः । प्रकृते ब्रह्मणि प्रथमप्रथमाभावरूपतन्मिथ्यात्वयोर्द्वयोरपि ब्रह्मनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतदृश्यत्वादीना सत्त्वात् प्रथमतदभावोभयस्मिन् उक्तविशेषणस्यासत्त्वेन तस्यापादकस्य प्रथमाभावमिथ्यात्वादीं असत्त्वानोक्तप्रथमसत्त्वत्वघटितापाद्यकापत्तिरिति समुदायार्थः । एव प्रथममिथ्यात्वनिष्ठमिथ्यात्वस्य प्रथमे प्रसक्तव्यावहारिकमिथ्यात्वसत्त्वोभयैकतादृशोभयस्य प्रथमनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वात् तदुभयैकमिथ्यात्वाधिकसत्ताकतदुभयापरसत्त्वत्वकलापत्तिरिति बोध्यम् । अक्षरार्थस्तु, तत्र हि तत्रैव धर्मिणि । यत्र मि-

तदभावयोः शुक्तौ, यथा वा परस्परविरहव्यापकयो रजतभिन्नत्वरजतत्वयोः तत्रैव; तत्र निषेध्यता-
यच्छेदकभेदनियमात्, प्रकृते तु निषेध्यतायच्छेदकमेकमेव दृश्यत्यादि, यथा गोत्वाश्वत्वयोरैकस्मिन्
गजे निषेधे गजत्वात्यन्ताभावव्याप्यत्वं निषेध्यतायच्छेदकमुभयोस्तुल्यमिति नैकतरनिषेधे अन्यत-
रसत्त्वं तद्वत् । यथाच सत्यत्वमिध्यात्वयोर्न परस्परविरहरूपत्वम्, नवा परस्परविरहव्यापकत्वम्,

सिद्धिव्याख्या ।

धेऽन्यस्य सत्त्वं पूर्ववन्निषेध्यतायच्छेदकभेदादित्यर्थः । प्रकृते त्वेकनिषेध्यतायच्छेदकावच्छिन्नत्वात् नैकतर-
निषेधेऽन्यतरसत्वमित्याह—प्रकृतेत्विति । तादृशस्यलमुदाहरति—यथा गोत्वेति । तद्वदिति । निषे-
ध्यतायच्छेदकदृश्यत्वावच्छिन्नत्वेनैकतरनिषेधेऽन्यतरसत्वमित्यर्थः । ननु—गोत्वाश्वत्वयोः परस्परविरह-
रूपत्वाभावादेकनिषेध्यतायच्छेदकावच्छिन्नत्वसंभवेनोक्तदोषाभावेऽपि परस्परविरहरूपयोः सत्यत्वमिध्या-
त्वयोस्तदसंभवेनोक्तदोषस्तदवश्य एवेत्याशङ्क्याह—यथा चेति । ततश्च गोत्वाश्वत्वयोरिवैकनिषेध्यता-
यच्छेदकावच्छिन्नत्वं तद्वदेवान्यतरनिषेधेऽन्यतरासत्त्वं चोपपद्यत इति भावः । यद्वा—सत्यत्वमिध्यात्वयोः
परस्परविरहरूपत्वमेव, मिध्यात्वं च वेदादिप्रपञ्चसमसत्ताकम् । एवंच न तात्त्विकाद्वैतहानिः; नापि सिद्ध-
साधनं; त्वन्मते प्रपञ्चे स्वसमानसत्ताकमिध्यात्वासिद्धेः । नच—प्रपञ्चमिध्यात्वं प्रपञ्चसमसत्ताकमि-
त्यङ्गीकुर्वता भवता प्रपञ्चव्यावहारिकमित्यङ्गीकृतं, सत्यत्वं तु न व्यावहारिकमित्यङ्गीकर्तुं शक्यते;
तथासति तयोस्तुल्यसत्ताकत्वप्रयुक्तविरोधापत्तेः, इष्टाप्रतावन्यतरस्यैव सत्त्वापत्त्योभयसत्त्वासंभवापत्तेः,
अस्तिचोभयसत्वम्, एवंच तदविरोधेनैवोपपादनीयम्, अविरोधश्च सत्यत्वस्य प्रातिभासिकत्वेन वा
संभवति, पारमार्थिकत्वेन वा, प्रातिभासिकत्वं च त्वयैव नेष्यत इति तत्पारमार्थिकत्वं वञ्जलेपायितमि-
ति—वाच्यम्; मिध्यात्वस्य व्यावहारिकस्य काल्पनिकसत्यत्वेन सहविरोधाभावात्काल्पनिकस्य मिध्या-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

विरहरूपयोः परस्परविरहव्यापकयोश्चैकमिध्यात्वे अपरस्याधिकसत्ता आवश्यकी । अन्यथा समसत्ताकत्वे तयोः सहा-
वस्थानं न स्यात् । तथाच गोत्वाश्वत्वयोः समानाधिकरणप्रातीतिकयोः परस्परविरहव्यापकाभावात् समसत्ताकत्वसंभ-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

ध्यात्वेति । यन्निष्ठाभावप्रतियोगितैल्यर्थः । उभयवृत्ति न भवेदिति । मिध्याविरुद्धयदुभयवृत्ति न भवेदित्यर्थः ।
तत्र स्वाश्रिततद्धर्मिण्युपपत्तियोगितायच्छेदकसामान्यकत्वं विशेषणं देयमिति भावः । दृष्टान्ते एतदुपपादयति—
यथेति । परस्परविरहरूपयोरिति । एकस्मिन्नेकस्याभावेऽपरसत्त्वस्यावश्यकत्वेनेति शेषः । नन्वेवं प्रतियोग्य-
भावयोरित्येवास्तु, किं विरुद्धधर्मयोरित्यनेनोक्तविशेषणोपादानेन वा ? तावत्तव गोत्वाश्वत्वयोर्व्यभिचारवारणस्य प्रपञ्च-
सत्यत्वतात्त्विकत्वापत्तेश्च वारणसंभवात् गोत्वाश्वत्वयोर्मिध्यात्वसत्त्वत्वयोश्च परस्परं प्रतियोग्यभावानात्मकत्वात् इत्यत
आह—यथावेति । परस्परविरहव्यापकयो रजतभिन्नत्वरजतत्वयोरिति । अनयोः परस्परभावरूपत्वानुगमे
तत्रापि रजतभिन्नत्वविरहव्यापकस्य रजतत्वस्य विरहे व्याप्यरजतभिन्नत्वविरहाभावस्य रजतत्वविरहव्यापकस्य रजतभिन्न-
त्वस्य विरहे व्याप्यरजतत्वविरहाभावस्य चावश्यकत्वेनैकस्मिन् धर्मिणि रजतभिन्नत्वरजतत्वयोः एकस्याभावेऽपरसत्त्व-
स्यावश्यकत्वादिति भावः । एवं च अनयोः संग्रहेण न्यूनतापरिहाराय विरुद्धधर्मयोरित्युक्तौ गोत्वाश्वत्वयोः व्यभिचार-
वारणयोक्तविशेषणोपादानमावश्यकमिति भावः । तत्रैव तद्धर्मिणि ज्ञातयोर्विरुद्धयोरेव । अत हेतुमाह—तत्रेति ।
तादृशविरुद्धयोरित्यर्थः—भेदनियमादिति । एकस्मिन् धर्मिणि तादृशविरुद्धयोः प्रत्येकभावद्वयासंभवादिति भावः ।
असंबंधाभावेऽपरसत्त्वस्यावश्यकत्वं हेतुः । तत्र च परस्परविरहरूपत्वं परस्परविरहव्यापकत्वं वा प्रकृते मिध्यात्वसत्त्वत्वयो-
र्मिध्यात्वस्य स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वरूपत्वात् सत्त्वत्वस्य काल्पयामाश्वत्वरूपत्वात् अनयोश्च न परस्परभावरू-
पत्वं, न वा परस्परविरहव्यापकत्वं; तुच्छे उक्तमिध्यात्वोक्तसत्त्वत्वयोर्द्वयोरपि विरहात्, किंतु मिथोविरुद्धत्वमात्रं;
शुक्तिरजतादी मिध्याभूते सत्त्वलाभावात्, ब्रह्मणि तस्यै मिध्यात्वाभावादिति । परन्तु शुक्तिरजतादिमिध्यात्वस्यापि

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

चेऽपि प्रपञ्चगतयोः सत्यत्वमिध्यात्वयोरुक्तविरहत्वादिभावाच्च समसत्त्वेत्यत आह—यथेति । येन प्रकारेणेत्यर्थः । तथा स प्रकारः । उपपादितं सत्त्वासत्त्वे भधिकृत्य ज्ञापितम् । यथाच सत्त्वासत्त्वयोः परस्पराभावत्वं नास्ति, प्रपञ्चे तयोरेकासत्त्वेऽप्यपरासत्त्वादिति तथोक्तं प्रथममिध्यात्वे; तथा सत्यत्वमिध्यात्वयोरपि तन्न, तुच्छे द्वयोः

लघुचन्द्रिकाया चिट्टेशोपाध्यायी ।

मिध्यात्वोपगमे गजे गोलाश्वत्वयोरिव शुक्तिरजतादां मिध्यात्वसत्यत्वयोरपि प्रत्येकमभावद्वयसत्त्वेन तदुभयसाधारणान्यतरत्वधर्मोक्त्वाच्चप्रतियोगिताकैकसामान्याभावसत्त्वेन . च गोलाश्वलोभयस्मिन् गजरूपधर्मिपटितोक्तविशेषविरहेण गोलादिनिष्ठमिध्यात्वे आपादकविरहेण व्यभिचारस्येव मिध्यात्वसत्यत्वोभयस्मिन् शुक्तिरजतादिधर्मिपटितोक्तविशेषणविरहेण मिध्यात्वनिष्ठमिध्यात्वे आपादकविरहेणोक्तापत्तेरपि नावकाशः । एवं ब्रह्मणि प्रपञ्चाभावमिध्यात्वेऽपि प्रपञ्चसत्यत्वापत्तेर्नावकाश इत्यवधेयम् । ननु गोत्वत्वाश्वत्वयोर्गजरूपधर्मिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकयोः प्रत्येकं गोत्वाश्वत्वोभयावृत्तित्वात्तदुभयैकगोत्वादिश्रुतिमिध्यात्वे गजे गोत्वाद्यधिकसत्ताकाश्वत्वादिकत्वाभावेन व्यभिचारः । नच—गोत्वात्वादेः गोत्वाश्वत्वोभयत्वाप्रयुक्तगोत्वश्रुतित्वात् कथं तदुभयावृत्तित्वमिति—वाच्यम् ; रजतत्वे शुक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदके रजततद्भावोभयत्वाप्रयुक्तरजतश्रुतित्वात् रजततद्भावोभयैकरजतनिष्ठमिध्यात्वे आपादकाभावेन दृष्टान्तासिद्धिरिति विरुद्धोभयनिष्ठैकाधिकरणताकत्वाभावरूपस्वावृत्तित्वस्यैव तद्धर्मिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदके निवेद्यतया गोत्वत्वादेर्गोत्वाश्वत्वोभयनिष्ठैकाधिकरणताकत्वाभावेन व्यभिचारस्य दुर्गतरत्वात्—इत्याशङ्क्य सामान्यपदैयोजनं व्यस्यन् गजनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकसामान्यान्तःपातिनि गजत्वाभावव्याप्यत्वे गोत्वाश्वलोभयश्रुतित्वात् व्यभिचार इत्याह—यथा गोत्वाश्वत्वयोरिति । प्रपञ्चतद्भावयोस्तु ब्रह्मनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकमेकं दृश्यत्वं ब्रह्मनिष्ठत्वादिकमस्ति, मिध्यात्वसत्यत्वयोस्तु प्रपञ्चनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकमेकं तदुभयान्यतरत्वादिकमस्तीति पक्षे आपादकाभावान्न प्रपञ्चसत्यत्वापत्तिरिति ध्येयम् । यथापादके तद्धर्मिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतामान्यशून्यत्वं विरुद्धोभयत्वाप्रथे प्रवेद्यते, तदा गोत्वाश्वत्वयोः प्रत्येकमपि गोत्वत्वस्याश्वत्वत्वस्य च तादृशस्य सत्त्वेन तत्सामान्यशून्यत्वस्याभावेन व्यभिचारशङ्कानुदायदेतत्पक्षिकावृत्तिरित एतत्पक्षधनुगुणं तद्विशेषणमित्युक्तम् । ननु—सत्यत्वमिध्यात्वयोः परस्परविरहरूपत्वे परस्परविरहव्यापकत्वे वा प्रपञ्चमिध्यात्वमिध्यात्वे प्रपञ्चसत्यत्वापत्तिः, अतः तद्धारणाय 'यथाचेति' प्रथेन तयोस्तादृशाभाव उपपादित इत्युक्तम् । तत्र न युक्तम् ; तद्धर्मिज्ञातपरस्परविरहद्वयदुभयैकश्रुतिधर्मिभ्याम्, तन्न तद्धर्मिणि तदुभयत्वाश्रयैकपक्षेयाधिकसत्ताकतदुभयत्वाध्यापरकमिति व्याप्तौ गोत्वाश्वत्वोभयैकश्रुतिगोत्वादिश्रुतिमिध्यात्वे गजे गोत्वाद्यधिकसत्ताकाश्वत्वादिकत्वाभावेन व्यभिचारेणोक्तापत्तेरसंभवात्, परस्परविरहरूपत्वपरस्परविरहव्यापकत्वान्यतरत्वस्य स्वावृत्त्येकधर्मिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकसामान्यकत्वपर्यवसितस्य परस्परविरुद्धोभयस्मिन्नापादकघटके निवेशेन तद्धारणे तु, उक्तव्याप्तेरप्रयोजकत्वशङ्कया दुर्मिधयतयोकापत्तिर्षुट्टेवेत्याशङ्कोक्ताप्रयोजकत्वशङ्कां वारयन् उक्तापत्तिं घट्टयावा 'यथाचेति' ग्रन्थमवतारयति—नन्विति । चेति । परस्परविरुद्धयोरेकधर्मिणि इति शेषः । अप्रयोजकत्वं निरस्यति—अन्यथेति । उक्तयोरेकधर्मिणि मिध्यात्वेऽपि अपरस्याधिकसत्ताप्रपगमे इत्यर्थः । समानसत्ताकत्वे उपगन्तव्य इति शेषः । तयोः परस्परविरहव्यापकयोः । सहावस्थानं एकधर्मिणि एकदेशकालावच्छेदे विरोधिताघटकसंबन्धेन वर्तमानत्वं न स्यात् । समसत्ताकयोर्भावाभावयोर्व्यापकविरहव्याप्ययोश्च विरोधादित्यर्थः । ननु—अस्त्वेवं रजततद्भावयोः, मिध्यात्वसत्यत्वयोस्तु गोत्वाश्वत्वयोः परस्परविरुद्धमात्रयोः गजे प्रातीतिकत्वेन समसत्ताकयोरिव प्रपञ्चे व्यावहारिकत्वेन समसत्ताकत्वसुचितं इत्याशङ्क्य तयोर्वैषम्यमाह—तथाचेति । गोत्वाश्वत्वयोरिति । परस्परविरुद्धयोरपीति शेषः । समानाधिकरणप्रातीतिकयोः गजरूपैकधर्मिप्रतिभासमात्रकालस्याधिगोः । समसत्ताकत्वेऽयं हेतुः—परस्परविरहत्वाद्यभावादिति । अविरोधादिति शेषः । प्रपञ्चगतयोः तन्न व्यावहारिकत्वेनाभ्युपेतयोः । सत्यत्वमिध्यात्वयोरिति । मिध्यात्वाभावमिध्यात्वयोरित्यर्थः । मिध्यात्वाभावरूपसत्यत्वस्यैति पूर्वगूलपक्षेः । समसत्तेति । प्रपञ्चे इत्यादिः । समसत्ताकभावाभावयोर्विरोधादिति भावः । तस्मात् प्रपञ्चे मिध्यात्वमिध्यात्वे सत्यत्वस्याधिकसत्ताकत्वापरिदुर्वारिति योध्यम् । आह्वेति । सत्यत्वमिध्यात्वयोः परस्परविरहरूपत्वाद्यभावावित्यादिः । ननु—सत्तासत्ययोः परस्परविरहरूपत्वाद्यभावः पूर्वमुपपादितः, न तु सत्यत्वमिध्यात्वयोः इत्यतो व्या-

१ शुच्छस्वीकर्तृमात्राभिप्रायेण दम् । एतेन—शुच्छस्वीकर्तृमते शुच्छे प्रत्येकासत्ताभावादित्दिसगत्तमिति न्यायवहारुरीकिः परस्ता ।

गौडप्रज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

प्रत्येकासत्त्वादिति भावः । ननु—तथापि परस्परभावव्याप्यात्वात्तयोर्भाव्यहारिकयोर्न सामानाधिकरण्यम् । किंच मिथ्यात्वाभाव्यरूपं सत्यत्वमित्यस्य द्वितीयमिथ्यात्वोक्तिदोषे स्वयमेवोक्तत्वात् परस्परविरहत्वमप्यस्येय, एवं तुच्छा-

लघुचन्द्रिकाया चिट्टलेशोपाध्यायी ।

चष्टे-यथेतीति । प्रकारः युक्तिः । नास्तीति । परस्परभावयोरैकसिद्धिर्धर्मिणि एकासत्त्वेऽपरसत्त्वानियमात्, इह तु तत्रियमभद्रादिलाह—प्रपञ्च इति । तत् परस्परभाव्यरूपत्वादि । इह तत्रियमभद्रमाह—तुच्छे इति । द्वयोः सत्यत्वमिथ्यात्वयोः । प्रत्येकासत्त्वादिति । प्रत्येकाभाव्यसत्त्वेनैकसत्त्वेऽप्युपासत्त्वादित्यर्थः । सदसत्त्वानधिकरणत्वं मिथ्यात्वमिति मते निकालावाप्यत्वं अनवच्छिन्नो वाधाभावः, सत्यत्वं तु तदभावो वाप्यत्वं, तथासत्त्वाभावप्रतियोगित्वेन ज्ञायमानत्वं भावरूपपरमानाश्रये शुद्धे ब्रह्मणि कदापि नास्ति, तुच्छे तु सदास्ति, प्रातिभासिकरजतादौ तु शुक्तमाद्यधिष्ठानतत्त्वात्साक्षात्कारोत्तरं, व्यावहारिके तु ब्रह्मसाक्षात्कारात्पूर्वं परोक्षवाधेन, उत्तरं तु अपरोक्षवाधेनास्ति; सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वं असात्त्वं, तदनधिकरणत्वं सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वं, तच्च सत्तादारम्यपर्ययमिति । एवं च वाप्यत्वविशिष्टं सत्तादारम्यं सत्तादारम्यविशिष्टं वाप्यत्वं वा मिथ्यात्वं । एतच्छरीरे निरुक्तसत्त्वलाभायस्य वाप्यत्वरूपस्य प्रवेशेऽपि वाप्यत्वसामान्यासत्त्वान्ताभाव्यरूपं सत्यत्वं वाप्यत्वघटितविशिष्टरूपमिथ्यात्वस्याभाव्यरूपविशेषाभावात्तत्त्वं तदघटितं च । इमे हि सत्यत्वमिथ्यात्वे ब्रह्मप्रपञ्चयोः परस्परव्यभिचारिणी, तुच्छे च परस्परव्यापके । पूर्वमूढं तु प्रतिपन्नोपाधौ कैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वं इति मताभिप्रायेण । अतएव तन्मातृशेष एवोक्तमिथ्यात्वाभाव्यरूपसत्यत्वस्यैक्युक्तपदोपादानमित्याशयः । ननु—सत्यत्वमिथ्यात्वयोः परस्परविरहत्वपरस्परविरहव्यापकत्वयोः प्रपञ्चसत्त्वत्वापचयतारभयातिराकृतत्वास्तुनः तदवलम्बनेनाशङ्का परस्परविरहत्वस्येऽपीत्यनेन मूलकृतोऽसङ्गता इत्याशयस्य परस्परविरहव्यापकत्वपक्षावलम्बनेनोक्तमूलाशङ्का सङ्गमयति—ननु तथापीति । परस्परैति । व्यावहारिकमिथ्यात्वे व्यावहारिकसत्त्वत्वाभाव्यव्याप्यत्वस्य, व्यावहारिकसत्त्वत्वं च व्यावहारिकमिथ्यात्वाभाव्यव्याप्यत्वस्य निश्चयात् व्यावहारिकसत्त्वत्वमिथ्यात्वयोः सामानाधिकरण्यं । स्वेनैव प्रतिबन्धात्तत्त्वज्ञानं न भवतीत्यर्थः । अत एतदन्यथायुपपत्त्या प्रपञ्चवृत्तित्वेन ज्ञायमानमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वमभ्युपगच्छता प्रपञ्चवृत्तित्वेन ज्ञायमानसत्यत्वस्य पारमार्थिकत्वं चाच्यम् । तस्य ब्रह्मज्ञानात्पूर्वं व्यवहारकाले वाधाभावेन प्रातिभासिकत्वासंभवात्, गोदाश्रवणोस्तु व्यावहारिकयोरेव परस्परभावव्याप्यत्वं; तयोस्तु न गजरूपैकधर्मिवृत्तित्वज्ञानं, किंतु प्रातिभासिकयोरेव । तयोस्तु न परस्परविरोध इति गजे तयोरेकस्य मिथ्यात्वे नापरस्य सत्त्वत्वापत्तिरिति शङ्काशयः । ननु—परस्परभावव्याप्यत्वेन गृहीतयोः प्रपञ्चरूपैकधर्मिवृत्तित्वज्ञानं यदि भवेत्, तर्हि तदन्यथायुपपत्त्या प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे प्रपञ्चे सत्यत्वस्य पारमार्थिकत्वापत्तिः स्यात्, तदेव न; तद्ब्रह्मभावव्याप्यत्वेन गृहीतधर्मप्रकारकज्ञानत्वतद्ब्रह्मप्रकारैकधर्मिविशिष्टव्येकज्ञानत्वरूपप्रतियथ्यप्रतिबन्धकतावच्छेदकाकाण्ठतत्त्वेन स्वप्रतिबन्धत्वात् । नच—उक्तज्ञानस्य संशयरूपत्वात् प्रतिबन्धकचेति—वाच्यम्; सति कोटिद्वयमाने संशयत्वं, संशयत्वे कोटिद्वयमानमित्यन्योन्याश्रयात् । कोटिद्वयमानव्याप्यत्वज्ञाननाशोत्तरं च संशयोपगमात् । अन्यथा परस्परतेजकताकल्पनापत्त्या गौरवात् । भावद्वयोर्कोटिकसंशयायुपगमाच्च । एवं च परस्परविरहव्याप्यत्वापक्षे व्यावहारिकसत्त्वत्वमिथ्यात्वयोः प्रपञ्चे एकमिथ्यात्वेऽपरसत्त्वत्वापत्तिर्न संभवति । मूलपरस्परविरहव्यवस्थापदस्य प्रसिद्धार्थतायुपपत्तिश्च इत्यत आह—किंचेति । मिथ्यात्वेति । प्रतिपन्नोपाधौ कैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेत्यर्थः । एतच्च असङ्गमयमिति वृत्तिमादाय तुच्छेऽप्यस्तीति न तल्लैतदभाव्यरूपसत्यत्वत्वाभावानुपपत्तिः । सत्यत्वमिति । इदं च शुद्धे ब्रह्मण्येव, तद्रूपत्वात् पारमार्थिकमस्ति, प्रपञ्चे आरोपितं, अनयोश्च सत्यत्वमिथ्यात्वयोः प्रपञ्चे ज्ञानं संशयरूपं । नच—उक्तरीत्याऽन्योन्याश्रयादिदोषात् कथं तत्संभव ? इति—वाच्यम्; भावाभावकोटिकस्य संशयस्यानुपपत्तित्वेन एककोटिज्ञानप्रतिबन्धकतायां कोऽन्यन्तरे साधारणधर्मवत्तत्त्वज्ञानतदधीनकोऽन्यन्तरोपस्थित्यादेरुत्तेजकत्वोपगमात्, प्रामाणिकतया गौरवसादोपत्त्वात् । एवं च परस्परविरहरूपैकसत्यत्वमिथ्यात्वयोः प्रपञ्चरूपैकधर्मिणि संशयविषययोरैकमिथ्यात्वेऽपर सत्त्वत्वापत्तिरिति भावः ।

श्रीः ॥ न्यूनतामज्ञाय परस्परविरहव्यापकत्वपक्षेऽप्युपापत्तिशङ्कां सङ्गमयितुं सत्यत्वमिथ्यात्वयोः परस्परविरहव्यापकत्वमाह—तुच्छास्वीकर्तुमते इति । यद्यपि प्रतिपन्नोपाधौत्यादि मिथ्यात्वस्य तुच्छत्वाप्यारम्भात्तदभावपरसत्त्वस्य

१ पतेन—सत्यत्वमिथ्यात्वयोः परस्परविरहव्यापकत्वं नास्तीति कुत्रापि न प्रतिपादितमिति प्रागुपपादितमिति वचनं निरुक्तमिति वचनं पराहतम् ॥ २ अथ च सदसदिलक्षणत्वादिरूपमिथ्यात्वसत्यत्वयोरेव परस्परविरहव्यवस्था निराकृत्य इति च पूर्वापरविरोधो ग्रन्थश्रुतामिति तादृशविरोधापादानं न्यायभास्करवृत्ता कुट्टित्वेन केवलमादिप्यरोति ॥

तथोपपादितमधस्तात् । परस्परविरहरूपत्वेऽपि विषमसत्ताकयोरविरोधात्, व्यावहारिकमिथ्यात्वेन

सिद्धिव्याख्या ।

त्वस्य व्यावहारिकसत्यत्वेन विरोधाभावाच्चेत्यभिप्रेत्याह—परस्परविरहरूपत्वेपीत्यादिना काल्पनिक-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

स्वीकर्तृमते परस्परविरहव्यापकत्वमप्यस्ति, तत्राह—परस्परविरहरूपत्वेति । परस्परविरहात्मकत्वे परस्परविरह-
व्यापकत्वे परस्परविरहव्याप्यत्वे चेत्यर्थः; परस्परविरहेण रूपणं यस्मेति व्युत्पत्तेः परस्परविरहस्य रूपणं यस्मा-
दिति व्युत्पत्तेश्च व्यापकव्याप्ययोरपि रूपपदेन लाभसंभवात् । ननु—प्रपञ्चे सत्यत्वं मिथ्यात्वविषमसत्ताकमपि
सात्त्विकमेव; अन्यथा 'सत्यं चानृतं च सत्यमभव' इत्यादिश्रुतौ सत्यस्य ब्रह्मणः प्रातीतिकसत्यत्वाध्रयाकाशादिप्र-
पञ्चे शुक्तिरूप्यादौ च कारणवोक्तैरनुत्पदं विनापि संभवेन तद्यर्थत्वापत्तेः, शुक्तिरूप्यादिव्यावृत्तसत्यत्वस्य सत्य-

लघुचन्द्रिकाया विडुलेशोपाध्यायी ।

शुद्धेऽपि संभवादुक्तसत्यत्वमिथ्यात्वयोः परस्परविरहव्यापकत्वं तुच्छस्वीकारेऽप्युपपद्यते; तथाप्युक्तिमिथ्यात्वे प्रतिपन्नोपाधि-
घटकप्रतिपत्तेरसन्नशून्यमिति विकल्पाव्यवृत्तिव्यावृत्तेन स्वप्रकारकधीत्वेन निवेशे परस्परविरहव्यापकत्वासंभवेन तद्वदितमि-
थ्यात्वस्य ब्रह्मणोश्च तुच्छेऽपि विरहेण सत्यत्वव्यवहारापत्तिरतस्तुच्छास्वीकर्तृमते इत्युक्तं । इदं तु चोद्ध्यं—नेयं पङ्क्तिः प्रति-
पन्नोपाधीत्यादिमिथ्यात्वतद्भावरूपसत्यत्वयोः परस्परविरहव्यापकत्वपरा; परस्परविरहलानाम्भान्तयोरेव पौनरुक्त्यभयेन
तस्य वक्ष्यन्तीति । अत एव परस्परविरहस्य व्यापकत्वं तद्वेदविशेषितं; अन्यथा परस्परविरहत्वयोरपि तत्सत्येन तदुक्ते-
व्यर्थत्वापत्तेः । अत एव पूर्वं मूले 'यथा परस्परविरहरूपयोः रजततदभावयोः शुक्तौ, यथा वा परस्परविरहव्यापकयोः रज-
तमिन्नलरजतत्वयोस्तत्रैवेति' पृथगुदाहरणोक्तिः सन्नच्छते, किंतु प्रथमनिष्कावाध्याय्यरूपसत्यत्व—वाध्यत्वविशिष्टसदात्म्यरू-
पमिथ्यात्वयोः परस्परविरहव्यापकत्वपरा; तत्र तुच्छे तयोः प्रत्येकं विरहाभ्यां व्यापकताभङ्गः स्यादिति तुच्छास्वीकर्तृमते
इत्युक्तम् । परस्परविरहव्यापकत्वमप्यस्तीति । तथाच तद्विकिष्टयुक्तौ तद्विरहव्यापकत्वेन गृहीतधर्मवताज्ञानस्या-
विरोधित्वात्तथा गृहीतयोरपि उक्तसत्यत्वमिथ्यात्वयोः प्रपञ्चे ज्ञानसंभवात्तयोरेकस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे प्रपञ्चे
सत्यत्वविरहव्यापकमिथ्यात्वविरहपर्यवसितेऽप्युपगते व्याप्यस्य सत्यत्वविरहस्याभावः सत्यत्वरूप आवश्यक इति प्रपञ्चे
सत्यत्वापत्तिः । सा चोक्तिरीत्या सत्यत्वस्य पारमार्थिकत्वापत्तिपर्यवसितेत्यवतारिकाभिप्रायः । रूपणं ज्ञापनं । अनयाऽव-
तारिकया प्रकाशितां परस्परविरहरूपत्वेऽपीत्यनेन पुनरुत्पापितां प्रपञ्चेतत्वापत्तिं परिहरति मूले—विषमसत्ताकयोर-
विरोधादिति । उक्तत्रिविधपरस्परविरहरूपयोरित्यादिः । अयमभिप्रायः—एकस्मिन् धर्मिणि प्रसक्तयोः विरुक्तवि-
विधिविरुद्धधर्मयोरेकमिथ्यात्वेऽपरस्य सत्यत्वं अधिकसत्ताकत्वमिति वा न नियमः, किंतु तादृशयोरेकस्यैकधर्मिणि यत्सत्ता-
कत्वमपरस्य तदन्यसत्ताकत्वरूपं विषमसत्ताकत्वमित्येव; यथा शुक्तौ रजतरजतरयोः प्रातिभासिकत्वे रजताभावरजतमिध्र-
त्वयोः व्यावहारिकत्वं; यथा वा गवाश्वयोः गोत्वाश्वत्वयोर्व्यावहारिकत्वेऽथत्वगोत्वयोः प्रातिभासिकत्वं । यस्तु तस्तु—
परस्परविरहव्याप्यत्वेन गृहीतयोः व्यावहारिकयोस्तयोरेकस्मिन्नैकदा ज्ञानं गजे तु तयोः प्रातिभासिकत्वेन समसत्ताकयोरपि
संभवः; तयोरुक्तत्रिविधस्यापि विरोधस्याभावादिति । ननु—प्रपञ्चे प्रसक्तयोर्मिथ्यात्वसत्यत्वयोर्मध्ये मिथ्यात्वसंबन्ध-
मिथ्यात्वोपगमे व्यावहारिकसत्ताकत्वोपगमे पर्यवसानात् सत्यत्वस्यापरस्य तदन्यसत्ताकत्वं उक्तव्याप्तिशलात् वाच्यम्;
तच्च प्रातिभासिकसत्ताकत्वपर्यवमेव संभवति; न तु पारमार्थिकसत्ताकत्वपर्यवमेव; ब्रह्मार्थस्यापारमार्थिकत्वेनाद्वैतहान्यप्रसङ्गात् ।
एवंच व्यावहारिकेत्यादिपक्षे प्रपञ्चसत्यत्वस्य प्रातिभासिकत्वकथनं व्यर्थम्, एवमुक्तिरीत्या प्रपञ्चसत्यत्वस्य प्रातिभासिकस-
त्वापहारस्यासत्त्वतद्भावपरत्वं, यथाश्रुते प्रतीयमानं सुतरां, इत्यादाश्च तां पङ्क्तिमवतारयति—ननु प्रपञ्च इति ।
प्रातिभासिकत्वे उक्तव्याप्यशक्तैः ताविकत्वमेवेति कुत इत्यत आह—अन्यथेति । प्रातिभासिकं चेदित्यर्थः । सत्य-
मिति । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्युक्तमिति ब्रह्म, सत्यं व्यावहारिकाकाशादिप्रपञ्चरूपेण । अनृतं प्रातिभासिकरजतरादि-
रूपेण । अभावात् अविद्यावशात् व्यवर्तत, तद्विद्यतां पदानमिति शुलभः । सत्यस्य द्वितीयसत्यपदान्यर्थः । प्रातीतिक-
सत्यत्वाधयेति । शुक्तिरूप्यादिसाधारणेत्यादिः । आवादादीत्यादिना शुक्तिरूप्यं प्राहम् । प्रातीतिकसत्यत्वाधये आवा-
दादिप्रपञ्चे शुक्तिरूप्यादौ चेति पाठः सुगमः । अनृतपदं विनापीति । प्रपञ्चे प्रातिभासिकत्वलोपगमे सत्यपदं तारणा-
त्सत्यत्वाधयपरं वाच्यम्; तथाच तैमैव प्रातिभासिकरजतरादेरपि संभवेऽनृतपदं व्यर्थमिति भावः । स्वयमेव तारणार्थं नमाह—
शुक्तिरूप्यव्यावृत्तसत्यत्वस्येति । तच्च प्रकृते व्यावहारिकमिथ्यात्वे विषमसत्ताकत्वमेवोपैति सत्यपदं मुन्यमर्पादानां भवपीति

व्यावहारिकसत्यत्वापहारेऽपि काल्पनिकसत्यत्वानपहारात्, तार्किकमतसिद्धसंयोगतदभावयत्

सिद्धिव्याख्या ।

सत्यत्वानपहारादित्यन्तेन । ननु—विपमसत्ताके सत्यत्वमिध्यात्वे किं रूप्येऽङ्गीक्रियते, किं वा जगति, नाद्यः; शुक्तिरूप्यमिध्यात्वं तात्विकमित्यग्रे उक्तत्वेन तद्विरोधात् । नान्त्यः; विपमसत्ताकयोस्तयोः प्रपञ्चे त्वयाऽनङ्गीकारात्, अत्रैव सत्यत्वमिध्यात्वे प्रपञ्चसमसत्ताके इत्युक्तत्वाच्च । तथासत्यप्रातिभासिकत्वेनाङ्गीकृतस्य प्रपञ्चसत्यत्वस्य व्यावहारिकमिध्यात्वयुक्तस्य तात्विकत्वापचेर्दुर्वारत्वाद्येत्याशङ्क्याह—तार्किकमतेति । नचाद्यपक्षे शुक्तिरूप्यमिध्यात्वं तात्विकमित्यग्रेतनप्रत्यविरोधः; तत्र तात्विकपदस्य प्रातिभासिकत्वनिराकरणार्थप्रयोजनकस्य व्यावहारिकत्वपरत्वात् । नच द्वितीयपक्षे विपमसत्तयोस्तयोः प्रपञ्चे त्वयानङ्गीकारादित्युक्तं युक्तं; प्रपञ्चकाल्पनिकमिध्यात्वस्य व्यावहारिकसत्यत्वस्य चास्माभिरूप्यभ्युपगमात् । नच—अत्रैव सत्यत्वमिध्यात्वे प्रपञ्चसमसत्ताके इत्युक्तत्वात्तद्विरोध इति—वाच्यम्; तदुक्तं प्रपञ्चस्यैव सत्यत्वमिध्यात्वयोरपि पारमार्थिकत्वं नेत्यभिप्रायकतयाऽविरोधात् । तथाचसत्यप्रातिभासि-

गौडब्रह्मज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

पदेन ग्रहणे तु शुक्तिरूप्यादिग्राहकत्वेनानुत्पदं सायंकमिति नद्वैतहानेः उदारः, तत्राह—व्यावहारिकेति । व्यावहारिकसत्यत्वेति । प्रातीतिकान्यसत्यत्वेत्यर्थः । काल्पनिकेति । प्रातीतिकेत्यर्थः । शुक्तिरूप्यादौ व्यावहारिकस्य मिध्यात्वस्य प्रातीतिकस्य सत्यत्वस्य च दृष्टत्वेन प्रपञ्चेऽपि तादृशे ते कल्पन्ते, शुक्तिरूप्यादाविव प्रपञ्चे मिध्यात्वाज्ञानेन सत्यत्वस्योत्पत्तेरिव प्रपञ्चे मिध्यात्वप्रमया तादृशाज्ञानतत्कार्यसत्यत्वयोरुच्छेदस्य स्वीकारात् ब्रह्म-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

योभ्यम् । अतइति । एतावतापि प्रपञ्चे पारमार्थिकसत्यत्वानिराकरणादित्यर्थः । अद्वैतहानेः पूर्वापक्षिताया इति शेषः । मूले—व्यावहारिकमिध्यात्वेनेति । प्रपञ्चमिध्यात्वस्य मिध्यात्वोपगमे घटादिवत् ब्रह्मज्ञानात्पूर्वभावधेन व्यापकत्वेनोपगम्येन प्रपञ्चमिध्यात्वेनेत्यर्थः । व्यावहारिकसत्यत्वस्य सत्यत्वव्यावहारिकत्वस्य । अपहारेऽपि इति । विपमसत्ताकत्वघटितव्याप्तिवलात् । नच—विरुद्धयोरैक्यैकस्मिन् यत्सत्ताकत्वमपरस्य तदन्यसत्ताकत्वमिति हि व्याप्तिः, एवं च प्रपञ्चे मिध्यात्वस्य व्यावहारिकत्वे सत्यत्वस्य तदन्यासत्तास्तु; व्यावहारिकत्वाभावः कुत इति ?—वाच्यम्; एकस्य यत्सत्ताकत्वं अपरस्य तत्सत्ताविरहविशिष्टस्य तदन्यसत्तावत्वस्य त्रिविधान्यतमसत्तावत्वस्य वा तत्सत्ताविरहत्वमात्रस्यैव वा व्याप्तौ प्रवेशादिति भावः । तथापि प्रपञ्चसत्यत्वस्य तात्विकत्वसंभवे प्रातीतिकत्वं कुतः ? इत्यतो व्याप्ये टीकायां—प्रातीतिकान्यसत्यत्वेत्यर्थ इति । अयंभावः—प्रपञ्चसत्यत्वस्य व्यावहारिकत्वं व्यवहारकालाभावात्, तस्यापहारे व्यवहारकालाभावात्, तस्मिन् सति वाध्यत्वसामान्याभावरूपं सत्यत्वमपि न संभवति; प्रतीतिकालाभावात् सति वाध्यत्व-रूपं प्रतीतिकत्वं संभवतीति । कल्पना नार्थापत्तिः, प्रामाणिकत्वापत्तेः, अतो व्याप्ये—प्रातीतिकेत्यर्थः । मूलेऽनपहारादिति । अपहाराभावेन विपमसत्ताकत्वघटितव्याप्त्यक्षतेर्द्वैतहानिपूर्वपक्षनिरासादित्यर्थः । न चैवं—उक्तश्रुतौ अनुत्पदवैयर्थ्यापत्तिरिति—वाच्यम्; सत्यपदस्य प्रातीतिकसत्यत्वाप्रपरत्वग्राहकतया तत्सार्थक्यसंभवात्, सत्यपदस्य व्यवहारकालाभावात्परत्वे अनुत्पदसार्थक्यस्यानुपदं षड्यमागत्वाच्च । किञ्च यन्निष्ठमिध्यात्वं व्यावहारिकं तन्निष्ठसत्यत्वं प्रातीतिकं इतिव्याप्यन्तरेणापि प्रपञ्चनिष्ठमिध्यात्वस्य व्यावहारिकत्वात् प्रपञ्चनिष्ठं सत्यत्वं प्रातीतिकमिति वक्षुसुक्तव्याप्यन्तरग्राहकं दृष्टान्तमाह—शुक्तिरूप्यादाविति । व्यावहारिकस्य मिध्यात्वस्येति । प्रातीतिके शुक्तिरूप्ये व्यावहारिकसाधारणव्यावहारिकरजतवस्त्रेव व्यावहारिकमिध्यात्वस्य स्वीकर्तुं शक्यत्वात्, ब्रह्मज्ञानात्पूर्वं शुक्तिरूप्यं न मिथ्येति व्यवहाराभावात्, शुक्तिरूप्यं मिथ्येति व्यवहारस्य च सत्त्वादिति भावः । तादृशे व्यावहारिकप्रातीतिके । ते मिध्यात्वसत्यत्वे । प्रपञ्चगतसत्यत्वे प्रातीतिकत्वव्यापकयोस्तूलाज्ञानोपादानकत्वब्रह्मज्ञानपूर्वभावज्ञानोच्छेद्यत्वयोरभावात् प्रातीतिकत्वस्याप्यभाव इत्याशङ्क्योक्तव्यापकविरहः प्रपञ्चसत्यत्वे नास्तीत्याह—शुक्तिरूप्यादाविति । उत्यतेरिवेतीवकारान्तरेण यत् यत्प्रकारकाज्ञानकार्यं, तत् समानविशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानोच्छेयमिति व्याप्यन्तरं सूचितं, तत्फलमाह—प्रपञ्चे मिध्यात्वप्रमयेति । स्वीकारादिति । एतन्नन्वेदहेतुकं प्रपञ्चगतसत्यत्वं प्रातीतिकं, ब्रह्मप्रमाण्यप्रमावाभ्यत्वात्, शुक्तिरूप्यगत-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

सत्यत्वस्यारोपद्वन्द्वमिध्यात्वाज्ञानस्य तद्देतुतास्वीकारे सत्यत्वस्य तत्संसर्गस्य च प्रतीयमानस्योत्पत्तिः तादृशाज्ञानाधीना स्वीकार्याः; शुक्तिवाज्ञानाधीनेव शुक्तिवाभाष्यतत्संसर्गोत्पत्तिः, यत्र सत्यत्वारोपस्तज्जनकाज्ञानस्य तद्देतुत्वस्वीकारे तु पूर्वसिद्धस्याधिष्ठानगतस्य सत्यत्वस्य संसर्गमात्रोत्पत्तिस्तादृशाज्ञानाधीना स्वीकार्येति लाघवम् । तस्माच्छुक्तिरूप्यादिनिष्ठस्य सत्यत्वस्य ब्रह्मप्रमान्याध्यायत्वात् प्रातीतिकत्वेऽपि प्रपञ्चनिष्ठस्य सत्यत्वस्य ब्रह्मप्रमायाध्यायत्वाद्यहारिकत्वमेव युक्तमित्यादाह व्यावहारिकयोरेव सत्यत्वमिध्यात्वयोरविरोधं सदृष्टान्तमाह—संयोगेत्यादि । यथा गोत्वतदभावादिस्यले सामान्यतो दृष्टोऽपि विरोधः संयोगतदभावादिस्यले एकावच्छेदेनैव स्वीक्रियते तार्किकादिभिः, तथा सत्यत्वमिध्यात्वयोः परस्परविरहादिरूपयोरविरोधोऽस्माभिः स्वीक्रियते; प्रमाणस्य तेषामिधासाकमपि सत्त्वात् ।

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

ज्ञानमित्येवैतल्यः । स्वीक्रियते इति । अतएव उच्यते लाघवादेवेति हेतुत्रान्वेति । ननु—प्रपञ्चे मिध्यात्वादिज्ञाननिवर्त्यत्वेनानुभवसिद्धानि मिध्यात्वाद्यज्ञानानि क्लृप्तान्येव, तेषां च अज्ञानत्वेन स्वसमानधर्मिकस्वप्रकारविपरीतप्रकारकाध्यासे एकहेतुत्वमेव मयापि स्वीक्रियत इति क्व गौरवं इत्याशङ्क्य तत्पक्षे गौरवान्तरमाह—किञ्चेति । यत्र धाकाशादीं सत्यत्वस्येति । ननु एतत्पक्षेऽपि ब्रह्मनिष्ठसत्यत्वस्य संसर्ग एव प्रपञ्चे मिध्यात्वाज्ञानादुत्पद्यतां, ननु सत्यत्वमपि इत्यत आह—शुक्तिवाज्ञानाधीनेवेति । शुक्तौ इत्यादिः । शुक्तिवाभावस्योत्पत्त्यनङ्गीकारे शुक्तिवाभाष्यस्य रजतत्वेव प्रत्यक्षत्वं न स्यात् । किञ्चैवं रजतस्यापि शुक्तौ संसर्ग एवाध्यस्यतां, न तु स्वरूपेण रजतमपीति संसर्गातिरिक्तप्रपञ्चस्यानप्यस्तया ब्रह्मवत्सलत्वापत्तिः, न च—बाधात्र सत्यतेति—चाच्यम्; बाधस्यापि संसर्गविषयकत्वसंभवात् । एतेन प्रत्यक्षविरोधोऽप्यपास्तः । तस्मात् सकलप्रपञ्चमिध्यात्वसिद्धान्ते 'रजतं पदामी' खनुभव'श्रेदं रजत'मिति बाधसंरक्षणार्थं तदुत्पादकाज्ञानं, तत्र स्वविषयीभूताधिष्ठानस्य तद्विग्रहधर्मस्य च संसर्गोत्पादकं, तादृशाधिष्ठाने च तत्पूर्वसिद्धस्य तदधिकसत्ताकस्य तद्धर्मस्य संसर्गोत्पादकं यथा, तथा मूलाज्ञानं स्वविषयीभूते ब्रह्मणि प्रपञ्चं देहेन्द्रियादिरूपं तादात्म्येन तद्धर्मगौरवान्धत्वादिसंसर्गं च युगपदुत्पादयत् देहादिप्रपञ्चे ब्रह्मणस्तादात्म्यं ब्रह्मधर्मनित्यत्वसत्यत्वादिसंसर्गं चोत्पादयति । प्रपञ्चस्यान्यत्राप्रसिद्धस्योत्पत्तिरावयिका, इतरेषां तु प्रसिद्धत्वात् संसर्गोत्पत्तिरेव । प्रपञ्चे मिध्यात्वानित्यत्वाद्यज्ञानं तु न प्रपञ्चोत्पादकं, न वा ब्रह्मविषयकं; अतो न ब्रह्मधर्मनित्यत्वसत्यत्वादिसंसर्गं जनयितुमीष्टे । अतः स्वधर्मिणि स्वप्रकारविपरीतधर्मरूपसत्यत्वनित्यत्वादीनां पूर्वनिव जनयति । अतएव शुक्तौ शुक्लज्ञानजनयानां शुक्तिवाभावादीनां प्रत्यक्षत्वं, शुक्तौ शुक्लज्ञानस्य रज्जुसर्पादुत्पादकत्वात् तद्धर्मभयजनकत्वसंसर्गध्यासः, रजतजनकशुक्लज्ञाने रज्जोरविषयत्वात् न शुक्तिरजते रज्जुधर्मवत्कत्वादिसंसर्गारोपः, न वा रज्जौ रजततद्धर्मसंसर्गयोर्ध्यासः । घटे मिध्यात्वाज्ञानात्घटे सत्यत्वस्य घटे च नित्यत्वस्याध्यासात्परितः स्वधर्मिणि इति; स्वप्रकारविपरीतधर्मप्रकारेतिचोक्तम् । यद्यपि ब्रह्माज्ञानेन प्रपञ्चे ब्रह्मधर्मसत्यत्वसंसर्गाध्यासे, प्रपञ्चमिध्यात्वाज्ञानेन प्रपञ्चेऽप्यसत्यत्वसंसर्गयोर्ध्यासे वा, प्रपञ्चे दाञ्जद्वैराग्यासंभवकले न विशेषः; तथापि दृष्टानुरोधित्वात्कल्पनाया उक्तनियमद्वयं स्वीकृत्य लाघवमुक्तं । ननु शुक्लज्ञानेन स्योत्पादितरजते स्वविषयशुक्लीदमंशनिष्ठस्य व्यावहारिकसत्यत्वस्य संसर्गोऽप्यस्यते, एवं च शुक्तिरजतस्यापि व्यावहारिकमेव सत्यत्वं स्यात्; यदि अध्यस्यमानसंसर्गस्य प्रातीतिकत्वात् संसृष्टरूपेण सत्यत्वस्यापि प्रातीतिकत्वमित्युच्यते, तदा शुक्लज्ञानजन्यरजतात्थ्यस्य स्वविषयनिष्ठसत्यत्वसंसर्गवत् तत् संसृष्टसत्यत्ववच ब्रह्माज्ञानजन्यप्रपञ्चाध्यस्य स्वविषयब्रह्मनिष्ठसत्यत्वसंसर्गस्य तत्संसृष्टसत्यत्वस्य च प्रातीतिकत्वानुमानमाशङ्क्य ब्रह्मप्रमान्यप्रमायाध्यायत्वाध्यासिना निरन्तितुं प्रपञ्चसत्यत्वरूपपक्षे ब्रह्मप्रमायात्राध्यायत्वाद्युपाध्यायत्वाध्यासोपाधेः साधनाभ्यापकत्वं घटयन् प्रपञ्चसत्यत्वस्य व्यावहारिकत्वमुपसंहरति—तस्मादिति । ब्रह्मप्रमायाध्यायत्वात् तन्मात्राध्यायत्वात् । व्यावहारिकत्वमेव युक्तमिति । तथाच समसत्ताकभावाभावयोर्विरोधात् परस्परभावरूपमिध्यात्वसत्यत्वयोर्व्यावहारिकयोरेकस्मिन् प्रपञ्चेऽवस्थानासंभवेनोच्यते लाघवात् प्रपञ्चे सत्यत्वस्य व्यावहारिकत्वसिद्धौ तद्विरोधात् मिध्यात्वस्य व्यावहारिकत्वासंभवात् ब्रह्मन्यत्वेनापारमार्थिकत्वात् प्रातिभासिकत्वात्पत्या प्रपञ्चसत्यत्वात्पत्या अद्वैतहानिनादावस्थमिति शङ्कामिप्रभयः । ननु संयोगतदभावयोरेकस्मिन् वृक्षे 'मूले वृक्षः कपिसंयोगी नामि इति प्रतीतिवलात् समुच्चयाभ्युपगमेऽपि प्रपञ्चे सत्यत्वमिध्यात्वयोः कथं समुच्चयाभ्युपगमः इत्याशङ्क्याह—यथा गोत्वतदभावादिस्यले इति । गोत्वाभावाद् गोत्वाद्यधिकरणश्रुतित्वाभावदर्शनेन निधीयमानोऽप्यभावावच्छेदेन स्वप्रतियोग्यधिकरणश्रुतित्वाभावरूपो विरोधः, कृष्णसंयोगाभावे कृष्णसंयोगवद्भूतिलस्यविरोधेन व्याप्य श्रुतित्वाभावलावच्छेदेनैवेति निधीयते; अन्वयाप्यश्रुतिकृष्णसंयोगाभावलावच्छेदे तु एकदेशकालावच्छेदेन स्वप्रतियोगिमदश्रुतिलरूप एव स्वीक्रियते निधीयते, ननु स्वप्रतियोगिमदश्रुतित्वासाधनाभ्यावरूप इति

सत्यत्वमिथ्यात्वयोः समुच्चयाभ्युपगमाच्च । एकस्य साधकेन अपरस्य बाध्यत्वं विपमसत्ताकत्वे

सिद्धिव्याख्या ।

कत्वेनाङ्गीकृतस्य प्रपञ्चस्य व्यावहारिकमिथ्यात्वयुक्तस्य तार्किकमतसिद्धिसंयोगतदभावदृष्टान्तेन समुच्चये

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

नचैवं—अभेदोपादाना भेदकल्पनेत्यादिरूपा भेदाभेदयोर्भिन्नसत्ताप्रतिपादनपरा भामती विरुद्धेत्, सामानाधिकरण्य-प्रत्ययबलात्तयो समानसत्ताकत्वस्यैव युक्तत्वादिति—वाच्यम्; संभवप्राचुर्यात् भामत्यां तथोक्तत्वात् । समसत्ताकयो-रपि भावाभावयो स्वभावविरोध इत्युक्तमेवेति भाव । ननु यत्र मिथ्यात्वावच्छेदक नोभयवृत्ति, तत्राप्येकमि-थ्यात्वे अपरस्याधिकसत्तायां का युक्तिः ? तत्राह—एकसाधकेनेत्यादि । प्रयोजकं व्याप्यम् । ययोर्विरुद्धयोरैकस्य

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

यथैतत् । **अविरोधः** उक्तविरोधद्वयस्याप्यभाव एकदेशकालावच्छेदेनैकधर्मिभूतित्व । **अस्माभिः** खनिष्ठसत्यत्वमिथ्यात्व-सहितप्रपञ्चमिथ्यात्ववादिभि । तादृशविरोधमुपमृष्टैव दृश्यसामान्ये मिथ्यात्वस्य श्रुत्यनुमानाभ्या साधनात् । **प्रमाणस्ये-**ति । सत्यत्वमिथ्यात्वयो प्रपञ्चनिष्ठपरस्पररामकखान्यूनसत्ताकाभावघटितमिथ्यात्व शब्दती श्रुत्यनुमाने एव ब्रह्मप्रामाण्य-व्यावहारिकयो सत्यत्वमिथ्यात्वयो प्रपञ्चसमुच्चयेन प्रमाणे इति भाव । अनवाचस्पलप्रत्ययविरोध शङ्कते—**न-चैवमिति । अभेदोपादानाभेदकल्पनेति ।** “तस्मान्नेदाभेदयोरन्यतरस्मिन्नवहेयेऽभेदोपादानैव भेदकल्पना, न भेदो-पादानाऽभेदकल्पनेति युक्त, मिथ्यमानतन्त्रत्वात् भेदस्य, मिथ्यमानाना च प्रत्येकमेकत्वात् । एकाभोवे चानाश्रयस्य भेदस्यायो-गात्, एकस्य च भेदानधीनत्वात्, नायमयमिति च भेदग्रहस्य प्रतियोगिग्रहापेक्षत्वात् अभेदोपादानैवानिर्वचनीयभेदकल्प-नेति साप्रत, तथाच श्रुति मृत्तिकेत्येवसत्यम्” इतिहि पूर्वोत्तरसदर्थम् । **तदुपरिकल्पतरुः**—“विरोधादन्वतरवाधेऽयमेदो-बाध्य” इति सौगतमतमाशङ्क्याह—**अभेदोपादानेति** । भेद धर्मिप्रतियोगिनोर्व्यासज्य घटते, उत प्रतियोगिनमपेक्ष्य धर्मिण्येव, आद्ये धर्मिप्रतियोगिने प्रत्येकवर्त्यकत्वापेक्ष्युक्त्वा द्वितीये धर्म्यैक्यापेक्षेत्याह—**एकाभावेचेति** । तत्र सत्तायामभेदापेक्षत्वात् भेदस्य, स एकाभेदेऽप्यस्त्व इत्यथ । प्रतीतावपि भेदस्यैवाभेदापेक्षेत्याह—**नायमिति** । मृत्तिकेति श्रुति कारणमेवसत्यमित्याह **अतोऽत्यन्ताभेदपरेतिसहिततद्ग्रन्थ** । तत्र **अभेदः** एकत्व, तस्य भेदनिरेपसताया पूर्वसि-द्धस्योपादान, अधिसत्ताकत्वेन ग्रहण अपेक्षण यस्या भेदकल्पनाया सा तथा । अभेद सत्यत्वात् भेदप्रयोजकत्वाचोपादेय भेदस्तु कल्पितत्वात् अभेदप्रयोज्यत्वाच्च हेय इत्यथ । यथा नीलो घट इत्यत्रैकस्मिन्नेव घटे नीलत्वघटत्वरूपोपाधिभेदात् भेद कल्प्यते । अत सामानाधिकरण्यप्रत्यय । घटो घट इति तु न प्रत्यय, उपाधिभेदस्याप्यभावेनोपधेये भेदस्याहृते । नैव वचिन्नेदोपादानाभेदकरपना, गवाश्वयो भेदे सत्यपि तत्र केनाप्युपाधिनाऽभेदस्य कल्पनाविरहादिति न गौरश्च इति सामानाधिकरण्यप्रत्यय । यद्यपि भिन्नयोरपि वृक्षायोरभेदप्रभो जायते, एव सामानाधिकरण्यप्रत्ययोऽपि, तथापि भेदस्यापेक्षारूपोपादान नास्ति, अभेदज्ञानपूर्वकमेव सर्वत्र भेदज्ञानानभ्युपगमादित्यथ । **सामानाधिकरण्येति** । नीलो घट इत्यादिप्रत्ययाना व्यावहारिकप्रमात्वानुरोधादित्यथ । **संभवप्राचुर्यादिति** । प्रायोविपमसत्ताकयोरेव भावाभावयो समुच्चय, वचित्तु समसत्ताकयोरेपीत्यर्थ । **स्वप्नघदिति** । स्वाप्तिकगजतदभावयोरिवेत्यर्थ । **ननु** श्रुतिकल्प्यतदभावयो शुक्तौ विपमसत्ताकत्व, सत्यत्वमिथ्यात्वयोस्तु प्रपञ्चे समसत्ताकत्व, तत्वेन विशेषेण इत्याशङ्क्यां श्रुतिकल्प्यतदभावयो परस्परविरहहृत्वेन शुक्तौ निषेध्यात्वावच्छेदकस्य रजतत्वस्य तदुभयावृत्तित्वेन शुक्तौ रूप्याधिकसत्ताकत्व तदभावस्य । प्र-पञ्चमसत्यत्वमिथ्यात्वयोस्तु परस्परविरहरूपत्वामायेन निषेध्यात्वावच्छेदक दृश्यत्वादेस्तदुभयवृत्तित्वेन तयो समसत्तात्व व्यावहारि-कत्वेनेति विशेषस्य प्रदर्शितत्वात्, । **एकसाधकेनेति** पद्धत्या विपमसत्ताकत्वयोरुत्कान्तरवचन व्यर्थमित्याराज्ञाप्रयोज-कत्वशङ्कया ता पद्धिमवतारयति—**नन्विति** । यत्र शुक्तौ प्रसक्तयो रूप्यतदभावयो । **मिथ्यात्वावच्छेदकं** उपलब्धि-निष्ठाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदक रजतत्व रजताभावत्व वा, **नोभयवृत्ति** न रजततदभावोभयवृत्ति, **एकस्य** रजतस्य मिथ्यात्वेऽपरस्य रजताभावस्याधिकसत्तायां रजतीयप्रतिभासिक् सत्ताधिकव्यावहारिकसत्ताया **या युक्तिः** अनुपगतायां यो दोष इत्यर्थ । **अत्रावतरणेऽधिकसत्तायामित्युक्त्वा**, अवतार्यमूलस्य विपमसत्ताकत्वे इत्यस्य एकस्यापरापक्षया अधिकसत्ता कत्वे इत्यर्थ इति सूचितम् । **मूले**—एकसाधकेनेत्यस्य एकस्मिन् धर्मिणीत्यादि । **वाप्यत्वात्मादरूपसत्ताया** नित्यत्वात् तत्रयो जस्योपेक्षेणानिरतो व्यावच्छे—**प्रयोजकं** व्याप्यमिति । **अविच्छेदयो** द्वयोरेकतापक नापरस्य नापर, एव युक्तिरप्य-तदभावयोरैकसाधकेन अपरस्य बाध्यत्व रजमुपगततदभावयोर्विपमसत्ताकत्वे न प्रयोजकमनो व्यावच्छे—**ययोर्विच्छेदयो-**

प्रयोजकम्, यथा शुक्तिरूप्यतदभावयोः । एकवाधकवाध्यत्वं च समसत्ताकत्वे प्रयोजकम्, यथा

सिद्धिव्याख्या ।

विरोधाभावाद्वावहारिकत्वमेवेति न कोऽपि दोष इति भावः । एकवाधकवाध्यत्वंचेति । नच—

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

साधकं ज्ञानमपरस्य बाधकं तयोर्भिन्नसत्ताकत्वनियमः, 'यदि तयोर्भिन्नसत्ताकत्वं न स्यात्, तदा बाध्यबाधक-
धीविपयत्वं न स्यात् शुक्तिरूप्ययोरिवे'ति हेतूच्छित्तिप्रसङ्ग एव विपक्षे बाधकः । अथवा ननु—मिथ्यात्वाव-
च्छेदकस्योभयावृत्तित्वेऽप्येकमिथ्यात्वे अपरस्याधिकसत्ता मास्तु; विरुद्धयोरैकत्र प्रसक्तयोरेभयावृत्तिरूपेणैकस्य मिथ्या-
त्वे अपरस्याधिकसत्तेति नियमाभावात्, गजे प्रसक्तयोगोत्वाश्वत्वयोरत्र गत्वत्वं नास्ति अत्राश्वत्वं नास्तीति प्रत्येकरूपेण
निषेधेऽपि समसत्ताकत्वात्, तत्राह—एकवाधकेति । तथाचोक्तनियमाभावेऽपि यत् यद्वाधकधीविपयः तत्
तदधिकसत्ताकमिति नियमोऽस्त्येव । एकसाधकेनापरस्य वाध्यत्वमुभयावृत्तिरूपेणैवैस्वभिप्रायेणोभयवृत्ति न

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

रिति —एकस्य यस्य यस्मिन् धर्मिणि । साधकं ग्राहकमानं । अपरस्य यस्य बाधकं यद्दर्मिणि स्वप्रयोजकाज्ञान-
निवृत्तिसहितनिवृत्तिप्रयोजकं । यस्मिन् धर्मिणि ययोर्भिन्नसत्ताकत्वनियमः; तस्य तत्सत्ताधिकसत्ताकत्वनियमः । प्रथमय-
त्तदो रजताभावोऽर्थः । ग्राहकप्रमाणं 'नेदं रजत'मिति ज्ञानं, तज्जनकं 'इयं शुक्ति'रिति ज्ञानं च द्वितीययत्तदोरर्थस्य शुक्तौ
रजतस्योपादानाज्ञाननिवृत्तिसहितनिवृत्तिप्रयोजकं, रजताभावश्च शुक्तौ रजतसत्ताधिकसत्ताक इति नियमसङ्गतिः । अयत्त-
रणोक्ताप्रयोजकत्वशङ्कावारणायानुक्कलतर्कमाह—यदीति । तयोर्भिन्नसत्ताकत्वं रजताभावस्य शुक्तौ रजतसत्ताधि-
कसत्ताकत्वं, न स्यात्, तदा शुक्तौ बाध्यबाधकधीविपयत्वं रजतबाधकधीविपयत्वं, रजतबाधकधीजन्यधीविपयत्वं
वा न स्यात् इत्यर्थः । अत्र यस्य यद्दर्मिणि यत्सत्ताधिकसत्ताकत्वाभावः, तस्य तद्दर्मिणि तद्ग्राहकधीविपयलाभाव इति
व्याप्तिरुपश्लिष्टा; तद्ग्राहकं दृष्टान्तमाह—शुक्तिरूप्ययोरिवेति । क्रमिकत्रमविपययोरित्यादिः । द्वितीये स्वप्रथमसत्ता-
धिकसत्ताविरुद्धवति प्रथमबाधकधीविपयलाभाव इत्यर्थः । हेतूच्छित्तिप्रसङ्गः । शुक्तिनिष्ठे रजताभावरूपपक्षे शुक्तौ
रजतबाधकधीविपयत्वरूपहेत्वभावावृत्तिरूपस्पर्कः विपक्षे शुक्तौ रजतसत्ताधिकसत्ताकत्वरूपसाध्याभावोपगमे बाधकः सन्
स्वसद्गुणोक्तहेतुकानुमानेनोक्तपक्षे उक्तसाध्यसाधक इत्यर्थः । ननु मिथ्यात्वावच्छेदकस्योभयावृत्तित्वेऽप्येकमिथ्या-
त्वेऽपरस्य अधिकसत्तायां का शुक्तिरिववृत्तारिका न युक्ता; विरुद्धयोरैकत्र प्रसक्तौ उभयावृत्तिरूपेणैकमिथ्यात्वेऽपरस्या-
धिकसत्तेति नियमस्यैव तत्र युक्तित्वात् इत्याशङ्क्य व्यभिचारेणोक्तनियमत्पण्डनेनावृत्तारिकान्तरमाह—अथवेति ।
मिथ्यात्वावच्छेदकस्य शुक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य रजतत्वस्य । उभयावृत्तित्वेऽपि रजततदभा-
वोभयावृत्तित्वेऽपि एकस्य रजतस्य मिथ्यात्वे अपरस्य रजताभावस्य अधिकसत्ता रजतीयप्रातिभासिकसत्ता-
पेधयाऽधिका व्यावहारिकी सत्ता मास्तु न स्वीक्रियते । ननु तथागिन्यात् सा स्वीकार्या इत्याशङ्क्य नेत्याह—
विरुद्धयोरिति । नियमाभावे व्यभिचारेहेतुमाह—गजे प्रसक्तयोरिति । समसत्ताकत्वादिति । प्रातिभासि-
कत्वेनेत्यादिः । तथाच गजे गोत्वाश्वत्वयोः प्रत्येकरूपेण निषेधेऽपि परस्परधिकसत्ताविरुद्धाव्यभिचार इति भावः । अर्थ-
ग्रन्थो न पूर्वाकाशज्ञानग्रन्थस्य पूर्वाकाशविशेषणोपादानेनोक्तव्यभिचारमुद्बलोकनियमपरत्वं व्यवस्थापयति, किंतु नियमान्तरप-
रमित्याह—तथाचेति । यदिति । शुक्तौ रजताभावो रजतबाधकधीविपयो रजतसत्ताधिकसत्ताधिकश्च भवति; गो-
त्वाश्वत्वे तु गजे न परस्परबाधकधीविरयौ इति तयोः तत्र समसत्ताकत्वेऽपि न व्यभिचार इति भावः । एवं चेद्व्याप्तिः
पूर्वज्ञानग्रन्थेऽभिप्रेता, तर्हि तत्रित्तराकरणग्रन्थे मिथ्यात्वावच्छेदकस्योभयावृत्तित्वं किमर्थमुच्यते? तत्राह—एकसाधके-
नेति । तदेव तद्दर्मिणि तत्साधकधीवाध्यं, यत् तद्दर्मिणि तदवृत्तिरूपेणैव निधिष्यते, ननुभयसाधारणरूपेणैव यथा रजतं
शुक्तौ रजताभावव्यावृत्तरूपेणैव निधिष्यते, गोत्वाश्वत्वे तु गजे उभयसाधारण्येन गजलाभावाव्याप्यत्वेनापि निधिष्यते, अतो
न परस्परबाधकधीविपयौ इति न व्यभिचारः । एवं च प्रपञ्चे मिथ्यात्वं सत्त्वसाधारणेन दृश्यत्वेनापि निधिष्यते; अतः
सत्त्वज्ञानवाच्यं नेति सत्त्वत्वस्य मिथ्यात्ववाच्यधीविपयत्वरूपापादकाभावात् न मिथ्यात्वसत्ताधिकसत्ताकत्वावृत्तिरिति
'उभयवृत्ति न भवेदिति' ग्रन्थाभिप्राय इत्यर्थः । अनेनानुक्कलतर्कोऽपि सूचितः । शुक्तौ रजतस्य सत्ता प्रातिभासिकी
व्यवहारकालवाच्यत्वरूपा रजताभावस्य तदधिकसत्ता व्यवहारकालवाच्यत्वं तद्यदि रजताभावे न स्वीक्रियते, सोऽपि
यदि व्यवहारकालवाच्य एव, कथं तर्हि रजतबाधकधीविपयः स्यात्? यः स्वयमपि बाध्यतमकालमेव वाच्यं, कथं

शुक्तिरूप्यशुक्तिभिन्नत्वयोः । अस्तिच प्रपञ्चतन्मिध्यात्वयोरेकब्रह्मज्ञानवाध्यत्वम् । अतः समसत्ता-
कत्वान्मिध्यात्वबाधकेन प्रपञ्चस्यापि चाध्यानाद्वैतक्षतिरिति कृतमाधिकेन ॥

इति मिध्यात्वसामान्योपपत्तिः ॥

सिद्धिव्याख्या ।

शुक्तिरूप्यशुक्तिभिन्नत्वयोः परस्परविरहरूपत्वाभावादेकबाधकबाध्यत्वसंभवेऽपि प्रपञ्चगतसत्यत्वमिध्या-
त्वयोरेकबाधकबाध्यत्वं न संबन्धतीति—वाच्यम् ; परस्परविरहरूपत्वाभावपक्षे तत्संभवादिति भावः ।
नन्वेवमपि कुतः प्रपञ्चस्य सत्यत्वक्षतिः ? मिध्याभूतं ब्रह्मणः सप्रपञ्चत्वं निष्प्रपञ्चत्वाविरोधीति त्वदु-
क्तरीत्या मिध्याभूतमिध्यात्वस्यापि सत्त्वाविरोधित्वस्य वक्तुं गक्यत्वादित्याशङ्क्याह—कृतमाधिकेनेति ।
अयंभावः । वेदादिप्रपञ्चसमानस्वभावं मिध्यात्वं, तच्च धर्मिणः सत्यत्वप्रतिक्षेपकं, धर्मस्य स्वविरुद्धधर्मप्रति-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

भवेदित्यादिकं पूर्वमुक्तमिति भावः । प्रपञ्चगतयो सत्यत्वमिध्यात्वयो समसत्ताकरवे संयोगसद्भावदृष्टान्तेन संभा-
वनामात्रमुक्तम्, तत्रेदानीं प्रमाणमाह—एकबाधकेति । ‘यत् यद्बाधकबाध्यं तत् तत्समानसत्ताक’ मिति
व्याप्तौ यद्युक्तसाध्य न स्यात्, तदोक्तहेतुर्न स्यात् शुक्तिरूप्यघटयोरिव । पौर्वापर्येण बाधसम्भवात्, ब्रह्मज्ञानबाध्य
शुक्तिरूप्यादिकं व्यावहारिकेण स्वाभावादिना समसत्ताकमेव, ब्रह्मप्रमावाध्यत्वस्य व्यावहारिकत्वस्योभयत्रापि
संभवात् । प्रपञ्चेति । स्वसत्यत्वादिघटितप्रपञ्चेत्यर्थः । अथवा एकत्र प्रसक्तयोर्विरुद्धयोरेकस्यापरापेक्षया अन्यू-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

तद्बाधकं स्यात्^१ गजे गोलाश्वलयोरुपगतं बाध्ययोरिवेति ध्येयम् । नच—प्रालक्षिकप्रपञ्चसत्यत्वस्य नेहानेसादिवाक्यजन्य-
प्रपञ्चमिध्यात्ववाग्दुष्यबाध्यत्वात् मिध्यात्वस्य सत्यत्वव्यावहारिकत्वाधिकतात्त्विकत्वापत्तिरिति—वाच्यम्, श्रौतमिध्या-
त्वशाब्ददुष्टे सत्यत्वप्रतीती भ्रमत्वप्राहकत्वेऽपि सत्यत्वाबाधकत्वात् । ब्रह्मप्रमाया एव तद्बाधकत्वात् इति भावः । प्रपञ्चे
सत्यत्वमिध्यात्वयोर्व्यावहारिकयो समुच्चयस्य समोगतदभावदृष्टान्तत्वेन व्यवस्थापितत्वात् तयो समसत्ताकत्वे एकबाध-
कबाध्यत्वस्य प्रयोजकत्वकथनं व्यर्थमित्याशङ्क्य तत्सार्थक्येति—प्रपञ्चगतयोरिति । एकत्वस्य केवलान्वयितया एव बा-
धकबाध्यत्वं शुक्तिरजतघटयोरस्ति, समसत्ताकरव च नास्तीति व्यभिचारः, अप्रयोजकत्व चेत्यत आह—यद्यदिति ।
यद्यदिति । यथाशुक्तिरूप्यबाधकशुक्तिरसाक्षारकारवाध्यस्य शुक्तिभिन्नत्वस्य प्रातिभासित्वत्वेन शुक्तिरूप्यसमसत्ता-
कत्व । घटस्य ब्रह्मप्रमावाध्यस्य शुक्तिरूप्यबाधकशुक्तिरज्ञानावाध्यत्वात् तत्समसत्ताकत्वाभावेऽपि न व्यभिचारः । तद्वाप्तौ
अनुकूलतर्कमाह—यदीति । शुक्तिभिन्ने इति शेषः । घटे इव उक्तसार्थं शुक्तिरूप्यसमसत्ताकत्वं न स्यात्, तदि
उक्तहेतुः शुक्तिरूप्यबाधकशुक्तिरज्ञानावाध्यत्व न स्यात् शुक्तिरूप्यघटयोरिवेति तर्कोऽनुप्राहव इति शेषः ।
ननु ब्रह्मज्ञानपूर्वभावि शुक्तिरूप्यस्य तदभावबाधकब्रह्मप्रमावाध्यत्वात् तद्वाज्ञानजन्यत्वेन प्रातिभासिकस्य व्यावहारि-
कतदभावसमसत्ताकत्वाद्यव्यभिचारः—इत्यादाह—परिहरति—ब्रह्मज्ञानवाध्यमिति । शुक्तिरूप्याभावबाधकेत्यादि ।
ब्रह्मप्रमावाध्यत्वस्य व्यावहारिकत्वस्येति । तद्वाज्ञानजन्यत्वं न प्रातिभासिकत्वं, किन्तु ब्रह्मप्रमान्यप्रमावाध्यत्व-
मेवेति भावः । प्रकृतमाह मूले—अस्तिचेति । ननु—प्रपञ्चसत्यत्वे तन्मिध्यात्वसमसत्ताकत्वसाधनाय तद्बाधकप्रपञ्च-
ज्ञानवाध्यत्व वक्तव्यम्, प्रपञ्चे तदुक्तिर्व्यर्थं इत्यतो व्याचष्टे टीकायां—सत्त्वादिघटितप्रपञ्चेत्यर्थ इति । अद्वैत-
हानिपरिहारमुपसहरति—मूले मिध्यात्वबाधकेनेति । प्रपञ्चस्यापीति । अपिना तत्सत्यत्वस्येति शेषम् । ननु
प्रपञ्चे व्यावहारिकयो सत्यत्वमिध्यात्वयो समुच्चय समोगतदभावदृष्टान्तत्वेनोक्तं, तावता दृष्टान्तदार्शान्तिपस्यापि प्रमा-
सिद्धत्वत्वात् इति टीकायां तथाहत्याने उक्तम् । सद्योऽहं चाम् पूर्वम् । एवं च एकबाधकेत्यादिना तत्र प्रमापकत्वं व्यर्थं,
मौल्यप्रपञ्चपदस्य च तत्सत्यत्वपरत्वे जपन्वता इत्यतः प्रकृतान्तरेणैतत्पूर्वप्रमाणमाधानपरत्वेऽपि फलिकामपत्तार्या—
अथयेति—एकत्रेति । पूर्वमेकत्र प्रपञ्चयो विद्वदयोरेकमिध्यात्वेऽपरस्यापि सत्ताकरव मूले एतत्प्रपञ्चार्थं गणः ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

नसत्ताकत्वं प्रत्यमिध्यात्व न प्रयोजकम्, किंतु स्वाश्रयसमसत्ताकत्वम्, अतो मिध्याभूतमपि प्रपञ्चे मिध्यात्वं, प्रपञ्चगतसत्यत्वान्यूनसत्ताकम्, प्रपञ्चसमसत्ताकत्वात्, तदपि प्रपञ्चबाधकत्वात्पत्वात् नासिद्धमिशाशयेनाह— एकबाधकेति । अत्रेदं विचारणीयम्—प्रपञ्चमिध्यात्वस्य सत्यत्वमिध्यात्वविकल्पनेनास्मान् प्रति दूषणोक्तिर्मित्यसमा जाति, तदुक्तम्—‘धर्मस्य तदतद्रूपविकल्पानुपपत्तितः । धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वब्रह्मो नित्यसमो भवे’

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

बीजतयोक्तम्, तावता तादृशयो एकस्यापरापेक्षयाऽन्यूनसत्ताकत्व, अन्यूनसत्ताकत्वे चापि मिध्यात्व प्रयोजक, तथासति यथा प्रपञ्चमिध्यात्वेऽमिध्यात्वरूपव्यापकव्यतिरेकात् सत्यत्वान्यूनसत्ताकत्वरूपव्याप्यव्यतिरेक स्यादिति लब्धम् । अत्र प्रयोजक व्याप्यमिति नार्थ, तथासति अमिध्यात्वरूपव्याप्यव्यतिरेकस्यान्यूनसत्ताकत्वरूपव्यापकव्यतिरेकाप्रयोजकतया मिध्याभूतमपीत्यसाम्प्रते, किंतु व्यापकमित्यर्थ । एव च व्यापकव्यतिरेकस्य व्याप्यव्यतिरेकप्रयोजकत्वात् तत्सम्प्रति । तत्तु नैत्यर्थं, स्वप्नगततद्भावयोर्मिध्यात्वेऽपि परस्परान्यूनसत्ताकत्वादिति भाव —स्वाश्रयेति । स्वं तादृशयो एक । स्वाप्नगततद्भावयो स्वाश्रयस्वाप्नभूतलादिसमसत्ताकत्वात् अन्यूनसत्ताकत्व, यथा वा शुक्तौ रजताभावस्य स्वाश्रयशुक्ते समसत्ताकत्वात् रजतान्यूनसत्ताकत्वम् । रजतस्य तु असमसत्ताकत्वात् रजताभावान्यूनसत्ताकत्वम् । न च—पारमार्थिके शुद्धब्रह्मणि प्रपञ्चतद्भावयो कथं व्यावहारिकत्वमिति—वाच्यम्, मायोपहितस्य व्यावहारिकस्य ब्रह्मण एव प्रपञ्चतद्भावा धिष्ठानत्वात्, अतः अमिध्यात्वस्य चोक्तप्रयोजकलाघभवेन प्रयोजकान्तरोपगमात्—मिध्याभूतमपीति । एव च मिध्यात्वेऽमिध्यात्वानुपगमात् नाद्वैतहानि, नापि सत्यत्वान्यूनसत्ताकत्वरूपव्याप्यव्यतिरेकप्रयोजकत्वमिमिध्यात्वव्यतिरेकस्येति भाव । ब्रह्मगतत्ववाराणय—प्रपञ्चगतेत्युक्तम् । प्रपञ्चेति । स्वाश्रयप्रपञ्चसमसत्ताकत्वादित्यर्थ । एव च स्वाश्रये प्रसज्यमानस्वविरुद्धसत्यत्वान्यूनसत्ताकत्वव्यापकस्य स्वाश्रयसमसत्ताकत्वस्य सत्त्वेन तद्व्यतिरेकाभावात् न सत्यत्वान्यूनसत्ताकत्वव्यतिरेक, किंतु सत्यत्वान्यूनसत्ताकत्वमेव बाधकाभावात् । यद्वा—प्रयोजकमित्यस्य समव्यापकमित्यर्थ । एव चोक्तव्याप्यसत्त्वादयुक्तव्यापकसत्ता आदय्यकीति भाव । ननु—प्रपञ्चमिध्यात्व कथं प्रपञ्चसमसत्ताक ? मायोपहिते ब्रह्मणि सूक्ष्मभूतानां, तदुपहिते स्थूलानामिति रीत्या कपालाद्युपहिते घटस्य, तदुपहिते घटत्वस्येव, मायाद्युपाधौ सूक्ष्मभूतानामिव च सूक्ष्मभूतादिप्रपञ्चोपहिते मिध्यात्वस्येव तदुपाधिमभूतादिप्रपञ्चेऽपि मिध्यात्वस्य कल्पितत्वे मायादीना कल्पितत्वाविशेषेऽपि शुक्तयपेक्षया तद्रजतस्येव प्रपञ्चापेक्षया तद्वर्त्ममिध्यात्वस्वीत्तरकल्पितत्वेन अन्यूनसत्ताकत्वात् इत्यत आह—तदपीति । प्रपञ्चमिध्यात्वहेतुसपादकप्रपञ्चसमसत्ताकत्वमपीत्यर्थ ।—प्रपञ्चेति । प्रपञ्चबाधकब्रह्मप्रमावाप्यत्वादित्यर्थ । यद्वाधकप्रमावाप्य, तत्तत्समसत्ताक, यथा शुक्तिमित्तत्वं शुक्तिरूप्यबाधकशुक्तिप्रमावाप्य शुक्तिरूप्यसमसत्ताक चेति व्याप्ते । शुक्त्यपेक्षयोत्तरकल्पितत्वं न रजतस्य प्रातिभासिकत्वरूपान्यूनसत्ताकत्वे प्रयोजक, किंतु ब्रह्मप्रमान्यज्ञानवाप्यत्व, तच्च न मिध्यात्वेऽस्ति, तस्य ब्रह्मप्रमानान्यत्वादिति भाव । तदाह मूले—अस्तिचेति । एतद्वाक्याने प्रपञ्चपदे प्रपञ्चपरे, न तत्सत्यत्वपरे । प्रपञ्चतन्मिध्यात्वयोरिति । मिध्यात्वस्य स्वाश्रयप्रपञ्चबाधकब्रह्मप्रमावाप्यत्वमित्यर्थ । एव प्रपञ्चमिध्यात्वस्य मिध्यात्वेऽपि प्रपञ्चसत्यत्वान्यूनसत्ताकत्वसाधनेन प्रपञ्चसत्यत्वस्य तात्विकत्वापत्ति परिहृता । यथाश्रुते प्रपञ्चसत्यत्वापत्तिरुक्ता, तामपि परिहरति—मिध्यात्वबाधकेनेति । प्रपञ्चस्यापि बाधादिति । अबाधत्वरूपसत्यत्वसम्भवादिति भाव । अत्रेदमवधेयम्—एतत्प्रपञ्चकपूर्वपक्षमूलस्य प्रपञ्चमिध्यात्वं ब्रह्मणि प्रपञ्चाभाव, तस्य मिध्यात्वे ब्रह्मणि प्रपञ्चस्य सत्यत्वापत्तिरिति व्याख्यान केपात्तित, तत्र ‘प्रकृते तु निषेध्यतावच्छेदक इत्यत्वादिकमेकमेवे’ति मूलासङ्गति । प्रकृत इत्यस्य हि परस्परविरुद्धपरजततद्भावाद्युक्तविलक्षणयो प्रपञ्चतद्भावयोरित्यर्थो वाच्य, स चासङ्गत । प्रपञ्चतद्भावयो परस्परविरुद्धरूपत्वात् । अत एव ‘यथा च सत्यत्वमिध्यात्वयोर्न परस्परविरुद्धरूप’मिति पदौ सत्यत्वमिध्यात्वपदयो प्रपञ्चतद्भावपरत्वेऽन्यसङ्गति । यदि सयोगतद्भावयो व्यभिचारवाराणान्यत्र परस्परविरुद्धत्वेन रूढीतयो परस्परविरुद्धरूपयोरित्यर्थकत्व ‘यथा परस्परविरुद्धरूपयो’ रित्यस्य स्वीक्रियते, प्रपञ्चतद्भावयो जगदुपादानात् ब्रह्मणोऽन्यत्रासम्भान तथात्वे, ‘परस्परविरुद्धरूपेऽपीत्यस्य केवलेत्यादि । ‘व्यावहारिकमिध्यात्वे’ति पदेरपि प्रपञ्चाभावस्य व्यावहारिकत्वेन प्रपञ्चस्य व्यावहारिकत्वापहारेऽपि कल्पनिकत्वानपहारादिति दृष्टिद्विधादाभ्युपगमेनाथं । ‘सयोगतद्भाववत् सत्यत्वमिध्यात्वयो’रित्यस्य च प्रपञ्चतद्भावयोरित्यर्थ इत्युच्यते, तदापि बहूना पदाना यथाश्रुताथकत्वस्यागादरे द्वयो प्रपञ्चपदयोरेव तत्त्याग इति टीकाकारामिप्राय । किं च तयोरेपि यथाश्रुतार्थकत्वमुक्तमेवेति ॥ ननु—किमत्राधिकं वक्तव्यमस्ति ? ‘यत्कृतमधिकेने’त्युक्तम्, तत्राह—अत्रेदंविचारणीयमिति । प्रपञ्चे पक्षे साध्यामानस्य मिध्यात्वस्य सत्यत्वमिध्यात्वरूपैककोटिपरिमहप्रदनेन अस्मान् प्रपञ्चे मिध्यात्वाभ्युपगन्तुं वेदातिन प्रति प्रत्येक कोटिद्वये दूषणाभिधान

गोडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

दिति । नच—मिथ्यात्वस्य सत्यत्वे धर्मिणि न तद्वैशिष्ट्यभङ्गः, किंत्वद्वैतहानिरिति—वाच्यम्; विकल्पितकोट्योरिकस्या अद्वैतहानिप्रयोजकत्वेऽप्यन्यस्या प्रपञ्चसत्यत्वतात्विकतापत्तिद्वारा प्रपञ्चे धर्मिणि मिथ्यात्ववैशिष्ट्यभङ्गप्रयोजकत्वात् । अन्यथा मिथ्यात्वकोटिमात्रस्याभिराश्रयणे सत्यत्वकोटिप्रयुक्तस्याद्वैतहानिदोषस्वाप्यसंभवात् । किंच मिथ्यात्वस्यापि मिथ्यात्वधर्मित्वेन तस्य सत्यत्वे मिथ्यात्ववैशिष्ट्यभङ्गेन सत्यत्वकोटेरपि धर्मिणि तद्वैशिष्ट्यभङ्गप्रयोजकत्वमावश्यकम् । नच—जात्युत्तर येनोच्यते तं प्रति व्याघातकत्वमेव तस्य दुष्टतावीजम्, प्रकृते च तदभावाच्च जातिरियं दुष्टेति—वाच्यम्; त्वदीयस्य सर्वदेशकालनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपासत्यत्वस्यासत्त्वे तद्विरुद्धस्य 'असदेवेदमग्र आसी' दिति वाक्यादसति प्रतिपन्नतया त्वदभ्युपगतस्य सत्त्वस्यासति तात्विकतापत्तिः, सत्ये तस्य सतो असति संबन्धानुपपत्तिरित्याचमिप्रत्याह—कृतमधिकेनेति । ननु—

लघुचन्द्रिकाया विद्वल्लेशोपाध्यायी ।

नित्यसमाप्त्यमसदुत्तरमित्यर्थ । नित्यसमलक्षणमाह—तदुक्तमिति । धर्मस्य साध्यस्य, तद्रूपत्वात्तद्रूपत्वयोः । यौ विकल्पौ प्रत्येक साध्ये अभ्युपगतौ, तयोरेणुपपत्तिः तत्तदापादकानिष्टापत्तिभयादसंभव, तस्मात्, धर्मिणः पक्षस्य, तद्विशिष्टत्वस्य साध्यमिशिष्टत्वस्य, भङ्गः असंभवो, नित्यसमाप्त्यो जातिविशेषरूपो दोष इत्यर्थ ॥ प्रकृते पक्षे प्रपञ्चे मिथ्यात्वरूपसाध्यस्य मिथ्यात्वे, प्रपञ्चस्य सत्यत्वापत्ति, सत्यत्वे च अद्वैतहानिप्रसङ्ग इति मिथ्यात्वस्य उक्तद्वयान्यतररूपतया दुर्वचलात्, तृतीयप्रकारालीकत्वापत्त्या प्रपञ्चरूपक्षस्य मिथ्यात्वरूपसाध्यवैशिष्ट्यभङ्ग, सदसतोदपरागाभावादिति नित्यसमजातिदोषसमन्वय इति भाव । ननु उक्तविकल्पयोर्द्वयोरपि प्रत्येक साक्षाद्दमिणि धर्मवैशिष्ट्यभङ्गकत्वे एव नित्यसमो दोष, प्रकृते तु न तथा इत्याशङ्कते—नचेति । मिथ्यात्वस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य । सत्यत्वे तदुपगमे । धर्मिणि प्रपञ्चे । न तद्वैशिष्ट्यभङ्गः मिथ्यात्ववैशिष्ट्यभङ्ग । सत्यस्य मिथ्यात्वस्य ब्रह्मण इव व्यावहारिकप्रपञ्चे सर्वव्याप्तीकारे बाधकाभावादिति भाव । विकल्पितकोट्योरिकस्या अपि कोटे परस्परयापि धर्मिधर्मवैशिष्ट्यभङ्गकत्वे नित्यसम इत्यभिप्रायेण समाधत्ते—विकल्पितकोट्योरिति । एकस्याः मिथ्यात्वे सत्यत्वकोटे ।—अद्वैतहानीति । तन्मात्रेत्यर्थ । अन्यस्याः मिथ्यात्वे मिथ्यात्वकोटे । ननु ब्रह्मणि मिथ्यात्ववत् प्रपञ्चस्यैव प्रपञ्चेऽपि मिथ्यात्वस्य वैशिष्ट्यसंभव इत्यत आह—प्रपञ्चसत्यत्वतात्विकतापत्तिद्वारेति । मिथ्यात्वस्य तात्विकसत्यत्वेन विरोधात्तद्वति ब्रह्मणीव प्रपञ्चेऽपि मिथ्यात्ववैशिष्ट्यभङ्गसंभव इति भाव । ननु सत्यत्वमिथ्यात्वयोर्न परस्परविरोहादिरूपत्व, तत्वेऽपिवा विषमसत्ताकत्वघटितव्याप्तिरेवाश्रयणीया, तथाच मिथ्यात्वमिथ्यात्वोपगमस्य प्रपञ्चसत्यत्वतात्विकत्वापत्त्यप्रयोजकत्वात् कथं तद्वारा प्रपञ्चे मिथ्यात्ववैशिष्ट्यभङ्गप्रयोजकत्व १ अत आह—अन्यथेति । उक्तरीत्या मिथ्यात्वे मिथ्यात्वस्य प्रपञ्चे मिथ्यात्ववैशिष्ट्यभङ्गप्रयोजकत्वानुपगमे इत्यर्थ । अपिना प्रपञ्चसत्यत्वतात्विकत्वापत्तिरूपदोषस्याप्यसंभवात् सिद्धान्तप्रथस्यैव स्फुरणात् पूर्वपक्षादुत्थितैरेव स्यात् । यथा सत्यत्वमिथ्यात्वयो परस्परविरोहादिरूपत्व अधिकसत्यघटितव्याप्तिं चाल्प्य पूर्वपक्षोत्थिति, तथा तु नित्यसमदोषोऽपि दुर्वार इति भाव । द्वयोरपि कोट्यो प्रत्येक एवकोटेश्च साक्षादेव धर्मधर्मवैशिष्ट्यभङ्गप्रयोजकत्वे एव नित्यसम इत्युक्तावप्याह—किंचेति । मिथ्यात्वधर्मित्वेन मिथ्यात्वानुमाने पक्षत्वेन । तस्य मिथ्यात्वस्य । सत्यत्वे तात्विकसत्यत्वे । अत एव तत्पक्षेऽद्वैतहानिरूपदोषसन्नति, तेन विरोधादिति शेष । भङ्गेनेति । तदनुपगमे च तदभङ्गेनेति शेष । धर्मिणि मिथ्यात्वानुमानपक्षे । आचश्यकमिति । अन्यव्याप्तिरकृतिदमित्यर्थ । दुष्टतावीजमिति । यथा पर्वतो बहिमान् धूमवात्वात्, इति न्यायेन बहिसाधक प्रति प्रतिवादिन पर्वतस्य धूमवत्वमस्तु, बहिमत्य मास्तु, इत्युत्तरे जातिरूप स्वोपगतधूमवत्त्वाभावात्पादकत्वेन व्याघातकत्वात् दुष्ट, यथा बहिर्धूमवारणमिति प्रतिज्ञातारं प्रति नाय तथेति धूमार्थं बह्युपादानुत्तरं, स्वोपादानव्याघातकत्वात् दुष्ट, प्रकृते प्रपञ्चमिथ्यात्वे सत्यत्वमिथ्यात्वविकल्पेन दूषणाभिधानरूपोत्तरे, तदभावात् व्याघातकत्वाभावात् । 'इयं मिथ्यात्वपादिन प्रत्युच दूषणाभिधानरूपोक्ति । यतो न दुष्टा, अतो न जातिरित्यर्थ । जातिविशेषनित्यसमलक्षणे प्रपञ्चेऽपि स्वव्याघातकत्व देयमिति भाव । यद्यपि जात्युत्तरस्य यत्तुव्याघातकत्वमेव दूषकतामीज, तथापि जात्युत्तरार्थांसे एव व्याघातकत्व न तथा, किंतु तदभ्युपगतार्थान्तराशेषीलाशयेन स्वाभ्युपगतप्रपञ्चमिथ्यात्वे सत्यत्वमिथ्यात्वविकल्पेन तयोपरि तदाद्यदूषणाभिधानस्य स्वाधेव्याघातकत्वेऽपि, तद्वत् प्रतिवाच्यभ्युपगतज्ञानविधाणासत्यत्वस्य सत्त्वात्तत्त्वविकल्पेन तदुपरि रचीयदूषणाभिधानरूपप्रतिबन्धनदूषणापेन जात्युत्तरप्रयोनित्युत्तरार्थान्तराशेषी व्याघातोऽभ्येनेत्राट—स्वदीयस्येति । दूषणविधाणापत्तिरिति । तथाच अभ्युपगतस्यैव । असत्त्वे प्रपञ्चयो विरुद्धयो र्वागमयोऽभ्येऽतोऽतोऽपगमे । तस्यस्यासति तात्विकत्वापत्तिरिति । तथाच सात्विकसत्यत्वपत्ति ब्रह्मणीव तुच्छेऽप्यसत्यवैशिष्ट्यभङ्गप्रसङ्ग । सत्ये सतोपगमे । तस्य अतत्त्वस्य ।

सिद्धिव्याख्या ।

क्षेपकत्वे चोभयसिद्धधर्मिसमसत्ताकत्वं तन्नं, न पारमार्थिकत्वं, प्रतिक्षेपके तदघटितत्वादिति घटत्वादाव-
स्याकं पारमार्थिकत्वासंप्रतिपत्तेर्ब्रह्मणः सप्रपञ्चत्वं न धर्मिसमसत्ताकमिति न निष्पञ्चत्वप्रतिक्षेपकम् ।
अतएव—मिथ्यात्वस्य व्यावहारिकत्वे तद्विरोधिनोऽप्रातिभासिकस्य प्रपञ्चसत्यत्वस्य, पारमार्थिकत्वं
स्यादिति—निरस्तम्; धर्मिसमसत्ताकस्य मिथ्यात्वस्य व्यावहारिकत्वे धर्मिणोऽपि व्यावहारिकत्व-
नियमादिति ॥

इति अद्वैतसिद्धिव्याख्याने मिथ्यात्वमिथ्यात्वनिरुक्तिः समाप्ता ॥

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

भेदः किं भिन्ने, उताभिन्न इत्यादित्वदुक्तिरपि जातिरिति—चेन्न । वैतण्डिकतामाधित्य घटतो मम स्थापनीया-
भावेन मां प्रति जातेर्न्याघातकत्वाभावात्, सर्वदयानां खण्डनयुक्तिभिर्वाधस्य मद्विष्टत्वात् । तदुक्तं खण्डने—
‘अभीष्टसिद्धावपि खण्डनानामखण्डि राज्ञामिव नैवमाज्ञा । तत्तानि कस्मान्न यथावदेव सैदान्तिकेऽप्यध्वनि
योजयध्वम् । इति । परमतखण्डनरूपस्वामीष्टस्य सिद्धावपि खण्डनयुक्तिनां राज्ञामिवाशा स्वातन्त्र्यं नाखण्डि
नास्माभिर्निराकृता । तत् तस्मात् तानि खण्डनानि यथावत् परमत इव सिद्धान्तसिद्धप्रक्रियायामपि कस्मान्न
योजयध्वमित्यर्थः । नचैवं—ब्रह्मणोऽपि खण्डनयुक्त्या दाधापत्तिरिति—वाच्यम्; ब्रह्मणोऽसंसृष्टत्वेन तर्काविषय-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

इत्यादीति । इत्याद्यधिकमभिप्रेत्येवमन्यः । इति रीत्या प्रतिबन्दीस्फोरकत्वेन व्याघातकत्वादित्यर्थः । तथाच प्रथममिथ्या-
त्वस्य मिथ्यात्वसत्यत्वविकल्पेन दूषणामिधानस्योक्तप्रतिबन्धोक्तस्वमतान्तरव्याघातकमित्यसमजातिदोषत्वादानुमितत्वमधि-
कपदार्थं इति भावः । प्रथममिथ्यात्वदूषको भेदखण्डकसिद्धान्त्युपरि प्रतिबन्दीमाशङ्कते—नन्विति । भेदः किं भिन्ने इति ।
पटादीं घटादिभेदसत्तायां यदि घटादिभेदः प्रयोजकः, तदा आत्माश्रयादिः यथाभेदः, तदा सत्योर्विरोधात् बाध इति
सिद्धान्तितस्यैव भेदखण्डनोक्तिरपि जातिरूपतया दुष्टा स्यात् इत्यर्थः । एवं च जीवब्रह्मणोः भेदसिद्धिप्रसङ्ग इति भावः ।
व्याघातकजातेरेव दोषत्वमित्याशयेन समाधत्ते—मांप्रतीति । जातेः भेदः किं भिन्ने, उताभिन्ने इत्यादिमदुक्तजातेः ।
व्याघातकत्वाभावादिति । ननु—घटादेः स्वस्मिन्न भेदः, नत्वन्यस्मिन् इत्यस्ति, तत्र भेदतदभावयोः प्रयोजकत्वे आ-
त्माश्रयादिविरोधवाधयोः प्रसङ्गात् जीवब्रह्मणोर्भेदोऽपि न सिध्येत् इति प्रतिबन्धाः स्वसिद्धान्तभङ्गकत्वं खोक्तजातेर्दुर्गारं
अत आह—वैतण्डिकमाश्रित्येति । मम ब्रह्मात्मान्यप्रपञ्चमिथ्यालोपगन्तुः । स्थापनीयाभावादिति । जीवस्य
ब्रह्मभेदो नाम न कश्चित्तदतिरिक्तः पदार्थः स्थापनीयः, किंतु तदभेदान्वयेन ब्रह्मस्वरूपत्वं बोधनीयम् । एवं दृश्य-
प्रपञ्चस्य सर्वस्य मिथ्यात्वोपगमात् कस्यचित् स्थापनमपेक्षितमित्यर्थः । तदाह—सर्वदृश्यानामिति । खण्डनयुक्तिभिः
श्रीहर्षप्रत्यक्ष्यामि । वाधस्य अभावस्य । मद्विष्टत्वादिति । दृश्यस्य बाधो मिथ्यात्वं विना न संभवतीति नदमित-
मिथ्यात्वसिद्धान्त्युक्तत्वादित्यर्थः । श्रीहर्षेण नैयायिकादिमतखण्डनाय खण्डनग्रन्थः कृतो, न तु भयदमितं मिथ्यात्वं तस्य
निपापयिषितं, तत्राह—तदुक्तमिति । अखण्डि इति । कर्मणि लुट् । सिद्धावपि तदुद्देशेनोपहितानामपीत्यर्थः ।
स्वातन्त्र्यं येदान्त्वमितपदार्थखण्डने प्रवृत्तिः । सिद्धान्तसिद्धेति । अद्वैतसिद्धान्तसिद्धेत्यर्थः । प्रक्रियायां दृश्यमिथ्या-
त्वव्यवस्थापनोपयिकदृश्यखण्डने । कस्मान्नेति । योजयध्वमेवेत्यर्थः । एवं च न्यायादिमतखण्डकस्योपहितयुक्तानां सिद्धान्त-
सिद्धदृश्यमिथ्यात्वसाधने योजनं श्रीहर्षानुमतमेवेति, यथा शुक्तिरजतं, ब्रह्मवत् सर्वं न, बाध्यत्वात्, तुच्छवत् असत्यमपि
न; प्रतीयमानत्वात्, तस्मादुभयरूपेणानिर्वचनीयं मिथ्या प्रकृतान्तराप्रसिद्धेति पर्यवस्यति । तथा श्रव्यादिपदार्थानां
खण्डनयुक्तिनिरभावसिद्धौ प्रतीत्यन्यथासुपपत्त्या मिथ्यात्वं पर्यवस्यति; बाधप्रतीत्योः सत्तासत्त्वान्यां विरोधात् । एवंच
खण्डनयुक्तानामन्यत्रापि प्रयोजने । ब्रह्मणोऽपीति । ब्रह्म, अभावप्रतियोगि, पदार्थत्वात्, शक्तिविषयत्वाद्वा, घटादिव-
दिति । न चाप्रयोजकत्वं, दृश्यप्रपञ्चविलक्षणपदार्थोक्तीकरं लापवादिखण्डनमानाभावसिद्धौ प्रतीती मिथ्यात्वं, अप्रतीती
असत्यत्वं सिध्येदिति भावः । तर्कः अनुमानम्, तदविषयत्वात्, हेतोरेवावयवन्भादिति भावः । शुद्धसापि ब्रह्मणो श्रुतिवि-
अ. सि. २९

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

त्वात्, सर्वसाक्षित्वेनाद्याधत्वाच्च । यत्तु—सत्यत्वमिभ्यात्वयोः समुच्चयोक्तिर्न युक्ता, उक्तं हि बौद्धाधिकारे—
'सदसत्त्वस्यैकत्र विरोधेन विधिवक्षिष्येभ्यस्त्वाप्यनुपपत्ते' रिति । सत्त्वासत्त्वयोरिव तदभावयोरपि एकत्र विरोधेनासं-
भव इति तदर्थ—इति, तच्च; सत्त्वासत्त्वयोः परस्परसत्त्वताभावरूपत्वे हि विरोधः, तत्तु नास्त्येवेति मूल
एवोक्तम् । किञ्चोक्त्यास्यं बौद्धमतनिराकरणपरम्, न त्वद्वैतमतनिराकरणपरम्; अद्वैतमतस्य सर्वमतश्रेष्ठतया

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेरोपाध्यायी ।

पगलोपगमे त्वाह—सर्वसाक्षित्वेनेति । षाधसाक्षिणोऽपि षाधे षाधस्यासत्त्वप्रसङ्गात् साक्षिणोऽबाध्यत्वं स्वीकार्यमिति
भावः । उक्तं चैतत् ॥ श्रीहृषीकेशविरोधाभावेऽपि उदयनाचार्यमतविरोध इत्याहृद्भवे—यत्त्विति । प्रतिपन्नोपाधौ त्रैका-
लिकनिषेधप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वं, तदभावः सत्यत्वं, प्रतिपत्तेः विकल्पसाधारणरूपेण निषेधे तुच्छमपि मिथ्यैव; तुच्छानङ्गी-
कारे वा । एवं चोक्तसत्यत्वाभावरूपमिथ्यात्वमेवासत्यत्वं । तयोः व्यावहारिकयोः दृश्यप्रपञ्चे समुच्चयात् परस्परभावघटितं
मिथ्यात्वं स्वाग्रजतदभावयोरिव निर्वहति । निर्धर्मकब्रह्मणि तु उक्तप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वस्यासत्त्वात्तदभावरूपं सत्यत्वं
मिथ्यात्वासंभवात् पारमार्थिकं अधिकरणीभूतपारमार्थिकब्रह्मस्वरूपम् । अतः कथमपि नाद्वैतहानिरिति पूर्वं मूले उक्तं
न युक्तम्; उदयनाचार्यमतविरोधात् । मूलविरुद्धं तन्मतमाह—उक्तंहीति । सदसत्त्वस्य सत्त्वासत्त्वयोरित्यर्थः ।
एकत्रविरोधेन एकधर्म्यवृत्तित्वेन । विधिवत् सद्भावसेव । एवं च प्रपञ्चसत्यत्वमिथ्यात्वयोः समुच्चयोक्तिरेतदृष्टान्तो-
क्तिविरुद्धेति भावः । निषेधस्येति । परस्पररूपत्वादिति शेषः । निषेधस्याप्यनुपपत्तेरिति । अनेनापि सत्यत्वमिथ्या-
त्वसमुच्चयोक्तिः विरुद्धा; तयोः परस्परभावरूपत्वात् । एवं सदसद्विलक्षणत्वरूपमिथ्यात्वमपि प्रपञ्चस्य न संभवति; तस्य
सत्त्वाभावासात्त्वाभावोभयरूपत्वादिति भावः । इदं स्पष्टीकर्तुं व्याचष्टे—सत्त्वासत्त्वयोरिवेति । तदभावयोरिति ।
ननु—अनयोरसत्त्वस्वरूपत्वात् कथं उपमानोपमेयभाव—इति चेत्, सत्यम्; इदं सत्त्वमेकमिदमसत्त्वमेकमित्याकार-
कापेक्षावृद्धयर्थं सत्त्वाभाव एकः, अयमसत्त्वाभाव एकः, इत्याकारकापेक्षावृद्धिभ्यां जातद्वित्वमेवेन तत्तदवच्छिन्नतत्ताभयभे-
दात् उपमानोपमेयभावसङ्गतितरिति । विरोधादेकनासंभव इति योजना । उत्तरविरोधं परिहरति—तत्रेति । तत्र सदसद्वि-
लक्षणत्वरूपं मिथ्यात्वं प्रपञ्चस्य संभावयति—सत्त्वासत्त्वयोरिति । तत् परस्परभावरूपत्वं नास्तीति । मूले एयो-
क्तमिति । कालत्रयाबाध्यत्वं सत्त्वं, सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वमसत्त्वं, इमे च न परस्परभावरूपे; यतः बाध्यत्वं सत्त्वेन प्रतीत्य-
हर्त्वं सत्तादात्म्यपर्यवसितं च, तयोरभावाः; तावपि न परस्परभावरूपानियुक्तम् न विस्मर्तव्यमित्यर्थः । एतेन—सत्यत्व-
मिथ्यात्वयोः समुच्चयोक्तावपि आचार्यमतविरोधपरिहारोऽपि—सूचितः । तत्र मूले परस्परविरहरूपत्वेऽपीत्यादिना प्रति-
पन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वतदभावसत्यत्वयोः परस्परविरहरूपयोरेव विषमसत्ताकत्वमुक्त्वा व्याव-
हारिकयोरेव तयोः समुच्चयस्याभिधानेऽपि आचार्यामित्तसत्त्वासत्त्वविरोधानभ्युपगमेन तदभिधानस्य निर्बाधत्वात् । उक्त-
विरोधानभ्युपगमश्च संयोगतदभावदृष्टान्तेन मूले ध्वनितः; स्पष्टीकृतथासौ टीकायां । विशदीकृतथाज्ञेयस्वसन्धेयम् । नन्वेवं
आचार्याभ्युपगतसत्त्वासत्त्वविरोधानभ्युपगमेन समुच्चयोक्तिसमर्थने तन्मतविरोधो दुष्परिहर इत्यत आह—किञ्चेति । बौद्ध-
मतनिराकरणपरस्याद्वैतमतनिराकरणपरत्वमपि स्यात्, एकस्य बाधकस्योभयपरत्वं संभवति; महाभाष्योदाहृतथेतो धाव-
तीत्यादिवाक्यवत्, इत्यत आह—नत्त्विति । ननु—अद्वैतमतनिराकरणे आचार्यात्तात्पर्याभावेऽपि तद्वाक्योक्ता सत्त्वा-
सत्त्वयोस्तद्व्यतिरेकयोश्च विरोधरूपा युक्तिः एकत्र प्रपञ्चे सत्त्वासत्त्वयोः समुच्चयेऽपि प्रसरन्ती कथं वारणीया—इति चेत्,
अत्राहुः—प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वं, तच्च नासत्त्वं; तद्व्यतिरेकप्रतिपत्तेर्विकल्पव्यावृत्तरूपेण निषेधे
तुच्छानङ्गीकारे तुच्छे तदभावात् उक्तमिथ्यात्वाभावात् सत्यत्वं, तच्च स्वरूपसंबन्धेन सत्पदाद्यैतावच्छेदकत्वम्, अस्तद्विलक्षणप्र-
तिपत्त्यादिपटितस्योक्तसंबन्धेन नासतीति न तत्र सत्यत्वव्यवहारः । ब्रह्मणः स्वरूपाभिन्नस्यापि उक्ताभावस्य तत्त्वविशिष्टत्वेन
कथंचिदुक्तसंबन्धोऽस्ति; सत्यमिथ्याभूतोयोस्तादात्म्यरूपसंबन्धाङ्गीकारात् व्यवहारोपपत्तिः । न च तयोर्विरोध आचार्यै-
रभ्युपगतः अग्रकृतत्वात्, नापि तदभावयोः; असति समावेशाच्च, किंतु अर्थक्रियाकारित्वादिरूपसत्त्वतदभावरूपासत्त्वयोः
तदभावयोश्च, सोऽपि बौद्धाभ्युपगत एवाचार्यैरनूदितः । तन्मतदूषणाय खमतेन तदुपणासंभवात् । न च—गोत्वत-
दभावयोरिव गमानसत्ताकयोः प्रतियोग्यभावद्वययोः उक्तमिथ्यात्वे तदभावरूपसत्यत्वयोः विरोध आचार्याभ्युपगत
एव सामान्यत इति—वाच्यम्; मिथ्यात्वमाहकश्रुत्यनुमानाभ्यामुक्तविरोधमुपगृह्येव तयोर्मिथ्यात्वसंभवात् । उदयनाचा-
र्याणां चेदमेव संमतः; तेषां प्रतियोग्यभावयोः विरोधाभ्युपगमस्तु नन्दाधिकारिसमुद्धारार्थं परमकारणिकमुनिप्रणीतन्याय-
शास्त्रव्याख्यातृत्वात् तत्सिद्धान्तात्तुरोपेन, न तु खरसेन । अत्र च तेषां सर्वमतापेक्षया अद्वैतमतस्य श्रेष्ठ्यकथनमेव प्रमाणयति

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

बौद्धाधिकार एवोक्तत्वात् । तथाहि—'न ब्राह्मभेदमवधूय धियोऽस्ति वृत्तिरुद्धाधके बलिति चेदन्ते जयथीः । नो चेदन्तित्वादिमीदृशमेव विश्वं तथ्यं तथागतमतस्य तु कोऽवकाशः' इति । अस्मिन्विज्ञानवादिदृष्टोपपत्तिसंहाररूपे पद्ये अयमर्थः । ब्राह्मभेदं घटादिवाद्याधं तिरस्कृत्य घटादिरूपाकारामिन्नरूपेण ज्ञानस्य वृत्तिः संयन्धः कापि नास्ति, घटादियहिरथयायके अद्वैतब्रह्मरूपाधिष्ठानसाक्षात्कारे जाते तु बलिति सर्वेभ्यो द्वैतवादिमतेभ्यो बलवति चेदन्ते चेदान्तदर्शने जयथीः जयोत्कर्षकाष्टा । तस्मात् बौद्धमतापेक्षया तार्किकमते जयः, तदपेक्षयापि सांख्यादिमते, आत्मनोऽसङ्गत्वादिस्वीकारात्; तदपेक्षया वेदान्तिमते, द्वैतमिध्यात्वादिस्वीकारात्; अतो जयोत्कर्षकाष्टा । यदि तु निष्कामकर्मानुष्ठानाधिचिं न शुद्धं, तदा श्रवणादीं सत्यपि तादृशसाक्षात्काराभावेन विश्वमनित्यतया प्रतीयमानमपि तथ्यमेव, व्यावहारिकसत्यत्वात् । तत्रापाततस्कार्किकादिभिर्विश्वं ब्रह्मवत् परमार्थसत्यमिति वक्तुं शक्यम्,

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

—अद्वैतमतस्य सर्वमतश्रेष्ठतया बौद्धाधिकार एवोक्तत्वादिति । तैत्थ्योक्तौ अनाश्रयसन्तं प्रति तच्छुक्रमेवोपन्यस्यति—तथाहि—न ब्राह्मभेदमिति । विज्ञानवादेति । बाधो घटादिरलीकः विज्ञानस्यैवाकारः ततो मित्रामिष इति साकारविज्ञानवादे, क्षणिकविज्ञानमात्मा इति च वादे इत्यर्थः । अश्रुतपरिभाषासंयुतमर्थं विवृणोति—अयमर्थइति । ब्राह्मभेदमिति । घटपटादिज्ञानानां भेदकं घटपटादिरूपं चहिः भूतलादीं प्रत्यक्षादिना प्रतीयमानमर्थं तिरस्कृत्यालीकलोपगमेन ज्ञानव्यावर्तकतया स्वीकृत्यघटादिरूपो यो ज्ञानमिदं आकारः, तेन रूपेण ज्ञानस्य वृत्तिः, ज्ञानान्तरमिन्नत्वेन संयन्धः कापि देशे काले वा नास्ति; 'इदानीं घटमहं जानामि' 'इदानीं पटमहं जानामि' इत्याद्यनुभवेषु घटपटादिविशेषणैर्नैव ज्ञानानां परस्परव्यावृत्ततया भानादित्यर्थः । प्रत्यक्षादिप्रमाणविद्धघटादीनां अलीकत्वोपगमासंभवात् "सदेव सौम्येदमत्र धासीदेकमेवाद्वितीयं," "नेह नानास्ति किंचन" इत्यादिप्रत्यक्षश्रुतिप्रमाणेन परोक्षघटादिमिध्यात्वनिधयेऽपि उपादानमूलाज्ञानानिगुला घटादिप्रत्यक्षादिभ्रमानिगुत्या ऐन्द्रजालिकवत् ज्ञानव्यावर्तकत्वसंभवादिति भावः । ननु—शुद्धचित्तसोपशुल्बध्रवणमनननिदिध्यासनैरद्वैतब्रह्मरूपाधिष्ठानसाक्षात्कारे सति घटपटादिप्रपञ्चतद्रूपनिश्चौ अप्रतीयमानानां घटादीनां न ज्ञानव्यावर्तकत्वसंभव इत्यत आह—घटादियहिरथेति । वाद्यके उपादानाज्ञाननिवृत्तिसहितनिवृत्तिजनके । अद्वैतब्रह्मरूपाधिष्ठानसाक्षात्कारे इति । जीवन्मुक्तस्य समाधिकाले विदेहकैवल्यावासपूर्वकाले वा इति शेषः । वेदान्तदर्शने जयथीरिति । निलैकविज्ञानरूपब्रह्मरूपपरमपुष्टयार्थसिद्धेरिति भावः । तदुक्तं बौद्धाधिकारविवृती तार्किकशिरोमणिभिः । उपसंहरति—तस्मादिति । ब्राह्म्यानां नीलधवलादीनां हि भेदात् प्रतिनियततद्विषयकज्ञानानां भेदसिद्धिः; ब्राह्मभेदवाधने च ज्ञानभेदे साधकस्य प्रतिनियतविषयकत्वस्याभावात् क्षणिकानेकविज्ञानधातुकल्पने गौरवात् एकत्वे च लघवात् बलवती औपनिषदे नये जयथीः । 'एकमेवाद्वितीयं' 'सर्वं विश्वानं' 'आनन्दो ब्रह्म' 'सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्युपनिषदो नित्यमद्वितीयं ज्ञानं प्रतिपादयन्ति इति ॥ ननु—जयथीरित्यस्य जयप्रयुक्तशोभायैकत्वे धीपदं केवलं पादपूर्कं स्यात्, जयातिरिक्तशोभाविषयक्षणे प्रयोजनाभावात्, एवं वेदान्तमते न केवलप्रकृतबौद्धमतापेक्षया जयः, किंतु सकलद्वैतमतापेक्षयेति बलिनीत्यस्य सर्वेभ्यो द्वैतवादिभ्यो बलवतीत्येतद्रूपवाधनेन सूचितम् । तेनेतरमतानां स्वायत्त्यर्थिकविन्मतापेक्षया जयोऽस्तीत्युल्लभ्यते, अतस्तदनुकूला न्यूनता च इत्याशाङ्क्य रूपगुणादिनोत्कर्षपरमाधिभूतलक्ष्मीवाकश्रीराचदमुत्कर्षकाष्टाधकतया व्याचष्टे—जयथीरिति । जयोत्कर्षकाष्टेति । जय उत्कर्षः । ततोऽनुत्कर्षः, तस्मापि काष्टा, उत्कर्षनिरूपकतदपेक्षयोत्कर्ष इत्यर्थः । एतेषां सामानाधिकरण्यस्याभावात् वेदान्तदर्शनसामान्ये न संभव इत्यतः प्रयुक्तं तदधिकरणं दर्शयति—बौद्धमतापेक्षयेति । तार्किकमते जय इति । बाध्यार्थमङ्गक्षणभङ्गनिरासेन स्थिरिकवाप्यार्थरिषैकालोकारे लघवादिति भावः । तदपेक्षया न्यायमतापेक्षया सांख्यादिमते इति । जय इत्युपपन्नः । आत्मनः स्थिरिकात्मनः । असंगित्वेति । कर्तृत्वाभावस्यैत्यर्थः । तदपेक्षया बौद्धन्यायसांख्यमतापेक्षया । वेदान्तिमते इति । अत्रापि जय इत्युपपन्नः सत्यर्थः सत्यस्यापि देहेन्द्रियादिप्रपञ्चस्यात्मनि न संसर्ग इत्युच्यते, वेदान्तिभिस्तु असङ्गतसिद्धये देहेन्द्रियादिप्रपञ्चस्य मिथ्यालरूपा युक्तिः व्यवस्थाप्यते, अतः पूर्वापेक्षयोत्तरस्योत्कर्षनिरूपणात् वेदान्तिमते जयोत्कर्षकाष्टा, उत्कर्षान्तरनिरूपकसर्वमतावधिकोत्कर्ष इत्यर्थः । नन्वेवं—'नोचे' इत्यादिप्रधानतरोपन्यासासंगम इत्यत आह—यदित्विति । नन्वेवं—विश्रान्ततर्गतस्य घटादेरुत्पादविनाशयोः प्रलक्षसिद्धत्वात् विद्यदक्षितु सृष्टिप्रलयश्रुतिसिद्धत्वात्, पूर्वात्तरकालवृत्त्यभावप्रतियोगित्वात् शुक्तिरजतादिबन्धकालवृत्त्यभावप्रतियोगित्वत्विष्यापत्त्या त्रैकालिकनिधेयप्रतियोगित्वरूपासत्तापत्तिः इत्यत आह—विश्रमनित्यतया प्रतीयमानमपीति । तथ्यमेव प्रतीतिकालेऽप्यपि । एवकारेणासत्यत्वव्यवच्छेदः; अततः प्रतीत्यभावात्, शुक्तिरजतघटादीनां

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तथागतस्य बौद्धस्य तु मतस्य ज्ञानादत्यन्ताभिन्नं जगदुलीकमित्येवंरूपस्य कोऽप्यकाशा इति । किञ्चोदयनाचार्याणां वेदान्तदर्शन एव महती श्रद्धा, बौद्धाधिकार एव हि सर्वदर्शनानि निराकृत्य वेदान्तदर्शनमेव पुरस्कृतं तैः । तथाहि—तत्रोक्तं—‘अस्तु तर्हि शून्यतैव परमनिर्वाणमिति चेन्न । सा हि यथासिद्धा, कथं तदवद्योषं विश्वं ? परतश्चेत् सिद्धा, परोऽप्युपागन्तव्यः स च परो यदि संयुतिरेव, विश्वशून्यतयोर्न कश्चिद्विशेषः, कथं तदव्यवशिष्येत ? असंबुतश्चेत् परः परतएव सिद्धा; अनयस्या । स्वयमसिद्धा चेत्, कथं शून्यत्वमपि साधयेत् । स्वतःसिद्धाचेदायातोऽस्ति माााण । तथाहि—स्वतःसिद्धतया तदनुभवरूपं, शून्यत्वादेव न तस्य कालावच्छेद इति नित्यम् । अतएव न तस्य देहावच्छेद इति व्यापकम् । अतएव निर्धर्मकमिति त्रिचाराशुष्टम् ; तस्य धर्मधर्मिभावमुपादाय प्रवृत्तेः । अतएव तस्य विशेषाभाय इत्यद्वैतम् । प्रपञ्चस्यापारमार्थिकत्वादेव निष्प्रतियोगिकमिति विधिरूपम् । अविचारित-प्रपञ्चाक्षेपात्तु शून्यमिति व्यवहारः । तथापि प्रपञ्चशून्यस्यानुभवमात्रस्य प्रपञ्चेन कः संयन्धः ? येनायं प्रकाशत इति चेत्, यस्तुतो न कश्चित्, संयुत्या तु गगनगन्धर्वनगरयोरोधाराधेयभाव इव विषयविषयिभायः । स च यथा नैयायिकैः समर्थयिष्यते तथैव चेद्यनिष्टस्वसाधसिन्नु दर्शन इति विशेषः । अविद्यैव हि तथा तथा विवर्तते, यथायुभवीयतया व्यवह्रियते तत्तन्मायोपनीतोपाधिभेदाद्यानुभूतिरपि भिन्नेव व्यवहारपथमवतरति, गगनमिव स्वप्नदृष्टपटकटाहकोटरकुटीकोटिमिः । तदास्तां तावत्, किमाद्रकवणिजो वहिर्ग्रचिन्त्येति । तस्मादनुभवव्यवस्थितावनन्तामपि स्फुरतीत्यवजनीयमिति प्रविदा या अनिर्वचनीयत्वात्किञ्चि, तिष्ठ वा मतिकर्दममपहाय न्यायानुसारेण नीलादीनां

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

तु प्रतीतिसत्त्वात्, तथापि नाद्वैतहानिरित्याह—व्यावहारिकसत्यत्वादिति । व्यवहारकालमात्राध्यत्वादित्यर्थः । व्यवहारश्च प्रतीतिः, शब्दप्रयोगः घटादी जलहरणार्थक्रियारूपः, ब्रह्मणस्तु कालत्रयाध्यत्यलरूपं पारमार्थिकं सर्वं, एवं च नोचेदिति पक्षान्तरेऽपि वेदान्तदर्शने एव जयधीरिति बोध्यम् । इदं सन्निकृष्टं घटादिकं । प्रत्यक्षेणानिलं, अतीन्द्रियं गुरुत्वादि विश्वमपि ईदृशमेव, अनिलमेव । यद्वा—यथा इदं विश्वमनिलं, उत्पादविनाशशक्ति, व्यवहारदशायां स्थितिमत ईदृशमेव तथं पूर्ववत् व्यवहारकालाध्यत्यम् । यद्वा—इदं विश्वमनिलं ईदृशमेव तथं, अनिलत्वसामानाधिकरण्याद्योग्यव्यावहारिकसत्त्वसाधयः, इतरकालवृत्त्यभावप्रतियोगि पारमार्थिकसत्त्वसाधयः । पारमार्थिकसत्त्वत्वस्य ब्रह्मणि नित्यव्याप्यतया, नित्यत्वरूपव्यापकव्यतिरेकवति, आवश्यकस्य पारमार्थिकसत्त्वत्वरूपव्याप्यव्यतिरेकवति ‘सन् घटः’ इत्यादिप्रतीयमानसत्त्वस्य व्यावहारिकसत्त्वत्वरूपताया आवश्यकत्वात् इति मूलाक्षरार्थः । वस्तुतस्तु इदं विश्वम् । ईदृशमेव यादृशमनन्तरं तादृशमेव । तदपि नालीकम्, नापि पारमार्थिकं, किंतु अनिलं, तथं कदाचित् व्यवहारकाले अवाध्यमिल्यर्थः । तथागतमतस्य तु इति तुशब्दार्थमाह—तत्रेति । वाच्ये घटादी तत्र व्यावहारिकसत्त्वत्वे च सतीत्यर्थः । आपातत इति । ‘नेह माना’ ‘एकमेवाद्वितीय’मित्यादि श्रुत्यर्थपर्यालोचनया ‘विश्वं सर्वं मवचानौ’ इति यथाश्रुतश्रुतिपर्यालोचनेनेत्यर्थः । कोऽप्यकाशा इति । सत्वेन प्रतीत्यहंत्वरूपस्यासद्वैलक्षण्यात् जगति सर्वसिद्धत्वात्, ज्ञानादत्यन्तभिन्नत्वेनैव वहिर्भूतभूतत्वादी घटादेरनुभवसिद्धत्वाच्चेति भावः । ननु—मिद्या-ममद्यात्प्रपञ्चेतौ उदयनाचार्याणां बौद्धमतसङ्गनप्रस्तावेन तथा श्लोकप्रणयनेऽपि तत्र न तात्पर्यं, किं च तैरस्तु तर्हि शून्यतैव वरमनिर्वाणमिति वेदान्तविरुद्धः शून्यत्वादोऽप्युपपन्नः, तेषां कथं वेदान्तदर्शने एव श्रद्धा संभवेत् इत्याशङ्क्य तद्वन्योत्तरसन्दर्भस्य वेदान्तिमतत्वलम्बनेन शून्यत्वादित्तिरानिराकरणपरस्य वेदान्तदर्शने तेषां महच्छ्रद्धायुक्तकलमाह—किञ्चेति । पुरस्कृतमिति । शून्यत्वादिसाम्यमिकमतनिराकरणायैति श्लेषः । तत्र बौद्धाधिकारे । अस्तु तर्हीति । एतद्विद्युती शिरोमणिराह—सर्वशून्यतावादी, साम्यमिकः प्रलवतिष्ठते—अस्तु तर्हीति । हेयोपादेयतत्साधनविरहे द्वेष-भयरागादिविरहात् परमा विद्वित्तिरिति, तमेव वेदान्तिमतमेव निराकुरुते—साहीति । असिद्धत्वाविशेषात् विश्वमेव किं न स्यात् । परोपीति । संबुतिः विकल्पः । तदपि शून्यत्वमपि । कथमवशिष्येत विश्वस्य संयुतिसिद्धत्वात् । असंबुतिरूपः अनुभवरूपः । कथमिति । असिद्धैर्नैव शून्यतासाधने विश्वमेव किं न साधयेत् । नानौपनिषदेन । औपचारिकनित्यत्वादिव्यवहारं समर्थयति—शून्यत्वादेवेत्यादिना । शून्यत्वात् द्वितीयविरहात् । ननु—वाप्योपि भवन् प्रथमः प्रकाशते, प्रकाशाश्लय यदि ज्ञानान्तरं, तदा द्वैतापीतिः । अत्र द्वैतं, तदा यथायानुभवस्य ब्रह्मणो विषय-लात्प्रथमस्य पारमार्थिकत्वप्रसङ्ग इत्याशयेन नृच्छति—तथापीति । वस्तुत्. प्रथमः प्रकाशते इत्येव, आविद्यकस्तु तथा-व्यवहार इति परिहरति—वस्तुगुण्येति । संबुत्या अविद्या । चेचनित् इति । आविद्यकस्य आविद्यकप्रथमसंबु-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

पारमार्थिकत्वे' इत्यादि ॥ उक्तवाक्यानां संक्षेपेण व्याख्यानम् । संवृतिः भ्रमः । शून्यत्वात् असङ्गत्वात् । तस्य विचारस्य । निष्प्रतियोगिकं प्रपञ्चप्रतियोगिकत्वस्य स्वनिष्ठस्य मिथ्यात्वेन तच्छून्यम् । विधिरूपं निर्विकल्पकधी-
वेद्यम् । अविचारितप्रपञ्चाक्षेपात् यतः प्रपञ्चो विचारासहः, अतस्तस्य श्रुत्यादिना निषेधः । प्रकाशते प्रकाश-
संयद्धः । संवृत्या अविद्यया । विषयविषयिभावः विषयिप्रतियोगिकं विषयत्वं । नैयायिकैः मादयोः । समर्थ-
यिष्यते प्रकाशस्य सतः तदीयतामात्रनिबन्धनः स्वभावविशेषो विषयतेत्यादिना निरूपयिष्यते । तथा तादृशः ।
तार्किकमते तादात्म्यान्यसंबन्धरूपोऽपि वेदान्तिदर्शने तादात्म्यरूपकार्किकसंमतविषयतात्वविशेष्यतात्वादिशेषो-
पयुक्त इति भावः । वेद्यनिष्ठः वस्तुनिष्ठः, ननु वित्तिनिष्ठः । परस्परार्थासात्तुरोधात् वित्तितादात्म्यस्य वित्तिभि-
शेषत्वेव कल्पितत्वात्, वित्तेः स्वप्रकाशत्वेन वित्तिविषयत्वासंभवाच्च वित्तेस्तादात्म्यरूपा विषयतापि वित्तिभि-
शेषत्वेव ननु वित्ताविति भावः । अस्मिन्दर्शने वेदान्तिदर्शने । तत्तन्मायेति । मूलाविद्या पल्लवाविद्येत्यर्थः । मायोपनी-
ततत्तदुपाधीनां भेदादिति वा योजना बोध्या । वदित्वेति । महानौकेत्यर्थः । यथा शूर्पादिपात्रे आर्द्रकाणि स्थाप-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

न्धस्य । परमार्थसति ब्रह्मणि असंभवादिति भावः । घटपटाद्यनुभवभेदं समर्थयति—न तदिति । एवं च प्रपञ्चवृत्तत्या-
विद्याप्रकाशान्तरस्वीकारेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यम् । अथ निरस्यंतु शून्यतामोपनिषदाः, द्वैतवादिनस्तु कथं; 'तथैवे'
त्यादि अत्राविदृतं विदृतं च प्रकारान्तरेण स्वयं व्याख्यातुं प्रतिजानीते—उक्तवाक्यानामिति । व्याख्यानमिति ।
क्रियत इति शेषः । संवृतिर्भ्रम इति । परिभाषेयम् । वस्तुतस्त्वाच्छादनपूर्वकलाङ्गमस्य योग एव । शून्यत्वादिति ।
विदृतो द्वितीयविरहादिति व्याख्यातं फलितमित्याह—असङ्गत्वादिति । तस्य विचारस्येति । 'दशैते राजमा-
तङ्गाः तस्यैवानीं तुरङ्गमाः' इति वत्, सर्वेनात्रा क्वचित् विशेषणपरामशिलस्यापि संभवादिति भावः । अनुभवरूपे ब्रह्मणि
प्रपञ्चाभावोऽधिकरणभूतब्रह्मरूपः । तथाच तस्य प्रपञ्चप्रतियोगिकत्वं कथं ? निष्प्रतियोगिकत्वात्, अत आह—प्रपञ्च-
प्रतियोगिकत्वस्येति । यद्यपि विधिरूपमित्यस्य भावरूपमित्यर्थः; तथापि भावाभावयोः विशेषपसूचनाय तत्परतामाह—
निर्विकल्पकधीवेद्यमिति । अभावो हि प्रतियोग्यनुयोगिन्यां निरूप्यो, न निर्विकल्पकधीविषयो, ब्रह्म तु ज्ञातिवदख-
ण्डत्वात् तथेति भावः । विचारानिर्णतप्रपञ्चस्य सिष्यसिद्धिभ्यर्दं निषेधन्यापात् इत्यतो व्याचष्टे—अविचारितेति । वि-
चारासहः सदसञ्चामनिर्वचनीयः । अनिर्वचनीयख्यातिप्रसक्तः । श्रुत्या 'नेह नानास्ति' 'एकमेवाद्वितीय'मित्यादिश्रुत्या ।
निषेधादिति । ब्रह्मणि अभावयोधनादित्यर्थः । सर्वाभावः स्वस्य व्यावहारिकत्वे प्रपञ्चसत्त्वत्परोः, पारमार्थिकवैशे-
रिक्तत्वे द्वैतापत्तेर्ब्रह्मरूप इति तत्प्रपञ्चाभावरूपत्वाच्छून्यव्यवहारविषय इति भावः । प्रपञ्चस्य ब्रह्मवत् प्रकाशभेदासंभवा-
दाह—प्रकाशसंयद्ध इति । संतुल्यत्वस्य भ्रमेणेति नार्थः, आरोप्यस्य भ्रमाजन्यत्वात्, भ्रमेण सह तस्याविद्याजन्यत्वा-
दतो व्याचष्टे—अविद्ययेति । जन्यत्वं तृतीयार्थः । अविद्या हि आरोप्ये दोषविधया परिणाम्युपादानविषया च अति-
केति भावः । विषयेति । विषयनिष्ठो विषयिनिरूपितो मायो धर्म इत्यर्थः; तदाह—विषयिप्रतियोगिकमिति । याद-
शताहशपदयोर्ज्ञानविषयतातिरिक्तः तदुभयसंघन्धरूप इत्यर्थः । सतः पारमार्थिकस्य विषयस्य । स्वभावविशेषः धर्म-
विशेष इत्यर्थः । यः सः इति षक्ये यादृशतादृशेत्युक्तेः फलमाह—तार्किकमते इति । तादात्म्यान्येति । भेदासहि-
ष्णुभेदरूपतादात्म्यान्येत्यर्थः । तादात्म्येति । भेदसहिष्णुभेदरूपेत्यर्थः । नुः एवायं इत्याह—नत्विति । निष्ठ इति ।
वित्तिः ज्ञानं । ननु—रूपभेदेन स्वरिमन्नपि स्वतादात्म्यसंभवात् वित्तावपि वित्तेस्तादात्म्यसंभव—इत्यत आह—
परस्परार्थासात्तुरोधादिति । सामानाधिकरण्याप्रतीत्युरोधेन हृद्दृश्ययोरेव परस्परतादात्म्यं ननु शक्येति । तत्र
वेद्ये वित्तितादात्म्यं विषयता, वित्तो वेद्यतादात्म्यं विषयितेति बोध्यम् । ननु—वित्तौ वित्तेस्तादात्म्यरूपविषयितां विना
कथं व्यवहारविषयता इत्यत आह—वित्तेः स्वप्रकाशत्वेनेति । उपसंहरति—वित्तेस्तादात्म्यरूपविषय-
तेति । मायाया एकत्वात् कथं तत्तन्माया ? इत्यत आह—तत्तन्मायेतीति । सा चायौ माया चेति न विभ्रहः, किं
स चायौ मायोपनीतोपाधिधैतीत्यभिप्रायेण—मायोपनीतेति । मायाकल्पितेत्यर्थः । ननु—आर्द्रकवणिजोऽपि
आर्द्रकाननाय वलीबर्दादिवहित्राभेदेत्यतो व्याचष्टे—महानौकेत्यर्थ इति । ननु—उद्यमानार्थः वेदान्तमतव्यवस्थने
धीद्वमतनितारकणेऽपि तेषां तत्र महती धन्वा कुतोऽवगता ? एतदपे 'द्वैतवादिनस्तु' इत्यादिना द्वैतवादिमतेनापि तन्मतनि-
राकरणात्—इत्याशङ्क्य किमार्द्रकेत्याभाषकादेवेति व्यञ्जयितुमाभाषणं व्याचष्टे—यथेति । आर्द्रकराशिक्रियणां यहि-

गोडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तथागतस्य बौद्धस्य तु मतस्य ज्ञानादखन्ताभिन्न जगदलीकमिष्येवरूपस्य कोऽवकाश इति । किञ्चोदयनाचार्याणां वेदान्तदर्शनेन एव महती श्रद्धा, बौद्धाधिकार एव हि सर्वदर्शनानि निराकृत्य वेदान्तदर्शनमेव पुरस्कृतं तै । तथाहि—तत्रोक्तं—‘अस्तु तर्हि शून्यत्वेव परमनिर्वाणमिति चेन्न । सा हि यद्यसिद्धा, कथं तदवशेष विश्व ? परतश्चेत् सिद्धा, परोऽप्युपगन्तव्यं स च परो यदि सृष्टितरेव, विश्वशून्यत्वयोर्न कश्चिद्विशेष, कथं तदव्यवस्थित्येत ? असृष्टितश्चेत् पर परतएव सिद्धा, अनवस्था । स्वयमसिद्धा चेत्, कथं शून्यत्वमपि साधयेत् । स्वतः सिद्धाच्चेदायातोऽसि माँणं । तथाहि—स्वतः सिद्धतया तदनुभवरूप, शून्यत्वादेव न तस्य कालावच्छेद इति नित्यम् । अतएव न तस्य देशाच्छेद इति व्यापकम् । अतएव निर्धर्मकमिति विचारादष्टमम्, तस्य धर्मपरिभावाद्युपादाय प्रवृत्ते । अतएव तस्य विदोषाभाय इत्यद्वैतम् । प्रपञ्चस्यापारमार्थिकत्वादेव निष्पत्तियोगिकमिति विधिरूपम् । अविचारित-प्रपञ्चाक्षेपानु शून्यमिति व्यवहारः । तथापि प्रपञ्चशून्यस्यानुभवमात्रस्य प्रपञ्चेन क्व त्वन्व ? येनाद्य प्रकाशत इति चेत्, वस्तुतो न कश्चित्, सृष्ट्या तु गगनगन्धर्वनगरयोराधाराधेयभाव इव विषयविषयिभाव । स च यथा नैयायिकैः समर्थयित्यते तथैव घेयनिष्ठस्वसावस्मिन् दर्शन इति विशेषः । अविद्येव हि तथा तथा विवर्तते, यथानुभवीयसया व्यवह्रियते तत्तन्मायोपनीतोपाधिभेदाद्यानुभूतिरपि भिन्नेव व्यवहारपथमवतरति, गगनमिव स्वमदृष्टपटकटाहकोटरकुटीकोटिमि । तदास्ता तावत्, किमाहैकवणिजो बहिरचिन्त्येति । तस्मादनुभवव्यवस्थितावनन्तामपि स्फुरतीत्यर्जनीयमिति प्रविशन् वा अनिर्बन्धनीयरापतिकुक्षि, तिष्ठ वा मतिकर्दममपहाय न्यायानुसारेण नीलादीनां

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

तु प्रतीतिसत्त्वात्, तथापि नाद्वैतहानिरित्याह—व्यवहारिकसत्यत्वादिति । व्यवहारकालमात्रावाध्यत्वादित्यर्थः । व्यवहारश्च प्रतीति, शब्दप्रयोग घटादीं जलहरणाद्यर्थक्रियारूप, ब्रह्मणस्तु कालत्रयावाध्यत्वरूप पारमार्थिकसत्य, एव च नोचेदिति पक्षान्तरेऽपि वेदान्तदर्शने एव जयध्रीरिति बोध्यम् । इदं सनिकृष्ट घटादिक । प्रत्यक्षेणानित्य, अतीन्द्रिय गुरुत्वादि विश्वमपि ईदृशमेव, अनित्यमेव । यद्वा—यथा इदं विश्वमनित्य, उत्पादविनाशशालि, व्यवहारदशाया स्थितिमत ईदृशमेव तथ्य पूर्ववत् व्यवहारकालावाध्यम् । यद्वा—इदं विश्वमनित्य ईदृशमेव तथ्य, अनित्यत्वसामानाधिकरण्यायोग्यव्यावहारिकसत्यलाभय, इतरकालवृत्त्यभावप्रतियोगि पारमार्थिकसत्यत्वात् । पारमार्थिकसत्यत्वस्य ब्रह्मणि नित्यत्वव्याप्यतया, नित्यत्वरूपव्यापकव्यतिरेकवति, आवश्यकस्य पारमार्थिकसत्यत्वरूपव्याप्यव्यतिरेकवति ‘सन् घट’ इत्यादिप्रतीयमानसत्यस्य व्यावहारिकसत्यत्वरूपताया आवश्यकत्वात् इति मूलाक्षरार्थः । यस्तुतस्तु इदं विश्वम् । ईदृशमेव यादृशमनन्तर तादृशमेव । तदपि नालीकम्, नापि पारमार्थिक, किन्तु अनित्य, तथ्यं कदाचित् व्यवहारकाले अवाध्यमित्यर्थः । तथागतमतस्य तु इति तुरावधार्यमाह—तत्रेति । वाधे घटादीं तत्र व्यवहारिकसत्यत्वे च सतीत्यर्थः । आपातत इति । ‘नेह नाना’ ‘एकमेवाद्वितीय’मित्यादि श्रुत्यर्थपर्यालोचनया ‘विश्वं सत्यं मधवानो’ इति यथाश्रुतश्रुतिपर्यालोचनेनेत्यर्थः । कोऽवकाश इति । सत्येन प्रतीत्यर्थरूपस्यासत्त्वैल्लक्ष्यस्य जगति सर्वसिद्धत्वात्, ज्ञानादखन्तमित्यद्वैतेन वधिर्भूतभूतलादीं घटादेरनुभवसिद्धत्वाच्चैतत् भावः । ननु—मिथा मद्याल्लक्षणैतृणा उदयनाचार्याणां बौद्धमतखण्डनप्रस्तायेन तथा श्लोकप्रयोगेऽपि तत्र न तात्पर्यं, किं च तैरुक्तं तर्हि शून्यत्वं चरमनिर्वाणमिति वेदान्तविरुद्धं शून्यत्वाद्ऽप्युपन्यस्य, तेषां कथं वेदान्तदर्शने एव श्रद्धा समयेव इत्याशङ्क्य तत्र योत्तरसन्दर्भस्य वेदान्तिमताखलम्बनेन शून्यत्वादिभूतनिराकरणपरस्य वेदान्तदर्शने तेषां महच्छ्रद्धावोतकत्वात्—किञ्चेति । पुरस्कृतमिति । शून्यत्वादिमाध्यमिकमतभिराकरणायेति शेषः । तत्र बौद्धाधिकारे । अस्तु तर्हीति । एतद्विरुद्धी शिरोमणिराह—सर्वशून्यतावादी, माध्यमिक प्रत्यवतिष्ठते—अस्तु तर्हीति । हेयोपादेयतत्त्वाभिविरेहे द्वेषभयरागादिविरहात् परमा निर्द्वैतमिति, तमेव वेदान्तिमत्वेन निराकुरते—साहीति । अस्तिदत्ताविशेषात् विश्वमेव किं न स्यात् । परोपीति । संवृति विकल्प । तदपि शून्यत्वमपि । कथमवशिष्येत विश्वस्य सृष्टिसिद्धत्वात् । असृष्टितिरूप अनुभवरूप । कथमिति । अस्तिदेवैव शून्यतासाधने विश्वमेव किं न साधयेत् । माँणोपनिषदेन । औपचारिकनित्यत्वादिव्यवहार समर्थयति—शून्यत्वादेवेत्यादिना । शून्यत्वात् द्वितीयविरहात् । ननु—वाच्योपि भवन् प्रपञ्च प्रकाशते, प्रकाशशास्त्रयदि ज्ञानान्तर, तदा द्वैतापत्तिः । अथ ब्रह्मैव, तदा यथायानुभवस्य ब्रह्मणो गिरण-त्वात् प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वप्रसन्न इत्याशयेन पृच्छति—तथापीति । वस्तुतः प्रपञ्च प्रकाशते इत्येव, आविषयस्तु तथा-व्यवहार इति परिहरति—वस्तुगत्येति । संवृत्त्या अविद्यया । घेयनिष्ठ इति । आविषयकस्य आविषयप्रत्ययव-

मौडग्लहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

पारमार्थिकत्वे' इत्यादि ॥ उक्तवाक्यानां संक्षेपेण व्याख्यानम् । संवृतिः भ्रमः । शून्यत्वात् असङ्गत्वात् । तस्य विचारस्य । निष्प्रतियोगिकत्वस्य स्वनिष्ठस्य मिथ्यात्वेन तच्छून्यम् । विधिरूपं निर्विकल्पकधी-
वेद्यम् । अविचारितप्रपञ्चाक्षेपात् यतः प्रपञ्चो विचारासहः, अतमस्य श्रुत्यादिना निषेधः । प्रकाशते प्रकाश-
संबन्धः । संवृत्या अविद्यया । विषयविषयिभावः विषयिप्रतियोगिकं विषयत्वं । नैयायिकैः मादशैः । समर्थ-
यिष्यते प्रकाशस्य सतः तदीयतामात्रनिबन्धनः स्वभावविशेषो विषयतेत्यादिना निरूपयिष्यते । तथा तादृशः ।
तार्किकमते तादात्म्यान्यसंबन्धरूपोऽपि वेदान्तिददर्शने तादात्म्यरूपसार्थिकसंमतविषयतात्वविशेष्यतात्वादिविशे-
षयुक्त इति भावः । वेद्यनिष्ठः वस्तुनिष्ठः, ननु वित्तिनिष्ठः । परस्पराप्यासानुरोधात् वित्तितादात्म्यस्य वित्तिभि-
क्षेपेव कल्पितत्वात्, वित्तेः स्वप्रकाशत्वेन वित्तिविषयत्वासंभवाद्य वित्तेस्तादात्म्यरूपा विषयतापि वित्तिभिन्नेष्वेव
ननु वित्ताविति भावः । अस्मिन्दर्शने वेदान्तिददर्शने । तत्तन्मायेति । मूलाविद्या पञ्चविधेत्यर्थः । मायोपनी-
ततत्तदुपाधीनां भेदादिति वा योजना बोध्या । वहिन्नेति । महानौकेत्यर्थः । यथा शूर्पादिपात्रे आर्द्रकाणि स्यात्-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

न्धस्य । परमार्थसति ब्रह्मणि असंभवादिति भावः । घटपटाद्यनुभवभेदं समर्थयति—न तदिति । एवं च प्रपञ्चवत्स्या-
वियाप्रकाशान्तरस्वीकारेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यम् । अथ निरस्यंशु शून्यतामौपनिषदाः, द्वैतवादिनस्तु कथं; 'तथैवे'
स्मादि अत्राविद्युतं विद्युतं च प्रकारान्तरेण स्वयं व्याख्यातुं प्रतिजानीते—उक्तवाक्यानामिति । व्याख्यानमिति ।
क्रियत इति शेषः । संवृतिर्भ्रम इति । परिभाषेयम् । वस्तुतस्त्वाच्छादनपूर्वकलाद्भ्रमस्य योग एव । शून्यत्वादिति ।
विद्युतौ द्वितीयविरहादिति व्याख्यातं फलितमिल्याह—असङ्गत्वादिति । तस्य विचारस्येति । "दशैते राजमा-
तज्ञाः तस्यैवानी बुरजमाः" इति वत्, सर्वनाम्ना क्वचित् विशेषणपरामर्शिलस्यापि संभवादिति भावः । अतुभवत्वे ब्रह्मणि
प्रपञ्चामावोऽधिकरणभूतब्रह्मरूपः । तथाच तस्य प्रपञ्चप्रतियोगिकत्वं कथं ? निष्प्रतियोगिकत्वात्, अत आह—प्रपञ्च-
प्रतियोगिकत्वस्येति । यद्यपि विधिरूपमित्यस्य भावरूपमित्यर्थः; तथापि भावाभावयोः निर्विकल्पकधीविषयो, ब्रह्म तु जातिवदस-
निर्विकल्पकधीवेद्यमिति । अभावो हि प्रतिशोगयस्युगिभ्यां निरूप्यो, न निर्विकल्पकधीविषयो, ब्रह्म तु जातिवदस-
ण्डलात् तथेति भावः । विचारानिर्णायप्रपञ्चस्य स्थित्यसिद्धिभ्यां निषेधन्यापात इत्यतो व्याचष्टे—अविचारितेति । वि-
चारासहः सदसञ्चामनिर्वचनीयः । अनिर्वचनीयव्यतिप्रसक्तः । श्रुत्या 'नेह नानास्त्रि' "एकमेवाद्वितीय"मिल्यादिश्रुत्या ।
निषेधादिति । ब्रह्मणि अभावबोधनादित्यर्थः । सत्त्वाभावः स्वस्य व्यावहारिकत्वे प्रपञ्चसत्त्वलापत्तेः, पारमार्थिकत्वेऽति-
रिक्तत्वे द्वैतापत्तेर्ब्रह्मरूप इति तत्प्रपञ्चभावरूपत्वाच्छून्यव्यवहारविषय इति भावः । प्रपञ्चस्य ब्रह्मवत् प्रकाशभेदासंभवा-
दाह—प्रकाशसंबन्ध इति । संश्रुत्येवस्य भ्रमेणेति नार्थः, आरोप्यस्य भ्रमाजन्यत्वात्, भ्रमेण सह तस्याविद्याजन्यला-
दतो व्याचष्टे—अविद्ययति । जन्यत्वं तृतीयार्थः । अविद्या हि आरोप्ये दोषविषया परिणाम्युपादानविषया च जनि-
केति भावः । विषयेति । विषयनिष्ठो विषयि निरूपितो भावो धर्म इत्यर्थः, तदाह—विषयिप्रतियोगिकमिति । याद-
शतादृशपदयोर्ज्ञानविषयतातिरिक्तः तदुभयसंबन्धरूप इत्यर्थः । सतः पारमार्थिकस्य विषयस्य । स्वभावविशेषः धर्म-
विषयो इत्यर्थः । यः सः इति वक्तव्ये यादृशतादृशेत्युक्ते । फलमाह—तार्किकमते इति । तादात्म्यान्येति । भेदासहि-
ष्णुभेदरूपतादात्म्यान्येत्यर्थः । तादात्म्येति । भेदसहिष्णुभेदरूपेत्यर्थः । तुः एवायं इत्याह—नत्विति । निष्ठ इति ।
चित्तिः ज्ञानं । ननु—रूपभेदेन स्वमिन्नपि स्वतादात्म्यसंभवात् वित्तापि वित्तेस्तादात्म्यसंभव—इत्यत आह—
परस्परार्थ्यासानुरोधादिति । सामानाधिकरण्यप्रतीत्यनुरोधेन इच्छद्वययोरेव परस्परतादात्म्यं ननु इत्यत आह—
वेद्ये वित्तितादात्म्यं विषयता, वित्तौ वेद्यतादात्म्यं विषयितेति बोध्यम् । ननु—वित्तौ वित्तेस्तादात्म्यरूपविषयितां विना
कथं व्यवहारविषयता इत्यत आह—चित्तेः स्वप्रकाशत्वेनेति । उपसंहरति—वित्तेस्तादात्म्यरूपाविषय-
तेति । मायाया एकत्वात् कथं तत्तन्माया ? इत्यत आह—तत्तन्मायेतीति । सा चासौ माया चेति न विप्रहः, किंतु
स चासौ मायोपनीतोपाधिधेतौल्यमिप्रेणह—मायोपनीतेति । ननु—उदयनाचार्यैः वेदान्तमतावलम्बनेन
आर्द्रकाननाय यलीवदादिवहिन्यापिषेत्यतो व्याचष्टे—महानौकेत्यर्थ इति । ननु—उदयनाचार्यैः वेदान्तमतावलम्बनेन
बौद्धमतनिराकरणेऽपि तेषां तत्र महती श्रद्धा उक्तोऽवगता ? एतदप्रे द्वैतवादिनस्तु' इत्यादिना द्वैतवादिनतेनापि तन्मतनि-
राकरणात्—इत्यादाह किमार्द्रकेलाभाणकादेवैति व्यञ्जयितुमाभाणकं व्याचष्टे—यथेति । आर्द्रकराशिक्रियणां यहि-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

यित्वा विभीषणतो वणिजो वहिन्नमनुष्युक्तम्, प्रत्युत कार्यविरोधि; समुद्रगतवहिनस्त्रयस्वार्द्रकस्य तद्गाहकसकलसाधारणजनैर्दृष्टवाभावात् । तथा द्वैतमतमेव परिष्कुर्वतो मम वेदान्तदर्शनमनुष्युक्तम् । द्वैतमतविरोधि च; द्वैतखण्डनयुक्तीनां मिथ्यात्वप्राहकमानस्य च तत्र पुरस्कारात्, तथापि वहिन्नमिव वेदान्तदर्शने पुरुषधैरेयस्य परमप्रयोजनं साधयत्येवेति वेदान्तदर्शने तदन्यसर्वदर्शनेभ्य उत्कर्षः आचार्याभिप्रेत इति ॥

इति लघुचन्द्रिकायां मिथ्यात्वमिथ्यात्वनिवृत्तिः ॥

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

प्रमार्द्रकानयने उपयुक्तमेवेत्यत आह—शूर्पादिपात्रे इति । वणिजः एकाकिनः अल्पधनव्यवसायिनः । अनुष्युक्तमिति । तस्य वलीवर्देनाप्यार्द्रकानयनसंभवात् । प्रत्युतकार्यविरोधीति । अल्पधनस्यैकाकिनो बहुधनबहुसहायसाध्ये स्वकृत्यसाध्ये प्रवृत्तौ स्वप्रवृत्तिसाध्यव्यवहारस्यापि भङ्गप्रसङ्गादिति भावः । आर्द्रकमहारामिक्रयिणां महावणिजां महानयुत्तरतीरत आर्द्रकानयनार्थं वहिन्नमेयोपयुक्तमत आह—समुद्रगतवहिनस्त्रयस्येति । तद्गाहकेत्यादि । सकलसाधारणजनप्रसिद्धस्यैवार्थस्याभाणके निबन्धनस्य सांप्रदायिकत्वात् इति भावः । प्रकृतं दार्ष्टान्तिकं स्पष्टयति—तथेति । द्वैतमतं द्वैतसत्यतामतं । परिष्कुर्वतः एतद्व्यये परिष्कारार्थं प्रवृत्तस्य ममैवानुपयोगे हेतुः, द्वैतखण्डनयुक्तीनामिति । इतरविरोधे हेतुः—मिथ्यात्वप्राहकेति । ननु—एतावता अष्टद्वैताचार्याणां वेदान्तदर्शने प्रतीयते इत्याशङ्क्य उक्ताभाणकोपन्यासव्यङ्ग्यं स्पष्टयति—तथापीति । वहिन्नमिमेति । महावणिज इत्यादिः । पुरुषधैरेयस्य पुरुषश्रेष्ठस्य । परमप्रयोजनं अविद्यानिवृत्त्युपलक्षितब्रह्मानन्दावगतिरूपं मोक्षं साधयत्येवेति आभाणकतात्पर्यादिति शेषः । एवकारो वेदान्तदर्शनमेवेत्येवमपि योज्यः । एतेन—इतरशास्त्राणां मोक्षानुपयुक्तत्वं—उक्तम्; सत्यामित्यस्यैव मोक्षध्वणात् । वेदान्तदर्शने श्रीमच्छङ्कराभिमते औपनिषदमुख्यार्थभूतेऽद्वैतवेदान्तदर्शने । तदन्यसर्वेति । द्वैतवेदान्तस्वपरिधिक्रयमाणन्यायादिसकलदर्शनेभ्य इत्यर्थः । उत्कर्षः तदसाध्यमोक्षसाधकत्वं आचार्याभिप्रेतः इतिसिद्धम् ॥ इति मिथ्यात्वमिथ्यात्वनिरूपणम् ॥ श्रीः श्रीमन्मङ्गलमूर्तये पाण्डुरङ्गाय नमः ।

श्रीगुरुभ्यो नमः

अथ सामान्यतो मिथ्यात्वोपपत्तिः ॥

(१) तत्र न्यायामृतकाराः—

मिथ्यात्वं किं मिथ्या, उत सत्यम् । आद्ये सिद्धसाधनम्; जगन्मिथ्यात्वस्य बाध्यताया अस्माभिरप्यङ्गीकारात्, श्रुतेरतलावेदकत्वम्, जगत्सत्यत्वं चापद्येत । एकस्मिन्धर्मिणि प्रसक्तयोः सत्यत्वमिथ्यात्वयोर्मिथ्यात्वमिथ्यात्वे सत्यत्वसत्यत्वस्य नियमेन दृष्टत्वात् । तथाच जगत्सत्य मिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वात् आत्मवत् । नचात्मत्वमुपाधिः; उपाधिन्वयतिरेकेण साध्याभावसाधने सत्यत्वानुमाने इव व्याघातरूपाद्युत्कूलतर्कस्याभावेनोपाधेरप्रयोजकत्वात् । मिथ्यालोपेतधर्मिकत्वेन मिथ्याभूते रूप्यमिथ्यात्वे तु नोक्तहेतोर्व्यभिचारः । मिथ्याभूतमिथ्यात्वहेतुकोक्तानुमानस्योक्तसामान्यव्याप्तिसुलक्षणानुमानेन सत्प्रतिपक्षितत्वेन रूप्यमिथ्यात्वमिथ्यात्वसिद्धिः । उक्तनियमस्य धर्मिसत्ताविययत्वेऽपि यत्सत्यभूततद्विरुद्धाधिकरणं न भवति तस्मिन्मिथ्याभूततद्विरुद्धाधिकरणं न भवतीति सामान्यव्याप्त्या रूप्यमिथ्यात्वेसत्यत्वसिद्धिसंभवात् । उक्तनियमे च परस्परविरहात्मकलक्षणविरोधस्यैव विवक्षणात्त वन्व्याद्युत्तीयमिथ्याभूतस्यामलविरुद्धगौरवे व्यभिचारः । यदि व्युत्क्रमन्यापि स्वात्मिकगजविरुद्धस्वामिकगजमावे व्यभिचार इति संभाव्यते, तदापि धर्म्यसत्यप्रयुक्तसत्ताभावरूपोपाधिप्रसवत्वेनोक्तानुमानमप्रयोजकमिति न रूप्यमिथ्यात्वमिथ्यात्वसिद्धिः । चस्तु तस्तु—स्वामिकगजतदभावयोर्भवोरपि मिथ्यात्वानुमानेन नोक्तव्यभिचार इति ध्येयम् । किंच मिथ्यालोपेतधर्मिकत्वेन मिथ्यात्वसाधनेऽप्रयोजकश्चादृष्टमित-

त्वेनाप्युक्तानुमानमप्रयोजकम्, प्रतिभासिकसंबन्धमात्रेण प्रतिभासिकत्वे ब्रह्मसंबन्धमात्रेण प्रपञ्चसत्यत्वस्य, प्रतिभासिकरजतसंबन्धमात्रेण शुक्तिप्रतिभासिकत्वस्य, रूप्यप्रपञ्चादिगतसद्वैलक्षण्यस्यासद्वैलक्षण्यस्य च सदसत्संबन्धेन सदसद्रूपत्वस्य चापत्तिः । मिथ्यात्वमिथ्यात्वे ध्रान्तिवाधव्यवस्थाया अप्यसिद्ध्यापत्तिः । किंच मिथ्यात्वोपेतधार्मिकत्वादिति हेतोर्मिथ्यात्वरूपसाध्याभाववति घटरूपादौ मिथ्याभूतमिथ्यात्वोपेतधार्मिकत्वरूपहेतोः सत्त्वेन व्यभिचारात्तत्र सत्यभूतेति धिरोपेदे दत्ते विरोधादिकमपि स्वादिशुक्तिनियमस्य कुत्राप्यव्यभिचारात् जगत्सत्यं मिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वादित्यनुमानं निरपवादमेव सिद्धयतीति प्रपञ्चमिथ्यात्ववादे न संबन्धदुष्किकः । न द्वितीयः; अद्वैतहागेः । ब्रह्ममात्ररूपत्वेन तु न तत्परिहारः; सोपाधिकस्य मिथ्यात्वस्य निरुपाधिकप्रमकालनिश्चिताधिष्ठानब्रह्ममात्रवासंभवात्, द्वितीयाभावाधिकरणतयाऽविद्याधिष्ठानतया तत्साक्षितया च भासमानचिदन्व्योपलक्ष्यस्याभावेन द्वितीयाभावस्योपलक्षणत्वासंभवेन तदुपलक्षितब्रह्मरूपत्वस्याप्यसंभवात्—इति वर्णयन्ति ॥

(२) सिद्धिकारास्तु—

मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वमेवेति प्रथमपक्षमेवाद्विद्यन्ते—तथाहि—मिथ्यात्वमिथ्यात्वपक्षे न दोषः । मिथ्यात्वमिथ्यात्वस्य भवद्विरङ्गीकारेऽस्मन्मतप्रवेशापत्तेः, मिथ्यात्वमिथ्यात्वेऽपि श्रुतेरतत्वावेदकत्वाभावस्य पूर्वमेवोपपादितत्वात् जगत्सत्यत्वस्याप्यसंभवात् । न हि परस्परविरुद्धयोरेकत्र प्रसक्तयोर्धर्मयोरेकमिथ्यात्वेऽपरसत्यत्वमिति नियमः संबन्धदुष्किकः; एकत्र गजे प्रसक्तयोर्गोत्वाश्वत्वयोरेकमिथ्यात्वेऽपरसत्यत्वाभावेन व्यभिचारात् । एतेन—जगत्सत्यं मिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वादित्यनुमानमप्यप्रयोजकमिति—सूचितम्; सामान्यव्याप्ता व्यभिचारस्य वर्णितत्वात् । विशेषण्यभावाप्यात्मत्वस्योपाधित्वात् । यथाच मिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वेऽपि सत्यत्वव्याघातस्तथाऽन्यत्र विस्तर इति न युष्मदीयानुमानेऽप्रयोजकमिथ्यात्वानिरासः, अस्मन्मते तु श्रुतिसंकोचाभावरूपलाघवतर्कस्य विद्यमानत्वात्सत्यप्रतिपक्षोदयः । शुक्तिरूप्ये व्यावहारिकमिथ्यात्वयुक्ते तात्विकसत्यत्वाभावेन व्यभिचाराच्च नोक्तानुमानं प्रयोजकम् । तस्यापि पक्षसमत्वेऽपि सदिग्धानैकान्तिकताया दुर्वारत्वात् । एवंच शुक्तिरूप्यमिथ्यात्वं मिथ्या मिथ्याभूतधार्मिकत्वात्, इत्यनुमानमपि साध्वेव । यथाच ब्रह्मप्रपञ्चयोर्न धर्मधर्मिभावस्तथा जडत्वनिश्चितप्रकरणे ब्रह्मानन्दसरस्वतीभिरुपपादितमिति न ब्रह्मधार्मिकत्वेन प्रपञ्चसत्यत्वापत्तिः; नवा सद्वैलक्षण्यदिना सद्रूपतापत्तिः; सद्वैलक्षण्यस्य सद्धर्मिकत्वाभावात् । एतेनासद्वैलक्षण्यस्यासद्रूपत्वमपि परास्तम्; षटादीनामिव रूपादीनामपि मिथ्यात्वान्न मिथ्याभूतमिथ्यात्वोपेतधार्मिकेषु तेषु व्यभिचार इति कस्यापि दोषस्याप्रसङ्ग इति स्थितेऽपि एकनिषेधेनापरसत्यत्वनियमपरिच्छेदोऽपि तैरादतः स च तद्वैय प्रसज्यति, यत्र निषेध्यतावच्छेदकसमुभयवृत्ति न भवेत् यथा परस्परविरुद्धरूपयो रजतत्वतदभावयोः; यथा परस्परविरुद्धव्यापकयो रजतभिन्नरजतत्वयोः, तन्न निषेध्यतावच्छेदकमेदनियमात् । प्रकृते तु निषेध्यतावच्छेदकमेकमेव दृश्यत्वादीति नात्र तादृशनियमप्रसरः ॥ यथा गोत्वाश्वत्वयोरेकस्मिन्गजे निषेधे गजाल्पन्ताभावव्याप्यत्वस्य तत्त्वे । यथाच सत्यत्वमिथ्यात्वयोर्न परस्परविरुद्धरूपत्वम्, नवा परस्परविरुद्धव्यापकत्वम्, तथोपपादितमप्यस्तात् । परस्परविरुद्धरूपत्वेऽपि भिन्नसत्ताकयोरविरोधात्, व्यावहारिकमिथ्यात्वेन व्यावहारिकसत्यत्वापहारेऽपि काल्पनिकसत्यत्वानपहारात् । यस्तुतस्तु मिथ्यात्वसत्यत्वयोरेकबाधकव्याप्यत्वात् समसत्ताकत्वेऽपि न दोष इति—श्रुतमधिकेनेति ॥

(३) तदेतत्तरङ्गिणीकारा नानुमन्यन्ते—

तथाहि—परस्परविरुद्धसमाधेयु कुत्रापि निषेध्यतावच्छेदकैक्यादर्शनेन गोत्वाश्वत्वयोस्तद्दर्शनेऽपि तयोस्तत्त्वाभावेन परस्परविरुद्धभावयोः सत्यत्वमिथ्यात्वयोरपि विषये निषेध्यतावच्छेदकमेदनियमस्याप्रयत्नीयतया भवदीयपरिष्कृतनियमानुसारेणापि न्यायाश्रुतीयसिद्धान्त एव पर्यवसानम् । यथाच सत्यत्वमिथ्यात्वयोः परस्परविरुद्धत्वत्वं तथोपपादितसमुपपादयिष्यते च । विषयसत्ताकयोरविरोध इति युक्तं तद्विषयनीयं—किं शुक्तिरूप्यगते सत्यत्वमिथ्यात्वेऽपि कृष्येदमुक्तम्, उत जगद्भूते ते इति । तन्न नाद्यः; तस्यातात्विकत्वस्य भवतवोपपादितत्वेन व्यावहारिकत्वे चाप्युपपादय्या सत्यत्वे तात्विकत्वापरत्या च तयोरेविषयसत्ताकत्वात् । नान्यः; तयोर्विषयसत्ताकयोर्भवतानन्वीकारात्, अत्रैव सत्यत्वमिथ्यात्वे प्रपञ्चसमसत्ताके दृश्युक्तत्वात्, सत्यत्वमिथ्यात्वयोः समुच्चयपक्षस्त्वत्यन्तायुक्तः; सत्त्वास्तत्त्वयोरेव तदा समुच्चयापरत्या सदसद्वैलक्षण्यसिद्धिप्रसङ्गात् । मिथ्यात्वसत्यत्वयोः परस्परविरुद्धभावयोरेकबाधकव्याप्यत्वाभावेन, बाधकथाया एवोच्छेदप्रसङ्गेन समसत्ताकवासिद्धिश्च—इति सर्वमन्यद्यमिति ॥